

EDYCJA 2024

ZMIANY W PODSTAWACH 2024

oznaczenia usuniętych treści

Poznać przeszłość

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

2

Zakres podstawowy

nowa era

Adam Kucharski
Anna Łaszkiewicz
Aneta Niewęgłowska
Stanisław Roszak

Poznać przeszłość

2

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres podstawowy

nowa era Twoje mocne strony

Poznać przeszłość

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii na podstawie opinii rzeczoznawców:
mgr. Arkadiusza Maślacha, dr. Jarosława Schabieńskiego i dr. hab. Krzysztofa Koca.

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum
Rok dopuszczenia: 2023

Numer ewidencyjny w wykazie MEN: 1150/2/2023

Podręcznik został opracowany na podstawie *Programu nauczania historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum w zakresie podstawowym – Poznać przeszłość*.

Nabyta przez Ciebie publikacja jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy o przestrzeganie praw, jakie im przysługują. Zawartość publikacji możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie umieszczaj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, to nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Możesz skopiować część publikacji jedynie na własny użytek.

Szanujmy cudzą własność i prawo. Więcej na **www.legalnakultura.pl**

Wykorzystywanie treści niniejszego Utworu, w jakiejkolwiek formie lub w jakimkolwiek procesie, do celów eksploracji tekstu i danych, uczenia maszynowego, rozwoju i/lub szkolenia i/lub wzbogacania sztucznej inteligencji jakiegokolwiek rodzaju jest surowo zabronione.

© Copyright by Nowa Era Sp. z o.o. 2024
ISBN 978-83-267-5100-4

Koordynacja prac: Michał Błaut.
Redakcja językowa: Aleksandra Bednarska.
Redakcja merytoryczna: Michał Błaut, Magdalena Zimerman.
Nadzór artystyczny: Kaia Pichler.
Opieka graficzna: Maciej Galiński, Marcin Oleksak.
Projekt okładki: Maciej Galiński, wykorzystano elementy autorstwa Wojtka Urbanka.
Projekt graficzny: Marek Błoszko.
Opracowanie graficzne: Marek Błoszko, Małgorzata Burakowska, Marcin Kołacz, Marek Nawrocki, Marcin Oleksak, Alicja Skupin-Podwojewska, Zuzanna Sri.
Ilustracje: Ewelina Baran, Elżbieta Buczkowska, Rafał Buczkowski, Marta Długokęcka, Natalia Helman, Wioleta Herczyńska, Ifingerstudios, Arkadiusz Ignaciuk, Przemysław Kłosin, Adam Król, Laura Maziewska, Małgorzata Motyka-Karnas, Marek Nawrocki, Marcin Oleksak, Ewa Sowulewska.
Fotoserwis: Magdalena Dzwonkowska.
Mapy: Jarosław Jakubiak.
Realizacja projektu graficznego: Mateusz Wysiecki.

Wydawnictwo dołożyło wszelkich starań, aby odnaleźć posiadaczy praw autorskich do wszystkich utworów zamieszczonych w podręczniku. Pozostałe osoby prosimy o kontakt z Wydawnictwem.

Nowa Era Sp. z o.o.
Aleje Jerozolimskie 146 D, 02-305 Warszawa
www.nowaera.pl, e-mail: nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

Druk i oprawa: Quad/Graphics Europe Sp. z o.o.

O czym jest podręcznik?

W podręczniku do historii do zakresu podstawowego *Poznać przeszłość 2* przedstawiono wydarzenia epoki nowożytnej aż do połowy XIX w. Omówiono w nim m.in. okoliczności wielkich odkryć geograficznych, znaczące osiągnięcia kultury i sztuki, czasy Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz przebieg i skutki wojen napoleońskich. Dzięki tym wiadomościom odpowiesz na wiele pytań dotyczących przeszłości.

Do czego służą poszczególne elementy podręcznika?

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

W sposób schematyczny i uproszczony przedstawione zostały związki przyczynowo-skutkowe pomiędzy wydarzeniami szerzej omówionymi w tekście lekcji.

Oś czasu

Osie czasu ułatwią Ci chronologiczne uporządkowanie poszczególnych wydarzeń historycznych.

Kalendarium

Przydatne do powtórek zestawienie najważniejszych dat i wydarzeń znajduje się na końcu podręcznika.

ĆWICZENIA

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę. Rozwiązania wszelkich ćwiczeń i zadań powinny być umieszczane w zeszytach lub kartach pracy, a nie na stronach podręcznika.

WARTO WIEDZIEĆ

Ten element zawiera dodatkowe informacje uzupełniające materiał z lekcji, co pozwoli Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

POSTAĆ HISTORYCZNA

Biogramy dostarczą Ci wiedzy o postaciach historycznych, które miały wpływ na najważniejsze wydarzenia w dziejach Polski i świata.

To budzi kontrowersje

Krótkie eseje dotyczące różnych koncepcji na temat danego zagadnienia wprowadzą Cię w świat badań historycznych.

CIEKAWOSTKA

Dzięki ciekawostkom dowiesz się więcej o interesujących faktach związanych z lekcją.

SYMBOLE EPOKI

W tym elemencie są prezentowane wydarzenia i dzieła sztuki, dzięki którym lepiej zrozumiesz ducha epoki.

Słowniczek

Trudniejsze pojęcia i terminy oznaczono w podręczniku złotym kolorem i wyjaśniono na tej samej stronie.

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz najważniejsze informacje z danego rozdziału podane w przejrzystej formie. Dzięki nim uporządkujesz i utrwalisz zdobytą wiedzę.

Ćwiczenia podsumowujące

Ćwiczenia zamieszczone po każdym rozdziale umożliwiają Ci sprawdzenie wiedzy i powtórzenie wiadomości przed sprawdzianem.

SPIS TREŚCI

Co było wcześniej? ... 6

I. EUROPA I NOWY ŚWIAT ... 7
1. Wielkie odkrycia geograficzne ... 8
2. Podboje kolonialne i ich skutki ... 16
3. Kultura i sztuka renesansu ... 24
Symbole epoki. Kaplica Sykstyńska ... 32
4. Reformacja w Europie ... 34
5. Reforma katolicka ... 43
Podsumowanie rozdziału I ... 48

II. „ZŁOTY WIEK" RZECZYPOSPOLITEJ ... 51
1. Panowanie ostatnich Jagiellonów ... 52
Symbole epoki. Wawel w czasach renesansu ... 62
2. Demokracja szlachecka ... 64
3. Reformacja i kontrreformacja w Rzeczypospolitej ... 70
4. Społeczeństwo i gospodarka Rzeczypospolitej w XVI wieku ... 77
5. Rzeczpospolita Obojga Narodów ... 84
Podsumowanie rozdziału II ... 92

III. EUROPA W XVII WIEKU ... 95
1. Nowe potęgi europejskie w XVII wieku ... 96
2. Absolutyzm we Francji ... 103
Symbole epoki. Wersal ... 110
3. Wojna trzydziestoletnia ... 112
4. Rewolucja angielska i monarchia parlamentarna ... 118
5. Kultura Europy w XVII wieku ... 124
Podsumowanie rozdziału III ... 132

IV. OD POTĘGI DO KLĘSK RZECZYPOSPOLITEJ ... 135
1. Rzeczpospolita na przełomie XVI i XVII wieku ... 136
2. Wojny na wschodzie ... 144
3. Wojny ze Szwecją i kryzys Rzeczypospolitej ... 152
4. Wojny z imperium osmańskim ... 162
5. Barok i sarmatyzm w Rzeczypospolitej ... 171
Symbole epoki. Zamek Krzyżtopór w Ujeździe ... 178
Podsumowanie rozdziału IV ... 180

V. EPOKA OŚWIECENIA I REWOLUCJI ... 183
1. Przemiany gospodarcze i społeczne w XVIII wieku ... 184
2. Oświecenie ... 191
3. Powstanie Stanów Zjednoczonych ... 199
4. Rewolucja francuska ... 206
Symbole epoki. Zdobycie Bastylii ... 212
5. Republika Francuska ... 214
6. Od konsulatu do cesarstwa ... 220
7. Szczyt potęgi i upadek Napoleona ... 226
Podsumowanie rozdziału V ... 236

VI. KRYZYS I UPADEK RZECZYPOSPOLITEJ ... 239
1. Czasy saskie ... 240
2. Początki panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego ... 247
3. Oświecenie w Rzeczypospolitej ... 253
Symbole epoki. Łazienki Królewskie ... 258
4. Sejm Wielki i Konstytucja 3 maja ... 260
5. Upadek Rzeczypospolitej ... 269
6. Polacy w wojnach napoleońskich ... 276
7. Księstwo Warszawskie ... 281
Podsumowanie rozdziału VI ... 288

VII. POWRÓT STAREGO ŁADU ... 291
1. Kongres wiedeński i jego następstwa ... 292
Symbole epoki. *Wolność wiodąca lud na barykady* ... 298
2. Rewolucja przemysłowa ... 300
3. Nowe idee polityczne ... 307
4. Wiosna Ludów ... 314
Podsumowanie rozdziału VII ... 322

VIII. POLACY PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM ... 325
1. Ład wiedeński na ziemiach polskich ... 326
2. Królestwo Polskie ... 332
3. Powstanie listopadowe ... 339
Symbole epoki. Barwy narodowe ... 348
4. Wielka Emigracja i konspiracja w kraju ... 350
5. Wiosna Ludów na ziemiach polskich ... 356
Podsumowanie rozdziału VIII ... 362

Tablice chronologiczne ... 365

CO BYŁO WCZEŚNIEJ?

Średniowiecze trwało ok. 1000 lat. Przyjmuje się, że rozpoczęło się wraz z upadkiem cesarstwa rzymskiego na zachodzie w 476 r. Za wydarzenia kończące tę epokę uważa się upadek Konstantynopola (1453 r.), a czasem wynalezienie druku (ok. 1450 r.) lub odkrycie Ameryki (1492 r.).

EUROPA

W późnym średniowieczu w Europie dochodziło do kryzysów, wojen i niepokojów społecznych. Pomiędzy Francją i Anglią w latach 1337–1453 toczyła się wojna stuletnia. Przewagę w niej mieli Anglicy i dopiero wystąpienie Joanny d'Arc przyczyniło się do wyparcia ich z Francji.

Jednocześnie w połowie XIV w. przez Europę przetoczyła się wielka epidemia dżumy, która spowodowała ogromne wyludnienie kontynentu i kryzys gospodarczy.

Wkroczenie sułtana Mehmeda Zdobywcy i jego wojsk do Konstantynopola oznaczało kres cesarstwa bizantyjskiego i należało do wydarzeń symbolicznie kończących średniowiecze.

▪ *obraz, Turcja, XX w.*

W tym samym okresie doszło do podziałów w Kościele na Zachodzie – do zwierzchnictwa nad nim pretendowało równocześnie trzech papieży. Choć w XV w. przywrócono jego jedność, to papiestwo nie odzyskało już dawnego autorytetu.

Zagrożone były również granice chrześcijańskiej Europy. W XIV i XV w. Turcy zajęli dużą część Półwyspu Bałkańskiego, a w 1453 r. zdobyli Konstantynopol.

POLSKA

W odróżnieniu od Europy Zachodniej sytuacja Polski pod koniec średniowiecza poprawiała się. Zawarcie unii z Litwą wzmocniło pozycję obu tych państw w sporach toczonych z Krzyżakami. Już za panowania Władysława Jagiełły doszło do wielkiej wojny z zakonem (1409–1411), którą wygrała strona polsko-litewska. Po śmierci Jagiełły tron w Polsce objął jego starszy syn Władysław III. Gdy zginął w bitwie pod Warną, zyskał przydomek „Warneńczyk". Kolejnym monarchą został jego młodszy brat – Kazimierz Jagiellończyk, a jego synowie zasiedli na tronach Polski, Litwy, Czech oraz Węgier.

Stoczona przez Kazimierza Jagiellończyka wojna trzynastoletnia (1454–1466) z Krzyżakami przyniosła Polsce przyłączenie Pomorza Gdańskiego, Warmii i Żuław, zaś pokonany zakon krzyżacki stał się lennikiem króla polskiego.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Od Piastów do Jagiellonów

▪ Theodore de Bry, *Kolumb obejmujący w posiadanie Hispaniolę*, rycina, XVI w.

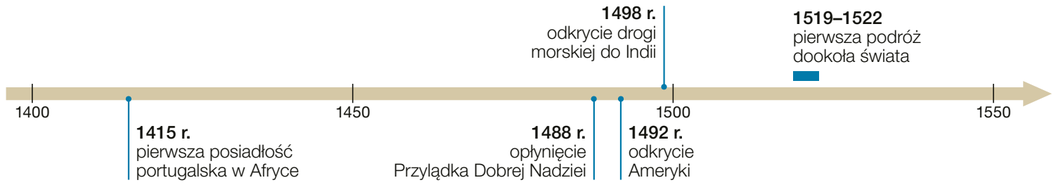
I
EUROPA I NOWY ŚWIAT

1 Wielkie odkrycia geograficzne
2 Podboje kolonialne i ich skutki
3 Kultura i sztuka renesansu
4 Reformacja w Europie
5 Reforma katolicka

1 WIELKIE ODKRYCIA GEOGRAFICZNE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny poszukiwania nowej drogi morskiej do Indii,
- przebieg wyprawy Kolumba do Ameryki,
- skutki wielkich odkryć geograficznych.

PRZYCZYNY ODKRYĆ

W XV w. kryzys gospodarczy dotknął wiele krajów europejskich – coraz bardziej odczuwalne stawało się przeludnienie i niedostatek nowych pól pod uprawę. Ponadto w Europie zaczęło brakować szlachetnych kruszców. Niedobór srebra i złota wynikał z ich masowego wywozu w ramach handlu ze Wschodem oraz wyczerpywania się dostępnych złóż w kopalniach tych kruszców. W związku z tym Europejczycy byli zmuszeni do poszukiwania innych źródeł metali szlachetnych. Poza tym zdobycie Konstantynopola przez Turków utrudniło dotychczasowy handel ze Wschodem, dlatego zaczęto szukać innej drogi, by tam dotrzeć. Poszukiwaniom sprzyjało to, że młodszym synom szlacheckim, którzy nie dziedziczyli ziemi, brakowało szans na karierę w kraju, a podbój nowych terenów dawał im perspektywę zdobycia łupów i awansu społecznego.

POSTAĆ HISTORYCZNA

VASCO DA GAMA

ok. 1469–1524

Uznawany za największego portugalskiego żeglarza, odkrywca morskiej drogi do Indii. Odbył trzy podróże do tego kraju. W latach 1502–1503 na czele licznej floty portugalskiej zdobył tu miasto Kalikat, co zapewniło mu bogactwo i uznanie na dworze królewskim po powrocie do ojczyzny. Nagrodą za zasługi było nadanie mu tytułu admirała mórz indyjskich, a następnie wicekróla Indii.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak doszło do wielkich odkryć geograficznych?

Podjęcie wypraw oceanicznych stało się możliwe dzięki zmianom, które nastąpiły w Europie pod koniec średniowiecza, takim jak:

- wzrost zainteresowania teorią o kulistości Ziemi,
- rozwój kartografii i nawigacji z zastosowaniem specjalistycznych przyrządów,
- skonstruowanie nowych typów żaglowców – karaweli i karak (więcej o nich na infografice na s. 11),
- wzrost ciekawości Europejczyków związany z kształtującym się w tym czasie nowym światopoglądem – humanizmem (więcej o nim na s. 24),
- ewangelizacyjny zapał duchowieństwa, pragnącego schrystianizować nowe ludy.

WYPRAWY PORTUGALCZYKÓW

Władcy Portugalii – niewielkiego państwa leżącego na skraju Europy, jako pierwsi zainteresowali się poszukiwaniem nowych ziem. W 1415 r. opanowali przyczółek w Afryce, marokańskie miasto Ceuta. Zajęli następnie atlantyckie wyspy: Azory, Maderę i Wyspy Zielonego Przylądka. W drugiej połowie XV w. przekroczyli równik, a w 1488 r. **Bartolomeu Dias** [czyt.: dijas] opłynął południowy kraniec Afryki – **Przylądek Dobrej Nadziei**.

Przełomowa okazała się jednak dopiero wyprawa **Vasco da Gamy** [czyt.: wasko da gamy]. W latach 1497–1498 ten portugalski żeglarz opłynął Afrykę i jako pierwszy Europejczyk dopłynął do Indii (przyjrzyj się mapie na s. 12). W 1499 r. jego flota powróciła do Lizbony z ogromnym ładunkiem cennych przypraw.

ODKRYCIA HISZPANÓW

Hiszpanie wyruszyli na podbój świata później niż Portugalczycy. Wynikało to z sytuacji politycznej – władcy Hiszpanii **Izabela Kastylijska** i **Ferdynand Aragoński** skupieni byli przez długi czas przede wszystkim na walce z Maurami na Półwyspie Iberyjskim. Gdy w 1492 r. upadła ostatnia twierdza muzułmanów, Hiszpanie włączyli się w rywalizację o wytyczenie morskiej drogi do Indii.

Entuzjastą tego pomysłu był włoski żeglarz **Krzysztof Kolumb**. Poznał on teorię pochodzącego z Florencji geografa Paola Toscanelliego [czyt.: toskaneliego], który sporządził mapy świata uwzględniające kulistość Ziemi. Wynikało z nich, że można dopłynąć do leżących na wschodzie Indii zachodnią drogą, przez Ocean Atlantycki (przyjrzyj się infografice na s. 10–11). Nie wiedział bowiem, że Europę i Azję oddziela inny kontynent – Ameryka. Dzięki wsparciu królowej Izabeli Kastylijskiej Kolumb stanął na czele niewielkiej floty i wyruszył na zachód. Jego ekspedycja okazała się sukcesem. Dopłynął do nieznanego lądu – wyspy w archipelagu Bahamów, którą nazwał **San Salvador**. W trakcie tej wyprawy zbadał też wybrzeża Kuby i Haiti. Dostarczenie przez niego złota, owoców i egzotycznych zwierząt zachęciło władców Hiszpanii do organizowania kolejnych wypraw z większym rozmachem. Druga podróż Kolumba (1493–1496) przyniosła odkrycie wysp Małych Antyli i Jamajki. Brało w niej udział 17 statków oraz ok. 1500 ludzi, którzy mieli zamieszkać na nowo odkrytym lądzie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

LIST KRZYSZTOFA KOLUMBA

W wysłanym 4 marca 1493 r. liście do władców Hiszpanii Krzysztof Kolumb następująco relacjonował swoją odkrywczą wyprawę.

Znalazłem wielką obfitość wysp zamieszkanych przez niezliczone rzesze ludzi. Wszystkie je zająłem w imieniu Ich Wysokości. Pierwszej z wysp nadałem imię „San Salvador” [hiszp. ‘Zbawiciel’], *ku czci Najwyższego, który w cudowny sposób wszystko to na nas zesłał* [...]. *Cudowna jest Espaniola. Jej wzgórza i góry, łąki i pola, ziemie tak piękne i bogate, że tylko siać i zbierać, hodować wszelkie bydło, stawiać miasta i wsie. Porty morskie są takie, że wcześniej ich nie widząc, trudno uwierzyć. Rzek wielkich obfitość o dobrej wodzie, a sporo z nich niesie złoto.* [...] *Na tej wyspie dużo jest korzeni i kopalni złota i innych metali. Na tej wyspie i na innych, które odkryłem lub o których słyszałem, ludzie chodzą nago* [...]. *Ludzie ci nie znają żelaza ni stali, ni broni* [...]. *Czy to rzecz o dużej wartości, czy przedmiot bezwartościowy, są zadowoleni otrzymując w zamian byle drobnostkę. Zakazałem dawania im rzeczy bezwartościowych jak skorupy potłuczonych misek, kawałki rozbitego szkła czy skrawki rzemieni. Choć gdy udało im się i to dostać, wyglądali, jakby posiedli najwspanialsze skarby świata.* [...] *Na żadnej z owych wysp, aż po ostatnią, nie spotkałem ludzi potworów, jak wielu się spodziewało; przeciwnie, wszyscy mieszkańcy odznaczają się ładną budową.*

Źródło: *Listy o odkryciu Ameryki*, oprac. J. Kieniewicz, Gdańsk 1995, s. 3–5, 9.

? 1. Scharakteryzuj bogactwa wyspy odkrytej przez Kolumba.
2. Wyjaśnij, dlaczego Kolumb zachwalał odkryte przez siebie tereny władcom Hiszpanii.

PIERWSZA WYPRAWA KRZYSZTOFA KOLUMBA

W jednej z najważniejszych wypraw, jakie odbyły się w dziejach ludzkości, uczestniczyło zaledwie 90 ludzi płynących na trzech okrętach. Żeglarzom towarzyszyły lęk i niepewność, bo wyruszali w niezbadane rejony świata, w które Europejczycy wcześniej się nie zapuszczali.

Krzysztof Kolumb,
1451–1506

Odkrywca Ameryki, pochodził z Genui. W trakcie wypraw oceanicznych odkrył i zbadał Wyspy Karaibskie i nieświadomie dobił do brzegów Ameryki. Do końca życia uważał, iż dotarł do Indii, a nie do nowego kontynentu. Za swoje zasługi dla Hiszpanii zyskał liczne zaszczyty, ale ostatecznie popadł w niełaskę i został uwięziony. Zmarł w zapomnieniu, a obecnie przez część historyków jest krytykowany za brutalność i zainicjowanie eksterminacji rdzennych mieszkańców Ameryki.

Izabela I Kastylijska
(1451–1504), królowa Kastylii, a po zawarciu małżeństwa z Ferdynandem Aragońskim całej Hiszpanii. Wierzyła w sens wyprawy Kolumba, którą jej mąż Ferdynand, podobnie jak władcy Portugalii, Anglii i Francji, uważał za skazaną na niepowodzenie.

Przyrządy nawigacyjne odkrywców

Rejsy dalekomorskie nie byłyby możliwe bez upowszechnienia się kilku instrumentów nawigacyjnych wynalezionych jeszcze w starożytności lub średniowieczu. Pozwalały one ustalić położenie statków i ustalić ich kurs żeglugi.

Laska św. Jakuba to listwa z przesuwaną poprzeczką, mierzącą kąt pomiędzy powierzchnią oceanu a położeniem gwiazd.

Busola wskazująca północ była potrzebna do wytyczenia kierunku żeglugi.

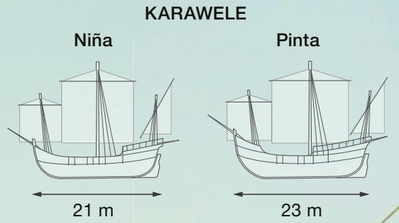

Kwadrant w postaci ćwierci koła, z podziałką 1 i przesuwanym przeziernikiem 2, był przeznaczony do wyznaczania położenia pozycji statku względem gwiazd.

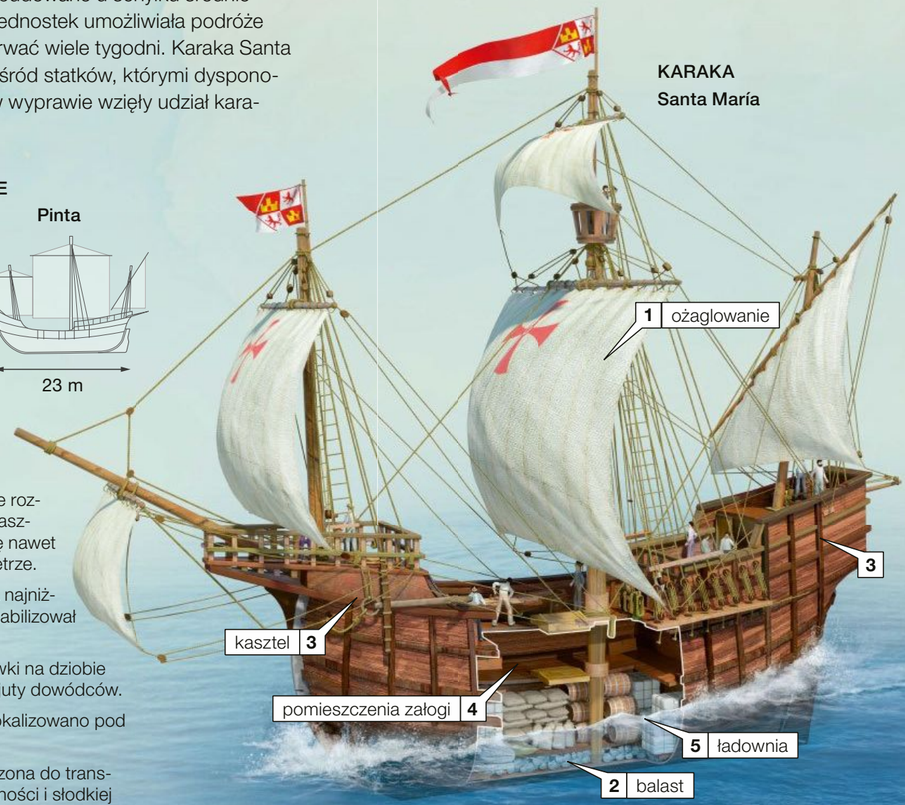

Astrolabium służyło do ustalania wysokości ciał niebieskich nad horyzontem, co pozwalało wyznaczyć szerokość geograficzną, na której znajdował się statek.

Statki Kolumba

Karawele i karaki to statki budowane u schyłku średniowiecza. Konstrukcja tych jednostek umożliwiała podróże oceaniczne, które mogły trwać wiele tygodni. Karaka Santa María była największa spośród statków, którymi dysponował Kolumb. Oprócz niej w wyprawie wzięły udział karawele: Niña i Pinta.

1. Uniwersalne ożaglowanie rozmieszczone na trzech masztach umożliwiało żeglugę nawet przy niesprzyjającym wietrze.
2. Balast, znajdujący się na najniższym poziomie karaki, stabilizował kołyszący się statek.
3. Kasztele, czyli nadbudówki na dziobie i rufie karaki, mieściły kajuty dowódców.
4. Pomieszczenia załogi zlokalizowano pod pokładem.
5. Ładownia była przeznaczona do transportu towarów oraz żywności i słodkiej wody dla załogi.

Niedługo po sukcesie wyprawy Kolumba z 1492 r. papież Aleksander VI rozgraniczył strefy wpływów dwóch pierwszych europejskich mocarstw kolonialnych. Na tej podstawie Hiszpania i Portugalia zawarły w 1494 r. traktat w **Tordesillas** [czyt.: tordesijas], w którym zatwierdzono podział niepoznanych jeszcze lądów wzdłuż południka leżącego ok. 2 tys. km na zachód od Wysp Zielonego Przylądka. Ziemie przyznane Hiszpanii znajdowały się na zachód od linii granicznej, Portugalii zaś – na wschód. Odtąd strefą wpływów Hiszpanów została Ameryka, a Portugalczyków – Afryka i Azja.

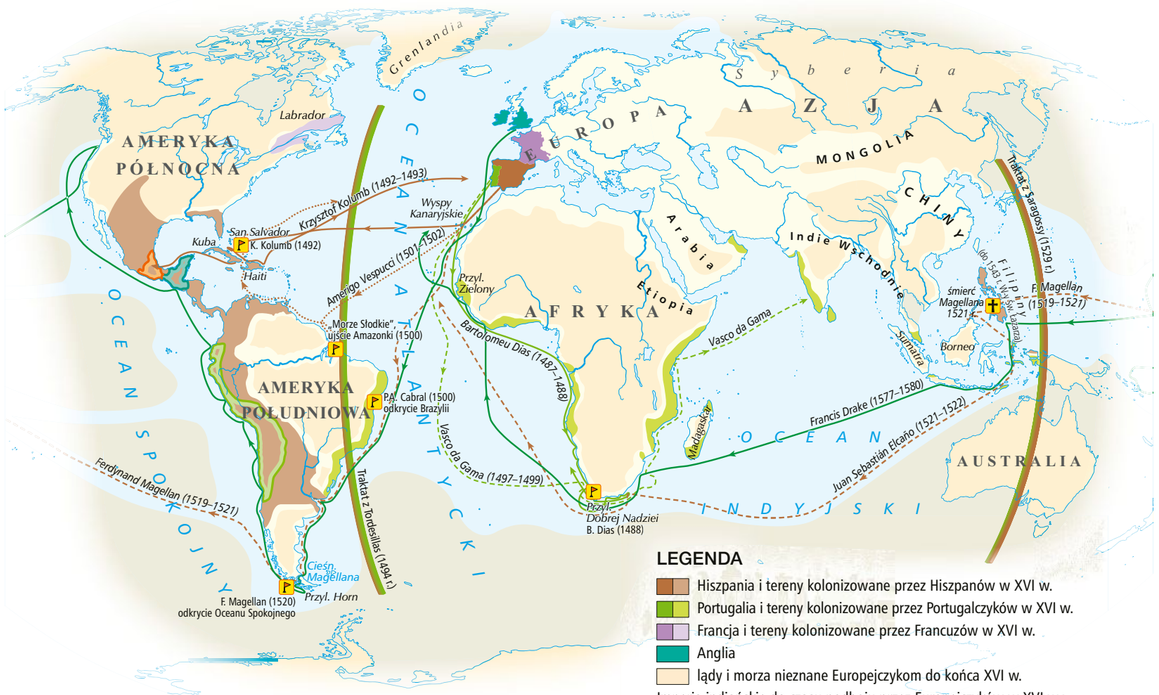
PODRÓŻ DOOKOŁA ŚWIATA

W 1513 r. Hiszpanie po pokonaniu przesmyku (nazwanego potem Panamskim) łączącego Amerykę Północną z Południową (przyjrzyj się mapie poniżej) dotarli do nieznanego oceanu. W ten sposób ustalono, że aby dotrzeć do Indii, trzeba popłynąć jeszcze dalej na zachód. Opłynięcie świata stało się wówczas kolejnym wyzwaniem dla śmiałków. W **1519 r.** z Hiszpanii wyruszyło pięć statków pod dowództwem Portugalczyka **Ferdynanda Magellana**. Żeglował on w kierunku południowym, wzdłuż wybrzeży Ameryki Południowej. Na południowym krańcu kontynentu podróżnik odnalazł drogę morską na zachód, pokonując cieśninę nazwaną później na jego cześć **Cieśniną Magellana**.

Wymiana pomiędzy Starym a Nowym Światem

	Ze Starego Świata do Nowego Świata	Z Nowego Świata do Starego Świata
Zwierzęta domowe	bydło, koń, kot domowy, osioł, świnia	alpaka, indyk, lama
Rośliny i produkty roślinne	pszenica, jęczmień, owies, ryż, żyto, banan, granat, jabłko, morela, wiśnia, owoce cytrusowe, burak, bób, kalafior, kapusta, len, soczewica, soja, cebula, marchew, por, seler, kokos, kawa, trzcina cukrowa	ziemniak, pomidor, papryka, fasola, dynia, awokado, agawa, cukinia, kukurydza, orzeszki ziemne, słonecznik, ananas, marakuja, truskawka, ziarno kakaowca, żurawina, bawełna, tytoń, wanilia

WIELKIE ODKRYCIA GEOGRAFICZNE

LEGENDA

- Hiszpania i tereny kolonizowane przez Hiszpanów w XVI w.
- Portugalia i tereny kolonizowane przez Portugalczyków w XVI w.
- Francja i tereny kolonizowane przez Francuzów w XVI w.
- Anglia
- lądy i morza nieznane Europejczykom do końca XVI w.

Imperia indiańskie do czasu podboju przez Europejczyków w XVI w.:
Inków, Azteków, Majów

Wyprawy organizowane przez:
Hiszpanię, Portugalię, Anglię

- miejsce śmierci Magellana
- najważniejsze odkrycia geograficzne
- hiszpańsko-portugalska linia podziału świata na strefy wpływów

?

1. Podaj, które kontynenty znalazły się w strefie wpływów Portugalii, a które – Hiszpanii.
2. Wskaż, które wyprawy w tym samym roku dotarły do brzegów Ameryki Południowej.

Ponieważ w trakcie żeglugi na nowo odkrytym oceanie panowała sprzyjająca pogoda, nazwano go Oceanem Spokojnym. Po długiej podróży wyprawa dotarła do Wysp Mariańskich, a następnie archipelagu Filipin, gdzie Magellan zginął, walcząc z tubylcami. Wielu marynarzy zmarło też wskutek chorób, szczególnie szkorbutu, wywołanego brakiem witaminy C. W **1522 r.** do portu w Kadyksie dotarł tylko jeden statek, noszący znamienną nazwę Victoria [czyt.: wiktoria], czyli zwycięstwo. Dowodził nim Bask **Juan Sebastián Elcaño** [czyt.: huan seba**stian** elkano], któremu udało się okrążyć świat. Z 270 uczestników wyprawy Magellana zaledwie 18 powróciło do domu.

ZNACZENIE WIELKICH ODKRYĆ GEOGRAFICZNYCH

Odkrycie przez Europejczyków nieznanych im dotąd wysp i lądów w Ameryce i Afryce przyniosło doniosłe zmiany. Wpłynęły one na dalsze losy zarówno mieszkańców Europy, jak i rdzennych mieszkańców ziem, do których dotarły statki Hiszpanów i Portugalczyków:

- znacznie poszerzona została wiedza Europejczyków o świecie; znali już cztery kontynenty: Europę, Azję, Afrykę i Amerykę, którą dopiero z czasem zaczęto dzielić na dwie części;
- potwierdzenie zyskała naukowa hipoteza o kulistym kształcie Ziemi. Wyprawa Magellana i Elcaño dookoła świata udowodniła bezsprzecznie ten fakt i pozwoliła również przełamać strach przed potwornymi istotami i innymi niebezpieczeństwami, które miały rzekomo czyhać na dalekich oceanach;
- narastało pragnienie pełnego poznania nowo odkrytych lądów i wymazania z map białych plam;
- państwa europejskie znacząco się wzbogaciły, gdyż zza oceanów docierały statki przywożące przyprawy, szlachetne kruszce, towary luksusowe oraz nieznane dotąd rośliny i zwierzęta;
- postępowała ekspansja kolonialna oraz powstały pierwsze światowe imperia.

Przyniosło to znaczące korzyści Europejczykom, a rdzennym mieszkańcom nowo odkrytych ziem liczne niepomyślne, a nawet tragiczne zmiany (więcej o skutkach podbojów kolonialnych na s. 19–20, 23, 50).

Karaka Victoria, na której Elcaño opłynął jako pierwszy kulę ziemską, była jedynym statkiem, który ocalał z liczącej pięć żaglowców floty Magellana. Towar dostarczony na statku nie tylko pokrył koszty tej wielkiej wyprawy, lecz także przyniósł duży zysk.

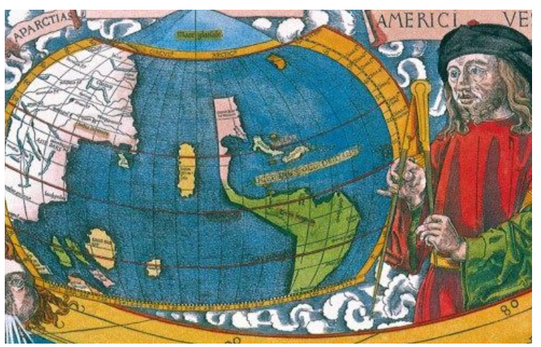
▪ *rycina, Hiszpania, XVI w.*

CIEKAWOSTKA

Skąd się wzięła nazwa „Ameryka”?

Chwała wielkiego odkrywcy Kolumba nie została uwieczniona w nazwie nowego kontynentu. Zaszczyt ten przypadł innemu włoskiemu żeglarzowi – Amerigowi Vespucciemu [czyt.: wespuccziemu]. Był to pochodzący z Florencji podróżnik, który na przełomie XV i XVI w. w służbie hiszpańskiej badał wybrzeża Ameryki Południowej. Jako pierwszy stwierdził wówczas, iż jest to brzeg nieznanego dotąd kontynentu, a nie Indie. Powstało wówczas pojęcie „Nowy Świat”.

Vespucci wkrótce zasłynął z barwnych opisów nieznanych lądów i ich mieszkańców, a jego listy z wypraw morskich już w XVI w. ukazały się drukiem w kilku językach. Z tego powodu niektórzy przypisywali mu niesłusznie odkrycie Ameryki, gdyż pism Kolumba wówczas nie publikowano. Po raz pierwszy nazwa „Ameryka” pojawiła się na mapie w 1507 r.

Amerigo Vespucci został przedstawiony na tle mapy prezentującej stan wiedzy geograficznej z początku XVI w., sprzed wyprawy Magellana. Ukazano na niej nieliczne znane Europejczykom części Ameryki i bardzo przybliżony kształt wschodnich wybrzeży Azji.

▪ *rycina, Europa, XVI w.*

OSIĄGNIĘCIA CYWILIZACJI PREKOLUMBIJSKICH

Ludy zamieszkujące Amerykę przed przybyciem Kolumba stworzyły wysoko rozwinięte kultury i miały wiele osiągnięć w dziedzinie sztuki, architektury, medycyny, matematyki czy astronomii.

Wiszące mosty, budowane przez Inków nad przepaściami w Andach, umożliwiały szybką komunikację w rozległym imperium.

▪ *fotografia współczesna, Peru*

Wielkie kamienne rzeźby głów charakterystyczne dla sztuki Olmeków mierzą ponad 3–4 m wysokości i ważą ok. 40 t. Wykuto je w bazaltowych głazach z użyciem kamiennych narzędzi.

▪ *kamienna rzeźba, La Venta, ok. 900 r. p.n.e.*

Piramidy schodkowe w Tikál, wzniesione przez Majów w VII w. n.e., mierzą 47 m [1] i 38 m [2]. Na ich szczytach znajdują się świątynie.

▪ *fotografia współczesna, Gwatemala*

? Odszukaj informacje o dwóch innych znanych piramidach wzniesionych przez Indian.

CYWILIZACJE PREKOLUMBIJSKIE

Przed przybyciem Europejczyków obszar obu Ameryk zamieszkiwali Indianie, a tereny podbiegunowe na północy – Inuici (dawniej określani jako Eskimosi). Najbardziej zaawansowane cywilizacje rozwinęły się w Ameryce Środkowej oraz w Andach.

W II tysiącleciu p.n.e. na obszarze dzisiejszego Meksyku i Ameryki Środkowej pierwszą tamtejszą wysoko rozwiniętą kulturę stworzyli **Olmekowie**. Opracowali oni najstarszy system pisma w Ameryce. Ich dokonania posłużyły kolejnym ludom.

Najbardziej znaczące osiągnięcia przypisuje się żyjącym później na tym terenie **Majom**. Z majańskich odkryć i wynalazków również korzystali inni. Szczytowy okres rozwoju ich cywilizacji przypadł na połowę I tysiąclecia n.e. Czasami podkreśla się podobieństwa pomiędzy cywilizacjami Majów i Greków. Ani jedna, ani druga nie stworzyła zjednoczonego państwa, a obie zasłynęły przede wszystkim licznymi odkryciami naukowymi, wynalazkami technicznymi i osiągnięciami kulturalnymi. Majowie prowadzili dokładne obserwacje astronomiczne, dzięki którym ustanowili m.in. złożony kalendarz. Rozwijali ponadto sztuki plastyczne oraz matematykę. Z nieustalonych przyczyn pod koniec I tysiąclecia n.e. Majowie opuścili swoje miasta, a ich cywilizacja podupadła.

Pod względem politycznym i militarnym najsilniejsze okazało się państwo **Azteków**. Ten wojowniczy lud przybył w XII w. z północy do środkowego Meksyku, podbił liczne plemiona, w tym częściowo Majów, i w XV w. zbudował prawdziwe mocarstwo. Aztekowie przejęli wiele dokonań podbitych plemion i rozwinęli w niezwykłym stopniu umiejętności w dziedzinie obróbki złota oraz astronomii i matematyki.

Z kolei w Ameryce Południowej najbardziej zaawansowany poziom rozwoju osiągnęli **Inkowie**, którzy stworzyli rozległe imperium obejmujące znaczną część górzystej, zachodniej części kontynentu. Inkaskie państwo pokrywała sieć górskich dróg i wiszących mostów. W trudnych warunkach Inkowie uprawiali rolę na specjalnie przygotowanych tarasach. Mieli rozbudowany system wierzeń oraz własny kalendarz. Korzystali z pisma węzełkowego zwanego **kipu**. Znali również sposoby mumifikacji zwłok.

Kultury ludów Ameryki

Lud lub kultura	Miejsce zamieszkania	Okres istnienia
Olmekowie	Meksyk	ok. 1600–ok. 900 r. p.n.e.
Majowie	Meksyk, Gwatemala	ok. 250 r. n.e.–1697 r.
Aztekowie	Meksyk, Gwatemala	ok. 1200 r. n.e.–1525 r.
Inkowie	Peru, Ekwador, Boliwia, Chile	ok. 1150 r. n.e.–1572 r.

Pismo Majów opierało się na systemie znaków, które odpowiadały poszczególnym sylabom. Nieliczne zachowane kodeksy zawierają tablice astronomiczne, opisy rytuałów powiązanych z określonymi świętami, a także przepowiednie.

▪ *kodeks, Ameryka Środkowa, ok. 1250–1450 r. n.e.*

Inkaska płaskorzeźba ze złota przedstawiająca boga słońca świadczy o dużych umiejętnościach rzemieślników prekolumbijskich.

▪ *płaskorzeźba, Peru, XV w.*

ĆWICZENIA

1. Wymień powody, które skłoniły Europejczyków do organizowania wypraw odkrywczych.
2. Przedstaw przebieg wybranej wyprawy z okresu wielkich odkryć geograficznych.
3. Podaj skutki wielkich odkryć geograficznych.

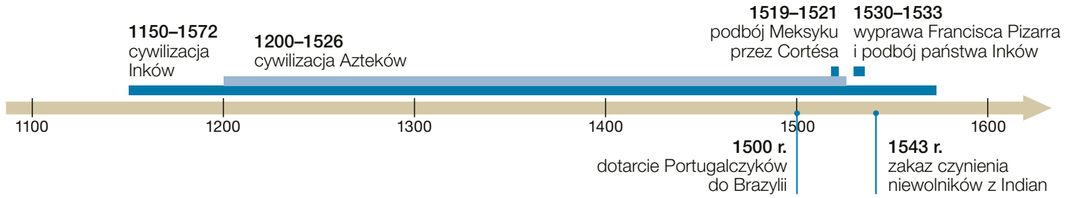
DLA ZAINTERESOWANYCH

Z. Długosz, *Historia odkryć geograficznych i poznania Ziemi*, Warszawa 2012.
R. Marino, *Krzysztof Kolumb*, tłum. H. Cieśla, Warszawa 2009.

2 PODBOJE KOLONIALNE I ICH SKUTKI

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- podział Nowego Świata przez Hiszpanię i Portugalię w XVI w.,
- wpływ podbojów kolonialnych na społeczeństwo, gospodarkę i kulturę Europy oraz obszarów pozaeuropejskich.

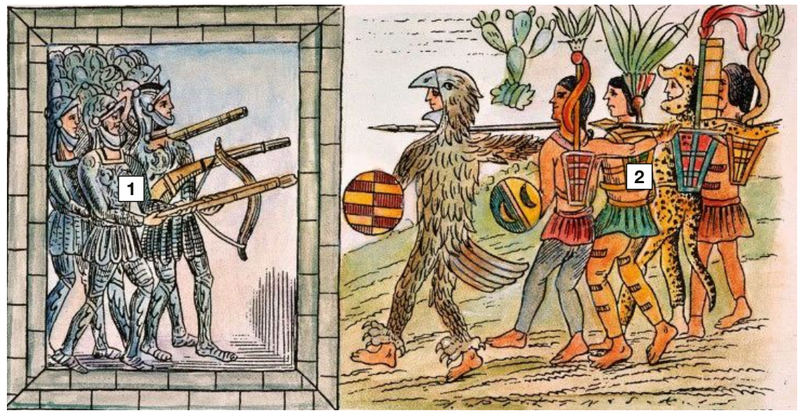

POCZĄTKI KONKWISTY W AMERYCE

Wielkie odkrycia geograficzne dały władcom Hiszpanii i Portugalii możliwość podboju rozległych terenów. Zgodnie z porozumieniem zawartym w 1494 r. (więcej o nim na s. 12) Portugalia kontynuowała podboje w Afryce i Azji, a Hiszpanie mogli zająć ziemie w Ameryce i zagarnąć bogactwa tamtejszych ludów (m.in. Azteków i Inków). Wkrótce tropem odkrywców do Nowego Świata wyruszyli osadnicy, żołnierze i awanturnicy, znęceni wizją szybkiego wzbogacenia. Zbrojne wyprawy organizowali przedsiębiorcy zawierający umowę z królem hiszpańskim na prowadzenie w jego imieniu odkryć i **konkwisty** (hiszp. *conquista* – podbój; czyt.: konkfista).

PODBÓJ PAŃSTWA AZTEKÓW

Po zajęciu Wysp Karaibskich odkrytych przez Kolumba Hiszpanie dotarli do półwyspu Jukatan i rozpoczęli podbój kontynentu amerykańskiego. Dowódca wyprawy – **konkwistador**, czyli hiszpański zdobywca – **Hernán Cortés** [czyt.: kor**tes**], wbrew swojemu przełożonemu na własną rękę wkroczył na tereny dzisiejszego Meksyku. Początkowo dysponował jedynie oddziałem ok. 600 żołnierzy oraz kilkunastoma końmi i armatami. Sprzyjało mu jednak szczęście i został gościnnie przyjęty i potraktowany jako sojusznik przez plemiona tubylców, które rywalizowały z najpotężniejszym ludem tego regionu – **Aztekami**. Dodatkowo część Indian uważała Cortésa za wcielenie swojego boga Quetzalcoatla [czyt.: kecalkoatla]. Sami Aztekowie zaprosili zresztą początkowo Cortésa do stolicy swojego imperium – **Tenochtitlán** [czyt.: tenocztit**lan**]. Ten zaś, gdy tylko nadarzyła się okazja, podstępnie uwięził azteckiego króla **Montezumę II** i przejściowo przejął kontrolę nad miastem. Wkrótce jednak wybuchło powstanie Indian, podczas którego Montezuma II zginął, a Hiszpanie musieli uciekać, tracąc przy tym wielu ludzi i zagrabione skarby. W 1521 r., z pomocą indiańskich sprzymierzeńców, Cortés ponownie zaatakował i przystąpił do oblężenia Tenochtitlán. Aztekowie bronili się z ogromnym poświęceniem, lecz ponieśli klęskę (więcej o tym w tekście źródłowym poniżej). Dzięki wielotysięcznym armiom indiańskich sojuszników Cortés zdobył Tenochtitlán. Hiszpanie uwięzili nowego króla Azteków, a następnie publicznie go stracili, co ostatecznie złamało ducha oporu Indian. Cortés oraz jego następcy opanowali prawie całą Amerykę Środkową. Najdłużej odpierali ich Majowie na porośniętym dżunglą półwyspie Jukatan. Sukces Hiszpanów był możliwy dzięki:

- ogromnej przewadze uzbrojenia,
- lepszej organizacji wojska,
- posiadaniu broni palnej i budzących trwogę wśród Indian koni,
- umiejętnej i bezwzględnej polityce wykorzystywania wewnętrznych podziałów między plemionami indiańskimi.

Żołnierze hiszpańscy 1 i azteccy wojownicy 2 podczas oblężenia pałacu Montezumy.
- *miniatura, Hiszpania, XVI w.*

? Czym różniło się uzbrojenie i wyposażenie obu walczących stron?

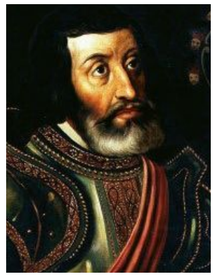

POSTAĆ HISTORYCZNA

HERNÁN CORTÉS

1485–1547

Hiszpański konkwistador, który podbił Meksyk. Wywodził się z ubogiej szlachty hiszpańskiej. Do Ameryki przybył w początkach XVI w. i brał udział w podboju Kuby. Zyskał wówczas spory majątek i znaczenie. Gubernator Kuby wysłał go do Ameryki Środkowej, gdzie rozpoczął w 1519 r. podbój państwa Azteków. Następnie został gubernatorem i kapitanem generalnym Meksyku. Organizował wyprawy odkrywcze do Kalifornii, Peru i na Filipiny. Zmarł po powrocie do Hiszpanii.

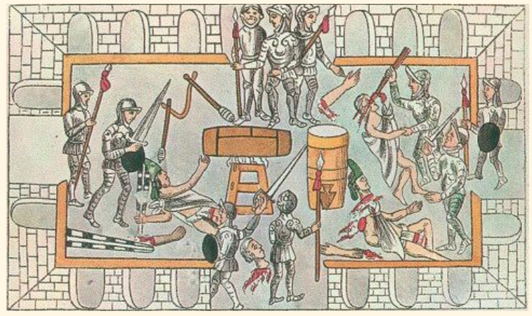
TEKST ŹRÓDŁOWY

KLĘSKA AZTEKÓW

Zdobycie przez Hiszpanów otoczonej wodami jeziora stolicy Azteków Tenochtitlán zostało opisane we wspomnieniach jednego z żołnierzy Cortésa.

Lało, błyskało się i grzmiało tego wieczora aż do północy, ulewa była znacznie większa niż kiedykolwiek. Kiedy Guatemuz [ostatni król Azteków] *został pojmany, my wszyscy żołnierze byliśmy ogłuszeni,* [...] *bowiem przez dziewięćdziesiąt trzy dni, od kiedy trwaliśmy pod owym miastem, dzień i noc rozbrzmiewały wrzaski i krzyki wodzów meksykańskich nawołujących swoje oddziały i wojowników walczących na groblach* [...], *a także tych, którzy wbijali pale, pogłębiali zapadnie i kanały i budowali barykady.* [...] *Owe pałace, do których wycofał się Guatemuz, pełne były trupów i głów uciętych. W ulicach* [...] *nie było nic ino* [tylko] *trupy i głowy martwych Indian, przejść nie było można.* [...] *Padło w tym mieście mnóstwo ludzi, wojowników przybyłych ze wszystkich prowincji i miast podległych Meksykowi, a z tych, którzy się tam schronili, prawie wszyscy pomarli* [...] *Guatemuz prosił Korteza, aby dla tej zgnilizny, jaka panowała w Meksyku, zezwolił wszystkim wojskom, znajdującym się w mieście, wyjść do sąsiednich miejscowości, na co Kortez natychmiast przystał. Przez trzy dni i trzy noce wszystkie trzy groble pełne były mężów i kobiet i dzieci; ciągnęli nieprzerwanym sznurem, tak wychudli i wyżółkli, tak wstrętni i cuchnący, że żałość była patrzeć. A kiedy miasto zostało opróżnione, Kortez wysłał ludzi na przegląd miasta i ujrzeliśmy domy pełne zwłok* [...]. *Całe miasto było jakby przeorane, korzenie i dobre zioła wydarte z ziemi, bowiem gotowali je i jedli. Jedli też korę niektórych drzew, wody słodkiej nie znaleźliśmy, tylko słoną.* [...] *Przez wiele wieków nie znajdzie się na ziemi pokolenie, które by tyle wycierpiało od głodu i pragnienia, i ustawicznych wojen, jak oni.*

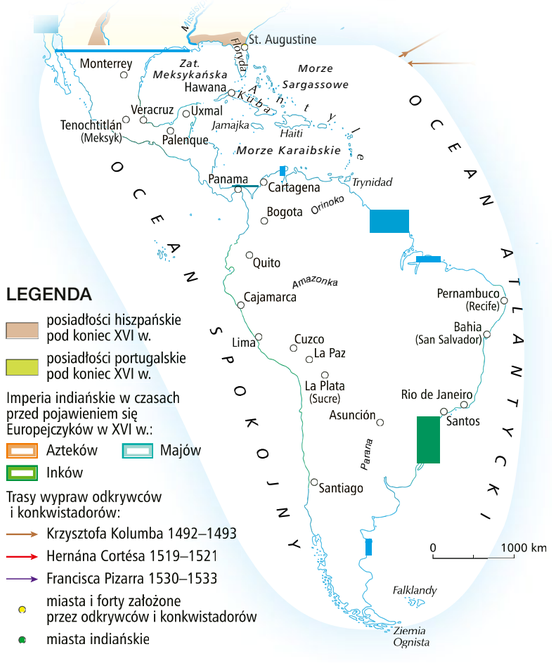
Źródło: B. Diaz del Castillo, *Pamiętnik żołnierza Korteza, czyli prawdziwa historia podboju Nowej Hiszpanii*, wybór, przekład i przypisy A.L. Czerny, Warszawa 1962, s. 278–279.

Hiszpanie podczas zdobywania świątyni w Tenochtitlán spotkali się z zaciętym oporem ze strony Azteków.
- *miniatura, Hiszpania, XVI w.*

? 1. Opisz, jaki miało przebieg oblężenie stolicy Azteków przez wojska hiszpańskie.
2. Wyjaśnij, jaki był los miasta i jego mieszkańców po poddaniu się Hiszpanom.

POSIADŁOŚCI KOLONIALNE W AMERYCE W XVI WIEKU

?

1. Wymień stolice obecnych państw Ameryki, które zostały założone przez kolonizatorów.
2. Wskaż tereny Ameryki Południowej, które w XVI w. nie zostały skolonizowane.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANCISCO PIZARRO

1478–1541

Hiszpański konkwistador, który zawładnął imperium Inków. Był ubogim szlachcicem bez wykształcenia i do końca życia pozostał analfabetą. W poszukiwaniu bogactwa i kariery wyjechał do Nowego Świata. W 1530 r. podjął wyprawę do Peru, podczas której podbił imperium Inków. Został gubernatorem Peru i założył jego stolicę, miasto Lima. Podczas podbojów wykazał się przebiegłością, bezwzględnością i okrucieństwem.

PODBÓJ IMPERIUM INKÓW

W równie brawurowy i bezwzględny sposób jak Meksyk konkwistadorzy zajęli Amerykę Południową. W 1530 r. **Francisco Pizarro** [czyt.: pi**sa**rro] wyruszył na czele wyprawy z zamiarem podbicia imperium Inków leżącego w Andach. Dysponował jeszcze mniejszą armią niż Cortés – dowodził zaledwie 180 ludźmi z 37 końmi. Udało mu się jednak wykorzystać osłabienie państwa Inków po długiej wojnie domowej. Po przybyciu do Peru podstępem uwięził władcę Inków Atahualpę, a za jego uwolnienie zażądał gigantycznego okupu w złocie. Choć Indianie dostarczyli ok. 18 ton złota i srebra, zdobywcy i tak zamordowali inkaskiego króla. Następnie w 1533 r. Hiszpanie zajęli stolicę Inków – **Cuzco** [czyt.: kuzko]. Na podbitych ziemiach dochodziło jednak do licznych buntów Indian. Na czele jednego z nich stanął ostatni władca Inków – **Tupac Amaru** [czyt.: tupak amaru].

CIEKAWOSTKA

W poszukiwania złota i nieśmiertelności

Pogłoski o skrywanych przez Indian skarbach i legendarnych miastach pełnych złota rozpalały fantazję konkwistadorów. W poszukiwaniu bogactw Hiszpanie podejmowali liczne ekspedycje. Najsłynniejsze z nich zorganizowali w Ameryce Południowej z nadzieją, że odnajdą bajeczną krainę **Eldorado** na terenie dzisiejszej Kolumbii. Wieści na temat jej istnienia szerzyły się, gdy Hiszpanie dowiedzieli się o obrzędach Indian z plemion Czibczów, których władcy, pokryci złotym proszkiem, obmywali się w wodach jeziora, aby złożyć ofiarę swoim bogom. W Ameryce Północnej odpowiednikiem Eldorado było legendarnych **siedem złotych miast**. Konkwistadorzy poszukiwali ich wśród osiedli Indian Pueblo, na południowo-zachodnim terytorium obecnych Stanów Zjednoczonych. Do podejmowania dalekich i niebezpiecznych wypraw skłaniało ich także marzenie o nieśmiertelności. Podczas wyprawy w poszukiwaniu bajecznych źródeł wiecznej młodości odkryli Florydę.

Złoty nóż rytualny został wykonany przez rzemieślników z jednej z prekolumbijskich cywilizacji Andów. Odkrycie tego typu przedmiotów ożywiało wyobraźnię i żądzę zysku konkwistadorów.

▪ *przedmiot rytualny, Peru, XI w. n.e.*

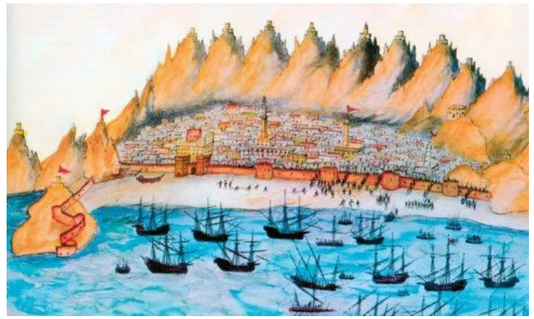

IMPERIUM PORTUGALSKIE

Portugalczycy nieco wcześniej niż Hiszpanie zaczęli zakładać swoje kolonie i faktorie handlowe. Były one rozrzucone na trzech kontynentach: w Ameryce Południowej, Afryce i Azji. Najstarsze z nich powstały w Afryce, wzdłuż wybrzeża kontynentu, głównie nad Zatoką Gwinejską i na południu (obecnie Angola i Mozambik). Portugalczycy pozyskiwali z nich ogromne ilości złota, kości słoniowej i drogich przypraw, głównie pieprzu. Te cenne towary wymuszali przemocą bądź nabywali za bezcen. Z władcami lokalnych państw handlowali również niewolnikami.

Po pokonaniu floty arabskiej i zapewnieniu sobie panowania na Oceanie Indyjskim Portugalczycy umocnili swoje wpływy także w południowej Azji. W Indiach, Chinach, a nawet w Japonii powstały portugalskie faktorie, poza tym pod bezpośrednim panowaniem Portugalii znalazły się niektóre wyspy dzisiejszej Indonezji. Wśród nich szczególnie cennym nabytkiem okazały się Moluki, czyli **Wyspy Korzenne**.

W 1500 r. portugalski podróżnik **Pedro Cabral** [czyt.: ka**bral**] podczas rejsu na zachód odkrył wybrzeża dzisiejszej Brazylii. Choć ziemie te leżały w Ameryce, znajdowały się po wschodniej stronie granicy wyznaczonej w traktacie z Tordesillas (więcej o nim na s. 12) i zgodnie z warunkami umowy pozostawały w strefie wpływów Portugalii. Do podboju tych terenów Portugalczycy przystąpili jednak dopiero w połowie XVI w. Nowy nabytek okazał się wówczas bardzo cenny ze względu na doskonałe warunki do uprawy trzciny cukrowej.

Oblężenie Adenu, arabskiego portu nad Oceanem Indyjskim, przez flotę portugalską zakończyło się porażką. Mimo to Portugalczykom udało się przejąć kontrolę nad żeglugą na Oceanie Indyjskim.

▪ *rycina, Portugalia, XVI w.*

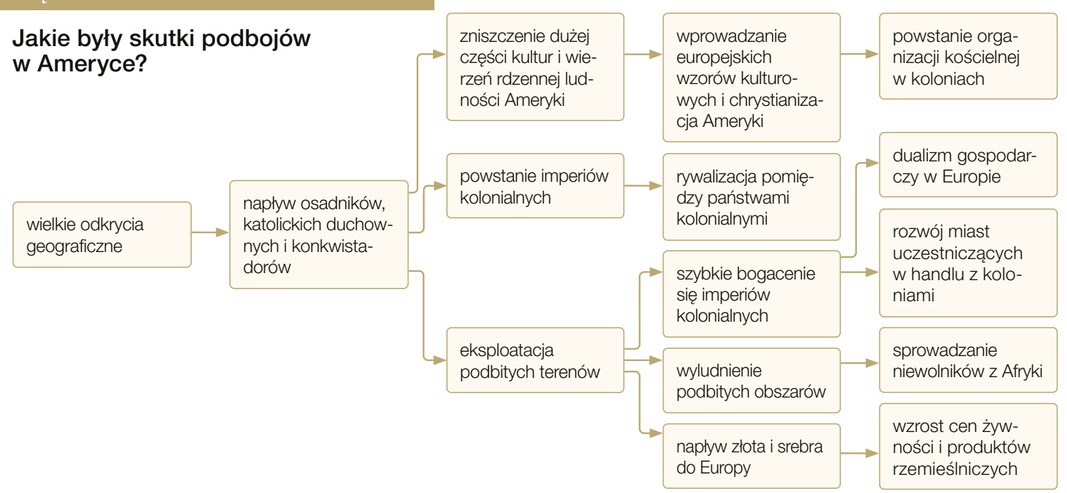
HANDEL KOLONIALNY

Wielkie odkrycia geograficzne przyniosły znaczące zmiany ekonomiczne o globalnym zasięgu. Kolonie zapewniały masowy napływ bogactw i surowców do Europy. Stały się również dla **metropolii europejskich**, czyli krajów kolonizatorów, dużymi rynkami zbytu produktów. Doprowadziło to do istotnych zmian w organizacji handlu. W Europie zmalało znaczenie handlu śródziemnomorskiego i hanzeatyckiego, które dominowały w średniowiecznej Europie, na znaczeniu zyskał zaś handel oceaniczny z koloniami w Ameryce i Azji.

Miejsce średniowiecznych gildii zajęły angielskie, francuskie i holenderskie **kompanie handlowe**, czyli organizacje kupieckie monopolizujące od przełomu XVI i XVII w. handel dalekomorski. Miały one przywileje

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były skutki podbojów w Ameryce?

organizowania wypraw zdobywczych i handlowych oraz zakładania nowych kolonii. Z tego powodu posiadały swoje floty, a nawet armie.

W tym okresie pojawiły się również wielkie **giełdy towarowe**, gdzie zawierano transakcje na dostawy towarów i surowców. Pierwszymi instytucjami tego typu o zasięgu światowym były giełdy w Antwerpii i Amsterdamie. W ten sposób powstawał system obsługi bankowej handlu kolonialnego i rozwijającego się szybko rzemiosła oraz inwestycji kapitałowych. Dało to początek gospodarce **wczesnego kapitalizmu**.

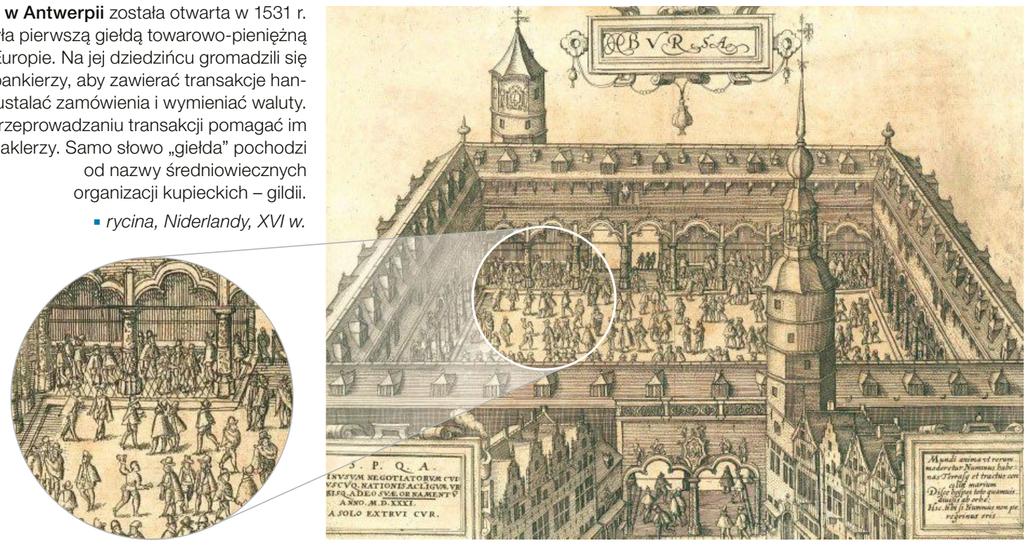
NIEWOLNICTWO W NOWYM ŚWIECIE

Dramatycznym następstwem ukształtowania się gospodarki globalnej w czasach nowożytnych stał się **handel niewolnikami**. Pierwszych niewolników z Afryki do kolonii amerykańskich zaczęto przywozić statkami już na początku XVI w. Głównym powodem ich sprowadzania do Nowego Świata było wymieranie Indian oraz bardzo niska wydajność ich pracy w kopalniach i na plantacjach. W 1543 r. król Hiszpanii zakazał czynić z Indian niewolników, co dodatkowo zwiększyło handel czarnoskórymi mieszkańcami Afryki. Zajmowali się nim kolejno: Portugalczycy, Francuzi i Anglicy. Największym portem niewolniczym został Liverpool [czyt.: liwerpul], a głównym kolonialnym targowiskiem niewolników stało się miasto Cartagena [czyt.: kartahena] w dzisiejszej Kolumbii. Według szacunków od połowy XV do końca XVIII w. z Afryki wywieziono kilka milionów ludzi.

Atak na Kadyks, główną bazę floty hiszpańskiej, przeprowadziła w 1587 r. flota angielska. Dowodził nią Francis Drake [czyt.: fransis drejk]. Był on jednym z najsłynniejszych korsarzy – brawurowo napadał na porty i statki hiszpańskie. Zorganizował drugą wyprawę, która opłynęła Ziemię.

▪ *obraz, Niderlandy, XVII w.*

Giełda w Antwerpii została otwarta w 1531 r. Była pierwszą giełdą towarowo-pieniężną w Europie. Na jej dziedzińcu gromadzili się kupcy i bankierzy, aby zawierać transakcje handlowe, ustalać zamówienia i wymieniać waluty. W przeprowadzaniu transakcji pomagać im mieli maklerzy. Samo słowo „giełda" pochodzi od nazwy średniowiecznych organizacji kupieckich – gildii.

▪ *rycina, Niderlandy, XVI w.*

GOSPODARKA EUROPEJSKA PO ODKRYCIACH GEOGRAFICZNYCH

Odkrycia geograficzne przyniosły też zmiany w życiu europejskiej wsi. Na skutek napływu złota z kolonii wystąpiła wysoka **inflacja**, czyli zmalała wartość pieniądza, a ceny towarów znacznie wzrosły. Szczególnie odczuwalny był ogromny wzrost cen żywności (ceny zboża wzrosły 2–3-krotnie). Popyt na żywność był spowodowany gwałtownym zwiększaniem się liczby ludności w Europie. Mimo szybkiego wzrostu cen towarów oraz usług płace pozostawały niezmienne lub nawet malały.

W tym okresie w Europie zaznaczył się **dualizm gospodarczy**, czyli nastąpił podział kontynentu na dwie strefy ekonomiczne, których symboliczną granicą była rzeka Łaba w Niemczech. Na zachód od niej w krajach, które uczestniczyły w wymianie handlowej z nowo odkrytymi kontynentami, dynamicznie kształtowały się nowoczesne formy towarowo-pieniężnej gospodarki kapitalistycznej, opartej na wolnej konkurencji. Rozwijał się nie tylko handel kolonialny i morski, lecz także rzemiosło. Powstały pierwsze **manufaktury** czyli zakłady produkcyjne grupujące wielu rzemieślników jednej lub kilku różnych specjalności, którzy wspólnie wytwarzali produkty. Rosła rola mieszczaństwa, malało zaś znaczenie szlachty. Chłopi byli z reguły osobiście wolni i w zamian za prawo użytkowania pola musieli płacić czynsz – zazwyczaj w pieniądzu,

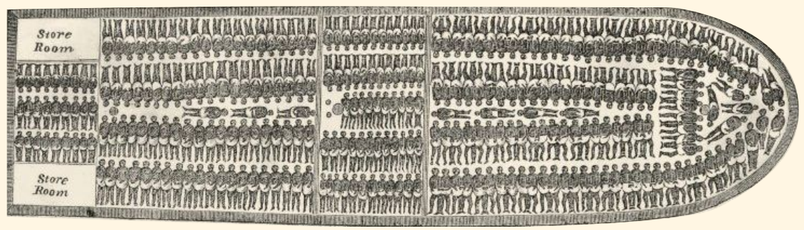
HANDEL TRÓJKĄTNY

W XVI w. wykształcił się nowy model handlu w ramach tzw. **złotego trójkąta**, którego trzema kątami były Europa, Afryka i Ameryka. Różnego typu wyroby rzemieślnicze z Europy dostarczano statkami do Afryki. W zamian za nie nabywano czarnoskórych niewolników. Po dostarczeniu ich do Ameryki statki wracały do Europy z ładunkiem towarów kolonialnych, które sprzedawano tam z ogromnym zyskiem. Obrót niewolnikami stał się w ten sposób ważnym elementem transakcji handlowych w ramach złotego trójkąta.

Schemat rozmieszczenia niewolników na pokładzie podczas transportu z Afryki. Cena niewolnika wielokrotnie wzrastała po przepłynięciu oceanu. Z tego powodu opłacalność handlu ludźmi była zawrotna mimo wysokiej śmiertelności.

▪ *rycina, Wielka Brytania, XVIII w.*

LEGENDA

- Hiszpania i jej kolonie w XVI i XVII w.
- Portugalia i jej kolonie w XVI i XVII w.
- szlaki złotego trójkąta
- bawełna
- odzież
- tytoń
- kość słoniowa
- niewolnicy
- rum
- cukier
- srebro
- złoto
- broń
- narzędzia

? Opisz, w jaki sposób odbywał się handel w ramach złotego trójkąta.

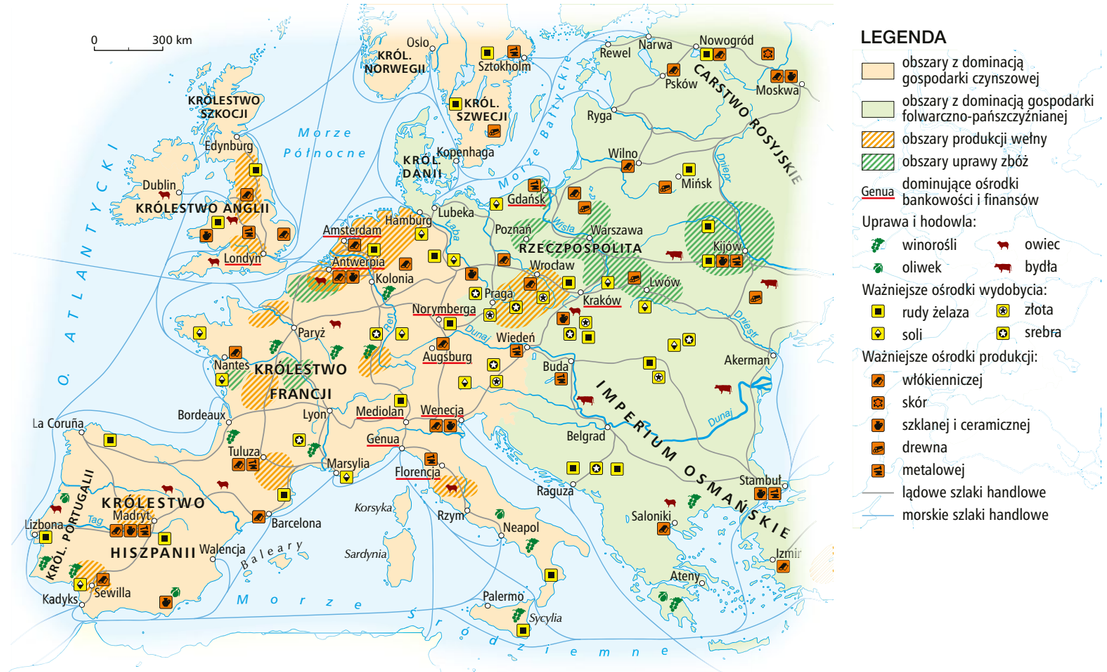
choć czasem także w swoich wytworach. Opłacało się im zatem zwiększać produkcję i dlatego dominowało **rolnictwo intensywne**.

Wprowadzono więc nowe narzędzia rolne i ściśle łączono uprawę roli z hodowlą zwierząt, co ułatwiało nawożenie ziemi. W miejsce trójpolówki zaczęto masowo wprowadzać **płodozmian**. Polegał on na cyklicznej zmianie upraw, dzięki czemu ziemia nie traciła żyzności, a wydajność rosła.

Z kolei na wschodzie Europy, w tym także w Polsce, utrwalił się porządek społeczny i ekonomiczny opierający się na **gospodarce folwarczno-pańszczyźnianej**. Wielki popyt na zboże i jego wysokie ceny w XVI w. ugruntowały tam dominację rolnictwa. Kraje tej części kontynentu nie brały udziału w rywalizacji o kolonie ani nie rozwinęła się w nich produkcja towarów rzemieślniczych. Znaczne zyski dawał eksport zboża wyprodukowanego przez **folwarki**, czyli duże gospodarstwa ziemskie szlachty, w których wykorzystywano przymusową pracę chłopów. Tworzono je na zajmowanych nieużytkach oraz przez skupowanie za bezcen gospodarstw sołtysów albo rugowanie, czyli usuwanie chłopów z uprawianej dotąd przez nich ziemi. Aby dodatkowo zwiększyć zyski, szlachta dążyła do odstąpienia od czynszów pieniężnych, ponieważ ze względu na znaczną inflację dawały one nikły dochód. Zastępowano je więc **pańszczyzną**, czyli darmową pracą na rzecz właściciela folwarku. Jednocześnie chłopom odebrano prawo opuszczania wsi, wprowadzając ich poddaństwo. W rezultacie w Europie Wschodniej dominowało mało wydajne **rolnictwo ekstensywne**, w którym wzrost zysków opierał się na zwiększaniu areału ziemi uprawnej i obniżaniu kosztów pracy. Mieszczaństwo na wschód od Łaby zazwyczaj nie miało praw politycznych. Jedynie szlachta umacniała swoją pozycję poprzez kolejne przywileje stanowe, które zapewniały jej monopol gospodarczy.

Różnice ekonomiczne, które pojawiły się w podzielonej na dwie strefy Europie, początkowo dotyczyły głównie gospodarki, lecz z czasem doprowadziły do zmian kulturowych, społecznych i politycznych.

GOSPODARKA NOWOŻYTNEJ EUROPY

LEGENDA

- obszary z dominacją gospodarki czynszowej
- obszary z dominacją gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej
- obszary produkcji wełny
- obszary uprawy zbóż
- Genua — dominujące ośrodki bankowości i finansów

Uprawa i hodowla:
- winorośli
- oliwek
- owiec
- bydła

Ważniejsze ośrodki wydobycia:
- rudy żelaza
- soli
- złota
- srebra

Ważniejsze ośrodki produkcji:
- włókienniczej
- skór
- szklanej i ceramicznej
- drewna
- metalowej

- lądowe szlaki handlowe
- morskie szlaki handlowe

?

1. Wymień pięć dzisiejszych państw europejskich, których terytorium w czasach nowożytnych znajdowało się w strefie gospodarki czynszowej.
2. Przedstaw, jakiego typu uprawy rolne dominowały w strefie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.

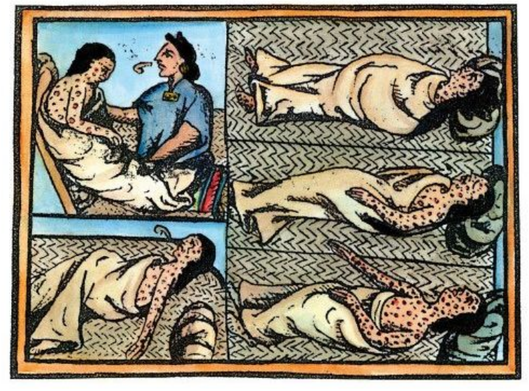

SKUTKI EKSPANSJI KOLONIALNEJ

Podboje kolonialne miały liczne ważne następstwa:

- Kolonizatorzy zmuszali Indian do wyniszczającej, niewolniczej pracy w kopalniach kruszców i na plantacjach, co sprawiało, że ci masowo wymierali. Nastąpiło katastrofalne wyludnienie wielu obszarów Nowego Świata. Oblicza się, iż w pierwszym półwieczu kolonizacji mogło umrzeć wiele milionów ludzi, nawet do 90% rdzennych mieszkańców niektórych terenów Karaibów i Ameryki Środkowej.
- Śmiertelne żniwo wśród Indian zebrały epidemie chorób zakaźnych: ospy, dżumy, tyfusu, cholery. Z kolei do Europy prawdopodobnie z Ameryki zawleczono kiłę (syfilis), nieuleczalną wówczas chorobę weneryczną.
- Hiszpania i Portugalia czerpały olbrzymie zyski z zajętych terenów zamorskich w wyniku łupieżczej eksploatacji ekonomicznej ludności i zasobów.
- Europejczycy celowo doprowadzili do zagłady większości kultur indiańskich lub do zepchnięcia tych, które przetrwały, na margines cywilizacji. Zniszczeniu uległo wówczas wiele zabytków i dzieł sztuki wykonanych przez tubylczych mieszkańców Ameryki. W miejsce rdzennych kultur i wierzeń wprowadzono chrześcijaństwo i europejskie wzorce kulturowe, które połączyły się z lokalnymi.
- Wyodrębniła się wspólnota kulturowa **Ameryki Łacińskiej**, do dziś obejmująca terytorium Ameryki Środkowej i Południowej. Jej spoiwem okazały się pochodzące z łaciny romańskie języki zdobywców – hiszpański i portugalski, które zostały uznane za urzędowe.
- Rozprzestrzeniał się **handel niewolniczy**. Od ok. 1500 r. zaczęto statkami przywozić z Afryki czarnoskórych niewolników, którzy z racji większej wytrzymałości mieli zastąpić w pracy Indian.
- W zachodniej Europie coraz większe znaczenie uzyskiwały miasta portowe mocarstw kolonialnych (m.in. Lizbona, Sewilla, Antwerpia, Londyn, Amsterdam), bogacące się na handlu zamorskim. Kryzys przeżywały z kolei miasta nadbałtyckie, ponieważ Hanza po wielkich odkryciach geograficznych utraciła swoje dotychczasowe znaczenie.
- Podboje przyniosły też zmiany w życiu europejskiej wsi. Ugruntował się wtedy tzw. dualizm gospodarczy, czyli podział kontynentu na dwie strefy ekonomiczne. Na zachodzie Europy pojawiały się elementy gospodarki wczesnokapitalistycznej. Z kolei na wschodzie kontynentu utrwalił się porządek opierający się na rolnictwie i gospodarce folwarczno-pańszczyźnianej.
- Na skutek masowego napływu srebra i złota z kolonii w Europie pojawiła się wysoka inflacja i nastąpił ogromny wzrost cen żywności.

Czarna ospa okazała się niezwykle niebezpieczna dla rdzennych mieszkańców Ameryki. Szacuje się, że zmarło na nią ponad 70% Azteków i 90% Inków.

▪ *ilustracja, Hiszpania, XVI w.*

Ludność kolonii w Ameryce Łacińskiej

Nazwa grupy ludności	Opis grupy
Indianie	rdzenni mieszkańcy Ameryki
Kreole	biali potomkowie kolonizatorów urodzeni w koloniach
Metysi	potomkowie związków Europejczyków z Indianami
Mulaci	potomkowie związków Europejczyków z czarnoskórymi Afrykanami
Zambo	potomkowie związków czarnoskórych Afrykanów z Indianami
Azjaci	przybysze z Chin i Malajów

ĆWICZENIA

1. Przedstaw etapy hiszpańskich i portugalskich podbojów kolonialnych.
2. Wymień skutki ekspansji Europejczyków w koloniach amerykańskich.
3. Wyjaśnij, jakie były przyczyny i skutki ukształtowania się dualizmu gospodarczego w Europie.

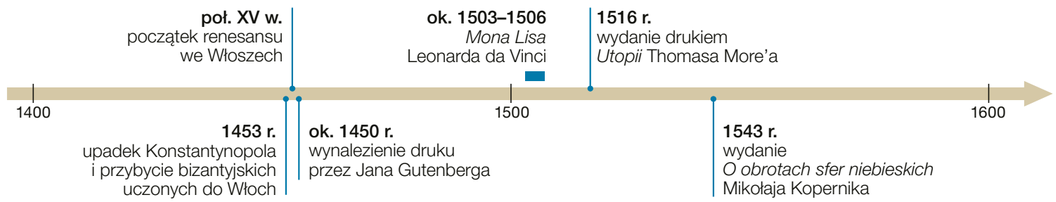
DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Collis, *Cortes i Montezuma*, tłum. A. Rojkowska, Wrocław 2004.
M. Małowist, *Konkwistadorzy portugalscy*, Warszawa 1992.

3 KULTURA I SZTUKA RENESANSU

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- różnice dotyczące kultury i sztuki renesansu w stosunku do średniowiecza,
- podstawy, na jakich opierały się założenia nowej epoki,
- wydarzenia, które sprawiły, że w Europie począwszy od początku XIV w. wzrosło zainteresowanie życiem doczesnym.

POCZĄTKI ODRODZENIA

W późnym średniowieczu najlepiej rozwiniętą częścią Europy były Włochy. Cieszyły się zamożnością – kwitły tam handel i rzemiosło, prosperowały pierwsze w dziejach banki. Osiągnięty przez mieszczan dostatek sprzyjał zdobywaniu wykształcenia oraz rozwijaniu zainteresowań naukowych i artystycznych. Wśród patrycjatu, na wzór szlachty i arystokracji, modny stał się **mecenat**, czyli finansowanie twórczości pisarzy i artystów. W tej sytuacji religijne ideały średniowiecza, skupiające się na zbawieniu i życiu wiecznym, traciły na znaczeniu, rosło zaś zainteresowanie sprawami doczesnymi.

Już w pierwszej połowie XIV w. zaczęły zarysowywać się zmiany w kulturze, która przestała mieścić się w ramach zasad obowiązujących w średniowieczu. Dostrzec to można było w dziełach trzech włoskich twórców tamtych czasów: **Francesca** [czyt.: franceska] **Petrarki**, **Dantego Alighieri** [czyt.: aligieri] oraz **Giovanniego Boccaccia** [czyt.: dżiowanniego bokaczczia]. Światopogląd i tematyka utworów prezentowane przez twórców tego czasu nawiązywały w dużym stopniu do dokonań autorów starożytnych. W Europie dominowały jednak nadal kierunki umysłowe i style w sztuce typowo średniowieczne, jak scholastyka czy gotyk. Przyjmuje się, że we Włoszech w połowie XV w. rozpoczęła się nowa epoka w kulturze – **renesans**, czyli **odrodzenie** kultury antycznej, która w okresie średniowiecza popadła w zapomnienie.

Zainteresowanie antykiem rozwinęło się zwłaszcza po zajęciu Konstantynopola przez Turków w 1453 r., kiedy to bizantyjscy uczeni wyemigrowali na zachód. Ich przybycie do Włoch przyczyniło się do upowszechnienia dokonań starożytności i pogłębienia znajomości języka greckiego. Dzięki temu lepiej poznano filozofię Platona i Arystotelesa, a jednocześnie coraz krytyczniej odnoszono się do średniowiecznej scholastyki. Wśród wykształconych elit zapanowała wówczas fascynacja osiągnięciami starożytnych, a szczególnie pismami filozofów, i coraz chętniej wracano do tekstów napisanych łaciną klasyczną.

Najważniejszą ideą renesansu był **humanizm** (*humanus* po łacinie znaczy „ludzki"), czyli skupienie uwagi na człowieku, uznanym za najwyższą wartość, oraz podkreślanie możliwości jego rozumu. Zaczęto doceniać uroki życia i ciekawość świata.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ERAZM Z ROTTERDAMU

1467–1536

W młodości wstąpił do zakonu i przyjął święcenia, jednak później opuścił swoje zgromadzenie. Pochodził z Holandii, ale większość życia spędził za granicą, podróżując po Europie. Jako filolog, filozof i teolog wykładał głównie w Szwajcarii i na ziemiach niemieckich. Opracował greckie wydanie Nowego Testamentu oraz krytyczne edycje dzieł pisarzy antycznych. Był autorem wielu pism religijnych i filozoficznych, w tym także z teorii wychowania.

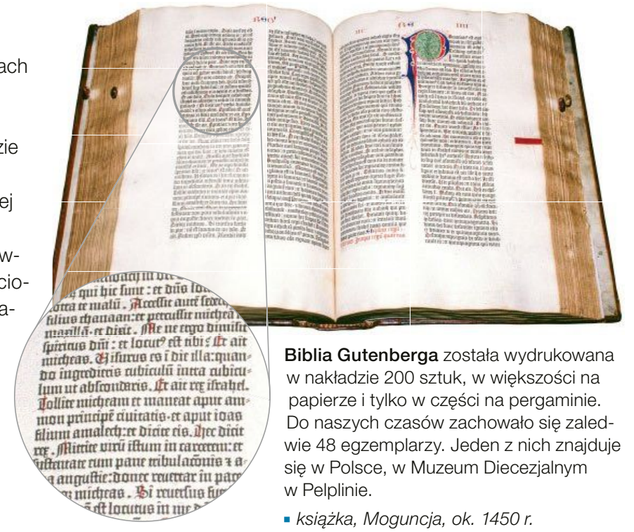
WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsze drukowane książki

Druk znany był już przed Gutenbergiem. W Chinach używano czcionek drewnianych i ceramicznych. W Europie pod koniec średniowiecza zaczęły powstawać ksylografy, czyli książki blokowe, gdzie całe strony tekstu wraz z ilustracjami były ryte w jednym drewnianym klocku, a następnie z takiej matrycy odbijane.

Około 1450 r. Jan Gutenberg wydrukował pierwszą książkę w całości przy użyciu ruchomych czcionek metalowych. Było to Pismo św., zwane od nazwiska wydawcy Biblią Gutenberga. Najstarsze książki drukowane określa się jako **inkunabuły**. Swoim wyglądem mocno przypominały rękopiśmienne księgi. Zresztą początkowo ilustracje w inkunabułach były malowane ręcznie.

? Czym inkunabuły przypominały średniowieczne rękopisy, a czym się od nich różniły?

Biblia Gutenberga została wydrukowana w nakładzie 200 sztuk, w większości na papierze i tylko w części na pergaminie. Do naszych czasów zachowało się zaledwie 48 egzemplarzy. Jeden z nich znajduje się w Polsce, w Muzeum Diecezjalnym w Pelplinie.

- *książka, Moguncja, ok. 1450 r.*

Popularny stał się cytat z antycznej komedii Terencjusza: *Człowiekiem jestem i nic, co ludzkie, nie jest mi obce*. Był to nurt opozycyjny wobec charakterystycznej dla średniowiecza koncentracji na życiu wiecznym i zbawieniu. Chętnie wcielano też w życie sentencję rzymskiego poety Horacego *Carpe diem!* (*Chwytaj dzień!*). Coraz większą wagę przykładano więc do spraw doczesnych, w tym służących człowiekowi odkryć i wynalazków, choć religia nadal odgrywała ważną rolę w życiu jednostek i społeczeństw.

Scalenie tych dwóch elementów: tradycji antyku i chrześcijańskich zasad etycznych było celem, który stawiał sobie wybitny uczony i literat czasów odrodzenia – **Erazm z Rotterdamu** (jego biogram na s. 24). Odegrał on ogromną rolę w popularyzacji założeń tej epoki. Utrzymywał bezpośrednie i listowne kontakty z innymi humanistami. Inspirował, dyskutował i krzewił nowe idee. W swoich dziełach odnosił się do aktualnych spraw, którymi żyła cała ówczesna Europa. Domagał się zmian w Kościele, lecz nie przyłączył się do obozu reformacji (więcej o niej na s. 34–42). Mimo to w *Pochwale głupoty* skrytykował obłudę panujących, korupcję i nadużycia religijne, w tym handel relikwiami.

Szerzenie myśli Erazma z Rotterdamu i innych wybitnych umysłów tej epoki nie byłoby możliwe, gdyby nie wynalezienie **druku** przez niemieckiego złotnika **Jana Gutenberga** (więcej o tym w Warto wiedzieć powyżej). W wyniku zastosowania ruchomej czcionki metalowej i prasy drukarskiej można było masowo i szybko drukować książki i inne pisma, a przez to upowszechniać wiedzę. Drukowane księgi były znacznie tańsze i łatwiej dostępne niż charakterystyczne dla średniowiecza nieliczne i kosztowne kodeksy rękopiśmienne. Powstające w całej Europie drukarnie znacząco przyspieszyły rozwój kultury. Dzięki nim zaistniała możliwość szerokiej wymiany idei i myśli.

LITERATURA ODRODZENIA

Językiem kultury i literatury w czasach odrodzenia pozostała łacina, lecz coraz częściej publikowano także dzieła w językach narodowych. Przykładem takiego utworu jest traktat *Książę* napisany po włosku przez **Niccola Machiavellego** [czyt.: nikola makiawellego]. Dzieło to dotyczyło kwestii politycznych – ustroju państwa i uprawnień władcy. Autor dowodził, że panujący dla utrzymania władzy oraz dla dobra kraju i poddanych może stosować niemoralne metody: kłamać, oszukiwać, a nawet zabijać. Dlatego pogląd głoszący, iż w imię większego dobra *cel uświęca środki* jest nazywany **makiawelizmem**.

Inny pisarz polityczny tamtych czasów – Francuz **Jean Bodin** [czyt.: żą bo**dę**] – w swoim traktacie propagował ustrój monarchii absolutnej, czyli udzielanie królom nieograniczonej władzy. Z kolei angielski myśliciel **Thomas More** [czyt.: tomas mor] w dziele *Utopia* przedstawił wizję społeczeństwa idealnego. Miałaby w nim zostać zniesiona własność prywatna i zapanować sprawiedliwość społeczna. Ponieważ tych zasad nigdy nie udało się w pełni wprowadzić w życie, jako utopijne określa się wszelkie nierealne projekty.

Za pomocą literatury pięknej propagowano wzorce moralne i ośmieszano niewłaściwe postawy społeczne. Francuz **François Rabelais** [czyt.: fransła rable] w powieści *Gargantua i Pantagruel*, która w istocie była satyrą na feudalne społeczeństwo, zaprezentował przygody tytułowych olbrzymów. Hiszpan **Miguel de Cervantes** [czyt.: migel de serwantes] w powieści *Don Kichot* rozprawiał się z przeżytkami etosu rycerskiego. W Anglii nastąpił intensywny rozwój **teatru**. W drugiej połowie XVI w., na przełomie epok – renesansu i baroku – tworzył tam najwybitniejszy nowożytny dramaturg **William** [czyt.: iliam] **Szekspir**, autor licznych ponadczasowych tragedii, jak m.in. *Hamlet* czy *Makbet*.

SZTUKA RENESANSU

Styl renesansowy już na początku XV w. zaczął być widoczny w **rzeźbie** włoskiej. Celem artystów stało się teraz jak najbardziej realistyczne oddanie wyglądu ludzi i przedmiotów. Popularność zyskały, nawiązujące do rzeźby starożytnej, wolno stojące posągi, pomniki konne i kompozycje wielopostaciowe. Do najsłynniejszych rzeźbiarzy epoki zalicza się **Donatella** i **Michała Anioła Buonarrotiego**.

Architektura odrodzenia odznaczała się harmonią, równowagą i symetrią. Przywrócono klasyczne elementy architektury antycznej – kolumny i kopuły. Nadal kwitło budownictwo sakralne, lecz wznoszono także wspaniałe rezydencje mieszkalne w miastach i na wsi (pałace, wille i dwory) (zob. infografikę na s. 28–29).

W **malarstwie** wciąż popularne były tematy religijne. Oprócz nich zaczęły jednak powstawać sceny mitologiczne oraz portrety władców, a także zamożnych mieszczan, uczonych czy samych artystów. W przeciwieństwie do epoki średniowiecza otoczono kultem piękno ciała ludzkiego. Pociągnęło to za sobą pojawienie się **aktów**, czyli malarskich i rzeźbiarskich przedstawień nagiego ciała. Kolejna wielka zmiana polegała na zastosowaniu **perspektywy linearnej**, wykorzystującej prawa optyki i matematyki. Piękno natury oddawano za pomocą **pejzaży**, coraz częściej ukazywanych jako samodzielny temat malarski (przyjrzyj się dziełom w ramce na s. 30).

W okresie dojrzałego renesansu największą sławą cieszyli się: **Leonardo da Vinci**, twórca najsłynniejszego portretu w dziejach, *Mony Lisy* [czyt.: lizy], **Sandro Botticelli** [czyt.: boticzelli], **Tycjan** i **Rafael Santi**.

LEONARDO DA VINCI – CZŁOWIEK RENESANSU

Leonardo da Vinci [czyt.: winczi] tworzył wielkie malowidła ścienne, ale był również mistrzem portretu. Ponadto zajmowały go nauki przyrodnicze i ścisłe. Chętnie eksperymentował, konstruując nowatorskie wynalazki. W jego notatnikach znajdują się projekty urządzeń, które powstały setki lat później, jak np. prototypy helikoptera, łodzi podwodnej czy roweru. Wszechstronność zainteresowań i niezwykła biegłość w licznych dziedzinach cechujące Leonarda i innych twórców epoki sprawiła, że mianem człowieka renesansu określa się osoby o szerokich horyzontach i wielu zdolnościach.

Ostatnia wieczerza została namalowana na ścianie klasztoru franciszkanów w Mediolanie. To dzieło skrywa wiele sekretów. Przykładowo odkryto, że usytuowanie bochenków chleba na stole odpowiada układowi nut na pięciolinii w zapisie jednego z utworów sprzed wieków.

▪ *fresk, Mediolan, 1495 r.*

? Które z dzieł Leonarda da Vinci uważasz za najbardziej interesujące?

Mona Lisa [czyt.: liza] przedstawia kobiecą postać o tajemniczym uśmiechu. Portret żony florenckiego kupca był wielokrotnie przerabiany przez genialnego twórcę, aby ostatecznie osiągnąć idealną formę.

▪ *obraz, Włochy, 1503–1507*

Cechę wyróżniającą artystów renesansowych i uczonych stanowiła wszechstronność. Przykładowo jeden z najwybitniejszych twórców tamtych czasów – Michał Anioł – był jednocześnie architektem, rzeźbiarzem, malarzem i poetą (zob. też Symbole epoki na s. 32–33).

Na północ od Alp głównym ogniskiem malarstwa renesansowego stały się Niderlandy. Tworzyli tam wówczas mistrzowie tacy jak **Jan van Eyck** [czyt.: wan ejk], **Roger van der Weyden** [czyt.: rohir wan der wejden], **Hieronimus Bosch** [czyt.: bosz] czy też **Hans Memling**, twórca słynnego tryptyku *Sąd ostateczny*. W Niemczech wyróżniał się znakomity malarz i grafik **Albrecht Dürer** [czyt.: direr]. W Anglii malował inny Niemiec, **Hans Holbein** [czyt.: holbajn] **Młodszy**, nadworny artysta Henryka VIII. **Pieter Bruegel** [czyt.: piter brehel] **Starszy** malował sceny rodzajowe z życia miast i wsi niderlandzkich, w których w symboliczny sposób ilustrował przysłowia ludowe. U schyłku renesansu pojawił się nowy nurt w sztuce zwany **manieryzmem**. Powstało wówczas wiele oryginalnych i niepokojących obrazów.

Po raz pierwszy ważne miejsce w sztuce przypadło też kobietom. Nie były już tylko modelkami w malarskich przedstawieniach Matki Boskiej czy świętych dziewic i męczennic. Stały się bohaterkami portretów słynnych malarzy, autorstwa m.in. Leonarda da Vinci. We Włoszech zaczęły tworzyć pierwsze artystki zdobywające coraz większą sławę i kunsztem dorównujące mężczyznom, m.in. malarka **Sofonisba Anguissola** [czyt.: angłissola] (zob. Warto wiedzieć obok) i rzeźbiarka Properzia [czyt.: propercja] de' Rossi.

Manieryzm – nurt w sztuce europejskiej między okresem renesansu a baroku, kładący szczególny nacisk na doskonałą formę dzieła sztuki – wyrafinowane piękno.

WARTO WIEDZIEĆ

Mistrzyni renesansu

Sofonisba Anguissola była jedną z pierwszych malarek znanych z imienia i nazwiska. Tworzyła w XVI i XVII w. we Włoszech i w Hiszpanii. Dzięki zaangażowaniu ojca, który umożliwił jej edukację malarską, mogła rozwinąć swój talent, co w ówczesnych czasach w przypadku kobiet było rzadkością. Szczególną uwagę zwraca umiejętność malowania dzieci przez tę artystkę.

Troje dzieci z psem to obraz Sofonisby Anguissoli, który był początkowo uważany za dzieło samego Leonarda da Vinci.

▪ *obraz, Italia, ok. 1580 r.*

? Odszukaj informacje, które dzieła Sofonisby Anguissoli znajdują się w polskich zbiorach muzealnych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ŻYCIE HUMANISTYCZNE

Leonardo da Vinci w swoich *Rozważaniach o życiu i śmierci* spisał wiele różnego typu spostrzeżeń i porad.

Niesłusznie żalą się ludzie na ucieczkę czasu, oskarżając go o zbytnią szybkość, a nie zważając, że przeciąg jego jest wcale dostateczny: dobra zaś pamięć, którą obdarzyła nas natura, sprawia, że każda rzecz dawno miniona zdaje się być obecna. Czas, który upływa, ucieka skrycie i oszukuje człowieka; i nie ma rzeczy szybszej niż lata; a kto sieje cnotę, zbiera sławę. Zdobądź w młodości swej to, co wynagrodzi szkodę twej starości. I jeśli pojmiesz, że starość ma mądrość za pokarm, pracuj w ten sposób w młodości, by starości twej nie brakło pożywienia. Jak dzień dobrze przeżyty daje dobry sen, tak życie dobrze spędzone daje dobrą śmierć. Życie dobrze użyte jest długie. Kto życia nie ceni, nie wart go. Każde zło pozostawia przykrość we wspomnieniu, prócz zła najwyższego, to jest śmierci, która zabija wspomnienie wraz z życiem.

Źródło: L. da Vinci, *Pisma wybrane*, oprac. L. Staff, Warszawa 2002, s. 6–8.

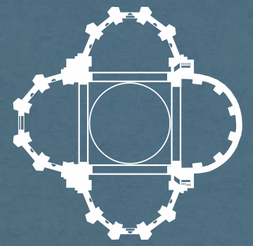
? 1. Przedstaw rady autora na temat sposobu spędzania młodości.
2. Wymień idee podane w tekście, które najbardziej odbiegały od poglądów typowych dla ludzi średniowiecza.

ARCHITEKTURA CZASÓW ODRODZENIA

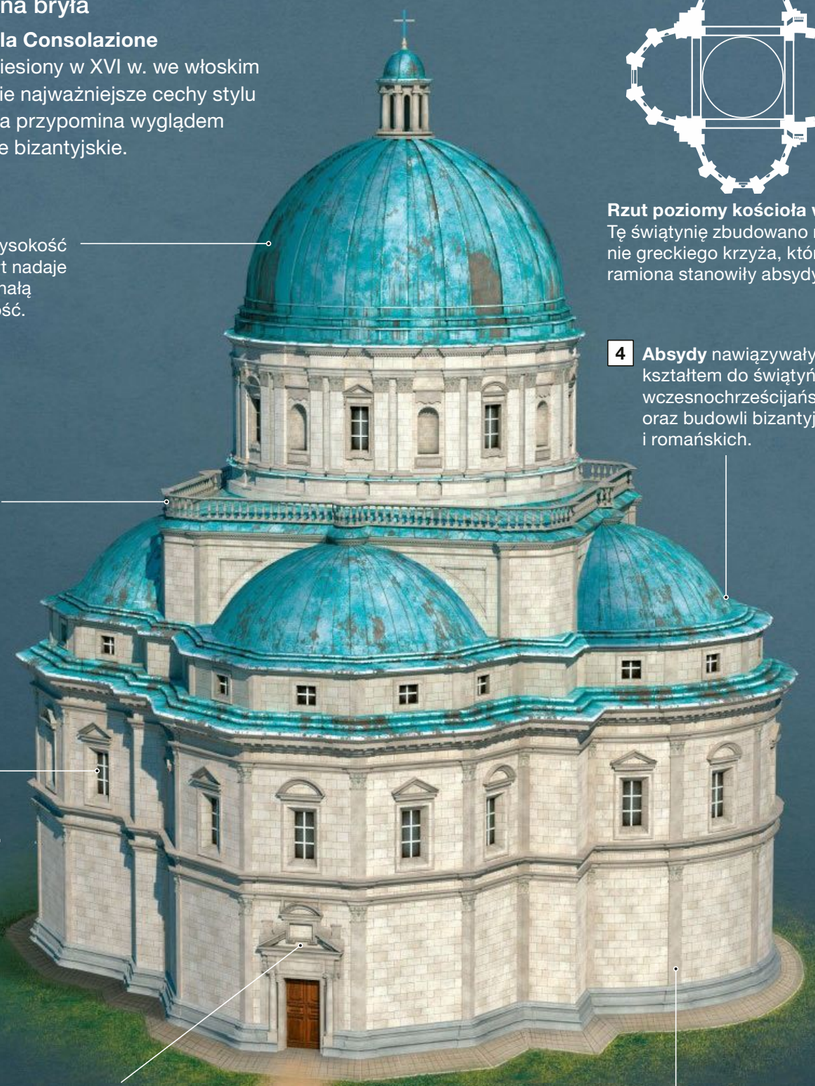
W architekturze renesansowej wzorowano się na osiągnięciach antyku. Renesansowi architekci cenili symetrię, równowagę i zachowanie właściwych proporcji, krytykowali zaś zasady odchodzącego stylu gotyckiego. Pierwsze budowle renesansowe wzniesiono w XV w. we Włoszech, skąd wzorce nowego stylu rozprzestrzeniły się po całej Europie. W wielu zakątkach naszego kontynentu wpływy włoskiego odrodzenia łączyły się z lokalnymi rozwiązaniami, tworząc oryginalne odmiany renesansu.

Kopuła i symetryczna bryła

Kościół Santa Maria della Consolazione [czyt.: konsolacjone], wzniesiony w XVI w. we włoskim mieście Todi, łączy w sobie najważniejsze cechy stylu renesansowego. Świątynia przypomina wyglądem budowle rzymskie, a także bizantyjskie.

Rzut poziomy kościoła w Todi. Tę świątynię zbudowano na planie greckiego krzyża, którego ramiona stanowiły absydy.

1 Kopuła wznosi się na wysokość ponad 70 m, a jej kształt nadaje wnętrzu budowli doskonałą akustykę i przestrzenność.

2 **Balustrada** ogradzała taras znajdujący się na szczycie świątyni.

3 **Prostokątne okna** i drzwi odróżniały się od wcześniejszych, gotyckich i romańskich, zakończonych łukami.

4 **Absydy** nawiązywały kształtem do świątyń wczesnochrześcijańskich oraz budowli bizantyjskich i romańskich.

5 **Pilastry**, czyli płaskie filary przylegające do ścian, zdobiły elewację kościoła.

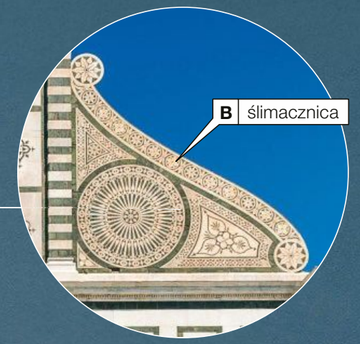
Ornamenty rzeźbiarskie zdobiące kościół nawiązują do sztuki antycznej.

▪ *płaskorzeźba, Todi, XVI w.*

Fasada kościoła Santa Maria Novella we Florencji została zaprojektowana w nowatorski sposób. Jej szczyt zdobi trójkątny tympanon A, a po bokach zamykają ją ozdobne podwójne woluty, czyli ślimacznice B. Tego typu rozwiązanie zapożyczyło wielu późniejszych budowniczych, nie tylko w epoce renesansu. Front świątyni zdobią również cztery kolumny korynckie C.

▪ *kościół, Florencja, ok. 1470 r.*

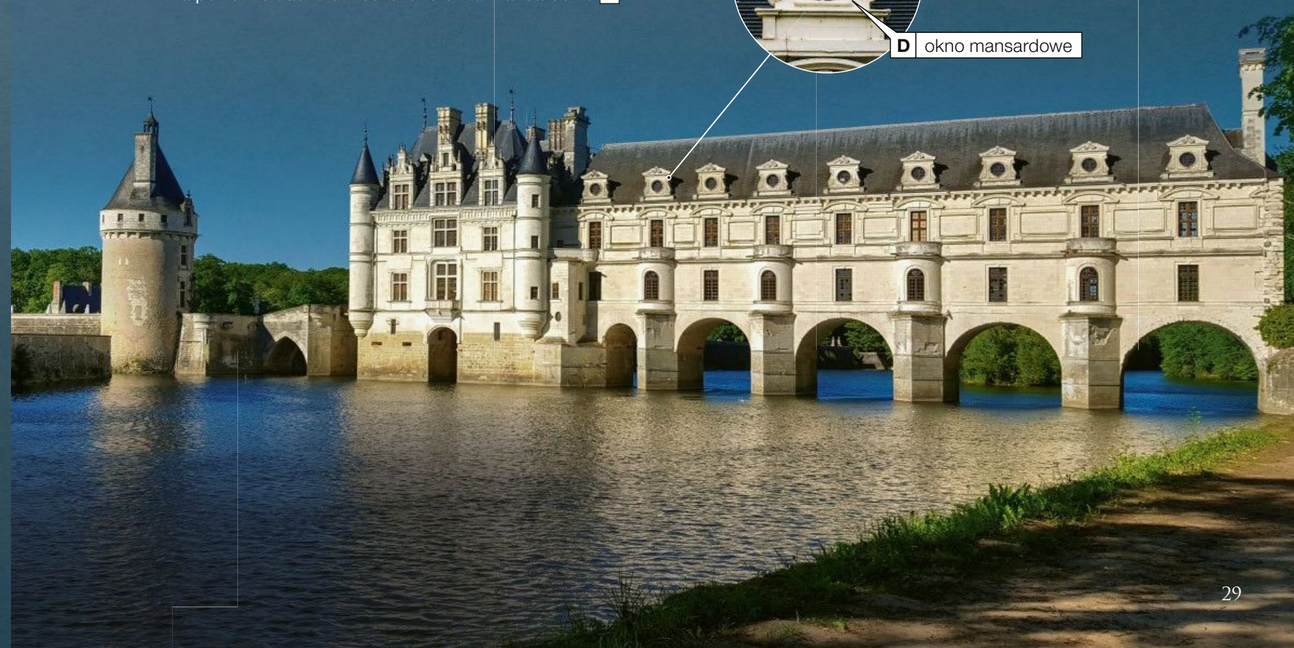

Zamek Chenonceau [czyt.: szeno**so**] we Francji to wyjątkowa budowla – stanowi zarówno luksusową rezydencję, jak i most nad rzeką Char [czyt.: szar]. Został zbudowany z zastosowaniem rozwiązań charakterystycznych dla francuskiego renesansu, m.in. na poziomie dachu umieszczono okna mansardowe D.

MISTRZOWIE RENESANSU

Renesansowych twórców często cechowała wszechstronność. Artyści chętnie zgłębiali nie tylko zasady sztuki, lecz także wiedzę dotyczącą świata i człowieka. Przykładowo dzięki wiadomościom z dziedziny anatomii byli w stanie doskonale oddawać urodę ludzkiego ciała.

Narodziny Wenus autorstwa Sandra Botticellego to dzieło nawiązujące do mitologii antycznej. Wizerunek bogini Wenus wynurzającej się z morza w wielkiej muszli uznano za jeden z ideałów kobiecej urody.

- *obraz, Florencja, ok. 1485 r.*

Ambasadorowie Hansa Holbeina Młodszego to przykład malarstwa z kręgu renesansu północnego. U stóp portretowanych wysłanników władcy Francji na dworze angielskiego króla Henryka VIII znajduje się tajemniczy element. Gdy spojrzy się na niego pod odpowiednim kątem z dołu, nabiera kształtu czaszki.

- *obraz, Anglia, 1533 r.*

Dawid to oprócz *Piety* najsłynniejsza rzeźba Michała Anioła. Mierzący ponad 5 m wysokości akt męski przedstawia biblijnego Dawida przygotowującego się do walki z Goliatem. Posąg przez ponad 300 lat stał na jednym z głównych placów Florencji.

- *rzeźba marmurowa, Florencja, 1504 r.*

Zaślubiny Marii z Józefem autorstwa Rafaela Santiego to obraz zawierający cechy charakterystyczne dla sztuki renesansu. Pejzaż w tle 1 ukazano z ogromną dbałością o zachowanie perspektywy. Dodatkowo znajdująca się na drugim planie świątynia 2 przypomina idealnie symetryczne budynki renesansowe.

- *obraz, Florencja, 1504 r.*

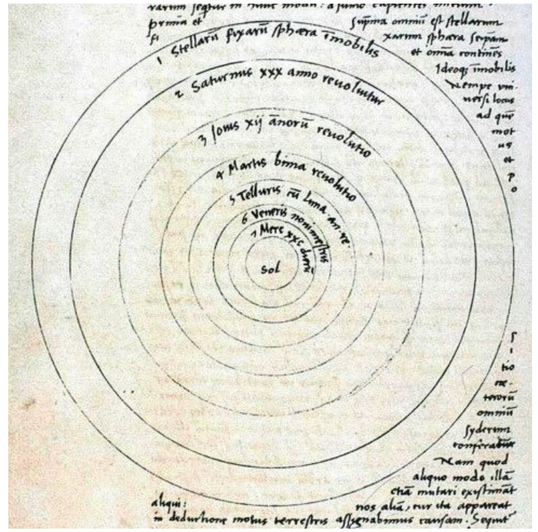
? Do jakiej tradycji renesansowi artyści nawiązywali tematyką swoich dzieł?

NAUKA W OKRESIE ODRODZENIA

Renesansowa ciekawość świata zaowocowała szeregiem wybitnych osiągnięć w dziedzinie nauk ścisłych i przyrodniczych. W **1543 r.** ukazało się drukiem dzieło pochodzącego z Torunia uczonego – **Mikołaja Kopernika** *O obrotach sfer niebieskich*. Autor przedstawił w nim przełomową **teorię heliocentryczną** (gr. *helios* – 'słońce'), zgodnie z którą to Ziemia wraz z innymi planetami Układu Słonecznego porusza się wokół Słońca, a nie odwrotnie, jak dotąd sądzono na podstawie Biblii. Uważa się, że to właśnie dzieło Kopernika zapoczątkowało nowożytną **rewolucję naukową**. Odkrywanie praw rządzących naturą oparto na wnioskowaniu rozumowym, a obserwacje i eksperymenty miały zastąpić stosowane w średniowieczu powoływanie się wyłącznie na opinie autorytetów. Dzięki temu nowemu podejściu rozwinęła się również **medycyna**. Aby poznać budowę ciała człowieka, na uniwersytetach zaczęto przeprowadzać sekcje zwłok, wykorzystując do tego celu ciała skazańców. Hiszpan **Miguel Servet** [czyt.: mi**gel** ser**wet**] odkrył dzięki temu mały płucny obieg krwi, a pochodzący z Flandrii (dziś: Belgia) **Andreas Vesalius** (Wesaliusz) opublikował traktat medyczny, który stał się pierwszym nowoczesnym podręcznikiem anatomii.

System heliocentryczny na rycinie z dzieła *O obrotach sfer niebieskich*. W swoim systemie Kopernik podał kolejność położenia planet względem Słońca, lecz określił kształt ich orbit jako okrągły. Skorygował to Kepler, ustalając, iż orbity planet są eliptyczne.

- *rycina, Niemcy, XVI w.*

Budowa ludzkiego ciała to siedmiotomowe dzieło Andreasa Vesaliusa, uczonego i lekarza, twórcy anatomii jako nauki. Jego liczne odkrycia, przedstawione w znakomicie zilustrowanym dziele, przyniosły mu ogromną sławę.

- *księga, Szwajcaria, 1543 r.*

Miguel Servet był uczonym i zajmował się m.in. medycyną i geografią. Odkrył zasadę obiegu krwi w organizmie ludzkim. Jego radykalne poglądy religijne sprawiły, że najpierw został skazany na karę śmierci przez katolików, a następnie spalony na stosie przez kalwinistów 1 (więcej na ten temat zob. na s. 40).

- *rycina, Niderlandy, XVI w.*

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj główne cechy humanizmu renesansowego.
2. Opisz najważniejsze dokonania i odkrycia naukowe okresu renesansu.
3. Wymień trzech wybitnych artystów renesansowych. Scharakteryzuj ich twórczość.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Delumeau, *Cywilizacja odrodzenia*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1993.
P. Johnson, *Krótka historia renesansu*, tłum. J. Włodarczyk, Wrocław 2004.

KAPLICA SYKSTYŃSKA

Człowiek maluje rozumem, a nie rękami.

Michał Anioł

We Włoszech pierwszym i najważniejszym ośrodkiem renesansu – oprócz Toskanii – był Rzym. Artyści z całej Italii ściągali na dwór papieski w Watykanie, gdzie mogli liczyć na hojny mecenat. Nic dziwnego, że powstały tu liczne olśniewające dzieła sztuki renesansowej.

KŁOPOTLIWE ZAMÓWIENIE

Ściany kaplicy Sykstyńskiej w pałacu watykańskim zajmują ścienne malowidła nawiązujące do tematyki biblijnej. Wśród nich uwagę szczególnie przykuwają freski wykonane przez Michała Anioła, jednego z najwybitniejszych artystów dojrzałego renesansu. Ten genialny twórca przyjął zamówienie na malowidła z lekkim niezadowoleniem, czuł się bowiem przede wszystkim rzeźbiarzem i wolał raczej wyrzeźbić w marmurze wspaniały papieski grobowiec. Do zadania przystąpił więc z niechęcią, tym bardziej że musiał malować strop przez wiele miesięcy w dużym tempie, co wymuszało pozostawanie w jednej niewygodnej pozycji przez wiele godzin. Towarzyszące mu emocje podczas tworzenia tego dzieła żartobliwie przedstawił, nadając swoją twarz ciału męczennika – św. Bartłomieja, który został żywcem obdarty ze skóry.

NAGOŚĆ UKRYTA I EKSPONOWANA

Sąd ostateczny – największy spośród fresków Michała Anioła, zdobiący ścianę za ołtarzem, okazał się również najbardziej kontrowersyjnym dziełem tego artysty. Ogromne malowidło, które przytłacza widza rozmiarami, przykryło nieco starsze freski innych wybitnych twórców renesansu, m.in. Sandra Botticellego, co wywołało niechęć do Michała Anioła. Końcowy efekt pracy genialnego artysty uciszył jednak krytykę zwolenników dawnych mistrzów.
Dotkliwsze okazały się ataki ze strony wpływowych duchownych, dla których męskie i żeńskie akty w watykańskiej kaplicy były całkowicie nie do zaakceptowania. W 1564 r. na soborze trydenckim stwierdzono, że wizerunki co ważniejszych postaci przedstawionych na freskach nie powinny być nagie. Wezwano Daniele da Volterrę i nakazano mu domalowanie bielizny, aby zasłonić „czułe punkty". Z czasem do malarza przylgnął przydomek: Il Braghettone [czyt.: bragetonne] – Majtkarz. W tej wersji dzieło było znane do XX w. Podjęto wówczas prace rekonstrukcyjne, dzięki którym odtworzono jego oryginalny wygląd.

Sąd ostateczny, Michał Anioł (z lewej).
Powyżej fragment przedstawiający św. Bartłomieja.
- *fresk, Watykan, 1534–1541*

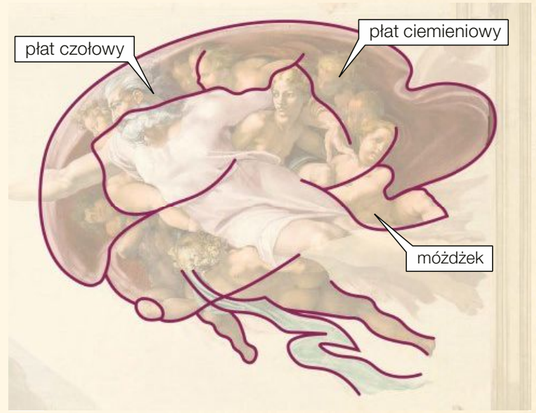
STWORZENIE ADAMA I EWY

Spośród wielu biblijnych scen i postaci, które zdobią strop kaplicy Sykstyńskiej, szeroko znana stała się scena stworzenia Adama. Bóg Ojciec, którego dotąd nie ukazywano na obrazach, lecz jedynie jego dłoń wyłaniającą się spośród chmur, tym razem został namalowany zupełnie inaczej. Michał Anioł przedstawił go jako wiekowego i potężnie zbudowanego brodatego mężczyznę, jednak zgodnie z tradycyjną symboliką to jego dłoń stanowi element przykuwający uwagę odbiorców dzieła. Fragment fresku ukazujący rękę Stwórcy w zetknięciu z dłonią Adama stał się ponadczasowym, symbolicznym dziełem kultury europejskiej, do którego odnoszą się inni artyści. Znacznie mniej widowiskowa jest scena stworzenia Ewy, która zgodnie ze Starym Testamentem miała powstać z żebra Adama.

Stworzenie Adama to fresk, wokół którego narosło wiele interpretacji. Zgodnie z jedną z nich Bóg Ojciec, wraz z płaszczem i towarzyszącymi mu aniołami, tworzą kształt… przekroju ludzkiego mózgu, na dodatek z zaznaczonymi wewnątrz niego strefami. Jest to o tyle prawdopodobne, że zafascynowany anatomią Michał Anioł uczestniczył w wielu sekcjach zwłok i znał także budowę mózgu. Jeśli ta teoria byłaby prawdziwa, to Bóg według Michała Anioła być może nie tyle tworzy człowieka, ile przekazuje mu iskrę świadomości lub zdolność myślenia.
- *fresk, Watykan, ok. 1511 r.*

Wnętrze kaplicy Sykstyńskiej

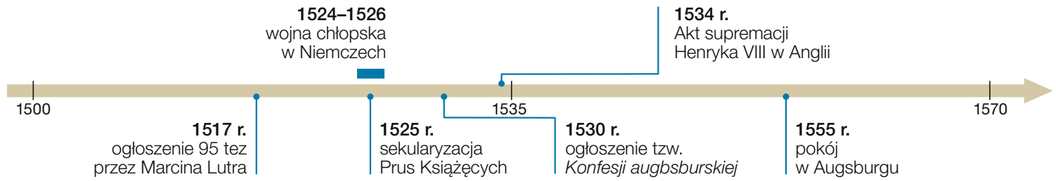

BIAŁY I CZARNY DYM

Kaplica Sykstyńska od 1870 r. odgrywa wyjątkową rolę. Odbywają się w niej konklawe, czyli obrady kardynałów, podczas których wybierany jest nowy papież po śmierci lub ustąpieniu poprzednika. To właśnie z pieca kaplicy Sykstyńskiej wydobywa się dym: czarny, gdy nie podjęto jeszcze decyzji, lub biały, gdy już wybrano głowę Kościoła katolickiego.

4 REFORMACJA W EUROPIE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- polityczne, gospodarcze, społeczne i kulturowe skutki reformacji,
- główne nurty i postaci ruchu reformacyjnego,
- zmiany w religijności mieszkańców Europy, jakie przyniosła reformacja.

PRZYCZYNY REFORMACJI

Pod koniec średniowiecza wierni zaczęli dostrzegać wiele niepokojących zjawisk w Kościele.

- Coraz częściej krytykowali panującą wówczas **symonię**, czyli sprzedawanie stanowisk kościelnych.
- Potępiali także **nepotyzm**, czyli obsadzanie kościelnych urzędów krewnymi hierarchów.
- Gorszyli się częstym łamaniem wprowadzonej w średniowieczu zasady **celibatu**, czyli bezżeństwa duchownych.
- Zarzucali księżom porzucenie ewangelicznych cnót pokory i ubóstwa.
- Krytykowali to, że wielu księży korzystało z dochodów uzyskiwanych z dóbr parafialnych, ale nie przebywało w swoich parafiach. Na co dzień w nauczaniu i odprawianiu liturgii musieli ich wyręczać z reguły słabo wykształceni wikariusze.

Mimo to nie cały Kościół znalazł się w kryzysie. Wśród wielu gorliwych duchownych wyróżniali się zakonnicy, którzy często zastępowali księży w głoszeniu kazań i udzielaniu sakramentów.

Dzięki upowszechnieniu druku coraz liczniejsza grupa wiernych, a nie jak dotąd tylko duchownych, zgłębiała teksty biblijne. Wywołało to z kolei pragnienie powrotu do pierwotnej prostoty chrześcijaństwa i życia w całkowitej zgodności z zasadami głoszonymi w Nowym Testamencie.

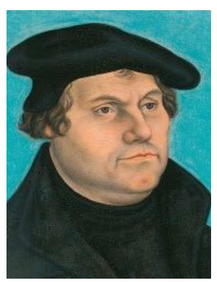
LUTER I POCZĄTKI REFORMACJI

Żądania podjęcia reform przez Kościół pojawiały się już pod koniec średniowiecza. Głoszący te postulaty w XIV w. Anglik **Jan Wiklef** [czyt.: łiklef], a w XV w. Czech **Jan Hus** zostali uznani przez papiestwo za heretyków. Konflikt dotyczący reform w Kościele wybuchł na nowo w XVI w., gdy papiestwo ogłosiło, że w zamian za wniesienie ofiary na rzecz Kościoła oraz po odbyciu pokuty i przyjęciu komunii można uzyskać **odpust**, czyli darowanie kar za grzechy. Dodatkowo udzielano ich nie tylko żywym, ale i zmarłym, co miało skracać czas męki w czyśćcu. Na początku XVI w. za zgodą papieża prowadzono masowy handel odpustami, z których zyski

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARCIN LUTER

1483–1546

Był teologiem, twórcą Kościoła ewangelicko-augsburskiego, inicjatorem reformacji. Wstąpił do zakonu augustianów, gdzie zdobył solidne wykształcenie. Uzyskał doktorat i został wykładowcą teologii na uniwersytecie w Wittenberdze. Podczas pobytu w Rzymie poczuł się zgorszony zepsuciem obyczajów kleru i postawą papieża. Otwarcie wystąpił przeciwko nadużyciom w Kościele, postulując przeprowadzenie reform. Wobec oporu papiestwa przed zmianami ostatecznie stworzył całkiem nowe wyznanie. Przetłumaczył Biblię na język niemiecki. Porzucił życie zakonne i ożenił się z byłą mniszką, z którą miał kilkoro dzieci.

Przywódcy reformacji i ich poprzednicy

Postać	Wiek	Wyznanie / ruch religijny
Jan Wiklef	XIV w.	
Jan Hus	XIV/XV w.	husytyzm
Marcin Luter	XVI w.	luteranizm (Kościół ewangelicko-augsburski)
Filip Melanchton	XVI w.	luteranizm
Thomas Müntzer	XVI w.	anabaptyzm
Ulrich Zwingli	XVI w.	kalwinizm (Kościół ewangelicko-reformowany)
Jan Kalwin	XVI w.	kalwinizm
Miguel Servet	XVI w.	anabaptyzm

przeznaczono na budowę bazyliki św. Piotra w Rzymie. Budziło to zgorszenie wśród wiernych w całej Europie. Powstało nawet humorystyczne powiedzenie: *Kiedy grosz do skrzyni wpadnie, dusza z czyśćca wnet wypadnie*. Główną postacią **reformacji**, czyli nowego ruchu sprzeciwiającego się sprzedaży odpustów i innym kościelnym nadużyciom, stał się niemiecki mnich **Marcin Luter**. Do przełomowego wydarzenia doszło 31 października **1517 r.**, gdy Luter ogłosił w Wittenberdze **95 tez**, w których domagał się reform w Kościele. Sprzeciwił się niektórym uprawnieniom papieża, a wśród nich przede wszystkim prawu do udzielania **odpustów**.

Papież wezwał Lutra do wyrzeczenia się swoich poglądów, lecz w odpowiedzi reformator spalił bullę,

Drzwi kościoła w Wittenberdze, na których według opowieści Luter miał zawiesić swoje postulaty, zdobi obecnie brązowy odlew z tekstem 95 tez przywódcy reformacji.

- *fotografia współczesna, Wittenberga*

czyli list papieski. Luter został więc obłożony klątwą, co nie przeszkodziło mu w prowadzeniu dalszej działalności. Dzięki śmiałym posunięciom zyskał poparcie humanistów, a przede wszystkim protekcję części niemieckich możnowładców. Objął go opieką m.in. elektor saski Fryderyk Mądry, który zapewnił mu schronienie w swoim zamku. Tam Luter zaczął tłumaczyć Biblię na język niemiecki oraz redagować swoje pisma teologiczne. Nowe idee zyskały też popularność wśród szlachty, która liczyła na przejęcie likwidowanych majątków kościelnych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TEZY LUTRA

31 października 1517 r. Marcin Luter przedstawił w Wittenberdze 95 tez dotyczących sprzedaży odpustów.

2. Słowa „pokuta" nie można odnosić do pokuty sakramentalnej (to jest spowiedzi i zadośćuczynienia), która odbywa się za pomocą posługi kapłanów. [...]
5. Papież nie chce i nie może odpuszczać żadnych kar prócz tych, które nałożył wedle własnego osądu lub na podstawie kanonów. [...]
36. Każdy chrześcijanin, który za grzechy żałuje prawdziwie, ma i bez listu odpustowego zupełne odpuszczenie kary i winy. [...]
43. Należy nauczać chrześcijan, że lepiej wspierać ubogich lub pomagać potrzebującym, niż kupować odpusty.
44. Przez uczynek miłości wzmaga się w nas miłość, a człowiek staje się lepszy; przez odpust zaś nie staje się lepszy, tylko wolny od kary.
45. Należy nauczać chrześcijan, że ten, kto bliźniego widzi w niedoli, a mimo to kupuje odpust, nie zyskuje odpustu papieskiego, ale ściąga na siebie gniew Boży.
46. Należy nauczać chrześcijan, że jeżeli nie są nadmiernie bogaci, powinni zachować grosz oszczędzony na potrzeby domowe, a nie marnować go na zakupienie odpustu.

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej*, z. 28: *Odrodzenie i reformacja*, w świetle źródeł przedstawili L. Finkel i W. Pociecha, Kraków 1923, s. 20–21.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób Luter oceniał znaczenie odpustów udzielanych przez papieża.
2. Wymień, jakie postępowanie Luter zalecał bardziej niż zakup odpustów.

LUTERANIZM

W toku sporów toczonych przez Lutra i jego zwolenników z Kościołem katolickim kształtowało się nowe wyznanie chrześcijańskie, nazwane od jego twórcy **luteranizmem**. Za wiedzą i zgodą Lutra główne zasady skodyfikował jego przyjaciel **Filip Melanchton**, który w 1530 r. ogłosił tzw. ***Konfesję augsburską***, czyli augsburskie wyznanie wiary. Z tego powodu nowy kościół nazwano **ewangelicko-augsburskim**. Pierwszy człon tej nazwy wziął się zaś stąd, że Luter uznawał wyłącznie treść Pisma św. Odrzucał przy tym tradycję katolicką, czyli wszystkie komentarze i dzieła teologiczne powstałe już po spisaniu Biblii. Odstąpiono również od zwyczaju oddawania czci Maryi i świętym oraz kultu relikwii. Zachowano jednak pamięć o doniosłej roli postaci biblijnych. Nowe wyznanie za podstawę zbawienia uznało wyłącznie wiarę i łaskę Bożą, a nie dobre uczynki.

Protestanci tam, gdzie zdobywali przewagę, zajmowali katolickie świątynie i przekształcali je w **zbory** lub budowali nowe. Wystrój protestanckich świątyń (przyjrzyj się infografice na s. 38–39) różnił się zasadniczo od dotychczasowego wyposażenia kościołów. Odprawiane w nich msze święte miały inny przebieg niż u katolików. Podczas protestanckich nabożeństw zaczęto używać zrozumiałego dla wiernych języka narodowego (np. niemieckiego) i zrezygnowano z ozdobnych szat liturgicznych. Ponadto wszystkim udzielano **komunii pod dwiema postaciami**, chleba i wina. Był to jeden z dwóch sakramentów, które ostatecznie zachowali luteranie. Oprócz niego uznawali jeszcze tylko chrzest. Po odrzuceniu sakramentu kapłaństwa rola kapłanów uległa ograniczeniu. Zniesiono celibat duchowieństwa i zlikwidowano klasztory, a ich majątki sprzedano. Ostatecznie luteranie ograniczyli również polityczne znaczenie Kościoła. Zakwestionowali przywódczą rolę papieża, a Kościoły w państwach luterańskich zostały podporządkowane władzy świeckiej.

WARTO WIEDZIEĆ

Anabaptyzm

Najbardziej radykalnymi przedstawicielami reformacji byli anabaptyści (z gr. *anabaptizein* – ‘ponownie ochrzcić’). Nazwa wywodzi się od praktykowanego przez nich świadomego chrztu, który przyjmowali dopiero w wieku dorosłym. Początkowo planowali oni wprowadzić Królestwo Boże na ziemi, a służyć temu miały całkowite zmiany porządku społecznego. W latach 1534–1535 opanowali przejściowo miasto Münster [czyt.: minster] w Westfalii. Wprowadzili tam wspólnoty, w których obowiązywała wspólna własność. W Holandii powstał odłam anabaptyzmu – ruch **menonitów**, w Szwajcarii zaś amiszów, słynących z konserwatywnych zwyczajów i niestosowania przemocy. Ci ostatni wyemigrowali do Ameryki Północnej. Polscy anabaptyści byli nazywani **braćmi polskimi** lub **arianami** (więcej o nich na s. 71–73).

CIEKAWOSTKA

Wojna propagandowa

W miarę rozprzestrzeniania się nauk Lutra toczyły się coraz bardziej zacięte spory religijne. Największy wpływ na wiernych wywierały kazania głoszone podczas niedzielnych mszy oraz ilustracje propagandowe. Ponieważ większość odbiorców nie umiała czytać i pisać, przedstawiano im główne postacie sporu w sposób prosty i dosadny. Służyły temu **druki ulotne**, na których często były tylko ilustracje bez żadnych napisów. Przywódców wrogich obozów – Lutra bądź papieża – obrażano, przedstawiając ich jako diabły lub potępieńców.

Na karykaturze katolickiej protestantyzm został symbolicznie przedstawiony jako demon 1 strzelający z armaty do wiernych 2, których chroni zakonnik 3.

▪ *rycina, Niemcy, XVI w.*

Karykatura protestancka ukazuje zasiadającego na tronie papieża 4 w towarzystwie skrzydlatych demonów w czeluściach piekielnych.

▪ *rycina, Niemcy, XVI w.*

WOJNY RELIGIJNE

Idee Lutra rozprzestrzeniały się szybko w Europie dzięki rozwojowi druku. Były początkowo w różny sposób interpretowane, a niekiedy ulegały radykalizacji. Przykładowo rzecznikami interesów chłopstwa zostali **anabaptyści**, których przywódca **Thomas Müntzer** [czyt.: tomas mincer] był zwolennikiem przeprowadzenia nie tylko zmian religijnych, lecz także rewolucji społecznej. Głosił równość wszystkich ludzi przed Bogiem i w związku z tym apelował o zniesienie obciążenia chłopstwa pańszczyzną, a nawet likwidację własności prywatnej. Ani władcy, ani szlachta nie zamierzali zgadzać się na te radykalne postulaty, doszło więc do masowych wystąpień i w 1524 r. w Niemczech wybuchła **wojna chłopska**. Wzięło w niej udział ok. 300 tys. powstańców. Sam Luter potępił to wystąpienie, a w 1525 r. wojska chłopskie zostały rozgromione. Pokonanych chłopów spotkały okrutne masowe represje.

Początkowo luteranizm szerzył się w Niemczech, nie napotykając na ograniczenia. W 1529 r. cesarz **Karol V** zabronił jednak rozpowszechniania nowych idei. W tej sytuacji zwolennicy Lutra zebrani na sejmie Rzeszy zaprotestowali przeciw ograniczaniu swobody religijnej. Stąd przyjęła się ich nazwa – **protestanci**. Zawiązali oni **Związek Szmalkaldzki**, grupujący luterańskie

EUROPA W CZASACH REFORMACJI

LEGENDA

granice państw w drugiej połowie XVI w.

1534 data wprowadzenia protestantyzmu jako religii panującej

Podział wyznaniowy Europy:

- katolicy
- luteranie
- kalwini
- anglikanie
- bracia czescy (husyci)
- prawosławni
- muzułmanie

granice cesarstwa w 2. połowie XVI w.

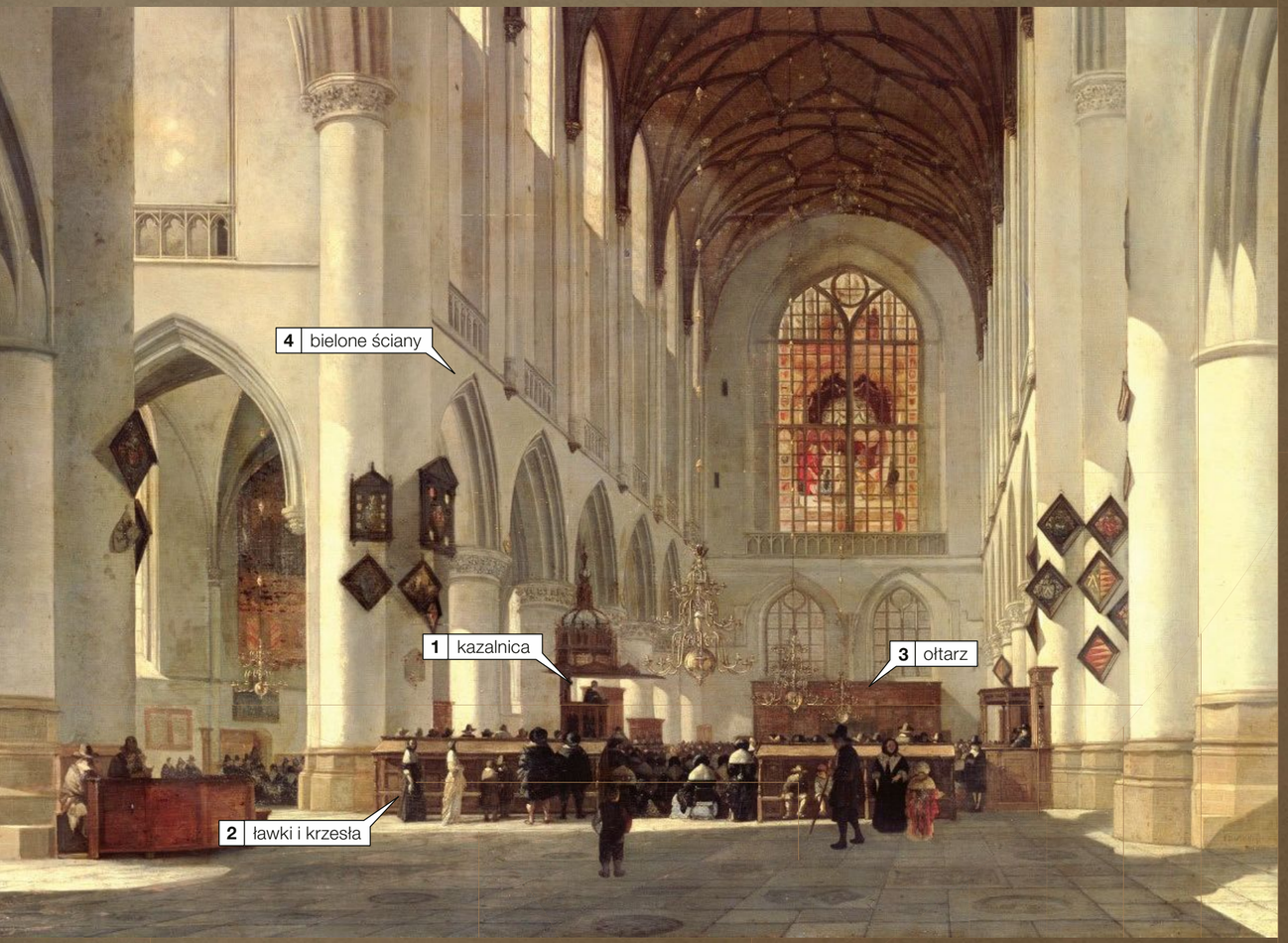
Miejsca wystąpień inicjatorów reformacji:

- †1517 Marcina Lutra
- †1534 Henryka VIII, króla Anglii
- †1536 Jana Kalwina
- pokój augsburski

? 1. Wskaż trzy państwa, w których doszło do największego zróżnicowania pod względem liczby wyznań.
2. Wymień kraje, które w okresie reformacji zachowały jednolity charakter wyznaniowy.

W ZBORZE PROTESTANCKIM

Protestancka religijność znajdowała odzwierciedlenie w wystroju zborów. Najbardziej od kościołów katolickich różniły się świątynie kalwinistów. Ich wystrój był prosty, a nawet surowy, ponieważ we wspólnotach wyznawców kalwinizmu obowiązywały zasady skromności i oszczędności.

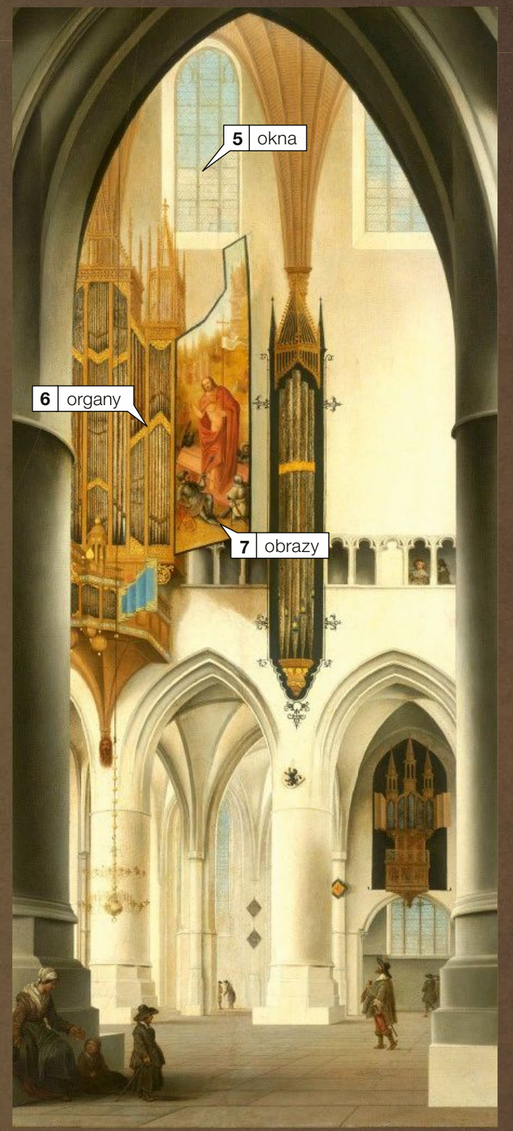

Rzeźby i obrazy w kościołach w Niderlandach w 1566 r. były masowo niszczone przez radykalnych zwolenników Kalwina. Ich wystąpienie zostało ostatecznie powstrzymane przez Hiszpanów, jednak przepadło wówczas wiele cennych dzieł sztuki.

1 **Kazalnica** stała się centralnym punktem świątyni, ponieważ kazania i czytanie Pisma św. stanowiły główny element nabożeństw protestanckich. W jej stronę zwracali się wszyscy wierni przez większą część mszy.

2 **Ławki i krzesła** zostały wprowadzone do świątyń przez protestantów i dopiero potem przejęli je katolicy. Pojawiły się w zborach ze względu na to, że podczas nabożeństw większość czasu słuchano przemawiającego duchownego.

3 **Ołtarz** utracił swoje centralne znaczenie, jakie miał w kościołach katolickich, na rzecz kazalnicy.

4 **Ściany** pokryte w średniowieczu malowidłami **bielono**. W ten sposób nie tylko rozjaśniano wnętrza, lecz także pozbywano się scen z wizerunkami świętych, których kult protestanci odrzucali.

5 **Okna** pozbawiono większości witraży, aby do wnętrza wpadało jak najwięcej światła potrzebnego do czytania Biblii przez wiernych.

6 W zborach zachowały się **organy**, ponieważ muzyka pozostała ważnym elementem protestanckich obrzędów. Ten instrument stanowił jedną z niewielu ozdób świątyń kalwinistów.

7 Zachowano nieliczne **obrazy**, których treść ściśle ilustrowała sceny biblijne. Obrazy przedstawiające Maryję i świętych, którzy nie pojawiają się w Ewangeliach, były usuwane ze świątyń i często niszczone.

księstwa i miasta, a następnie podjęli walkę w obronie swoich praw i wolności. Wybuchła wojna religijna, a cesarz, mimo że pragnął zachować dominację katolicyzmu, musiał zgodzić się na współistnienie obok siebie dwóch różnych wyznań. W **1555 r.** wojny religijne w Niemczech zakończył **pokój augsburski**, którego naczelna zasada brzmiała: *Czyja władza, tego wyznanie*. Oznaczało to, iż w sprawie wyboru wyznania poddani muszą przyjąć wolę swojego władcy: króla, księcia lub biskupa.

Postulaty Lutra spotkały się z dobrym przyjęciem nie tylko w Niemczech, lecz także w Skandynawii. Tamtejsi monarchowie byli zainteresowani kontrolą nad Kościołem oraz zawładnięciem majątkami kościelnymi. Luteranizm bardzo szybko upowszechnił się w Danii i związanej z nią unią Norwegii oraz Szwecji wraz z Finlandią. Pierwszym protestanckim państwem na świecie stały się w 1525 r. zależne od Polski **Prusy Książęce**, czyli dotychczasowe państwo krzyżackie. **Sekularyzację**, czyli przekształcenie państwa z zakonnego w świeckie, przeprowadził tam wielki mistrz zakonu krzyżackiego – **Albrecht Hohenzollern** [czyt.: hoencolern], który przyjął luteranizm (zob. też s. 52–57).

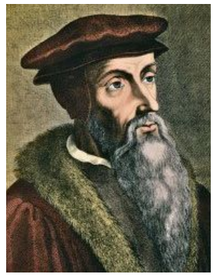
KALWINIZM

Wśród zwolenników reformacji szybko doszło do sporów. W Szwajcarii działał **Ulrich Zwingli** [czyt.: ulriś cwingli], kaznodzieja, który postulował wprowadzenie bardziej rygorystycznych zasad niż głoszone przez Lutra. Nie spotkały się one z powszechną akceptacją, sam reformator zaś zginął podczas wojny domowej

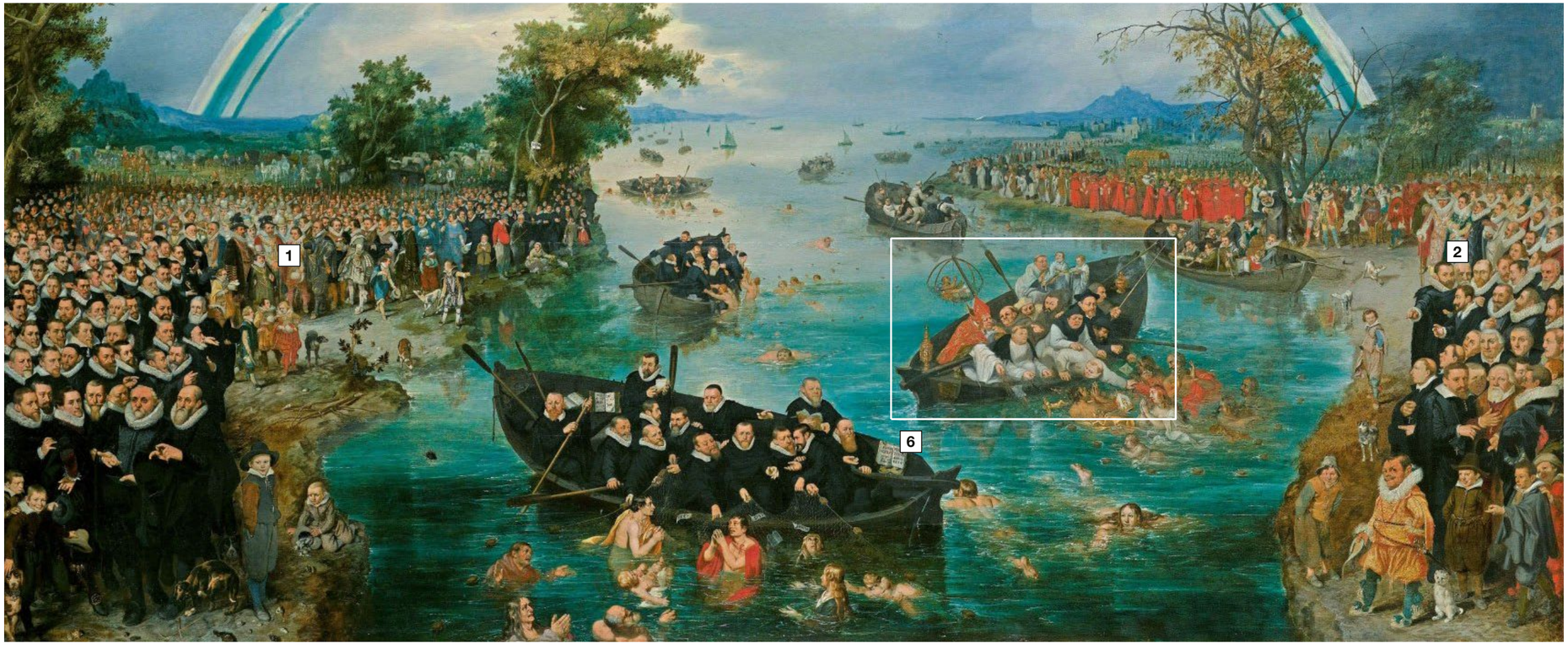
POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN KALWIN

1509–1564

Był reformatorem religijnym. Urodził się jako syn francuskiego sekretarza biskupiego. Odebrał staranne wykształcenie na Uniwersytecie Paryskim. Wystąpił jednak z Kościoła katolickiego i uciekł do Szwajcarii, gdzie wydał swoje najważniejsze dzieło *Nauka religii chrześcijańskiej*, które później wielokrotnie uzupełniał. Ożenił się i pełnił obowiązki pastora. Działał głównie w Genewie, gdzie założył słynną protestancką akademię teologiczną. Dożywotnio stał na czele wspólnoty protestanckiej w tym mieście.

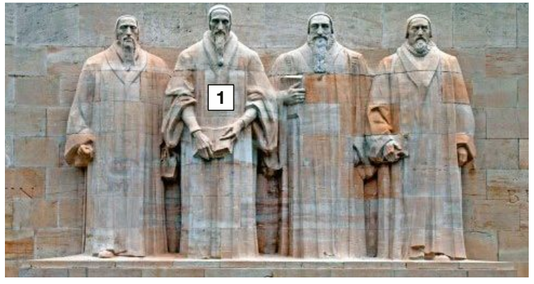

Połów dusz to obraz przedstawiający symbolicznie spór pomiędzy protestantami [1] i katolikami [2], zebranymi na przeciwnych brzegach rzeki. Na rzece zarówno jedni, jak i drudzy starają się złowić do swoich łodzi jak najwięcej wiernych. Łódź katolików, dowodzona przez papieża [3], ozdobiona jest złotym relikwiarzem [4] i kadzielnicą [5]. Protestanci z kolei eksponują Biblię [6].

▪ *obraz, Niderlandy, 1614 r.*

? Do której z przedstawionych na obrazie stron malarz odnosił się z większą sympatią? Co o tym świadczy?

w 1531 r. Przełomowe okazały się postulaty pochodzącego z Francji, lecz działającego w szwajcarskiej Genewie **Jana Kalwina**. Początkowo przyjął on nauki Lutra oraz Zwingliego, a wkrótce zaczął wdrażać dalej idące reformy. Stworzone przez niego nowe wyznanie określa się mianem **Kościoła ewangelicko-reformowanego**. Kalwin głosił zasadę **predestynacji** – twierdził, że Bóg z góry przeznacza poszczególnych ludzi do zbawienia lub potępienia. Ci, którym dane jest zbawienie, korzystają z błogosławieństwa boskiego i dlatego prowadzą cnotliwe i pobożne życie. Podobnie jak w luteranizmie, zwolennicy Kalwina uznawali tylko dwa sakramenty: chrztu i Eucharystii. Zniesiono także celibat i całkowicie zmieniono organizację wspólnot religijnych. Każdą z gmin, czyli wspólnot, zarządzała rada. W jej skład wchodzili pastorzy oraz zasłużeni seniorzy, czyli świeccy cieszący się dużym autorytetem współwyznawców. Grono to nie tylko decydowało o wspólnych sprawach gminy, lecz także oceniało zgodność życia jej poszczególnych członków z zasadami wiary.

Pomnik reformacji w Genewie upamiętnia w pierwszej kolejności Jana Kalwina [1] oraz trzech jego najbliższych współpracowników, twórców doktryny kalwińskiej. Przedstawiono ich w centrum długiego kamiennego muru, a po bokach na płaskorzeźbach umieszczono reformatorów mniej istotnych z punktu widzenia kalwinistów, m.in. Lutra.

▪ *pomnik, Genewa, 1909 r.*

Kalwin słynął z surowości obyczajów i nietolerancji. Wiernym zakazywał większości rozrywek. Nieustępliwie prześladował innych radykalnych reformatorów. To w Genewie za sprawą Kalwina spalono na stosie jednego z nich – anabaptystę i wybitnego uczonego tamtych czasów **Miguela Serveta** – za to, że w swoich naukach podważał istnienie Trójcy św. (więcej o nim na s. 31). Kalwinizm zdobył licznych zwolenników w wielu krajach Europy, głównie w Holandii, Szkocji, Szwajcarii, na Węgrzech i częściowo w Polsce. Silną i wpływową grupę stanowili kalwiniści we Francji, nazywani **hugenotami** (więcej o nich na s. 45–46).

ANGLIKANIZM

Zupełnie inne przyczyny miała reformacja w Anglii. Posłużyła ona tamtejszemu królowi **Henrykowi VIII** do gruntownej przebudowy państwa oraz wzmocnienia władzy. Początkowo angielski monarcha potępił wystąpienie Lutra, za co uzyskał nawet tytuł „obrońcy wiary". Mimo to po bezskutecznych zabiegach u papieża w celu unieważnienia swojego małżeństwa z Katarzyną Aragońską, z którego nie narodził się męski potomek, przyjął inne stanowisko. W 1534 r. ogłosił **Akt supremacji**, w którym uczynił się głową **Kościoła anglikańskiego** i stworzył **kościół narodowy**. W ten sposób król uzyskał rozwód i ożenił się ponownie. Równocześnie zakazał płacenia corocznej daniny papieżowi, zlikwidował zakony, a ich majątek polecił sprzedać. Kościół anglikański początkowo jednak zachował katolicką liturgię oraz dawną strukturę organizacyjną, jego duchowym zwierzchnikiem został zaś arcybiskup Canterbury [czyt.: kanterbery]. Z czasem w ramach tego Kościoła powstało wyznanie zwane **purytanizmem**. Jego wyznawcy, purytanie, wzorując się na zwolennikach Kalwina, pragnęli całkowicie zerwać z pozostałościami katolicyzmu i odrzucali zwierzchnictwo królewskie nad swoim Kościołem.

Henryk VIII ze względów osobistych i dynastycznych doprowadził do wyłączenia angielskiego Kościoła spod kontroli papiestwa.

▪ *obraz, Anglia, XVI w.*

NASTĘPSTWA REFORMACJI

Rozwój reformacji zakończył epokę średniowiecznego uniwersalizmu religijnego i kulturowego. Reformacja nie była wydarzeniem krótkotrwałym, lecz dynamicznym procesem trwającym do czasów obecnych.

W XVI w. przyniosła jednak najwyraźniejsze rezultaty.

- Nastąpił **trwały rozłam w chrześcijaństwie**, a nowe wyznania: m.in. luteranizm i kalwinizm, ugruntowały się i zdobyły licznych wyznawców.
- Doszło do **trwałych podziałów politycznych** w wielu krajach (w tym w Niemczech i we Francji) na skutek wyraźnych różnic wyznaniowych.
- Wybuchły **wojny religijne** w wyniku rosnącej popularności reformacji i podejmowania przez katolików prób przeciwdziałania temu zjawisku.

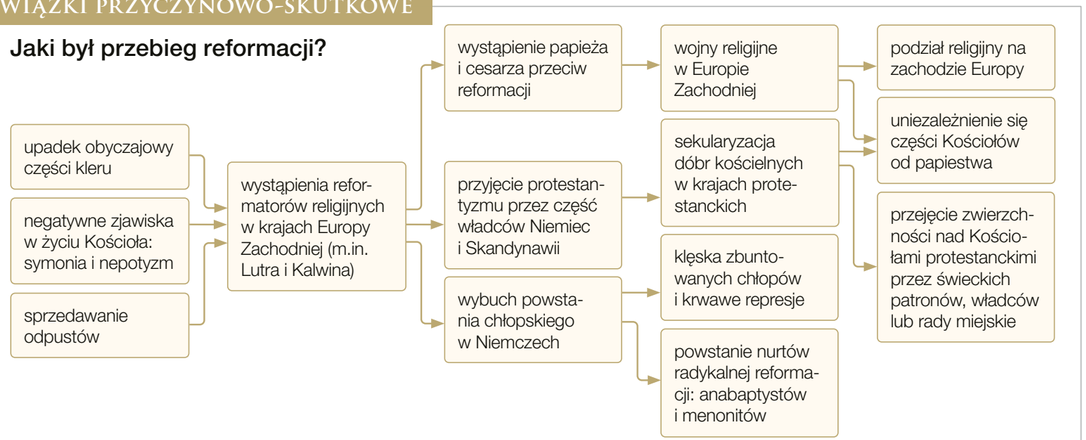
Angielskie opactwo Egglestone Abbey [czyt.: egelstoln ebi], podobnie jak inne klasztory, zostało rozwiązane przez Henryka VIII. Ziemie należące do mnichów sprzedano lub przekazano możnowładcom, a budynki klasztorne popadły z czasem w ruinę.

▪ *fotografia współczesna, Egglestone Abbey*

- Dochodziło do **tumultów**, czyli zamieszek na tle wyznaniowym, podczas których napadano na świątynie i niszczono je. Organizowały je obie strony sporu.
- **Więziono i skazywano przeciwników religijnych** – zwolenników reformacji w większości krajów katolickich, a katolików w państwach protestanckich, gdzie zabroniono wyznawania katolicyzmu. Z kolei władcy katoliccy starali się nie dopuścić do rozpowszechnienia w swoich krajach pism protestanckich.
- Nastąpiła **sekularyzacja dóbr kościelnych**, czyli ich sprzedaż świeckim nabywcom. W krajach protestanckich klasztory były likwidowane, rosły zaś majątki szlachty i mieszczan, którzy dzięki temu mogli więcej inwestować, co z kolei napędzało rozwój gospodarczy.
- Zostały **usunięte obrazy i rzeźby z kościołów** zajętych przez protestantów. Ponieważ odrzucali kult Maryi i świętych, czczenie ich wizerunków uważali za bałwochwalstwo.
- Nastąpił **rozwój literatur narodowych** w wyniku wprowadzenia przez protestantów do liturgii języków narodowych w miejsce łaciny.
- Powstał **nowy, protestancki wzorzec postaw**, występujący w szczególności wśród kalwinistów, oparty na kulcie pracowitości, skromności i oszczędności. **Etyka protestancka** sprzyjała rozkwitowi gospodarki kapitalistycznej.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jaki był przebieg reformacji?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw najważniejsze przyczyny i skutki wystąpień reformacyjnych.
2. Wymień główne zasady nowych wyznań: luterańskiego i kalwińskiego.
3. Podaj, z jakiego powodu doszło do powstania kościoła narodowego w Anglii.

DLA ZAINTERESOWANYCH

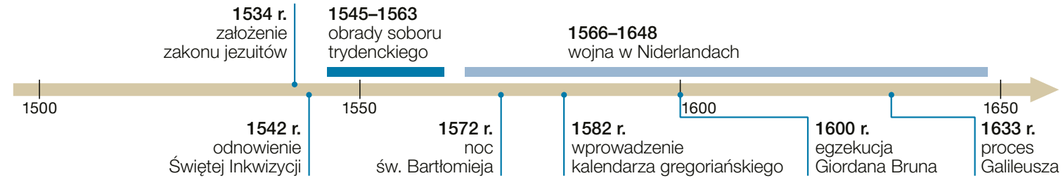
S. Duda, *Reformacja. Rewolucja Lutra*, Warszawa 2017.
L. Roper, *Marcin Luter. Prorok i buntownik*, tłum. M. Potz, Łódź 2017.

5 REFORMA KATOLICKA

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przebieg i skutki wojen religijnych,
- rola soboru trydenckiego w reformie Kościoła katolickiego,
- zmiany wprowadzone w Kościele katolickim pod wpływem reformacji.

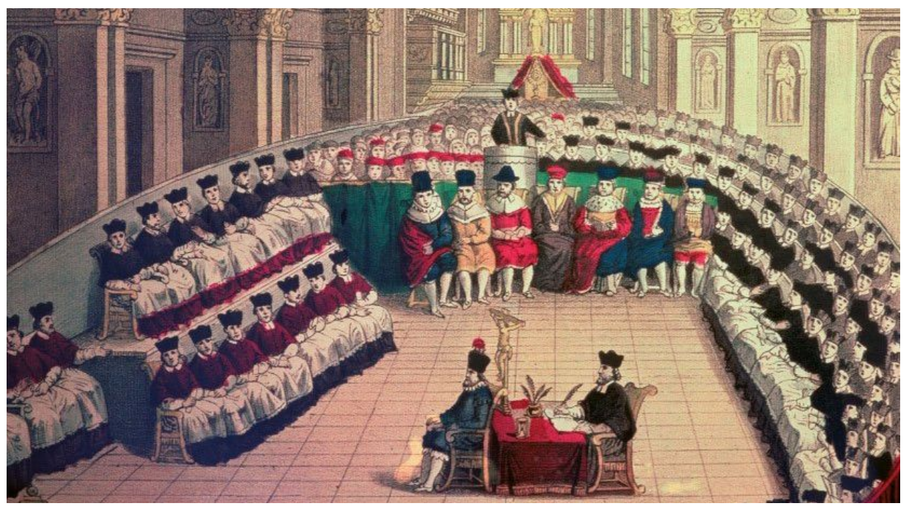

REFORMA KATOLICKA I KONTRREFORMACJA

Szybko rosnąca popularność ruchu reformacyjnego budziła niepokój papiestwa. W tej sytuacji władze Kościoła zostały zmuszone, aby podjąć walkę z dotychczasowymi nadużyciami duchowieństwa i rozpocząć odnowę życia religijnego, czyli **reformę katolicką**. Wobec samej reformacji w Kościele początkowo nie było jednolitego stanowiska. Zwolennicy porozumienia z protestantami przegrali jednak z większością, która je odrzucała. Papiestwo podjęło zdecydowane kroki, aby ograniczyć rosnące wpływy nowych wyznań. Te działania określa się mianem **kontrreformacji**. Z pomocą katolickich władców papiestwo starało się odzyskać wiernych na ziemiach opanowanych przez protestantyzm. Stworzono również nowe instytucje kościelne, mające skutecznie powstrzymać dalsze rozprzestrzenianie się reformacji i przekonywać protestantów do powrotu do Kościoła katolickiego.

SOBÓR TRYDENCKI

Reformy, które miały przywrócić Kościołowi dawną dominującą pozycję, wprowadzono podczas zwołanego w **1545 r.** **soboru** w **Trydencie** na północy Włoch. Tylko przez krótki czas uczestniczyła w nim reprezentacja protestantów. Porozumienia z nimi nie osiągnięto, powzięto za to szereg decyzji porządkujących sytuację w Kościele katolickim:

Sobór trydencki odbywał się w kilku fazach w ciągu 18 lat. W tym okresie zmieniło się nie tylko grono obradujących kardynałów, lecz także papieże zasiadający na watykańskim tronie.

▪ *kolorowana rycina, Włochy, XVII w.*

Sobór – zjazd biskupów całego Kościoła.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKRET SOBOROWY O BIBLII I TRADYCJI

W dokumencie przyjętym podczas soboru trydenckiego znalazły się ważne rozstrzygnięcia na temat Biblii i roli tradycji niespisanej w księgach Pisma św.

Sobór, idąc za przykładem prawowiernych Ojców, przyjmuje i czci z jednakową nabożnością i szacunkiem wszystkie księgi tak Starego, jak i Nowego Testamentu, skoro autorem obydwu jest jeden Bóg, oraz Tradycje dotyczące wiary i moralności podane ustnie przez Chrystusa lub natchnione przez Ducha Świętego i zachowane w Kościele katolickim dzięki nieprzerwanej sukcesji. [...]

Gdyby ktoś wyżej wymienionych ksiąg nie przyjął za święte i kanoniczne w całości [...], *jak się zawierają w starym rozpowszechnionym wydaniu łacińskim, albo gdyby ktoś świadomie i z całą rozwagą wzgardził wyżej wspomnianą Tradycją – niech będzie wyłączony ze społeczności wiernych.*

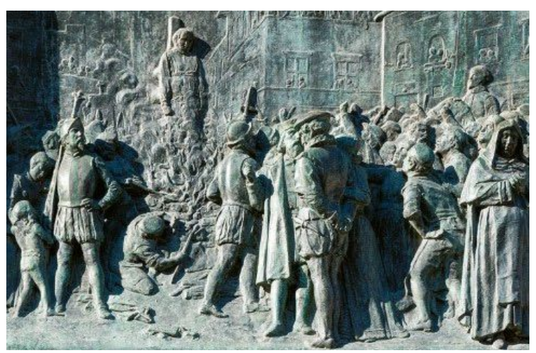
Źródło: *Sobór trydencki* – Breviarium fidei. *Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, oprac. S. Głowa, I. Bieda, Poznań 1997, s. 116.

? **1.** Wyjaśnij na podstawie postanowień soboru trydenckiego, skąd powinny pochodzić prawdy wiary.
2. Podaj, jaką karę przewidziano dla osób odrzucających tradycję, która nie pochodziła z Pisma św.

- Potwierdzono przywódczą rolę papieża w Kościele katolickim.
- Uznano, że nie tylko Biblia jest źródłem objawienia, lecz także odrzucana przez protestantów **tradycja**. Zaliczono do niej liczne zasady wiary i przekazy religijne, które powstały po śmierci apostołów.
- Dokładnie skodyfikowano doktrynę katolicką i spisano ją w **katechizmie trydenckim**, aby nie dopuścić do kolejnych sporów i w rezultacie rozłamów podobnych do reformacji.
- Ujednolicono wszystkie księgi wchodzące w skład Biblii i przepisy liturgiczne.
- Pozostawiono łacinę jako język liturgiczny, choć była niezrozumiała dla większości wiernych. Nie wprowadzono więc języków narodowych do liturgii, na co zdecydowały się Kościoły protestanckie.
- Zwiększono dyscyplinę wśród duchownych i skupiono się na ich starannej edukacji.
- Ustanowiono seminaria duchowne, czyli uczelnie kształcące przyszłych księży.
- Biskupom i proboszczom nakazano stale przebywać w swoich placówkach oraz interesować się stanem wiary podległych im członków wspólnoty.
- Biskupi mieli wizytować swoje diecezje oraz corocznie zwoływać synody, czyli zjazdy duchownych.
- Proboszczowie zostali zobowiązani do prowadzenia ksiąg metrykalnych (parafialnych), w których mieli notować informacje o chrztach, ślubach i pogrzebach parafian.

INKWIZYCJA I CENZURA

W bezpośredniej walce z protestantami papiestwo zdecydowało się uciec do stosowania represji. W 1542 r., czyli jeszcze przed rozpoczęciem soboru, odnowiono **inkwizycję papieską** – instytucję, która w średniowieczu zwalczała herezje. Odtąd jednak za główny cel postawiono jej zapobieganie rozwojowi reformacji oraz tropienie i karanie myślicieli głoszących teorie niezgodne z nauczaniem Kościoła, choć także ściganie duchownych łamiących kościelną dyscyplinę. Inkwizycja skazała m.in. w 1633 r. na dożywotni areszt domowy **Galileusza** i zmusiła go do publicznego odwołania swoich poglądów (zob. biogram na s. 131). W 1600 r. z jej wyroku spalono na stosie włoskiego filozofa **Giordana Bruna** [czyt.: dżiordana bruna], który głosił **panteizm** i istnienie nieskończonego wszechświata.

Scena egzekucji Giordana Bruna została przedstawiona na cokole pomnika wzniesionego ku czci filozofa w miejscu jego śmierci – na rzymskim placu Campo de' Fiori [czyt.: kampo de fjori].
▪ *płaskorzeźba, Włochy, XIX w.*

Panteizm – pogląd filozoficzny utożsamiający Boga ze wszechświatem lub naturą.

Uczestnicy soboru trydenckiego sięgnęli również po inny środek przymusu – **cenzurę**. W 1559 r. stworzono **indeks ksiąg zakazanych**, do którego wpisywano pisma zawierające nieprawowierne treści. Książki uznane za heretyckie i niezgodne z nauką Kościoła były publicznie palone. Ten wykaz miał powstrzymać szerzenie za pomocą druku nowych idei religijnych, społecznych i naukowych. Ostatecznie indeks funkcjonował ponad 400 lat.

WOJNY RELIGIJNE

Niektórzy katoliccy władcy próbowali ograniczać rozprzestrzenianie się protestantyzmu przy użyciu siły. W XVI w. we Francji narastał konflikt religijny między tamtejszymi kalwinistami – **hugenotami** – i katolikami. Toczyła się tam wówczas także rywalizacja między dwoma wpływowymi stronnictwami: hugenockimi Burbonami i wyznającymi katolicyzm Walezjuszami. Doprowadziło to do wybuchu wojny domowej. Próbę zawarcia pokoju miało przypieczętować małżeństwo siostry króla Francji – katoliczki **Małgorzaty Walezjuszki** z **Henrykiem Burbonem**, przywódcą hugenotów. Katolickim przeciwnikom porozumienia udało się jednak przekonać króla i mającą na niego duży wpływ królową matkę – **Katarzynę**

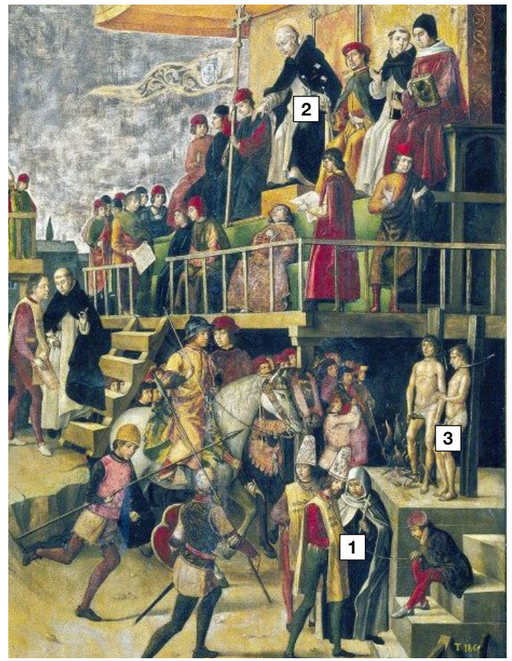
Noc św. Bartłomieja była wydarzeniem szokującym ze względu na skalę okrucieństwa, którego doświadczyli zaskoczeni hugenoci. Mimo to wola walki francuskich protestantów nie została złamana.
▪ *rycina, Niderlandy, ok. 1575 r.*

Medycejską – do zmiany planów. Zamiast wesela zorganizowano krwawą rzeź protestantów. W nocy z 23 na 24 sierpnia 1572 r., w tzw. **noc św. Bartłomieja**, katolicy zamordowali niemal 3 tys. hugenotów przybyłych do Paryża na ślub. Henryk Burbon ocalał, lecz został zmuszony do przyjęcia katolicyzmu i stał się zakładnikiem na dworze królewskim. Zbiegł jednak z Paryża, powrócił do protestantyzmu i kontynuował wojnę na czele hugenotów.

WARTO WIEDZIEĆ

Inkwizycja hiszpańska

W 1478 r. z inicjatywy hiszpańskich królów została założona tamtejsza inkwizycja. Stanowiła ona narzędzie władzy królewskiej – celem jej działania była kontrola hiszpańskich żydów i muzułmanów, którzy przyjęli chrześcijaństwo, lecz byli podejrzewani o potajemne wyznawanie dawnych religii. W kręgu podejrzeń inkwizytorów znajdowali się ponadto autorzy dzieł niezgodnych z oficjalną doktryną katolicką i duchowni winni przestępstw na tle seksualnym. Najbardziej krwawy był początkowy okres działalności inkwizycji. W procesach inkwizycyjnych stosowano tortury, a karę śmierci wymierzano okrutnie przez spalenie na stosie. Inkwizycja hiszpańska zajmowała jednak ostrożne i znacznie bardziej wyważone stanowisko w sprawie oskarżeń o czary niż sądy w wielu innych krajach, w tym także protestanckich. Inkwizycja została zlikwidowana w Hiszpanii dopiero w 1834 r.

Auto da fé [czyt.: otoda**fe**] było końcowym etapem procesu inkwizycyjnego, podczas którego odczytywano wyrok i dokonywano publicznej egzekucji. Oskarżeni o herezję [1] i skazani przez trybunał [2] ginęli na stosie [3].
▪ *obraz, Hiszpania, 1495 r.*

? Jaka była rola hiszpańskiej inkwizycji?

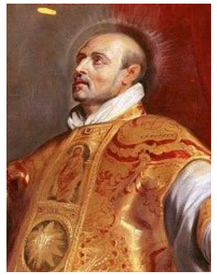
Ostatecznie, gdy stanęła przed Henrykiem Burbonem szansa zdobycia francuskiej korony, ponownie – tym razem już dobrowolnie – przyjął katolicyzm. Miał wtedy wyrzec słynne zdanie: *Paryż wart jest mszy*. Jako król Francji w **1598 r.** wydał **Edykt nantejski**, który zakończył wojny religijne w jego państwie. Odtąd hugenotom gwarantowano wolność religijną, choć katolicyzm zachował dominującą rolę.

Do wojny religijnej doszło także w **Niderlandach**, które w XVI w. stanowiły posiadłość króla hiszpańskiego **Filipa II**. Władca ten był gorliwym katolikiem i nieprzejednanym wrogiem protestantyzmu. W wyniku jego polityki w 1566 r. w Niderlandach wybuchł długotrwały konflikt religijny. Protestanckim powstańcom nadano początkowo pogardliwą nazwę **gezowie** (z fr. 'żebracy'), gdyż ich delegacja zwróciła się do Filipa II z błaganiem o zaprzestanie prześladowań. Gdy ten apel został odrzucony, gezowie podjęli partyzancką walkę przeciw armii i flocie hiszpańskiej. Przywództwo protestanckiej rebelii objął książę **Wilhelm Orański**. Po jego stronie opowiedziały się prowincje północne, czyli położone na terenie obecnej Holandii, i proklamowały w 1588 r. powstanie **Republiki Zjednoczonych Prowincji Niderlandów**. Mieszkańcy prowincji południowych (dzisiejsza Belgia) pozostali zaś w większości przy katolicyzmie i pod panowaniem hiszpańskim. Walki w Niderlandach z przerwami toczyły się aż do 1648 r., gdy zakończyła się wojna trzydziestoletnia, zamykająca okres wojen religijnych w Europie (więcej o niej na s. 112–117).

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY LOYOLA

1491–1556

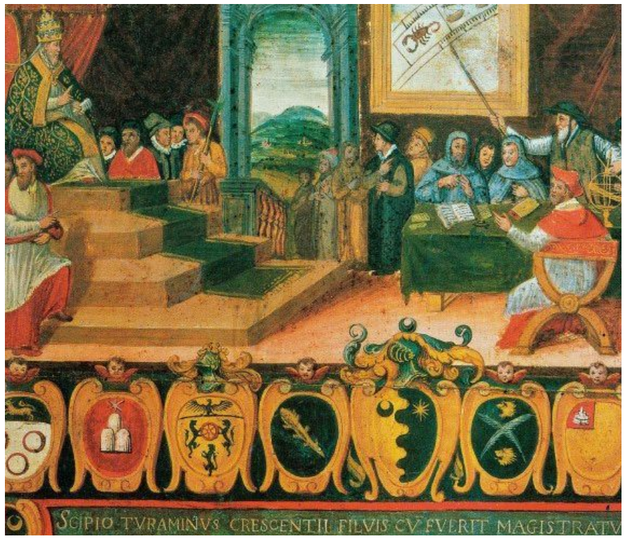
Był duchownym i teologiem. W młodości jako żołnierz armii hiszpańskiej został ranny. Podczas leczenia oddawał się lekturze żywotów świętych, pod której wpływem doznał objawienia. Przez pewien czas pędził życie pustelnicze, a później ukończył studia teologiczne i został księdzem. W 1534 r. założył w Paryżu Towarzystwo Jezusowe, potocznie zwane zakonem jezuitów. Dożywotnio pełnił funkcję przełożonego tego zgromadzenia – generała. Założył w Rzymie uczelnię kościelną – Kolegium Rzymskie.

CIEKAWOSTKA

Kalendarz gregoriański

Z inicjatywy papieża Grzegorza XIII w 1582 r. przeprowadzono reformę kalendarza. Do daty w dotychczas obowiązującym kalendarzu juliańskim, ustanowionym jeszcze przez Juliusza Cezara, dodano 10 dni. W rezultacie w 1582 r. po 4 października nastąpił od razu 15 października. Uporządkowano również kwestię lat przestępnych w sposób, który zapewnił w przyszłości uniknięcie niedokładności.

Mimo początkowych oporów nowy kalendarz – gregoriański – został stopniowo przyjęty przez prawie wszystkie kraje i jest stosowany do dziś. Kalendarz juliański nadal jednak obowiązuje w Kościele prawosławnym. Obecnie rozbieżność między jednym i drugim kalendarzem wynosi ponad 13 dni. Z tego powodu część wyznawców prawosławia obchodzi święta Bożego Narodzenia dwa tygodnie później niż katolicy.

Dyskusja uczonych z papieżem Grzegorzem XIII na temat zmian w kalendarzu.

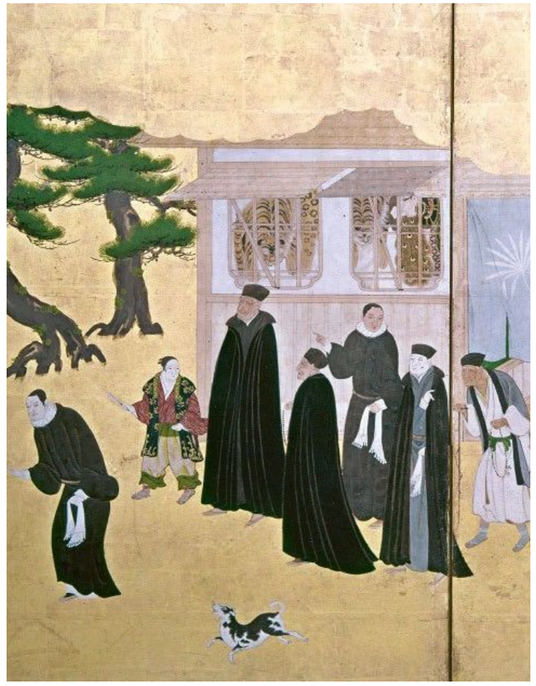
▪ *obraz, Włochy, XVI w.*

JEZUICI

Reformę katolicką miały przeprowadzić m.in. nowe zakony. W większości zajmowały się one działalnością charytatywną i edukacją w duchu katolickim. Najważniejszą rolę miał w tym procesie odegrać zakon **jezuitów**, czyli **Towarzystwo Jezusowe**, założony w **1534 r.** przez **Ignacego Loyolę** [czyt.: lojolę]. To przedstawiciele tego zakonu prowadzili bowiem z protestantami polemiki na tematy teologiczne. Szczególne znaczenie przywiązywano więc do wykształcenia jezuitów. Zakon posiadał własne drukarnie i wydawał publikacje skierowane przeciwko reformacji. Odegrał on ważną rolę w polityce papiestwa. Wielu jezuitów zostawało bowiem spowiednikami i kapelanami katolickich monarchów i arystokratów, dzięki czemu zyskiwali wpływ na poglądy i działania ówczesnych elit. Podobnym celom służyło także rozciągnięcie kontroli nad znaczną częścią szkolnictwa. Jezuici stworzyli **kolegia**, czyli szkoły średnie nowego typu, które słynęły z wysokiego poziomu kształcenia. Uczęszczali do nich zarówno synowie wyznających katolicyzm szlachciców i mieszczan, czasem chłopów, jak i protestantów.

Misjonarze jezuiccy zaangażowali się w polityczną rywalizację japońskich wodzów. Starali się przy okazji wyprzeć tamtejsze tradycyjne wierzenia. Później, gdy utracili wpływy, ich wcześniejsza działalność wywołała okrutne prześladowania chrześcijan i wprowadzenie zakazu wyznawania chrześcijaństwa na Wyspach Japońskich. Prawo to obowiązywało przez kolejne 300 lat.

▪ *malowidło na papierze, Japonia, XVI w.*

Jezuici zdominowali działalność misyjną na innych kontynentach i podejmowali próby nawracania innowierców w Europie na terenach, gdzie katolicy stanowili mniejszość. Działania te kończyły się jednak niejednokrotnie prześladowaniami zakonników. W gronie jezuickich męczenników znaleźli się też Polacy, jak **Andrzej Bobola**, który zginął na Ukrainie, i Wojciech Męciński, działający w Japonii.

ZMIANY W RELIGIJNOŚCI PO SOBORZE TRYDENCKIM

W celu wyraźnego odróżnienia się od protestantów w Kościele katolickim rozbudowano obrzędy i ceremonie liturgiczne. Organizowano jeszcze bardziej uroczyście niż dotąd **procesje** ulicami miast w święta Matki Boskiej, we wspomnienie katolickich świętych, a przede wszystkim w święto Bożego Ciała. W procesji obnoszono wówczas monstrancję z hostią, aby zamanifestować wiarę w obecność Chrystusa w Eucharystii. Była to jedna z łatwo dostrzegalnych różnic pomiędzy katolikami a protestantami. Na nowo popularność zyskały **pielgrzymki** do sanktuariów. Nastąpił **rozwój kultu maryjnego**, odrzuconego przez protestantów. Ze względu na liczne święta kościelne katolicy korzystali ze znacznie większej liczby dni wolnych od pracy niż protestanci. Również w opozycji do protestantów, łagodzących bądź znoszących **posty**, wprowadzono obowiązek rygorystycznego ich przestrzegania. Ponadto świątynie katolickie w odróżnieniu od skromnych protestanckich zborów otrzymywały bogaty wystrój malarski i rzeźbiarski.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie były przyczyny zwołania soboru trydenckiego i jakie podjęto na nim postanowienia.
2. Podaj, na jakich terenach doszło do wojen religijnych i omów ich skutki.
3. Oceń, które spośród działań podjętych w celu zahamowania reformacji były najbardziej skuteczne.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. O'Malley, *Trydent. Co się zdarzyło podczas soboru*, tłum. M. Chojnacki, Kraków 2014.
J. Tazbir, *Reformacja, kontrreformacja, tolerancja*, Wrocław 1996.

Podsumowanie rozdziału I
Europa i Nowy Świat

1 Wielkie odkrycia geograficzne

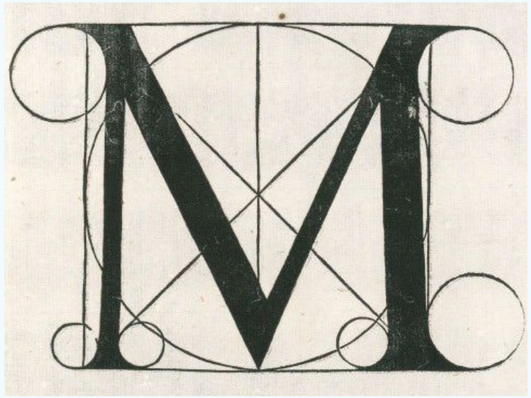
1. Do przyczyn wielkich odkryć geograficznych należały m.in.: niedobór szlachetnych kruszców i nowych ziem pod uprawę rolną, przeludnienie, utrudnienia w handlu ze Wschodem po zdobyciu Konstantynopola przez Turków, rozwój nauki, techniki oraz kartografii. Dalekie podróże stały się możliwe także dzięki skonstruowaniu nowych typów żaglowców.
2. Pierwsze wyprawy zaczęli organizować Portugalczycy – najpierw opłynęli południowy kraniec Afryki, a następnie dotarli do Indii. Z kolei Hiszpanie wysłali wyprawę pod dowództwem Krzysztofa Kolumba, która w 1492 r. dotarła do Nowego Świata, jak nazwano kontynent amerykański. Sfinansowali też wyprawę, która w latach 1519–1522 opłynęła Ziemię.
3. Kontynent amerykański przed przybyciem Europejczyków był zamieszkiwany przez Indian, z których największe osiągnięcia cywilizacyjne mieli Majowie, Aztekowie i Inkowie.

2 Podboje kolonialne i ich skutki

1. Hiszpanie prowadzili od początku XVI w. podbój terenów Ameryki Środkowej i Południowej. Portugalczycy zdobyli zaś posiadłości w Ameryce Południowej (Brazylia), Afryce i Azji.
2. W Europie rozwijały się banki i upowszechniały weksle. Powstały giełdy towarowe, na których zawierano umowy na dostawy większych ilości towarów i surowców.
3. Kontynent europejski podzieliła symboliczna granica na rzece Łabie – na zachód od niej rozwijała się gospodarka kapitalistyczna, a na wschodzie dominowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana.
4. Skutki ekspansji kolonialnej to m.in.: napływ bogactwa do Hiszpanii i Portugalii, wyludnienie wielu zamorskich obszarów, niszczenie kultur rdzennych mieszkańców, wprowadzanie chrześcijańskich i europejskich wzorców kulturowych w koloniach. Ze względu na wysoką śmiertelność Indian, których zmuszano do pracy na rzecz Europejczyków, do Ameryki zaczęto sprowadzać niewolników z Afryki.

3 Kultura i sztuka renesansu

1. Idee renesansu rozwinęły się we Włoszech, na co wpływ miało m.in. przybycie uczonych bizantyjskich po zajęciu Konstantynopola przez Turków oraz finansowanie artystów przez szlachtę, arystokrację i bogate mieszczaństwo. W centrum zainteresowania twórców znalazły się: człowiek, życie doczesne i wiedza o świecie, odwoływano się przy tym do osiągnięć antyku.
2. Upowszechnianie idei renesansu i dzieł jego twórców ułatwił druk, który ok. 1455 r. wynalazł Jan Gutenberg. Ponadto coraz częściej pisano w językach narodowych.
3. Przełomową dla nauki teorię heliocentryczną przedstawił Mikołaj Kopernik, który w dziele *O obrotach sfer niebieskich* wykazał, że to Ziemia wraz z innymi planetami porusza się po orbitach wokół Słońca.
4. Twórcy epoki renesansu często zajmowali się wieloma dziedzinami sztuki czy nauki.
5. Najważniejszymi ośrodkami malarstwa renesansowego były Włochy i Niderlandy.

Antykwa to krój pisma, który opracowywali wybitni artyści renesansowi (widoczny na zdjęciu znak przygotował Leonardo da Vinci). Miał on nawiązywać kształtem do kroju stosowanego przez starożytnych Rzymian.

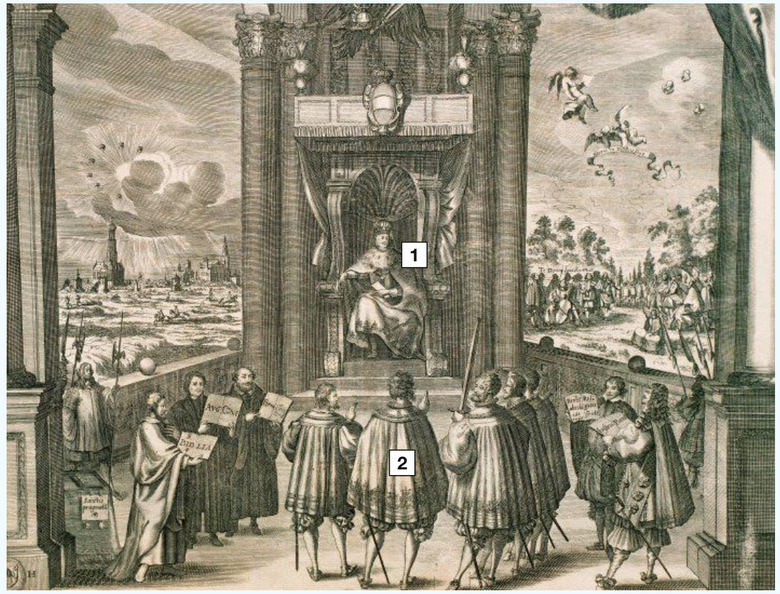
▪ *projekt znaku, Włochy, XV w.*

4 Reformacja w Europie

1. Przyczyną reformacji był kryzys Kościoła, który objawiał się m.in. symonią (sprzedawaniem stanowisk kościelnych), nepotyzmem (obsadzaniem kościelnych urzędów krewnymi), łamaniem przez duchownych zasad celibatu i ubóstwa.
2. Działania Marcina Lutra i ogłoszenie w 1517 r. w Wittenberdze tez przeciwko odpustom dały początek reformacji, czyli działaniom na rzecz odnowy chrześcijaństwa. Konflikt Lutra z papieżem doprowadził do powstania wyznania ewangelicko-augsburskiego.
3. Szybkie rozprzestrzenianie się nowych idei religijnych przyczyniło się do wybuchu wojen. W Niemczech w 1555 r. zakończył je pokój augsburski, w którym wybór wiary uzależniono od woli władcy. Dochodziło też do zamieszek na tle religijnym, prześladowań oraz niszczenia świątyń.
4. W Szwajcarii działalność Jana Kalwina doprowadziła do powstania Kościoła ewangelicko-reformowanego. W Anglii król Henryk VIII w 1534 r. ogłosił Akt supremacji, co dało początek kościołowi narodowemu.

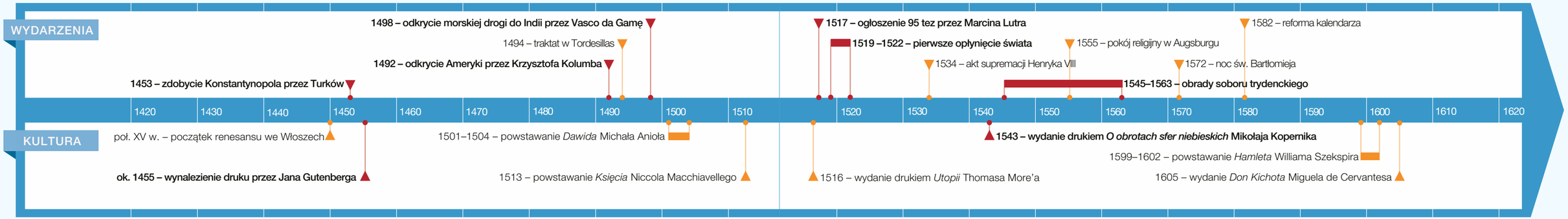
5 Reforma katolicka

1. Kościół podjął działania w celu wewnętrznej reformy. W latach 1545–1563 odbyły się obrady soboru w Trydencie, którego wynikiem było m.in. potwierdzenie przywódczej roli papieża, uznanie za źródło objawienia Biblii i tradycji, zwiększenie dyscypliny wśród duchownych.
2. Walka z osobami głoszącymi poglądy niezgodne z nauczaniem Kościoła odbywała się z pomocą inkwizycji papieskiej, działalności jezuitów, a także poprzez cenzurę (indeks ksiąg zakazanych).
3. W niektórych państwach próbowano siłą wyeliminować protestantyzm. We Francji spowodowało to wybuch wojny domowej z tamtejszymi kalwinistami (hugenotami). W 1572 r. w Paryżu doszło do ich rzezi i dopiero Edykt nantejski z 1598 r., gwarantujący wolność religijną, zakończył konflikt.
4. W Kościele katolickim – aby odróżnić się od protestantów – rozbudowano oprawę liturgiczną, bogato wyposażano świątynie, rozwinięto kult maryjny, popularyzowano też pielgrzymki.

Zawarcie pokoju augsburskiego w 1555 r. pomiędzy cesarzem Karolem V [1] a przedstawicielami protestanckiego Związku Szmalkaldzkiego [2] czasowo zakończyło wojny religijne w Rzeszy. Ustalono regułę *Czyja władza, tego wyznanie* pozwalającą władcom poszczególnych państw niemieckich decydować o tym, jakie wyznanie będzie obowiązywać w ich państwie.

▪ *rycina, Niemcy, XVII w.*

To budzi kontrowersje

Jak wyglądała ekspansja kolonialna w Ameryce?

Europejczycy dotarli do Ameryki już w średniowieczu. Jednak wyprawy wikingów nie przerodziły się w stałe osadnictwo. Dopiero odkrycie Kolumba zapoczątkowało nową erę kontaktów Europejczyków i rdzennych Amerykanów. Na przełomie XV i XVI w. terytorium obu Ameryk stało się miejscem zetknięcia się mieszkańców Starego i Nowego Świata. Czy po upływie ponad 500 lat można odtworzyć prawdziwe oblicze ekspansji kolonialnej?

Siłą napędową hiszpańskiej konkwisty oraz angielskich, francuskich i holenderskich podbojów był głód ziemi i bogactw. Przewaga Europejczyków w uzbrojeniu oraz organizacji państwowej, społecznej, wojskowej i technicznej szybko przyniosła im zwycięstwo. W jego wyniku tubylcze narody Ameryki utraciły niezależność i plemienne ziemie przodków. Przybysze z Europy pozbawili Indian wszelkich praw. Mieszkańcy Ameryki Łacińskiej zostali poddani wyzyskowi – wraz z ziemią byli przydzielani białym osadnikom, a ich obowiązkiem była przymusowa praca na plantacjach i w kopalniach. Wyniszczający wysiłek, okrucieństwo kolonizatorów oraz epidemie chorób zakaźnych spowodowały ogromną śmiertelność. Nowy etap dramatu otworzyło sprowadzanie niewolników z Afryki, mających pracować w miejsce coraz bardziej zmniejszającej się liczby Indian. Przybycie licznej grupy czarnoskórych zaskutkowało powstaniem etnicznej i religijnej mozaiki, która powodowała napięcia społeczne.

W Ameryce Północnej postępowanie kolonizatorów także było bezwzględne. Polegało na przepędzaniu plemion indiańskich z zajmowanych ziem, a nawet ich całkowitym wytępieniu. Reliktem tej polityki są rezerwaty Indian, które funkcjonują do dzisiaj na obszarze Stanów Zjednoczonych i Kanady.

Przymusowe nawracanie Indian przez kolonizatorów doprowadziło do powstania sieci parafii i biskupstw Kościoła katolickiego w Ameryce. W rezultacie tradycyjne kulty tubylcze wymarły lub zostały zepchnięte na margines. Mimo to duchowni katoliccy bywali często pierwszymi i jedynymi obrońcami rdzennej ludności oraz jej kultury. Przykładowo dominikanin Bartolomé de Las Casas przeszedł do historii jako jeden z większych i bardziej znanych przyjaciół rdzennych mieszkańców Ameryki. W swojej książce pod tytułem *Krótka relacja o wyniszczeniu Indian* wydanej w połowie XVI w. jednoznacznie potępił nieludzkie traktowanie tej grupy przez swoich rodaków. Wielu duchownych uczyło się języków tubylczych, aby móc skutecznie prowadzić chrystianizację. Byli oni autorami pierwszych słowników języków indiańskich. Z kolei jezuici zakładali w Ameryce Południowej specjalne osiedla dla Indian, gdzie mogli oni żyć i pracować, chronieni przed handlarzami niewolników.

Europejskie metropolie kolonialne zyskały ogromne korzyści z ekspansji: wielkie terytoria, szlachetne kruszce, importowane produkty spożywcze czy darmową pracę niewolników. Jednak do Europy zawleczono też śmiertelną chorobę weneryczną oraz przywieziono tytoń, który okazał się używką groźną dla zdrowia. Do Ameryki trafiły zaś nieznane tam wcześniej konie i bydło oraz nowe gatunki zbóż. Z czasem nastąpiło podniesienie poziomu życia i rozwoju cywilizacyjnego Indian, lecz było to okupione milionami ludzkich istnień.

PODYSKUTUJMY

1. Jakie były oficjalne, a jakie prawdziwe przyczyny ekspansji Europejczyków w Ameryce?
2. Jakie skutki działań Europejczyków z czasów epoki nowożytnej są do dzisiaj odczuwane w Ameryce?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Wymień odkrywców, którzy według Ciebie odbyli najważniejsze wyprawy morskie na przełomie XV i XVI w.
2. Oceń postępowanie Europejczyków wobec rdzennych mieszkańców Ameryki.
3. Przedstaw, jak zmieniły się szlaki handlowe po wielkich odkryciach geograficznych.
4. Podaj cechy charakterystyczne sztuki renesansu.
5. Wymień kluczowe różnice pomiędzy wyznaniem katolickim a wyznaniami protestanckimi.
6. Scharakteryzuj działalność jezuitów.
7. Oceń znaczenie wynalazku Jana Gutenberga.

▪ fotografia współczesna, Wawel, Kraków.

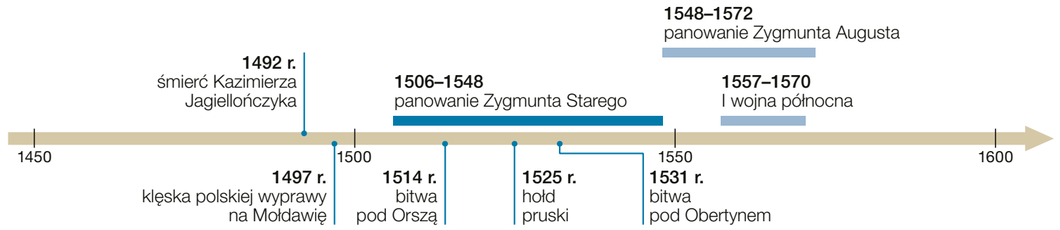
II
„ZŁOTY WIEK” RZECZYPOSPOLITEJ

1 Panowanie ostatnich Jagiellonów
2 Demokracja szlachecka
3 Reformacja i kontrreformacja w Rzeczypospolitej
4 Społeczeństwo i gospodarka Rzeczypospolitej w XVI wieku
5 Rzeczpospolita Obojga Narodów

1 PANOWANIE OSTATNICH JAGIELLONÓW

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- zmiany terytorialne państwa polsko-litewskiego i jego stosunki z sąsiadami w XVI w.,
- przebieg konfliktu o Inflanty,
- kulturowe korzenie oraz dorobek polskiej myśli politycznej doby renesansu.

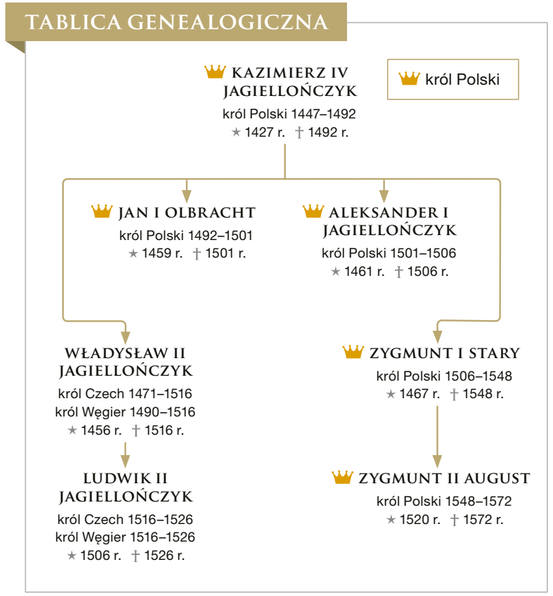

PANOWANIE SYNÓW KAZIMIERZA JAGIELLOŃCZYKA

W XV w. Jagiellonowie stali się jedną z bardziej wpływowych dynastii w Europie. Rządzili nie tylko w Polsce i na Litwie, lecz także w Czechach i na Węgrzech. Po śmierci Kazimierza Jagiellończyka tron Polski obejmowali kolejno jego synowie: w 1492 r. **Jan Olbracht**, w 1501 r. **Aleksander I**, a w 1506 r. **Zygmunt I Stary**, którego panowanie miało trwać ponad 40 lat.

Wojna z Wielkim Księstwem Moskiewskim, prowadzona już za czasów Aleksandra Jagiellończyka, za rządów Zygmunta toczyła się ze zmiennym szczęściem. Jagiellonowie utracili Smoleńsk, ale wkrótce w **1514 r.** armia polsko-litewska, dowodzona przez Konstantego Ostrogskiego, pokonała siły moskiewskie **w bitwie pod Orszą** (przyjrzyj się ilustracji na s. 53). Mimo tego sukcesu oraz następnych nie udało się odzyskać ani Smoleńska, ani pozostałych utraconych ziem. Obszar ten pozostał w rękach władców moskiewskich przez blisko sto lat. Po przejęciu władzy nowy monarcha musiał ułożyć poprawne relacje polityczne z Habsburgami. W 1515 r., podczas zorganizowanego w tym celu **zjazdu wiedeńskiego**, podpisano traktat rozstrzygający główne sporne kwestie pomiędzy obu dynastiami. Cesarz **Maksymilian I** złożył zobowiązanie, że przestanie popierać głównych wrogów Polski, czyli Wielkie Księstwo Moskiewskie i państwo krzyżackie. Ustalono też zawarcie małżeństw pomiędzy przedstawicielami dynastii habsburskiej i jagiellońskiej. Kilkanaście lat później te dynastyczne związki na skutek dziedziczenia spowodowały, że Jagiellonowie utracili na rzecz Habsburgów władzę w Czechach i na Węgrzech.

Panowanie Zygmunta Starego przyniosło ostateczne zakończenie sporu z Krzyżakami. W 1519 r. wybuchł ostatni konflikt zbrojny z zakonem, tzw. **wojna pruska**. Po dwóch latach podpisano rozejm, a przełomowym wydarzeniem okazał się **hołd pruski** w **1525 r.**, złożony przez wielkiego mistrza Albrechta Hohenzollerna, siostrzeńca Zygmunta Starego. Przeszedł on na luteranizm i stał się świeckim, dziedzicznym władcą Prus. Został lennikiem Polski, a zarazem zerwał wszelkie dotychczasowe związki z papiestwem i cesarstwem (więcej o hołdzie na infografice na s. 54–55).

TABLICA GENEALOGICZNA

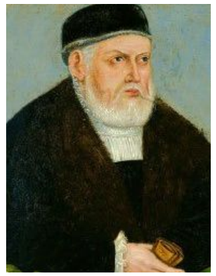

Ważne miejsce w polityce zagranicznej Jagiellonów już od końca XV w. zajmowały sprawy tureckie. Jan Olbracht próbował trwale podporządkować Polsce Mołdawię. Wyprawa mołdawska z 1497 r. zakończyła się jednak fiaskiem. Wycofująca się armia polska doznała druzgocącej klęski. W bitwie pod Koźminem uległa połączonym siłom Mołdawian, Turków i Tatarów. Poniesione wówczas znaczne straty przyczyniły się do powstania mocno przesadzonego powiedzenia: ***Za króla Olbrachta wyginęła szlachta***. Mołdawia stała się lennem tureckim i zaczęła prowadzić agresywną politykę. Dopiero Zygmuntowi Staremu udało się zabezpieczyć niespokojne dotąd pogranicze z Mołdawią, która starała się zająć przygraniczną część Rusi – Pokucie. W 1531 r. wojska polskie, dowodzone przez hetmana Jana Tarnowskiego, pokonały mołdawskich najeźdźców w **bitwie pod Obertynem**. Natomiast konflikt toczony z Chanatem Krymskim i Turcją miał niekorzystny przebieg. Wielkie Księstwo Litewskie utraciło wówczas ziemie przylegające do Morza Czarnego. W 1533 r. podpisano mimo to **pokój wieczysty z Turcją**, który zapewnił względny spokój między obydwoma państwami aż do końca XVI w. W tym czasie dochodziło jednak do częstych najazdów tatarskich na ziemie państwa Jagiellonów

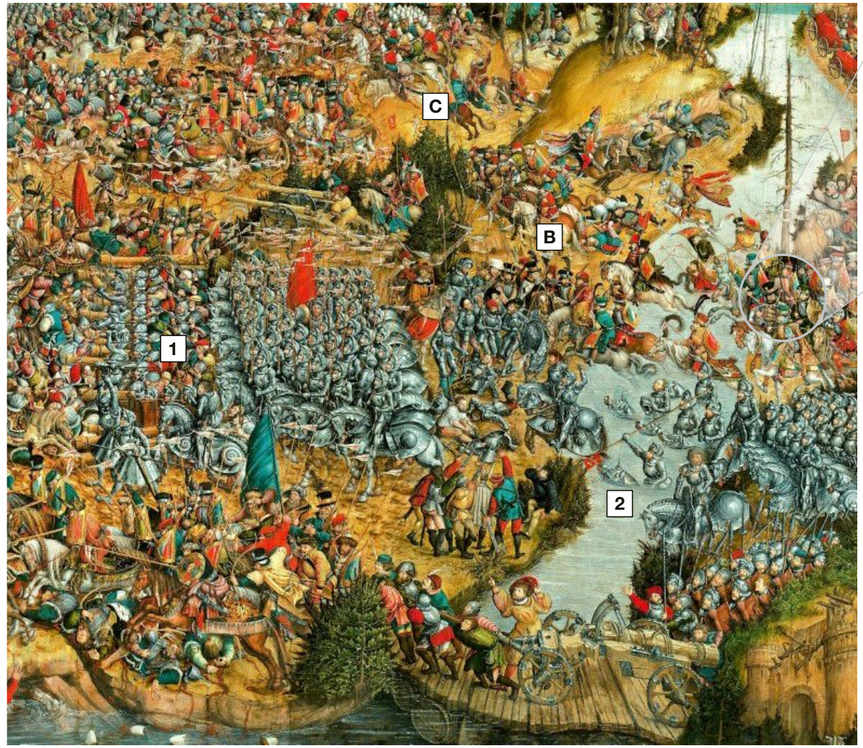
POSTAĆ HISTORYCZNA

ZYGMUNT I STARY

1467–1548

Król Polski i wielki książę litewski, którego panowanie uznaje się za początek epoki „złotego wieku" państwa polskiego. Ugruntował wysoką pozycję kraju na arenie międzynarodowej. Prowadził umiejętną politykę w celu utrzymania sojuszu z Habsburgami. Opowiadał się jednak przeciwko uczestnictwu w ich krucjacie antytureckiej. Przyłączył do Polski Mazowsze, utracił zaś część ziem na wschodzie na rzecz Moskwy, a na południu – Turcji. Władca cieszył się wielkim autorytetem u poddanych. Jego pierwszą żoną została pochodząca z Węgier Barbara Zápolya [czyt.: **za**polja], drugą zaś wywodząca się z jednego z najbardziej wpływowych rodów we Włoszech – Bona Sforza [czyt.: sforca]. Swój przydomek zawdzięczał temu, że tron królewski objął w zaawansowanym jak na tamte czasy wieku prawie 40 lat, a zmarł jako człowiek 81-letni.

Bitwa pod Orszą została przedstawiona na renesansowym obrazie. Jest to jedno z najcenniejszych malowideł dokumentujących bitwę stoczoną przez polską armię. Z lotu ptaka ukazano tu pole walki, a na nim kilka etapów bitwy jednocześnie. Dzięki temu widać nie tylko, jak siły polskie nacierają na wojska moskiewskie 1, lecz także moment, gdy przeprawiają się przez rzekę 2. Dowodzący siłami polskimi hetman Konstanty Ostrogski widoczny jest w trzech miejscach równocześnie: kierując przeprawą A, dowodząc artylerią B i prowadząc pościg za uciekającymi siłami moskiewskimi C.

- *obraz, Polska, XVI w.*

HOŁD PRUSKI

Obraz Jana Matejki *Hołd pruski* przedstawia scenę z 10 kwietnia 1525 r., gdy na rynku w Krakowie ostatni wielki mistrz krzyżacki Albrecht Hohenzollern złożył przysięgę lenną Zygmuntowi Staremu. W ten sposób zakończyło się istnienie państwa zakonnego. Tron pruski mieli obejmować tylko męscy potomkowie Albrechta Hohenzollerna, a w razie ich bezdzietności lenno miało zostać wcielone do Polski. Decyzja o pozostawieniu dynastii Hohenzollernów na tronie pruskim już w XVI w. była krytykowana. W 1563 r. następca Zygmunta Starego – Zygmunt August – zgodził się na objęcie w przyszłości pruskiego lenna przez linię rodu Hohenzollernów z Brandenburgii. W połowie XVII w. kontrolę nad lennem w Prusach całkowicie utracono, a w 1701 r. powstało Królestwo Prus, które wzięło udział we wszystkich trzech rozbiorach Rzeczypospolitej.

Herb Prus widoczny na sztandarze symbolizuje podległość księstwa Polsce. Świadczy o tym polska korona królewska nałożona na szyję pruskiego czarnego orła.

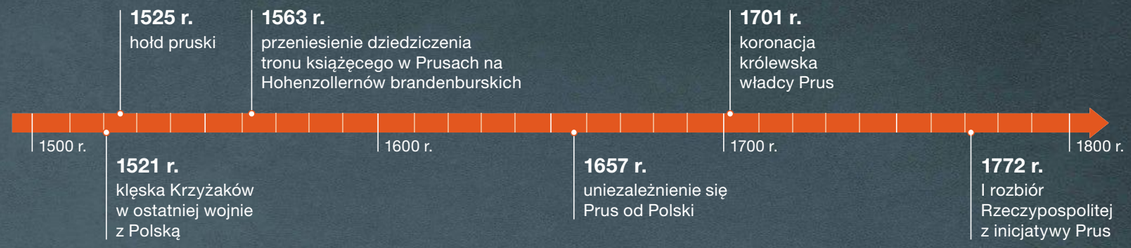
Jan Amor Tarnowski, przyszły zwycięski hetman, został przedstawiony na obrazie z buławą hetmańską, choć jeszcze wówczas nie piastował tego stanowiska.

Królowa Bona Sforza była przeciwniczką decyzji o przekazaniu Hohenzollernom władzy w Prusach. Uważała, że nie wykorzystano okazji do pozbycia się zagrożenia na północy.

Od lennika do zaborcy

1 **Albrecht Hohenzollern** na kolanach składa hołd lenny. Były wielki mistrz został polskim senatorem i świeckim władcą zależnego od Polski księstwa – Prus Książęcych. Każdy jego następca miał składać hołd królowi Polski.

2 **Zygmunt Stary** wyciąga dłoń z pierścieniem do ucałowania przez swojego lennika.

3 **Królewicz Zygmunt August** miał podczas uroczystości hołdu pruskiego zaledwie 5 lat.

4 **Rękawica rycerska Albrechta Hohenzollerna**, rzucona jakby w geście rycerskiego wyzwania do pojedynku, w zamyśle Matejki miała przypominać o pruskim zagrożeniu.

5 **Stańczyk**, czyli błazen królewski, jest na obrazie zamyślony. Symbolizuje tych, którzy obawiali się odrodzenia wrogich Prus.

i napadów kozackich na posiadłości imperium osmańskiego. Wielką rolę w polityce Zygmunta Starego odgrywała jego żona, **królowa Bona Sforza** (jej biogram na s. 59). Dążyła do wzmocnienia władzy królewskiej, co prowadziło do konfliktów ze szlachtą (więcej o tym np. na s. 67–68), a w polityce zagranicznej była przeciwniczką Habsburgów.

WALKA O WPŁYWY NAD BAŁTYKIEM

Jednym z najistotniejszych celów polityki wewnętrznej i zagranicznej w czasie rządów Zygmunta II Augusta, syna i następcy Zygmunta I Starego, była realizacja polityki bałtyckiej. W 1549 r., tuż po objęciu tronu, nowy król zawarł układ o przyjaźni i sojusz

z Habsburgami. Nie dał się im jednak wciągnąć w wojnę z Turcją, przedłużył natomiast z tym krajem pokój, zawarty niemal 20 lat wcześniej przez jego ojca. Po zabezpieczeniu relacji z sąsiadami Zygmunt August przystąpił do umacniania wpływów polskich nad Bałtykiem i z tego powodu popadł w konflikt z Gdańskiem. Miasto leżało w granicach Królestwa Polskiego, lecz nie było zadowolone z rozbudowy floty przez Zygmunta Augusta i powołania w tym celu **Komisji Morskiej**. Flotę polską tworzyli kaprowie, czyli licencjonowani przez króla piraci i prywatni żeglarze walczący dla niego w zamian za łupy. Gdańszczanie bali się ograniczenia swojego monopolu w handlu bałtyckim. Ponadto obrabowani przez flotę króla polskiego żeglarze próbowali powetować sobie straty, napadając na gdańskie statki. Gdy władze Gdańska uwięziły część kaprów, Zygmunt August zmusił miasto do ustępstw i skutecznie narzucił mu zwierzchnictwo.

W drugiej połowie XVI w. w basenie Morza Bałtyckiego zaczęła się zbrojna rywalizacja o panowanie nad jego wybrzeżami oraz uzyskanie całkowitej kontroli nad handlem morskim. Ogół działań z tym związanych określa się jako **walkę o *dominium Maris Baltici***. Wzięły w niej udział cztery państwa nadbałtyckie, które rosły w siłę: Szwecja, Dania, Moskwa i Polska.

Konflikty państwa polsko-litewskiego za rządów synów i wnuka Kazimierza Jagiellończyka

Data	Przeciwnik	Władca	Wynik i skutki
1492–1494	Moskwa	Aleksander Jagiellończyk (jako wielki książę litewski)	klęska Litwy – utrata części terytorium, rezygnacja z pretensji do części ziem, np. Nowogrodu Wielkiego, Pskowa
1497	Mołdawia	Jan Olbracht	klęska Polski, duża liczba ofiar po stronie polskiej, odwetowe najazdy turecko-tatarskie
1500–1503	Moskwa	Aleksander Jagiellończyk (jako król Polski)	klęska Litwy i utrata części terytorium, m.in. księstwa czernihowskiego, siewierskiego oraz części ziemi smoleńskiej i połockiej
1507–1508 1512–1522 1534–1537	Moskwa	Zygmunt Stary	żadna ze stron nie zdobyła przewagi, Litwa mimo wsparcia Polski utraciła ziemię smoleńską
1519–1521	zakon krzyżacki	Zygmunt Stary	zwycięstwo Polski; po rozejmie podpisano traktat krakowski, którego efektem był hołd pruski – podporządkowanie zsekularyzowanych Prus Polsce
1530–1539	Mołdawia	Zygmunt Stary	częściowy sukces Polski – nie udało się odzyskać wpływów na Mołdawii, ale zdobyto Pokucie
1563–1570	Moskwa i Szwecja	Zygmunt August	podział Inflant pomiędzy uczestników sporu: Rzeczpospolitą, Moskwę, Szwecję i Danię

TEKST ŹRÓDŁOWY

HOŁD PRUSKI W KRONICE

Żyjący w XVI w. renesansowy pisarz, historyk i kronikarz Marcin Bielski przedstawił okoliczności i przebieg hołdu pruskiego.

Albrycht [Albrecht Hohenzollern] *mistrz pruski za radą Henryka księcia legnickiego i Jerzego margrabiego brandenburskiego z poddaństwem swym królowi i Koronie się deklarował takim sposobem, aby z mistrza pruskiego był od króla uczyniony książęciem* [księciem] *lennym w Prusiech, dotąd by męskiego potomstwa jego i Kazimierza i Jerzego braci jego stawało* [dopóki będą męscy potomkowie], *których gdyby nie stało* [gdy zabraknie], *aby ziemia pruska książęca na Koronę przypadła. Na te kondycyje* [warunki], *gdy król dla uspokojenia i uwiarowania się* [uniknięcia] *większych trudności zezwolił. Albrycht Pruski mistrz ostatni, już bez ubioru krzyżackiego do króla do Krakowa na końcu miesiąca marca przyjechał, gdzie dnia 10 miesiąca kwietnia królowi na majestacie w rynku nagotowanym siedzącemu, gdy się ze wszystkim Albrycht oddał, król onego księciem królewieckim w Prusiech uczynił i proporzec jemu z herbem orła czarnego na szyi koronę, a S na piersiach mającego podał. Gdzie Albrycht nowy książę królowi i potomkom jego i Koronie poddaństwo i wiarę swą przysięgą na wieczne czasy oddał.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 232.

? 1. Podaj, z jakiego powodu, zdaniem autora, Zygmunt Stary zgodził się na hołd Albrechta Hohenzollerna.
2. Odszukaj informację, jakie znaczenie miała litera S umieszczona na piersiach orła w herbie księstwa pruskiego.

Powodem wybuchu wojny była kwestia podziału Inflant, pozostających wówczas pod władzą mistrza kawalerów mieczowych, czyli inflanckiej gałęzi zakonu krzyżackiego, oraz biskupów. Z powodu słabości gospodarczej i militarnej nie mogły się one przeciwstawić agresorom. Szczególnie zdeterminowane było państwo moskiewskie, które próbowało zająć porty dogodne do prowadzenia handlu morskiego z krajami Europy Zachodniej. Armia cara zajęła w 1558 r. rozległe tereny w Inflantach oraz miasta Narwa i Dorpat.

W tej sytuacji w 1561 r. ostatni wielki mistrz zakonu inflanckiego **Gotthard Kettler** musiał szukać pomocy i zawarł sojusz z Polską. Dokonał, podobnie jak to nastąpiło w Prusach, sekularyzacji Inflant i złożył hołd lenny Zygmuntowi Augustowi. Kettler został księciem Kurlandii i Semigalii, a w Inflantach wprowadzono wyznanie luterańskie. Wkrótce wybuchła tzw. **I wojna północna**, która trwała kolejne siedem lat (1563–1570). Siły moskiewskie zaatakowały państwo polsko-litewskie i zdobyły m.in. Połock. W konflikcie brały udział także Szwecja (po stronie Moskwy) i Dania (w sojuszu z Polską i Litwą). Wojna zakończyła się podpisaniem przez Szwecję i Danię pokoju w Szczecinie w 1570 r. Odrębny rozejm podpisały Rzeczpospolita i Moskwa. Na jego podstawie do państwa Jagiellonów przyłączono większość Inflant, a car zachował zdobyte porty nad Bałtykiem.

Państwa uczestniczące w I wojnie północnej (1563–1570)

Państwo	Nabytki terytorialne
Polska i Litwa	większość Inflant
Dania	wyspa Ozylia, niewielka część Inflant
państwo moskiewskie	Dorpat i port bałtycki Narwa
Szwecja	Estonia

POCZĄTKI ODRODZENIA NA ZIEMIACH POLSKICH

W XVI w. Polska utrzymywała kulturalne relacje także z odleglejszymi krajami europejskimi. Już od XV w. młodzi synowie szlacheccy coraz częściej wyjeżdżali na zagraniczne studia, głównie na włoskie uniwersytety. Tam stykali się z ideami renesansu, które propagowali po powrocie do ojczyzny. Ich upowszechnianiu sprzyjała też przychylna atmosfera na dworze królewskim. Już w drugiej połowie XV w. wychowawcą synów Kazimierza Jagiellończyka został włoski humanista **Filip Kallimach**. Na dworze królewskim w Krakowie chętnie angażowano artystów renesansowych z Włoch, np. do wielkiej przebudowy zamku wawelskiego nadzorowanej przez włoskiego architekta **Franciszka Florentczyka**. Wielką propagatorką kultury i sztuki włoskiej była księżniczka mediolańska Bona Sforza, żona Zygmunta Starego. Dwór królowej stał się centrum kultury i sztuki włoskiej, który promieniował na cały kraj. Włoscy i niemieccy artyści znajdowali zatrudnienie przy budowie i ozdabianiu rezydencji szlachty. Mecenat nad malarzami i rzeźbiarzami objął też Kościół katolicki. Renesans w Polsce trwał do przełomu XVI i XVII w.

SZKOLNICTWO I NAUKA

Edukacja zajmowała bardzo ważne miejsce w poglądach humanistów, którzy kształcenie młodego pokolenia dla dobra kraju uważali za obowiązek rodziców, państwa i poszczególnych Kościołów chrześcijańskich. Wykształcenie podstawowe chłopcy uzyskiwali w **szkołach parafialnych**. Uczono tam czytania, pisania i rachunków oraz podstaw łaciny. Po wdrożeniu w Polsce uchwał soboru trydenckiego szkoły parafialne stały się narzędziem kontrreformacji. Za odpowiedniki szkół średnich można uznać nowy typ szkoły wprowadzony w czasach nowożytnych – **gimnazja humanistyczne**. Na tym etapie edukacji uczono biegłego czytania, pisania i przemawiania po łacinie. Uważano, że są to niezbędne umiejętności dla obywatela biorącego czynny udział w życiu politycznym, oratora, czyli mówcy skutecznie przekonującego do swoich racji.

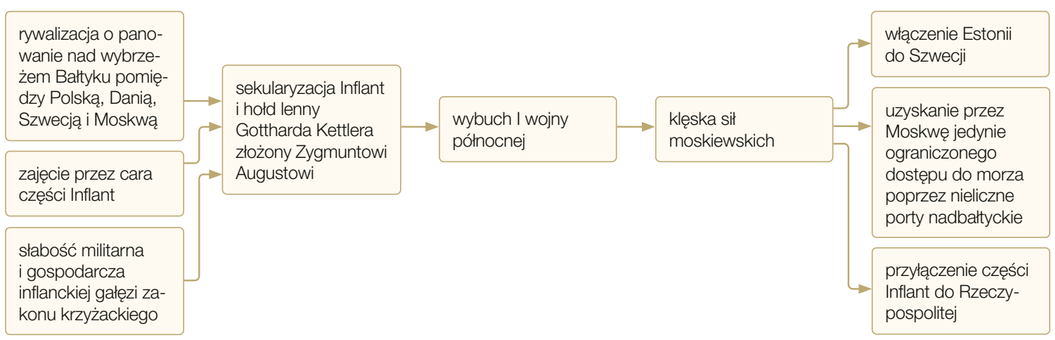
W okresie reformacji powstały **gimnazja** w Gdańsku, Toruniu i Elblągu, w których nauczano w duchu protestantyzmu, a w drugiej połowie XVI w. zakładano pierwsze katolickie **kolegia jezuickie**. Rolę uczelni wyższych na ziemiach polskich odgrywały **akademie**: w **Krakowie**, **Wilnie** i **Zamościu** oraz ariańska w **Rakowie**. Na wszystkich etapach edukacji, od szkół parafialnych po akademie, kształcono tylko chłopców pochodzących ze szlachty lub z mieszczaństwa. Dziewczynki z rodzin szlacheckich i mieszczańskich mogły liczyć jedynie na praktyczne wykształcenie domowe pod okiem matek lub nauczycieli. Większe możliwości zdobywania wiedzy miały wyłącznie magnatki i zamożne szlachcianki oraz mniszki. Dzieci chłopskie zazwyczaj nie pobierały żadnych nauk, wcześnie zaczynały uczestniczyć w pracach gospodarskich, a czasem uczyły się rzemiosła.

Polacy wykształceni na zagranicznych uniwersytetach po powrocie do kraju upowszechniali nowo poznane metody naukowe oparte na wynikach obserwacji, obliczeń i eksperymentów. Najwybitniejszym i najbardziej znanym człowiekiem renesansu na ziemiach polskich był **Mikołaj Kopernik**. Dokonał on przełomowego odkrycia w dziedzinie astronomii, które ogłosił w 1543 r. jako **teorię heliocentryczną** w rozprawie *O obrotach sfer niebieskich* (więcej o tym dziele na s. 31).

Tomasz Kłos napisał pierwszy polski podręcznik **matematyki**. Z kolei w medycynie osiągnięciami pochwalić się mogli lekarze polskich królów. Opiekujący się zdrowiem Stefana Batorego **Wojciech Oczko** stworzył terminologię medyczną w języku polskim. Badał także lecznicze właściwości wód mineralnych i propagował aktywność fizyczną, twierdząc, że: *Ruch zastąpi prawie każdy lek, podczas gdy żaden lek nie zastąpi ruchu.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak przebiegały walki o Inflanty?

Krakowskie Sukiennice zostały odnowione w stylu renesansowym w drugiej połowie XVI w. Obecnie zwieńczające je attyki, choć zostały częściowo przebudowane w XIX w., stanowią jeden z najważniejszych przykładów architektury renesansu w Polsce.

▪ *fotografia współczesna, Kraków*

POSTAĆ HISTORYCZNA

BONA SFORZA

1494–1557

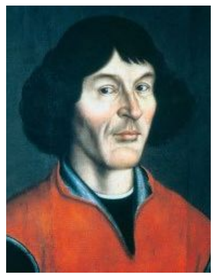

Była królową Polski i księżną włoskiego księstwa Bari. W 1518 r. wyszła za mąż za polskiego króla Zygmunta Starego. Była zwolenniczką silnej władzy królewskiej, przez co szlachta darzyła ją niechęcią. Dążyła do sojuszu z Francją i była przeciwniczką Habsburgów. Skupiała się na uporządkowaniu dóbr królewskich. Popierała wpływy włoskie w kulturze polskiej. Z przybyciem Bony do Polski wiąże się sprowadzenie nieznanych wcześniej warzyw. Pod koniec życia wróciła do Italii. Uważa się, iż otruto ją na zlecenie króla Hiszpanii Filipa II, który nie chciał zwrócić zaciągniętego u niej długu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MIKOŁAJ KOPERNIK

1473–1543

Wszechstronny człowiek renesansu: astronom, matematyk, prawnik, lekarz i ekonomista. Był synem toruńskiego kupca. Studiował nauki matematyczno-przyrodnicze na Uniwersytecie Krakowskim, a ponadto w Italii medycynę i prawo kanoniczne. Po powrocie do kraju osiadł na Warmii. Został administratorem diecezji warmińskiej oraz kanonikiem kapituły we Fromborku. Był też autorem projektu reformy monetarnej. Największą sławę przyniosło mu jednak ogłoszenie teorii heliocentrycznej w 1543 r. Większość swoich obserwacji astronomicznych prowadził we Fromborku, gdzie umarł i został pochowany.

Pionierem polskiej kartografii był **Bernard Wapowski**, który opracował pierwsze drukowane mapy Polski i Europy Wschodniej. Profesor Akademii Krakowskiej – **Maciej z Miechowa** – w swoim dziele *Traktat o dwóch Sarmacjach* zawarł naukowy opis ziem polskich i Europy Wschodniej. Rozwiał wiele mitów na temat geografii wywodzących się jeszcze z czasów antycznych. Uczony ten napisał również ważne dzieło z zakresu historii – *Kronikę Polską (Chronica Polonorum)*. Z kolei dyplomata i biskup **Marcin Kromer** wydał po łacinie kronikę, która miała cudzoziemcom przybliżyć dzieje Polski. W tym samym czasie **Marcin Bielski** napisał *Kroniki wszytkiego świata*, pierwszą polskojęzyczną syntezę dziejów powszechnych Europy i świata, wplatając w swój wywód wątki mityczne i legendarne. **Bartosz Paprocki** zasłynął badaniami genealogicznymi i heraldycznymi, czyli nad pochodzeniem i pokrewieństwem rodów rycerskich oraz ich herbami. Swoje ustalenia zawarł w *Herbach rycerstwa polskiego*.

LITERATURA RENESANSU

Do rozpowszechnienia literackich idei renesansu w znacznej mierze przyczynił się wynalazek druku. Pierwsze polskie drukarnie powstały w Krakowie ok. 20 lat po wynalazku Gutenberga, a później stopniowo w innych miastach. Publikowano Biblię, dzieła naukowe i druki ulotne z polemikami dotyczącymi licznych toczonych w tym czasie sporów politycznych i religijnych. Okazały się one bardzo skuteczną bronią propagandową.

Literatura polskiego odrodzenia powstawała zarówno w języku narodowym, jak i po łacinie, w nawiązaniu do antycznych gatunków literackich. Jan Dantyszek czy Klemens Janicki początkowo kultywowali tradycje pisania wierszy łacińskich. Wkrótce jednak usamodzielnił się literacki język polski. Autorem jednych z pierwszych książek drukowanych w całości po polsku (modlitewnika *Raj duszny* i zbioru bajek) był **Biernat z Lublina**. **Mikołaj Rej**, uważany za ojca polskiej literatury i wyraziciela gustów szlachty, sławił ideał życia ziemiańskiego na wsi. Mistrzem renesansowej poezji polskiej stał się zaś **Jan Kochanowski**, który zasłynął z kunsztownego języka swoich różnorodnych utworów. Współcześni i potomni cenili m.in. jego fraszki, pieśni, treny czy dramat polityczny *Odprawa posłów greckich*.

Oprócz dzieł literatury pięknej narodziła się również zaangażowana społecznie, choć służąca głównie rozrywce **literatura sowizdrzalska**. Jej twórcy pozostawali anonimowi, posługiwali się bowiem rubasznym humorem i szyderstwem. W stworzonym w ten sposób „świecie na opak" można było odsłonić nawet najbardziej wstydliwe przywary władców, duchownych czy możnych, a przy tym skrytykować niesprawiedliwe przywileje i nierówności społeczne.

Poważne postulaty reform poruszała **literatura społeczno-polityczna**. Najważniejszym dziełem tego nurtu był traktat *O poprawie Rzeczypospolitej ksiąg pięć* autorstwa **Andrzeja Frycza Modrzewskiego**, który inspirował się antyczną myślą Arystotelesa i Cycerona. W jego dziele pojawiły się projekty dogłębnych reform ustroju państwa, a także wezwanie do tolerancji. Autor opowiadał się za równością wszystkich ludzi wobec prawa. Z kolei inny pisarz polityczny tamtych czasów, ksiądz **Stanisław Orzechowski**, za pełnoprawnych obywateli („członków narodu politycznego") uznawał jedynie szlachtę. Zwalczał w swoich pismach innowierców, a w spisanych mowach *Turcyki* wzywał do podjęcia krucjat przeciw muzułmańskiej Turcji.

WARTO WIEDZIEĆ

Budowa Zamościa

Jednym z najwspanialszych, zachowanym w dużej mierze do dziś zabytków renesansowych na ziemiach polskich jest miasto-twierdza w Zamościu. Na zlecenie Jana Zamojskiego (więcej o tej postaci na s. 140) projektu i budowy tego założenia podjął się włoski architekt **Bernardo Morando**. Zamość miał być „miastem idealnym", otoczonym fortyfikacjami nie do zdobycia, o doskonale uporządkowanym układzie urbanistycznym. Włoski architekt stworzył więc projekt symetrycznej zabudowy na planie pięcioboku z nowoczesnymi bastionami i trzema bramami. Wzniesiono tu okazałe budowle w stylu renesansowym: pałac, ratusz, arsenał, czyli skład broni, a także kamienice otaczające rynek.

Założony w 1580 r. Zamość stał się rezydencją i stolicą rozległych dóbr rodu Zamojskich, a także ośrodkiem handlu i rzemiosła z manufakturami na przecięciu ważnych szlaków. Utworzono tu też uniwersytet – Akademię Zamojską – i otwarto drukarnię. Miasto stało się centrum kultury i nauki, łączącym różne tradycje, religie i narodowości. W obrębie „idealnego miasta" znajdowały się świątynie wszystkich wyznań i religii, których przedstawiciele mieszkali w Zamościu.

Zamość, podobnie jak inne „miasta idealne" zakładane w okresie renesansu, miał być zbudowany na symetrycznym planie i łączyć piękno z walorami użytkowymi.

▪ *plan miasta, XVI–XVII w.*

? Odszukaj informację na temat innych renesansowych „miast idealnych" w Europie i ówczesnych koloniach państw europejskich.

Dwór w Czarnolesie, w którym mieszkał Jan Kochanowski wraz z rodziną, po latach spłonął, jednak obiekt został odbudowany na początku XX w. i obecnie służy jako muzeum ojca poezji polskiej. Po prawej jest widoczny pomnik poety.

▪ *fotografia współczesna, Czarnolas*

POSTAĆ HISTORYCZNA

MIKOŁAJ REJ

1505–1569

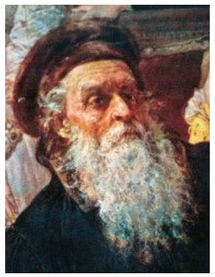

Poeta, autor pism politycznych, obyczajowych i religijno-moralnych. Jako szlachcic prowadził aktywne życie polityczne. Był wyznawcą kalwinizmu. Wysyłano go jako posła na sejm. W *Żywocie człowieka poczciwego* opiewał egzystencję szlachcica na wsi, spędzaną zgodnie z rytmem natury. Swoje poglądy polityczne przedstawił w satyrycznym dialogu *Krótka rozprawa między... Panem, Wójtem a Plebanem*. Wydał też zbiór kazań kalwińskich i przełożył biblijną Księgę Psalmów (*Psałterz Dawidów*).

POSTAĆ HISTORYCZNA

ANDRZEJ FRYCZ MODRZEWSKI

ok. 1503–1572

Myśliciel społeczny, pisarz polityczny i moralista. Pochodził z rodziny mieszczańskiej. Po ukończeniu Akademii Krakowskiej został księdzem, ale później poznał bliżej Marcina Lutra i zainteresował się ideami reformacji. Jego główne dzieło *O naprawie Rzeczypospolitej* w całości ukazało się w Szwajcarii, a w kraju cenzura wstrzymała druk dwóch ksiąg. Postulował wzmocnienie władzy królewskiej i zjednoczenie różnych wyznań w ramach kościoła narodowego. Część jego poglądów uznano za wywrotowe, a pisma trafiły na indeks ksiąg zakazanych.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw stosunki Polski z sąsiadami na przełomie XV i XVI w.
2. Oceń działalność polityczną Zygmunta Augusta.
3. Scharakteryzuj skutki I wojny północnej.
4. Przedstaw najważniejsze Twoim zdaniem osiągnięcia polskiego odrodzenia.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Bogucka, *Hołd pruski*, Warszawa 1985.
S. Cynarski, *Zygmunt August*, Wrocław 1997.
M. Rożek, *Złoty wiek*, Warszawa 1991

WAWEL W CZASACH RENESANSU

Czy znasz młody przyjacielu,
Groby królów na Wawelu?
Władysław Bełza

OD POŻARU DO RENESANSOWEGO ZAMKU

Gdy w 1499 r. pożar strawił średniowieczny zamek na Wawelu, pojawiła się okazja, aby odbudować rezydencję królów Polski w zupełnie inny sposób – w stylu renesansowym, który zdobywał wówczas popularność w Europie. Prace nad tym przedsięwzięciem trwały w latach panowania Zygmunta Starego. Uczestniczyli w nim liczni włoscy artyści i architekci, początkowo pod kierownictwem Franciszka Florentczyka, a później Bartolomea Berecciego. Ich działania całkowicie zmieniły wygląd Wawelu, upodobniając go do rezydencji włoskich władców i możnowładców. Z pewnością odpowiadało to królowej Bonie, która liczne włoskie zwyczaje przeniosła na dwór wawelski.

Najbardziej widocznym nowym rozwiązaniem był renesansowy dziedziniec zamku, wokół którego wzniesiono wielopoziomowe krużganki o kształcie arkad, czyli słupów połączonych łukiem. Krużganki zastępowały klatkę schodową i ułatwiały przemieszczanie się pomiędzy komnatami znajdującymi się w różnych skrzydłach i na różnych poziomach zamku. Dziedziniec zrobił na polskich możnowładcach tak duże wrażenie, że wkrótce ich rezydencje zaczęły wyglądem przypominać Wawel.

GROBOWIEC OSTATNICH JAGIELLONÓW

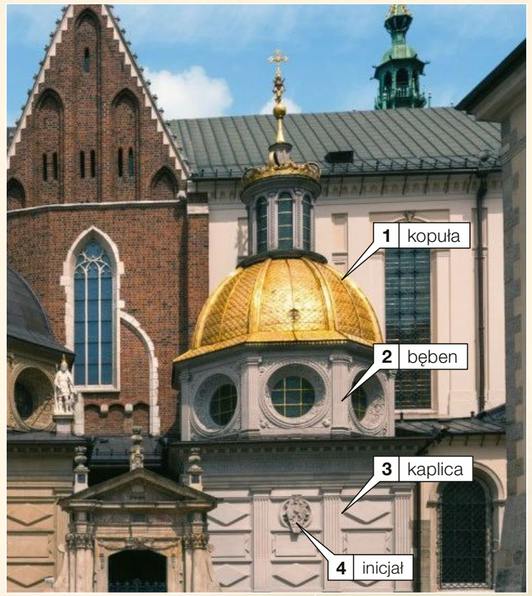
Zygmunt Stary i Zygmunt August nadali renesansowy charakter nie tylko samemu zamkowi wawelskiemu, lecz także pięknej kaplicy, która przylega do katedry wawelskiej. Spoczęli tam obaj władcy (zob. też s. 93). Kaplicę, nazwaną Zygmuntowską, zaprojektował Bartolomeo Berecci, kierując się najważniejszymi zasadami architektury renesansowej: prostoty, porządku i proporcjonalności. Jednym z najbardziej charakterystycznych elementów tej budowli jest złota kopuła. W kolejnym stuleciu obok kaplicy Zygmuntowskiej wzniesiono wzorowaną na niej kaplicę następnej dynastii rządzącej Rzecząpospolitą – Wazów.

ZANIEDBANIA I AMBITNE PLANY

Do końca XIX w. Wawel był wykorzystywany przez Austriaków jako koszary i ważne umocnienie zapewniające kontrolę nad miastem, z czego zrobili użytek podczas Wiosny Ludów (więcej o tym na s. 360). Gdy w 1905 r. Wawel został ostatecznie opuszczony przez żołnierzy, okazało się, że rezydencja polskich królów jest całkowicie zaniedbana i częściowo zniszczona. Rozpoczęto więc prace projektowe, mające na celu zagospodarowanie odzyskanego skarbu kultury polskiej. Najciekawszą koncepcję – Akropolis, stworzyli Władysław Ekielski i Stanisław Wyspiański. Planowali na Wawelu umieścić główny ośrodek polityczny i kulturalny Polaków. Oprócz zamku i katedry znaleźć miałyby się tam siedziba parlamentu, muzeum narodowe, a nawet… amfiteatr. Choć ambitny plan artystów nie został zrealizowany, Wawel dzięki ofiarności tysięcy obywateli odzyskał dawny blask.

Akropolis na wzgórzu wawelskim miało twórczo wkomponować się w renesansową zabudowę Wawelu i wykorzystywać liczne charakterystyczne elementy polskiej architektury historycznej, np. scenę amfiteatru miała otaczać konstrukcja przypominająca krakowski Barbakan.

Kaplica Zygmuntowska

Sala Poselska, tak jak znaczna część wawelskich wnętrz, miała charakter reprezentacyjny. Zbierali się w niej posłowie podczas sejmu koronacyjnego. Za rządów Zygmunta Augusta przyozdobiono ją arrasami, a strop sali pokrywały kasetony, czyli kwadratowe wnęki pomiędzy belkami na suficie. Wewnątrz nich umieszczono rzeźbione głowy ludzi pochodzących z różnych stanów społecznych w XVI w.

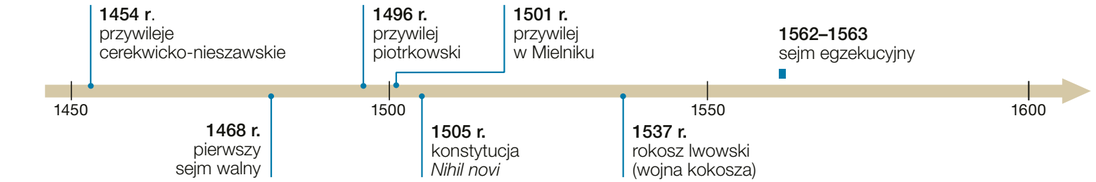

Szczyty ścian zamku pod dachem są zdobione malowidłami wykonanymi przez Dionizego Stubę. Wśród roślinnych ornamentów **7** typowych dla zdobnictwa renesansowego znalazły się portrety władców **6**.

2 DEMOKRACJA SZLACHECKA

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny wzrostu znaczenia szlachty w społeczeństwie polskim,
- funkcjonowanie najważniejszych instytucji życia politycznego,
- cele ruchu egzekucyjnego i skutki jego działalności.

WZROST ZNACZENIA SZLACHTY

Szlachta stała się na przełomie XV i XVI w. warstwą społeczną, która odgrywała dominującą rolę w życiu politycznym państwa polsko-litewskiego. Swoją wyjątkową pozycję zawdzięczała królewskim przywilejom (ich zestawienie znajdziesz w tabeli poniżej), które otrzymywała od XIV do XVI w. Dotyczyły one dziedzicznego posiadania ziemi, władzy nad chłopami oraz zwolnień podatkowych. Filarem swobód szlacheckich było prawo o **nietykalności osobistej i majątkowej**, znane pod nazwą *neminem captivabimus nisi iure victum* (z łac. 'nikogo nie uwięzimy bez wyroku sądowego'), nadane w latach 30. XV w. przez Władysława Jagiełłę w zamian za zgodę na objęcie tronu przez jego syna Władysława Warneńczyka.

W **1454 r.** młodszy syn Jagiełły – Kazimierz Jagiellończyk – aby zapewnić sobie udział szlachty w wojnie trzynastoletniej, nadał jej **przywileje cerekwicko-nieszawskie**, które od jej zgody uzależniały nakładanie przez władcę nowych podatków, uchwalanie praw i zwoływanie pospolitego ruszenia. Dalsze umocnienie pozycji szlachty nastąpiło w drugiej połowie XV i na początku XVI w. Za panowania Zygmunta Starego szlachta uzyskała **przywilej sądowy**, zgodnie z którym król wycofał się z rozstrzygania sporów między szlachtą a jej poddanymi. Oznaczało to przejęcie władzy sądowniczej nad chłopami przez szlachtę. Poza tym chłopi utracili dotychczas posiadane prawa gwarantujące im ograniczoną samorządność.

Dodatkowo w obowiązującym **prawie ziemskim** szlachcice byli traktowani o wiele łagodniej niż członkowie niższych stanów. Dla przykładu za zabójstwo chłopa na szlachcica nakładano jedynie karę grzywny wypłacanej rodzinie zabitego. Za to samo przestępstwo mieszczanina lub chłopa skazywano już na karę śmierci. Szlachty nie wolno było też torturować, a rzadko zasądzaną wobec jej przedstawicieli karę śmierci wykonywano w sposób uznawany za honorowy – poprzez ścięcie mieczem, a nie przez powieszenie.

Poszerzaniu praw politycznych szlachty towarzyszyło ograniczanie wpływu mieszczan na losy państwa. Wyjątek stanowiły bogate miasta Prus Królewskich: Gdańsk, Toruń i Elbląg, które z powodu decydującego o polskiej wygranej zaangażowania w wojnie trzynastoletniej zdobyły silną pozycję i prestiż.

POCZĄTKI PARLAMENTARYZMU

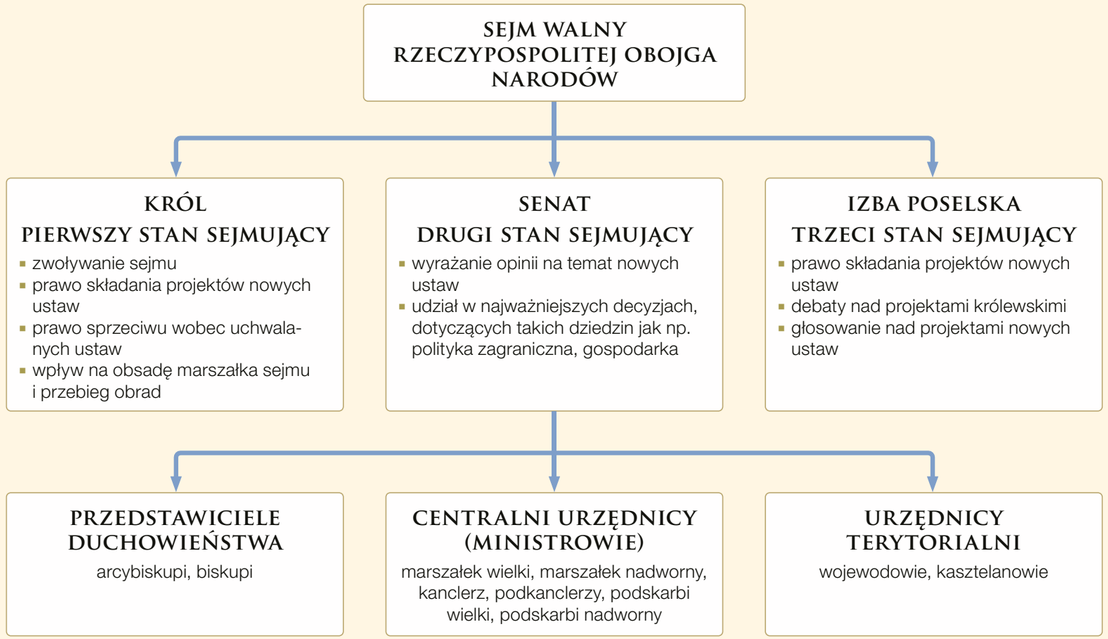
Szlachta dzięki otrzymanym przywilejom zyskała nie tylko wyjątkowy status prawny i ekonomiczny, ale przede wszystkim udział w rządzeniu państwem. Posiadała wybieralną reprezentację stanową uczestniczącą w ustanawianiu prawa państwowego – **izbę poselską**. Była ona elementem staropolskiego parlamentu, który nosił nazwę **sejmu walnego** i składał się z trzech stanów sejmujących – króla, izby poselskiej i senatu. Najwyższą instancją był król, który zwoływał sejm i mu przewodniczył, lecz przy stałym ograniczaniu jego władzy rosło znaczenie dwóch pozostałych izb.

Przywileje nadane polskiej szlachcie przez królów

Data	Miejsce wydania	Król Polski	Treść
1374	Koszyce	Ludwik Węgierski	• obniżenie podatku poradlnego z 12 do 2 groszy z łana; • pozbawienie króla możliwości nakładania nowych podatków bez zgody szlachty; • zobowiązanie władcy do wykupu polskich szlachciców z niewoli
1422	Czerwińsk nad Wisłą	Władysław Jagiełło	• zapewnienie nietykalności majątkowej szlachcie – możliwość konfiskaty wyłącznie na podstawie wyroku sądu; • zakaz łączenia przez jedną osobę urzędów starosty i sędziego ziemskiego; • sądzenie według prawa pisanego
1423	Warta	Władysław Jagiełło	• ograniczenie przenoszenia się chłopów ze wsi do miast; • zgoda na wykup źle funkcjonujących sołectw przez szlachtę; • upoważnienie wojewodów do ustalania stałych cen produktów, tzw. taks wojewodzińskich
1430 i 1433	Jedlnia i Kraków	Władysław Jagiełło	• zagwarantowanie nietykalności osobistej szlachty, możliwość więzienia szlachcica tylko po wyroku sądu
1454	Cerekwica i Nieszawa	Kazimierz Jagiellończyk	• zakaz zwoływania przez władcę pospolitego ruszenia, wprowadzania nowych praw oraz nakładania podatków bez zgody lokalnych zjazdów szlachty – sejmików ziemskich
1496	Piotrków	Jan Olbracht	• zniesienie ceł na towary wytworzone przez szlachtę dla siebie lub w jej dobrach; • ograniczenie prawa chłopów do opuszczania wsi; • zakaz kupowania ziemi przez mieszczan; • kontrola cen towarów rzemieślniczych
1505	Radom	Aleksander Jagiellończyk	konstytucja *Nihil novi*: • wszelkie dalsze zmiany praw odbyć się mogły jedynie za zgodą szlachty; • zakaz wprowadzania ceł prywatnych, czyli opłat za przewóz dóbr przez teren prywatny

SEJM WALNY

Sejm walny od końca XV w. miał ustalony kształt. Kompetencje wchodzących w jego skład izb ostatecznie określono niedługo później, bo na początku XVI w.

? Który spośród stanów sejmujących nie miał inicjatywy ustawodawczej, czyli prawa przedkładania nowych ustaw?

Najwięcej członków liczyła izba poselska (ok. 170, choć z czasem ich liczba wzrosła), złożona z **posłów** wybieranych podczas lokalnych zgromadzeń szlachty – **sejmików przedsejmowych**. **Senat**, który liczył ok. 150 senatorów, wykształcił się z dawnej rady królewskiej i składał się z najwyższych urzędników świeckich i dostojników kościelnych (biskupów). Senatorem zostawało się nie w wyniku wyboru, lecz ze względu na zajmowane stanowisko. Na objęcie tych stanowisk, nawet kościelnych, decydujący wpływ miał król.

Pierwsze obrady sejmu walnego odbyły się w Piotrkowie w **1468 r.** Wydarzenie to uznaje się za początek parlamentaryzmu polskiego. Podczas sejmów walnych zajmowano się najważniejszymi sprawami państwa:

- podatkami i stanem skarbu królestwa,
- polityką zagraniczną,
- sądami sejmowymi,
- kwestiami wojskowymi.

Posiedzeniom sejmu przewodził wybierany spośród posłów marszałek, który dbał o porządek obrad. Podczas debat uchwalano akty prawne zwane **konstytucjami**. Zgodnie z prawem **sejm zwyczajny** miał obradować co dwa lata przez sześć tygodni. Odbywał się jesienią lub zimą. Udział w nim wiązał się bowiem z koniecznością dalekiej podróży i z długą nieobecnością posłów w domu. W razie potrzeby, np. wybuchu wojny, zwoływano zaś **sejm nadzwyczajny**.

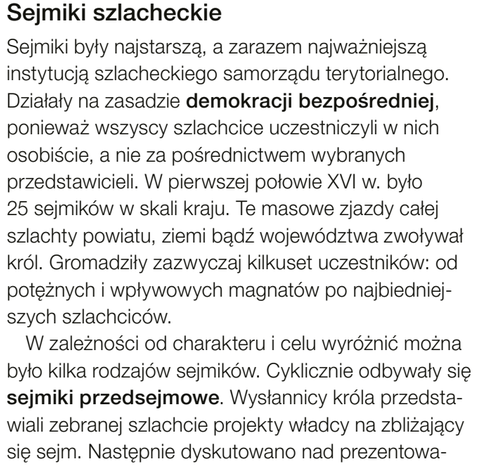
Na początku XVI w. wzrosło znaczenie magnaterii, która zasiadała w senacie i dążyła do zdominowania sejmu. W **1501 r.** król Aleksander Jagiellończyk wydał **przywilej w Mielniku**, gwarantujący senatorom nadzór nad najbardziej żywotnymi kwestiami państwowymi: polityką zagraniczną, wyborem nowego władcy oraz możliwością pozbawienia go tronu w razie łamania praw. Taki stan rzeczy nie przetrwał długo. Pociągnął bowiem za sobą wzmocnienie antymagnackiej opozycji szlacheckiej, która szybko odebrała senatowi, a przez to magnaterii, tak dużą władzę. Najpierw doprowadzono do odwołania postanowień z Mielnika, a w 1505 r. sejm w Radomiu uchwalił konstytucję ***Nihil novi*** (z łac. 'nic nowego'), której nazwę parafrazuje się w powiedzeniu: *Nic o nas bez nas*. Zabezpieczała on stan szlachecki przed przeprowadzeniem z zaskoczenia jakichkolwiek zmian ustrojowych. Odtąd monarcha nie mógł wprowadzić żadnego nowego prawa bez zgody sejmu walnego, a zatem także reprezentantów szlachty. Wielu historyków upatruje w tym wydarzeniu faktycznego początku **demokracji szlacheckiej** – specyficznego systemu politycznego, który przetrwał aż do końca XVIII w. Za jego fundament uważa się zasadę **elekcyjności tronu**, czyli wyboru króla przez szlachtę.

WARTO WIEDZIEĆ

Sejmiki szlacheckie

Sejmiki były najstarszą, a zarazem najważniejszą instytucją szlacheckiego samorządu terytorialnego. Działały na zasadzie **demokracji bezpośredniej**, ponieważ wszyscy szlachcice uczestniczyli w nich osobiście, a nie za pośrednictwem wybranych przedstawicieli. W pierwszej połowie XVI w. było 25 sejmików w skali kraju. Te masowe zjazdy całej szlachty powiatu, ziemi bądź województwa zwoływał król. Gromadziły zazwyczaj kilkuset uczestników: od potężnych i wpływowych magnatów po najbiedniejszych szlachciców.

W zależności od charakteru i celu wyróżnić można było kilka rodzajów sejmików. Cyklicznie odbywały się **sejmiki przedsejmowe**. Wysłannicy króla przedstawiali zebranej szlachcie projekty władcy na zbliżający się sejm. Następnie dyskutowano nad prezentowanymi propozycjami, wygłaszano mowy i wybierano posłów. Na sejmikach przedsejmowych szlachta przygotowywała też dla nich **instrukcje**, czyli wskazówki, jakie stanowisko mają zająć w poszczególnych kwestiach podczas sejmu. Po zakończeniu obrad parlamentu posłowie wracali do rodzimych powiatów i składali sprawozdanie ze swojej misji w trakcie **sejmików relacyjnych**. Szczególną rolę odgrywały **sejmiki kapturowe**, które zwoływano po śmierci króla. Przejmowały one władzę na czas bezkrólewia.

Obrady sejmikowe toczyły się często w miejskich kościołach, które gwarantowały uczestnikom dużą zadaszoną przestrzeń. Liczono też, iż świętość miejsca będzie hamować temperamenty najbardziej porywczych szlachciców.

▪ *rycina, Polska, XVIII w.*

? Jakie zalety i wady miało Twoim zdaniem wyposażanie posła w instrukcje sejmowe?

STAN SZLACHECKI

W XVI w. szlachta stanowiła ok. 6–7% ogółu społeczeństwa, przy czym był to wysoki odsetek w porównaniu do liczebności tej grupy w innych państwach europejskich. W poszczególnych częściach kraju był on zróżnicowany. W niektórych rejonach Mazowsza szlachta stanowiła ponad 40% mieszkańców, a w części Małopolski i Wielkopolski jej odsetek nie przekraczał 2%. Z rzadka do stanu szlacheckiego z pozostałych grup ludności przenikali tzw. ludzie nowi. Mogli oni zostać szlachcicami dzięki **nobilitacji**, czyli uszlachceniu w uznaniu wyjątkowych zasług lub też dzięki osiągnięciu bogactwa.

Formalnie wszyscy członkowie stanu szlacheckiego byli sobie równi, jednak panujące między nimi różnice majątkowe pozwalają wyodrębnić kilka grup: magnaterię, średnią szlachtę, szlachtę zagrodową lub zaściankową i gołotę (zob. ramka poniżej).

Mimo rozwarstwienia majątkowego wewnątrz stanu szlacheckiego obowiązywała **zasada równości**. Ilustrowało ją powiedzenie: *Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie*. Aby zapewnić równość, zakazywano także posługiwania się przez magnatów tytułami książąt czy hrabiów otrzymanymi od cesarza. W praktyce zakaz ten nie był respektowany, a magnaci dzięki przewadze ekonomicznej mieli z czasem coraz większe możliwości wpływania na politykę niż reszta szlachty.

RUCH EGZEKUCYJNY

Ustalony w 1505 r. porządek ustrojowy nie został uznany przez wszystkie siły w kraju za niepodważalny. Pierwszy większy konflikt wybuchł już za rządów Zygmunta Starego i dotyczył sprawy zapewnienia tronu synowi króla – Zygmuntowi Augustowi. Władca bezskutecznie próbował wzmocnić swoją pozycję i ustanowić w Polsce monarchię dziedziczną. W 1529 r. jego

PODZIAŁ SZLACHTY POLSKIEJ

Choć oficjalnie szlachta w Rzeczypospolitej miała równe prawa, to wyodrębnić w niej można było kilka grup.

Magnateria była najwyższą i najbogatszą warstwą szlachecką, odpowiednikiem zachodnioeuropejskiej arystokracji. Dzięki posiadanemu majątkowi (przynajmniej kilkadziesiąt wsi, a nawet prywatne miasta) miała szerokie wpływy w państwie.

Szlachta średnia dysponowała majątkami ziemskimi od jednej do kilkunastu wsi. Posiadane majątki umożliwiały też angażowanie się w życie polityczne państwa – głównie spośród tej grupy rekrutowali się posłowie i urzędnicy.

Szlachta zagrodowa lub **zaściankowa** była najliczniejszą grupą stanu szlacheckiego. Tworzyli ją właściciele pojedynczych gospodarstw, którzy na co dzień podobnie jak chłopi zajmowali się pracą na roli. Na znak przynależności do uprzywilejowanego stanu jej przedstawiciele nosili szablę.

Gołota była najuboższą częścią szlachty i nie posiadała majątków. Jej przedstawiciele podejmowali służbę na dworach i w armiach magnatów, których polecenia spełniali później – np. głosując zgodnie z ich wolą na sejmikach ziemskich i podczas elekcji króla.

? Które spośród grup szlacheckich mogły mieć sprzeczne interesy i rywalizować ze sobą?

żonie Bonie Sforzy udało się przeforsować wybór na króla ich syna w formie elekcji *vivente rege*, czyli przeprowadzonej jeszcze za życia poprzedniego władcy. Szlachta żądała jednak całkowitej elekcyjności tronu.

Otwarty konflikt z monarchą wybuchł kilka lat później, w 1537 r., podczas tzw. **wojny kokoszej**. Doszło wówczas do **rokoszu**, czyli zbrojnego wystąpienia szlachty przeciw władcy w imię obrony obowiązujących praw i przywilejów. Szlachta okazała wówczas jawne nieposłuszeństwo królowi, odmawiając wzięcia udziału w wyprawie wojennej (więcej na jej temat w ciekawostce poniżej).

Rywalizacja średniej szlachty z magnaterią o znaczenie w państwie nie zakończyła się wraz z uchwaleniem w 1505 r. konstytucji *Nihil novi*. Do zawiązania sojuszu króla ze średnią szlachtą doszło dopiero 40 lat później, za panowania syna i następcy Zygmunta Starego, czyli **Zygmunta Augusta**, który poparł ideę **egzekucji dóbr** królewskich. Polegała ona na przywróceniu władcy praw i dochodów z **królewszczyzn** – dóbr królewskich, które zostały zagarnięte i były przez dziesięciolecia bezprawnie wykorzystywane przez magnatów. Królowie bowiem często nadawali w użytkowanie majątki należące do skarbu monarszego, czyli w istocie państwowe, dla zjednywania sobie stronników lub jako nagrodę za zasługi. Czasem byli je też zmuszeni oddawać w zastaw, aby otrzymać niezbędne pożyczki.

CIEKAWOSTKA

Wojna kokosza – bezkrwawa rebelia

W 1537 r. król Zygmunt Stary zwołał pospolite ruszenie w celu zaatakowania Mołdawii. Skonfliktowana z nim szlachta nie posłuchała wezwania władcy. Zamiast walczyć zebrała się w obozie pod Lwowem, gdzie debatowała przez ponad trzy tygodnie nad aktualną i sporną wówczas kwestią sposobu obsadzania polskiego tronu. Król przebywał w tych dniach na zamku lwowskim, a rolę mediatorów przyjęli senatorowie. Lekceważąca nazwa tego rokoszu wynika z tego, iż jedyną ofiarą tej wyprawy zbrojnej był okoliczny drób (kokoszki) zjedzony przez zebraną szlachtę. Ostatecznie przywódców rokoszu skazano na lekkie kary, a władca musiał przyrzec całkowitą elekcyjność tronu w przyszłości.

Wojna kokosza Henryka Rodakowskiego to obraz, na którym przedstawiono królewską parę w spokoju, a może nawet z lekkim znużeniem oczekującą na zakończenie się rokoszu.

▪ *obraz, Kraków, 1872 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Związki ustroju i szlacheckiej kultury politycznej z antykiem

W XVI w. wśród polskiej szlachty i magnaterii wzrosło zainteresowanie koncepcjami politycznymi opisanymi przez antycznych myślicieli z Grecji i Rzymu. Najistotniejsze pojęcie „Rzeczpospolita", stosowane na oznaczenie państwa, było tłumaczeniem łacińskiego terminu *res publica*. Został on zaczerpnięty od rzymskiego mówcy, polityka i filozofa – Cycerona, którego mowy zyskały popularność w epoce odrodzenia. Czytając je, młodzi szlachcice poznawali łacinę i kształtowali sztukę wymowy. Umiejętność przemawiania była zaś uznawana za kluczową dla świadomego swoich obowiązków obywatelskich szlachcica, który uczestniczył w życiu politycznym Rzeczypospolitej.

Republika rzymska stała się w ten sposób dla szlachty czasów renesansu ideałem ustrojowym, wzbogaconym o nowe elementy. Na gruncie polskim filarem państwa miał być ustrój monarchii mieszanej, wywodzony od greckiego filozofa Arystotelesa. Ta koncepcja sprawowania władzy polegała na współistnieniu elementów trzech ustrojów politycznych:

- monarchii (rządów króla),
- arystokracji (rządów magnaterii),
- demokracji (rządów ludu).

Miały się one wzajemnie kontrolować, ograniczać i równoważyć, aby nie dopuścić do powstania nadużyć. Gwarantowały też szlachcie zachowanie wolności, równości i praw, w tym przypadku zdobytych przywilejów. Tradycja republikańska zalecająca przestrzeganie prawa, praktykowanie dobrych obyczajów, miłości ojczyzny i cnót obywatelskich była głoszona w pismach polskich humanistów, np. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (więcej o nim na s. 61).

? Do jakich antycznych koncepcji politycznych nawiązywał ustrój Rzeczypospolitej?

Niezadowolona z nadmiernego wzrostu znaczenia i bogactwa magnatów szlachta zorganizowała tzw. **ruch egzekucyjny**, który domagał się zwrotu bezprawnie przetrzymywanych dóbr królewskich. Szczyt jego aktywności nastąpił podczas sejmów w latach 60. XVI w. Podczas **sejmu egzekucyjnego** w latach 1562–1563 zweryfikowano prawa dzierżawy większości użytkowników królewszczyzn. Ustanowiono też zmiany w podziale zysków czerpanych z tych majątków. Odtąd 25% zysków kierowano na utrzymanie **wojska kwarcianego**, którego nazwa pochodziła właśnie od czwartej części dochodów (kwarta to inaczej: jedna czwarta).

Uchwalenie ustaw sejmowych przez ruch egzekucyjny było wielkim sukcesem uboższych, a przy tym najliczniejszych warstw szlachty w walce z magnaterią. W uprawnienia tej ostatniej godził też kilkakrotnie powtarzany zakaz łączenia w jednym ręku najważniejszych urzędów. Wśród przywódców ruchu egzekucyjnego wyróżniło się kilku polityków szlacheckich, m.in. **Mikołaj Sienicki**.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MIKOŁAJ SIENICKI

ok. 1520–1581

Jeden z naczelnych przywódców ruchu egzekucyjnego. Wykształcony na Uniwersytecie Jagiellońskim. Pochodził ze średniej szlachty z ziemi chełmskiej. Był posłem i kilkakrotnie marszałkiem sejmowym. Uchodził wśród szlachty za wybornego mówcę i zdolnego polityka. Ponieważ był zwolennikiem radykalnej reformacji, w jego programie reform ważną rolę odgrywały nie tylko kwestie polityczne, ale i walka o wolności religijne. Był zwolennikiem utworzenia w Polsce kościoła narodowego.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POSTULAT RUCHU EGZEKUCYJNEGO

Zakaz łączenia urzędów stał się ważnym postulatem na sejmie egzekucyjnym z lat 1562–1563.

Kasztelan żaden burgrabią zamku krakowskiego być nie może, gdyż na wojnie każdego kasztelana bytności dla sprawowania ludzi jest potrzeba, burgrabia zasię [zaś] *na zamku krakowskim obecny być powinien* [...]. *Gdyż jest rzecz słuszna, aby każdy na jednym urzędzie przestał, aby tym pilniej powinności onego urzędu wykonywał, ustawujemy* [ustalamy]: *aby żaden dwojga starostwa sądowego dzierżeć* [dzierżyć] *nie mógł. A jeśliby kto był nalezion, który by nie bacząc nic na tę ustawę koronną miał u Nas takowe starostwa uprosić, tedy takiemu mają być bona* [dobra] *konfiskowane* [...]. *Gdyż o tym pierwsze statuta dostatecznie uczą, aby każdy dygnitarz i urzędnik w tej ziemi był osiadły, gdzie dygnitarstwo dzierży – ustawujemy* [ustanawiamy za pomocą ustawy]: *aby każdy dygnitarz i urzędnik w swym województwie doskonałą, a nie zmyśloną osiadłość miał, a ktemu takową, w której by mógł pomieszkiwać* [...]. *Za pilnym żądaniem posłów koronnych ustawujemy – że żaden wojewoda ani kasztelan starostą ani urzędnikiem ziemskim być nie może w swoim województwie, okromia* [oprócz] *starostwa a województwa i kasztelanii krakowskich, które podle* [według] *dawniejszych statutów społu stać może. Ale każdy inny urząd ziemski z starostwem też i z krakowskim, społu stać nie może.*

Źródło: *Ustrój Polski w XVI–XVIII wieku*, oprac. W. Szczygielski, „Teksty źródłowe do nauki historii w szkole", z. 20, Warszawa 1960, s. 6.

? 1. Wymień urzędy, których zdaniem szlachty nie powinno się łączyć i wyjaśnij dlaczego.
2. Wymień kary przewidywane za złamanie uchwalonych zakazów.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj rolę szlachty w społeczeństwie Rzeczypospolitej.
2. Opisz organizację i znaczenie sejmu walnego.
3. Wskaż główne cele i efekty działania ruchu egzekucyjnego.

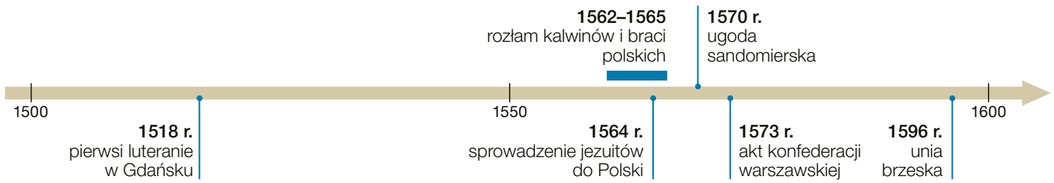
DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1986.
A. Sucheni-Grabowska, *Spory królów ze szlachtą w złotym wieku*, Warszawa 1988.

3 REFORMACJA I KONTRREFORMACJA W RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- sytuacja wyznaniowa w Rzeczypospolitej w XVI w.,
- podstawy tolerancji religijnej w państwie polsko-litewskim,
- reforma Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej.

LUTERANIZM W POLSCE

Nowinki religijne, które zaczęły bardzo szybko przenikać z państw niemieckich na ziemie polskie, spotkały się tu z przychylnym przyjęciem. Na początku idee Lutra zdobywały zwolenników głównie w miastach **Prus Królewskich** (Gdańsk, Elbląg, Toruń), zamieszkanych w dużej mierze przez ludność niemiecką. Pod wpływem kazań mieszczanie tej prowincji coraz liczniej przyjmowali **luteranizm**. Najpierw praktykowano go potajemnie, ale wkrótce wielu księży i zakonników oficjalnie porzuciło katolicyzm i stało się **pastorami**. Kościoły zamieniano w **zbory** i stopniowo usuwano z nich obrazy oraz posągi świętych i Maryi. Ponieważ nie powołano biskupów protestanckich, władza zwierzchnia nad wspólnotami luterańskimi znalazła się w rękach rad miejskich.

Duże znaczenie dla rozwoju reformacji w Polsce miała niezdecydowana postawa króla. Zygmunt Stary, choć chciał ograniczyć postępy luteranizmu, to nie podjął w tym celu wystarczająco stanowczych działań. Sytuacja protestantów dodatkowo poprawiła się za rządów jego następcy Zygmunta Augusta, który pozwolił w Gdańsku i Toruniu na swobodne praktykowanie wyznań reformowanych.

Reformacja zdobyła liczne grono zwolenników nie tylko wśród mieszczan. Krytyka nadużyć w Kościele głoszona przez Lutra trafiała do szlachty, która nie chciała dalej pozostawać pod **jurysdykcją** sądów kościelnych. Domagano się więc, aby wyroki tych sądów przestały być egzekwowane przez władzę państwową. Żądano również opodatkowania Kościoła na równi ze szlachtą.

Jurysdykcja – prawo do sądzenia przez określoną instytucję.

WZROST POPULARNOŚCI KALWINIZMU

W połowie XVI w. okazało się, że dla szlachty znacznie bardziej atrakcyjny od luteranizmu stał się **kalwinizm**. To nowe wyznanie zawdzięczało popularność głównie niezależności wspólnot wiernych, którą szlachta bardzo sobie ceniła. W odróżnieniu od luterańskich **gminy**, czyli parafie kalwińskie, nie podlegały zwierzchniej władzy królewskiej czy radom miejskim. Ich członkowie uczestniczyli w podejmowaniu najważniejszych decyzji we wspólnotach, ponieważ były one zarządzane przez samorządy, do których wybierano zarówno kalwińskich duchownych, jak i świeckich. Nauki Kalwina, oprócz znacznej części szlachty z Małopolski i Litwy, przyjmowali również magnaci, w tym m.in. Radziwiłłowie.

Zbór luterański w Skarszewach na Pomorzu powstał w XVIII w. Mniejszość protestancka korzystała początkowo ze starego, chylącego się ku upadkowi zboru. Zgodę na budowę nowego otrzymali pod warunkiem, że świątynia powstanie w jeden dzień. Udało się tego dokonać dzięki pomocy współwyznawców z Gdańska.

▪ *fotografia współczesna, Skarszewy*

Ważną postacią Kościoła kalwińskiego w połowie XVI w. stał się **Jan Łaski Młodszy**. Był on głównym propagatorem idei utworzenia w Polsce, podobnie jak w Anglii, kościoła narodowego i chciał:

- wprowadzić język polski do liturgii,
- znieść przymusowy celibat księży,
- uniezależnić państwo Jagiellonów od papiestwa,
- uczynić monarchę głową Kościoła.

Król Zygmunt August przychylnie odnosił się do pomysłów Łaskiego, lecz szlachta obawiała się wzmocnienia władzy królewskiej na skutek wdrożenia tych zmian i to przesądziło o ich odrzuceniu.

BRACIA POLSCY

W okresie reformacji na ziemiach polskich upowszechniały się nie tylko wyznania luterańskie i kalwińskie. Za pośrednictwem przybyszów z Italii nad Wisłę dotarły również poglądy bardziej radykalnych nurtów protestantyzmu, w tym anabaptyzmu (więcej o nim na s. 36). Z ich inspiracji zrodził się odłam reformacji nazywany **braćmi polskimi** lub też **arianami**. Ta ostatnia nazwa pochodzi od ruchu heretyckiego z IV w. n.e., z którymi bracia polscy mieli jednak niewiele wspólnego. Do prekursorów nowego wyznania należał **Piotr z Goniądza**, który opowiadał się za odrzuceniem wiary w boskość Chrystusa i dogmatu o istnieniu Trójcy św. Z tego powodu zarzucano im, że nie są już chrześcijanami, co utrudniało ich dialog z innymi wyznaniami protestanckimi.

Początkowo arianie działali wspólnie z polskimi wyznawcami kalwinizmu. Ich radykalne poglądy doprowadziły jednak do rozłamu wśród protestanckiej szlachty. Większość wiernych pozostała przy dotychczasowej doktrynie kalwińskiej, a bracia polscy stworzyli odrębną organizację. Główną siedzibą braci polskich stał się **Raków**, gdzie założono drukarnię i wyższą uczelnię ariańską – **Akademię Rakowską**. Najważniejszą postacią związaną z tym ośrodkiem był pochodzący z Italii uczony **Faust Socyn**, który osiadł w Polsce.

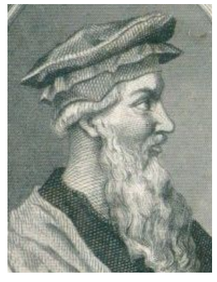
Zbór kalwiński w Kiejdanach na Litwie zbudowano w stylu renesansowym. Budynek został ufundowany przez jednego z najbardziej wpływowych protestantów w Rzeczypospolitej – Krzysztofa Radziwiłła. Mieszczą się tu krypty grobowe rodu Radziwiłłów.

▪ *fotografia współczesna, Litwa*

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN ŁASKI MŁODSZY

1499–1560

Był jednym z przywódców polskich protestantów. Podczas wieloletniego pobytu za granicą, gdzie studiował, przeszedł na luteranizm. Następnie przyjął kalwinizm i stał się jego teologiem. Działał w Anglii, Holandii i Niemczech. Do kraju wrócił w 1556 r. Bez powodzenia próbował w Polsce zjednoczyć wszystkie wyznania protestanckie i katolicyzm, aby utworzyć jednolity kościół narodowy.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FAUST SOCYN

1539–1604

Był jednym z najważniejszych teologów i przywódców braci polskich. Pochodził z wpływowej rodziny ze Sieny w Italii, jednak ze względu na przekonania religijne był zmuszony opuścić ojczyznę. Osiadł w Lusławicach w Małopolsce. Odrzucał istnienie Trójcy św. i uważał, w odróżnieniu od większości protestantów, że ważniejsze od wiary jest etyczne postępowanie.

SYTUACJA WYZNANIOWA W RZECZYPOSPOLITEJ W XVI WIEKU

? **1.** Wskaż miejsca, gdzie występowało największe zróżnicowanie wyznaniowe wśród ludności.
2. Podaj, w jakiej części Rzeczypospolitej mieszkali Ormianie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONFEDERACJA WARSZAWSKA

Akt konfederacji warszawskiej, podpisany 28 stycznia 1573 r., ustanawiał zasady polityki wyznaniowej w Rzeczypospolitej.

Obiecujemy i obowiązujemy się pod wiarą, poczciwością i sumieniem naszym [...] *pokój pospolity między rozerwanymi i różnymi ludźmi w wierze i w nabożeństwie zachowywać.* [...] *A iż w Rzeczypospolitej naszej jest* dissidium [różność] *niemałe* in causa religionis christianae [w sprawie religii chrześcijańskiej], *zabiegając temu, aby się z tej przyczyny między ludźmi* saeditio [bunt] *jaka nie wszczęła, którą po inszych królestwach jaśnie widzimy, obiecujemy to sobie spólnie* [wspólnie], [...] *iż którzy jesteśmy* dissidentes de religione [rozróżnieni w wierze] *pokój między sobą zachować, a dla różnej wiary i odmiany w kościele krwi nie przelewać ani się penować* [karać] confiscatione bonorum [konfiskatą dóbr], *poczciwością* [pozbawieniem czci], carceribus et exilio [więzieniami i wygnaniem] *i zwierzchności żadnej ani urzędowi do takowego progresu* [postępowania] *żadnym sposobem nie pomagać; i owszem, gdzie by ją kto przelewać chciał,* ex ista causa [z tej przyczyny] *zastawiać się* [występować] *o to wszyscy będziemy powinni.*

Źródło: Reformacja – *Konfederacja warszawska 1573 roku – wielka karta polskiej tolerancji*, oprac. M. Korolko, J. Tazbir, Warszawa 1980, s. 12, 25–26.

? **1.** Wyjaśnij, jakie były cele zawarcia konfederacji warszawskiej.
2. Oceń, kim byli zwolennicy, a kim mogli być oponenci konfederacji warszawskiej.

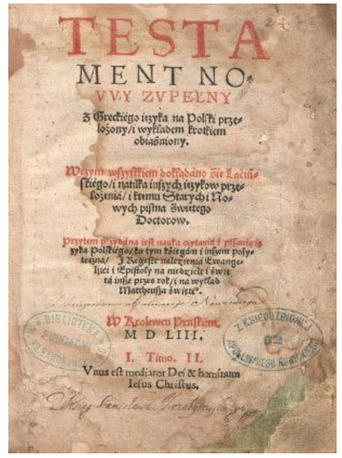
Część braci polskich głosiła również radykalne postulaty społeczne. Krytykowała poddaństwo chłopów i starała się poprawić ich los w swoich dobrach. Niektórzy odmawiali służby wojskowej, głosząc idee **pacyfistyczne**. Jeden ze znanych braci polskich demonstracyjnie nosił przypasany drewniany miecz zamiast szabli symbolizującej status szlachecki. Z czasem bracia polscy spotykali się z coraz większą wrogością, a w drugiej połowie XVII w. zostali zmuszeni do opuszczenia Rzeczypospolitej (więcej o tym na s. 160).

TOLERANCJA RELIGIJNA

Wiek XVI był w Europie burzliwym okresem, w którym przemoc z powodu różnic religijnych była na porządku dziennym. Na tym tle, mimo ogromnego zróżnicowania ludności pod względem wyznaniowym oraz etnicznym, Rzeczpospolita należała do państw o bardzo wysokim poziomie tolerancji religijnej. W dużym stopniu była to zasługa Zygmunta Augusta, który stwierdził, że nie chce być królem sumień swoich poddanych. Również szlachta i magnateria z reguły nie zmuszały mieszkańców swoich włości do zmiany wyznania. W swoich dobrach pozwalały i często pomagały wznosić różne świątynie: kościoły, cerkwie, zbory i synagogi.

W przeciwieństwie do zachodniej Europy na ziemiach polskich i litewskich nie wszczęto żadnej wojny religijnej, choć w miastach niekiedy dochodziło do **tumultów**, czyli ataków na innowierców. Zdarzało się też, że z miast zdominowanych przez protestantów wypędzano jezuitów.

Gdy rozpoczęła się katolicka kontrofensywa, czyli kontrreformacja (więcej o niej na s. 43–47), szlachta podjęła skuteczne działania, aby ochronić swoje swobody religijne. Odłożono na bok liczne spory teologiczne toczone w gronie zwolenników reformacji i w **1570 r.** zawarto porozumienie przedstawicieli różnych wyznań protestanckich, tzw. **ugodę sandomierską**. Nie uwzględniała ona jedynie braci polskich. Postulowano ustalenie wspólnych zasad wiary oraz pokojowe rozwiązywanie sporów doktrynalnych na synodach. Był to początek ewangelickiego **ekumenizmu**, wzmacniający pozycję polskiego obozu protestanckiego.

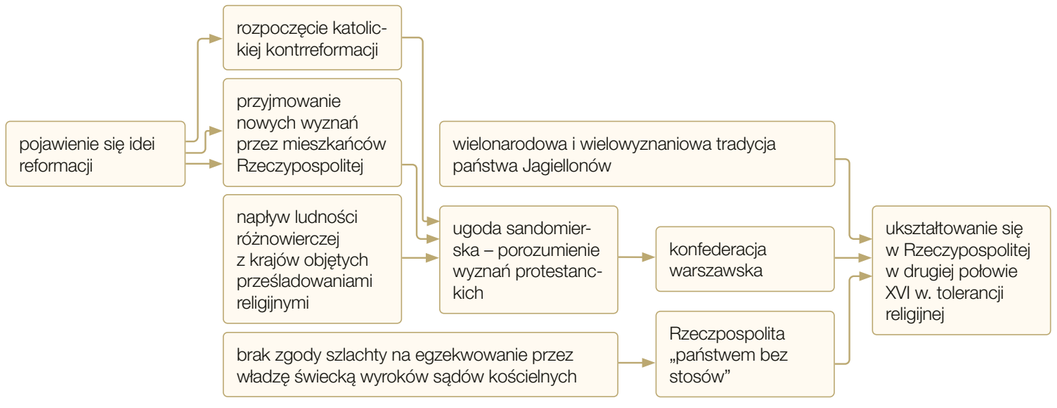

Nowy Testament został po raz pierwszy przetłumaczony na język polski przez luteranina Stanisława Murzynowskiego i ukazywał się drukiem w latach 1551–1553. Księgi luterańskie drukowano w Królewcu, gdyż protestancki książę pruski zapewniał pomoc polskim protestantom.

- *księga, Królewiec, 1552 r.*

Pacyfizm – pogląd etyczny odrzucający stosowanie przemocy i udział w działaniach zbrojnych państwa, np. odbywanie służby wojskowej.
Ekumenizm – ruch dążący do bliskiej współpracy lub zjednoczenia wszystkich nurtów chrześcijaństwa.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak ukształtowała się tolerancja religijna w Rzeczypospolitej?

MOZAIKA WYZNAŃ I RELIGII

W XVI w. ziemie rządzone przez Jagiellonów były bardzo zróżnicowane pod względem wyznań i religii, jeszcze zanim rozprzestrzeniły się tu wpływy reformacji. Obok katolików, luteran, kalwinistów i chrześcijan obrządku wschodniego mieszkały inne liczne grupy religijne i wyznaniowe.

Tatarzy, wyznający islam, zaczęli się osiedlać w Wielkim Księstwie Litewskim już w XIV w. Ich największe grupy zamieszkały na Podolu. Do dziś polscy Tatarzy żyją w skupiskach na Podlasiu.

Meczety tatarskie na Podlasiu budowano z drewna w sposób przypominający tradycyjną zabudowę tego regionu. Wieże kościelne zastępowano jednak bardziej strzelistymi minaretami.

▪ *meczet, Kruszyniany, koniec XVIII w.*

Żydzi, wyznający judaizm, stanowili liczną i różnorodną grupę mieszkańców Rzeczypospolitej. Wśród nich można wyróżnić dwie grupy: Aszkenazyjczyków – potomków przybyszów z zachodniej Europy, głównie z ziem niemieckich, oraz Sefardyjczyków, pochodzących z Hiszpanii i Portugalii. Za wyznawców judaizmu uchodzili także pochodzący z Krymu **Karaimi**, nieuznawani jednak przez żydów za braci w wierze.

Synagoga Stara w Krakowie należy do najstarszych na ziemiach polskich. Początkowo wzniesiono ją w stylu gotyckim, a po pożarze odbudowano w XVI w. w stylu renesansowym.

▪ *synagoga, Kraków, koniec XVI w.*

Ormianie stanowili jedną z najstarszych wspólnot chrześcijańskich. Utworzyli odrębne wyznanie i własny Kościół, którego wierni od XIV w. mieszkali w państwie polskim. W XVII w. zawarli unię z Kościołem katolickim, lecz zachowali swoją liturgię.

Kamienice ormiańskich kupców można podziwiać w renesansowym Zamościu. Członkowie tej wspólnoty zostali sprowadzeni do miasta przez jego założyciela Jana Zamojskiego.

▪ *kamienica, Zamość, XVII w.*

Menonici to jeden z odłamów anabaptystów. Uciekli ze swojej ojczyzny, Niderlandów, przed prześladowaniami religijnymi. Byli oni świetnymi rolnikami i potrafili osuszać podmokłe tereny. Żyli na Żuławach w zamkniętych wspólnotach, w których obowiązywały surowe obyczaje. Unikali sprawowania urzędów państwowych i byli pacyfistami.

Domy podcieniowe są świadectwem wielowiekowej obecności menonitów nad Bałtykiem na Żuławach.

▪ *dom, Trutnowy, 1720 r.*

? Z jakich powodów ludność różnych narodowości oraz wyznań i religii osiedlała się w Rzeczypospolitej?

Porozumienie szlachty protestanckiej otworzyło drogę do wspólnych, skutecznych działań na sejmie. Podczas jego obrad problemowi zapewnienia prawnej ochrony wyznawcom różnych religii i wyznań przyznano rangę najwyższej sprawy państwowej. Ostatecznie w 1573 r. uchwalono akt **konfederacji warszawskiej**. Było to sukcesem ruchu egzekucyjnego i skutkiem silnego poczucia solidarności stanowej szlachty, która potrafiła działać zgodnie nawet pomimo różnic religijnych. Konfederacja warszawska gwarantowała trwały pokój religijny i poszanowanie praw *rozróżnionych w wierze*, czyli także **dysydentów**, jak zaczęto nazywać protestantów. Tym samym w Rzeczypospolitej, jako pierwszym państwie Europy, ustawowo wprowadzono w praktyce **wolność religijną**. Początkowo protestanci mieli swobodny dostęp do urzędów i dopiero w następnym stuleciu stopniowo zaczęto go ograniczać.

Mimo dużej popularności protestantyzmu oficjalnym wyznaniem w Królestwie Polskim pozostawał katolicyzm. Cenzura kościelna, choć została zachowana, to funkcjonowała w ograniczonym stopniu i nie była w stanie zapobiec publikacji dzieł protestanckich. Poza tym **inkwizycja** w rzeczywistości nie działała, a ostatecznie zniósł ją sejm w połowie XVI w. Władza świecka nie mogła też wykonywać wyroków sądów kościelnych. Z tego powodu historycy ukuli na określenie Rzeczypospolitej w tych czasach termin **„państwo bez stosów"**, czyli takie, w którym bez obaw mogli osiedlać się innowiercy z różnych krajów, często zmuszeni do ucieczki ze swoich ojczyzn w obawie przed prześladowaniami czy utratą życia, jak np. Faust Socyn.

CZASY KONTRREFORMACJI

Rosnąca popularność nowych wyznań budziła niepokój duchowieństwa katolickiego. Orężem walki z reformacją miały być uchwały soboru trydenckiego. Zgodnie z nimi biskupi rozpoczęli regularne wizytacje swoich diecezji. Zaczęto zakładać seminaria duchowne w celu kształcenia księży. Ponadto nakazano im systematyczne głoszenie kazań i dbanie o pobożność wiernych.

Podjęto też walkę ideologiczną z protestantami. Duże znaczenie w tych zmaganiach mieli **jezuici**, których do Polski sprowadził w **1564 r.** biskup warmiński **Stanisław Hozjusz**. Już rok później zgromadzenie to założyło w Braniewie pierwsze **kolegium**, czyli szkołę

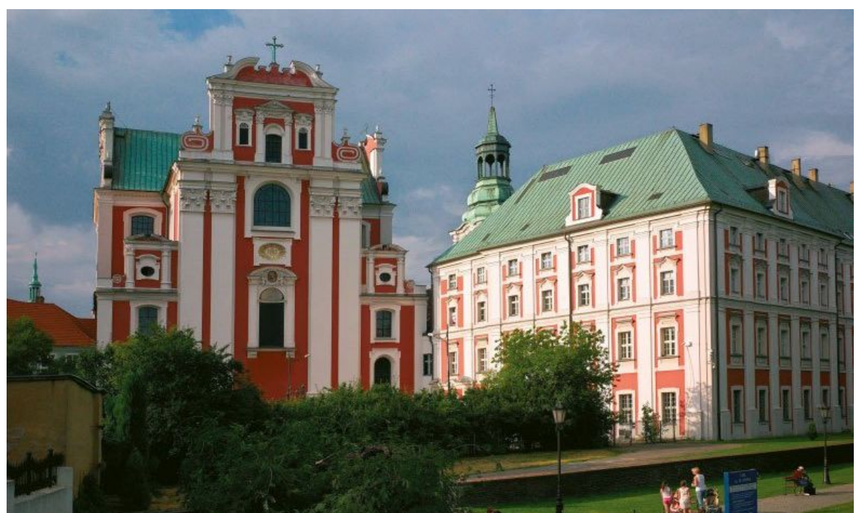
POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW HOZJUSZ

1504–1579

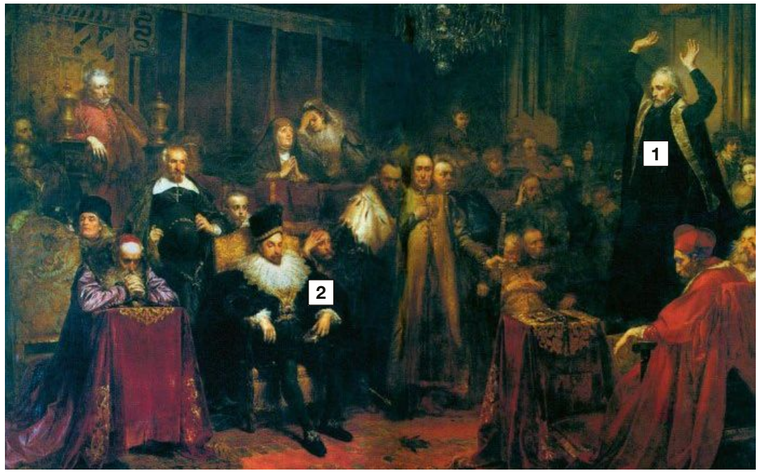

Był kardynałem, biskupem chełmińskim i warmińskim, a także dworzaninem i dyplomatą ostatnich Jagiellonów. Pochodził z rodziny mieszczańskiej. Odgrywał bardzo ważną rolę w ruchu kontrreformacyjnym. Zdobył doskonałe wykształcenie i pisał traktaty, w których polemizował z dziełami protestanckich teologów. Uczestniczył w obradach soboru trydenckiego i wdrażał jego uchwały w życie. Sprzeciwiał się tłumaczeniu Biblii na języki narodowe i odprawianiu w nich liturgii.

Kolegium jezuickie w Poznaniu stało się jedną z najbardziej renomowanych szkół w Wielkopolsce. Wykładał w nim m.in. ksiądz Jakub Wujek, autor znanego tłumaczenia Biblii na język polski.

▪ *fortografia współczesna, Poznań*

Kazanie Skargi, obraz Jana Matejki, przedstawia jezuitę głoszącego w natchnieniu homilię. Piotr Skarga [1] był nie tylko kaznodzieją i spowiednikiem Zygmunta III Wazy [2], lecz także pisarzem i polemistą, który toczył zażarte spory z protestantami. Duchowny stał się najbardziej znanym przedstawicielem kontrreformacji w Rzeczypospolitej. Słynął jako zwolennik wzmocnienia władzy królewskiej. Ponadto Skarga nawoływał do zniesienia tolerancji religijnej i unieważnienia konfederacji warszawskiej. Domagał się też polepszenia doli chłopów.

▪ *obraz, Kraków, 1864 r.*

średnią dla młodzieży szlacheckiej. Wkrótce w całym kraju zaczęła powstawać wyposażona w internaty sieć jezuickich kolegiów, w których kształcono głównie synów szlachty i bogatego mieszczaństwa. Jezuici dbali o edukację także na najwyższym szczeblu. W 1579 r. otworzyli swoją uczelnię wyższą – **Akademię Wileńską**.

Jezuici walczyli z reformacją wśród wszystkich warstw społecznych za pomocą kazań oraz dysput naukowych z uczonymi protestanckimi. Wydawali w swoich drukarniach pisma, w których polemizowali z poglądami protestantów, lub dzieła najwybitniejszych kaznodziejów katolickich, jak np. **Piotra Skargi**. Ten najsłynniejszy z polskich jezuitów tamtych czasów zyskał polityczne wpływy na dworze królewskim. Aby przybliżyć Biblię katolikom, inny jezuita, **Jakub Wujek**, przetłumaczył ją na język polski.

UNIA BRZESKA

W 1589 r. powstał patriarchat prawosławny w Moskwie, który uzurpował sobie zwierzchność nad wszystkimi metropoliami prawosławnymi. Przyniosło to zagrożenie ingerencją cara w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej pod pozorem obrony praw wyznawców prawosławia. W tym czasie osłabiona Cerkiew w państwie polsko-litewskim próbowała dokonać odnowy życia religijnego podobnej do katolickiej. Nie wykluczano przy tym porozumienia pomiędzy obydwiema instytucjami kościelnymi. Negocjacje doprowadziły do zgody dużej części biskupów prawosławnych na zjednoczenie obu kościołów. Doszło do tego w **1596 r.** w rezultacie zawarcia **unii brzeskiej**. W ten sposób powstał **Kościół greckokatolicki**. W kościele prawosławnym w Rzeczypospolitej doszło do rozłamu. Zwolennicy unii, określani mianem **unitów**:

- uznali władzę papieża,
- liturgię odprawiali tak jak dawniej w języku staro-cerkiewno-słowiańskim,
- zachowali tradycyjną formę mszy, odprawianych nadal w cerkwiach,
- używali starego kalendarza juliańskiego.

Większość wiernych oraz zakonników prawosławnych w Rzeczypospolitej nie uznała unii. Określano ich jako **dyzunitów**. Podział, który nastąpił wśród prawosławnych, okazał się trwały i zachował się do naszych czasów.

ĆWICZENIA

1. Porównaj przyjętą w Niemczech zasadę *Czyja władza, tego wyznanie* z poglądem Zygmunta Augusta, który powiedział: *Nie jestem królem sumień waszych.*
2. Wymień działania Kościoła katolickiego podejmowane w Rzeczypospolitej w ramach kontrreformacji.
3. Przedstaw przyczyny i skutki unii brzeskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

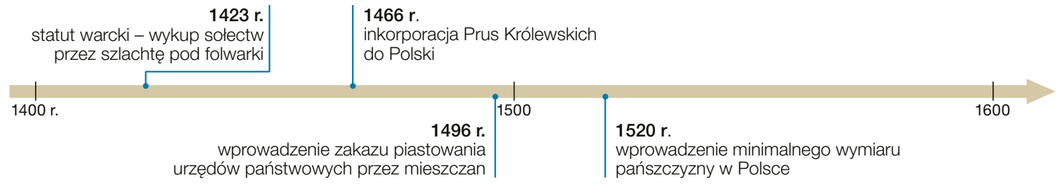
G. Schramm, *Szlachta polska wobec reformacji 1548–1607*, Warszawa 2015.
J. Tazbir, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.*, Warszawa 2009.

4 SPOŁECZEŃSTWO I GOSPODARKA RZECZYPOSPOLITEJ W XVI WIEKU

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- podziały stanowe w społeczeństwie Rzeczypospolitej w XVI w.,
- rola Gdańska w gospodarce Rzeczypospolitej,
- cechy gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.

SPOŁECZEŃSTWO RZECZYPOSPOLITEJ

Ludność zamieszkująca ziemie polskie w XVI w. dzieliła się na cztery **stany społeczne**:

- **szlachtę,**
- **duchowieństwo,**
- **mieszczaństwo,**
- **chłopstwo.**

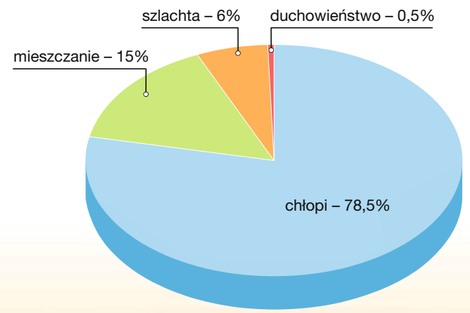
Każdy z nich podlegał jeszcze wewnętrznym podziałom, np. mieszczaństwo, podobnie jak w średniowieczu, dzieliło się na patrycjat, pospólstwo i plebs. Stanu nie można było wybrać, przynależność do niego dziedziczyło się po rodzicach. Ludzie pobierali się wyłącznie w obrębie swojego stanu. Tylko wstąpienie do stanu duchownego umożliwiało zmianę przynależności społecznej. Jednak najwyższe stanowiska duchowne, np. urzędy biskupie, obejmowali z reguły przedstawiciele najbogatszych rodzin, a więc pochodzący ze szlachty lub patrycjatu. Poza przejściem do stanu duchownego możliwości awansu społecznego były bardzo ograniczone. Stosunkowo najczęściej, aby polepszyć swój los i zmienić stan, chłopi uciekali do miast.

Poza systemem stanowym znajdowali się:

- **Żydzi** i **Ormianie**, czyli grupy narodowe, które tworzyły zamknięte społeczności;
- tzw. **ludzie luźni**.

Przedstawiciele tej ostatniej grupy często się przemieszczali i nie należeli formalnie do żadnego z czterech stanów. Byli to głównie robotnicy sezonowi, choć również włóczędzy, żebracy, prostytutki czy przestępcy.

Struktura społeczeństwa Rzeczypospolitej w XVI wieku

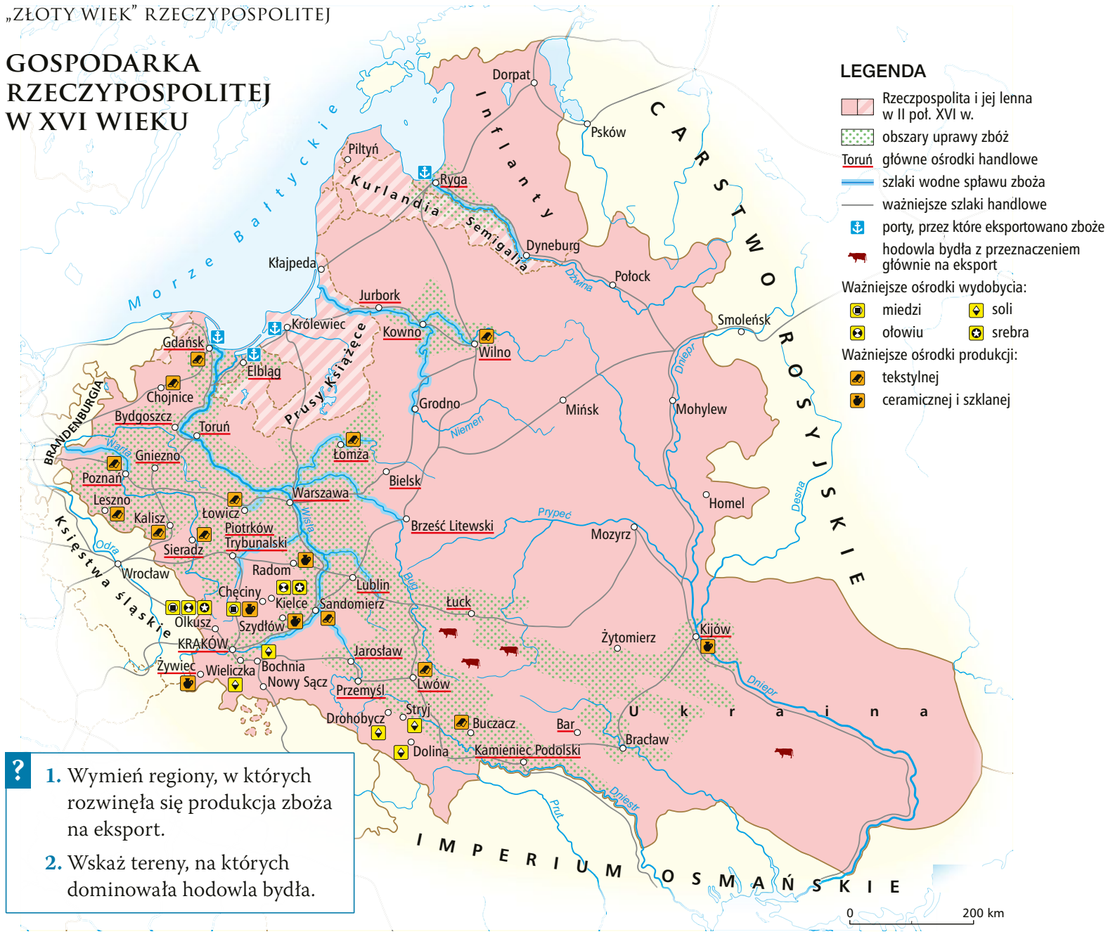

Elbląg był jednym z większych miast w Rzeczypospolitej w XVI w. i drugim co do wielkości portem morskim. Trafiało do niego zboże spławiane Wisłą, a następnie Nogatem.

▪ *rycina, Europa, XVII w.*

GOSPODARKA RZECZYPOSPOLITEJ W XVI WIEKU

?

1. Wymień regiony, w których rozwinęła się produkcja zboża na eksport.
2. Wskaż tereny, na których dominowała hodowla bydła.

MIASTA I RZEMIOSŁO

W XVI w. miasta na ziemiach polskich posiadały samorząd i prawo miejskie, zazwyczaj nadane jeszcze w średniowieczu w trakcie lokacji. Największą niezależnością cieszyły się najznaczniejsze miasta Prus Królewskich, czyli Gdańsk, Toruń i Elbląg. Większość ośrodków miejskich była jednak średnia i mała w skali europejskiej. W tym stuleciu tylko osiem polskich miast liczyło ponad 10 tys. mieszkańców (zob. tabela obok). Najludniejszy był 40-tysięczny portowy Gdańsk.

Udział w sprawowaniu władzy i urzędów miejskich mieli głównie patrycjusze. Miastem rządziła **rada** złożona z rajców na czele z **burmistrzem**. Oprócz niej istniał sąd miejski, czyli **ława**. W niektórych miastach także pospólstwo miało swoją reprezentację, choć z niewielkimi uprawnieniami – tzw. **trzeci ordynek**.

Gospodarka miast była zdominowana przez **rzemiosło** i **handel**. Podobnie jak w średniowieczu, produkcja w warsztatach rzemieślniczych odbywała się zgodnie z zasadami ustalonymi przez **cechy**. Zachowały one wyłączność na wytwarzanie różnych artykułów, ustalały ich ceny oraz kontrolowały ilość i jakość produktów. Większym problemem niż w poprzednich stuleciach stawała się działalność rzemieślników łamiących zakazy cechów. Nazywano ich **partaczami**. To określenie nie wynikało z niskiej jakości ich produktów, lecz z tego, iż nie należeli do cechów i byli przez nie zwalczani jako konkurencja. Produkty partaczy były tańsze, a poza tym mogli prowadzić wytwórczość w miejscach, w których nie obowiązywała jurysdykcja cechowa, czyli głównie w miejskich lub podmiejskich dobrach szlachty i Kościoła.

Największe miasta w Rzeczypospolitej w XVI wieku (szacunkowe liczby)

Miasto	Liczba ludności
Gdańsk	40 000
Kraków	22 000
Lwów	20 000
Wilno	20 000
Poznań	18 000
Warszawa	12 000
Elbląg	10 000
Toruń	10 000

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak rozwijał się handel gdański?

rozwój miast w Europie Zachodniej → wzrost zapotrzebowania na zboże → odzyskanie Pomorza Gdańskiego przez Rzeczpospolitą → przywileje szlacheckie; monopolistyczna pozycja Gdańska w polskim handlu; upowszechnienie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Rzeczypospolitej; dogodny sposób transportu – wiślany spław towarów → rozwój handlu gdańskiego

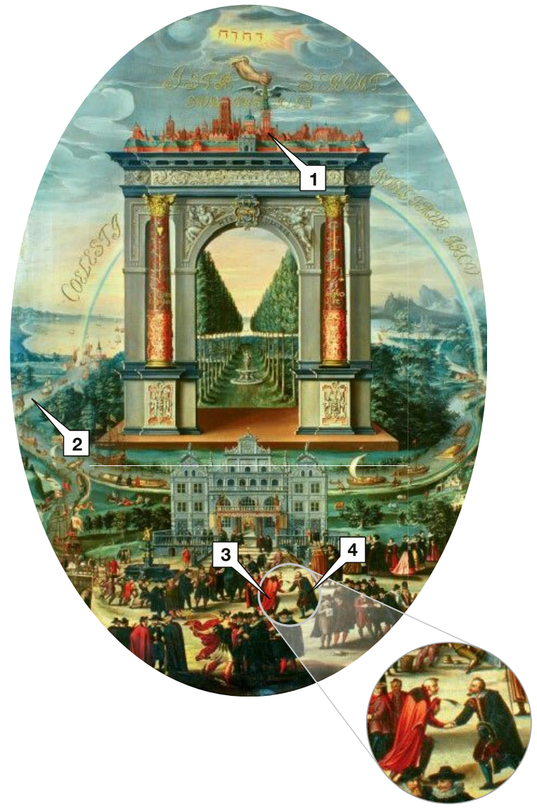
HANDEL GDAŃSKI

Największym polskim portem był położony u ujścia Wisły do Bałtyku Gdańsk. Ten status zawdzięczał nie tylko wyjątkowo korzystnemu położeniu, ale także przywilejom królewskim i szerokiej **autonomii**. Głównym źródłem jego bogactwa było pośrednictwo w **hurtowym handlu zbożem**, przywożonym z folwarków z głębi kraju (więcej na ten temat zob. na s. 22). Oblicza się, że 10% zboża wyprodukowanego przez folwarki trafiało na eksport, w znacznej mierze poprzez port w Gdańsku. Większość zbieranego w Polsce ziarna sprzedawano jednak na rynku lokalnym i pozostawiano jako rezerwę na zasiewy.

Kupcy gdańscy korzystali ze szczególnych przywilejów. **Prawo o gościach** zapewniało im to, że w mieście nikt poza nimi nie mógł sprzedać towaru bezpośrednio obcemu kupcowi. Poprzez swoich agentów zawierali z właścicielami folwarków umowy, na których podstawie płacili nawet za zboże jeszcze niezebrane oraz udzielali pożyczek pod zastaw przyszłych plonów.

Ważnymi towarami eksportowanymi przez Gdańsk były też: produkty leśne (drewno i **potaż**), sól, rudy metali (cynku i ołowiu), płótno lniane, surowce zwierzęce (wosk, miód, skóry, wełna) (zob. infografika na s. 80–81). Transport produktów rolnych prowadzono **Wisłą** i jej większymi dopływami (np. Bugiem, Sanem).

Autonomia – prawo wspólnoty (w tym przypadku miasta) wchodzącego w skład państwa do samodzielnego decydowania o swoich sprawach wewnętrznych.
Potaż – przetworzony popiół drzewny niezbędny do bielenia tkanin, a także produkcji mydła i szkła.

Apoteoza Gdańska to największy obraz zdobiący strop Wielkiej Sali Rady w Ratuszu Głównego Miasta. Przedstawia w sposób symboliczny i dosłowny związki gospodarcze Polski z Gdańskiem.

▪ *obraz olejny, Gdańsk, 1608 r.*

1. Panorama Gdańska z ręką Boga ustanawiającą władze miejskie w ratuszu.
2. Wisła.
3. Przedstawiciele polskiej szlachty ubrani w tradycyjne kontusze.
4. Kupiec gdański ściskający dłoń szlachcica na potwierdzenie zawartego kontraktu.

HANDEL GDAŃSKI

Gdańsk był głównym portem Rzeczypospolitej. Jego udział w handlu zagranicznym państwa polsko-litewskiego sięgał aż 80%. Dzięki temu gród nad Motławą korzystał z wyjątkowych swobód, na które inne polskie miasta nie mogły liczyć.

Eksport

W XVI i na początku XVII w. ilość towarów eksportowanych z Rzeczypospolitej za pośrednictwem Gdańska nieustannie rosła. W XVII w. handel został jednak ograniczony z powodu wojen ze Szwecją.

Poprzez Gdańsk eksportowano:

- **zboże** (pszenica, żyto, owies, jęczmień)
- **produkty leśne** (drewno i potaż)
- **sól**
- **rudy cynku i ołowiu**
- **płótno lniane**
- **surowce zwierzęce** (wosk, miód, skóry, wełna)

Import

Do Rzeczypospolitej sprowadzano głównie zagraniczne wyroby luksusowe i artykuły kolonialne, które trafiały do magnatów, szlachty i bogatych mieszczan.

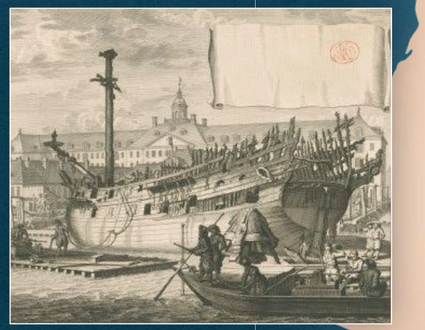
Do Gdańska importowano:

- **wyroby rzemieślnicze**
- **wino**
- **owoce cytrusowe** (pomarańcze, cytryny)
- **przyprawy korzenne** (pieprz, imbir)
- **cukier trzcinowy**

Wielkość eksportu zboża przez Gdańsk w latach 1490–1619 [w łasztach]

Polskie drewno było głównym surowcem, z którego budowano statki w wielu stoczniach Europy.

Spław zboża

Transport produktów do Gdańska odbywał się Wisłą i jej większymi dopływami (jak np. Bugiem, Sanem). Spław zboża zaczynał się w portach rzecznych, gdzie ładowano zboże i inne produkty z folwarków. Poprzez swoich agentów gdańscy kupcy zawierali umowy z właścicielami tych gospodarstw rolnych.

Gdańsk był największym miastem Rzeczypospolitej. W pierwszej połowie XVII w. liczył już ok. 70 tys. mieszkańców. Byli wśród nich: Niemcy, Polacy, Holendrzy, Anglicy, Duńczycy, a nawet Szkoci.

Kupcy gdańscy uczestniczyli w transakcjach pomiędzy polską szlachtą a holenderskimi kupcami. Dzięki szczególnemu przywilejowi – prawu o gościach, przybywający do Gdańska obcokrajowcy nie mogli tu kupić niczego bez pośrednictwa gdańszczan.

Żuraw był dźwigiem portowym, za pomocą którego przeładowywano towary ze statków i na statki.

Wyspa Spichrzów była największym magazynem zboża w Rzeczypospolitej, Znajdowało się na niej około 340 spichrzów należących do różnych kupców.

Gdańsk nazywano handlową stolicą Polski, ponieważ prowadzono tam kupno i sprzedaż towarów na wielką skalę. Jego udział w polskim handlu zagranicznym sięgał aż 80%. Dodatkowo w XVI i na początku XVII w. ilość wywożonego stąd zboża stale rosła, co sprawiało, że patrycjat miasta szybko się bogacił. Za pośrednictwem gdańskich kupców odbywał się także import towarów, które trafiały do magnackich pałaców i dworów szlacheckich. Do Rzeczypospolitej sprowadzano zagraniczne wyroby luksusowe, wino i artykuły kolonialne: owoce cytrusowe (pomarańcze, cytryny), przyprawy korzenne (pieprz, imbir), cukier trzcinowy, barwniki.

FOLWARKI I PAŃSZCZYZNA

W XV i XVI w. w Europie Zachodniej nastąpił wzrost liczby ludności oraz rozkwit miast, co spowodowało zwiększenie zapotrzebowania na żywność, w tym przede wszystkim na zboża. Ich cena nieustannie rosła, co czyniło uprawę niezwykle opłacalną. Gdy w XV w. w wyniku wojny trzynastoletniej Polska odzyskała porty morskie nad Bałtykiem, szlachta zdobyła dostęp do nowych rynków zbytu. W związku z tym na polskiej wsi zaczął się zmieniać sposób organizacji produkcji – rozwinęła się **gospodarka typu folwarczno-pańszczyźnianego**.

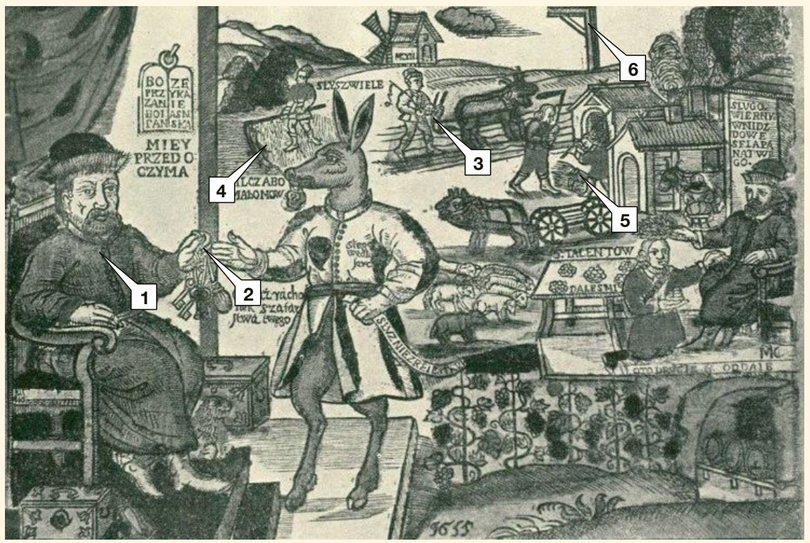
TEKST ŹRÓDŁOWY

O ZASADACH PROWADZENIA FOLWARKU

W 1588 r. ukazało się dzieło Anzelma Gostomskiego pt. *Gospodarstwo*, dotyczące zasad organizacji pracy w folwarkach. Książka ta cieszyła się popularnością i miała wiele wydań.

Nauka urzędnikowi, jako się ma przeciw kmiotkom [chłopom] *sprawować. Kmieć naprzód posłuszeństwo panu powinien, a iżby* [żeby] *mu dobry przykład urzędnik z włodarzem* [zarządcą] *z siebie dał, a ci co mu rozkażą, ma z pilnością dojźrzeć tego, aby tako było: bo nic na rozkazaniu, ale na dojźrzeniu* [sprawdzeniu, doglądaniu] *każda rzecz należy, aby uczyniono. Gdzie nie posłucha, dom zamknąć; gdzie nie wynidzie* [wyjdzie], *chłostę 4 plagi* [rózgi] *przez gołe ciało, i znowu odrobić kazać. Kmieć kiedy z czym albo po co przyjdzie, aby nie czekał, zaraz go odprawić. Kmieć ma tego strzec, a urzędnik ma tego dojźrzeć, aby we złą drogę żaden sprzężajem* [zaprzęgiem koni lub wołów] *nie robił, ale na ten czas sam sobą ma robić, bo się taka robota może należć i w niepogodę, i we złą drogę, gdyż w każdym domu zawżdy jest co czynić.* [...] *Kmiotek, kiedy rolę puszcza* [opuszcza], *ma budowanie* [budynki] *całe oddać, woły i zasiewek* [...].

Źródło: A. Gostomski, *Gospodarstwo*, oprac. S. Inglot, Wrocław 1951, s. 33.

Wizerunek sługi wiernego to satyryczna ilustracja przedstawiająca korzystny dla właściciela sposób zarządzania folwarkiem. Właściciel folwarku 1, na znak oddania majątku w zarządzanie, przekazuje nadzorcy 2 klucze. Ten został ukazany z głową zwierzęcą (połączenie osła, psa i świni), co miało symbolizować oczekiwane cechy. W tle widoczne są prace wykonywane przez poddanych chłopów: orka 3, koszenie 4 i młócka zboża 5. O możliwości surowego karania przypomina szubienica 6.

▪ *rycina, Polska, 1655 r.*

? **1.** Wymień zakazy, które obowiązywały chłopów jako poddanych szlachty.
2. Opisz kary, jakie Gostomski zalecał stosować wobec chłopów.

Szlachta była zainteresowana dużymi zyskami, jakie zapewniał eksport zboża. Z tego powodu zaczęła zakładać **folwarki**, czyli duże gospodarstwa rolne opierające się na pracy chłopów. Przeciętnie miały one ok. 60–80 ha. Powstawały w miejscach dogodnych do uprawy zboża i hodowli świń lub drobiu, m.in. w dorzeczach żeglownych rzek (Wisły z dopływami, Warty, Dźwiny, Niemna i Dniepru), na Pomorzu i w Wielkopolsce. Z kolei na Ukrainie, gdzie znajdowały się ogromne łąki i pastwiska, dominowała hodowla krów, wołów, koni oraz owiec.

Nowe tereny uprawne uzyskiwano poprzez zagospodarowywanie łąk i nieużytków, a także przejmowanie ziemi chłopskiej. Dzięki przywilejowi królewskiemu szlachta mogła szacować wartość i wykupywać po zaniżonych cenach majątki najbogatszych chłopów we wsiach – sołtysów. Oznaczało to również likwidację lub znaczne ograniczenie dotychczasowych samorządów chłopskich. Powstanie folwarków było możliwe dzięki wprowadzeniu **poddaństwa**, czyli całkowitego podporządkowania chłopów szlachcie. Nie pozwalało to chłopom na przenoszenie się do miasta lub innego majątku szlacheckiego bez zgody swojego pana. W tej sytuacji wielu chłopów, aby pozbyć się zależności od określonego szlachcica lub magnata, pozostawiało swój dobytek i uciekało.

W XVI w., gdy ceny zboża w Europie znacząco wzrosły, szlachta zaczęła się wycofywać z czynszu pieniężnego jako formy rozliczenia za użytkowanie gruntów przez chłopów i narzucać **pańszczyznę**, czyli obowiązek przymusowej pracy na polu właściciela. Pańszczyzna dotyczyła głównie **kmieci**, czyli dużej części chłopów posiadających średnie gospodarstwa o powierzchni ok. 1 łana (od 17 do 25 ha). Początkowo wynosiła jeden dzień pracy w tygodniu z każdego użytkowanego łana, później stopniowo zwiększano jej wysokość. Chłopi byli zobowiązani wykonywać ją za darmo za pomocą własnych narzędzi i zwierząt pociągowych – wołów lub koni. W praktyce bogatsi chłopi zazwyczaj sami nie odrabiali pańszczyzny, a wysyłali zatrudnianych w ich gospodarstwach parobków, czyli biedniejszych, bezrolnych chłopów.

Duże zyski przynosił też właścicielom folwarków **monopol propinacyjny**. Oznaczało to, że tylko szlachcic mógł produkować i sprzedawać alkohol w swoich dobrach. Chłopi musieli też mielić ziarno na mąkę wyłącznie w pańskim młynie.

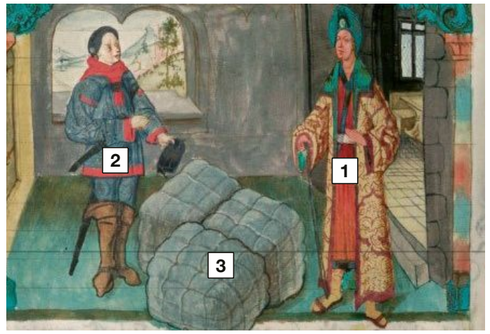
WARTO WIEDZIEĆ

Szlaki kupieckie i handel lokalny

Handel dalekosiężny Rzeczypospolitej odbywał się nie tylko za pośrednictwem Gdańska. Na jej terenie istniały również ważne lądowe szlaki handlowe. Przez Lwów i Kraków sprowadzano do Europy z Turcji i Persji bogaty wybór towarów luksusowych. Przez ziemie polsko-litewskie, ze wschodu na zachód, biegł także trakt, którym dostarczano rosyjskie futra na rynki Europy.

Transport lądowy w czasach, gdy drogi słynęły z fatalnej jakości, był bardzo drogi i opłacał się tylko na krótkich odcinkach. Wyjątek stanowił obrót bydłem, które hodowano głównie na Ukrainie.

Handel lokalny w Rzeczypospolitej odbywał się przeważnie na targach, gdzie nabywano miejscowe wyroby. W dużych miastach organizowano coroczne jarmarki, zawsze w tym samym terminie, na które przybywali kupcy z zagranicy.

Kupiec 1 wraz ze swoim agentem handlowym 2 został przedstawiony w Kodeksie Behema podczas przyjmowania dostarczonego towaru 3.

▪ *miniatura, Polska, 1506 r.*

? Jakie były przyczyny wysokich kosztów transportu lądowego?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw strukturę społeczeństwa stanowego Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób powstała i jak funkcjonowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana.
3. Oceń znaczenie Gdańska dla polskiej gospodarki w epoce nowożytnej.

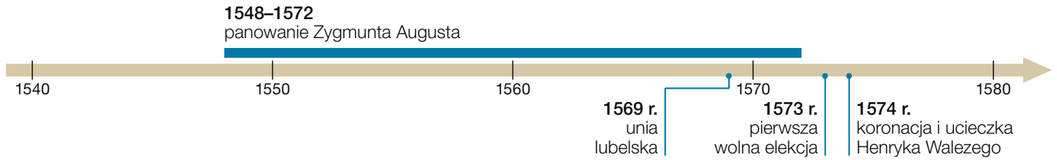
DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Bogucka, *Żyć w dawnym Gdańsku. Wiek XVI–XVII*, Gdańsk 1997.
Folwark – wieś – latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w., red. J. Muszyńska, S. Kazusek, J. Pielas, Kielce 2009.

5 RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- okoliczności i skutki zawarcia unii lubelskiej,
- przebieg i następstwa pierwszej wolnej elekcji.

W CZASACH UNII PERSONALNEJ

Łącząca Polskę i Litwę unia personalna nie miała trwałego charakteru. Dochodziło do sytuacji, w których przestawała obowiązywać i w każdym z tych dwóch państw rządził inny władca. Tak było za panowania Jana Olbrachta, gdy rządy na Litwie przejął jego brat Aleksander Jagiellończyk. Ostatni Jagiellonowie – Zygmunt Stary i jego syn **Zygmunt August** – w chwili koronacji przyjęli tytuły króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego. Jednocześnie sprzeciwiali się **unii realnej**, ściśle łączącej obydwa państwa. Nie chcieli, żeby ich dziedziczny tron litewski był obsadzany przez szlachtę i magnaterię, podobnie jak w Polsce. Obawiali się również, że takie zmiany wzmocnią pozycję polskiej szlachty.

Jednak Zygmunt August przekonał się ostatecznie do zacieśnienia relacji polsko-litewskich. Władca nie miał bowiem potomka, który mógłby po nim objąć tron. Wygaśnięcie dynastii Jagiellonów stwarzało niebezpieczeństwo dla dalszych losów obydwu państw oraz łączącej je unii. Litwa potrzebowała pomocy wojskowej ze strony Korony, czego dowiodły wojny z coraz potężniejszą Moskwą. Mimo to część magnatów litewskich dążyła do zachowania niezależności od Polski. Sprzeciwiała się również możliwości kupowania ziemi i sprawowania urzędów na Litwie przez szlachtę koronną. Na czele litewskich przeciwników unii stał wpływowy magnat **Mikołaj Radziwiłł**, zwany **Czarnym**. Z kolei szlachta litewska – **bojarzy** – chciała uzyskać takie same przywileje, jakie posiadał stan szlachecki w Rzeczypospolitej, i dlatego popierała pogłębienie relacji między państwami. W Polsce zarówno magnaci, jak i szlachta (zwłaszcza działacze ruchu egzekucyjnego) należeli do zwolenników unii realnej.

WARTO WIEDZIEĆ

Statuty litewskie

W XVI w. w trzech zbiorach, zwanych statutami litewskimi, wydano główne prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Celem było ujednolicenie przepisów na bardzo zróżnicowanym etnicznie i kulturowo terytorium. Po ich wydaniu poprawiła się pozycja bojarów, którym przyznano takie same przywileje, z jakich korzystała polska szlachta. Odtąd średnia szlachta litewska miała równe prawa z panami (możnowładcami). Znacznie ograniczono natomiast władzę wielkiego księcia, który często musiał się podporządkować – podobnie jak polski król – decyzjom sejmu.

? Kto zyskał, a kto stracił na wprowadzeniu statutów litewskich?

POSTAĆ HISTORYCZNA

ZYGMUNT II AUGUST

1520–1572

Król polski z dynastii Jagiellonów. Został wielkim księciem litewskim w wieku zaledwie dziewięciu lat, a rok później koronowano go na polskiego króla. Ze względu na sprzeciw Zygmunta Starego i Bony w tajemnicy zawarł małżeństwo z magnatką litewską Barbarą Radziwiłłówną, która jednak zmarła przedwcześnie. Wydarzenie to dramatycznie wpłynęło na dalsze życie prywatne władcy. Za swoich rządów umocnił struktury państwa. Doprowadził do unii lubelskiej i powstania Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W decydującym stopniu przyczynił się do ukształtowania tolerancji religijnej w Rzeczypospolitej. Dał początek poczcie polskiej i służbie dyplomatycznej. Dążył do budowy silnej floty polskiej na Bałtyku. Ponieważ nie miał potomstwa, na nim zakończyła się męska linia dynastii Jagiellonów na tronie polskim.

UNIA LUBELSKA

Na początku 1569 r. w Lublinie zebrał się zwołany przez króla sejm. Posłowie polscy i litewscy wspólnie próbowali ustalić, na czym miałoby polegać zacieśnienie relacji między obydwoma państwami. Reprezentanci Litwy zgłosili jednak sprzeciw wobec, ich zdaniem, zbyt daleko idących ustępstw na rzecz Korony i ostatecznie opuścili obrady. W tej sytuacji król najpierw ogłosił wcielenie do Polski Podlasia, a następnie trzech dużych województw ruskich: wołyńskiego, bracławskiego i kijowskiego, które dotąd należały do Litwy. Królewska polityka nie pozostawiła Litwinom wyboru – zmusiła ich do powrotu na obrady i podjęcia rokowań.

Akt unii został ogłoszony i zaprzysiężony **1 lipca 1569 r.** na sejmie w Lublinie. Była to pierwsza polsko-litewska **unia realna**, która nie polegała jednak na inkorporacji (wcieleniu) Litwy do Korony Królestwa Polskiego. Zgodnie z ustaleniami:

- powstało nowe państwo – **Rzeczpospolita Obojga Narodów**;
- Polska i Litwa miały wspólnego władcę, noszącego tytuły króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego;
- powołano jeden **sejm walny** w miejsce dotychczasowych dwóch, przy czym do izby poselskiej przyjęto posłów wybranych przez sejmiki litewskie, a do senatu – możnowładców litewskich (świeckich i duchownych);
- wprowadzono wspólną monetę oraz politykę podatkową i zagraniczną.

Nie wszystkie obszary funkcjonowania nowego państwa zostały jednak całkowicie ujednolicone. Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie miały zachować **odrębne armie, skarby państwa i urzędy centralne**, m.in. takie jak kanclerz, marszałek, podskarbi czy hetman wielki i polny (dla odróżnienia nazywani odpowiednio: koronny bądź litewski). Na Litwie nadal obowiązywało tamtejsze prawo, a językiem oficjalnym pozostał ruski. Zniesiono za to zakaz kupowania ziemi w Wielkim Księstwie Litewskim przez szlachtę koronną. Odtąd mogła ona swobodnie osiedlać się na terenie całego kraju, podobnie zresztą jak szlachcice litewscy.

TEKST ŹRÓDŁOWY

AKT UNII LUBELSKIEJ Z 1569 ROKU

W 19 punktach dokumentu zawarto ustalenia dotyczące sposobu funkcjonowania państwa polsko-litewskiego.

W imię Pańskie. Amen. Ku wiecznej pamięci sprawy niżej opisanej [...].
3. Iż już Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie jest jedno nierozdzielne i nieróżne ciało, a także nieróżna, ale jedna spolna [wspólna] *Rzeczpospolita, która się ze dwu państw i narodów w jeden lud zniosła i spoiła* [połączyła].
4. A temu obojemu narodowi, żeby już wiecznemi czasy jedna głowa, jeden pan i jeden król spolny [wspólny] *rozkazował, który spolnemi głosy od Polaków i od Litwy obran, a miejsce obierania w Polszcze, a potem na Królestwo Polskie pomazan i koronowan w Krakowie będzie* [...].
5. Obieranie i podnoszenie [tu: koronowanie] *wielkiego księcia litewskiego, które przedtym osobno bywało w Litwie, aby już tak ustało, żeby i znak żaden albo podobieństwo na potym nie beło, z którego by się okazowało albo znaczyło podnoszenie albo inauguracja wielkiego księcia litewskiego. A iż tytuł Wielkiego Księstwa Litewskiego i urzędy zostawają, tedy przy obieraniu i koronacji ma być obwołan zaraz królem polskiem i tenże wielkim księciem litewskiem, ruskiem, pruskiem, mazowieckiem, żmudzkiem, kijowskiem, wołyńskiem, podlaskiem i inflanckiem* [...].
8. Sejmy i rady ten oboj naród ma zawżdy mieć wspólne koronne pod królem polskiem, panem swym, i zasiadać tak panowie [litewscy] *między pany* [koronnymi] *osobami swemi, jako posłowie* [litewscy] *między posły* [koronnymi] *i radzić o spolnych potrzebach tak na sejmie, jako i bez sejmu, w Polszcze i w Litwie.* [...]
A te wszystkie rzeczy tu postanowione i obwarowane ani przez Jego Królewską Mość, ani przez pany rady i inne wszystkie stany i posły ziemskie obojga narodu za spólnem zezwoleniem ani pojedynkiem, od której części i strony nie mają nigdy wiecznemi czasy być wzruszane i odmieniane, ale wieczne, całe i mocne zachowane być mają.

Źródło: *Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego*, t. 1, cz. 1, oprac. J. Sawicki, Warszawa 1952, s. 141, 143–144, 148.

? 1. Opisz, w jaki sposób miał być wybierany władca Rzeczypospolitej.
2. Wymień dziedziny i urzędy wspólne dla obu państw po zawarciu unii.

Postanowienia unii dotyczyły nie tylko Litwy i Polski. Na mocy dokumentu:

- ograniczono autonomię Prus Królewskich – zamiast odrębnego sejmu ustanowiono sejmik generalny całej prowincji i taki sam system podatkowy jak w Rzeczypospolitej, pozostawiono jednak osobny skarb i prawo sądowe, a także zasadę, że urzędy może obejmować tylko miejscowa szlachta pruska;

Wspólne godło powstało z umieszczenia obok siebie herbów Korony (Orzeł) A i Litwy (Pogoń) B.
▪ *płaskorzeźba, Kraków, XVI w.*

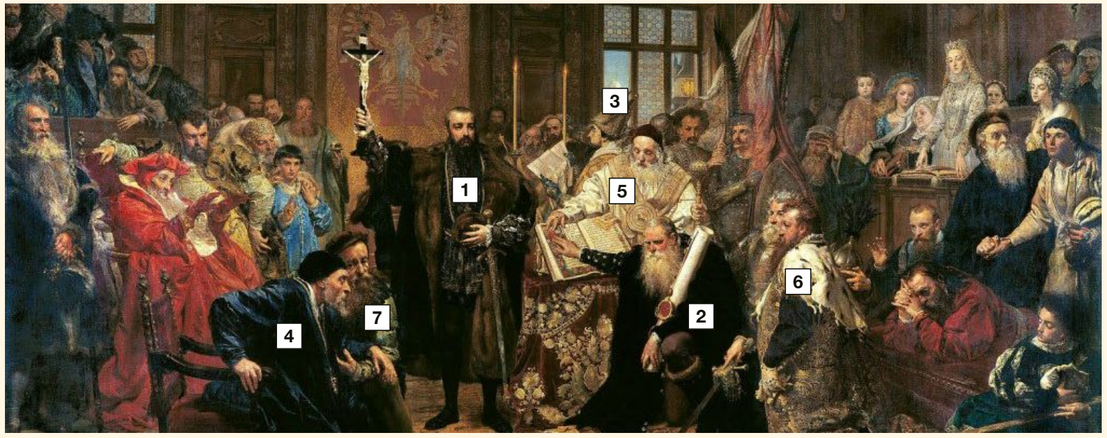
- zapewniono miejsce w senacie dla biskupa warmińskiego, władającego księstwem kościelnym;
- ustalono, że Inflanty będą wspólną posiadłością Polski i Litwy, podobnie jak trzy inne lenna nad Bałtykiem: Prusy Książęce, Kurlandia i Semigalia.

RZECZPOSPOLITA PO UNII LUBELSKIEJ

Rzeczpospolita Obojga Narodów stała się europejską potęgą. W momencie powstania jej obszar liczył **867 tys. km²**, czyli ponad dwa razy więcej niż współcześnie, a w połowie XVII w. jej powierzchnia wzrosła do niemal **1 mln km²**. Terytorium państwa rozciągało się od brzegów Morza Bałtyckiego po Dzikie Pola w Ukrainie. Sięgało prawie do Morza Czarnego, od którego oddzielał je tylko wąski pas ziem Chanatu Krymskiego.

UNIA LUBELSKA NA PŁÓTNIE MATEJKI

W 300. rocznicę unii lubelskiej Jan Matejko zaprezentował obraz przedstawiający zaprzysiężenie dokumentu na sejmie w Lublinie. Bardziej niż na wiernym oddaniu prawdy historycznej malarzowi zależało na ukazaniu wagi i skutków ukazanego wydarzenia. Podobnie jak w przypadku innych dzieł tego twórcy, wiele postaci ukazanych na obrazie pełni funkcję symboliczną.

1. **Król Zygmunt August**, z krzyżem w dłoni, bez korony, wzywa do zaprzysiężenia dokumentu.
2. **Marcin Zborowski**, kasztelan krakowski, reprezentuje szlachtę polską.
3. **Filip Padniewski**, odczytujący treść dokumentu, był podkanclerzym koronnym i biskupem krakowskim. Napisał jedną ze wstępnych wersji unii lubelskiej.
4. **Biskup wileński Walerian Protasewicz-Szuszkowski** był zwolennikiem zawarcia unii. Matejko przedstawił dostojnika w chwili, gdy ten przyklęka, aby złożyć przysięgę.
5. **Prymas Jakub Uchański** rozkłada Ewangelię, na którą przysięga reprezentant polskiej szlachty.
6. **Mikołaj „Rudy" Radziwiłł** był przeciwnikiem unii lubelskiej, podobnie jak jego kuzyn Mikołaj „Czarny" Radziwiłł. Jego wrogą postawę symbolizuje wyciągnięty miecz.
7. **Jan Łaski Młodszy** w rzeczywistości w 1569 r. już nie żył. Zasłynął jako zwolennik wzmocnienia więzi między Polską a Litwą i powołania kościoła narodowego. Mimo że był przywódcą protestantów, na znak tolerancji został przedstawiony w towarzystwie biskupa katolickiego.

? Które spośród grup szlacheckich mogły mieć sprzeczne interesy i rywalizować ze sobą?

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak powstawała Rzeczpospolita Obojga Narodów?

- stałe zagrożenie Litwy ekspansją Moskwy
- brak męskiego potomka Zygmunta Augusta
- obawy magnaterii litewskiej przed utratą wpływów w wyniku unii
- rozpoczęcie sejmowych obrad na temat wzmocnienia unii polsko-litewskiej
- opuszczenie obrad przez magnatów litewskich i ich stronników
- przekazanie Polsce przez króla części ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego
- powrót magnatów litewskich na obrady i zawarcie unii lubelskiej w 1569 r.
- stopniowa polonizacja szlachty litewskiej i ruskiej
- wzrost potęgi i znaczenia Rzeczypospolitej
- zabezpieczenie zjednoczonego państwa przed zerwaniem unii na skutek wymarcia dynastii

RZECZPOSPOLITA PO UNII LUBELSKIEJ

? 1. Wskaż ziemie, które zostały przekazane Koronie przed podpisaniem unii lubelskiej.
2. Wskaż tereny, które za panowania Zygmunta Augusta znalazły się we wspólnym władaniu Polski i Litwy.

Administracyjnie Rzeczpospolita dzieliła się na pięć **prowincji** (największą Małopolskę z Rusią Czerwoną, Podolem i Kijowszczyzną, Wielkie Księstwo Litewskie, Wielkopolskę, Mazowsze i Prusy Królewskie), w skład których wchodziły mniejsze **województwa** i **ziemie**.

Już za życia Zygmunta Augusta sytuacja polityczna w państwie była niestabilna, jako że król nie doczekał się potomstwa. Obawiano się zaciekłej rywalizacji politycznej i walki o tron w realiach funkcjonowania państwa unijnego, które zamieszkiwała ludność zróżnicowana pod względem narodowościowym i wyznaniowym. Szczególnie niepokoiły narastające konflikty z ludnością kozacką i trudne relacje z wyznawcami prawosławia. Zwiększało się także zagrożenie zewnętrzne. Korona Polska zaczęła bezpośrednio graniczyć z Moskwą, co mogło prowadzić do wojen o dominację w tym rejonie. Ponadto wydłużyła się granica Korony z imperium osmańskim, z czym wiązało się większe ryzyko najazdu Tatarów. Władcy musieli w większym stopniu kontrolować sytuację na niespokojnym pograniczu z Moskwą i Turcją, co oznaczało przeniesienie punktu ciężkości polityki polskiej na wschód.

WIELOETNICZNA RZECZPOSPOLITA

W połowie XVII w. w kraju żyło 11 mln ludzi, co sprawiało, że Rzeczpospolita była pod względem zaludnienia czwartym krajem w Europie. Wbrew nazwie Rzeczpospolitą Obojga Narodów zamieszkiwali nie tylko Polacy i Litwini. W państwie najliczniejszą grupę ludności stanowili Polacy. Kolejne duże grupy stanowili Litwini i Rusini. Liczni byli także Niemcy w Prusach Królewskich oraz Żydzi. Oprócz nich wymienić należy jeszcze Łotyszy i Liwów w Inflantach, Ormian i Tatarów oraz Kozaków w Ukrainie, zorganizowanych na sposób wojskowy. W miastach można było spotkać zwarte kolonie Włochów, Szkotów, Czechów, Węgrów i Francuzów, a na Żuławach niderlandzkich osadników zwanych olędrami. Akt unii doprowadził też do **migracji wewnętrznej**, gdyż wiele rodzin szlacheckich z Korony, skuszonych wizją wzbogacenia, przenosiło się na żyzne ziemie ukraińskie. Szlacheckie i magnackie elity litewskie oraz ruskie ulegały szybkiej **polonizacji**, przyjmując polski język i kulturę, chociaż pielęgnowano i stale podkreślano poczucie litewskiej odrębności.

PIERWSZE BEZKRÓLEWIE

Śmierć Zygmunta Augusta w 1572 r. oznaczała początek bezkrólewia w Rzeczypospolitej. Zgodnie z obowiązującym wówczas prawem, w celu zapewnienia porządku, bezpieczeństwa i funkcjonowania organów państwa, zawiązywano **konfederacje kapturowe**, czyli związki szlachty przejmujące władzę w okręgach sejmikowych. W tym okresie sądy były zawieszone, ponieważ działały w imieniu króla. Aby sprawnie egzekwować prawo, szlachta zgromadzona w ramach konfederacji wybierała władze konfederackie oraz wyłaniała tzw. **sądy kapturowe** (więcej na ten temat w Warto wiedzieć na s. 89).

W zastępstwie zmarłego króla władzę centralną, czyli urząd **interrexa**, po długich dyskusjach, objął najwyższy dostojnik kościelny, arcybiskup gnieźnieński **Jakub Uchański**. Odtąd podczas każdorazowego bezkrólewia urząd ten miał pełnić prymas, któremu przyznano szerokie uprawnienia, w tym:

- zwoływanie sejmików i sejmów,
- zarządzanie administracją wewnętrzną,
- prowadzenie polityki zagranicznej.

CIEKAWOSTKA

Jeden kraj – wiele języków

Językiem urzędowym w Koronie był **polski**, jednak oficjalnym językiem dyplomacji i sądownictwa pozostawała **łacina**. W Wielkim Księstwie używano **języka litewskiego**, choć jego znaczenie malało. Na Ukrainie posługiwano się **językiem ruskim**, który – podobnie jak wiara prawosławna – przyczyniał się do podtrzymania lokalnej tożsamości. Z kolei na drugim krańcu Rzeczypospolitej, w Prusach Królewskich, dominował **język niemiecki**. Rozsiani po całym kraju Żydzi, oprócz polskiego, używali dwóch odrębnych języków: przy obrzędach religijnych **hebrajskiego**, a na co dzień **jidysz**. W Inflantach chłopi mówili po **łotewsku**. Pozostałe niewielkie mniejszości władały rodzimymi językami – ormiańskim czy wołoskim – lub ulegały szybkiej polonizacji.

Strop XVII-wiecznej synagogi w Gwoździcu pokrywały napisy w języku hebrajskim. Jidysz opierał się głównie na języku niemieckim, jednak zapisywano go z użyciem znaków alfabetu hebrajskiego.

▪ *rekonstrukcja, Polska, XXI w.*

PRZEBIEG PIERWSZEJ ELEKCJI

W drugiej połowie XVI w. wolna elekcja była praktyką niespotykaną, jednak w krótkim czasie stała się jednym z trwałych fundamentów ustroju demokracji szlacheckiej. W pierwszej wolnej elekcji po śmierci Zygmunta Augusta pojawiło się pięciu kandydatów do objęcia tronu polskiego:

- król szwedzki **Jan III Waza**,
- car rosyjski **Iwan IV Groźny**,
- książę pruski **Albrecht II Hohenzollern**,
- syn cesarza **Ernest Habsburg**,
- brat króla Francji **Henryk Walezjusz**.

Wśród szlachty pojawił się postulat wyłonienia rodaka, czyli „**Piasta**", co stanowiło symboliczne odwołanie do najstarszej polskiej dynastii. Nie osiągnięto jednak zgody i ostatecznie władcę wybierano spośród cudzoziemców. Wstępem do właściwej elekcji był **sejm konwokacyjny** zwołany w początkach 1573 r., podczas którego zatwierdzono dokładny czas wyboru monarchy oraz listę kandydatów do tronu. Przyjęto wówczas również doniosły akt **konfederacji warszawskiej**, zapewniającej wolność religijną w kraju i chroniącej przed wybuchem wewnętrznych wojen religijnych (więcej o konfederacji warszawskiej na s. 75).

Głosowanie na wytypowanych kandydatów do tronu odbywało się w czasie **sejmu elekcyjnego**. Miało ono masowy charakter, dlatego uzyskało nazwę **elekcja *viritim*** (łac. 'razem, co do jednego'). Udział mógł w niej wziąć każdy szlachcic, w odróżnieniu do sejmów, w których uczestniczyli tylko posłowie wybrani na sejmikach. Pierwsza wolna elekcja odbyła się pod Warszawą, położoną w centrum państwa polsko-litewskiego po zawarciu unii lubelskiej. Zgromadziło się tam w kwietniu 1573 r. ok. 40 tys. szlachty. Królem został obrany kandydat francuski **Henryk Walezy**. Zwyciężył głównie dzięki poparciu stronnictwa antyhabsburskiego oraz hojności swojego wysłannika

WARTO WIEDZIEĆ

Sądy kapturowe

Nazwa tych sądów, zwanych potocznie **kapturami**, wzięła się od elementu stroju, czyli czarnych kapturów. Sędziowie zakładali je, żeby wyrazić żałobę po zmarłym królu, a nie zachować anonimowość, jak np. kaci. Instytucje te działały sprawnie i odgrywały niezwykle ważną rolę, ponieważ zapewniały bezpieczeństwo mieszkańcom Rzeczypospolitej w trudnym okresie przejściowym. Sądy kapturowe prowadziły wyłącznie pilne sprawy karne (dotyczące oskarżeń o zabójstwa, rabunki, gwałty czy zdradę państwa), w których stronami byli szlachcice. Oskarżonych osądzano szybko i surowo, aby nie dopuścić do szerzenia się bezprawia.

? Z jakiego powodu wyroki sądów kapturowych były tak surowe?

Potęga Rzeczypospolitej u zenitu – Złota wolność to obraz Jana Matejki. Została tu ukazana scena elekcji Henryka Walezego w 1573 r. W namiocie 1 odbywają się obrady senatu z udziałem interrexa 2. Na zewnątrz są widoczni przedstawiciele kandydatów na władcę 3.

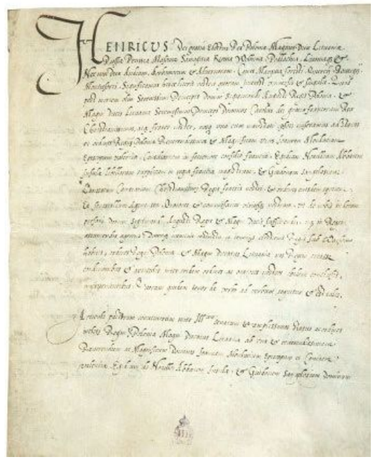
▪ *obraz, Kraków, 1889 r.*

w składaniu obietnic. Jego kandydaturę poparła też **Anna Jagiellonka**, siostra Zygmunta Augusta, która uzyskała zapewnienie, że książę ożeni się z nią po objęciu tronu. Ustalono datę koronacji i wyprawiono oficjalne poselstwo do Francji z zaproszeniem do przybycia elekta. Zwieńczeniem procesu obierania króla był **sejm koronacyjny**, czyli koronacja, która zwyczajowo odbywała się w Krakowie.

ARTYKUŁY HENRYKOWSKIE I *PACTA CONVENTA*

Warunkiem objęcia tronu było zaprzysiężenie przez króla-elekta dwóch specjalnych dokumentów. Szlachta chciała w ten sposób potwierdzić posiadane przywileje, ugruntować swoją pozycję oraz nie dopuścić do wzmocnienia władzy królewskiej. **Artykuły henrykowskie**, których nazwa pochodziła od imienia nowego króla, określały fundamenty ustrojowe państwa, czyli odpowiadały współczesnym konstytucjom. Przedstawiano je później do podpisania każdemu nowemu władcy. Najważniejsze postanowienia mówiły, że:

- tron polski miał pozostać elekcyjny, co oznaczało, że król nie będzie mógł wskazać ani przeforsować za swojego życia wyboru następcy, nawet własnego syna;
- władca gwarantował innowiercom wolność religijną;
- senat zatwierdzał kierunki polityki zagranicznej państwa oraz wybór przez króla kandydatki na żonę (ponieważ miało to ogromne znaczenie polityczne);
- król nie mógł tworzyć nowych urzędów;
- prawo litewskie i ruskie miało zachować odrębność od polskiego;
- w razie rażącego złamania praw zawartych w Artykułach henrykowskich szlachcie przysługiwało **prawo do wypowiedzenia królowi posłuszeństwa**.

Pacta conventa Henryka Walezego zostały spisane po łacinie – w języku ówczesnej dyplomacji i nauki.

▪ *dokument, Polska, 1573 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

HENRYK WALEZY

1551–1589

Pierwszy polski król elekcyjny. Urodził się jako syn króla Francji Henryka II Walezjusza i Katarzyny Medycejskiej. Przyczynił się do wypadków nocy św. Bartłomieja, do której doszło niedługo przed jego wyborem na polski tron. W początkach 1574 r. został koronowany na króla Polski w wieku 23 lat. Jego krótkie panowanie w Rzeczypospolitej jest oceniane negatywnie. Mówi się o nim jako o „królu malowanym", czyli udawanym. Zasłynął nie z trafnych decyzji politycznych i wojskowych, lecz z trybu życia i wyglądu. Nosił kolczyki, a także stroje i fryzury uważane w tym czasie za ekstrawaganckie. Wydawał wystawne uczty i miał skłonność do hazardu. Opuścił potajemnie kraj na wieść o śmierci swojego brata Karola IX. Zasiadł na tronie Francji jako Henryk III i rządził tam jako ostatni władca z dynastii Walezjuszów. Zginął zasztyletowany.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ANNA JAGIELLONKA

1523–1596

Polska królowa, ostatnia z dynastii Jagiellonów. Córka Zygmunta Starego i Bony Sforzy, siostra Zygmunta Augusta. Poparła kandydaturę Henryka Walezego, który przed objęciem polskiego tronu zobowiązał się do jej poślubienia, ale słowa nie dotrzymał. Podczas drugiego bezkrólewia stała się naturalną kandydatką obozu szlacheckiego do korony jako żona dla Stefana Batorego. Poślubiła go tuż przed koronacją. Żyła dłużej od męża o całą dekadę, mimo że była od niego o 10 lat starsza. Była gorliwą katoliczką i zdecydowaną zwolenniczką kontrreformacji. Objęła swoim mecenatem Akademię Krakowską.

Drugi dokument, czyli ***pacta conventa***, miał już bardziej zróżnicowany charakter. Był indywidualną umową z każdym następnym królem-elektem. Henryk Walezy zaprzysiągł zawarcie polsko-francuskiego sojuszu wojskowego i układu handlowego. Zobowiązał się spłacić długi poprzedniego władcy oraz Rzeczy pospolitej. Miał też oddalić cudzoziemców, którzy z nim przyjechali. Król obiecał również zadbać o rozwój polskiej oświaty poprzez finansowanie Akademii Krakowskiej oraz edukacji stu synów szlacheckich.

KRÓTKIE PANOWANIE HENRYKA WALEZEGO

Kiedy Henryk Walezy obejmował tron, nie znał ani języka polskiego, ani łaciny, co utrudniało mu porozumiewanie się z poddanymi, nie mówiąc już o samodzielnym rządzeniu. Wiele decyzji podejmowali jego francuscy doradcy, mający duże doświadczenie polityczne. Władca nie cieszył się popularnością w kręgach dworskich z powodu osobliwych strojów i obyczajów oraz otaczania się wyłącznie Francuzami, chociaż później odesłał swoich dworzan. Ciągle odkładał przyrzeczony przez siebie ślub z Anną Jagiellonką. Oskarżano go również o brak zaangażowania w sprawy polskie, mimo że próbował pozyskać niektórych magnatów dla swoich planów wzmocnienia władzy królewskiej. Nie przedsięwziął jednak żadnych znaczących kroków w polityce zagranicznej. Jego panowanie trwało zaledwie pięć miesięcy. Na wieść o śmierci swojego brata, francuskiego władcy, w połowie 1574 r. uciekł z Rzeczypospolitej do Francji, aby zasiąść tam na tronie. Ruszyła za nim natychmiast pogoń, która doścignęła go już poza granicami kraju, ale król mimo próśb nie zawrócił. Obiecał powrócić za kilka miesięcy i udał się w dalszą drogę do Francji. W państwie polsko-litewskim rozpoczął się stan zawieszenia. Nie wiedziano, czy ogłosić bezkrólewie. Wysłano do Francji poselstwo, które postawiło Walezjuszowi **ultimatum**, wzywające go do powrotu najpóźniej za rok od ucieczki pod groźbą **detronizacji**. Ostatecznie do niej doszło, a w Rzeczypospolitej wkrótce przystąpiono do organizowania kolejnej elekcji.

Ucieczka Henryka Walezego to obraz, na którym Artur Grottger przedstawił scenę potajemnego wyjazdu władcy [1] z kraju. Dramatyczną ucieczkę z Wawelu Henryk wraz ze świtą podjął nocą, co sugeruje postać na koniu rozświetlająca pochodnią mroczny las [2]. Ponury nastrój obrazu oddaje jednak raczej niepokój, jaki zapanował w Rzeczypospolitej po bezpowrotnym, jak się okazało, wyjeździe króla.

▪ *obraz, Wiedeń, 1860 r.*

Ultimatum – ostateczne żądanie, często łączone z groźbą (np. wypowiedzenia wojny) w razie jego niespełnienia przez stronę, której było stawiane.
Detronizacja – pozbawienie władzy królewskiej.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj przyczyny, okoliczności i skutki zawarcia unii lubelskiej.
2. Opisz charakter i główne postanowienia dokumentów przedkładanych do zaprzysiężenia każdemu królowi od czasów pierwszej wolnej elekcji.
3. Oceń panowanie Henryka Walezego w państwie polsko-litewskim.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Grzybowski, *Henryk Walezy*, Wrocław 1985.
H. Wisner, *Unia. Sceny z przeszłości Polski i Litwy*, Warszawa 1988.

Podsumowanie rozdziału II
„Złoty wiek” Rzeczypospolitej

1 Panowanie ostatnich Jagiellonów

1. Po Kazimierzu Jagiellończyku tron Polski obejmowali jego synowie: Jan Olbracht (1492–1501), Aleksander (1501–1506) i Zygmunt Stary (1506–1548).
2. W 1525 r. hołd lenny Zygmuntowi Staremu złożył mistrz krzyżacki Albrecht Hohenzollern, który przeszedł na luteranizm.
3. Po śmierci Zygmunta Starego polski tron objął jego syn Zygmunt August (1548–1572). Zawarł on układ z Habsburgami o przyjaźni i starał się rozszerzyć polskie wpływy nad Bałtykiem. W wyniku I wojny północnej (1563–1570) do Rzeczypospolitej przyłączono część Inflant.
4. Idee odrodzenia upowszechniały się na ziemiach polskich m.in. dzięki wpływowi dworu Jagiellonów, którzy przebudowali zamek wawelski.
5. Polska nauka zasłynęła z wielu osiągnięć, spośród których największe znaczenie miała teoria heliocentryczna Mikołaja Kopernika. Rozwijały się medycyna, geografia i historia. Uczelnie wyższe działały w Krakowie, Wilnie, Zamościu i Rakowie. Polscy pisarze tworzyli zarówno po łacinie, jak i po polsku.

2 Demokracja szlachecka

1. Przywileje uzyskiwane przez szlachtę uczyniły z niej dominującą warstwę społeczną. Nastąpiło to kosztem mieszczaństwa (zabroniono mu kupować majątki ziemskie) i chłopów (ograniczono ich prawa).
2. Najważniejsze decyzje dotyczące Polski zapadały na sejmie walnym, który składał się z trzech stanów – króla, senatu i izby poselskiej. Tę ostatnią tworzyli przedstawiciele szlachty wybierani wcześniej na sejmikach. Od 1505 r., czyli roku uchwalenia konstytucji *Nihil novi*, król nie mógł wprowadzać nowego prawa bez zgody sejmu. Ponadto w 1537 r., podczas tzw. wojny kokoszej, król potwierdził elekcyjność tronu.
3. Szlachta w XVI w. stanowiła ok. 6–7% społeczeństwa, ale nie była jednorodną warstwą społeczną. Tworzyły ją magnateria, szlachta średnia, zagrodowa i gołota.
4. Za panowania dwóch ostatnich Jagiellonów powstał tzw. ruch egzekucyjny. Do jego postulatów należało m.in. odebranie z rąk magnatów królewszczyzn, czyli ziem króla, które były bezprawnie użytkowane przez możnych.

Rzeczpospolita Babińska była powstałym w Babinie koło Lublina klubem towarzyskim, który w XVI w. gromadził polskich artystów, pisarzy, uczonych, a także osoby interesujące się kulturą. Byli z nim związani m.in. Jan Kochanowski 1, Mikołaj Rej 2, Andrzej Frycz Modrzewski 3. Podczas spotkań w atmosferze zabawy dyskutowano też o ważnych kwestiach, lecz głównie prezentowano żartobliwe wiersze i opowiadano anegdoty. Scenę spotkania w ramach Rzeczypospolitej Babińskiej przedstawił na obrazie Jan Matejko.

▪ *obraz, Kraków, 1881 r.*

3 Reformacja i kontrreformacja w Rzeczypospolitej

1. Nowe idee religijne szybko przenikały na ziemie polskie. Luteranizm przyjmowało mieszczaństwo, a kalwinizm szlachta. Pojawił się też niezrealizowany postulat utworzenia w Polsce kościoła narodowego.
2. Bracia polscy (arianie) to wyznawcy odłamu protestantyzmu, krytykowani z powodu głoszonych zasad wiary (m.in. nie uznawali boskości Chrystusa). Część z nich głosiła radykalne postulaty społeczne.
3. Na ziemiach polskich nie doszło do wybuchu wojen religijnych. W 1570 r. przedstawiciele większości wyznań protestanckich zawarli porozumienie, tzw. ugodę sandomierską. Następnie w 1573 r. uchwalono akt konfederacji warszawskiej, wprowadzający wolność religijną.
4. W działaniach kontrreformacyjnych w Rzeczypospolitej dużą rolę odegrali jezuici, którzy zostali tu sprowadzeni w latach 60. XVI w.
5. W 1596 r. zawarto unię brzeską, która doprowadziła do powstania kościoła greckokatolickiego.

Nagrobek Zygmunta Augusta, ostatniego króla z dynastii Jagiellonów, umieszczono w kaplicy Zygmuntowskiej na Wawelu. Władcę przedstawiono z zamkniętymi oczami, wspartego na przedramieniu.

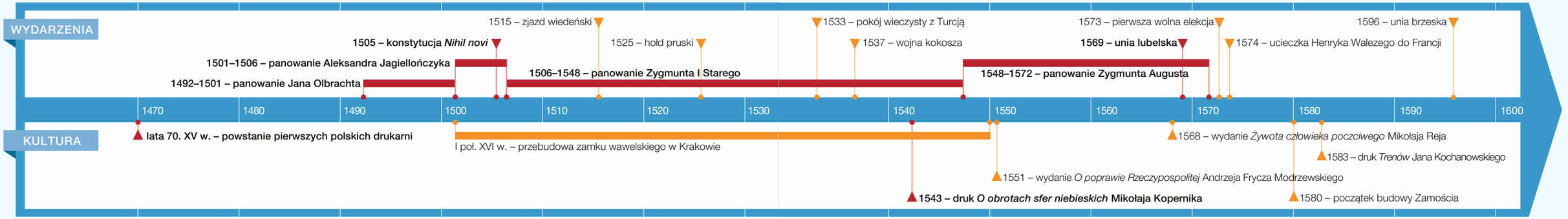
▪ *rzeźba, Kraków, XVI w.*

4 Społeczeństwo i gospodarka Rzeczypospolitej w XVI wieku

1. Społeczeństwo Rzeczypospolitej tworzyły cztery stany – szlachta, duchowieństwo, mieszczaństwo i chłopstwo. Dużą autonomią dysponowały mniejszości narodowe, jak np. Żydzi i Ormianie. Poza wymienionymi stanami funkcjonowali ludzie luźni.
2. Miasta Rzeczypospolitej nie były tak bogate jak ośrodki na zachodzie Europy. Wyróżniały się spośród nich jedynie duże miasta Prus Królewskich.
3. Zwiększenie zapotrzebowania na zboże w Europie Zachodniej spowodowało rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Rzeczypospolitej. Szlachta zakładała folwarki i wprowadziła poddaństwo chłopów.
4. Handel zbożem oraz innymi produktami rolnymi i leśnymi z terenów Rzeczypospolitej odbywał się w dużej mierze poprzez port w Gdańsku, najbogatszym i największym mieście państwa polsko-litewskiego. Szlachta za uzyskane środki finansowe chętnie kupowała dobra luksusowe i artykuły kolonialne.

5 Rzeczpospolita Obojga Narodów

1. Unia personalna pomiędzy Polską i Litwą nie miała trwałego charakteru. Jagiellonowie nie chcieli, aby tron litewski przestał być dziedziczny i stał się elekcyjny jak polski. Dopiero Zygmunt August w obliczu braku potomka zmienił zdanie.
2. 1 lipca 1569 r. w Lublinie został zaprzysiężony akt unii realnej pomiędzy Polską i Litwą – powstała Rzeczpospolita Obojga Narodów, rządzona przez jednego władcę, mająca jeden sejm, wspólną monetę i politykę zagraniczną. Odrębne pozostały urzędy centralne, wojsko i skarby państwowe.
3. Po bezpotomnej śmierci Zygmunta Augusta odbyła się pierwsza wolna elekcja (1573 r.). Poparcie głosującej szlachty uzyskał Henryk Walezjusz, brat króla Francji. Nowy władca zaprzysiągł dwa dokumenty – Artykuły henrykowskie (zbiór najważniejszych zasad ustrojowych Rzeczypospolitej) oraz *pacta conventa* (osobiste zobowiązania władcy).
4. Panowanie Henryka Walezego trwało kilka miesięcy, gdyż po zwolnieniu się tronu francuskiego król uciekł do Francji, aby objąć koronę po zmarłym bracie.

To budzi kontrowersje

Dlaczego Rzeczpospolita nie stała się państwem protestanckim?

Już kilka lat po wystąpieniu Marcina Lutra głosiciele nowej doktryny pojawili się w Polsce i na Litwie. Nowe wyznania szybko zyskały popularność, co pozwala postawić pytanie: czy Rzeczpospolita mogła stać się państwem protestanckim? A jeśli nie, to jakie czynniki o tym zadecydowały?

Początkowo tempo przechodzenia polskiej szlachty na wyznania reformowane było zawrotne. Według szacunków w XVI w. zmieniło je ok. 1/5 przedstawicieli tego stanu. Jednak liczebność wspólnot protestanckich zmniejszyła fala konwersji na katolicyzm na przełomie XVI i XVII w. Wygasły też niektóre wielkie rody protektorów reformacji, co spowodowało, że mniejszym zborom zaczęło brakować hojnych patronów. Ponadto wojny w XVII w. z przeciwnikami wyznającymi luteranizm, prawosławie czy islam skupiły szlachtę wokół Kościoła katolickiego. Nastąpił zmierzch tolerancji religijnej, innowierców marginalizowano i wzrastały nastroje niechętne obcokrajowcom. Ustawy sejmowe zaczęły ograniczać prawa protestantów, zaś arianie zostali wygnani z kraju.

Obóz reformacyjny był mocno podzielony. Wynikało to z tego, że poszczególne wyznania były atrakcyjne dla różnych grup społecznych. Luteranizm stał się wyznaniem mieszczaństwa, ale głównie w skupiskach ludności niemieckiej. Z kolei kalwinizm chętnie przyjmowała szlachta, ponieważ chciała uniezależnić się od kurateli Kościoła i przeprowadzić sekularyzację jego majątków. Jednocześnie wielu szlacheckich ewangelików nie zmieniało swojego trybu życia, przez co nie stanowili dobrego przykładu zalecanej przez Kalwina skromności. Ponadto poza strefą wpływów wyznań reformowanych znalazł się prawie cały stan chłopski, najliczniejszy ze wszystkich. Podstawą była bowiem lektura Biblii, a chłopi nie umieli czytać i nie mieli możliwości się tego nauczyć, bo szkolnictwo protestanckie koncentrowało się w miastach. Upadła też idea budowy polskiego kościoła narodowego, która zakładała zmianę doktryny w duchu reformacyjnym, zniesienie celibatu księży i rozluźnienie bądź zerwanie więzi z Rzymem. Oprócz nielicznych wyjątków niewielkie było zainteresowanie polemikami i sporami teologicznymi. Nigdy nie osiągnięto także całkowitego porozumienia w sprawach doktryny, a próby zjednoczenia ewangelików przez Jana Łaskiego Młodszego w XVI w. zakończyły się niepowodzeniem. Innowiercy nie stworzyli silnego stronnictwa politycznego, które chroniłoby ich interesy i walczyło o władzę. Udało się jedynie zawrzeć w 1570 r. ugodę sandomierską w celu obrony przed postępami kontrreformacji i dyskryminacją.

Początkowe sukcesy reformacji zostały powstrzymane przez wdrażanie ustaleń soboru trydenckiego. Aktywnie działali jezuici, którzy z czasem uzyskali monopol na kształcenie młodzieży w prowadzonych przez siebie kolegiach. Naukę podejmowali tam również synowie z rodzin protestanckich. Katolicyzm zachował uprzywilejowaną pozycję religii państwowej, a królowie pozostali przy tym wyznaniu i zapewnili mu opiekę. Silną pozycję utrzymały jedynie gminy luterańskie w wielkich miastach Prus Królewskich – Gdańsku, Elblągu i Toruniu.

PODYSKUTUJMY

1. Czy szerokie upowszechnianie zasad wyznań reformowanych wśród chłopów mogłoby wpłynąć na zmianę religii państwowej w Rzeczypospolitej? Uzasadnij swoją opinię.
2. Oceń, czy ustrój i struktura społeczna państwa polsko-litewskiego miały wpływ na rozwój wyznań reformowanych i uzasadnij swoje stanowisko.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Opisz, jak zakończył się konflikt z Krzyżakami za panowania Zygmunta Starego.
2. Wymień najważniejsze zabytki sztuki polskiej, które powstały w epoce renesansu.
3. Podaj zalety i wady demokracji szlacheckiej.
4. Wyjaśnij, dlaczego miasta w Rzeczypospolitej miały słabszą pozycję niż ośrodki miejskie na zachodzie Europy.
5. Przedstaw własną ocenę unii lubelskiej.
6. Oceń znaczenie aktu konfederacji warszawskiej.

▪ Willem van de Velde, *Statki na kotwicy na zatoce*, obraz, XVII w.

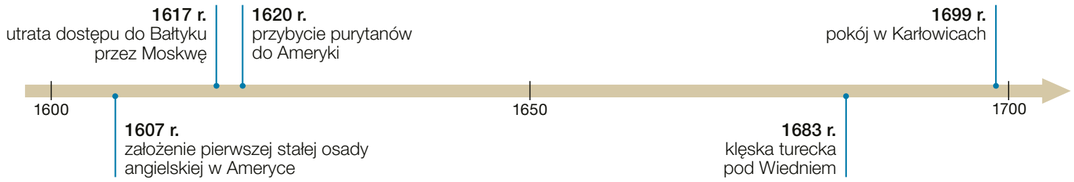
III
EUROPA W XVII WIEKU

1 Nowe potęgi europejskie w XVII wieku
2 Absolutyzm we Francji
3 Wojna trzydziestoletnia
4 Rewolucja angielska i monarchia parlamentarna
5 Kultura Europy w XVII wieku

1 NOWE POTĘGI EUROPEJSKIE W XVII WIEKU

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- udział państw europejskich w podziale Nowego Świata w XVII w.,
- rozwój państwa moskiewskiego,
- ekspansja turecka w Europie po zdobyciu Konstantynopola.

UPADEK ZNACZENIA HISZPANII

Hiszpania, największa dotychczas potęga kolonialna świata, znalazła się na przełomie XVI i XVII w. w kryzysie. Długotrwały napływ ogromnych ilości szlachetnych kruszców i towarów kolonialnych z Ameryki wywołał poważne problemy ekonomiczne:

- doprowadził do dużej inflacji oraz wzrostu cen;
- spowodował uzależnienie gospodarki od importu dóbr i surowców, w tym także zboża.

Dodatkowo w początkach XVII w. król wygnał **morysków**, czyli potomków muzułmanów, którzy przyjęli chrześcijaństwo, lecz zachowali własny język i obyczaje oraz skrycie wyznawali swoją wcześniejszą religię – islam. Ich wygnanie pozbawiło hiszpańską gospodarkę znacznej części wykwalifikowanych rzemieślników i rolników.

Władcy Hiszpanii popełnili również wiele błędów politycznych. Wojny z Francją okazały się kosztowne i bezowocne. Koniec wojny trzydziestoletniej (zob. s. 112–115) przyniósł utratę bogatych Niderlandów Północnych, czyli Holandii. Wybuchły też dwa powstania niepodległościowe – w Katalonii i Portugalii, połączonej z Hiszpanią unią personalną. O ile Katalończycy zostali pokonani, to Portugalczycy odnieśli sukces i odzyskali niepodległość. Ponadto nasilająca się rywalizacja o wpływy na innych kontynentach doprowadziła do konfliktów Hiszpanii z nowymi potęgami kolonialnymi, które kończyły się jej porażkami i utratą części terenów zamorskich.

Powrót holenderskich statków do Amsterdamu w 1599 r. z drugiej wyprawy do Indii Wschodnich, czyli dzisiejszej Indonezji. Okazała się ona sukcesem i rozpoczęła okres wpływów Holendrów w tamtym rejonie świata.

- *obraz, Niderlandy, XVI w.*

NOWE IMPERIA KOLONIALNE

Jeszcze na przełomie XV i XVI w. do rywalizacji o zamorskie posiadłości włączyła się **Anglia**. Jej pierwszym celem była kolonizacja Ameryki Północnej, jednak wysiłki te długo pozostawały daremne. Dopiero w 1607 r. udało się utworzyć stałą osadę angielską – Jamestown [czyt.: dżejmstałn] i rozpoczęto walki z tubylcami o okoliczne terytoria. Kolonizacja nabrała tempa wraz z przybyciem do Ameryki **purytanów**, czyli angielskich kalwinistów (więcej o nich w Warto wiedzieć na s. 118) w 1620 r. Tworzone stopniowo kolonie z czasem zajęły prawie całe wybrzeże Atlantyku i stały się schronieniem dla radykalnych wyznawców reformacji. Na Karaibach Anglicy odebrali Hiszpanom Jamajkę – ośrodek produkcji cukru i rumu, oraz inne mniejsze wyspy, a w Ameryce Południowej – część Gujany.

W drugiej połowie XVII w. Anglicy podjęli działania w celu pozyskania kolonii w Azji i Afryce. Swoje faktorie założyli w Indiach i na afrykańskim Wybrzeżu Niewolniczym (rejon Zatoki Gwinejskiej). Za działania te odpowiadały **kompanie handlowe** – stowarzyszenia inwestorów, które posiadały nadane przez władców szczególne przywileje na handel na danym obszarze. Od końca XVII w. Anglicy docierali też do Australii, którą ostatecznie skolonizowali dopiero wiek później.

Do walki o terytoria zamorskie przystąpiła również **Francja**. Już w XVI w. jej żeglarze docierali do Ameryki Północnej. Choć próby założenia osad długo nie przynosiły rezultatu, ostatecznie udało się im zająć Kanadę. Ten ogromny obszar był słabo zamieszkany i zagospodarowany, lecz osadnicy bogacili się na handlu futrami. Mniejsze, ale gospodarczo ważne kolonie utworzono także w Ameryce Południowej, Azji i Afryce. Wzorem innych państw interesy prowadziły tam specjalnie powoływane kompanie handlowe.

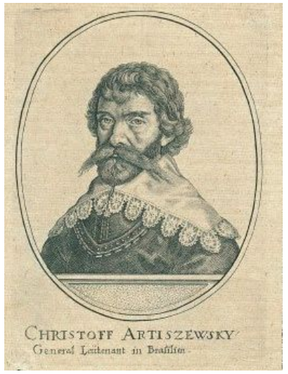
Święto Dziękczynienia po zebraniu pierwszych plonów w Ameryce obchodzili w Plymouth w 1621 r. osadnicy, którzy dotarli tam z Anglii na pokładzie Mayflower [czyt.: mejflałer]. Święto przypominające to wydarzenie jest obecnie dla Amerykanów jednym z najważniejszych.

- *obraz, Stany Zjednoczone, XX w.*

CIEKAWOSTKA

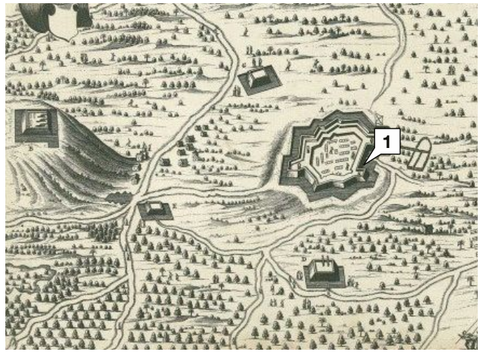
Polski konkwistador

Krzysztof Arciszewski był polskim szlachcicem, który żył w latach 1592–1656. Rozpoczął karierę wojskową, walcząc w polskim wojsku ze Szwedami w Inflantach. Potem jednak, skazany sądownie za przestępstwa, musiał opuścić kraj. Udał się do Holandii, aby studiować sztukę wojenną. Następnie wstąpił na służbę Kompanii Zachodnioindyjskiej, a w 1629 r. wyruszył do Ameryki Południowej, gdzie walczył po stronie Holandii z Portugalczykami. Został awansowany do rangi admirała i generała artylerii. Był poetą i pisarzem oraz autorem najstarszych znanych polskich opisów zwyczajów Indian brazylijskich. Wskutek niepowodzenia Holendrów i nieporozumień z dowództwem wrócił do Rzeczypospolitej, gdzie objął stanowisko generała artylerii. Odznaczył się jako dowódca w czasie tłumienia powstań kozackich.

Krzysztof Arciszewski trzykrotnie był wysyłany przez Holendrów do Brazylii.

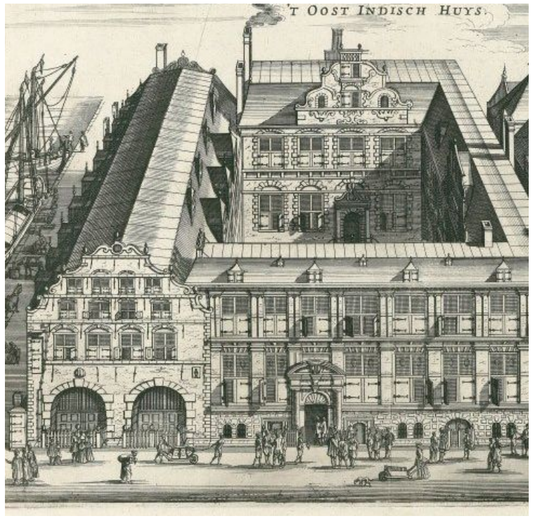
- *rycina, XVII w.*

Zdobycie Fortu Real 1 w Brazylii przez Arciszewskiego zostało ukazane na holenderskim planie.

- *rycina, XVII w.*

? Jakie możliwości otworzył przed Arciszewskim wyjazd do Ameryki Południowej?

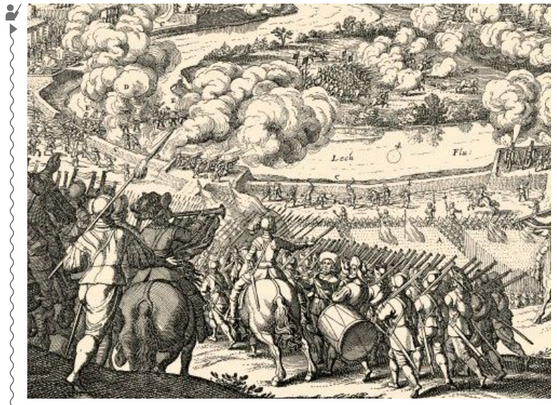

Siedziba główna Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej mieściła się w Amsterdamie. To tam zapadały najważniejsze decyzje tej potężnej organizacji. Prowadziła ona działalność handlową na Dalekim Wschodzie, gdzie dysponowała siecią faktorii handlowych, lecz także miała wpływ na holenderską politykę zagraniczną.

▪ *rycina, Niderlandy, XVII w.*

W XVII w. kupiecka **republika Holandii** stworzyła najpotężniejszą flotę na świecie. Pozwoliło im to opanować wiele terytoriów w Azji i Ameryce Południowej zajętych wcześniej przez Hiszpanię i Portugalię. Obsługę i ochronę holenderskiego handlu oraz interesów metropolii w Ameryce i Afryce zapewniała potężna **Kompania Zachodnioindyjska**. W drugiej połowie XVII w. wybuchły trzy wojny angielsko-holenderskie, w których zwyciężała Holandia. Mimo to nie powstrzymały one spadku znaczenia tego kraju. Ich dotychczasowe wpływy w koloniach zaczęła przejmować Anglia.

ZMIANA UKŁADU SIŁ NAD BAŁTYKIEM

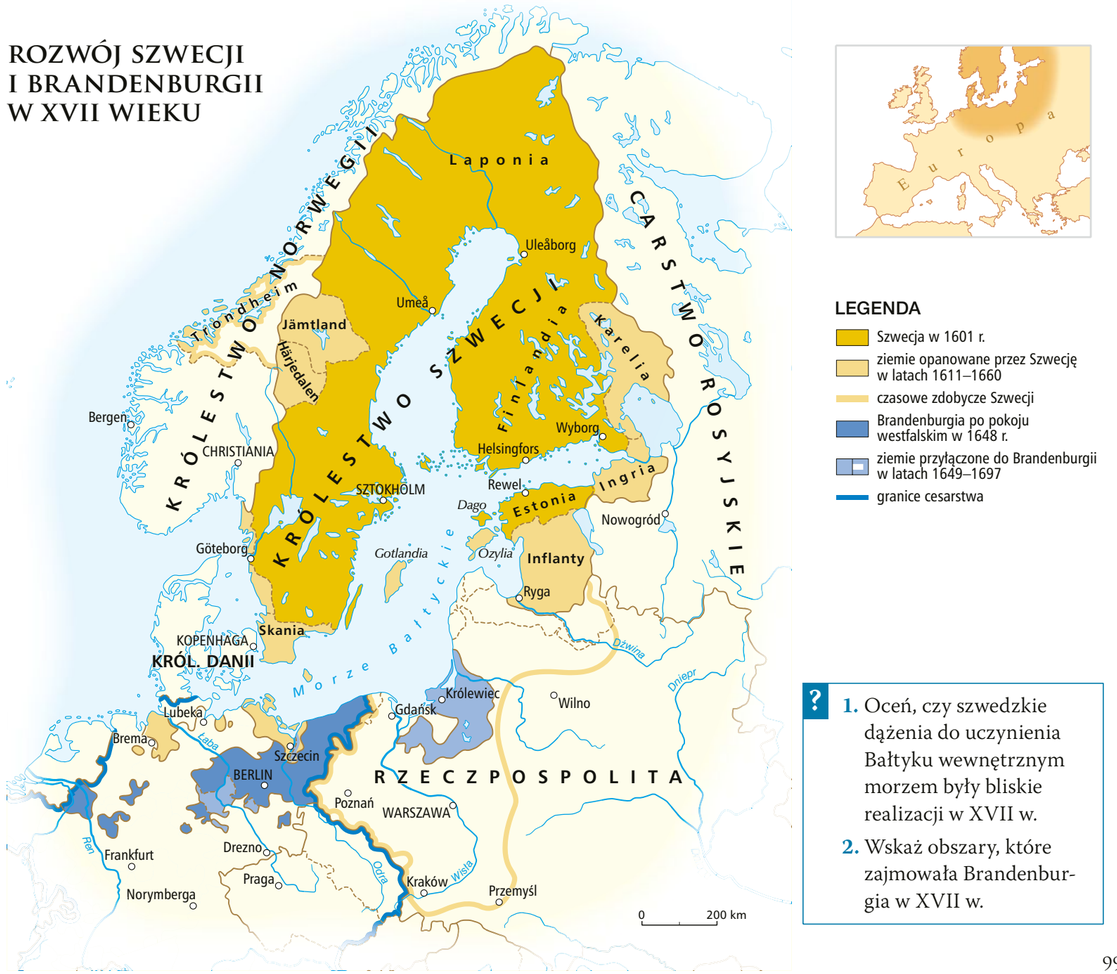
W XVII w. wyłoniły się nowe potęgi w Europie. Należała do nich **Szwecja**. Jej władcy podjęli walkę o panowanie w basenie Morza Bałtyckiego. Na przełomie XVI i XVII w., po objęciu tronu przez Karola IX Sudermańskiego, rozpoczęła się ekspansja terytorialna tego państwa. Obszarem działań wojennych stały się przede wszystkim – należące do Rzeczypospolitej – Inflanty i Kurlandia, ale Szwedzi walczyli również z Danią i Moskwą. Tę ostatnią udało się im w 1617 r. pozbawić dostępu do Bałtyku, a stan ten trwał aż do końca stulecia. Władcą, który wprowadził Szwecję na drogę ku potędze, był **Gustaw II Adolf** (jego biogram na s. 115). Wdrożył on ważne reformy wewnętrzne oraz rozpoczął budowę potężnej armii lądowej i silnej floty. Z powodzeniem wziął udział w wojnie trzydziestoletniej (szerzej o tym konflikcie na s. 112–117). Mimo że Gustaw II Adolf poległ w jednej z bitew, wojska szwedzkie do końca wojny odgrywały ważną rolę, a sam konflikt przyniósł Szwecji znaczne nabytki terytorialne. Jednak największy obszar to państwo osiągnęło pod rządami **Karola X Gustawa** w trakcie II wojny północnej w latach 1655–1660, czyli potopu szwedzkiego (więcej o nim na s. 156–159). Szwedzka armia zajęła wówczas tymczasowo dużą część Rzeczypospolitej. Choć wkrótce Szwecja musiała zwrócić większość zagrabionych ziem, to zdobyła ogromne łupy wojenne i zachowała pozycję jednej z potęg europejskich.

Armia szwedzka dzięki reformom wprowadzonym przez króla Gustawa Adolfa w XVII w. była uznawana za niepokonaną. W jej skład wchodzili nie tylko Szwedzi, lecz także duża rzesza najemników z różnych krajów Europy.

▪ *rycina, Niemcy, XVII w.*

ROZWÓJ SZWECJI I BRANDENBURGII W XVII WIEKU

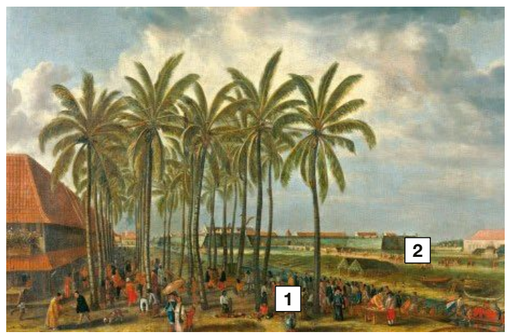

? 1. Oceń, czy szwedzkie dążenia do uczynienia Bałtyku wewnętrznym morzem były bliskie realizacji w XVII w.
2. Wskaż obszary, które zajmowała Brandenburgia w XVII w.

WARTO WIEDZIEĆ

Faktorie – ośrodki handlu kolonialnego

Faktorie, czyli placówki handlowe mocarstw kolonialnych na innych kontynentach, jako pierwsi zakładali Portugalczycy wzdłuż morskiego szlaku do Indii. Później rozwiązanie to było również stosowane przez Holendrów, Anglików i Francuzów w Afryce, Azji i Ameryce Północnej. Faktorie służyły nie tylko jako centra wymiany handlowej z rdzennymi mieszkańcami, lecz także jako porty przeznaczone do zaopatrywania przepływających statków europejskich kompanii handlowych.

Batawia, czyli dzisiejsza stolica Indonezji – Dżakarta, była głównym holenderskim ośrodkiem handlowym w Azji. Za targowiskiem [1] widoczna jest holenderska twierdza [2].

▪ *obraz, Niderlandy, XVII w.*

Holenderski kupiec wraz z żoną zostali przedstawieni na tle panoramy Batawii. Mężczyzna wskazuje laską flotę, co sugeruje jego zaangażowanie w handel.

▪ *obraz, Niderlandy, XVII w.*

? Dlaczego pojedyncze twierdze wystarczały, aby utrzymać kontrolę nad handlem w rozległych koloniach?

W początkach XVII w. władająca Brandenburgią gałąź dynastii **Hohenzollernów** objęła swoimi rządami polskie lenno – Prusy Książęce. Początkowo celem polityki elektorów brandenburskich stało się uzyskanie niezależności tego obszaru od Rzeczypospolitej. Pozycję międzynarodową Brandenburgii znacząco wzmocnił **Fryderyk Wilhelm**, zwany Wielkim Elektorem. Wykorzystując skomplikowaną sytuację w Europie podczas wojny trzydziestoletniej, zdołał przyłączyć do Brandenburgii Pomorze Zachodnie (zob. mapa na s. 99), a w 1657 r. uzyskać zniesienie zależności lennej Prus od Rzeczypospolitej. Przeprowadził liczne reformy wewnętrzne i rozpoczął budowę potężnej armii, dzięki czemu połączone dość przypadkowo ziemie przekształcały się w silne państwo.

BUDOWA IMPERIUM MOSKIEWSKIEGO

W XVI w. w państwie moskiewskim car **Iwan IV Groźny** sprawował absolutną władzę, zwaną **samodzierżawiem**. Monarcha przeprowadził reformy dodatkowo wzmacniające jego rządy i potencjał zbrojny Moskwy. Następnie z sukcesem podbijał kolejne tereny, m.in. rozszerzył granice państwa do Morza Kaspijskiego i rozpoczął zajmowanie Syberii. Jednak po śmierci tego władcy doszło do znacznego osłabienia państwa moskiewskiego. Na przełomie XVI i XVII w. nastały czasy zamętu, walk o koronę carską oraz interwencji obcych wojsk, zwane **Wielką Smutą**. Dobiegły one końca w 1613 r., gdy bojarzy wybrali carem **Michała Romanowa**. Założył on nową dynastię – Romanowów, która rządziła Rosją przez następne trzysta lat. Choć plany polityki bałtyckiej zakończyły się fiaskiem, to z powodzeniem prowadzono ekspansję w innych kierunkach. Romanowowie zajęli:

- część ziem ruskich ze Smoleńskiem oraz lewobrzeżną Ukrainę z Kijowem podczas długiej serii wojen z Rzecząpospolitą w drugiej połowie XVII w. (więcej na ten temat zob. na s. 151);
- Syberię, czyli rozległe i obfitujące w różne bogactwa tereny na wschodzie (więcej w ciekawostce na s. 100).

CIEKAWOSTKA

Podbój Syberii

Rozszerzanie granic państwa moskiewskiego związane było z handlem produktami leśnymi. Pozostający w służbie jednej z kupieckich rodzin ataman (wódz Kozaków) Jermak Timofiejewicz rozpoczął w końcu XVI w. zajmowanie ziem leżących za Uralem. Dzięki zwycięstwu nad tatarskimi wojskami zdobył tereny zachodniej Syberii. Następnie zakładano nowe osady i miasta, które stały się bazami do dalszej ekspansji (np. Irkuck, Jakuck). Osadzano tam chłopów, urzędników i kupców oraz zsyłano skazańców i jeńców wojennych. W połowie XVII w. Rosjanie dotarli do wybrzeży Oceanu Arktycznego i Pacyfiku, a następnie przepłynęli Cieśninę Beringa i odkryli Alaskę.

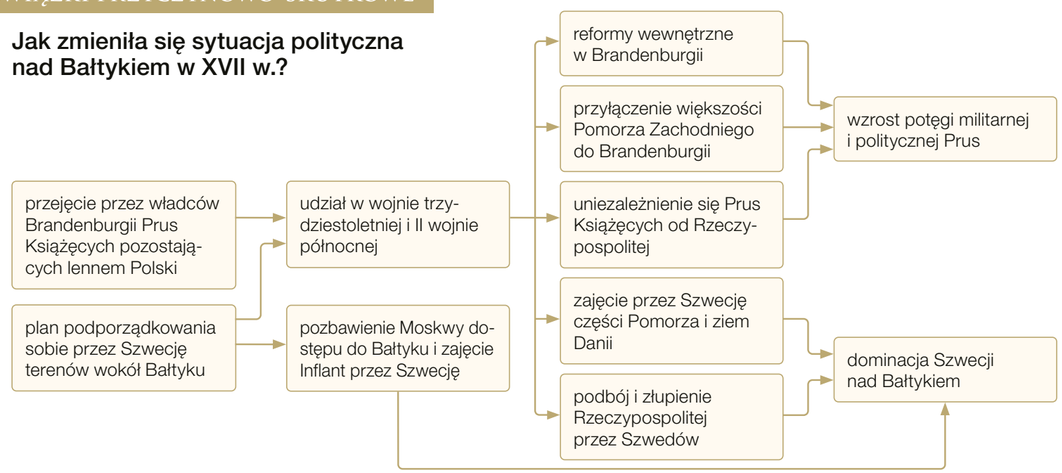

Walki sił Jermaka z wojskami Chanatu Syberyjskiego zakończyły się ostatecznie zwycięstwem Kozaków i podporządkowaniem Syberii Moskwie.

▪ *obraz, Rosja, 1895 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak zmieniła się sytuacja polityczna nad Bałtykiem w XVII w.?

KRES EKSPANSJI TURECKIEJ

Po zdobyciu w 1453 r. Konstantynopola napór imperium osmańskiego na Europę osłabł na kilkadziesiąt lat. W pierwszej połowie XVI w. sułtan Sulejman Wspaniały ponownie przystąpił do podbojów. Jego armia w 1526 r. w **bitwie pod Mohaczem** pokonała siły węgierskie. Na polu bitwy zginął sam król Węgier Ludwik II Jagiellończyk. Po zwycięstwie pod Mohaczem Turcy zajęli środkową część Węgier i ich stolicę Budę (część dzisiejszego Budapesztu).

Gdy w 1570 r. wojska tureckie zagarnęły Cypr, niektóre państwa europejskie zagrożone przez imperium osmańskie zawarły koalicję antyturecką – Ligę Świętą. Przystąpiły do niej: Hiszpania, Wenecja, papiestwo i zakon joannitów. Dopiero wspólnymi siłami udało się powstrzymać Turcję. W **1571 r.** pod **Lepanto** chrześcijańska flota rozgromiła siły tureckie.

Po tej klęsce imperium osmańskie weszło w fazę pogłębiającego się kryzysu wewnętrznego. Osłabieniu uległa władza sułtanów, co spowodowało wzrost znaczenia **wielkich wezyrów**, czyli pierwszych ministrów

Sułtan po klęsce wiedeńskiej to alegoryczna scena, przedstawiająca sytuację imperium osmańskiego pod koniec XVII w. Zebrani lekarze z różnych państw nie są w stanie pomóc choremu sułtanowi. Jednak nie wszyscy wydają się przejęci losem leżącego w łóżku władcy.

▪ *rycina, Niderlandy, XVII w.*

Bitwa morska pod Lepanto, stoczona 7 października 1571 r. u wybrzeży Grecji, zapewniła dominację flocie chrześcijańskiej na Morzu Śródziemnym. Liga Święta dysponowała ponad 200 galerami, czyli dużymi statkami wiosłowymi z ożaglowaniem, a Turcy ok. 300 okrętami, które były jednak dużo słabiej uzbrojone. W wyniku druzgocącej klęski z floty tureckiej ocalało tylko 50 jednostek, które przejęli chrześcijanie. Łącznie zginęło prawie 40 tys. marynarzy i żołnierzy, w tym ok. 30 tys. z armii osmańskiej. Podczas bitwy uwolniono z niewoli tysiące chrześcijan, którzy służyli jako wioślarze na tureckich galerach.

▪ *obraz, Włochy, XVI w.*

i naczelnych wodzów armii. Problemem była także wszechobecna korupcja urzędników. Mimo tych kłopotów Turcja prowadziła skuteczną politykę. Jej armia ciągle pozostawała potęgą militarną zdolną toczyć równocześnie wojny z Habsburgami, Rzecząpospolitą, Wenecją, Persją i Rosją. Przełom nastąpił w momencie, kiedy Turcja podjęła próbę ostatecznego pokonania Habsburgów i zajęcia ich ziem w Europie Środkowej. Rozpoczęta w **1683** r. kampania zakończyła się nieoczekiwaną klęską sił wielkiego wezyra Kara Mustafy, które zostały odparte spod Wiednia przez wojska polsko-niemieckie pod wodzą króla Jana III Sobieskiego (więcej o bitwie wiedeńskiej na s. 167). Rok później zawarto kolejną koalicję antyturecką. Tym razem w skład **Ligi Świętej** weszli główni wrogowie Turcji: cesarstwo, Rzeczpospolita, papiestwo i Wenecja, a z czasem także Rosja. Po kilkunastoletniej wojnie Turcja w 1699 r. była zmuszona podpisać **pokój w Karłowicach**, który oznaczał koniec jej podbojów w Europie. Imperium osmańskie poniosło duże straty:

- Habsburgowie podporządkowali sobie prawie całe Węgry i Siedmiogród;
- Wenecja zajęła część Dalmacji i ziem w Grecji;
- Rzeczpospolita odzyskała utracone ziemie Ukrainy;
- Rosja zdobyła dostęp do Morza Azowskiego.

To wydarzenie ostatecznie zakończyło osmańską ekspansję w Europie. W rękach Turków pozostawały jednak nadal Bałkany.

TEKST ŹRÓDŁOWY

LIGA ŚWIĘTA

Traktat o powstaniu Ligi Świętej został podpisany w Linz [czyt.: linc] w Austrii 5 marca 1684 r.

1. Przymierze zaczepne między cesarzem, Polską i Rzplitą Wenecką trwać będzie aż do ukończenia wojny, odporne zawsze.
2. Protektorem i gwarantem onego jest papież i jego następcy. [...]
5. Przez czas trwania onego żadna strona nie będzie mogła zawrzeć oddzielnego z nieprzyjacielem pokoju, choćby jej podawano najkorzystniejsze warunki. [...]
7. To przymierze zawarte jest tylko końcem [celem] *prowadzenia wojny przeciw Turcji i do żadnej innej.* [...]
8. Cesarz i król polski obiecują działać na lądzie potężnymi wojskami, Rzplita Wenecka liczną flotą na morzu, tudzież wojskiem w Dalmacji, o ile ich siły pozwolą, aż do zawarcia chwalebnego z pomocą Bożą pokoju. [...]
10. Łączyć także będą w części lub całości swe siły, ile razy rada wojenna [...] *uzna to za rzecz potrzebną.*
11. Zresztą wojna prowadzona będzie w różnych stronach dla rozerwania sił nieprzyjacielskich. Cesarz zdobywać będzie twierdze węgierskie, król polski Kamieniec, Podole i Ukrainę, Rzplita Wenecka odzyskiwać będzie swe straty. Co będzie zdobyte, pozostanie przy tym, do którego wprzód należało. [...]
13. Zaproszeni będą do tego przymierza inni panowie chrześcijańscy, mianowicie wielki książę moskiewski, ale tylko za wspólną zgodą przyjęci być mogą.

Źródło: *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, wyd. E. Rykaczewski, t. 2, Berlin–Poznań 1864, s. 435–436.

? **1.** Podaj, jakie były cele i pierwotny skład Ligi Świętej.
2. Wymień główne kierunki i tereny działania wojsk sprzymierzonych.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw główne kierunki ekspansji i zdobycze nowych potęg kolonialnych.
2. Wymień kraje, których pozycja w XVII w. wzrosła, i te, które utraciły w tym czasie status mocarstw w Europie.
3. Wytłumacz, jaki cel polityczny postawili sobie władcy Szwecji. Wymień państwa, z których interesem mógł on kolidować.
4. Wyjaśnij, co przyczyniło się do zakończenia tureckiej ekspansji na kontynencie europejskim.

DLA ZAINTERESOWANYCH

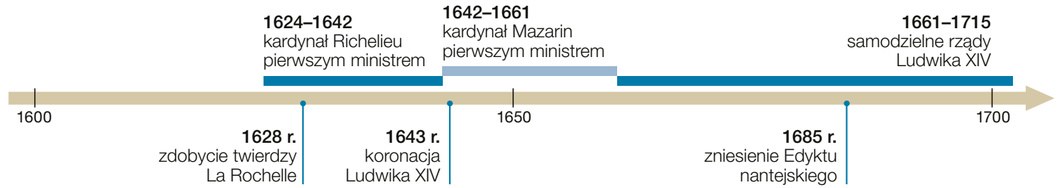
J. Kieniewicz, *Ekspansja, kolonializm, cywilizacja*, Warszawa 2008.
T. Munck, *Europa XVII wieku. 1598–1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*, tłum. R. Sudół, Warszawa 1998.

2 ABSOLUTYZM WE FRANCJI

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- ewolucja ustroju we Francji w kierunku absolutyzmu,
- cechy ustroju monarchii absolutystycznej we Francji w XVII w.,
- kierunki polityki zagranicznej Francji za Ludwika XIV.

POCZĄTKI RZĄDÓW BURBONÓW

Rządy **Burbonów**, nowej dynastii na tronie francuskim, zapoczątkował Henryk IV Burbon (zob. też s. 45–46). W czasie swojego panowania w latach 1594–1610 zdołał on nie tylko wygasić konflikt religijny we Francji, lecz także znacznie wzmocnić władzę królewską. Przeprowadził liczne reformy:

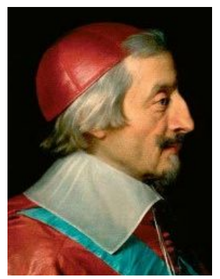
- powołał urząd **intendentów**, którzy zarządzali prowincjami w imieniu monarchy i łączyli szerokie uprawnienia ze ścisłą zależnością od panującego;
- usprawnił pobór podatków, co pozwoliło na modernizację armii;
- troszczył się o gospodarkę państwa – zabiegał o rozwój rzemiosła i zakładanie kolonii, wspierał rozwój produkcji rolnej.

Dzięki tym działaniom Francja uzyskała silniejszą pozycję w Europie i mogła skutecznie prowadzić politykę zagraniczną.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ARMAND DE RICHELIEU

1585–1642

Francuski kardynał i pierwszy minister Ludwika XIII od 1624 r. W rzeczywistości to on rządził państwem, a król pozostawał w jego cieniu. Dążył do całkowitej eliminacji opozycji antykrólewskiej, w tym szczególnie hugenotów. Jednak po osiągnięciu celów politycznych pozwolił im zachować wolność wyznania. Położył podwaliny pod budowę francuskiego absolutyzmu. Kierował się ideą racji stanu, a więc przekonaniem, że interesy państwa i króla są ważniejsze od praw czy korzyści jednostek i stanów społecznych.

FRANCJA KARDYNAŁA RICHELIEU

Po nagłej śmierci Henryka IV w 1610 r. na króla Francji koronowano jego dziewięcioletniego syna **Ludwika XIII**. Ze względu na małoletniość monarchy początkowo rządy sprawowała jego matka, co doprowadziło do osłabienia królewskiej władzy. Proces stopniowego rozkładu państwa, w którym m.in. ponownie wybuchły konflikty religijne, udało się zahamować dopiero, gdy wśród najbliższych doradców władcy znalazł się kardynał **Armand de Richelieu** [czyt.: ar**mą** de rise**lje**].

Głównym celem działań kardynała stało się zreformowanie aparatu urzędniczego. W miejsce arystokratycznej rady królewskiej wprowadzono zatem rząd tworzony przez ministrów dysponujących doświadczeniem i specjalistyczną wiedzą. Richelieu objął w nim kluczową funkcję pierwszego ministra, czyli premiera. Zmniejszono uprawnienia samorządów miast i parlamentów prowincjonalnych, w zamian umacniając intendentów, którzy byli mianowani bezpośrednio przez króla. Od 1614 r. władca zaprzestał również zwoływania **Stanów Generalnych**, czyli francuskiego parlamentu. W celu zlikwidowania opozycji wewnętrznej uszczuplono przywileje szlacheckie, a posiadającym dużą autonomię

protestantom wypowiedziano otwartą wojnę. Po czternastomiesięcznym oblężeniu w 1628 r. padła ostatnia twierdza hugenotów we Francji – **La Rochelle** [czyt.: la ro**szel**]. Protestanci stracili swoje prawa polityczne, zachowali jedynie tymczasowo swobodę kultu.

Zmiany rozpoczęte przez kardynała Richelieu doprowadziły do powstania **absolutyzmu**, czyli ustroju, w którym król sprawuje całkowicie suwerenną władzę, niezależny od nikogo. Władca musiał jednak uwzględniać zasady religijne oraz zwyczaje dynastyczne (regulujące np. porządek dziedziczenia tronu).

PIERWSZY MINISTER MAZARIN

W 1643 r., po śmierci Ludwika XIII, na króla koronowano jego pięcioletniego syna – **Ludwika XIV**. W okresie małoletniości monarchy władzę sprawowała jego matka, królowa **Anna Austriaczka**, oraz **kardynał Jules Mazarin** [czyt.: żil maza**rę**] – pierwszy minister, następca Richelieu. Ten niestabilny okres próbowali wykorzystać wszyscy niezadowoleni z utraconych praw i przywilejów. W latach 1648–1653 przeciwko królewskiemu absolutyzmowi wystąpiły zatem różne grupy społeczne – od arystokracji, przez hugenotów, władze lokalne, po biedotę miast i wsi.

Najpierw w Paryżu wybuchła rebelia z żądaniami zakazu nakładania nowych podatków bez zgody parlamentu, zlikwidowania urzędu intendentów i zniesienia możliwości aresztowania obywateli bez wyroku sądowego. Mazarin poszedł na pozorną ugodę z protestującymi, ale z czasem zdecydował się na zaostrzenie sporu. W efekcie rozpoczęła się wojna domowa, do której wkrótce przystąpili również arystokraci dążący do odzyskania przywilejów i utraconych wpływów. Ostatecznie udało się Mazarinowi stłumić wystąpienia określane mianem **frondy** oraz towarzyszące im powstania chłopskie. Zmęczone buntami i walkami elity społeczne pogodziły się z wprowadzeniem absolutyzmu, traktując go jako gwarancję spokoju i bezpieczeństwa. Niezadowolenie arystokracji i szlachty Mazarin ułagodził nadaniami stanowisk i udzielaniem drobnych przywilejów.

POSTAĆ HISTORYCZNA

LUDWIK XIV BURBON

1638–1715

Król Francji uznawany za wzór idealnego monarchy absolutnego. Pełnię władzy objął w 1661 r. Był królem zdolnym, ambitnym i konsekwentnym w realizacji swoich planów. Dzięki trafnemu doborowi doradców uczynił z Francji potęgę gospodarczą i polityczną. Prowadził liczne wojny, wskutek których uzyskał nabytki terytorialne. Koszty długoletnich i nieprzerwanych konfliktów okazały się jednak zbyt wysokie, niekorzystnie wpływając na sytuację Francji. Na stworzonym przez niego systemie władzy absolutnej oraz kulturze dworskiej wzorowali się inni monarchowie europejscy. Długie życie i panowanie sprawiło, że tron przejął po nim dopiero prawnuk – Ludwik XV.

Oblężenie twierdzy La Rochelle trwało ponad rok. W tym czasie do hugenotów docierała drogą morską pomoc z Anglii. Aby ograniczyć wsparcie dla zbuntowanych protestantów, siły królewskie zamknęły dostęp do portu w La Rochelle. Prace związane z budową grobli uniemożliwiającej dostęp do miasta osobiście nadzorował kardynał Richelieu 1.

▪ *obraz, Francja, 1880 r.*

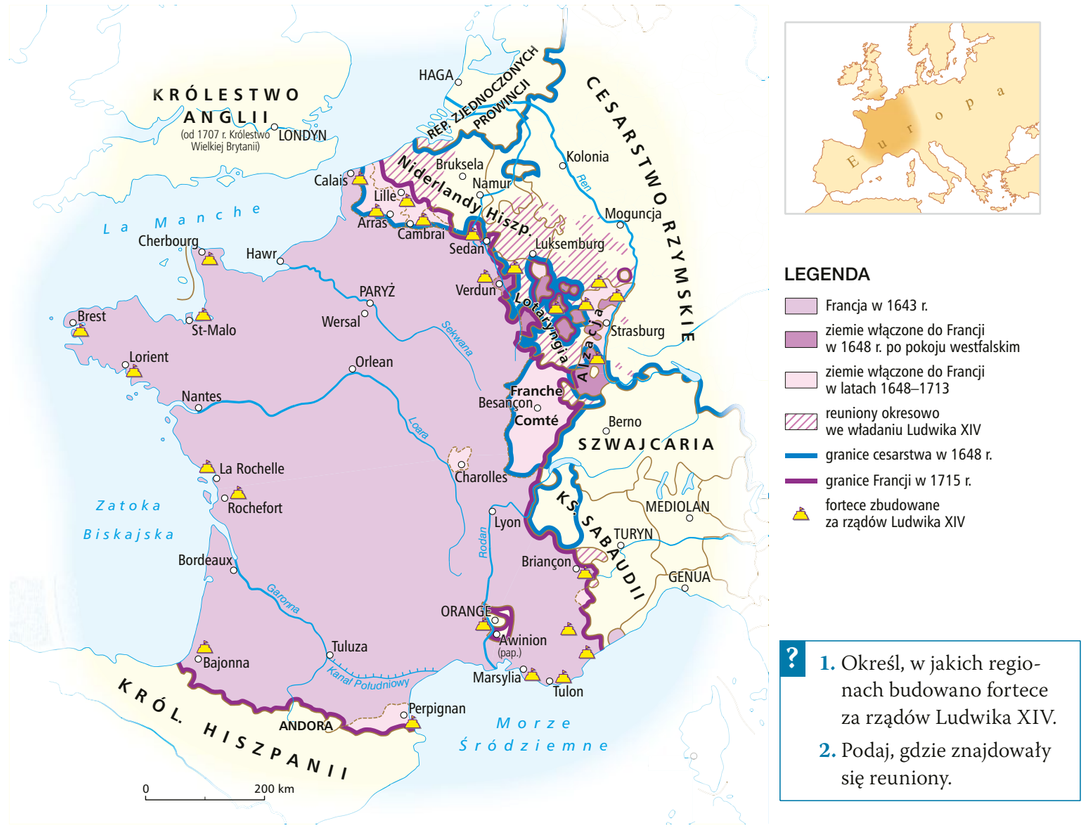
RZĄDY LUDWIKA XIV

W 1661 r., po śmierci Mazarina, **Ludwik XIV** zlikwidował urząd pierwszego ministra i w wieku 22 lat rozpoczął samodzielne rządy. Nastąpiło wówczas pełne utożsamienie władcy z jego państwem, co dobrze wyrażają przypisywane królowi słowa: *Państwo to ja*. Za jego długiego, bo trwającego ponad pół wieku panowania nie zwoływano Stanów Generalnych. System rządów opierał się na rozwiązaniach zaprowadzonych w czasach Richelieu i Mazarina. Najwyższa władza była sprawowana przez samego króla, którego wspierali wyznaczeni przez niego ministrowie tworzący rady i inne instytucje centralne. Urzędnicy średniego i niższego szczebla w większości wywodzili się z mieszczaństwa, ale dzięki swojej pracy zdobywali tytuły szlacheckie i tworzyli tzw. **szlachtę urzędniczą**.

Ludwik XIV dążył do zlikwidowania wszelkich ruchów opozycyjnych i uzyskania pełnej kontroli nad swoim państwem i jego mieszkańcami. Rozbudowano zatem policję i cenzurę, zwiększono nadzór nad obywatelami, z których każdy mógł zostać aresztowany bez wyroku sądu. Nadzorowi podlegali również przedstawiciele elit. Centrum życia politycznego, dworskiego i kulturalnego stał się dwór królewski. Na jego potrzeby w **Wersalu** pod Paryżem wzniesiono monumentalny pałac otoczony malowniczym ogrodem (więcej o nim w Symbolach epoki na s. 110–111). Na stałe zamieszkiwali w nim nie tylko członkowie rodziny władcy, lecz także wszyscy ważniejsi urzędnicy i arystokraci. W ten sposób pozostawali oni pod ścisłą kontrolą króla, a pełne przepychu wnętrza stawały się – przynajmniej dla części z nich – swoistym więzieniem określanym mianem „złotej klatki".

W celu ujednolicenia swojego państwa i uniezależnienia go od obcych wpływów Ludwik XIV starał się ograniczyć władzę oraz znaczenie papieża we francuskim Kościele katolickim. Jednocześnie król w 1685 r. podjął decyzję o **zniesieniu Edyktu nantejskiego**, który gwarantował tolerancję religijną we Francji. Zmusiło to znaczną część protestantów do opuszczenia kraju.

FRANCJA W XVII WIEKU

?

1. Określ, w jakich regionach budowano fortece za rządów Ludwika XIV.
2. Podaj, gdzie znajdowały się reuniony.

FRANCJA ZA LUDWIKA XIV

Za rządów Ludwika XIV państwo francuskie było zarządzane w sposób dający królowi pełną i wyłączną władzę – władzę absolutną. Osobiście mianowanych urzędników król mógł w każdej chwili odwołać. Najważniejsi z nich regularnie spotykali się z monarchą, który dzięki temu zachowywał całkowitą kontrolę nad głównymi dziedzinami funkcjonowania państwa.

Ludwik XIV

LONDYN
KRÓLESTWO ANGLII
CALAIS
BRUKSELA
LILLE
LA MANCHE
HAWR
PARYŻ
WERSAL
BREST
Ludwik XIV
NANTES
ZATOKA BASKIJSKA
NANCY
LA ROCHELLE
LYON
TURYN
BORDEAUX
TULUZA
KRÓLESTWO HISZPANII
MORZE ŚRÓDZIEMNE

Rada Prywatna władcy kontrolowała wymiar sprawiedliwości reprezentowany przez podległe królowi sądy i policję.

Rada Depesz, na której czele stał Ludwik XIV, zarządzała administracją wewnętrzną państwa.

Rada Finansów odpowiadała za pobór podatków od poddanych króla.

Generalny kontroler finansów podlegający samemu władcy zarządzał gospodarką Francji.

Intendenci – urzędnicy bezpośrednio podlegający królowi – sprawowali w jego imieniu rządy w poszczególnych prowincjach państwa.

Wysoka Rada pod nadzorem władcy prowadziła politykę zagraniczną Francji. Decydowała o wojnie i pokoju, a przy tym zarządzała armią i flotą królestwa.

Podboje kolonialne

Rozbudowana flota umożliwiła Francji zajmowanie kolejnych kolonii w Afryce, na Karaibach i w Ameryce Północnej.

Francja w 1643 r.
ziemie przyłączone do Francji za Ludwika XIV
granice Francji w 1715 r.
fortece zbudowane za rządów Ludwika XIV

Ekspansja w Europie

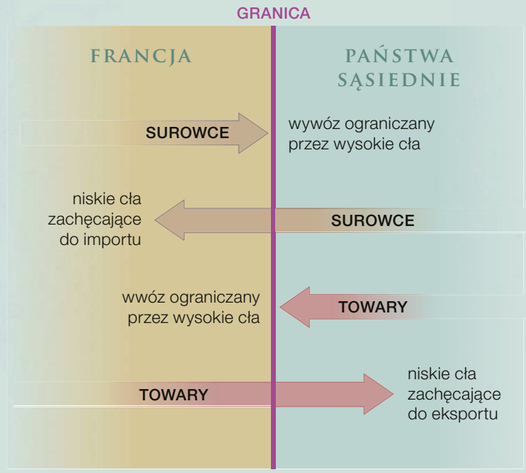
Za rządów Ludwika XIV Francja dysponowała potężną armią i prowadziła politykę **reunionów** (zob. też s. 109). Stopniowe przyłączanie do Francji niewielkich terenów i przygranicznych miast doprowadziło ostatecznie do powstania antyfrancuskiej koalicji państw europejskich, które wspólnie wystąpiły przeciwko Ludwikowi XIV i zbrojnie odebrały część ziem zagrabionych przez niego w ramach tej polityki.

System twierdz i umocnień opracowany przez wybitnego francuskiego inżyniera wojskowego Sebastiana Vaubana miał bronić najbardziej zagrożonych odcinków francuskiej granicy.

Merkantylizm

Polityka gospodarcza prowadzona przez francuskich władców przyjmowała za podstawę zasady merkantylizmu (więcej w tekście obok). Aby zapewnić rozwój rodzimego rzemiosła, starano się zapewnić mu tanie surowce, częściowo importowane z zagranicy, oraz ograniczyć konkurencję ze strony rzemieślników z innych krajów. Na krótką metę ta polityka przyniosła Francji znaczące korzyści. Sytuacja zmieniła się jednak, gdy podobną politykę przyjmować zaczęły inne państwa europejskie.

COLBERT I MERKANTYLIZM

Utrzymanie rozbudowanej administracji urzędniczej, potężnej armii i dworu wersalskiego wymagało ogromnych środków finansowych, dlatego władca poszukiwał źródeł zwiększenia dochodów. Zadanie to zlecił generalnemu kontrolerowi finansów, którym został zdolny i sprawdzony współpracownik kardynała Mazarina, **Jean-Baptiste Colbert** [czyt.: żą ba**tist** kol**ber**]. Aby nie uciekać się wyłącznie do podnoszenia i tak uciążliwych podatków, Colbert postanowił zastosować teorię ekonomiczną zwaną **merkantylizmem** (z wł. *mercante*, czyt.: merkante – kupiec). Zakładała ona, że podstawą rozwoju gospodarczego jest **dodatni bilans handlowy** z zagranicą. Występuje on wówczas, gdy dochody z eksportu przeważają nad wydatkami na import, a w kraju powiększają się zasoby pieniądza oraz metali szlachetnych. W celu realizacji tych założeń Colbert dążył do:

- zwiększenia francuskiej produkcji rzemieślniczej i przemysłowej oraz rozwoju handlu krajowego, europejskiego i kolonialnego;
- ochrony własnego rynku przed zalewem obcych towarów poprzez protekcjonizm celny – nakładanie wysokich ceł na importowane produkty gotowe, a obniżanie ceł na surowce niezbędne dla francuskiego rzemiosła i przemysłu;
- ułatwienia w handlu poprzez likwidację ceł wewnętrznych oraz rozbudowę dróg i kanałów śródlądowych.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JEAN-BAPTISTE COLBERT

1619–1683

Francuski minister za panowania Ludwika XIV. Pochodził z bogatej rodziny kupców i bankierów. W 1661 r. został przedstawiony królowi Ludwikowi XIV przez kardynała Mazarina i kilka miesięcy później zaczął sprawować ważne urzędy. W latach 1665–1683 był kontrolerem generalnym finansów. W tym okresie uporządkował system podatkowy we Francji i wprowadził wysokie cła na towary sprowadzane do kraju. Zlikwidował też ograniczające rozwój handlu wewnętrzne cła i przywileje, np. miast. Wspierał francuskie przedsięwzięcia gospodarcze i rozbudował flotę handlową.

Działania te przynosiły pewne efekty, ale nie wszystkie cele udało się osiągnąć. Sąsiednie państwa, zniechęcone wysokimi cłami, zaprzestawały importu lub rozpoczynały wojny celne z Francją, nakładając w odwecie wysokie opłaty wwozowe na francuskie produkty. Angielska flota podejmowała także próby blokowania francuskich portów.

FRANCUSKA POLITYKA ZAGRANICZNA

Efektywna polityka gospodarcza zapewniała środki finansowe niezbędne do walki o dominację na arenie europejskiej. W XVII w. tradycyjnymi wrogami Francji pozostawały Anglia oraz – władane przez Habsburgów – Hiszpania i Rzesza Niemiecka. Wkrótce jednak pozycja Habsburgów wyraźnie osłabła na skutek wojny trzydziestoletniej, Anglia zaś pogrążyła się w konfliktach wewnętrznych. Korzystając z tego, Francja zajęła szereg ziem na pograniczu z Niderlandami i Rzeszą.

Zdobycie holenderskiej twierdzy Schenkenschans w 1672 r. przez wojska Ludwika XIV pozwoliło władcy Francji zagarnąć znaczną część Niderlandów.

▪ *obraz, Francja, koniec XVII w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

JACQUES BOSSUET O WŁADZY ABSOLUTNEJ

Działający na dworze Ludwika XIV wpływowy duchowny – Jacques Bossuet [czyt.: żak bo**słe**] – w swoich pismach przedstawiał monarchię absolutną jako najdoskonalszy sposób sprawowania władzy.

Cztery przymioty są istotne dla władzy królewskiej: jest ona świętą, ojcowską, absolutną i zgodną z rozumem [...]. *Wszelka władza pochodzi od Boga.* [...] *Monarchowie działają przeto jako sługi Boga i Jego zastępcy na ziemi* [...]. *Władza królewska jest władzą ojcowską, a jej cechą jest dobrotliwość.* [...] *Władza królewska jest absolutną. By twierdzenie to uczynić szkaradnym* [brzydkim] *i nieznośnym, wielu ludzi z upodobaniem miesza pojęcie rządów absolutnych z systemem samowoli. Jest to jednak coś zgoła innego. Monarcha nie potrzebuje przed nikim zdawać sprawy ze swych rozporządzeń.* [...] *Bez tej władzy absolutnej nie może zdziałać nic dobrego ani niszczyć złego. Jedyną ochroną człowieka prywatnego przed władzą publiczną jest jego niewinność. Nad wyrok monarchy nie masz wyroku wyższego.* [...] *Monarchy należy przeto słuchać jak sprawiedliwości samej, inaczej nie byłoby porządku, ni końca sporów. Monarcha i sprawiedliwość ustanowieni są przez Boga* [...].

Źródło: *Europa w okresie Ludwika XIV*, w świetle źródeł przedstawił J. Feldman, „Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej", z. 38, Kraków 1924, s. 6–7.

Ludwik XIV został uwieczniony na obrazie jako Jowisz. Jego atrybutem są błyskawice trzymane w dłoni. Z kolei stopę król oparł na tarczy z głową mitycznego potwora Meduzy, która symbolizuje pokonaną frondę.

▪ *obraz, Francja, XVII w.*

? 1. Wskaż, na jakie zalety monarchii absolutnej zwracał uwagę autor tekstu.
2. W świetle przytoczonych rozważań określ, jakich praw byli pozbawieni poddani w monarchii absolutnej.

Zdobycze terytorialne uzyskiwano jednak nie tylko w wyniku wojen, lecz także poprzez politykę **reunionów** (z fr. *réunion*, czyt.: reju**nią** – ponowne przyłączenie). Polegała ona na zajmowaniu pojedynczych miast i niewielkich terytoriów na pograniczach na podstawie wyroków wydawanych przez francuskie sądy. Ta strategia doprowadziła do wybuchu wojny w 1689 r., w której przeciwko Francji wystąpili jej wszyscy sąsiedzi oraz Anglia, Holandia i Szwecja. Koniec walk przyniósł pokój zawarty w 1697 r., zgodnie z którym Ludwik XIV utracił wiele niedawnych nabytków.

Kolejne niepowodzenie przyniosła Francji **wojna o sukcesję hiszpańską** (1701–1714), która rozpoczęła się po śmierci ostatniego władcy z hiszpańskiej gałęzi Habsburgów. Choć ostatecznie Ludwikowi XIV udało się osadzić na tronie w Madrycie swojego wnuka, to koszty wojny podkopały sytuację gospodarczą Francji i były przyczyną kryzysu.

Przywrócenie katolicyzmu w Strasburgu zostało przedstawione w sposób alegoryczny na obrazie. Ludwik XIV w ramach polityki reunionów przyłączył do Francji to najważniejsze miasto Alzacji. Następnie z rozkazu króla strasburska katedra, dotąd protestancka, została przekazana katolikom.

▪ *obraz olejny, Francja, 1681 r.*

SZTUKA ZA PANOWANIA LUDWIKA XIV

Ludwik XIV był hojnym mecenasem artystów – malarzy, rzeźbiarzy, architektów i muzyków. Aby zapewnić im odpowiednie warunki do pracy i doskonalenia umiejętności, a jednocześnie zachować kontrolę nad ich twórczością, ustanowiono trzy Królewskie Akademie: Malarstwa i Rzeźby, Muzyki oraz Architektury. Król opiekował się również Akademią Francuską, która miała zajmować się rozwojem języka francuskiego i literatury. Wkrótce te działania przyniosły zamierzone efekty – Francja stała się artystycznym centrum Europy.

? Odszukaj informacje o trzech artystach francuskich z czasów Ludwika XIV. Wymień dziedziny, którymi się zajmowali.

Kostium baletowy Ludwika XIV z połowy XVII w. Strój władcy nawiązuje do Apolla, greckiego boga słońca, poezji oraz opiekuna sztuk i nauk, z którym się utożsamiał.

▪ *rysunek, Francja, XVII w.*

Wenus podająca broń Eneaszowi to tytuł rzeźby Jeana Cornu [czyt.: żana kor**nu**], powstałej za panowania Ludwika XIV. Grupa charakteryzuje się dynamizmem i ekspresją.

▪ *rzeźba, Francja, XVIII w.*

ĆWICZENIA

1. Przedstaw, w jaki sposób doszło do powstania we Francji monarchii absolutnej.
2. Scharakteryzuj ustrój Francji za czasów Ludwika XIV.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób Ludwik XIV starał się zapewnić rozwój gospodarczy swojego kraju.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Lynn, *Wojny Ludwika XIV, 1667–1714*, tłum. W. Brillowski, Oświęcim 2015.
W. Magdziarz, *Kardynał Richelieu*, Kraków 2011.

WERSAL

Wielka barokowa rezydencja była odrębnym światem koncentrującym się wokół osoby królewskiej. Nie darmo Ludwik XIV nazywany był Królem Słońcem. Dokoła tego Roi soleil [czyt.: rła solej], *jak dokoła centralnej osi, układało się całe życie dworu i państwa. Dokoła niego też zbudowany został Wersal. Sypialnia króla znajduje się w samym centrum zespołu budynków.*

Jan Białostocki

NAJŚWIETNIEJSZY DWÓR EUROPY

Wersal jest uważany za najwybitniejszą barokową budowlę świecką. Jego formy architektoniczne kopiowali inni panujący. Wzorowali się na nim budowniczowie rezydencji władców w Niemczech, Anglii, Rosji, a także Rzeczypospolitej. Pałac w Wersalu to jednak nie tylko wspaniała architektura i sztuka ogrodnicza. Był on przede wszystkim politycznym i kulturalnym centrum Europy oraz przestrzenią życia dworskiego. To tam królowie francuscy przyjmowali ambasadorów i posłów z innych państw oraz prowadzili pertraktacje dyplomatyczne. Władcę stale otaczała liczna społeczność dworska, która zabiegała o jego łaski, przywileje, nagrody, nadania i urzędy. Wersal mógł maksymalnie pomieścić aż 35 tys. osób. Nie wszyscy przebywali tam jednak na stałe – wielu dworzan było zmuszonych krążyć pomiędzy pałacem a Paryżem. Wokół Króla Słońce toczyło się niezwykle bogate życie dworu, nad którym jako władca absolutny utrzymywał on całkowitą kontrolę. Ludwika XIV nieustannie otaczali liczni krewni, arystokraci, ministrowie, marszałkowie i generałowie oraz faworyty i tłum dworzan. Od jego woli zależał rozwój lub kres czyjejś kariery – katastrofą było, jeśli monarcha powiedział o kimś: *nie znam go.*

Program dnia Ludwika XIV był szczegółowo określony przez ramy ceremoniału. Możliwość towarzyszenia królowi w nawet zwykłych codziennych czynnościach uważano za wielkie wyróżnienie. Począwszy od wstawania z łoża, porannej toalety i ubierania, wszelkie czynności władcy odbywały się w asyście ściśle wybranych dworzan i honorowych gości. Należały do nich audiencje, wystawne posiłki i nabożeństwa oraz oczywiście różnorodne formy życia towarzyskiego: bale, zabawy, koncerty czy spektakle teatralne. Na królewskim dworze panowała atmosfera rywalizacji o względy Króla Słońce, pełna pochlebstw, intryg i złośliwości wobec konkurentów. Mimo to zwyczaje panujące w Wersalu były wyrocznią dobrego smaku, stylu i mody dla reszty Europy.

Ważne wydarzenia w Wersalu

1634	1668	1682	1810	1871	1919
budowa pierwszego dworku myśliwskiego w Wersalu	początek budowy pałacu w Wersalu	przeniesienie dworu królewskiego z Paryża do Wersalu	letnia siedziba Napoleona	ustanowienie tymczasowej siedziby rządu francuskiego w Wersalu	podpisanie traktatu wersalskiego

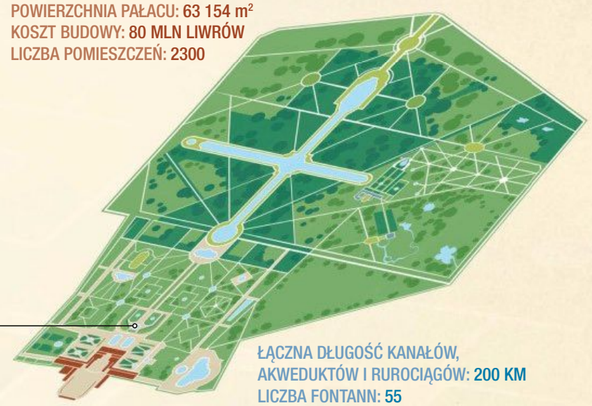

REZYDENCJA KRÓLÓW FRANCJI

Ludwik XIV po objęciu tronu rozpoczął prace w Wersalu. Budynek wzniesiono w stylu baroku klasycznego, czerpiącego inspiracje z antyku. W 1682 r. król Francji wprowadził się do nowo powstałego monumentalnego pałacu, otoczonego ogromnym parkiem i ogrodem. Obecnie Wersal jest wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

POWIERZCHNIA OGRODU: 800 ha
ŁĄCZNA DŁUGOŚĆ ŻYWOPŁOTÓW: 21 km

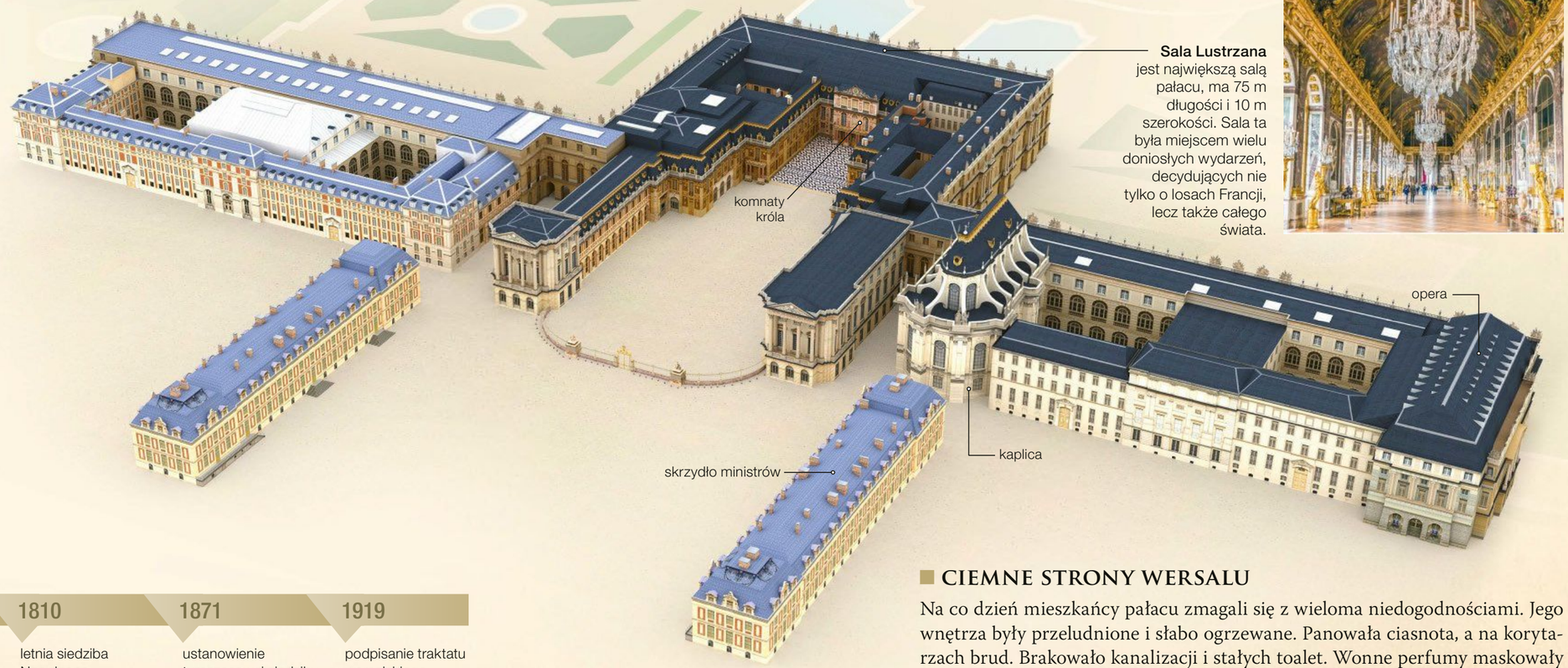
POWIERZCHNIA PAŁACU: 63 154 m²
KOSZT BUDOWY: 80 MLN LIWRÓW
LICZBA POMIESZCZEŃ: 2300

ŁĄCZNA DŁUGOŚĆ KANAŁÓW, AKWEDUKTÓW I RUROCIĄGÓW: 200 KM
LICZBA FONTANN: 55

Rozległy ogród wokół pałacu wyróżniał się regularnością, symetrią kompozycji i starannością utrzymania. Przecinała go sieć alei, a zdobiły pawilony i liczne rzeźby. Ogród wersalski stał się wzorem dla ogrodów w stylu francuskim.

Sala Lustrzana jest największą salą pałacu, ma 75 m długości i 10 m szerokości. Sala ta była miejscem wielu doniosłych wydarzeń, decydujących nie tylko o losach Francji, lecz także całego świata.

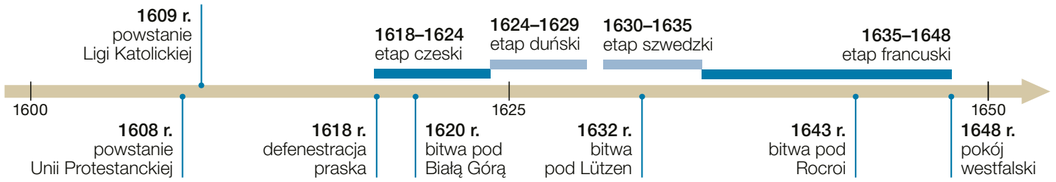
CIEMNE STRONY WERSALU

Na co dzień mieszkańcy pałacu zmagali się z wieloma niedogodnościami. Jego wnętrza były przeludnione i słabo ogrzewane. Panowała ciasnota, a na korytarzach brud. Brakowało kanalizacji i stałych toalet. Wonne perfumy maskowały odór niemytych ciał, ponieważ z kąpieli korzystano rzadko. Szerzyły się plagi myszy, robactwa i rozmaitych insektów, w tym pcheł i pluskiew.

3 WOJNA TRZYDZIESTOLETNIA

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny i skutki wojny trzydziestoletniej,
- podział religijny Europy w XVII w.,
- charakter wojny trzydziestoletniej.

RZESZA NIEMIECKA PRZED WYBUCHEM WOJNY

W początkach XVII w. Rzesza Niemiecka składała się z ok. 300 państewek: księstw, biskupstw i wolnych republik miejskich. W każdym z nich – na mocy pokoju augsburskiego z 1555 r. (więcej o nim zob. na s. 39) – obowiązywało formalnie jedno wyznanie dominujące: katolicyzm lub luteranizm. W skali całej Rzeszy liczebnie ludność katolicka i protestancka były sobie mniej więcej równe. Protestanci mieszkali głównie na północy i wschodzie, natomiast na południu i zachodzie przeważali katolicy. Jednak na wielu terytoriach przedstawiciele obu wyznań żyli obok siebie, co prowadziło do mniejszych i większych konfliktów. Dodatkowo niektórzy władcy protestanccy zaczęli dążyć do uniezależnienia się od katolickich Habsburgów, zaś na cesarskim dworze pojawiły się plany umocnienia jedności Rzeszy – w tym także przywrócenia jedności religijnej.

W pierwszej dekadzie XVII w. doszło do powstania dwóch koalicji:

- tzw. **Unię Protestancką** zawarły protestanckie kraje Rzeszy w celu obrony swoich interesów religijnych;
- **Ligę Katolicką** powołali władcy państw katolickich.

Rosnące napięcia religijne w cesarstwie były z uwagą obserwowane na innych europejskich dworach. Niemieccy protestanci szybko uzyskali poparcie swoich współwyznawców z Anglii, Holandii i Szwecji. Przychylnie była do nich nastawiona także katolicka Francja, dążąca do osłabienia pozycji Habsburgów, których posiadłości otaczały jej terytorium od wschodu i południa. W tej sytuacji każdy pretekst mógł doprowadzić do konfliktu ogarniającego znaczną część Europy.

Defenestrację praską (maj 1618 r.) uznaje się za przyczynę wybuchu wojny trzydziestoletniej. Wyrzuceni przez okno namiestnicy cesarza spadli na miękką stertę odpadów i przeżyli upadek. Ten szczęśliwy zbieg okoliczności był przez habsburską propagandę przedstawiany jako cud.

- *obraz, Czechy, XIX w.*

OKRES CZESKI (1618–1624)

Do nasilenia sporów doszło w Czechach, które wtedy znajdowały się w granicach cesarstwa. Wśród ich mieszkańców większość stanowili protestanci. W 1609 r. udało się im uzyskać od cesarza Rudolfa II Habsburga całkowitą swobodę wyznaniową. Następcy Rudolfa łamali jednak to zobowiązanie, co skłoniło protestantów do wysłania oficjalnej delegacji, która miała przedstawić ich żądania. W **1618 r.** w Pradze, podczas spotkania z namiestnikami cesarskimi w zamku na Hradczanach, doszło do kłótni, wskutek której wzburzeni protestanci wyrzucili przez okno namiestników. Wydarzenie to przeszło do historii pod nazwą **defenestracji praskiej** (łac. *de fenestra* – 'przez okno') i rozpoczęło powstanie. Czeska szlachta i mieszczanie zbuntowali się przeciw królowi Czech – Ferdynandowi II Habsburgowi, zdetronizowali go, a na jego miejsce powołali kalwinistę, elektora Palatynatu Reńskiego, Fryderyka V Wittelsbacha.

W rezultacie Ferdynand II, którego wkrótce wybrano na cesarza, wysłał swoje wojska do Czech w celu poskromienia buntowników. Decydująca bitwa rozegrała się w **1620 r.** pod **Białą Górą**, nieopodal Pragi, i zakończyła się klęską wojsk protestanckich. Stojący na ich czele król Fryderyk V, zwany złośliwie ze względu na swoje krótkie panowanie „zimowym", ratował się ucieczką. Na czeskie elity spadły masowe prześladowania: przywódców buntu skazano na śmierć, znaczną część czeskiej szlachty i arystokracji pozbawiono majątków, które rozdano głównie lojalnym wobec Habsburgów przybyszom z Niemiec. Protestantów pozbawiono większości praw, często nawet zmuszając do wyboru pomiędzy przyjęciem katolicyzmu a opuszczeniem kraju. Królestwo Czech utraciło autonomię i na 300 lat stało się prowincją państwa Habsburgów. Pierwsza faza wojny kończyła się triumfem cesarza i obozu katolickiego.

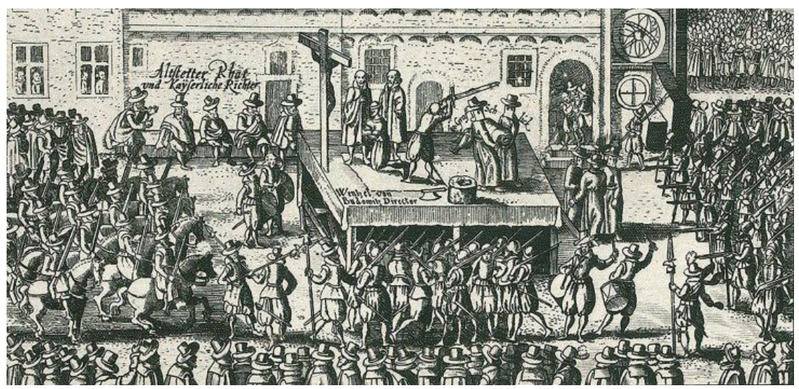
OKRES DUŃSKI (1624–1629)

Umocnienie się katolików i Ferdynanda II zaniepokoiło króla protestanckiej Danii, **Chrystiana IV**, który chciał, by jego kraj stał się mocarstwem nad Bałtykiem. W 1624 r. armia duńska, wspomagana przez zaciężne oddziały holenderskie, wkroczyła w granice Rzeszy. Została jednak szybko rozbita przez siły cesarskie, którym przewodził niezwykle utalentowany dowódca – **Albrecht von Wallenstein** [czyt.: wallensztajn]. W 1628 r. Chrystian IV doznał ostatecznej klęski i musiał prosić o pokój. Postanowienia traktatu zawartego w **Lubece w 1629 r.** były stosunkowo korzystne dla króla Danii, któremu pozwolono zachować posiadane ziemie w zamian za obietnicę, że nie będzie się więcej angażował w sprawy Rzeszy.

Zwycięstwo nad Danią skłoniło cesarza do wydania **edyktu restytucyjnego**. Zarządził w nim bezzwłoczny zwrot katolikom wszystkich dóbr kościelnych przejętych podczas reformacji. Budziło to opory nie tylko protestanckich władców niemieckich państw, ale także katolickich, którzy zaczęli się teraz obawiać utraty niezależności swoich ziem i wzrostu potęgi cesarza.

OKRES SZWEDZKI (1630–1635)

Sukcesy odnoszone przez Habsburgów niepokoiły Francję, która starała się pchnąć do walki z cesarzem potężną armię sojuszniczej Szwecji. W tym celu francuscy dyplomaci intensywnie zabiegali o zakończenie wojny z Rzecząpospolitą (zob. s. 153), ten konflikt wiązał bowiem znaczną część sił Szwecji. Udało się im osiągnąć sukces i w 1630 r. **Gustaw II Adolf** przystąpił do wojny z cesarstwem. Po zajęciu Pomorza Zachodniego jego armia pomaszerowała w głąb ziem niemieckich. W tym czasie siły cesarskie zdobyły protestancki **Magdeburg** i wymordowały tysiące jego mieszkańców. Rzeź wywołała oburzenie w całej Rzeszy, co skłoniło część władców państw niemieckich do poparcia

Egzekucja przywódców czeskiego powstania odbyła się w Pradze w 1621 r. Na podeście widać kata z długim mieczem.

- *rycina, XVII w.*

EUROPA PODCZAS WOJNY TRZYDZIESTOLETNIEJ

LEGENDA

- państwa Ligi Katolickiej i ich sojusznicy
- państwa wspierające Ligę Katolicką
- państwa obozu protestanckiego
- państwa wspierające protestantów
- państwa neutralne
- państwa, które w czasie wojny przeszły na stronę Ligi Katolickiej
- państwa, które w czasie wojny przyłączyły się do obozu protestanckiego
- granice cesarstwa
- defenestracja praska
- ważniejsze traktaty pokojowe
- kierunki marszu wojsk Ligi Katolickiej pod dowództwem Wallensteina (z datą)

Kierunki marszu koalicji antyhabsburskiej:
- Gustawa Adolfa w latach 1630–1632
- francuskich w 1643 i 1645 r.

Ważniejsze bitwy wojny trzydziestoletniej:
- wygrane przez wojska Ligi Katolickiej i jej sojuszników
- wygrane przez wojska obozu protestanckiego i jego sojuszników
- nierozstrzygnięte
- miasta złupione podczas wojny trzydziestoletniej

Protestanci i ich sojusznicy	Katolicy i ich sojusznicy
Unia Protestancka: Palatynat, Czechy, księstwa Meklemburgii, Brandenburgia	Liga Katolicka: Bawaria, księstwa arcybiskupów Kolonii, Moguncji i Trewiru
Sojusznicy Unii Protestanckiej: Szwecja, Francja, Saksonia (czasowo), Prusy (czasowo) Dania (czasowo), Niderlandy (Holandia)	Sojusznicy Ligi Katolickiej: Austria, Hiszpania, Dania (czasowo), Saksonia (czasowo)
Kraje wspierające protestantów: imperium osmańskie, Anglia, Szkocja	Kraj wspierający Habsburgów: Rzeczpospolita

?

1. Podaj, na jakich obszarach toczyła się wojna trzydziestoletnia.
2. Przeanalizuj trasę marszu Gustawa II Adolfa w latach 1630–1632.

Gustawa II Adolfa. Niezwykle sprawna i świetnie dowodzona przez samego króla armia szwedzka odniosła szereg zwycięstw, w tym w krwawej bitwie pod **Lützen** [czyt: licen] w 1632 r. W jej trakcie Gustaw II Adolf poległ, a jego następcy nie dorównywali mu pod względem talentu i umiejętności dowódczych, co było przyczyną odwrócenia się losów wojny i klęsk armii szwedzkiej. W tej sytuacji w **1635 r.** władcy niemieckich państw protestanckich zawarli z cesarzem **pokój w Pradze**. Jego postanowienia umacniały co prawda pozycję cesarza, ale jednocześnie były dość łagodne dla protestantów.

OKRES FRANCUSKI (1635–1648)

Porażki armii szwedzkiej prowadziły do groźnego dla Francji wzrostu znaczenia Habsburgów. Z tego powodu kierujący polityką zagraniczną Francji **kardynał Richelieu** (jego biogram na s. 103) postanowił bezpośrednio zaangażować w toczony konflikt również francuskie siły i wypowiedział wojnę Hiszpanii. Odtąd Francja walczyła z Hiszpanią na Półwyspie Iberyjskim oraz w Niderlandach hiszpańskich, armia szwedzka zaś nadal prowadziła działania na terenie Rzeszy przeciwko wojskom cesarza. Stopniowo zaznaczała się przewaga sił francusko-szwedzkich. W 1643 r. w bitwie pod **Rocroi** [czyt.: rokrua], na pograniczu Francji i Niderlandów, Francuzi zwyciężyli Hiszpanów, po czym zaatakowali i spustoszyli Bawarię, najbliższego sprzymierzeńca cesarskiego. Z kolei Szwedzi rozgromili wojska cesarskie w bitwie pod **Jankowem** w Czechach.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GUSTAW II ADOLF WAZA

1594–1632

Król Szwecji, wybitny wódz i reformator. W pierwszej wyprawie wojennej wziął udział w wieku sześciu lat, samodzielne rządy rozpoczął jedenaście lat później. Dobrze wykształcony, biegle posługiwał się kilkoma językami. Zreformował oświatę, umocnił luteranizm jako religię państwową, zmodernizował szwedzką armię. Jego wojska były doskonale zorganizowane i wyszkolone, a talent dowódczy władcy sprawił, że trudno było je pokonać. Zginął w bitwie pod Lützen, w której sam prowadził szarżę ciężkiej kawalerii.

Pasmo klęsk Habsburgów oraz ogólne wyczerpanie wojną walczących stron i spustoszenie terenów Rzeszy ostatecznie doprowadziły do zakończenia walk.

POKÓJ WESTFALSKI

Rokowania pokojowe prowadzono w miastach położonych w Westfalii (na pograniczu cesarstwa i Niderlandów), dlatego też akt kończący wojnę trzydziestoletnią, podpisany jesienią **1648** r., nazywany jest **pokojem westfalskim**. Zgodnie z jego postanowieniami:

- Francja przejęła Alzację i kilka miast na pograniczu z Rzeszą, Szwecja – Pomorze Przednie, a Saksonia oraz Brandenburgia otrzymały niewielkie nabytki terytorialne.
- Poszczególne księstwa niemieckie uzyskały prawo prowadzenia niezależnej od cesarza polityki zagranicznej.
- Francja, dzięki nabytkom terytorialnym na terenie Rzeszy, zyskała pretekst do ingerowania w jej sprawy.
- Habsburgowie musieli uznać suwerenność dwóch państw, które już wcześniej wywalczyły sobie niepodległość: Republiki Zjednoczonych Prowincji (Holandii) i Szwajcarii.
- Postanowienia pokoju augsburskiego, porządkującego sytuację wyznaniową w Rzeszy, zostały rozciągnięte na kalwinistów.

Ważnym skutkiem wojny stało się zatem ograniczenie dotychczasowej pozycji cesarza. Podzielona politycznie i religijnie Rzesza nie stanowiła już przeciwwagi dla potężnej Francji, która uzyskała status mocarstwa decydującego o sytuacji w Europie.

Śmierć Gustawa II Adolfa 1, szwedzkiego króla, pod Lützen w 1632 r. przedstawił w swojej wizji malarskiej Carl Wahlbom [czyt.: karl walbom]. Bitwa ta była bardzo krwawa. Ostatecznie, pomimo śmierci władcy na polu bitwy, zwyciężyła strona szwedzka.

- *obraz, XIX w.*

SKUTKI WOJNY TRZYDZIESTOLETNIEJ

Następstwem wieloletniej wojny były ogromne straty w ludziach i zniszczenia. Ich skala wynikała przede wszystkim z powszechnego wykorzystywania oddziałów złożonych z najemników oraz przyjęcia założenia, że wojska te mają się same utrzymywać dzięki łupom i kontrybucjom. W efekcie do znacznych spustoszeń dochodziło nie tylko na skutek prowadzonych walk, lecz także stacjonowania armii na danym obszarze. Szacuje się, że łącznie Rzesza straciła 15–20% ludności. Jednak w księstwach najbardziej dotkniętych działaniami wojennymi ubyło nawet 90% mieszkańców. Tak wysoką śmiertelność spowodowały zarówno walki i rabunki, jak i nakładające się na nie klęski głodu i epidemie chorób zakaźnych. Zniszczeniu uległy całe wsie i miasta – niektóre zostały dosłownie zrównane z ziemią. W rezultacie katastrofa ta przyniosła kres wojen religijnych na ziemiach niemieckich.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POKÓJ WESTFALSKI O RÓŻNICACH WYZNANIOWYCH

Traktat kończący wojnę trzydziestoletnią zawierał również postanowienia, które miały ograniczyć w przyszłości spory religijne.

Wreszcie co się tyczy hrabiów, baronów, szlachty, wasali, miast, fundacji, klasztorów, gmin i poddanych bezpośrednich stanów Rzeszy, czy to duchownych, czy świeckich, skoro tego rodzaju bezpośrednim stanom przysługuje z tytułu praw zwierzchnich na podstawie ogólnej praktyki stosowanej w całej Rzeszy, prawo decydowania o przynależności religijnej poddanych [...]. *Pokój religijny dał poddanym takich stanów możność emigracji, jeżeli nie zgadzają się z religią władcy terytorium, ponadto zaś gwoli* [w celu] *utrzymania większej zgody między stanami zastrzeżono, że nie wolno nikomu przeciągać obcych poddanych na swoją wiarę religijną lub w tym celu brać ich w obronę, względnie patronować im z jakiegokolwiek powodu, przeto postanowiono zgodnie, że stany obu religii będą nadal tego przestrzegać i że nie należy przeszkadzać żadnemu stanowi w wykonywaniu prawa, które mu przysługuje w sprawie religii z tytułu zwierzchnictwa terytorialnego.*

Źródło: *Powszechna historia państwa i prawa. Feudalizm. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. B. Lesiński i J. Walachowicz, Poznań 1971, s. 124–126.

Zaprzysiężenie traktatu w Münster to dzieło niderlandzkiego malarza Gerarda ter Borcha. Artysta osobiście uczestniczył w tym wydarzeniu i namalował je już w 1648 r.

- *obraz, Niderlandy, XVII w.*

? 1. Wyjaśnij, jakie prawa przyznawał przytoczony zapis panującym, a jakie – poddanym.
2. Wytłumacz, jakie działania wobec innowierców uznawano za niedozwolone.

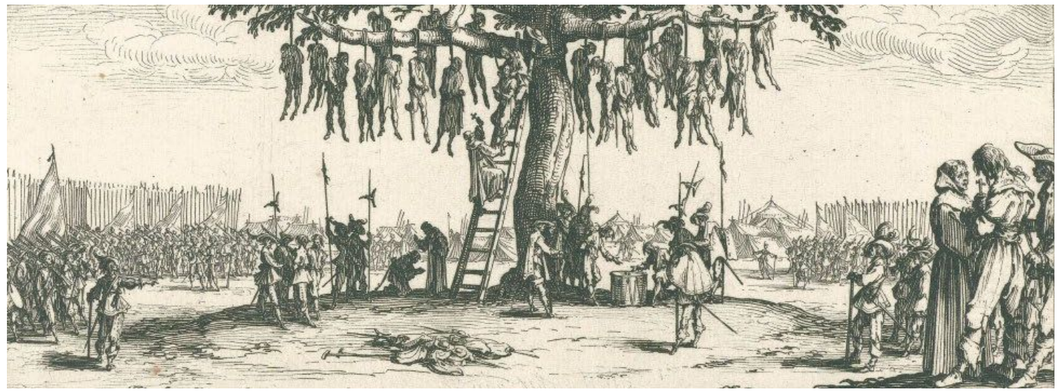

Zakończenie konfliktu poprzez podpisanie traktatów pokojowych nie rozwiązało problemu tysięcy żołnierzy najemnych, którzy pozostawali na żołdzie walczących stron. Byli to w większości młodzi ochotnicy, którzy w zasadzie całe swoje życie spędzili na wojnie. Regularne oddziały rozwiązywano zatem stopniowo, a ostatni szwedzki żołnierz opuścił Rzeszę w 1654 r. Ponadto przebywały tam tysiące maruderów – żołnierzy, którzy odłączyli się od swoich oddziałów i zajmowali się głównie rozbojem. Uspokojenie sytuacji na terenach, na których nie pamiętano już codzienności bez przemocy, okazało się bardzo trudne i długotrwałe.

CIEKAWOSTKA

Okropności wojny

Okropności wojny to cykl 18 rycin narysowanych przez Jacques'a Callota [czyt.: żaka kallota]. Jego prace powstały po zajęciu Lotaryngii przez wojska francuskie podczas wojny trzydziestoletniej. Przedstawiono na nich wydarzenia z tego okresu, w tym zbrodnie, jakich dopuszczali się żołnierze m.in. na ludności cywilnej.

Egzekucja maruderów, czyli żołnierzy, którzy odłączyli się od oddziałów, aby dokonywać mordów, gwałtów i rabunków.

- *rycina, Francja, XVII w.*

ĆWICZENIA

1. Podaj, jakie przyczyny skłoniły do przystąpienia do wojny trzydziestoletniej władców Danii, Szwecji i Francji.
2. Wyjaśnij, jaką rolę w sojuszach zawieranych w trakcie wojny odgrywały różnice wyznaniowe.
3. Oceń, które kraje uczestniczące w konflikcie były jego największymi przegranymi, a które – wygranymi.

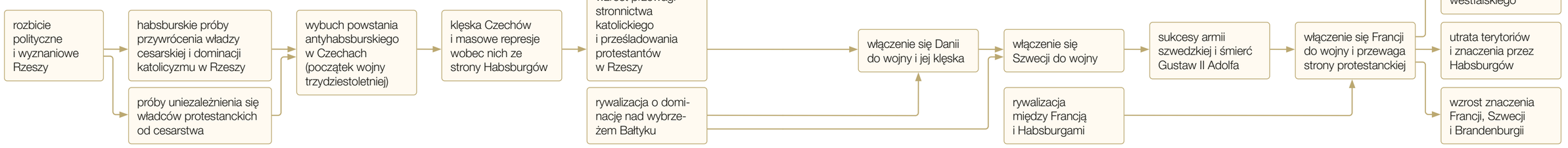
DLA ZAINTERESOWANYCH

Z. Anusik, *Gustaw II Adolf*, Wrocław 1996.

P. H. Wilson, *Wojna trzydziestoletnia 1618–1648. Tragedia Europy*, tłum. M. Kapałczyński, Oświęcim 2017.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

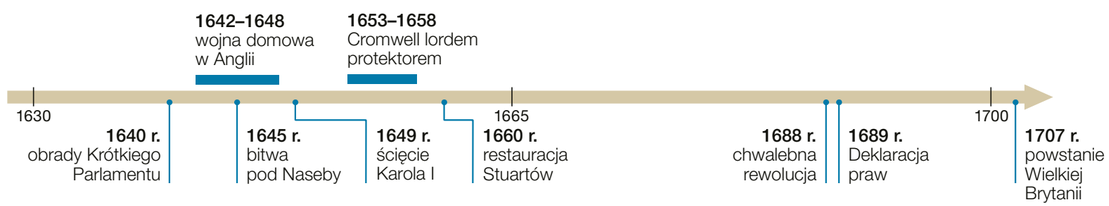
Jaki przebieg miała wojna trzydziestoletnia?

4 REWOLUCJA ANGIELSKA I MONARCHIA PARLAMENTARNA

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przebieg rewolucji w Anglii,
- ewolucja angielskiego ustroju od XVI do XVIII w.,
- okoliczności powstania monarchii parlamentarnej w Anglii.

ANGLIA NA PRZEŁOMIE XVI I XVII W.

Od połowy XVI w. Anglia przeżywała okres szybkiego rozwoju gospodarczego – rosła produkcja w przemyśle metalurgicznym i sukienniczym. Wytop metalu, wymagającego dużo drewna, powodował szybkie wylesianie Anglii, a także zwiększenie wydobycia węgla. Przemianom tym towarzyszyły duże zmiany społeczne. Ogromne zapotrzebowanie na wełnę sprawiało, że wielkim właścicielom ziemskim nie opłacało się już pozostawianie terenów zalesionych i dzierżawienie swoich pól chłopom. Znacznie większe zyski zapewniała hodowla owiec. Nasilił się zatem proces **ogradzania** – łączenia gruntów gminnych i chłopskich w wielkie gospodarstwa nastawione na wypas tych zwierząt (więcej w Warto wiedzieć na s. 184). Działania te spowodowały, że duża część mieszkańców wsi straciła swoje gospodarstwa i musiała szukać nowego zajęcia w miastach.

Zmiany gospodarcze pozwoliły wzbogacić się tym, którzy dysponowali odpowiednim kapitałem i umieli go zainwestować. W efekcie w Anglii powstała warstwa zamożnych posiadaczy ziemskich, określanych mianem nowej szlachty – **gentry** [czyt.: dżentry]. Równocześnie rozwój przemysłu i handlu – w tym też z koloniami – umacniał pozycję bogatego mieszczaństwa. W tej sytuacji te dwie grupy społeczne zaczęły dążyć do uzyskania większego wpływu na sprawy państwa.

Poza tym w ówczesnej Anglii wzmagały napięcia religijne i polityczne. Zaprowadzone w XVI w. reformy Kościoła wydawały się wielu protestantom niewystarczające, a wyznanie panujące – anglikanizm – zbyt podobne do katolicyzmu. **Purytanie** (więcej o nich w Warto wiedzieć obok) domagali się głębszych zmian w duchu kalwinizmu. Oczekiwania te były szczególnie rozpowszechnione właśnie wśród zyskujących na znaczeniu przedstawicieli gentry i mieszczaństwa, spośród których rekrutowała się **Izba Gmin** – niższa izba angielskiego parlamentu. Z kolei tworzący **Izbę Lordów** arystokraci w większości chcieli pozostawić zasady anglikanizmu w dotychczasowej formie.

WARTO WIEDZIEĆ

Purytanie

Zwolennikami oczyszczenia anglikanizmu z elementów katolickich byli radykalni protestanci – purytanie. Żądali m.in. usunięcia z kościołów obrazów, rzeźb, ołtarzy i wszelkich ozdób oraz zmniejszenia liczby świąt, według nich zaburzających rytm pracy. Za szczególnie ważne cnoty uznawali bowiem pracowitość i oszczędność. Surowo potępiali rozrywki i zabawy. Kładli za to duży nacisk na naukę czytania, ponieważ uważali, że wszyscy wierni powinni samodzielnie poznawać Biblię.

Purytanie emigrowali z Anglii od początku XVII w., m.in. byli w grupie pierwszych osadników, którzy na statku Mayflower w 1620 r. przybyli do Ameryki Północnej.

- *ilustracja, Anglia, XVII w.*

? Co obecnie oznacza słowo „purytański”?

RZĄDY STUARTÓW

Po śmierci Elżbiety I w 1603 r. na tronie Anglii zasiadł jej krewny **Jakub I Stuart** [czyt.: stjuart], król Szkocji. W ten sposób oba kraje zostały połączone unią personalną przez dynastię **Stuartów**. Nowy monarcha nie uznawał ograniczeń władzy królewskiej na rzecz parlamentu angielskiego i rzadko go zwoływał. Swoje rządy opierał na dawnej arystokracji i Kościele anglikańskim. W 1625 r. tron objął jego syn **Karol I**, który kontynuował tę politykę. Król był zmuszony zwołać parlament jedynie wówczas, gdy niezbędne były mu dodatkowe fundusze na prowadzenie wojen. W efekcie przez 11 lat w ogóle nie doszło do żadnego posiedzenia tego gremium.

Dopiero wybuch powstania w Szkocji w 1640 r. zmusił Karola I do zwołania parlamentu. Te obrady były jednak bardzo krótkie, jako że posłowie odrzucili postulaty króla, a dodatkowo zażądali rozliczenia jego nadużyć. Wkrótce sytuacja stała się na tyle dramatyczna, że władca musiał ponownie zwołać posiedzenie. Tym razem posłowie przeforsowali nowe prawo, które uzależniało rozwiązanie obrad parlamentu od zgody samych parlamentarzystów. W rezultacie rozpoczęte wówczas obrady (tzw. **Długi Parlament**) trwały formalnie aż 13 lat. Coraz większe wpływy mieli podczas nich purytanie, domagający się reform i kontroli nad królewskimi ministrami. Aby zdusić opozycję w zarodku, król rozkazał uwięzić purytańskich posłów, lecz nie dopuściło do tego mieszczaństwo Londynu. W ten sposób w 1642 r. wybuchła **rewolucja angielska**, a wobec buntu poddanych monarcha musiał opuścić miasto.

POSTAĆ HISTORYCZNA

OLIVER CROMWELL

1599–1658

Dowódca wojsk parlamentu i dyktator Anglii. Urodził się w rodzinie szlacheckiej. Wyznawał purytanizm. Jako poseł do Izby Gmin był przeciwnikiem absolutyzmu królewskiego. Nieprzejednany wobec Karola I, zniweczył plany ugody i doprowadził do jego skazania i egzekucji. Jako lord protektor sprawował rządy dyktatorskie z wykorzystaniem armii. Wiernych zwolenników przyniosło mu nadawanie majątków odebranych rojalistom. W czasie restauracji Stuartów ogłoszony królobójcą. Jego zwłoki ekshumowano i zbezczeszczono.

WOJNA DOMOWA W ANGLII

Konflikt pomiędzy królem a parlamentem w 1642 r. przekształcił się w wojnę domową. Za monarchą opowiedzieli się rojaliści:

- arystokraci, wielcy właściciele ziemscy i ich poddani,
- duchowni Kościoła anglikańskiego,
- prześladowani dotąd katolicy.

Do zwolenników parlamentu zaliczali się:

- przedstawiciele gentry,
- mieszczanie,
- chłopi.

Przewaga liczebna należała do wojsk parlamentu, jednak były one słabiej uzbrojone i wyszkolone, co sprawiło, że początkowo zwycięstwa odnosiła armia królewska. Przełom nastąpił na skutek reformy wojska parlamentu, którą przeprowadził jeden z jego dowódców – **Oliver Cromwell** [czyt.: kromłel]. W zorganizowanej przez niego **Armii Nowego Wzoru** obowiązywała surowa dyscyplina. Stopnie oficerskie przyznawano za rzeczywiste zasługi, a nie ze względu na arystokratyczne pochodzenie. Nowo utworzone siły zmierzyły się w 1645 r. z wojskami królewskimi w bitwie pod **Naseby** [czyt.: nejsby], gdzie odniosły zwycięstwo. W rezultacie monarcha zbiegł wkrótce do Szkocji, lecz Szkoci wydali go parlamentowi. Wojna domowa zakończyła się ostatecznie w 1648 r. – zwyciężyły w niej siły parlamentu.

Dalsze losy uwięzionego Karola I pozostawały nierozstrzygnięte. Nadal duża część parlamentarzystów była skłonna zawrzeć z władcą kompromis i w zamian za poszerzenie ich uprawnień pozwolić mu zatrzymać

Żelaznobocy to nazwa oddziałów jazdy stworzonej przez Olivera Cromwella. Służący w nich żołnierze byli zdyscyplinowani i oddani sprawie walki ze zwolennikami króla. Formacja ta została rozwiązana po powrocie Stuartów na tron.

koronę. Zupełnie inne były już jednak oczekiwania armii i stojącego na jej czele Cromwella. Na rozkaz tego przywódcy wojsko aresztowało prawie połowę posłów, ponieważ nie podzielali jego stanowiska co do dalszych losów króla. Tak okrojone zgromadzenie – tzw. **Parlament Kadłubowy** – oskarżyło króla o zbrodnię zdrady stanu i oddało pod sąd. Po krótkim procesie Karol I został skazany na śmierć i ścięty w styczniu **1649 r.**

DYKTATURA CROMWELLA

Pozbawiona monarchy Anglia stała się na mocy ustawy parlamentu **republiką**, w której władzę miał sprawować jednoizbowy parlament, zniesiono bowiem Izbę Lordów. Faktycznie jednak decydującą rolę odgrywał sam Cromwell. Wykorzystując sprawną i doświadczoną armię, w **1649 r.** uderzył on na Irlandię, a rok później na Szkocję (zob. mapa na następnej stronie). Dzięki temu umocnił angielskie wpływy w tych krajach i jednocześnie zaspokoił oczekiwania żołnierzy, którym nadano na własność ziemie zagarnięte Irlandczykom. Ponadto wkrótce udało mu się zdławić wszelkie ruchy opozycyjne w kraju. W 1653 r. Cromwell rozwiązał Parlament Kadłubowy i przyznał sobie tytuł **lorda protektora**, zastępując republikę dyktaturą wojskową. Z czasem jednak złagodził politykę wobec przeciwników politycznych, religijnych i pokonanych rojalistów, którym zaczęto oddawać skonfiskowane majątki ziemskie. Powołał również parlament i przywrócił Izbę Lordów.

W polityce zagranicznej Cromwell doprowadził do zmian, które wzmocniły pozycję Anglii, choć jednocześnie naraziły ją na konflikty. W **1651 r.** parlament przyjął **Akt nawigacyjny**. Odtąd import towarów mógł być prowadzony tylko z wykorzystaniem statków

WARTO WIEDZIEĆ

Jak osądzono i stracono Karola I?

Postawienie przed sądem króla było w XVII w. wydarzeniem niespotykanym i budziło wątpliwości nawet wśród części przeciwników monarchy. Trudno było go sądzić jako poddanego, nie mógł być także sądzony przez równych sobie, czyli innych władców. Powołano zatem specjalny trybunał złożony ze 135 członków, ale i z tego starannie dobranego grona wyrok podpisało tylko 59 osób. Karola I skazano ostatecznie za zdradę, za którą uznano przedłożenie własnego interesu ponad interes publiczny, zasady prawa, wolność, sprawiedliwość i pokój jego poddanych.

Egzekucja Karola I odbyła się 30 stycznia 1649 r. Zgromadzony tłum był oddzielony od szafotu na tyle daleko, że król 1 nie wygłosił do niego przemówienia.

▪ *rycina, Anglia, XVII w.*

? Dlaczego Twoim zdaniem poddani obawiali się sądzić króla?

TEKST ŹRÓDŁOWY

SKAZANIE NA ŚMIERĆ KAROLA I

Wyrok sądu, przed którym postawiono Karola I, był zgodny z oczekiwaniami radykalnych purytanów, stanowiących trzon armii Cromwella.

Sąd niniejszy kierując się rozumem oraz sumieniem doszedł do przekonania, że wspomniany Karol Stuart ponosi winę za wszczęcie wojny przeciwko parlamentowi i ludowi [...], *że był on i pozostał sprawcą, inicjatorem i kontynuatorem wymienionej zwyrodniałej, okrutnej i krwawej wojny i wobec tego winien jest zbrodni zdrady stanu, morderstw, grabieży, pożarów, gwałtów, spustoszeń ze szkodą i na nieszczęście ludu* [...]. *Sąd niniejszy postanowił, że za wszystkie te zdradzieckie postępki i zbrodnie wspomniany Karol Stuart powinien być, jako tyran, zdrajca, morderca i wróg dobrych ludzi tego narodu, ukarany śmiercią przez ścięcie.*

Źródło: *Historia powszechna. Czasy nowożytne 1640–1870. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 1, pod red. B. Krauzego, Warszawa 1951, s. 31.

? 1. Wymień zbrodnie, których popełnienie zarzucono królowi.
2. Wyjaśnij, na czym polegała wyjątkowość tego wyroku.

WYSPY BRYTYJSKIE W XVII WIEKU

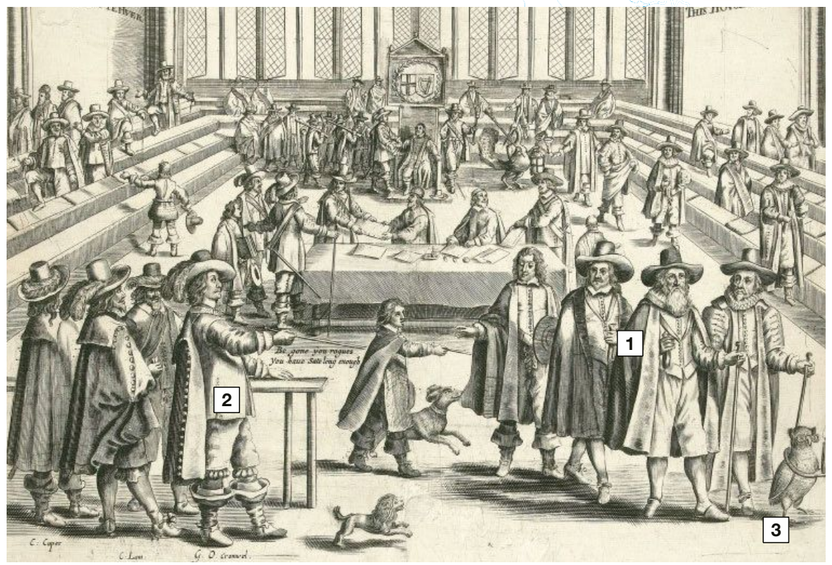

LEGENDA

- zwolennicy króla Karola I w 1642 r.
- zwolennicy parlamentu w 1642 r.
- ziemie nadawane weteranom armii Cromwella
- kierunki działań wojsk parlamentu
- kierunki działań armii króla Karola I
- kierunki działań armii szkockiej
- bitwy stoczone w czasie angielskiej wojny domowej
- miasta oblegane przez wojska parlamentu w latach 1649–1653
- miejsce stracenia króla Karola I

? 1. Wymień obszary zamieszkiwane przez zwolenników parlamentu.
2. Podaj, gdzie Cromwell nadawał ziemie swoim weteranom.

Rozwiązanie Parlamentu Kadłubowego przez Olivera Cromwella odbyło się w 1653 r. Na ilustracji parlamentarzyści 1 opuszczają swoje miejsca przepędzani przez Cromwella 2 i szczuci psami. Prowadzi ich sowa 3, która była w tym czasie symbolem głupoty.

▪ *rycina, Anglia, XVII w.*

angielskich lub tych krajów, z których te produkty przywożono. Tak restrykcyjne prawo miało uderzyć przede wszystkim w interesy kupców z Holandii i wywołało serię wojen z tym państwem. Rozwiązanie to przyczyniło się do rozbudowy angielskiej floty handlowej i stało się jednym z filarów przyszłej potęgi gospodarczej Anglii.

RESTAURACJA STUARTÓW

Po śmierci Cromwella w 1658 r. władzę objął jego syn Ryszard, który jednak nie miał talentu i autorytetu ojca i po kilku miesiącach został zmuszony do ustąpienia z funkcji lorda protektora. Następnie nowo wybrany parlament zadecydował o przywróceniu monarchii. Koronę zaproponowano synowi ściętego króla – **Karolowi II Stuartowi**. Nowy władca został koronowany w 1660 r., lecz wcześniej złożył obietnice, że nie będzie mścił się na przeciwnikach politycznych swojego ojca i zachowa pokój religijny w kraju.

Szybko okazało się jednak, że Karol II nie odpowiada oczekiwaniom angielskiego społeczeństwa: podejrzewano go o planowanie przywrócenia władzy absolutnej i krytycznie oceniano jego próby zbliżenia z katolicką Francją. Dodatkowo monarcha nie miał męskiego potomka, a zatem tron angielski miał objąć jego brat – **Jakub II Stuart**, który był katolikiem i sojusznikiem króla Francji. W parlamencie doszło wówczas do podziału i powstania dwóch stronnictw politycznych:

- **torysi** – popierali władcę i opowiadali się za nienaruszalnością jego praw do tronu;
- **wigowie** – głosili, że władza zwierzchnia należy do parlamentu i może on pozbawić monarchę korony, a także opowiadali się za tolerancją religijną i poszerzeniem swobód dla obywateli.

Po śmierci Karola II w 1685 r. rządy w Anglii rozpoczął Jakub II, ale podjęte przez niego próby wprowadzenia władzy absolutnej oraz przywrócenia katolicyzmu jako religii państwowej spowodowały zjednoczenie większości grup społecznych przeciwko monarsze. Po trzech latach rządów Jakub II został opuszczony nawet przez swoich dawnych zwolenników i wyjechał z Anglii, aby szukać sprzymierzeńców i zebrać armię, która umożliwiłaby mu odzyskanie tronu.

WARTO WIEDZIEĆ

Diggerzy i lewellerzy

Podczas rewolucji w Anglii oprócz głównych stronnictw popularność zdobywały również nowe ruchy społeczne, które głosiły potrzebę głębszych zmian politycznych. Najsilniejszy z nich tworzyli lewellerzy (z ang. ‘zrównywacze’). Wielu zwolenników mieli w armii republikańskiej i wśród uboższego mieszczaństwa. Domagali się całkowitej władzy dla Izby Gmin i wolności religijnej oraz zwrotu ziemi bezprawnie zagarniętej przez gentry podczas ogradzania. Nawoływali do wprowadzenia równości wobec prawa.

Znacznie bardziej radykalne poglądy głosili diggerzy (z ang. ‘kopacze’), do których przyłączali się głównie znajdujący się w najtrudniejszej sytuacji, pozbawieni ziemi chłopi. Zajmowali oni pola i zakładali gospodarstwa rolne, gdzie wspólnie uprawiali ziemię. Głosili postulaty wspólnego użytkowania ziemi, a także zniesienia podziałów społecznych i różnic majątkowych. Oba stronnictwa zostały rozbite przez siły rządowe na początku dyktatury Cromwella.

? Dlaczego Cromwell wystąpił przeciwko diggerom i lewellerom?

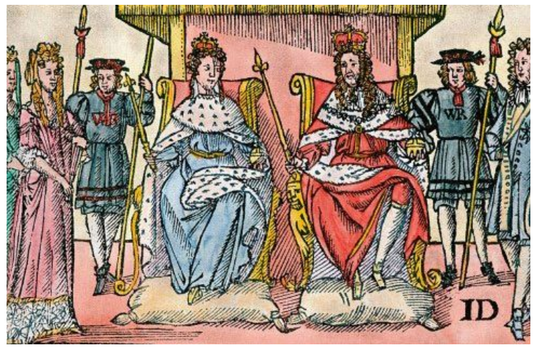
MONARCHIA PARLAMENTARNA

W nowej sytuacji torysi szybko porozumieli się z wigami i zaoferowali koronę namiestnikowi Holandii – **Wilhelmowi III Orańskiemu**. Wilhelm przybył na Wyspy Brytyjskie z własną armią, która jednak okazała się całkiem niepotrzebna – niechęć do Jakuba II była tak duża, że nikt nie zamierzał go bronić. Bezkrwawe przejęcie władzy w 1688 r. nazwano **chwalebną rewolucją** (‘chwalebny’ to godny pochwały).

Zaraz po koronacji, w **1689** r., nowy władca zaakceptował **Deklarację praw**. Zgodnie z jej zapisami:

- nakładanie nowych podatków wymagało zgody parlamentu;
- król nie mógł zawieszać ustaw parlamentu;
- nielegalne stało się utrzymywanie stałej armii w okresie pokoju;
- członkowie parlamentu mieli być wybierani w wolnych wyborach;
- obrady parlamentu miały się odbywać regularnie;
- w czasie obrad parlamentu obowiązywał przywilej wolności słowa.

Dokument znacznie osłabił zatem władzę króla, a zwiększył uprawnienia parlamentu. W ten sposób wyeliminowano zagrożenie powrotem królewskiej władzy absolutnej i zbudowano podstawy angielskiej **monarchii parlamentarnej**, zakładającej ścisłą współpracę króla z parlamentem. W osobnym dokumencie potwierdzono także wolność kultu dla przedstawicieli innych wyznań protestanckich niż anglikańskie i zezwolono im – w pewnym zakresie – sprawować urzędy. Po niemal 50 latach duża część postulatów parlamentu została ostatecznie spełniona. W 1707 r. Anglię i Szkocję połączyła unia realna, a nowe królestwo zaczęło nosić nazwę **Wielkiej Brytanii**. Siedem lat później w 1714 r. tron brytyjski objęła rządząca do dziś **dynastia hanowerska**.

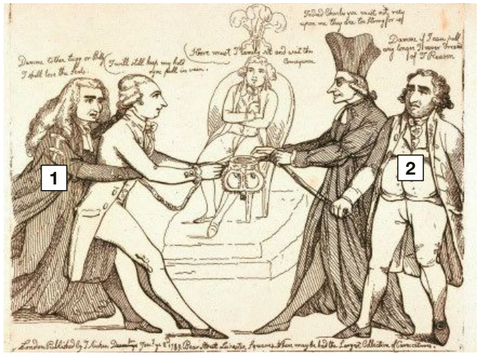
Wilhelm III Orański wraz z żoną Marią, która była córką Jakuba II Stuarta.

▪ *rycina, XVII w.*

CIEKAWOSTKA

Torysi i wigowie

Pochodzący ze schyłku XVII w. podział na dwa stronnictwa polityczne okazał się niezwykle trwały. Torysi początkowo wywodzili się głównie z arystokracji i wielkich posiadaczy ziemskich. Wigowie rekrutowali się spośród gentry i bogatszego mieszczaństwa. Nazwy obu stronnictw miały charakter obraźliwy: określenie „torysi” odnosiło się wcześniej do banitów i powstańców irlandzkich, mianem wigów określano z kolei szkockich buntowników. W XIX w. stronnictwo torysów przekształciło się w Partię Konserwatywną, a ugrupowanie wigów – w Partię Liberalną. Ta pierwsza odgrywa dużą rolę do dziś, jej członkowie nadal określani są mianem torysów, druga zaś ustąpiła z czasem miejsca Partii Pracy.

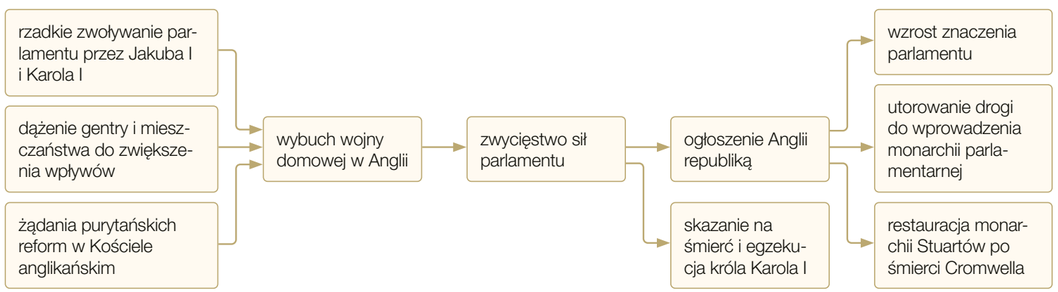

Torysi 1 **i wigowie** 2 wielokrotnie stawali po przeciwnych stronach w wewnętrznych konfliktach politycznych w Anglii. Ilustruje to rysunek satyryczny, na którym przywódcy tych stronnictw zawzięcie przeciągają koronę w swoją stronę.

▪ *rycina, XVIII w.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jaki przebieg miała rewolucja angielska?

ĆWICZENIA

1. Wymień główne przyczyny wojny domowej w Anglii.
2. Oceń znaczenie rewolucji angielskiej i przedstaw jej skutki.
3. Podaj, które rozwiązania, w tym reformy, wprowadzone w Anglii w XVII w. i na początku XVIII w., zachowały się do dziś.

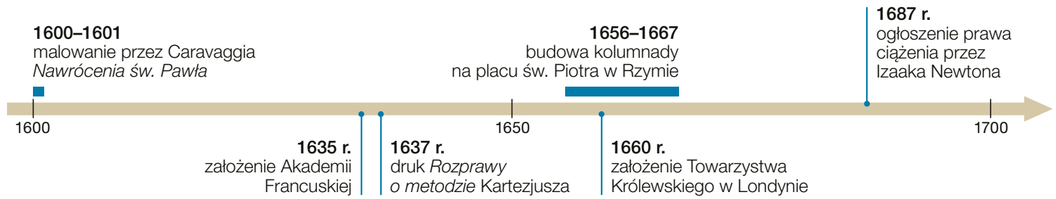
DLA ZAINTERESOWANYCH

C. Hill, *Oliver Cromwell i Rewolucja Angielska*, tłum. I. Szymańska, Warszawa 1988.
H. Zins, *Historia Anglii*, Wrocław 2009.

5 KULTURA EUROPY W XVII WIEKU

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- cechy kultury baroku,
- kierunek rozwoju sztuki w krajach protestanckich w XVII w.,
- osiągnięcia nauki w XVII w.

BAROK

W XVI i XVII w. w Europie toczyły się liczne krwawe konflikty zbrojne, w tym wojny religijne. W kulturze europejskiej ukształtował się pełen niepokoju i kontrastów nowy styl – **barok**, oddający atmosferę tych burzliwych czasów. Sztuka barokowa najpełniej rozwinęła się w krajach katolickich: Hiszpanii, Francji i Włoszech. Poprzez swój bogaty i reprezentacyjny charakter służyła Kościołowi w dobie kontrreformacji do umacniania katolików w wierze, a monarchom do celów propagandowych i podkreślania znaczenia ich władzy. Sztuka barokowa miała oddziaływać na zmysły odbiorców poprzez:

- przepych,
- wyszukane zdobienia,
- zaskakujące rozwiązania kompozycyjne,
- bogatą symbolikę oraz silną ekspresję,
- realizm i dramatyzm przedstawień.

Pierwsze budowle, które zapowiadały nadejście baroku, zostały wzniesione w drugiej połowie XVI w. w Rzymie. Styl ten obowiązywał w Europie do początku XVIII w., a w niektórych krajach nawet do jego połowy. Samo pochodzenie nazwy ‘barok’ jest niejasne. Zwykle wywodzi się ją od francuskiego wyrazu *baroque* [czyt.: ba**rok**], oznaczającego bogactwo ozdób, lub portugalskiego słowa *barroco* [czyt.: barroko], odnoszącego się do cennej perły o nieregularnym kształcie.

Uczucia religijne katolików miały umacniać wspaniała oprawa mszy (kazania, muzyka organowa, procesje) i wygląd świątyń. Surowym i skromnym protestanckim zborom przeciwstawiono zatem monumentalne, bogato zdobione kościoły. Kunsztownie dekorowany ołtarz miał być dobrze widoczny już od samego wejścia. Charakterystyczną cechę barokowych kościołów stanowił ich olśniewający wystrój – w zaprojektowanych kaplicach bocznych umieszczano zdobione ołtarze, równie bogato dekorowano też ambony i chrzcielnice. Wpadające przez okna promienie słońca nadawały blasku złoceniom i kolorowym marmurom. Dla wiernych najważniejsze były jednak obrazy oraz freski ukazujące sceny biblijne. Uwagę przyciągały **przedstawienia iluzjonistyczne** (zob. ciekawostka na s. 124), które zwykle zdobiły wnętrze kopuły bądź sklepienie świątyni.

Bogactwu wnętrz odpowiadały również fasady świątyń zaprojektowane tak, aby nadać tym budowlom wrażenie okazałości i dynamiki (więcej na infografice na s. 126–127). Starano się to osiągnąć poprzez wykorzystanie wystających przed linię fasady kolumn, pilastrów i gzymsów.

Rozwiązania stosowane w architekturze sakralnej zaczęto wykorzystywać w budowlach świeckich. Monumentalne, bogato zdobione fasady i wnętrza okazały się doskonałym tłem dla rozbudowanych dworskich ceremonii. Z tego powodu monarchowie i arystokraci chętnie budowali lub przerabiali swoje rezydencje zgodnie z zasadami nowego stylu. Za najdoskonalszą z nich uznaje się **pałac w Wersalu** pod Paryżem (więcej o nim w Symbolach epoki na s. 110–111), wzniesiony w drugiej połowie XVII w. na polecenie Ludwika XIV.

CIEKAWOSTKA

Nierealna przestrzeń malarzy baroku

We wnętrzach barokowych kościołów chętnie stosowano **malarstwo iluzjonistyczne**. Popularne były umieszczane na sklepieniach freski, które sugerowały, że ponad głowami wiernych rozpościera się niebo. Niekiedy jednak za pomocą pędzla tworzono iluzję rozwiązań architektonicznych. Dla podkreślenia swojej wirtuozerii i wzbogacenia wymowy obrazu artyści stosowali też inne rozwiązanie: umieszczali wizerunki osób odbitych w lustrze, których nie widać na głównym planie. Umieli też wywołać wrażenie, iż postać z obrazu wodzi oczyma za oglądającym.

Malowidła zdobiące sklepienia kościoła Jezuitów w Wiedniu dają złudzenie ogromnej przestrzeni otwierającej się nad głowami wiernych, w którą w realistyczny sposób zostały wkomponowane postacie świętych i aniołów.

▪ *freski, Wiedeń, XVII–XVIII w.*

BAROK W MALARSTWIE I RZEŹBIE

Dopełnieniem barokowych wnętrz były obrazy i rzeźby. Ściany i gzymsy były ozdabiane przez figury, płaskorzeźby i **stiuki**. Wyszukana dekoracyjność i dynamiczne ujęcie postaci cechowały dzieła barokowych rzeźbiarzy. Za najznakomitszego z nich uznaje się **Giovanniego Lorenza** [czyt.: dżiowaniego lorenca] **Berniniego**, twórcę takich rzeźb jak m.in. – *Ekstaza św. Teresy* oraz *Apollo i Dafne*. We wnętrzach kościołów umieszczano – zgodnie z tradycją i zaleceniami soboru trydenckiego – dzieła przedstawiające sceny religijne z życia Maryi lub świętych oraz aniołów. Dbano, aby malarstwo religijne było zgodne z przekazem biblijnym i nie zawierało wątków zaczerpniętych z mitologii grecko-rzymskiej. Sztuka sakralna miała przekazywać prawdy wiary. Jednocześnie chciano wywoływać u odbiorców silne emocje. Ten cel osiągano m.in. poprzez realistyczne ujęcie postaci oraz ukazywanie ich w ruchu czy wyszukanych pozach, tak aby widz mógł odczytać ich uczucia wyrażone poprzez miny i gesty.

Mówi się, że barok to **epoka przeciwieństw**, które chętnie ze sobą zestawiano, np. światło i ciemność. W malarstwie zwykle stosowano kontrastowe barwy i wykorzystywano światłocień, za pomocą którego uwypuklano najważniejsze partie malowideł. Mistrzem tej techniki był żyjący we Włoszech malarz **Caravaggio** [czyt.: karawadżdżio]. W tym nurcie tworzyła też włoska malarka **Artemisia Gentileschi** [czyt.: artemizja dżentileski], ukazująca pełne dramatyzmu sceny biblijne (*Judyta zabijająca Holofernesa*). Chwałę oręża i wielkich wodzów sławiły powstające na zamówienie władców obrazy **batalistyczne**, czyli przedstawiające bitwy czy kapitulacje. Tego typu dziełem jest *Poddanie Bredy* autorstwa Hiszpana **Diega Velázqueza** [czyt.: welaskeza], który był też nadwornym malarzem hiszpańskiej rodziny królewskiej.

Barokowi artyści, mimo odczuwanych zarówno przez nich, jak i innych ludzi epoki obaw związanych z przemijaniem, chętnie przedstawiali piękno ludzkiego ciała i radosne strony życia. Takimi płótnami zasłynął **Peter Paul Rubens**, którego obraz *Trzy Gracje* (zob. na s. 128) oddawał ówczesny wzorzec piękna kobiecego ciała. Równocześnie malarze eksponowali wątki przypominające o znikomości szczęścia, marności bogactw, przemijaniu życia ludzkiego i nieuchronności śmierci, co symbolicznie obrazowały czaszki, kości, klepsydry i motyle.

Ekstaza św. Teresy to jedna z rzeźb autorstwa Berniniego, należąca do najbardziej znanych dzieł barokowych. Uwagę przykuwają emocje malujące się na obliczu świętej i dynamiczna kompozycja oraz doskonałość wykonania.

▪ *rzeźba, Rzym, XVII w.*

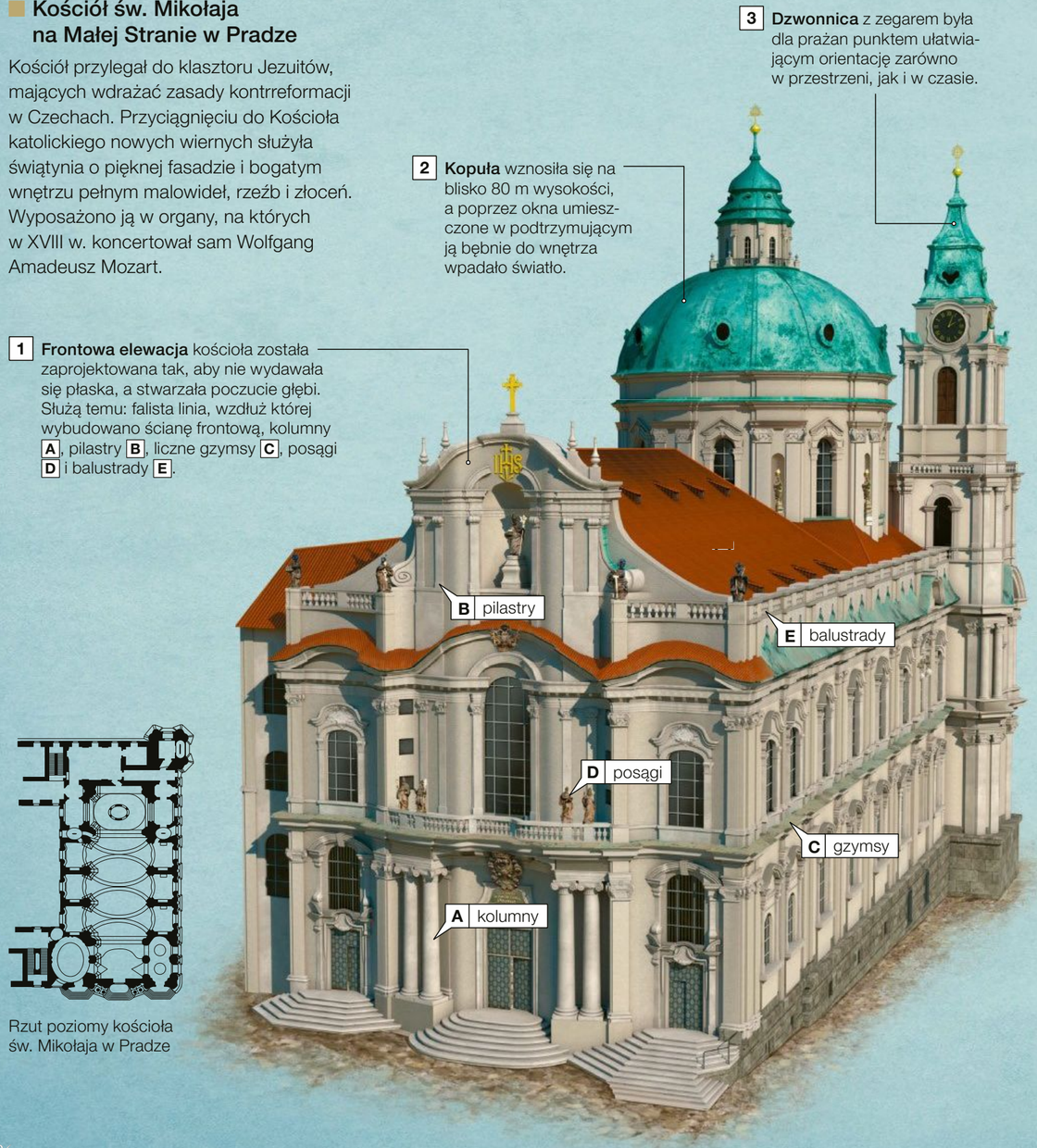
Stiuk – szlachetna odmiana tynku, często barwionego na różne kolory i imitującego ozdobny kamień, np. marmur.

ARCHITEKTURA DOBY BAROKU

Od końca XVI w. w Europie coraz większą popularność zyskiwał styl barokowy. Jego wpływy stały się widoczne nie tylko w krajach katolickich, lecz także w protestanckich, a nawet na Rusi. Inaczej niż w czasach renesansu nie starano się już ściśle trzymać klasycznych wzorców antycznych. Architekci chcieli, aby projektowane przez nich obiekty zaskakiwały, a przy tym wzbudzały zachwyt okazałością i ozdobnością. Mimo to zazwyczaj starali się, aby ich budowle pozostawały symetryczne i proporcjonalne, zdobione detalami nawiązującymi do antyku.

Kościół św. Mikołaja na Małej Stranie w Pradze

Kościół przylegał do klasztoru Jezuitów, mających wdrażać zasady kontrreformacji w Czechach. Przyciągnięciu do Kościoła katolickiego nowych wiernych służyła świątynia o pięknej fasadzie i bogatym wnętrzu pełnym malowideł, rzeźb i złoceń. Wyposażono ją w organy, na których w XVIII w. koncertował sam Wolfgang Amadeusz Mozart.

Rzut poziomy kościoła św. Mikołaja w Pradze

Rzymski kościół św. Karola przy Czterech Fontannach

Jest świątynią niewielką, ale wyjątkową i o przełomowym znaczeniu, zaprojektowaną przez wybitnego architekta Francesca Borrominiego. W odróżnieniu od uporządkowanych i harmonijnych projektów renesansowych, w których budowle stawiano na planach o kształcie prostokątów i okręgów, ten barokowy kościół zbudowano na planie skomplikowanych wielokątów i niesymetrycznych łuków, co m.in. dawało efekt falistej fasady.

Sklepienie świątyni ma skomplikowany kształt i odbiega od klasycznej prostoty budowli renesansowych. Dzięki grze świateł wpadających przez owalną kopułę robi na widzach duże wrażenie.

Falista fasada barokowa znakomicie prezentuje się oglądana nawet pod ostrym kątem. Jest to ważne, gdyż kościół zbudowano na wąskiej ulicy, a nie w dobrze eksponowanym miejscu.

Pałac w Schönbrunn

Pałac w Schönbrunn [czyt.: szenbrun] pod Wiedniem był rezydencją cesarzy z dynastii Habsburgów. Wokół rozległego pałacu rozciąga się park, a na jednym z parkowych wzgórz wzniesiono barokową glorietę, czyli ozdobną budowlę składającą się z zadaszonych kolumnad.

MALARSTWO BAROKOWE

W krajach katolickich zachowały się liczne przykłady malarstwa barokowego. Jego tematyka miała głównie charakter religijny i dworski.

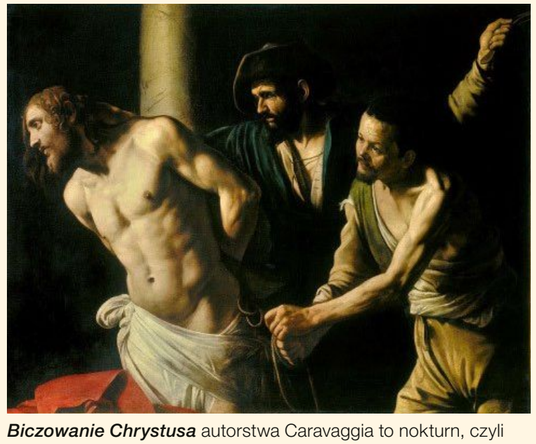
Trzy Gracje to obraz Petera Paula Rubensa. Nawiązująca do mitologii greckiej scena była pretekstem do ukazania ówczesnego kanonu piękna kobiecego ciała.

▪ *obraz olejny, Niderlandy Hiszpańskie, XVII w.*

Infantka Małgorzata w błękicie to obraz Diego Velazqueza. Dzieło przedstawia kilkuletnią córkę króla Hiszpanii, Małgorzatę Teresę Habsburżankę, w stroju dworskim z połowy XVII w.

▪ *obraz olejny, Hiszpania, ok. 1660 r.*

Biczowanie Chrystusa autorstwa Caravaggia to nokturn, czyli obraz przedstawiający scenę nocną, namalowany z wykorzystaniem silnego światłocienia.

▪ *obraz, Neapol, XVII w.*

? Jakie są podobieństwa, a jakie różnice pomiędzy malarstwem renesansowym a barokowym?

Artemisia Gentileschi przedstawiła samą siebie na obrazie *Autoportret jako alegoria malarstwa*. Malarka tworzyła głównie na Półwyspie Apenińskim, ale też na dworze angielskiego króla Karola I.

▪ *obraz, Włochy, XVII w.*

SZTUKA W KRAJACH PROTESTANCKICH

Sztuka barokowa rozwinęła się odmiennie w krajach protestanckich, m.in. Niderlandach, Anglii, Danii i części Niemiec. Artyści nie mogli tu liczyć na mecenat Kościoła i dworów monarszych. Odbiorcami ich dzieł byli przede wszystkim bogaci mieszczanie, a zamawiane przez nich dzieła sztuki pełniły zwykle funkcje dekoracyjne w ich domach. Wzrost zamożności zarówno ludności zamieszkującej miasta, jak i wsie zwiększył dostępność dzieł artystycznych i pozwolił – przede wszystkim w Niderlandach – na niezwykły rozwój rynku sztuki. Obrazy stały się wówczas dość powszechnym wyposażeniem domu. Ich tematyka była zróżnicowana, ale zazwyczaj świecka. Powstawały zatem głównie pejzaże, portrety, **martwe natury**,

Martwa natura – obraz przedstawiający grupę przedmiotów – zazwyczaj kwiatów, owoców, naczyń, których zestawienie ma niekiedy charakter symboliczny.

MISTRZOWIE MALARSTWA NIDERLANDZKIEGO

Wiek XVII jest nazywany „złotym wiekiem" malarstwa w Niderlandach. Tworzący tam wówczas artyści najchętniej malowali codzienne życie, pejzaż i architekturę. W martwych naturach często stosowali wyrafinowaną symbolikę dotyczącą przemijania i gloryfikowali życie wieczne. W scenach rodzajowych także przekazywano symboliczne treści, jak np. pochwałę pracowitości czy wierności. Ceniono reprezentacyjne portrety, w tym grupowe.

Mleczarka to obraz ukazujący służącą w stroju holenderskim nalewającą mleko. Autorem dzieła jest Jan Vermeer [czyt.: wermeer] van Delft, który często malował kobiety w mieszczańskich wnętrzach.

▪ *obraz, Niderlandy, XVII w.*

Martwa natura z elementami *vanitas*, czyli przemijania, została ukazana na obrazie N.L. Peschiera [czyt.: peschijera]. Na stole obok czaszki leżą m.in. nieuporządkowane nuty, skrzypce, książki, listy i klepsydra.

▪ *obraz, Niderlandy, XVII w.*

Straż nocna lub ***Wymarsz strzelców*** (fragment) to obraz, na którym pokazano kompanię straży obywatelskiej z Amsterdamu. Autor dzieła, holenderski malarz, rysownik i grafik Rembrandt van Rijn, jest uznawany za mistrza światłocienia. Zasłynął głównie z portretów (w tym autoportretów) oraz obrazów biblijnych i mitologicznych.

▪ *obraz, Niderlandy, XVII w.*

? Co miało wpływ na tematykę obrazów tworzonych przez malarzy niderlandzkich?

sceny batalistyczne i rodzajowe. Najwybitniejszymi twórcami w ówczesnych Niderlandach byli:

- **Rembrandt van Rijn** – autor wnikliwych portretów i scen zbiorowych (*Wymarsz strzelców*),
- **Frans Hals** – doskonały portrecista,
- **Jan Vermeer van Delft** – mistrz nastrojowych scen rodzajowych (*Lekcja muzyki*),
- **Judith Leyster** [czyt.: judit lejste] – malarka, autorka scen zabaw i rozrywek (*Wesoła kompania*).

LITERATURA, MUZYKA I TEATR

W okresie reformacji i reformy Kościoła zarówno w krajach protestanckich, jak i katolickich szybko rozwijało się szkolnictwo. W rezultacie wzrosła liczba osób umiejących czytać i pisać, co w połączeniu z upowszechnieniem się druku przyniosło rozwój literatury. Wyrażała ona zasadniczo lęki i niepokoje epoki, a więc przekonanie o nietrwałości i przemijalności świata, ale także zachwyt nad jego urokami.

We Francji patronat nad działalnością literacką objęło dodatkowo państwo. Z inicjatywy kardynała Richelieu założono tam **Akademię Francuską**, która troszczyła się o wysoki poziom utworów literackich oraz wypracowanie reguł francuskiego języka literackiego. Spośród tamtejszych autorów szerzej znani stali się:

- **Molier** [czyt.: molj**er**], autor komedii demaskujących takie wady, jak skąpstwo, próżność czy obłuda (*Skąpiec*, *Świętoszek*);
- **Jean de la Fontaine** [czyt.: żą de la fon**tę**], twórca dydaktycznych bajek zawierających pouczający morał.

Podobnie jak w czasach renesansu, rozwijał się **teatr**. Do najznamienitszych dramaturgów barokowych należy zaliczyć twórców hiszpańskich. **Calderon de la Barca** [czyt.: kalderon de la barka] poruszał kwestie filozoficzne oraz dylematy religijne i moralne (*Życie jest snem*). Ojcem narodowego teatru hiszpańskiego był jednak **Lope de Vega**, autor wielu komedii obyczajowych oraz przygodowych, o dynamicznej akcji, wypełnionych pojedynkami.

Zarówno w krajach protestanckich, jak i katolickich ważną rolę odgrywała muzyka instrumentalna. Do najwybitniejszych kompozytorów tej epoki należeli: **Jan Sebastian Bach, Jerzy Fryderyk Haendel** [czyt.: hendel] oraz **Antonio Vivaldi**. Z połączenia muzyki i teatru u schyłku XVI w. narodziła się **opera**, która zdobyła sobie szybko wielką popularność. Za jej twórcę uważany jest włoski kompozytor **Claudio Monteverdi** [czyt.: klaudio montewerdi], odwołujący się w swoich kompozycjach m.in. do wątków mitologicznych (opera *Orfeusz* z 1607 r.).

WARTO WIEDZIEĆ

Rokoko

We Francji w początkach XVIII w., po śmierci Ludwika XIV, powstał uznawany niekiedy za odmianę późnego baroku styl zwany **rokoko**. Występował głównie w architekturze, malarstwie i wystroju wnętrz, ale także w literaturze. Odznaczał się wdziękiem, lekkością, wykwintnością i delikatnością zdobień. W dekoracjach stosowano asymetryczne ornamenty naśladujące muszle (fr. *rocaille*, czyt.: ro**kaj**) i kogucie grzebienie. Ponadto zapanowała moda na sprowadzane z Chin przedmioty, jak porcelana, oraz chińskie motywy zdobnicze. W malarstwie i literaturze preferowano tematykę świecką, chętnie miłosną. Rokoko odzwierciedlało swobodny styl życia oraz zamiłowanie do oddawania się przyjemnościom. Było idealną oprawą dla prywatnych, kameralnych rozrywek arystokracji (np. zabaw ogrodowych, flirtu czy karnawału). W literaturze rokokowe ideały wyrażały się w czułości i delikatności.

Toaleta Wenus to dzieło francuskiego malarza François Bouchera [czyt.: fran**sła** buszera], który słynął z pełnych wdzięku scen rodzajowych i mitologicznych.

- *obraz, Francja, XVIII w.*

Fotel wykonany w stylu rokokowym – takie meble charakteryzowały się bogatymi zdobieniami.

- *mebel, Francja, XVIII w.*

? Jakimi cechami charakteryzowało się rokoko?

NAUKA W XVII WIEKU

Wiek XVII okazał się również przełomowy dla rozwoju nauki. Uczeni cieszyli się wielkim prestiżem i społecznym uznaniem. Powstały wówczas pierwsze stowarzyszenia pozwalające badaczom dzielić się poglądami, a także weryfikować i omawiać wyniki swoich prac. W Londynie w 1660 r. powołano **Towarzystwo Królewskie**, którego członkowie mieli prowadzić badania i wymieniać doświadczenia z zakresu nauk przyrodniczych. Kilka lat później w Paryżu powstała **Akademia Nauk**.

Kontynuowano badania astronomiczne i rozwijano myśl Kopernika. Włoski uczony **Galileusz** (jego biogram poniżej) odkrył fizyczne prawo swobodnego spadania ciał i skonstruował teleskop, którego używał do obserwowania ciał niebieskich. Z kolei Niemiec **Johannes Kepler** opisał prawa rządzące ruchem planet. Jego teorię uściślił angielski fizyk **Izaak Newton** [czyt.: niuton], który ponadto sformułował prawo powszechnego ciążenia. Odkrycia te miały ogromny wpływ na dalszy rozwój nauk ścisłych.

Myśl filozoficzna epoki baroku wpływała na postęp naukowy. Część myślicieli jak Anglik **Francis Bacon** [czyt.: fransis bejkon] rozwijała odziedziczone po renesansie przekonanie, że poznanie empiryczne, czyli zmysłowe (a więc np. metoda obserwacji i eksperyment) prowadzą do wiedzy pewnej. Zwolennicy **empiryzmu** uważali, że umysł przypomina niezapisaną tablicę, a wypełniającą ją stopniowo wiedzę nabywa przez doświadczenie. Przeciwnikiem tego poglądu był m.in. francuski filozof i uczony **Kartezjusz**. Głosił on, iż zmysły ludzkie bywają zawodne i tylko przy pomocy rozumu można osiągnąć prawdziwe poznanie i zrozumienie rzeczywistości. Ten pogląd filozoficzny jest znany jako **racjonalizm** (łac. *ratio* – 'rozum').

POSTAĆ HISTORYCZNA

GALILEUSZ

1564–1642

Włoski astronom, fizyk i matematyk. Prowadzone przez tego uczonego obserwacje nieba przekonały go o słuszności tez Kopernika, których wówczas zasadniczo nie podważano, choć jednocześnie nie uznawano za całkiem udowodnione. Poglądy głoszone przez Galileusza były nie do zaakceptowania dla części duchowieństwa, co sprawiło, że dwukrotnie stanął przed trybunałem inkwizycji. Oba procesy zakończyły się dla niego niepomyślnie, ale wymierzone kary nie były wysokie. Skazany na areszt domowy, nadal utrzymywał kontakty z innymi uczonymi, korespondował też z polskim królem – Władysławem IV Wazą, któremu przesyłał powiększające szkła do obserwacji nieba. Kościół zrehabilitował go w 1992 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

IZAAK NEWTON

1643–1727

Angielski fizyk, astronom i matematyk. Profesor matematyki uniwersytetu w Cambridge [czyt.: kembrydż] oraz prezes Towarzystwa Królewskiego i dyrektor mennicy w Londynie. Za jego największe odkrycie uważa się sformułowanie prawa grawitacji (powszechnego ciążenia). W dziedzinie optyki opisał strukturę światła białego, obserwując jego rozszczepienie w pryzmacie. Fundamentalne znaczenie dla rozwoju astronomii miały jego trzy zasady dynamiki, za pomocą których opisał kształty orbit, ruch planet i ich satelitów oraz istotę pływów morskich. Za swoje zasługi i osiągnięcia otrzymał tytuł szlachecki. Jest zaliczany do grona najwybitniejszych uczonych wszech czasów.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego sztuka w XVII w. rozwijała się odmiennie w krajach katolickich i protestanckich.
2. Podaj główne cechy stylu barokowego w malarstwie i architekturze.
3. Wymień największych twórców kultury i sztuki XVII w. oraz ich dzieła.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T.R. Hoffmann, *Barok*, tłum. P. Taracha, Warszawa 2006.
Sztuka baroku. Architektura, rzeźba, malarstwo, red. R. Toman, Kolonia–Kraków 2004.

Podsumowanie rozdziału III
Europa w XVII wieku

1 Nowe potęgi europejskie w XVII wieku

1. Hiszpania w XVII w. pogrążyła się w kryzysie. Doprowadziło to m.in. do uzyskania niepodległości przez Holandię i Portugalię, czasowo podlegającą władcom Hiszpanii.
2. W XVII w. do rywalizacji kolonialnej przystąpiły Anglia, Francja i Holandia. Każde z tych państw zakładało kompanie handlowe i zdobywało kolonie.
3. W basenie Morza Bałtyckiego politykę ekspansji prowadziła Szwecja. Swoją pozycję w tym regionie wzmocnili też władcy Brandenburgii i Prus – Hohenzollernowie. Udało im się m.in. znieść zależność lenną Prus Książęcych od Rzeczypospolitej.
4. Na przełomie XVI i XVII w. w państwie moskiewskim trwał kryzys wewnętrzny, nazywany Wielką Smutą. Zakończyło ją w 1613 r. wstąpienie na tron Michała Romanowa. Moskwa poszerzała swoje granice w XVII w. m.in. na Syberii i kosztem Rzeczypospolitej.
5. Wraz z końcem XVII w. zakończyła się ekspansja turecka w Europie. Armia sułtana przegrała kampanię w 1683 r. oraz walki z koalicją państw tworzących Ligę Świętą.

2 Absolutyzm we Francji

1. Od końca XVI w. władzę we Francji sprawowała dynastia Burbonów. W 1610 r. tron objął Ludwik XIII. W wyniku działań jego pierwszego ministra, kardynała Richelieu, we Francji ukształtował się ustrój absolutystyczny.
2. W 1643 r. na króla Francji koronowano Ludwika XIV. Początkowo rządy w jego imieniu sprawowali regenci. W tym okresie doszło do wystąpień arystokracji określanych mianem frondy, które ostatecznie stłumiono. W 1661 r. monarcha objął samodzielne rządy, które sprawował przez kolejne półwiecze.
3. W celu zdobycia środków na utrzymanie dworu, armii i urzędników we Francji prowadzono politykę merkantylizmu. Odpowiadał za nią generalny kontroler finansów – Jean-Baptiste Colbert.
4. Francja przyłączała nowe ziemie m.in. dzięki polityce zajmowania spornych terenów przygranicznych, tzw. reunionów. Spowodowało to wybuch wojny z koalicją państw sąsiednich, w której Francja utraciła większość nabytków.

3 Wojna trzydziestoletnia

1. Na początku XVII w. w podzielonej na wiele państewek Rzeszy Niemieckiej nasilały się spory religijne, co przyniosło zawarcie dwóch przeciwstawnych sojuszy: Unii Protestanckiej i Ligi Katolickiej.
2. Do wybuchu wojny trzydziestoletniej doszło w Czechach w 1618 r. po tym, gdy tamtejsi protestanci dokonali tzw. defenestracji praskiej, czyli wyrzucili namiestników cesarza przez okno.
3. Wojna trzydziestoletnia toczyła się z przerwami i dzieliła na cztery etapy: czeski, duński, szwedzki oraz francuski. Walki rozgrywały się głównie na terenie Rzeszy Niemieckiej, a gdy katolicka Francja wsparła protestantów w walce z cesarzem, konflikt utracił religijny charakter.
4. Konflikt zakończył się w 1648 r. zawarciem pokoju westfalskiego. Nabytki terytorialne zyskały Francja, Szwecja, Saksonia i Brandenburgia.
5. Wojna trzydziestoletnia przyniosła olbrzymie wyludnienie w Europie oraz dotkliwe straty materialne.

Muszkieterzy 1 i **pikinierzy** 2 stanowili podstawę formacji piechoty w Europie Zachodniej. Strzelcy chronieni przez las pik mogli oddawać salwy w kierunku przeciwnika.

▪ *rycina, Holandia, XVII w.*

4 Rewolucja angielska i monarchia parlamentarna

1. Proces grodzenia w Anglii wywołał gwałtowną migrację ludności ze wsi do miast. Umocniła się pozycja bogatego mieszczaństwa i powstała nowa szlachta (gentry), którą tworzyli zamożni posiadacze ziemscy.
2. Rządy dynastii Stuartów, próbujących wprowadzić absolutyzm, wywołały w 1642 r. konflikt z parlamentem i wybuch wojny domowej. Po sześciu latach zwyciężyły w niej siły parlamentu pod dowództwem Olivera Cromwella. Król Karol I trafił do niewoli i w 1649 r. został stracony.
3. Anglia została ogłoszona republiką, lecz w 1653 r. Cromwell rozwiązał parlament i ogłosił się lordem protektorem. Po jego śmierci nastąpił powrót monarchii i Stuartów.
4. Król Jakub II, który ponownie próbował zaprowadzić absolutyzm, został w 1688 r. obalony. W wyniku decyzji parlamentu angielski tron objął namiestnik Holandii Wilhelm III Orański. W 1689 r. zaakceptował on Deklarację praw, której zapisy dały początek monarchii parlamentarnej.
5. W 1707 r., w wyniku zawarcia unii realnej pomiędzy Anglią i Szkocją, powstała Wielka Brytania.

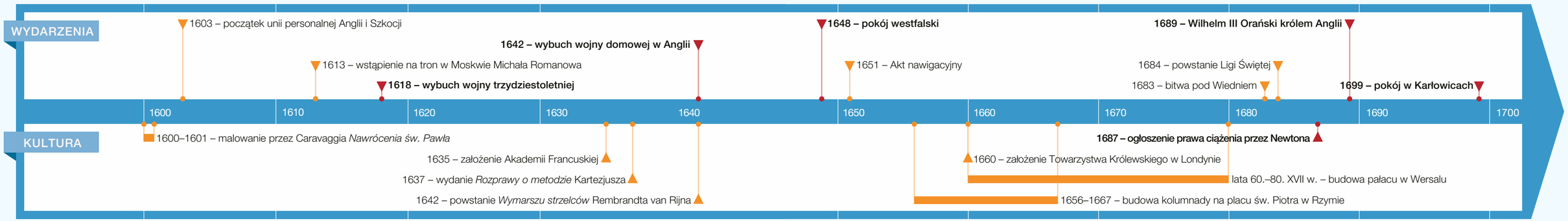
5 Kultura Europy w XVII wieku

1. Od końca XVI w. do początku XVIII w. w architekturze i sztuce dominował styl barokowy. Fasady budynków były bardzo ozdobne i efektowne, a wnętrza bogato wyposażane, co w przypadku kościołów miało odróżnić je od świątyń protestanckich. Reprezentacyjne budowle świeckie, np. pałace władców, były zwykle otaczane ogrodami. Barokowe dzieła sztuki cechowały się też dynamizmem.
2. W państwach protestanckich w XVII w. dzieła sztuki miały bardzo często charakter świecki.
3. Rozwijała się literatura, a wzrost liczby czytelników następował dzięki zwiększeniu dostępności szkolnictwa i druku. Duże znaczenie miały teatr oraz muzyka, a z ich połączenia powstała opera.
4. Uczeni zakładali pierwsze stowarzyszenia naukowe. Kontynuowano badania astronomiczne, co przyniosło rozwój i popularyzację teorii Kopernika.
5. Kartezjusz ogłosił pogląd filozoficzny nazwany racjonalizmem, według którego tylko za pomocą rozumu można poznać i zrozumieć rzeczywistość. Rozwijał się też empiryzm, który uznawał, że wiedzy nabywa się przez doświadczenie.

Sala Lustrzana w Wersalu jest jednym z najefektowniejszych pomieszczeń zbudowanych i ozdobionych w stylu barokowym. Nazwę zawdzięcza 17 wielkim zwierciadłom umieszczonym na ścianach.

▪ *sala pałacowa, Wersal, koniec XVII w.*

To budzi kontrowersje

Czy egzekucja Karola I Stuarta była nieunikniona i legalna?

W pierwszej połowie XVII w. w Anglii nasilił się nierozwiązywalny konflikt pomiędzy królem a parlamentem. Dotyczył on dwóch wizji państwa i był motywowany względami politycznymi, społecznymi, gospodarczymi i religijnymi. Na skutek jego eskalacji doszło do egzekucji monarchy. Czy można było tego uniknąć?

Powodem napięć między królem i parlamentem była próba zaprowadzenia władzy absolutnej przez Karola I oraz jego samodzielne rządy, które sprawował bez udziału reprezentacji społeczeństwa przez ponad dekadę. Narastały także konflikty wyznaniowe, ponieważ oficjalny Kościół anglikański udzielał poparcia władcy, lecz był oskarżany o konserwatyzm, nietolerancję i kultywowanie pozostałości katolicyzmu. Z kolei radykalni protestanci byli za daleko idącymi zmianami. Dużą rolę odegrały też względy ekonomiczne. Zwolennikami panującego byli wielcy właściciele ziemscy. Natomiast rejony bardziej rozwinięte gospodarczo, z wczesnokapitalistycznymi formami produkcji, wspierały parlament. Rewolucję popierały więc nowa szlachta (gentry) i mieszczaństwo.

W 1648 r., po przegranej wojnie domowej z wojskami parlamentu, król został uwięziony. O jego losie zadecydowało kilka czynników, lecz głównie były to żądania zwycięskiej armii i decyzja Cromwella. Wprawdzie zdawano sobie sprawę, że oskarżenie i osądzenie monarchy byłoby aktem bezprecedensowym, lecz w wojsku parlamentarnym panowało wielkie wzburzenie. Oliver Cromwell musiał się liczyć z postulatami ostatecznej rozprawy z władcą. Dlatego parlamentarzyści przeciwni tym planom zostali aresztowani. Parlament w uszczuplonym składzie, zwany z tego powodu Kadłubowym, powołał nadzwyczajny trybunał sądowy. W celu usprawiedliwienia swoich działań przyjęto wykładnię mówiącą, że z woli Bożej źródłem władzy jest lud. Ta idea suwerenności narodu delegującego władzę w ręce parlamentu jako swojej reprezentacji pozwoliła stworzyć pozory prawne. Pomimo że nie wszyscy się z nią zgadzali, proces przebiegał szybko i doprowadził do skazania monarchy na śmierć. Karol I został publicznie ścięty 30 stycznia 1649 r.

Szczególnie w opinii wojsk parlamentarnych kara była słuszna i sprawiedliwa – wymierzono ją za liczne zbrodnie króla-tyrana przeciw narodowi, w tym wywołanie wojny domowej. Ważną przyczyną bezwzględnej rozprawy z władcą była wizja zakończenia okresu monarchii i wprowadzenia ustroju republikańskiego. Z kolei w ocenie samego króla proces sądowy był całkowicie bezprawny. Uważał bowiem, że nie może być sądzony przez poddanych – tak samo myśleli rojaliści. Do historii przeszły słowa Karola I: *Poddany i władca to całkowicie różne stworzenia*, oburzające jego przeciwników.

Po restauracji Stuartów i objęciu tronu przez Karola II, syna straconego króla, amnestią zostali objęci wszyscy poza sprawcami egzekucji Karola I. W akcie zemsty ciało Cromwella zostało ekshumowane i powieszone na szubienicy.

Analizując ówczesną sytuację, uważa się, że ścięcie władcy było zwieńczeniem drogi obranej przez Cromwella i jego zwolenników. Jednak egzekucja króla wśród widzów i angielskiej opinii publicznej wywołała mieszane uczucia – wielu było nią szczerze przerażonych i zdegustowanych. Dwory europejskie nie kryły swojego oburzenia i potępienia, co doprowadziło także do zrywania przez nie stosunków dyplomatycznych z Anglią.

PODYSKUTUJMY

1. Czy w Twojej opinii wyrok śmierci dla Karola I był zgodny z prawem? Uzasadnij swoją opinię.
2. Czy Cromwell mógł podjąć inną decyzję o losie króla? Z jakimi konsekwencjami by się ona wiązała?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Wymień przyczyny zakończenia tureckiej ekspansji w Europie.
2. Wyjaśnij, czym była tzw. polityka reunionów i jak się zakończyła dla Francji.
3. Oceń znaczenie wojny trzydziestoletniej dla dziejów Europy w XVII w.
4. Scharakteryzuj rolę parlamentu w rewolucji angielskiej.
5. Wybierz dowolną budowlę i dzieło plastyczne w stylu barokowym, a następnie wskaż na ich przykładzie charakterystyczne cechy tego stylu.

▪ *Bitwa pod Wiedniem*, obraz, XVII w.

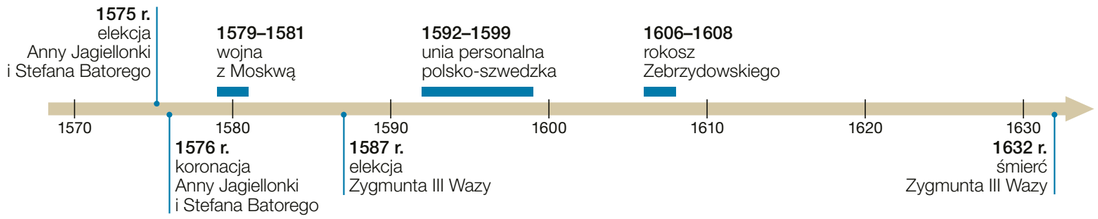
IV
OD POTĘGI DO KLĘSK RZECZYPOSPOLITEJ

1 Rzeczpospolita na przełomie XVI i XVII wieku
2 Wojny na wschodzie
3 Wojny ze Szwecją i kryzys Rzeczypospolitej
4 Wojny z imperium osmańskim
5 Barok i sarmatyzm w Rzeczypospolitej

1 RZECZPOSPOLITA NA PRZEŁOMIE XVI I XVII WIEKU

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- okoliczności, przebieg i skutki wolnych elekcji u schyłku XVI w.,
- polityka wewnętrzna i zewnętrzna Stefana Batorego,
- wydarzenia z pierwszych lat panowania Zygmunta III Wazy.

PODWÓJNA ELEKCJA

Henryk Walezy po swojej ucieczce w 1574 r. nie powrócił już do Rzeczypospolitej (zob. też s. 91). Oznaczało to niespełnienie warunków ultimatum, jakie postawiła mu szlachta, i dlatego pierwszy polski władca elekcyjny utracił koronę. W państwie polsko-litewskim interrex, którym ponownie został prymas Uchański, ogłosił kolejne bezkrólewie.

Jesienią 1575 r. zwołano sejm konwokacyjny. Poparcie magnaterii zyskał kandydat z rodu Habsburgów – **cesarz Maksymilian II**. Opozycyjny obóz szlachecki, zdominowany przez zwolenników ruchu egzekucyjnego, przedstawił koncepcję osadzenia na tronie „**Piasta**". Tak określano rodzimego kandydata, którego jednak nie wskazano. W tej sytuacji o poparcie szlachty zabiegali jeszcze: król szwedzki, syn rosyjskiego cara oraz książę Siedmiogrodu **Stefan Batory**.

Dokument wystawiony przez Maksymiliana II po jego elekcji na tron polski w 1575 r. Cesarz zobowiązywał się w nim do przestrzegania zasad wpisanych w *pacta conventa*.

- *dokument, Austria, 1575 r.*

Na sejmie elekcyjnym pod koniec 1575 r. prymas Uchański, wyłącznie na podstawie głosów senatu, a więc głównie magnatów, ogłosił cesarza królem Polski. Wywołało to oburzenie zgromadzonej szlachty, która nie chciała się zgodzić na lekceważenie zasad elekcji. Poza tym obawiała się wzmocnienia władzy królewskiej przez Maksymiliana II. W tej sytuacji obóz szlachecki, którego nieformalnym przywódcą był **Jan Zamojski**, zaproponował przekazanie tronu siostrze nieżyjącego Zygmunta Augusta – **Annie Jagiellonce**. Jej mężem i królem miał zostać Stefan Batory. Zwolennicy Zamojskiego podjęli bardziej zdecydowane działania niż stronnicy Habsburga i w rezultacie Batory wiosną 1576 r. poślubił Annę Jagiellonkę i został koronowany na króla. Maksymilian II nie podjął walki o koronę i w tym samym roku zmarł, co zakończyło ostatecznie ten spór.

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN BATORY

1533–1586

Król Polski, a wcześniej książę siedmiogrodzki. W młodości odbył podróż do Italii i przebywał na dworze cesarskim w Wiedniu. Znał kilka języków, lecz nie mówił po polsku. Jako władca Rzeczypospolitej dążył do wzmocnienia władzy monarszej, dbał o rozbudowę armii i rozwój fortyfikacji, w czym pomogło mu zreformowanie systemu podatkowego. W polityce zagranicznej odniósł sukcesy w wojnie z Moskwą. Jednak koszty tych kampanii skłoniły króla do ustępstw wobec szlachty, Prus Książęcych i Gdańska.

KONFLIKT BATOREGO Z GDAŃSKIEM

Początek rządów Stefana Batorego zdominowała wojna z Gdańskiem. Spór ten toczył się od panowania Zygmunta Augusta, który postanowił zmusić miasto do posłuszeństwa za pomocą narzuconych praw (zob. też s. 57). Ograniczały one kompetencje rady miasta, a zwiększały uprawnienia króla. Podczas elekcji w 1575 r. gdańszczanie poparli kandydaturę Maksymiliana II, ponieważ mieli nadzieję na cofnięcie tych postanowień i poszerzenie zakresu swojej autonomii. Gdy tron objął Stefan Batory, nie chcieli zaakceptować tego wyboru. Dlatego nowy władca postanowił odpowiedzieć siłą – rozpoczął wojnę ekonomiczną i zbrojną ze zbuntowanym miastem.

Dla obrony swoich interesów Gdańsk zawarł sojusz z Danią, która wysłała mu na pomoc flotę. Między zwaśnionymi stronami doszło do bitwy na lądzie pod Lubiszewem w 1577 r. Najemne wojska gdańskie poniosły klęskę w starciu z królewską husarią. Jednak wojskom koronnym nie udało się ani zdobyć dobrze ufortyfikowanego miasta, ani nawet odciąć go od morza. Ostatecznie doszło do kompromisowego porozumienia. Gdańsk uznał władzę Batorego i zobowiązał się zapłacić kontrybucję, a kilka lat później niekorzystne dla miasta prawa zostały zniesione przez sejm.

REFORMY WEWNĘTRZNE

Zanim zakończył się konflikt z Gdańskiem, w 1577 r. do Inflant wkroczyła armia moskiewska (więcej na infografice na s. 138–139). Aby zrealizować swoje cele w konflikcie ze wschodnim sąsiadem, Batory musiał uzyskać środki z nowych podatków na wojnę, a te, uchwalane przez sejm, zależały od poparcia szlachty. Ceną za nie było zrzeczenie się przez króla części uprawnień sądowniczych.

Talary gdańskie, które trafiły do obiegu w czasie konfliktu miasta ze Stefanem Batorym, wyraźnie różniły się od innych polskich monet bitych w tym okresie. Zamiast portretu władcy na awersie monety umieszczono profil Chrystusa z łacińskim napisem *Defendi nos Christe Salvator* ('chroń nas Chryste Zbawicielu').

- *moneta, Gdańsk, 1577 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

UTWORZENIE TRYBUNAŁU KORONNEGO

Zasady wyboru sędziów Trybunału Koronnego zostały szczegółowo opisane w uchwale sejmowej z 1578 r.

Stefan, z łaski Bożej Król Polski, Wielki Książę Litewski [...] *2. W każdym województwie i Ziemi, na tym miejscu, gdzie wedle starego zwyczaju obierają osoby sądowe: naznaczamy* authoritatae praesentis conventus [powagą niniejszego sejmu] *dzień i czas, to jest, pierwszy poniedziałek po narodzeniu P.* [Panny] *Marii* [8 września] *w tym niniejszym roku, a po tym na każdy rok tegoż czasu do obierania Sędziów do sądów* Judiciorum generalium ordinarium Tribunalis Regni [sądów generalnych zwyczajnych Trybunału Koronnego].

3. Na których sejmikach wyżej mianowanych, każde województwo obrać wspólnie ma, i będzie powinno, między sobą osobę jedną godną, bogobojną, cnotliwą, prawa i zwyczajów sądowych onego kraju umiejętną, osiadłą. A z województw większych, to jest: Poznańskiego, Sandomierskiego, Kaliskiego, Płockiego po dwu [...], *z Mazowieckiego trzy,* pro hac vice tantum [jedynie na ten raz], *a po tym po dwa.*

Źródło: *Konstytucja sejmu w Warszawie (1578) o utworzeniu Trybunału Koronnego*, w: *Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego*, t. 1, cz. 1, oprac. J. Sawicki, Warszawa 1952, s. 157–158.

? 1. Wyjaśnij, jak wyglądała procedura wyboru sędziów Trybunału Koronnego.
2. Wymień cechy, jakimi powinni się charakteryzować kandydaci na sędziów.

BATORY POD PSKOWEM

Wojna stoczona z Moskwą była najbardziej spektakularnym sukcesem Stefana Batorego, a zarazem dowodem na to, że państwo polsko-litewskie mimo zmiany na tronie nie pozostało bezbronne i potrafiło sobie poradzić z agresją silnego sąsiada. W wyniku tego konfliktu Rzeczpospolita umocniła swoje panowanie w Inflantach, a Moskwa została ponownie odcięta od Bałtyku przez Szwedów.

Herb Rzeczypospolitej z okresu panowania Stefana Batorego.

4 Pod koniec 1581 r. wojska polsko-litewskie dotarły do bogatego **Pskowa**. Po bezskutecznym szturmie na miasto przystąpiły do jego blokady. Ostatecznie dobrze ufortyfikowany Psków nie został zdobyty. Moskiewskiej załodze udało się utrzymać miasto.

5 Gdy do walk przeciwko Moskwie włączyli się Szwedzi, car został zmuszony do zawarcia rozejmu w **Jamie Zapolskim** w 1582 r. Szwedzkie wojska zdobyły Narwę – główny moskiewski port umożliwiający eksport na Zachód.

Rozejm z Rzecząpospolitą przewidywał:

- zawieszenie walk na 10 lat,
- zwrócenie Rzeczypospolitej przez państwo moskiewskie całych Inflant oraz ziemi połockiej,
- wycofanie się państwa polsko-litewskiego ze zdobytych podczas wojny twierdz.

3 W 1580 r. wojska Batorego zajęły **Wielkie Łuki**.

1 Gdy w 1577 r. do **Inflant** wkroczyła armia moskiewska, Stefan Batory na czele oddziałów litewskich wyprawił się, aby odzyskać te tereny.

2 Wkrótce jednak główne siły Batorego uderzyły na terytorium państwa moskiewskiego, niszcząc liczne wsie i miasta. Opór stawiły moskiewskie twierdze. Pierwszą z nich – **Połock** – armia polsko-litewska zdobyła w 1579 r.

- Rzeczpospolita Obojga Narodów po 1569 r.
- lenna Rzeczypospolitej
- ziemie włączone do Rzeczypospolitej w 1583 r.
- granice obszarów zdobytych przez Szwecję w 1583 r.
- granice obszarów zajętych przez Carstwo Rosyjskie w 1570 r.
- granice obszarów zajętych przez Carstwo Rosyjskie w 1577 r.
- granice Rzeczypospolitej po podpisaniu traktatu w Jamie Zapolskim w 1582 r.
- oblężenia miast i kierunki działań wojsk rosyjskich w 1577 r.

Wyprawy wojenne Stefana Batorego:

- działania w 1579 r.
- działania w 1580 r.
- działania w 1581 r.
- miasta oblegane przez Polaków
- rozejm kończący wojnę o Inflanty

Piechota wybraniecka

Ze względu na toczone wojny Stefan Batory zorganizował nową formację wojskową – **piechotę wybraniecką**. Tworzyli ją żołnierze rekrutowani z dóbr królewskich. Z 20 łanów ziemi (czyli zazwyczaj 20 gospodarstw) miał się zgłosić jeden żołnierz. Chłopi z pozostałych 19 łanów mieli obowiązek złożyć się na wyposażenie ochotnika i zajmować się jego gospodarstwem w trakcie trwania służby. Liczebność tych jednostek wynosiła zaledwie 2 tys. żołnierzy, a jej skuteczność bojowa była niewielka.

Dziesiętnik dowodził oddziałem piechoty złożonym z 10 żołnierzy.

Strzelec piechoty wybranieckiej.

Batory pod Pskowem

Batory pod Pskowem to jedno z najsłynniejszych dzieł Jana Matejki. Na swoim obrazie malarz przedstawił epizod z czasów konfliktu z Moskwą. Zwycięstwo króla Polski odniesione rok wcześniej pod Wielkimi Łukami artysta przeniósł jednak pod mury niepokonanego Pskowa. Chciał w ten sposób symbolicznie, choć niekoniecznie zgodnie z historią, przedstawić sukcesy militarne Rzeczypospolitej z okresu jej świetności.

A **Jan Zamojski**, kanclerz i główny współpracownik Stefana Batorego, stoi nieco na uboczu i uważnie przygląda się całej sytuacji.

B **Stefan Batory** siedzi we władczej pozie w złotym płaszczu, trzymając nogi na skórze niedźwiedzia, zwierzęcia tradycyjnie symbolizującego Rosję.

C **Cyprian** – władyka (władca) Połocka – największego miasta na ziemiach, które w wyniku wojny przyłączono do Rzeczypospolitej, wita króla chlebem i solą.

D **Kniaziowie i bojarzy ruscy** w tradycyjnych strojach w sposób wschodni, czyli padając na twarz, składają hołd zwycięzcy.

Przejęły je **Trybunał Koronny** i **Trybunał Litewski**, do których szlachta mogła się odwoływać od wyroków sądów. W nowo utworzonych trybunałach zasiadali zaś reprezentanci szlachty wybierani podczas sejmików. Wzmocnieniu armii walczącej z wojskami moskiewskimi służyło powołanie **piechoty wybranieckiej**, czyli nowej formacji składającej się z chłopów z dóbr królewskich (zob. więcej na infografice na s. 139).

Batory, zachęcony obietnicą pomocy finansowej na wojnę z Moskwą, zgodził się też na ryzykowne posunięcie dotyczące Prus Książęcych. Zezwolił na roztoczenie opieki nad chorym umysłowo księciem pruskim przez margrabiego Brandenburgii, pochodzącego z innej gałęzi rodu Hohenzollernów. Ta decyzja przyczyniła się w przyszłości do połączenia tych dwóch krajów, co okazało się niezwykle groźne dla Rzeczypospolitej.

KRÓL I KANCLERZ

Zwycięstwo nowego władcy w wojnie z Moskwą zostało przyjęte w Rzeczypospolitej z radością, ale wzrosła też nieufność szlachty wobec króla. Obawiano się, że wzmocniony Batory będzie chciał ograniczyć przywileje szlacheckie. Część szlachty niechętnie odnosiła się również do zyskującego coraz większe znaczenie kanclerza wielkiego koronnego **Jana Zamojskiego**. Został on najbliższym doradcą króla, który uhonorował go urzędem hetmana wielkiego koronnego.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN ZAMOJSKI

1542–1605

Przywódca szlachecki, utalentowany polityk i wódz. Piastował wiele wysokich urzędów i godności, był m.in. sekretarzem królewskim, kanclerzem i hetmanem wielkim koronnym, starostą krakowskim. Popierał ruch egzekucyjny. Dwukrotnie zapobiegł objęciu polskiego tronu przez Habsburgów. Przyczynił się do wyboru Stefana Batorego na króla. Był najbliższym współpracownikiem tego monarchy i drugim człowiekiem w państwie za jego rządów. Po śmierci Batorego popierał kandydaturę Zygmunta III Wazy. Pochodził z rodziny szlacheckiej, lecz dzięki karierze i sprawnemu gromadzeniu dóbr stworzył podwaliny magnackiej potęgi Zamojskich. Założył miasto Zamość i Akademię Zamojską.

Do wzrostu niepokojów wewnętrznych w Rzeczypospolitej doszło w związku ze sprawą wpływowego wśród części szlachty **Samuela Zborowskiego**. Ten awanturniczy magnat został skazany na **banicję** za zabójstwo, którego się dopuścił podczas koronacji Henryka Walezego. Po opuszczeniu Rzeczypospolitej Zborowski udał się do Siedmiogrodu, gdzie schronił się na dworze Stefana Batorego, któremu służył radami. Gdy ten został królem, Zborowski wziął udział w wojnie z Moskwą, próbując bezskutecznie uzyskać unieważnienie dawnego wyroku. W 1584 r. został jednak oskarżony o organizację antykrólewskiego spisku. Na rozkaz Zamojskiego uwięziono go, a następnie za zgodą króla jako banitę ścięto w Krakowie. Sprawa odbiła się głośnym echem wśród szlachty. Spory zakończyła śmierć króla w 1586 r.

TRZECIE BEZKRÓLEWIE I PODWÓJNA ELEKCJA

Po śmierci Stefana Batorego rozpoczęto przygotowania do trzeciej wolnej elekcji. Głównymi kandydatami do korony byli Maksymilian III Habsburg i Zygmunt Waza.

Arcyksiążę Maksymilian III był popierany nie tylko przez wyższe duchowieństwo i magnaterię, lecz także przez stronnictwo szlacheckie skupione wokół Zborowskich, rodziny straconego Samuela. Habsburgowie byli znani jako gorliwi katolicy, dlatego zwolennicy kontrreformacji upatrywali w tej kandydaturze sposobności pozbycia się z kraju protestantów. Przeciwnicy Maksymiliana III obawiali się z kolei ograniczenia praw szlachty i wzmocnienia władzy

Banicja – jedna z najsurowszych kar – wygnanie z kraju. Skazaniec, który mimo ciążącego na nim wyroku powrócił do ojczyzny, mógł być zabity przez jakąkolwiek osobę postronną.

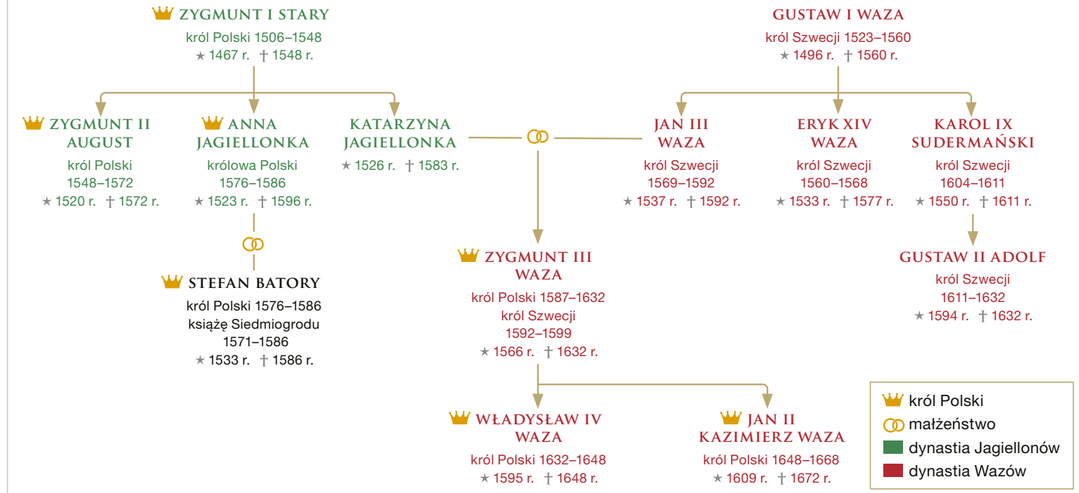
Zamojski pod Byczyną to temat jednego z obrazów Jana Matejki. Scena odebrania szpady pokonanemu Maksymilianowi Habsburgowi przez Jana Zamojskiego zachowała się tylko na niewielkim szkicu olejnym. Oryginał dzieła zaginął podczas II wojny światowej – został zrabowany lub zniszczony.

▪ *szkic olejny, Kraków, XIX w.*

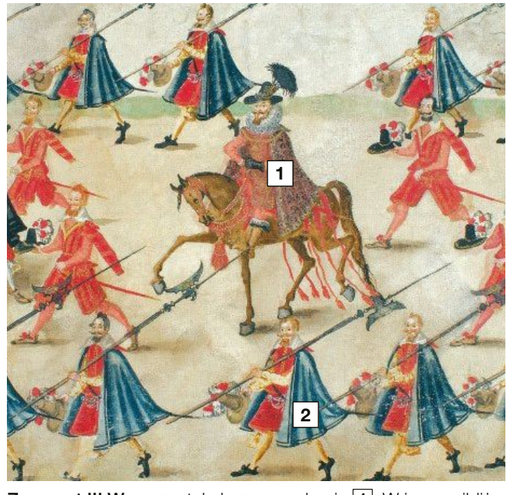
TABLICA GENEALOGICZNA

WARTO WIEDZIEĆ

Rolka sztokholmska

Rolka sztokholmska przedstawia orszak weselny towarzyszący Zygmuntowi III Wazie i Konstancji Habsburżance w dniu ich ślubu. Dzieło umieszczono na rolce papieru o wysokości 27 cm i kilkunastu albo nawet kilkudziesięciu metrach długości. Do naszych czasów przetrwał 16-metrowy fragment tego obrazu.

Zygmunt III Waza został ukazany na koniu 1. W jego najbliższym otoczeniu widać m.in. halabardników, którzy strzegli bezpieczeństwa władcy 2.

? Jakich informacji dostarcza *Rolka sztokholmska*?

Konstancja Habsbużanka 3, przyszła królowa Polski, jechała w karecie niedaleko za Zygmuntem III Wazą. W pojeździe towarzyszyły jej najbliższe kobiety z kręgu rodzinnego małżonków.

Husarze w strojach paradnych mieli przypięte charakterystyczne efektowne skrzydła, ale występowali bez ciężkiego uzbrojenia i hełmów. Za husarią jechali dostojnicy królewscy.

królewskiej, ponieważ Habsburgowie słynęli z rządów silnej ręki. Szlachtę niepokoiła również możliwość oddania wschodnich obszarów państwa Moskwie w zamian za sojusz przeciwko głównemu wrogowi Habsburgów – muzułmańskiej Turcji.

Pochodzący ze Szwecji **Zygmunt Waza** był synem szwedzkiego króla i polskiej księżniczki z dynastii Jagiellonów (zob. tablica genealogiczna na s. 141). Jako potomek tego rodu zyskał poparcie zwolenników koncepcji osadzenia na tronie „Piasta", wysuwanej przez Jana Zamojskiego. Ponadto Zygmunt wyznawał katolicyzm i słynął z pobożności, a jego wybór popierała ciotka, królowa wdowa Anna Jagiellonka. W swoich zobowiązaniach królewicz obiecywał zamieszkać w Rzeczypospolitej oraz zwrócić państwu polsko-litewskiemu Estonię, która znajdowała się pod szwedzką władzą.

Sejm elekcyjny odbył się w 1587 r. Zarówno zwolennicy Habsburga, jak i Wazy sprowadzili na obrady sejmu oddziały wojskowe. Tak jak poprzednio doszło do podwójnej elekcji i żaden z elektów nie zamierzał zrezygnować z tronu Rzeczypospolitej. Jako pierwsi Kraków opanowali stronnicy szwedzkiego królewicza, co umożliwiło przeprowadzenie jego koronacji. Jednak nie zakończyło to sporu i wkrótce rozpoczęły się walki. W 1588 r. na Śląsku rozegrała się **bitwa pod Byczyną**, w której oddziały koronne pod dowództwem Jana Zamojskiego zwyciężyły wojska Maksymiliana III. Pokonany Habsburg dostał się do niewoli i musiał zrzec się pretensji do tronu polskiego.

POCZĄTKI PANOWANIA ZYGMUNTA III WAZY

Pierwsze lata rządów Zygmunta III Wazy upłynęły pod znakiem konfliktu z Janem Zamojskim. Młody monarcha nie akceptował ogromnych wpływów tego polityka – kanclerza i hetmana koronnego w jednej osobie – pomimo że zawdzięczał mu koronę Polski.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ZYGMUNT III WAZA

1566–1632

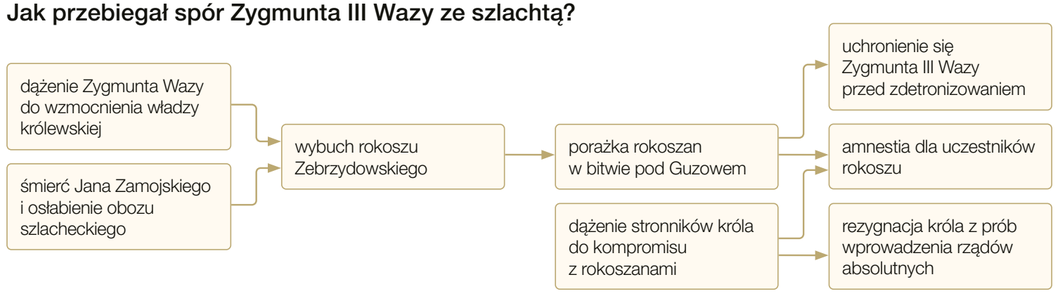
Pierwszy król Polski z dynastii Wazów. Był synem króla Szwecji Jana III Wazy i Katarzyny Jagiellonki. Jego panowanie zdominowały konflikty ze Szwecją o koronę tego państwa, Inflanty i Prusy, a także wojny z Turcją i Moskwą. Utrzymywał bliskie relacje z rodem Habsburgów, m.in. obydwie jego żony pochodziły z tej dynastii. Dążył do wzmocnienia swojej władzy, co prowadziło do konfliktu ze szlachtą. Był gorliwym katolikiem, a na jego dworze działało wielu jezuitów. W 1596 r. przeniósł z Krakowa do Warszawy swój dwór i urzędy.

Zygmunt III dążył też do porozumienia z Habsburgami. Aby panować w Szwecji po swoim ojcu, był gotowy nawet oddać tron Rzeczypospolitej tej dynastii. W zamian chciał uzyskać od Habsburgów obietnicę włączenia całych Inflant do Szwecji i wspólnej wojny przeciwko Moskwie. Mimo rezygnacji monarchy z tych projektów wywołały one oburzenie szlachty i znacznie osłabiły jego autorytet.

Niedługo później zmarł szwedzki król, a jego następcą poprzez dziedziczenie został Zygmunt III Waza. Władca udał się do Skandynawii i w 1594 r., po spełnieniu żądań stanów szwedzkich, został koronowany. Szwecję i Rzeczpospolitą połączyła unia personalna. Jednak monarcha musiał zmierzyć się ze szwedzką opozycją, obawiającą się katolickiego króla w luterańskim kraju. Ponadto jego stryj, **Karol IX Sudermański**, stanął na czele buntu i domagał się praw sukcesji dla siebie. Za zgodą sejmu Zygmunt III zorganizował wyprawę zbrojną przeciwko buntownikom, lecz wojska królewskie poniosły klęskę. Monarcha wrócił do Rzeczypospolitej, a w 1599 r. został zdetronizowany przez szwedzki parlament. Nowym władcą Szwecji ogłoszono Karola IX Sudermańskiego.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak przebiegał spór Zygmunta III Wazy ze szlachtą?

ROKOSZ ZEBRZYDOWSKIEGO

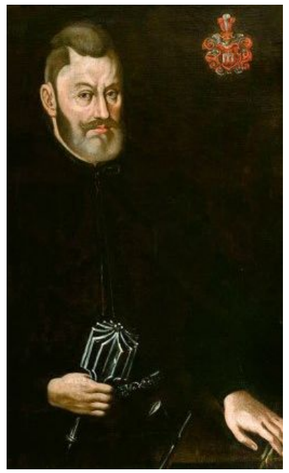
Na sytuację wewnętrzną Rzeczypospolitej w początkach XVII w. największy wpływ miał spór między dwoma obozami politycznymi:

- **regaliści** popierali starania króla o poszerzenie zakresu jego władzy;
- **popularyści** sprzeciwiali się planom Zygmunta III; przewodził im najpierw Jan Zamojski, a po jego śmierci – **Mikołaj Zebrzydowski**.

Popularyści krytykowali bliskie kontakty Zygmunta III z Habsburgami. Sprzeciwiali się małżeństwu króla z Konstancją Habsburżanką, siostrą jego zmarłej żony Anny. Obawiali się, że monarcha znowu spróbuje walczyć o szwedzką koronę i przekazać władzę w Rzeczypospolitej Habsburgom. Z kolei sam król chciał wykorzystać osłabienie przeciwników politycznych wynikające ze śmierci Zamojskiego i w 1606 r. przeprowadzić na sejmie swoje plany polityczne. W odpowiedzi zaniepokojona szlachta zaczęła zbierać się na zjazdach, co dało początek **rokoszowi Zebrzydowskiego**. Na tych zgromadzeniach:

- krytykowano króla i jego plany wzmocnienia władzy,
- protestowano przeciwko przekazaniu lenna – Prus Książęcych – elektorskiej linii Hohenzollernów,
- zarzucano monarsze nietolerancję wyznaniową,
- część rokoszan domagała się detronizacji króla.

Regaliści nie pozostali bierni i zgromadzili się na zjeździe w Wiślicy. Konflikt przerodził się w wojnę domową. Do decydującej bitwy doszło **pod Guzowem w 1607 r.**, w której zwyciężyła armia króla. Pokonana szlachta złożyła władcy hołd, uzyskała jego wybaczenie i została objęta amnestią. Mimo militarnego zwycięstwa Zygmunt III musiał porzucić swoje plany polityczne.

Portret Mikołaja Zebrzydowskiego, który na przełomie XVI i XVII w. pełnił najwyższe stanowiska w Koronie. Był m.in. hetmanem wielkim, o czym świadczy trzymany w prawej dłoni buzdygan, czyli rodzaj buławy. Po śmierci Jana Zamojskiego przejął przywództwo opozycji antykrólewskiej, a w 1606 r. stanął na czele rokoszu. Pokonany przez wojska królewskie, przeprosił monarchę i uzyskał ułaskawienie.

▪ *obraz, Polska, 1602 r.*

DŁUGIE PANOWANIE ZYGMUNTA III WAZY

Zygmunt III Waza zasiadał na tronie polskim przez ponad 40 lat. W tym czasie doszło do licznych konfliktów związanych z realizacją celów polityki zagranicznej władcy:

- dążeniem do odzyskania korony Szwecji (więcej na s. 152);
- podtrzymywaniem przymierza z Habsburgami, które było też jedną z przyczyn wojny z Turcją (więcej na s. 163–164);
- próbami uzyskania wpływów w Moskwie (więcej na s. 144–146).

Od początku panowania król największe znaczenie nadał relacjom z cesarskim rodem Habsburgów. W 1613 r. zawarto przymierze dotyczące udzielania sobie wzajemnej pomocy w razie buntu poddanych. Taka sytuacja nastąpiła już kilka lat później, po wybuchu antyhabsburskiego powstania w Czechach. Wówczas Zygmunt III zezwolił na werbowanie zaciężnych oddziałów na ziemiach polskich. Wysłał też najemne formacje na pomoc cesarzowi podczas wojny trzydziestoletniej.

Ciągłe konflikty zbrojne toczące się za panowania Zygmunta III miały swój dalszy ciąg za jego następców. Pod koniec rządów tego króla osłabła pozycja międzynarodowa Rzeczypospolitej, choć przejściowo kontrolował on nawet Moskwę.

ĆWICZENIA

1. Omów główne sukcesy Stefana Batorego w polityce wewnętrznej i zagranicznej.
2. Wyjaśnij okoliczności elekcji i zdobycia korony szwedzkiej przez Zygmunta III Wazę.
3. Przedstaw przyczyny i przebieg konfliktu Zygmunta III Wazy ze szlachtą.

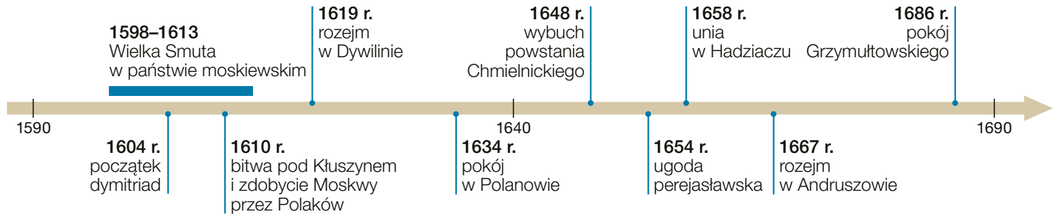
DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Besala, *Stefan Batory*, Warszawa 1992.
H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 2006.

2 WOJNY NA WSCHODZIE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny, przebieg i skutki wojen Rzeczypospolitej z Moskwą w XVII w.,
- przyczyny, przebieg i skutki powstania Chmielnickiego,
- zmiany granicy wschodniej Rzeczypospolitej w XVII w.

WIELKA SMUTA

Na przełomie XVI i XVII w. państwo moskiewskie znalazło się w głębokim kryzysie. Wraz ze śmiercią syna Iwana IV Groźnego, cara **Fiodora I**, wygasła dynastia Rurykowiczów. Już wcześniej bowiem w niejasnych okolicznościach zginął młodszy brat Fiodora, **Dymitr**. Nastąpiło wówczas krótkie panowanie nowego cara **Borysa Godunowa**. Był on doradcą Fiodora I i miał za jego czasów duży wpływ na rządy państwem. Posądzano go nawet o zlecenie zabójstwa Dymitra. Rządy Godunowa nie przyniosły stabilizacji, a jego śmierć rozpoczęła okres walk o koronę carską, buntów i zamętu wewnętrznego, określanego mianem **Wielkiej Smuty** (1598–1613).

Trudna sytuacja wewnętrzna w państwie moskiewskim wywołała w Rzeczypospolitej nadzieje na pokojowe rozwiązanie konfliktów. W 1600 r. do Moskwy wyruszyło poselstwo z propozycją zawarcia unii i ustanowienia wspólnego władcy oraz zagwarantowania tolerancji wyznaniowej w obu państwach. Połączenie obydwu tronów miało według Zygmunta III Wazy przynieść szansę na:

- niedopuszczenie do wrogiego Rzeczypospolitej sojuszu moskiewsko-szwedzkiego,
- zyskanie sojusznika w konflikcie z Turcją,
- odzyskanie tronu Szwecji.

Z kolei przywódcy Kościoła katolickiego mieli nadzieję na unię kościelną z Kościołem prawosławnym lub przynajmniej zgodę na prowadzenie misji katolickich na wschodzie Europy. Jednak rozmowy w Moskwie szybko zakończyły się niepowodzeniem.

Złota Czapka (Czapka Monomacha) – jedno z insygniów władzy carskiej. Według legendy miała zostać podarowana w XII w. wielkiemu księciu kijowskiemu przez cesarza Bizancjum. Od połowy XVI w. do schyłku XVII w. korzystano z niej w trakcie koronacji kolejnych carów, podkreślając w ten sposób więź pomiędzy Moskwą i dawnym cesarstwem bizantyjskim.

- *korona, Azja lub Bizancjum XIII/XIV w.*

CZAS DYMITRIAD

Podczas Wielkiej Smuty w państwie moskiewskim nastał głód, wybuchały chłopskie powstania i w siłę rosła opozycja bojarska. Posłuch w społeczeństwie zyskiwały plotki o cudownym ocaleniu carewicza Dymitra, z którym wiązano nadzieje na poprawę sytuacji w kraju. Te pogłoski stały się pretekstem do podjęcia walki o władzę w imieniu rzekomo żyjącego prawowitego następcy cara. Do tej rywalizacji włączyły się sąsiednie państwa, w tym Rzeczpospolita.

Na wschodnich ziemiach państwa polsko-litewskiego za ocalałego Rurykowicza podawał się zbiegły mnich prawosławny, którego nazwano **Dymitrem Samozwańcem**. W zamian za pomoc w odzyskaniu tronu obiecywał on wielkie zdobycze i nadania ziemskie. Uzyskał poparcie magnackiej rodziny Wiśniowieckich i wojewody sandomierskiego Jerzego Mniszcha, który zgodził się wydać swoją córkę za mąż za domniemanego carewicza. Obietnice łupów oraz dochodowych

Maryna Mniszchówna, córka wojewody sandomierskiego, w 1606 r. w wieku 18 lat wyszła za Dymitra Samozwańca i została koronowana na carową. Po rychłej śmierci męża udzieliła wsparcia Dymitrowi II, a gdy i on zginął, wyszła za mąż za atamana kozackiego Iwana Zaruckiego. Poniosła klęskę w walce o władzę i zginęła w 1614 r.

- *obraz, Polska, XVII w.*

urzędów przyciągnęły rozmaitych awanturników. Dymitr Samozwaniec zyskał też cichą aprobatę króla Zygmunta III Wazy i duchowieństwa, ponieważ przyjął katolicyzm i obiecał zawarcie unii pomiędzy rosyjską Cerkwią a papiestwem. Ostatecznie sojusznikom Dymitra Samozwańca udało się zgromadzić pokaźne siły wojskowe, które pod koniec 1604 r. wyruszyły na Moskwę. Tak rozpoczęły się **dymitriady** – prywatne wyprawy zbrojne ingerujące w sprawy państwa moskiewskiego (zob. też To budzi kontrowersje na s. 182).

W wyniku śmierci cara Borysa Godunowa, odsunięcia od władzy jego syna i zdobycia poparcia bojarów Dymitr został carem w 1605 r. Następnie zgodnie z obietnicą poślubił **Marynę Mniszchównę**. Jednak w kraju szybko zaczęło narastać niezadowolenie. Nowy władca otaczał się bowiem Polakami i nie przestrzegał ani rodzimych obyczajów, ani prawosławnej tradycji. Doprowadziło to w 1606 r. do rzezi cudzoziemców na Kremlu. W zamieszkach życie stracił też Dymitr, a bojarzy osadzili na tronie **Wasyla Szujskiego**.

Wkrótce zaczęto rozgłaszać wieści o powtórnym cudownym ocaleniu zabitego cara. **Dymitr II Samozwaniec** dzięki zaangażowaniu polskich magnatów i szlachty zgromadził środki finansowe i nową armię. Poparcia Dymitrowi II udzieliła również Maryna Mniszchówna, która miała w nim rozpoznać męża. Oddziały jakoby ocalałego cara odnosiły zwycięstwa. W rezultacie w państwie moskiewskim zaistniała dwuwładza: Wasyl Szujski rezydował w Moskwie, a kolejny Samozwaniec w Tuszynie, tuż pod stolicą.

WOJNA RZECZYPOSPOLITEJ Z MOSKWĄ

Znajdujący się w trudnym położeniu Wasyl Szujski szukał porozumienia i podpisał rozejm z Rzecząpospolitą. Jednak szybko zmienił sojusznika i zawarł pokój ze Szwecją. W zamian za potwierdzenie jej praw do Inflant uzyskał pomoc wojskową do walki z państwem polsko-litewskim. W tej sytuacji w 1609 r. Zygmunt III zdecydował się zaatakować Moskwę. Pierwszym celem była twierdza w Smoleńsku. W trakcie jej oblężenia przybyli bojarzy z propozycją sojuszu przeciw Szujskiemu. Zawarto porozumienie, na mocy którego carem miał zostać syn Zygmunta III – **królewicz Władysław Waza**.

W odpowiedzi Wasyl Szujski wysłał na odsiecz obrońcom Smoleńska 30-tysięczną armię. W jej skład wchodziły m.in. jednostki przysłane przez Szwedów. Naprzeciw tym oddziałom wyruszył hetman **Stanisław Żółkiewski**, który dysponował blisko czterokrotnie mniejszymi siłami. Do starcia doszło **pod Kłuszynem w 1610 r.**, gdzie zwycięstwo odnieśli Polacy dzięki umiejętnemu użyciu husarii. Po bitwie Żółkiewski w krótkim czasie zdobył Moskwę. Dokonał tego przy poparciu bojarów, którzy uwięzili i pozbawili tronu Szujskiego. Na wieść o porozumieniu polsko-moskiewskim Dymitr II zbiegł i wkrótce zginął. Bojarzy ponownie zaoferowali koronę carską królewiczowi

Bitwa pod Kłuszynem to jeden z największych triumfów Stanisława Żółkiewskiego. Zwycięstwo przyniosło Polakom bogate łupy i otworzyło przed nimi drogę do Moskwy. Na obrazie oprócz szarżujących oddziałów husarii 1 zostały ukazane oddziały szwedzkiej piechoty 2 oraz otoczone taborem obozy armii szwedzkiej i rosyjskiej 3.

- *obraz, Polska, 1620 r.*

Władysławowi. Warunkiem było przyjęcie przez niego prawosławia i przybycie do Moskwy, na co jednak nie zgodził się Zygmunt III Waza.

Polskie wojska zdobyły twierdzę w Smoleńsku dopiero w 1611 r. Tymczasem w Moskwie obecność polskich oddziałów wywołała niezadowolenie, co doprowadziło do buntu i ich oblężenia na Kremlu. Szczelna blokada miasta, głód, mróz i choroby wymusiły kapitulację polskiej załogi w 1612 r. Pięć lat później zorganizowano wyprawę wojenną królewicza Władysława, której celem było ponowne zdobycie Moskwy. Jednak bezskuteczne szturmy wojsk polskich na miasto ostatecznie zniweczyły plan zdobycia korony carów przez Wazów.

WOJNA O SMOLEŃSK

W 1613 r. bojarzy wybrali carem **Michała Romanowa**, co zakończyło okres Wielkiej Smuty. Zarówno państwo polsko-litewskie, jak i Moskwa były wyczerpane konfliktem i dążyły do wstrzymania walk. W 1619 r. zawarto **rozejm w Dywilinie**, mający obowiązywać przez 14 i pół roku. Rzeczpospolita zachowywała zdobyte ziemie: smoleńską, siewierską i czernihowską (przyjrzyj się mapie obok). Jej terytorium wynosiło wtedy prawie 1 mln km^2 – najwięcej w historii.

Gdy w 1632 r. zmarł Zygmunt III Waza, car Michał Romanow podjął próbę odzyskania ziem zajętych przez państwo polsko-litewskie. Łamiąc zapisy rozejmu w Dywilinie, uderzył na Rzeczpospolitą i odbił

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW IV WAZA

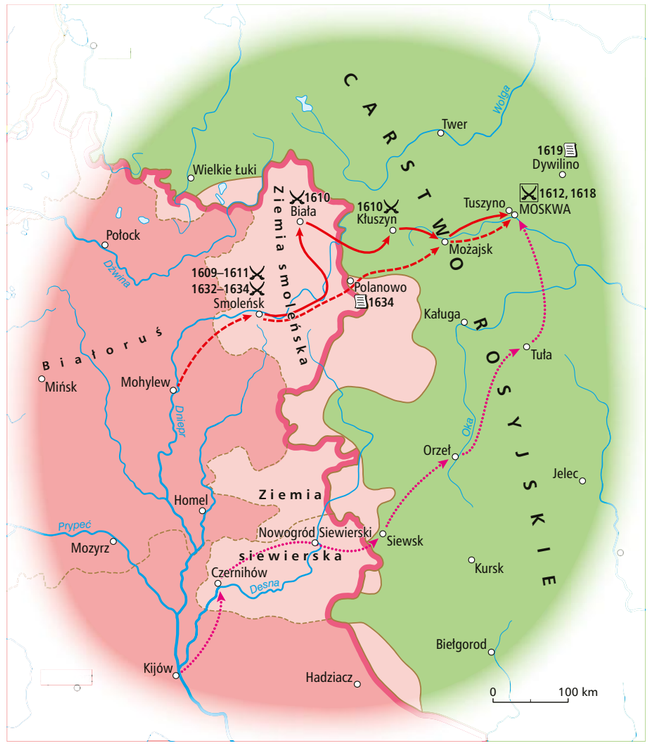
1595–1648

Król polski, syn Zygmunta III Wazy. W 1612 r. z woli ojca, który nie zgodził się na przyjęcie przez niego prawosławia, nie został władcą państwa moskiewskiego. Na króla wybrano go w 1632 r. przy powszechnej aprobacie szlachty i braku kontrkandydatów. W trakcie panowania zwycięsko zakończył wojnę z Moskwą. Dążył do odbudowania floty morskiej, dla której wzniósł na Pomorzu port nazwany od jego imienia Władysławowem. Za jego rządów książę pruski po raz ostatni złożył królowi Polski hołd lenny.

WOJNY Z MOSKWĄ W PIERWSZEJ POŁOWIE XVII WIEKU

? 1. Wymień najważniejsze bitwy stoczone z Moskwą za rządów Zygmunta III Wazy.
2. Podaj, jakie ziemie zdobyte za rządów Zygmunta III zachowała Rzeczpospolita po pokoju w Polanowie.

ziemię smoleńską i siewierską oraz rozpoczął oblężenie Smoleńska. Tymczasem w Rzeczypospolitej sprawnie przebiegła elekcja **Władysława IV Wazy**. Nowy król szybko przeprowadził **reformy wojskowe** – na wzór zachodnioeuropejski zmodernizowano jazdę, piechotę i artylerię.

Po zebraniu armii ruszono na odsiecz obrońcom Smoleńska. Moskiewskie oddziały oblegające miasto zostały okrążone i po trzech miesiącach walk poniosły klęskę. Następnie wojska polsko-litewskie bezskutecznie próbowały odbić inne miasta zajęte przez wroga. Ze względu na zagrożenie szwedzkim atakiem władca Rzeczypospolitej podjął rokowania pokojowe. W ich wyniku podpisano **pokój w Polanowie** w **1634 r.** Na jego mocy:

- państwo polsko-litewskie odzyskało prawie całą ziemię smoleńską i siewierską;
- Władysław IV zrzekł się pretensji do tronu carskiego i uznał legalność władzy Michała Romanowa.

KOZACY

Południowo-wschodnia Ukraina, tzw. **Dzikie Pola**, w XVI i XVII w. stanowiła ziemię niczyją. O te prawie bezludne ziemie rywalizowały ze sobą Rzeczpospolita, Rosja i Turcja. Osiedlali się tam m.in. myśliwi, rybacy, zbiegli chłopi i rozmaici awanturnicy, którzy wspólnie tworzyli wspólnotę zwaną Kozaczyzną. **Kozacy** żyli w ciągłym zagrożeniu ze strony Tatarów, dlatego byli zorganizowani na sposób wojskowy i uchodzili za świetnych żołnierzy. Nad dolnym Dnieprem na obszarze **Zaporoża** (od: ‘za porohami’, czyli skalnymi progami utrudniającymi żeglugę na tej rzece) budowali zwarte osady, a ich stolicą był silnie ufortyfikowany obóz – Sicz. Z czasem zaczęli brać udział w wojnach jako część armii koronnej, a także urządzać wyprawy rabunkowe na ziemie tureckie, czym dostarczali powodów do odwetowych najazdów tatarskich. Relacje Rzeczypospolitej z Kozakami komplikowały się i dochodziło do buntów kozackich. Wynikały one z:

- **przyczyn społeczno-ekonomicznych** – Kozacy nie mogli się pogodzić z nakładaniem na nich chłopskich powinności pańszczyźnianych, co działo się w miarę postępów kolonizacji Ukrainy przez polskich magnatów;
- ograniczania **rejestru kozackiego**, czyli imiennego wykazu Kozaków. Ci, którzy zostali do niego wciągnięci, wstępowali na służbę Rzeczypospolitej jako żołnierze. Otrzymywali wtedy żołd i byli zwalniani z ciężarów pańszczyźnianych. Rejestr liczył początkowo do 3 tys. osób i był w zależności od potrzeb poszerzany lub ograniczany;
- **odrębności wyznaniowej** – większość Kozaków wyznawała prawosławie i uważała się za jego obrońców, a do zaostrzenia sytuacji na tle wyznaniowym doszło po zawarciu unii brzeskiej (więcej na ten temat na s. 76);
- w niewielkim stopniu z **odrębności etnicznej**, która dopiero kształtowała się wśród Kozaków.

Pierwsze bunty kozackie zaczęły wybuchać w końcu XVI w. Do kolejnych większych wystąpień doszło pod koniec lat 30. XVII w., lecz zostały one stłumione. Aby ukarać buntowników, sejm obniżył rejestr, a pozostałych Kozaków pozwolił traktować jak chłopstwo.

Kozacy zaporoscy żyli na obszarze, na którym ścierały się interesy sąsiednich mocarstw. Wysoko cenili swoją niezależność i własne obyczaje. Na obrazie ukazano ich w trakcie sporządzania obelżywej odpowiedzi na list sułtana Mehmeda IV, w którym żądał on od nich poddania się jego władzy. Artysta dość wiarygodnie ukazał tu różnorodność ubiorów i uzbrojenia Kozaków, którzy rzeczywiście chętnie korzystali z broni wszystkich swoich przeciwników.

▪ *obraz, Rosja, XIX w.*

WYBUCH POWSTANIA CHMIELNICKIEGO

W latach 40. XVII w. rosło niezadowolenie Kozaków, ponieważ zwiększał się wymiar powinności feudalnych na Ukrainie. W wielu majątkach kończył się osadnikom okres zwolnienia z podatków i czynszów czy świadczenia pańszczyzny. Nadzieją na poprawę losu były zapowiedzi zwiększenia rejestru – Władysław IV planował bowiem wojnę z Turcją i Tatarami. W związku z tym król chciał wziąć na żołd Rzeczypospolitej ponad 40 tys. Kozaków, lecz sejm nie wyraził zgody w 1646 r. na rozpoczęcie działań zbrojnych. Wśród Kozaków zapanowały wówczas buntownicze nastroje.

Na czele kolejnego powstania stanął członek starszyzny kozackiej – **Bohdan Chmielnicki**, który bezskutecznie dochodził swoich praw w prywatnym sporze z polskim szlachcicem. Aby się zemścić za swoje krzywdy, Chmielnicki wykradł królewskie listy mówiące o zwiększeniu rejestru i przekazał je Kozakom. W zamian za tę cenną informację Kozacy, których wzburzyło, że sejm nie zgodził się na rozpoczęcie wojny i tym samym na zwiększenie rejestru, udzielili poparcia Chmielnickiemu. Ponadto zawarł on też sojusz z chanem krymskim i otrzymał od niego wsparcie w postaci oddziałów jazdy tatarskiej, dowodzonej przez Tuhaj-beja.

Powstanie wybuchło na początku **1648** r. i od nazwiska swojego przywódcy jest nazywane **powstaniem Chmielnickiego**. Oddziały buntowników, początkowo niezbyt liczne, szybko się powiększały. Sprzyjały temu klęski armii koronnej w kolejnych bitwach:

- **nad Żółtymi Wodami** (29 kwietnia–16 maja) – na stronę Chmielnickiego przeszli Kozacy rejestrowi;
- **pod Korsuniem** (26 maja) – do niewoli dostali się dwaj polscy hetmani;
- **pod Piławcami** (20–23 września) – po krótkiej walce żołnierze i pospolite ruszenie uciekli z pola walki na wieść o zbliżaniu się oddziałów tatarskich.

Dzięki temu Chmielnicki zyskał otwartą drogę w głąb państwa polsko-litewskiego i wkrótce obległ Lwów i Zamość. Miasta uchroniło zapłacenie Kozakom i ich sprzymierzeńcom wysokiego okupu. Obie strony konfliktu postępowały z dużą brutalnością. Kozacy mordowali szlachtę i Żydów, sami zaś byli bezlitośnie traktowani przez prywatne wojska magnatów i siły królewskie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOHDAN CHMIELNICKI

1595–1657

Polityk i wódz największego powstania Kozaków. Sprawował urząd pisarza wojsk zaporoskich. Walczył w bitwie pod Cecorą, gdzie dostał się do tureckiej niewoli. Do buntu przeciwko Rzeczypospolitej w 1648 r. popchnęło go ograniczenie praw Kozaków i względy osobiste. Zawierał sojusze z wrogami Rzeczypospolitej – Tatarami i Moskwą. Wziął też udział w planach rozbioru państwa polsko-litewskiego w Radnot (więcej na ten temat na s. 158).

CIEKAWOSTKA

Piechota zaporoska

Kozacy zaporoscy tworzyli zaprawione w bojach oddziały piesze. Były one szczególnie wyćwiczone w walkach przeciwko kawalerii, jako że głównym przeciwnikiem Kozaków byli Tatarzy. Aby chronić się przed ich jazdą, Kozacy doprowadzili do doskonałości taktykę wykorzystania w walce wozów. W razie zagrożenia ze swojego taboru szybko formowali zamknięty obóz, który był w zasadzie niemożliwy do zdobycia bez piechoty i artylerii.

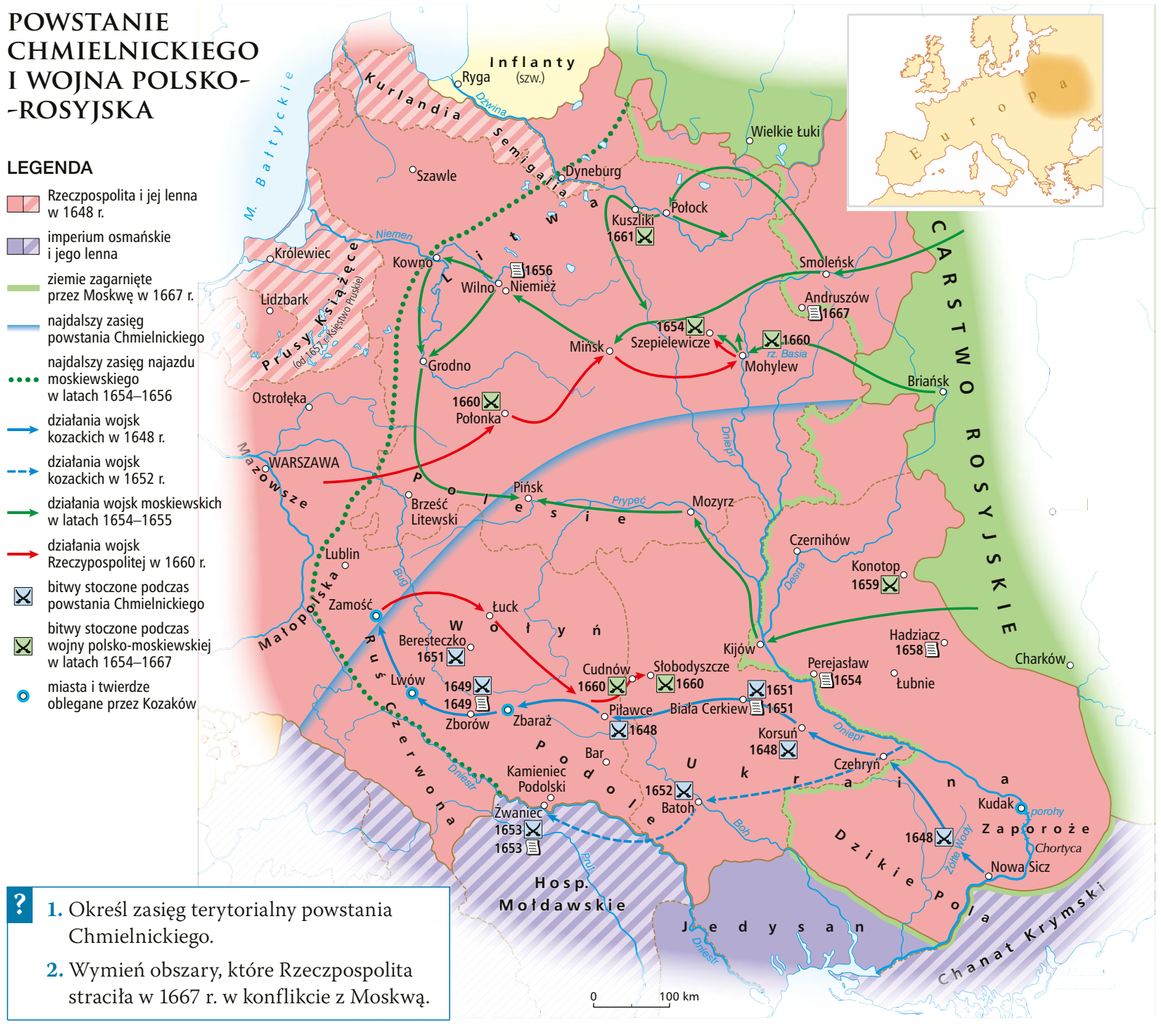

Tabor chronił Kozaków przed atakami nieprzyjacielskiej jazdy. Z połączonych wozów [1] tworzono umocniony obóz, otaczając go dodatkowo rowem i wałem. Skuteczność taboru opierała się na dużej liczbie broniących go strzelców, ważną rolę odgrywało również wykorzystanie lekkiej artylerii [2].

POWSTANIE CHMIELNICKIEGO I WOJNA POLSKO-ROSYJSKA

LEGENDA
Rzeczpospolita i jej lenna w 1648 r.
imperium osmańskie i jego lenna
ziemie zagarnięte przez Moskwę w 1667 r.
najdalszy zasięg powstania Chmielnickiego
najdalszy zasięg najazdu moskiewskiego w latach 1654–1656
działania wojsk kozackich w 1648 r.
działania wojsk kozackich w 1652 r.
działania wojsk moskiewskich w latach 1654–1655
działania wojsk Rzeczypospolitej w 1660 r.
bitwy stoczone podczas powstania Chmielnickiego
bitwy stoczone podczas wojny polsko-moskiewskiej w latach 1654–1667
miasta i twierdze oblegane przez Kozaków
Inflanty (szw.)
Ryga
Kurlandia
Semigalia
Wielkie Łuki
Szawle
Dyneburg
Połock
Kuszliki 1661
Królewiec
Prusy Książęce (od 1657 w lennej zależności od Polski)
Kowno
Wilno
1656
Niemież
Lidzbark
Smoleńsk
Andruszów 1667
Mińsk
1654
Szepielewicze
1660
Mohylew
rz. Basia
Grodno
Briańsk
Ostrołęka
1660
Połonka
WARSZAWA
Mazowsze
Brześć Litewski
Pińsk
Prypeć
Mozyrz
Lublin
Czernihów
Konotop 1659
Zamość
Łuck
Wołyń
Małopolska
Ruś Czerwona
Lwów
1649
1649
Zborów
Zbaraż
Beresteczko 1651
Cudnów 1660
Słobodyszcze 1660
Piławce
1648
Biała Cerkiew
1651
1651
Kijów
Perejasław 1654
Hadziacz 1658
Lubnie
Charków
Bar
Korsuń 1648
Czehryń
Kamieniec Podolski
1652
Batoh
Żwaniec
1653
1653
Podole
Ukraina
Kudak
porohy
Zaporoże
Chortyca
Nowa Sicz
1648
Dzikie Pola
Hosp. Mołdawskie
Jedysan
Chanat Krymski
Dniestr
Bug
Dniepr
Dniepr
Dniepr

TEKST ŹRÓDŁOWY

BITWA POD BERESTECZKIEM

Joachim Jerlicz opisał w swoim pamiętniku przebieg bitwy pod Beresteczkiem w 1651 r.

Dnia 29 Junii [czerwca] *zszedłszy się pod Beresteczkiem we wsi Płaszowej* [...] *wojska kozackie i tatarskie z polskiem, gdzie i król JMć* [Jegomość] *był, z pospólstwem, którego powiadano, że na 260 000 być mogło tegoż dnia* [w rzeczywistości siły polskie liczyły ok. 70 tys. żołnierzy, a ich przeciwników było prawie dwukrotnie więcej] *harce zwodzili. Nazajutrz dnia 30 tegoż miesiąca w piątek z obu stron, tak wojsko kwarciane pieniężne było sprawione i uszykowane, jako i kozackie przeciwko onym, a skoro z południa zwróciło kwarciane chorągwie* [jednostki kawalerii], *skoczyli ku Kozakom, których starli i złomali; a za jednym pędem i na tatarskie hufce* [zwarty szyk wojskowy] *uderzyli, które szabel ani łuków nie wyciągając podali tył* [uciekli] [...], *za któremi i hetman Chmielnicki razem z Wyhowskim zostawiwszy i porzuciwszy wojsko, za chanem pouciekali.*

Źródło: *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*, oprac. K.W. Wójcicki, t. 1, Warszawa 1853, s. 121.

Bitwa pod Beresteczkiem należała do największych starć w XVII w. Zwycięstwo wojsk Rzeczypospolitej było efektem zastosowania nowego szyku bitewnego, zapożyczonego od armii szwedzkiej. Po porażce na polu bitwy Kozacy zamknęli się w taborze, a następnie – wobec niepowodzenia negocjacji – podjęli próbę ucieczki, która zakończyła się ich rzezią.

▪ *grafika, Polska, XIX w.*

? **1.** Określ, jakiego typu działania prowadzono pierwszego dnia bitwy.
2. Oceń postawę dowódców kozackich i tatarskich.

OD ZBARAŻA DO BATOHA

Niedługo po wybuchu powstania Chmielnickiego zmarł Władysław IV. Na pospiesznej elekcji jeszcze w 1648 r. wybrano królem jego brata **Jana Kazimierza Wazę**, który był zwolennikiem pojednania z Kozakami. Mimo to Chmielnicki odrzucił korzystne propozycje i ogłosił walkę o niepodległość Ukrainy.

W 1649 r. 120-tysięczna armia kozacko-tatarska obległa **Zbaraż**, broniony jedynie przez 10-tysięczne wojska koronne. Obroną twierdzy sprawnie dowodził kresowy magnat **Jeremi Wiśniowiecki**. Kiedy na odsiecz oblężonym przybył król, doszło do nierozstrzygniętej **bitwy pod Zborowem**. Podjęto rokowania, których skutkiem było zawarcie **ugody zborowskiej**. Jan Kazimierz złożył w niej Kozakom obietnice, takie jak:

- powiększenie rejestru kozackiego do 40 tys.,
- powierzanie urzędów tylko prawosławnej szlachcie ruskiej w województwach ukrainnych,
- nadanie biskupom prawosławnym stanowisk senatorów,
- mianowanie Chmielnickiego hetmanem wojsk zaporoskich.

Ostatecznie zapisy tego dokumentu nie weszły w życie, bo choć przyjął ją sejm, to porozumieniu sprzeciwili się senatorowie. Doprowadziło to do wznowienia walk w 1651 r. Punktem zwrotnym polskiej kampanii była zwycięska **bitwa pod Beresteczkiem**. Podczas rzezi kończącej bitwę zginęło ok. 30 tys. Kozaków. Siły Chmielnickiego doznały porażki także w starciu pod **Białą Cerkwią**. Zawarto tam kolejną ugodę, która znacznie ograniczyła postanowienia zborowskie.

Chmielnicki pragnął poszerzać swoje wpływy i wyprawił się na Mołdawię, gdzie chciał zdobyć tron hospodara dla swojego syna. Tym planom miała zapobiec nieliczna armia koronna, lecz w **bitwie pod Batohem w 1652 r.** siły kozacko-tatarskie doszczętnie ją rozbiły. Po walce z rozkazu Chmielnickiego wymordowano wówczas 3,5 tys. polskich jeńców.

Zmienne losy wojny ujawniły niemoc Rzeczypospolitej, która nie potrafiła odnieść ostatecznego zwycięstwa nad zbuntowanymi Kozakami. Potwierdziła to **ugoda zawarta w Żwańcu w 1653 r.** – na jej mocy przywrócono najkorzystniejsze dla Kozaków postanowienia ze Zborowa. Oznaczało to zaprzepaszczenie poniesionych trudów i ofiar. Jedynym sukcesem wyczerpanego walkami państwa polsko-litewskiego było podpisanie sojuszu z Tatarami, co osłabiło Chmielnickiego.

MOSKWA W KONFLIKCIE KOZACKIM

Rozpad przymierza kozacko-tatarskiego i załamanie planów zajęcia Mołdawii skłoniły Chmielnickiego do zmiany orientacji politycznej. Hetman postanowił ostatecznie zerwać wszelkie związki z Rzecząpospolitą. W tym celu w 1654 r. zawarł **ugodę w Perejasławiu** i oddał Moskwie pod kontrolę tereny Ukrainy położone nad Dnieprem. Jednocześnie zamieszkujący je Kozacy mieli zachować własne prawa. Podpisanie tego dokumentu przez cara oznaczało wypowiedzenie przez Moskwę wojny Rzeczypospolitej. W tym samym roku moskiewska armia przekroczyła granice państwa polsko-litewskiego i odniosła sukcesy, m.in. zdobywając Smoleńsk. Dalsze działania militarne zostały wstrzymane wskutek najazdu Szwecji na Rzeczpospolitą z 1655 r. (więcej na ten temat na s. 156–159). Car, który obawiał się wzrostu szwedzkiej potęgi, zawarł rozejm z Janem Kazimierzem.

Po śmierci Chmielnickiego nowy hetman kozacki **Iwan Wyhowski** dążył do ponownego porozumienia z państwem polsko-litewskim. Jego zabiegi przyniosły podpisanie **unii w Hadziaczu w 1658 r.**, zakładającej powstanie **Rzeczpospolitej Trojga Narodów**. Państwo to miało obejmować Koronę, Litwę i autonomiczną Ukrainę – rządzoną przez hetmana kozackiego, z osobnymi sądami, urzędami, armią i skarbem. W jej skład miały wejść też ziemie utracone w Perejasławiu. Zdecydowanie sprzeciwiła się temu Moskwa, która ponownie przystąpiła do walki z Rzecząpospolitą. Tym razem wojska polsko-litewskie odniosły w **1660 r.** dwa ważne zwycięstwa – pod **Połonką** (Litwa) i **Cudnowem** (Ukraina). Jednak wojny domowe toczone zarówno w Koronie, jak i między Kozakami nie pozwoliły Rzeczypospolitej wykorzystać tych sukcesów. Z tego powodu wojna z Moskwą zakończyła się niekorzystnym dla Rzeczypospolitej **rozejmem w Andruszowie z 1667 r.** Państwo polsko-litewskie utraciło na rzecz wschodniego sąsiada część Ukrainy na wschód od Dniepru wraz z Kijowem oraz zdobyte za Zygmunta III Wazy ziemie: smoleńską, siewierską i czernihowską.

Spór z Rosją o utracone na wschodzie ziemie litewskie i ukraińskie zakończył się ostatecznie dopiero 20 lat później zawarciem w **1686 r. pokoju Grzymułtowskiego** (nazwano go tak od nazwiska posła wysłanego na negocjacje do Moskwy), w którym znalazły się następujące postanowienia:

- trwała utrata przez Rzeczpospolitą na rzecz Rosji lewobrzeżnej Ukrainy i Kijowa oraz ziemi smoleńskiej i czernihowskiej,
- odszkodowanie pieniężne od Rosji za ziemie utracone przez Rzeczpospolitą,
- zobowiązanie Moskwy do porzucenia sojuszu z Turcją i rozpoczęcia z nią wojny,
- wzajemne gwarancje wolności religijnej dla innowierców: zapewnienie jej przez Rzeczpospolitą wyznawcom prawosławia, a przez Rosję katolikom.

Stefan Czarniecki dowodził polskimi wojskami w bitwie pod Połonką. W tym starciu armia Rzeczypospolitej mierzyła się z równorzędnymi siłami rosyjskimi i odniosła nad nimi całkowite zwycięstwo.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

ĆWICZENIA

1. Wymień cele polityki wschodniej państwa polsko-litewskiego za rządów Zygmunta III Wazy i Władysława IV.
2. Przedstaw skutki wojen Rzeczypospolitej z Moskwą na początku XVII w.
3. Wymień przyczyny i skutki powstania Chmielnickiego.

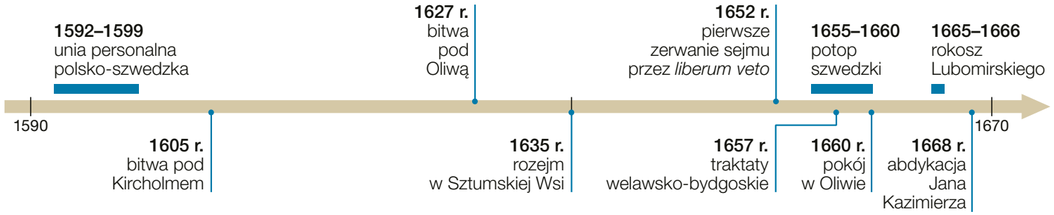
DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Andrusiewicz, *Dzieje dymitriad 1602–1614*, t. 1–2, Warszawa 1990.
R. Romański, *Wojny kozackie*, Warszawa 2005.

3 WOJNY ZE SZWECJĄ I KRYZYS RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

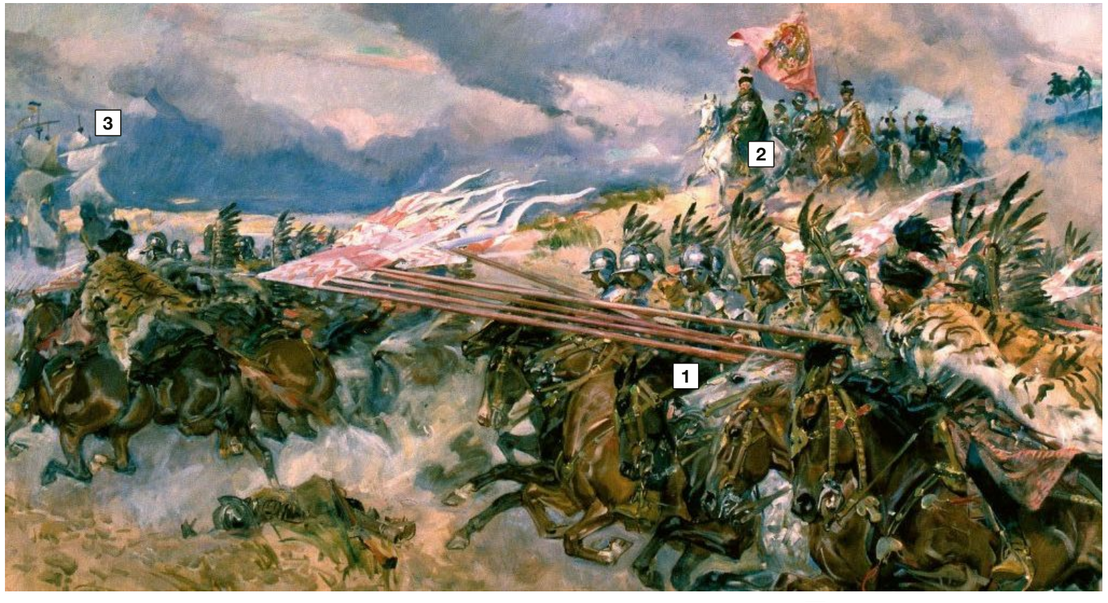
- przyczyny, przebieg i skutki wojen Rzeczypospolitej ze Szwecją w XVII w.,
- przyczyny kryzysu wewnętrznego państwa polsko-litewskiego,
- zmiany granic Rzeczypospolitej w XVII w.

WOJNA O INFLANTY

Bezpośrednią przyczyną wybuchu wojen Rzeczypospolitej ze Szwecją na przełomie XVI i XVII w. były starania Zygmunta III Wazy o objęcie tronu szwedzkiego i polsko-szwedzka rywalizacja o Inflanty (więcej o tym na s. 142). Gdy Szwedzi pozbawili Zygmunta III korony, polski sejm odpowiedział inkorporacją Estonii. W tej sytuacji wojska szwedzkie wkroczyły do Inflant. Dzięki przewadze liczebnej oraz poparciu luterańskich mieszczan i szlachty szybko zajęły one wiele twierdz. Po sprowadzeniu dodatkowych oddziałów Polakom udało się odzyskać większość miast. Szczególne zasługi podczas tej wojny miał hetman **Jan Karol Chodkiewicz** (jego biogram na s. 156), który doprowadził do zwycięstw nad przeważającymi siłami szwedzkimi w bitwach:

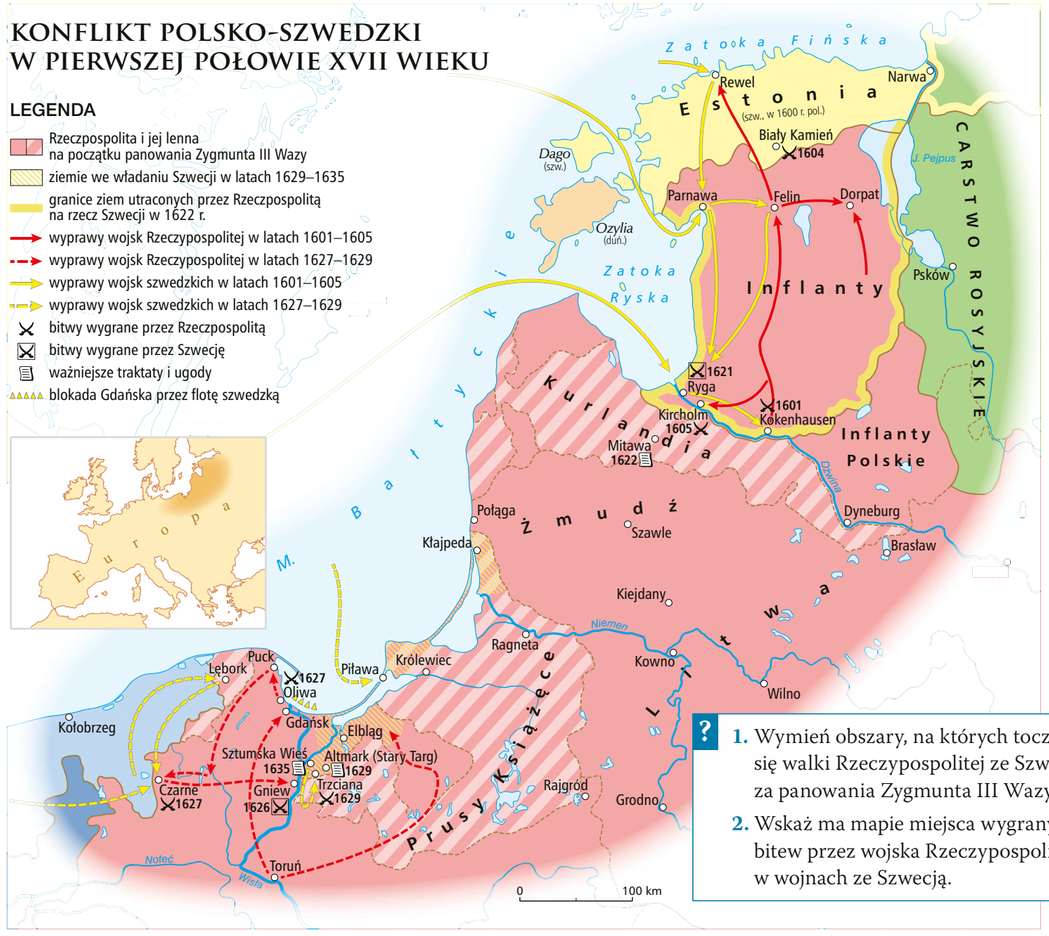
- pod Białym Kamieniem (1604 r.),
- **pod Kircholmem** (1605 r.), gdzie nastąpiła zwycięska szarża polskiej **husarii**.

Kircholm to jeden z najsłynniejszych obrazów Wojciecha Kossaka. Za rozpędzonymi szeregami husarii 1 ukazał dowodzącego ze wzgórza Jana Karola Chodkiewicza 2 oraz okręty 3, którymi ewakuują się pokonani Szwedzi.

- *obraz, Polska, 1925 r.*

KONFLIKT POLSKO-SZWEDZKI W PIERWSZEJ POŁOWIE XVII WIEKU

?

1. Wymień obszary, na których toczyły się walki Rzeczypospolitej ze Szwecją za panowania Zygmunta III Wazy.
2. Wskaż ma mapie miejsca wygranych bitew przez wojska Rzeczypospolitej w wojnach ze Szwecją.

Ponieważ obydwie strony były coraz bardziej wyczerpane wojną, w 1611 r. zawarto rozejm, kilkukrotnie później przedłużany.

W 1621 r. armia szwedzka pod wodzą nowego króla Gustawa II Adolfa wkroczyła do Inflant, korzystając z zaangażowania państwa polsko-litewskiego w wojnę z Turcją (zob. więcej na s. 163–164). Szwedzi zajęli Rygę oraz inne miasta. W następnym roku udało się odbić Mitawę, w której zawarto kolejny rozejm. Jednak w 1625 r. Szwedzi powtórnie opanowali większość Inflant.

WOJNA O UJŚCIE WISŁY

W 1626 r. król Gustaw II Adolf wkroczył także do Prus Książęcych i Królewskich (zob. mapa powyżej). Szwedzi korzystali z przewagi i odnieśli szereg zwycięstw m.in. w bitwie pod Gniewem. W wyniku tego przejęli kontrolę nad handlem wiślanym. Zajęli również wszystkie pruskie porty, z wyjątkiem Gdańska i Królewca. Gdańsk został jednak zablokowany przez szwedzką flotę, co znacznie ograniczyło możliwość prowadzenia eksportu zboża i przyniosło Rzeczypospolitej dotkliwe straty gospodarcze.

Wielkie znaczenie dla wojsk polskich miały zwycięstwa w bitwach:

- morskiej **pod Oliwą** (1627 r.) (zob. infografika na s. 154–155),
- lądowej pod **Trzcianą** (1629 r.), w której hetman Stanisław Koniecpolski pokonał dwukrotnie większe siły szwedzkie dowodzone przez samego Gustawa II Adolfa.

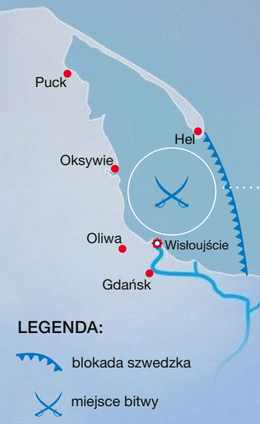
Rzeczpospolita nie odzyskała jednak zagarniętych terenów. W 1629 r. podpisano niekorzystny **rozejm w Altmarku (Starym Targu)**, na mocy którego Szwedzi zatrzymali Inflanty na północ od rzeki Dźwiny oraz zdobyte porty, z wyjątkiem Gdańska, Pucka i Królewca. Zyskali też prawo do części cła z eksportu gdańskiego, co pozwoliło im finansować udział w wojnie trzydziestoletniej.

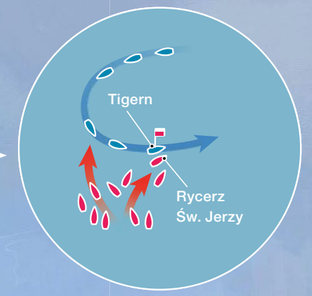
BITWA POD OLIWĄ

Dla Rzeczypospolitej najbardziej dotkliwym skutkiem wojny ze Szwecją była blokada portu gdańskiego. Aby ją przerwać, 28 listopada 1627 r. eskadra polskich okrętów pod dowództwem admirała Arenda Dickmanna [czyt.: dikmana] wyruszyła przeciwko szwedzkiej flocie. Tego dnia na wodach Zatoki Gdańskiej stoczono bitwę, która zakończyła się klęską Szwedów. Było to największe zwycięstwo polskiej floty w historii.

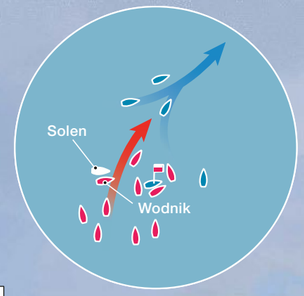

Arend Dickmann
1572–1627
Był admirałem polskiej floty. Pochodził z Holandii i w 1608 r. osiadł w Gdańsku. Dowodził polską flotą podczas bitwy oliwskiej. Zginął w walce trafiony kulą armatnią.

1
Eskadra szwedzka płynąca w szyku liniowym przygotowywała się do natarcia na polską flotę. Ich okręt admiralski Tigern został jednak zaatakowany przez polskie statki: Rycerza Świętego Jerzego i Pannę Wodną. W wyniku abordażu szwedzki okręt został zdobyty. Podczas walki zginęli dowódcy obu flot.

2
Polski galeon Wodnik stoczył zwycięską walkę ze szwedzkim Solenem. Gdy na pokład Solena wdarli się polscy żołnierze, Szwedzi wysadzili w powietrze swój okręt, aby nie wpadł w ręce wroga. Pozostałe szwedzkie jednostki wycofały się, a w pogoń za nimi udały się polskie okręty.

Olinowanie galeonu umożliwiało wciąganie i zwijanie żagli, a częściowo także manewrowanie statkiem.

Maszty, na których na dwóch poziomach zawieszano żagle, zapewniały napęd galeonowi.

Bandera „Ręka Boga” przedstawiała wychylającą się z obłoku rękę Opatrzności uzbrojoną w pałasz. Miała ona symbolizować opiekę boską nad walczącą flotą. Z czasem ręka z pałaszem stała się rozpoznawalnym elementem bandery polskiej floty wojennej.

WODNIK
typ: **galeon**
wyporność: **200 t**
uzbrojenie: **17 dział**
załoga: **110 osób**

Furta działowa to zasłaniany otwór w burcie, przez który wysuwano podczas bitwy lufy armat.

Działa były główną bronią okrętów podczas walki na dystans. Największe galeony miały ich ponad 100.

TIGERN
typ: **galeon**
wyporność: **300 t**
uzbrojenie: **17 dział**
załoga: **100 osób**

RYCERZ ŚWIĘTY JERZY
typ: **galeon**
wyporność: **400 t**
uzbrojenie: **31 dział**
załoga: **150 osób**

Zestawienie walczących sił

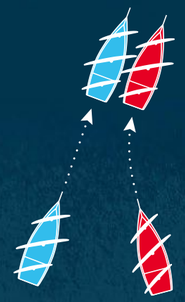

Jak prowadzono walkę na morzu?

OSTRZAŁ ARTYLERYJSKI
Ze względu na to, że artylerię umieszczano na dolnych pokładach wzdłuż burt, podczas walki okręty ustawiały się bokiem do przeciwnika. Za pomocą kul i różnorodnych pocisków starano się zatopić okręt przeciwnika lub pozbawić go sterowności.

ABORDAŻ
Głównym sposobem zdobywania okrętów przeciwnika był abordaż. Polegał on na podpłynięciu do wrogiego okrętu, sczepieniu się z nim, wdarciu się na jego pokład, a następnie pokonaniu załogi. Podczas walki wręcz na pokładach okrętów prowadzono również ostrzał z masztów.

Następny rozejm podpisano w **Sztumskiej Wsi w 1635 r.**, już za rządów kolejnego polskiego króla Władysława IV Wazy. Szwecja była wyczerpana udziałem w wojnie trzydziestoletniej, co przełożyło się na zapisy dokumentu:

- rozejm miał obowiązywać 26 i pół roku,
- Rzeczpospolita zaakceptowała utratę Inflant,
- państwo polsko-litewskie odzyskało porty pruskie,
- Szwedzi nie mogli już pobierać ceł gdańskich,
- kwestia pretensji Wazów do korony szwedzkiej pozostała otwarta.

PRZYCZYNY POTOPU SZWEDZKIEGO

Gdy w połowie XVII w. Szwecja była u szczytu potęgi i walczyła o panowanie nad Bałtykiem i handlem odbywającym się na jego wybrzeżach, Rzeczpospolita słabła w wyniku powstania Chmielnickiego i wojny z Rosją. Władca Szwecji – Karol X Gustaw – zaatakował Rzeczpospolitą, korzystając ze sprzyjających mu okoliczności:

- dowiedział się o istnieniu silnej opozycji wobec Jana Kazimierza Wazy w Rzeczypospolitej;
- państwo polsko-litewskie było osłabione licznymi konfliktami zbrojnymi;
- polscy królowie z dynastii Wazów nadal zgłaszali pretensje do korony Szwecji;
- rozejm ze Sztumskiej Wsi kończył się w 1661 r., ale pertraktacje pokojowe prowadzone w celu jego przedłużenia utknęły w martwym punkcie;
- donoszono, że część polskiej szlachty i magnaterii nie widzi sensu walki z potężną szwedzką armią i liczy na jej pomoc w zlikwidowaniu zagrożenia rosyjskiego i kozackiego.

Wiadomości o wewnętrznej sytuacji w państwie polsko-litewskim dostarczył Karolowi X Gustawowi **Hieronim Radziejowski**, magnat skłócony z Janem Kazimierzem. Pomagał on też w przygotowywaniu planu szwedzkiego ataku.

POTOP SZWEDZKI

Szwedzka armia zaatakowała w lipcu 1655 r. z dwóch kierunków – z Pomorza oraz z Inflant. Początkowo wojska koronne i litewskie poddawały się niemal bez oporu. W Wielkopolsce pospolite ruszenie podpisało kapitulację pod Ujściem, a hetman litewski **Janusz Radziwiłł** ogłosił się sprzymierzeńcem Karola X Gustawa i oddał Litwę pod jego protektorat. Sojusznikiem króla Szwecji stał się też elektor brandenburski, mimo że ze względu na zwierzchność lenną nad Prusami był zobowiązany do lojalności wobec króla Polski. Tak szybki bieg wydarzeń i postępów wroga, którego wojska zalewały kraj jak opisany w Biblii kataklizm, spowodował, że tę wojnę nazwano **potopem szwedzkim**.

Szwedzi zajęli wiele miast i twierdz właściwie bez walki. Jeden z nielicznych wyjątków stanowił Gdańsk, który zyskał wsparcie floty holenderskiej. Znaczna część szlachty była przekonana, że Karol X Gustaw będzie respektował jej przywileje i dlatego traktowała go z życzliwością. W związku z sukcesami szwedzkich wojsk król Jan Kazimierz musiał schronić się na należącym do Habsburgów Śląsku.

Wkrótce jednak okazało się, że szwedzcy żołnierze i dowódcy, aby wyżywić się i wzbogacić, bezwzględnie rabowali zajęte tereny oraz nakładali na ludność niezwykle wysokie, rujnujące kontrybucje. Ponadto, będąc protestantami, nie mieli oporów przed grabieniem i profanowaniem katolickich świątyń. Na skutek bezwzględnej polityki okupacyjnej najeźdźców pojawiły się pierwsze próby oporu zarówno wśród szlachty, jak i chłopstwa nękanego przez Szwedów.

WOJNA WYZWOLEŃCZA ZE SZWECJĄ

Kres łatwemu podbojowi Rzeczypospolitej w końcu 1655 r. położyła skuteczna **obrona Jasnej Góry** (zob. Warto wiedzieć poniżej). To wydarzenie miało przede wszystkim znaczenie symboliczne i wieść o nim szybko się rozniosła w społeczeństwie. Zaczęto również lokalnie prowadzić wojnę partyzancką ze Szwedami. Szlachta zawiązała konfederacje, które zadeklarowały wierność królowi i wolę walki z najeźdźcą, zwołano też pospolite ruszenie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN KAROL CHODKIEWICZ

1570–1621

Wybitny wódz i strateg. Urodził się w litewskiej rodzinie magnackiej. Karierę wojskową rozpoczął od walk z Kozakami. Następnie uzyskał buławę hetmana polnego litewskiego. Podczas wojny ze Szwecją odniósł szereg zwycięstw, m.in. w 1605 r. pod Kirchholmem, za co otrzymał tytuł hetmana wielkiego litewskiego. Brał udział w tłumieniu rokoszu Zebrzydowskiego i w 1607 r. zwyciężył w bitwie pod Guzowem. Uczestniczył w wojnie z Moskwą, lecz nie zdołał dotrzeć z odsieczą do polskiej załogi na Kremlu. Po śmierci hetmana Żółkiewskiego objął dowództwo nad siłami polskimi podczas wojny z Turcją. Zmarł w oblężonym Chocimiu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN KAZIMIERZ WAZA

1609–1672

Ostatni król Polski z dynastii Wazów. Był synem Zygmunta III i młodszym bratem Władysława IV. W młodości miał objąć urząd wicekróla Portugalii, lecz w trakcie podróży na Półwysep Iberyjski został uwięziony we Francji. Później wstąpił do zakonu jezuitów i otrzymał godność kardynała, z której po kilku latach zrezygnował. Po śmierci brata poślubił wdowę po nim, Ludwikę Marię Gonzagę. Jego panowanie wypełniły niszczące wojny z Kozakami, Moskwą i Szwecją. Próby reform wewnętrznych zablokowała opozycja magnacko-szlachecka. Klęska w wojnie domowej skłoniła monarchę do rezygnacji z tronu. Po abdykacji wyjechał do Francji, gdzie zmarł.

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN CZARNIECKI

1599–1665

Polski dowódca wojskowy, hetman polny koronny, walczył z Turkami, Kozakami, Szwedami, Moskwą i siłami siedmiogrodzkimi. Pochodził z rodziny średniej szlachty. Swoją edukację zakończył na kolegium jezuickim i wstąpił na służbę wojskową. W czasie powstania Chmielnickiego trafił do tatarskiej niewoli. W późniejszym okresie należał do stronników Jana Kazimierza. Podczas potopu szwedzkiego był dowódcą wojsk koronnych i odnosił liczne zwycięstwa nad siłami Karola X Gustawa i Jerzego Rakoczego. Brał udział w interwencji w Danii, co znalazło odzwierciedlenie w słowach *Mazurka Dąbrowskiego*. Za zasługi uzyskał urząd hetmana polnego koronnego, jednak stało się to dopiero na kilka tygodni przed śmiercią.

WARTO WIEDZIEĆ

Obrona Jasnej Góry

W listopadzie i grudniu 1655 r. wojska Karola X Gustawa bezskutecznie oblegały klasztor Paulinów w Częstochowie. Twierdza jasnogórska nie miała znaczenia strategicznego, znajdowało się tam sanktuarium maryjne, a w nim otoczony kultem obraz Matki Boskiej. Obrońcy na czele z przeorem Augustynem Kordeckim ponad miesiąc opierali się wrogim wojskom. Ich bohaterska postawa przeszła do legendy, a odstąpienie Szwedów od oblężenia uznano za cud i znak boski zachęcający do dalszej walki. Obrona Częstochowy przyczyniła się więc do zjednoczenia wokół katolickiego sanktuarium coraz liczniejszych w Rzeczypospolitej wrogów Karola X Gustawa, rozczarowanych brutalnością i zachłannością Szwedów.

? Dlaczego obrona Jasnej Góry jest uznawana za punkt zwrotny w wojnie ze Szwecją?

Oblężenie Jasnej Góry zakończyło się niepowodzeniem Szwedów, którzy nie zdołali zniszczyć murów twierdzy ani zmusić obrońców do kapitulacji. Inaczej niż to ukazano na obrazie, walki nie miały bardzo zaciętego charakteru. Wojska szwedzkie prowadziły głównie ostrzał artyleryjski, a obrońcy organizowali niekiedy wypady. Łącznie pierwsi mieli stracić kilkunastu ludzi, a drudzy – zaledwie kilku.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

WOJNA ZE SZWECJĄ W LATACH 1655–1660

LEGENDA

- Rzeczpospolita i jej lenna w 1655 r.
- lenna imperium osmańskiego
- kraje we władaniu Habsburgów austriackich
- Brandenburgia w 1657 r.
- działania polskiej partyzantki w latach 1655–1656
- najdalszy zasięg wojsk szwedzkich w Rzeczypospolitej
- działania wojsk szwedzkich w 1655 r.
- działania wojsk szwedzkich w 1656 r.
- działania wojsk polskich podczas potopu szwedzkiego
- działania wojsk siedmiogrodzkich w 1657 r.
- miasta polskie oblegane i niezdobyte przez Szwedów
- miasta zajęte przez Szwedów i oblegane przez Polaków
- bitwy zakończone zwycięstwem wojsk polskich
- bitwy zakończone zwycięstwem wojsk szwedzkich

? 1. Podaj, jakie tereny Rzeczypospolitej opanowali Szwedzi podczas wojny w latach 1655–1660.
2. Wymień obszary, na których prowadzono działania partyzanckie przeciwko armii szwedzkiej.

Jan Kazimierz wrócił do kraju z początkiem 1656 r. Dowództwo nad królewskim wojskiem objął **Stefan Czarniecki**, który stał się bohaterem walk polsko-szwedzkich. Wobec przewagi dobrze zorganizowanej szwedzkiej armii prowadził **wojnę podjazdową**, czyli nękał wroga niespodziewanymi atakami niewielkich i ruchliwych oddziałów. Rosnące w liczbę polskie siły jeszcze w tym samym roku pokonały Szwedów w **bitwie pod Warką**. Jednak niebawem Polacy ponieśli porażkę pod Warszawą, co zakończyło się utratą uprzednio wyzwolonej stolicy.

Błyskawiczne sukcesy armii Karola X Gustawa spowodowały, że car poczuł się zaniepokojony i zawarł z Rzecząpospolitą rozejm w wojnie toczonej od 1654 r. (więcej na ten temat zob. na s. 151). Umożliwiło to Polakom skierowanie wszystkich sił do walki ze Szwedami.

W tym czasie pojawiło się kolejne zagrożenie – powstała koalicja zainicjowana przez Szwecję z udziałem Brandenburgii, Kozaków i Siedmiogrodu. Przypieczętował ją **w 1656 r. traktat rozbiorowy w Radnot**, który dzielił państwo polsko-litewskie pomiędzy koalicjantów. Polskim królem miał zostać władca Siedmiogrodu Jerzy II Rakoczy, a książę Bogusław Radziwiłł – dostać dziedziczne państewko na Litwie. Do sił szwedzkich okupujących Rzeczpospolitą dołączyły wojska siedmiogrodzkie, które splądrowały część kraju.

KLĘSKA SZWECJI

Plan rozbioru nie został jednak zrealizowany, ponieważ państwo polsko-litewskie uzyskało pomoc ze strony Habsburgów oraz Danii. W tej sytuacji Szwecja musiała zaangażować się w walki z Danią i wycofać część swoich wojsk z Rzeczypospolitej.

Siły polskie rozgromiły osamotnione wojska siedmiogrodzkie i zmusiły Rakoczego do wypłaty odszkodowania za zniszczenia, których się dopuścił. Jednocześnie władca Brandenburgii, książę pruski Fryderyk Wilhelm, widząc porażkę dotychczasowych planów, zdecydował się ponownie zmienić sojuszników i zwrócił się do Jana Kazimierza z ofertą antyszwedzkiego przymierza. Król zgodził się i w 1657 r. zawarł ze swoim nielojalnym lennikiem z Prus **traktaty welawsko-bydgoskie**. Zgodnie z nimi:

- Brandenburgia przystąpiła do koalicji przeciw Szwecji;
- została zniesiona zależność lenna Prus Książęcych od Rzeczypospolitej;
- przekazano Hohenzollernom w lenno ziemię bytowsko-lęborską.

Pozbawiona sojuszników Szwecja zaczęła ponosić klęski w walkach z koalicją. Doprowadziło to do podpisania **w 1660 r. pokoju w Oliwie**, który zakończył wojnę. Na jego mocy:

- Szwedzi zobowiązali się do przestrzegania wolności handlu bałtyckiego;
- zrabowane przez Szwedów dzieła sztuki miały powrócić do Rzeczypospolitej (warunek niedotrzymany);
- Rzeczpospolita potwierdziła szwedzkie prawa do Inflant;
- Jan Kazimierz ostatecznie zrzekł się pretensji do korony Szwecji.

W wyniku potopu Rzeczpospolita nie poniosła strat terytorialnych, jednak walki i rabunki doprowadziły do zniszczenia kraju. Król Polski utracił zwierzchność lenną nad Prusami, które stawały się coraz większym zagrożeniem dla Rzeczypospolitej (zob. s. 100).

ZNISZCZENIA WOJENNE I KRYZYS GOSPODARCZY

Wskutek prowadzenia wojen na wielu frontach – z Turcją, Moskwą, Kozakami i Szwecją – Rzeczpospolita poniosła ogromne straty. Zubożenie dotyczyło całego społeczeństwa. W ruinie znalazły się miasta i wsie. Zniszczeniu uległy domostwa i pola uprawne wraz z plonami. Wywołało to głód, a w rezultacie szerzenie się wśród osłabionej ludności epidemii i zwiększenie śmiertelności. Ponadto walki, grabieże i uprowadzanie w niewolę spowodowały wyludnienie wielu regionów kraju. Wszystko to skutkowało niedostatkiem rąk do pracy i dlatego wielkie obszary ziemi leżały odłogiem. Nastąpiło znaczne zmniejszenie wysokości plonów i pogłowia bydła. Towarzyszyło temu obniżenie cen zboża w Europie ze względu na konkurencję innych państw (m.in. Moskwy). Spadły zatem dochody z folwarków, a przez to zubożała szlachta mniej niż dotąd mogła wydać na produkty rzemieślnicze. To z kolei niekorzystnie odbiło się na sytuacji ekonomicznej miast, rzemiosła i handlu.

Szlachta i magnateria zmniejszały swoje straty poprzez podnoszenie wymiaru pańszczyzny. Doprowa-

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT Z RADNOT

Treść porozumienia rozbiorowego z Radnot zawierała informacje dotyczące podziału ziem Rzeczypospolitej.

A mianowicie J. Kr. Mość [Karol X Gustaw] *dla siebie, następców i korony szwedzkiej waruje* [rezerwuje] *całe Kujawy, Prusy, Kaszuby, Pomorze od Nowego Dworu razem z częściami, które leżą ku stronie pruskiej, województw płockiego i mazowieckiego, jako też pas nadbużański* [wzdłuż rzeki Bug] *ku Warszawie dwumilowej szerokości i całe Podlasie; na Litwie Żmudź, powiaty kowieński, wołkowyski, upicki i brasławski i w bok, wzdłuż rzeki Dźwiny z pasem dwumilowym od brzegu, aż w głąb województwa połockiego i witebskiego* [...], *nadto Kurlandię, Semigalię, księstwa ruskie i inflanckie. Dla księcia Radziwiłła województwo nowogrodzkie z innymi posiadłościami, gdziekolwiek je dotąd ma, prawem zwierzchnictwa. Dla najjaśniejszego elektora brandenburskiego województwa łęczyckie, kaliskie, poznańskie i sieradzkie z ziemią wieluńską* [...]. *Pozostałą część Małej i Wielkiej Polski, i co jeszcze do Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego należy, z wyjątkiem ziem zarezerwowanych powyżej* [...] *wszystko to przejdzie na własność Jego Wysokości* [Jerzego II Rakoczego].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 247.

? 1. Wymień strony traktatu w Radnot, które miały otrzymać poszczególne ziemie Rzeczypospolitej.
2. Podaj, w czyje ręce miała trafić stolica Rzeczypospolitej Warszawa i miejsce królewskich koronacji – Kraków.

dzało to chłopów do ruiny, ponieważ musieli coraz więcej czasu poświęcać pracy na folwarku kosztem uprawiania własnych pól. Na skutek zubożenia ludności spadały dochody skarbu państwa, a próbą ich ratowania było częstsze nakładanie kolejnych podatków.

ZMIANY USTROJOWE I WYZNANIOWE

Począwszy od drugiej połowy XVII w. skutkiem obcych najazdów i wojen słabła pozycja szlachty średniej i zagrodowej, zubożałej w wyniku zniszczeń jej majątków. Przedstawiciele tych grup stawali się **klientami szlacheckimi** dla magnaterii, której rola rosła. Wykonywali oni polecenia magnatów, np. zgodnie z ich wolą głosowali na sejmikach i sejmach. W zamian za to otrzymywali pensję lub inne korzyści. W taki sposób decydujący wpływ na decyzje sejmów i sejmików uzyskała magnateria, dlatego ten system rządów zaczęto nazywać **oligarchią magnacką**.

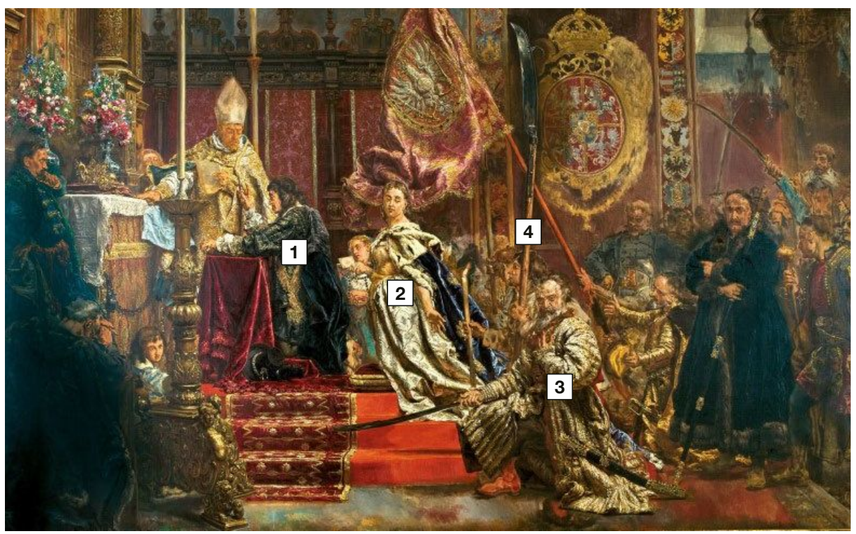
W 1652 r. zastosowano w praktyce zasadę *liberum veto* (łac. 'wolne nie pozwalam'), która umożliwiała jednemu posłowi zerwanie sejmu. Do tej pory, w przypadku braku pełnej zgodności podczas długotrwałych rozmów, posłowie starali się wypracować formę kompromisową ustawy, a ostatecznie grupa jej przeciwników ustępowała większości poprzez wstrzymanie się od głosu. Upowszechnienie się zrywania sejmów powodowało paraliż działania państwa oraz upadek autorytetu monarchy i sejmu. W tej sytuacji część kompetencji sejmu, np. nakładanie podatków, przeniesiono na sejmiki (więcej zob. na s. 246).

W wyniku wojen z prawosławnymi Kozakami i Moskwą, muzułmańskimi Turkami i Tatarami oraz luterańską Szwecją zmieniła się sytuacja wyznaniowa w Rzeczypospolitej. Narastały postawy nietolerancji i krzewiła się **ksenofobia**, czyli niechęć do obcych, a także wrogość wobec rodzimych innowierców. Za porzucenie katolicyzmu i zmianę wyznania groziły kary. Ponadto Jan Kazimierz podkreślił przywiązanie do wyznania katolickiego, składając **śluby lwowskie 1 kwietnia 1656 r.** Uroczyście oddał wówczas kraj w opiekę Matki Boskiej, a w zamian za zwycięstwo obiecał poprawę losu mieszczan oraz chłopów.Stopniowo zaczęto ograniczać prawa wyznań innych niż katolickie, czego przykładem było wypędzenie z kraju arian decyzją sejmową z 1658 r. (więcej o tym w Warto wiedzieć poniżej).

WARTO WIEDZIEĆ

Wygnanie arian

Oficjalnym powodem decyzji sejmu o wygnaniu braci polskich (arian) były oskarżenia o popieranie przez nich szwedzkich okupantów oraz udział w pertraktacjach rozbiorowych w Radnot. Choć stronników Karola X Gustawa w Rzeczypospolitej było wielu i duża część z nich była katolikami, to tylko arian potraktowano tak surowo. Zgodnie z uchwałą sejmu musieli oni sprzedać majątki lub zdecydować się na konwersję, czyli zmianę wyznania (niektórzy z tego skorzystali i przeszli na kalwinizm). Arianie, którzy wyemigrowali, osiedlili się głównie w Niderlandach i na Węgrzech.

Śluby lwowskie Jana Kazimierza zostały ukazane na obrazie Jana Matejki. Za królem, klęczącym przed ołtarzem 1, artysta umieścił sylwetki królowej Ludwiki Marii 2, Stefana Czarnieckiego 3 oraz najważniejszych urzędników koronnych. Szczególną rolę w kompozycji odgrywa jednak umieszczona centralnie postać chłopa trzymającego świecę i podniesioną na sztorc kosę 4. Jego obecność przypomina o – ostatecznie niezrealizowanej przez monarchę – obietnicy poprawy losu mieszkańców wsi i miast.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

PLANY REFORM JANA KAZIMIERZA I ROKOSZ LUBOMIRSKIEGO

Po potopie Jan Kazimierz zaproponował program reform mających usprawnić funkcjonowanie państwa, jego instytucji i administracji. Założenia tego planu obejmowały:

- elekcję *vivente rege*, czyli wybór kolejnego władcy już za życia króla, co eliminowałoby kilkumiesięczny okres bezkrólewia, zagrażający bezpieczeństwu państwa, ale także dawałoby królowi wpływ na wybór następcy,
- zwoływanie corocznych sejmów,
- przyjmowanie uchwał sejmowych większością ⅔ głosów (dotąd podejmowano je jednogłośnie),
- utworzenie stałej rady rządzącej z grona posłów i senatorów,
- nałożenie na szlachtę stałych podatków oraz cła generalnego, z którego nie byłaby ona dłużej zwolniona.

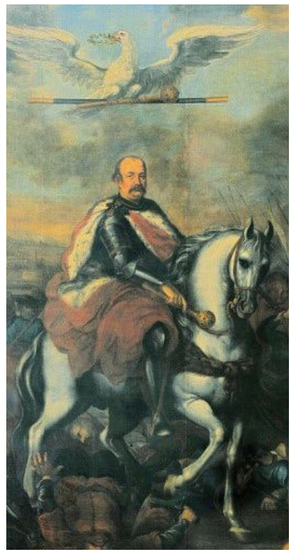
Niektóre plany króla miały poparcie części szlachty i magnaterii. Pojawiły się jednak głosy, że dąży on do wzmocnienia władzy królewskiej. Oskarżano go nawet o chęć zaprowadzenia absolutyzmu.

Decydujący wpływ na losy reform Jana Kazimierza miał zwrot w polityce zagranicznej dokonany pod koniec jego rządów – władca porzucił przymierze z Habsburgami, a miejsce tego sojuszu miała zająć **polityka profrancuska**.

Do tej zmiany przyczyniła się w dużym stopniu królowa **Ludwika Maria Gonzaga**, z pochodzenia Francuzka. Zgodnie z nową orientacją polityki zagranicznej kandydatem do tronu popieranym przez króla, w przypadku powodzenia przeprowadzenia elekcji *vivente rege*, miał być przedstawiciel francuskiego rodu Kondeuszów. Jednak sejm odrzucił królewskie projekty reform. Na czele opozycji wobec planów królewskich stanął hetman wielki koronny **Jerzy Sebastian Lubomirski**. Szeregi niezadowolonych powiększyli wkrótce nieopłaceni żołnierze, którym sejm odmówił wypłaty żołdu. Zawiązali oni konfederację, do której przystąpiła większość wojsk koronnych i litewskich.

Wobec groźby zbrojnej konfrontacji król wycofał się z pomysłów reform, lecz postanowił rozprawić się z hetmanem. Podczas sejmu władca wytoczył Lubomirskiemu proces o zdradę stanu. Magnata skazano na **infamię** oraz konfiskatę dóbr, co spowodowało jego wyjazd z kraju. Zyskał on jednak duże poparcie szlachty, pomoc Habsburgów i szybko wrócił do ojczyzny, łamiąc wyrok. Doprowadziło to w **1665** r. do wybuchu wojny domowej, zwanej **rokoszem Lubomirskiego**. Do rozstrzygnięcia doszło w bratobójczej **bitwie pod Mątwami w 1666 r.** Klęskę poniosły w niej wojska Jana Kazimierza. W wyniku pertraktacji król udzielił rokoszanom amnestii i obiecał wypłacić zaległy żołd. Lubomirski przeprosił władcę, za co zdjęto ciążące na nim kary, lecz nie odzyskał już sprawowanych dawniej urzędów. Wyjechał więc na Śląsk i tam niedługo później zmarł. Z kolei złamany porażką i śmiercią żony Jan Kazimierz **abdykował w 1668 r.** i wyjechał do Francji.

Infamia – kara polegająca na pozbawieniu praw publicznych, a czasami wygnanie; również wykluczenie, wyjęcie spod prawa.

Jerzy Sebastian Lubomirski, marszałek wielki koronny i hetman polny koronny, był wybitnym dowódcą wojskowym i zdolnym politykiem. W czasie potopu stał po stronie króla, jednak po zakończeniu wojny ze Szwecją opowiedział się przeciwko jego planom reform państwa. Wywołał wojnę domową, podczas której pokonał armię Jana Kazimierza. Król niedługo po zawarciu porozumienia z Lubomirskim abdykował.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

ĆWICZENIA

1. Przedstaw przebieg wojen polsko-szwedzkich za panowania Zygmunta III Wazy.
2. Wymień przyczyny najazdu szwedzkiego na Rzeczpospolitą w 1655 r.
3. Opisz konsekwencje społeczne i gospodarcze wojen Rzeczypospolitej prowadzonych w XVII w.

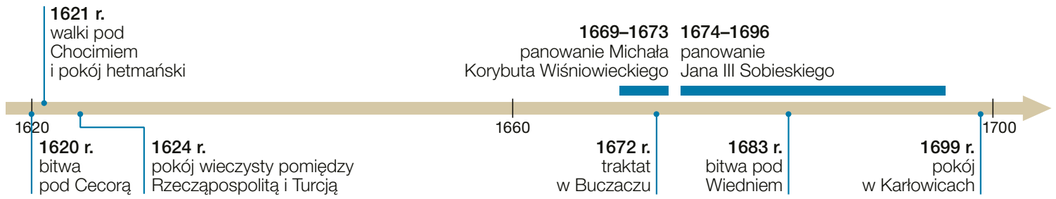
DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Mączak, *W czasach „Potopu”*, Wrocław 2005.
P. Skworoda, *Wojny Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją*, Warszawa 2007.

4 WOJNY Z IMPERIUM OSMAŃSKIM

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny, przebieg i skutki wojen Rzeczypospolitej z Turcją w XVII w.,
- znaczenie bitwy pod Wiedniem dla losów Rzeczypospolitej i Europy,
- zmiany południowej granicy Rzeczypospolitej w XVII w.

PRZYCZYNY WOJEN Z TURCJĄ

W XVI w. między Rzecząpospolitą i Morzem Czarnym rozciągał się **Chanat Krymski**, gdzie władzę sprawował tatarski chan. Cieszył się on dużą niezależnością, jednak pozostał lennikiem tureckim. Tatarzy nie rozwijali gospodarki, a najbardziej dochodowe zajęcie stanowiły dla nich łupieżcze najazdy na Rzeczpospolitą i porywanie jej mieszkańców w niewolę – **jasyr** (więcej w Warto wiedzieć obok). W tym celu wysyłano **czambuły**, czyli specjalne oddziały tatarskich wojowników, które zdobywały łupy i uprowadzały jeńców oraz paliły osady.

Aby skutecznie walczyć z Tatarami, wojsko polskie starało się naśladować taktykę przeciwnika i szybko się przemieszczać. Często jego głównym zadaniem stawało się nie tyle niszczenie oddziałów napastników, co uwalnianie uprowadzonych w jasyr. Było to możliwe dlatego, że czambuły prowadzące porwanych ludzi poruszały się wolniej i były łatwiejszym celem dla polskiej armii lub oddziałów organizowanych przez magnatów do obrony terytoriów na pograniczu. Najbardziej spektakularne zwycięstwo nad tatarskimi czambułami odniosły siły hetmana Stanisława Koniecpolskiego i wojewody ruskiego Jeremiego Wiśniowieckiego, które w bitwie pod **Ochmatowem** w 1644 r. pokonały liczące 20 tys. oddziały Tuhaj-beja. Z kolei Turcy musieli się bronić przed wyprawami kozackimi, które pustoszyły czarnomorskie wybrzeże imperium osmańskiego. Zwrotne łodzie Kozaków docierały aż do samego Konstantynopola, a ich załogi siały spustoszenie wśród poddanych sułtana.

Mimo pogranicznych konfliktów wzniecanych przez Tatarów i Kozaków oba państwa starały się łagodzić wszelkie wzajemne napięcia i dzięki temu zachowywały poprawne stosunki. W XVII w. ich relacje jednak znacznie się pogorszyły w porównaniu z poprzednim stuleciem. Najważniejszymi przyczynami, które prowadziły do wybuchu konfliktu pomiędzy Rzecząpospolitą i Turcją w tym okresie, były:

- udzielenie przez Rzeczpospolitą wsparcia zbrojnego Habsburgom w wojnie trzydziestoletniej (zob. s. 143),
- ekspansja turecka w Europie i naruszanie dotychczasowej polskiej strefy wpływów,
- polskie interwencje polityczne i zbrojne w Mołdawii – przygranicznym lennie tureckim,
- nasilające się łupieżcze najazdy Kozaków i Tatarów.

Wojny polsko-tureckie, choć miały przede wszystkim wydźwięk polityczny i gospodarczy, cechował również podtekst religijny. Z tego powodu Rzeczpospolita, walcząca z imperium osmańskim i podległymi mu Tatarami, była w powszechnej opinii uważana za **przedmurze chrześcijaństwa**, chroniące zbrojnie Europę przed ekspansją islamu.

WARTO WIEDZIEĆ

Jasyr

Tatarzy regularnie uprowadzali mieszkańców Ukrainy, Podola i Wołynia. Porwane dzieci i dorosłych pędzili na południe, traktując przy tym niezwykle brutalnie.

Sposobem na uwolnienie się z niewoli było zapłacenie okupu. Na jego uiszczenie mogły sobie pozwolić osoby bogate, szczególnie szlachta. W celu uwolnienia biedniejszych prowadzono zbiórki pieniędzy.

Ci, którzy trafili do niewoli tatarskiej i nie zostali na czas wykupieni, byli sprzedawani na targach niewolników i wysyłani do różnych prowincji imperium. Kobiety przysposabiano do roli służących lub nałożnic w haremach, a mężczyzn przeznaczano do ciężkich robót m.in. w kopalniach lub na galerach, czyli okrętach napędzanych siłą wioseł. Niektórzy wzięci w jasyr decydowali się na przyjęcie islamu, co poprawiało ich sytuację.

Handel niewolnicami porwanymi w krajach Europy Wschodniej i Środkowej był źródłem wysokiego dochodu.
▪ *grafika, Francja, XVIII w.*

? Co decydowało o dalszych losach osób uprowadzonych w niewolę?

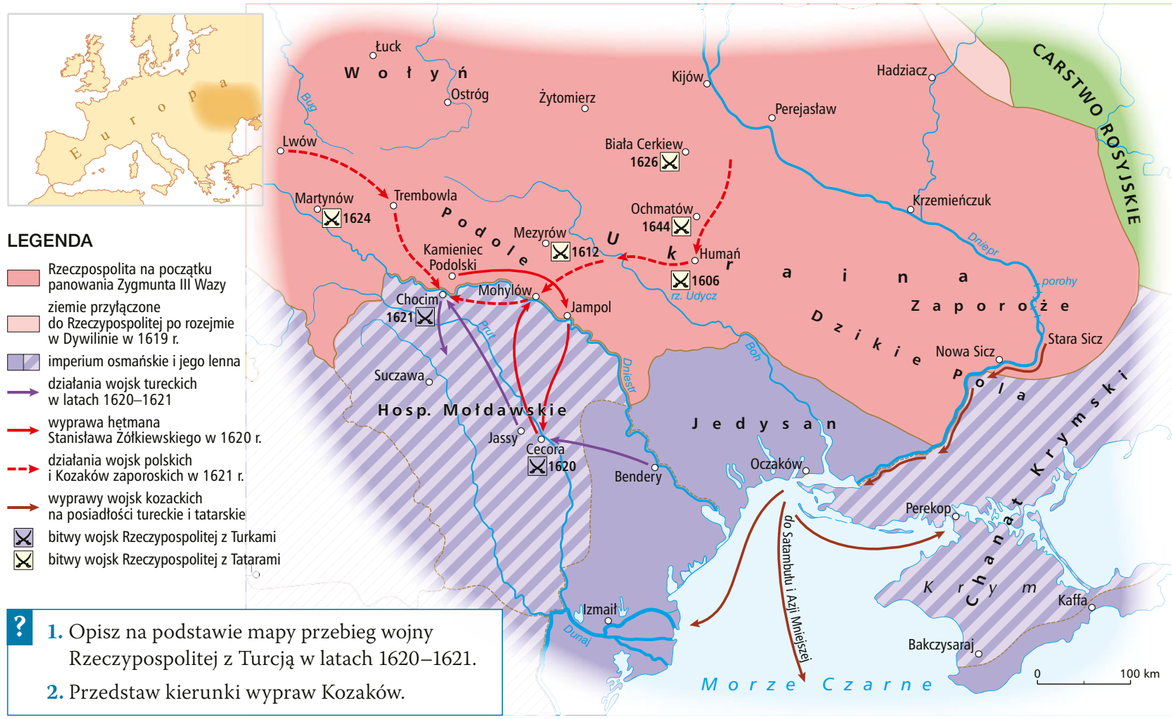
WOJNA O MOŁDAWIĘ

Bezpośrednim powodem wybuchu wojny pomiędzy Rzecząpospolitą a Turcją stało się wsparcie Zygmunta III Wazy udzielone Habsburgom uwikłanym w wojnę trzydziestoletnią. Wysłanie przez króla Polski w 1619 r. oddziałów lisowczyków do Siedmiogrodu zostało uznane przez Turków za wypowiedzenie wojny. Lisowczycy rozpoczęli bowiem grabież tych ziem, co zmusiło księcia siedmiogrodzkiego, będącego sojusznikiem sułtana, do przerwania oblężenia Wiednia. Uchroniło to Habsburgów od druzgocącej klęski, lecz wplątało Rzeczpospolitą w konflikt ogólnoeuropejski i w efekcie przyniosło naszemu państwu negatywne skutki.

Stanisław Żółkiewski poległ w walce podczas odwrotu spod Cecory. Wcześniej odmówił opuszczenia swoich żołnierzy i pozostał z nimi do końca.
▪ *obraz, Polska, XIX w.*

WOJNY Z TURCJĄ W PIERWSZEJ POŁOWIE XVII WIEKU

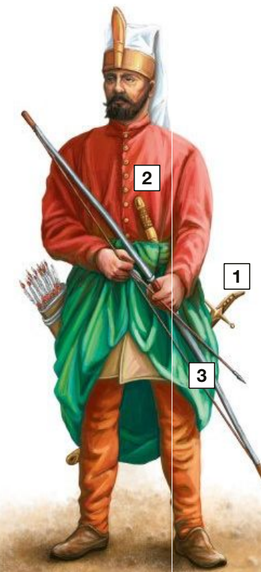

? 1. Opisz na podstawie mapy przebieg wojny Rzeczypospolitej z Turcją w latach 1620–1621.
2. Przedstaw kierunki wypraw Kozaków.

W **1620 r.** do Mołdawii wkroczyły jednocześnie wojska Rzeczypospolitej oraz armia turecka wraz z Tatarami. Przeciwnicy stanęli naprzeciw siebie **pod Cecorą**, gdzie rozegrała się bitwa (przyjrzyj się mapie na s. 163). Armia turecka dysponowała kilkukrotną przewagą liczebną i wojska koronne pod wodzą hetmana Stanisława Żółkiewskiego poniosły klęskę. W trakcie odwrotu Polacy zostali ponownie zaatakowani przez siły tureckie niedaleko granicy na rzece Dniestr, a podczas walk poległ sam hetman.

Wkrótce Turcy wysłali przeciw Rzeczypospolitej kolejną potężną, liczącą 100 tys. żołnierzy armię. Rzeczpospolita wystawiła wówczas niecałe 60 tys. wojska, łącznie z pospolitym ruszeniem i Kozakami. Pochód tureckiej armii w 1621 r. został zatrzymany przez warowny obóz polski **pod Chocimiem**. Walki trwały tam ponad miesiąc i pomimo śmierci głównodowodzącego hetmana Jana Karola Chodkiewicza (więcej o nim na s. 156) turecki atak został odparty. Bitwa zakończyła się więc sukcesem strony polskiej. Jeszcze w tym samym roku zawarto tzw. **pokój hetmański**, w którym znalazły się następujące postanowienia:

- dotychczasowe granice państw nie uległy zmianie;
- na tronie hospodarskim w Mołdawii mieli zasiadać władcy przychylni obu stronom;
- Rzeczpospolita miała powstrzymywać najazdy Kozaków, a imperium osmańskie – Tatarów.

W **1624** r. na tych samych warunkach ogłoszono **pokój wieczysty**. Przerywały go jedynie rzadkie ataki Tatarów.

Janczarzy stanowili trzon tureckiej piechoty. Początkowo byli uzbrojeni w krótkie szable (jatagany) 1 i sztylety (kindżały) 2 oraz łuki 3. Rekrutowano ich spośród porwanych do niewoli młodych chrześcijan. Byli oni wychowywani na gorliwych wyznawców islamu, posłusznych i oddanych sułtanowi. Cały czas mieli przebywać w koszarach, gdzie panowała surowa dyscyplina. Nie wolno im było zakładać rodzin. Jednak z czasem ich morale oraz skuteczność malały i coraz częściej brali udział w walce o władzę i przewrotach, do jakich dochodziło na sułtańskim dworze.

MICHAŁ KORYBUT WIŚNIOWIECKI I UTRATA PODOLA

Przez kolejne trzy dekady relacje Rzeczypospolitej z Turcją były dobre. Pogorszyły się dopiero w latach 60. XVII w., gdy odżyła nierozwiązana kwestia kozacka. Hetman Kozaków **Piotr Doroszenko** nie godził się z dokonanym przez Rzeczpospolitą i Rosję podziałem Kozaczyzny i, aby zachować ziemie kozackie w całości, dążył do uczynienia ich lennem Turcji. Jego oddziały przegrały jednak bitwę pod Podhajcami w 1667 r. z wojskami hetmana **Jana Sobieskiego**.

Po abdykacji Jana Kazimierza w 1668 r. ponownie popularność zyskało hasło powołania na tron „Piasta", czyli rodzimego kandydata. W czasie sejmu elekcyjnego w 1669 r. ogromne poparcie szlachty uzyskał magnat **Michał Korybut Wiśniowiecki**. Liczono, że podobnie jak jego ojciec Jeremi Wiśniowiecki, który zasłynął bezwzględnością w walce z kozackimi powstańcami, również będzie sprawnym wodzem. Jednak szybko ujawniło się wrogie władcy magnackie stronnictwo **malkontentów** (czyli niezadowolonych), które dążyło do detronizacji Wiśniowieckiego. Jego przedstawiciele, do których należał m.in. hetman koronny Jan Sobieski, reprezentowali opcję profrancuską i chcieli osadzić na tronie własnego kandydata. Ponadto blokowali próby wewnętrznych reform i zrywali sejmy.

Wewnętrzne osłabienie Rzeczypospolitej wykorzystało imperium osmańskie. Wojska sułtana, wspierane przez Tatarów i Kozaków, najechały w 1672 r. południowo-wschodnie kresy państwa polsko-litewskiego. Skapitulowała przed nimi potężna twierdza w Kamieńcu Podolskim i najeźdźcy podeszli aż pod Lwów.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MICHAŁ KORYBUT WIŚNIOWIECKI

1640–1673

Król polski, syn Jeremiego Wiśniowieckiego, pogromcy Tatarów i Kozaków. Tron królewski objął w 1669 r. Próbował stworzyć sojusz z Habsburgami, dlatego ożenił się z Eleonorą Habsburżanką. Nie zdążył zbudować silnego stronnictwa politycznego dla programu reform. Podczas jego krótkiego panowania opozycja nieustannie zrywała sejmy, doszło też do przegranej wojny z Turcją.

Oddziałom pod dowództwem Sobieskiego udało się tylko rozbić czambuły tatarskie, dzięki czemu uwolniono ludzi wziętych w jasyr. Gdy w tak trudnym momencie został zerwany sejm i nie uchwalono podatków na wojsko, klęska Rzeczypospolitej była nieunikniona. Król Michał Korybut Wiśniowiecki musiał zgodzić się na upokarzające warunki pokoju, który zawarto **w Buczaczu**. Na podstawie tego traktatu państwo polsko-litewskie:

- utraciło na rzecz Turcji Podole z twierdzą w Kamieńcu Podolskim, województwo bracławskie i południową część Ukrainy;
- miało stać się krajem zależnym imperium osmańskiego i płacić mu coroczny haracz.

Klęska i warunki traktatu spowodowały wyciszenie sporów i otrzeźwienie. Sejm odrzucił warunki pokoju w Buczaczu i uchwalił podatki, dzięki którym wystawiono potężną armię. Pod wodzą hetmana Sobieskiego odniosła ona efektowne zwycięstwo nad siłami tureckimi w **bitwie pod Chocimiem w 1673 r.**

ELEKCJA JANA III SOBIESKIEGO I WALKI Z TURCJĄ

Dzień przed bitwą pod Chocimiem zmarł Michał Korybut Wiśniowiecki. Po zaledwie czterech latach jego rządów w Rzeczypospolitej ponownie rozpoczęły się przygotowania do wyboru króla. Mimo wysunięcia kilku kandydatur do tronu faworytem mas szlacheckich był hetman koronny **Jan Sobieski**, słynny pogromca Turków, nazywany Lwem Lechistanu. Co więcej, jego żona, Francuzka **Maria Kazimiera d'Arquien** [czyt.: dar**kię**], postarała się o poparcie dla niego ze strony francuskiego monarchy Ludwika XIV. Wzmocniło to dodatkowo jego kandydaturę i podczas elekcji w 1674 r. królem wybrano kolejnego „Piasta" – **Jana III Sobieskiego**.

Niemal natychmiast po wyborze nowego władcy powróciła sprawa turecka. Jeszcze w tym samym roku wojska koronne odbiły wiele miejscowości na Podolu i powstrzymały turecką kontrofensywę. Nie udawało się jednak zebrać podatków w wysokości pozwalającej

Bitwa pod Chocimiem w roku 1673 to wspólne dzieło Andreasa Stecha i Ferdinanda von Kessela ukazujące moment klęski Turków. Na pierwszym planie – Jan Sobieski 1, wówczas hetman wielki koronny, w tle widać zniszczony obóz warowny pokonanych Turków 2 i zdobytą przez Polaków twierdzę w Chocimiu 3.

▪ *obraz, Polska, 1674–1679*

wystawić armię na tyle silną, żeby podjąć działania ofensywne. Król musiał więc skupić się na obronie w kresowych twierdzach i umocnionych obozach. Następny najazd turecki zatrzymał się podczas oblężenia obozu warownego, którego Turcy nie potrafili zdobyć. To właśnie tam, w Żurawnie, zawarto **rozejm w 1676 r.**, korzystnie zmieniający postanowienia z Buczacza, które w większości i tak nie weszły w życie. Niemniej Turcja:

- zwróciła Rzeczypospolitej niewielką część Ukrainy, lecz bez Podola i województwa bracławskiego;
- formalnie zrezygnowała z haraczu od państwa polsko-litewskiego i prób podporządkowania go sobie.

W polityce zagranicznej Sobieski początkowo opowiedział się za współpracą z Francją i zawarł z nią w 1675 r. **traktat w Jaworowie**. Planował wesprzeć Francję w toczonym przez nią sporze i zaatakować jednego z jej przeciwników – Brandenburgię. Po zwycięstwie odzyskane Prusy Książęce miałyby się stać dziedzicznym księstwem dla najstarszego syna Sobieskiego. Ten ambitny plan nie został jednak zrealizowany. Dalsze przymierze z Francją nie dawało zaś szansy na korzyści ani Rzeczypospolitej, ani rodowi Sobieskich, więc władca postanowił zmienić swoją politykę.

POSTAĆ HISTORYCZNA

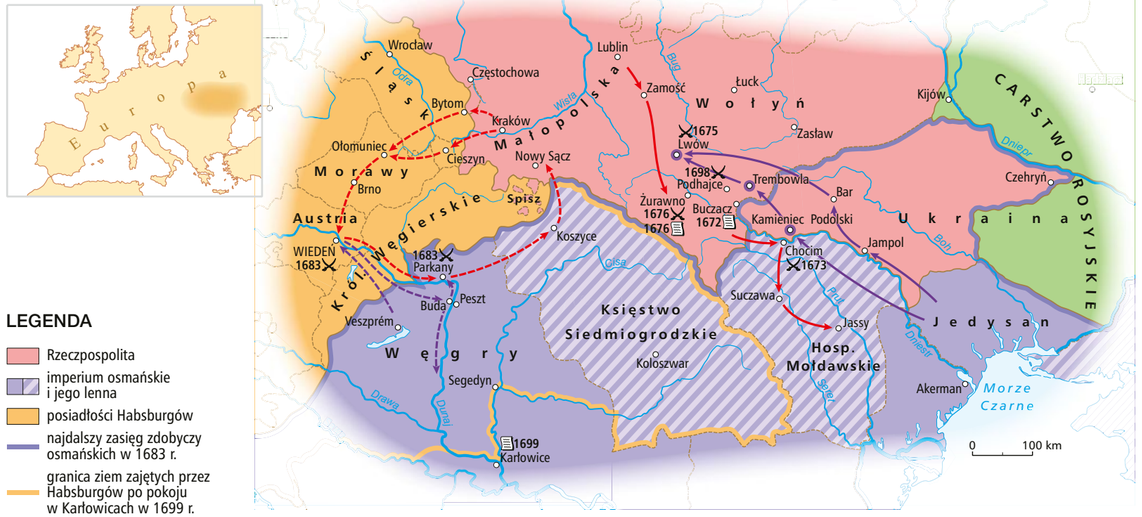
JAN III SOBIESKI

1629–1696

Król polski, hetman koronny, wybitny dowódca wojskowy. Był synem wojewody ruskiego Jakuba Sobieskiego i prawnukiem hetmana Stanisława Żółkiewskiego. W młodości wyjechał w podróż edukacyjną po Europie, gdzie przyglądał się walkom podczas wojny trzydziestoletniej. Podczas potopu przez długi czas opowiadał się po stronie szwedzkiego króla Karola X Gustawa. Jako hetman wielki koronny zasłynął zwycięstwami nad Tatarami, Turkami i Kozakami, co ułatwiło mu objęcie tronu. W początkach rządów kontynuował wojny z Turcją, broniąc się umiejętnie przed silniejszym wrogiem. Za jego największy sukces uważa się odsiecz wiedeńską. Nadano mu przydomek Lwa Lechistanu. Ożenił się z Francuzką Marią Kazimierą d'Arquien.

WOJNA Z TURCJĄ

LEGENDA

- Rzeczpospolita
- imperium osmańskie i jego lenna
- posiadłości Habsburgów
- najdalszy zasięg zdobyczy osmańskich w 1683 r.
- granica ziem zajętych przez Habsburgów po pokoju w Karłowicach w 1699 r.

Działania wojsk w czasie wojny 1672–1676:

- turecko-tatarskich
- wojsk Rzeczypospolitej

Działania wojsk w 1683 r.:

- tureckich i tatarskich
- wyprawa Jana III Sobieskiego pod Wiedeń

- bitwy z Turkami i Tatarami
- miasta oblegane przez wojska turecko-tatarskie
- ważniejsze traktaty

? 1. Wskaż na mapie ziemie Rzeczypospolitej, które Turcja zdobyła w 1672 r.
2. Przedstaw przebieg wyprawy Jana III Sobieskiego w 1683 r.

WYPRAWA WIEDEŃSKA

Po rozejmie w Żurawnie Sobieski unikał konfliktu z Turcją, która była ważnym francuskim sojusznikiem w walce z Habsburgami. Sytuacja zmieniła się, gdy sojusz polsko-francuski uległ załamaniu, a cesarz Leopold I Habsburg zaczął rozpaczliwie zabiegać o pomoc Rzeczypospolitej w konflikcie z Turcją i sprzymierzonymi z nią węgierskimi powstańcami antyhabsburskimi. Z kolei Jan III Sobieski w takim przymierzu widział możliwość definitywnego pokonania Turcji. Wiosną 1683 r. został zawarty sojusz pomiędzy Habsburgami i Rzecząpospolitą, który zakładał w przypadku konfliktu z Turkami:

- podjęcie walki przez wojska cesarskie z armią sułtana na Węgrzech, a przez polskie – na Ukrainie i Podolu,
- wzajemną pomoc w wypadku ataku na którąś ze stolic państw, które zawarły porozumienie.

Wkrótce Turcy zgromadzili ogromną armię, na czele której stanął wielki wezyr Kara Mustafa, i przystąpili do oblężenia Wiednia. Sobieski, wywiązując się z umowy, wyruszył na odsiecz cesarskiej stolicy. Po drodze połączył swoje siły z wojskami Leopolda I i sojuszniczymi oddziałami z Rzeszy. **12 września 1683 r.** rozegrała się **bitwa pod Wiedniem**, która zakończyła się sukcesem armii sprzymierzonych. Główna zasługa przypadła oddziałom polskim, ponieważ to szarża husarii pod dowództwem Sobieskiego rozbiła szyki armii tureckiej i zmusiła ją do ucieczki. Zwycięstwo złamało siłę ofensywną Turków i ocaliło Wiedeń od upadku, jednak nie przyniosło najbardziej oczekiwanego skutku, czyli odzyskania ziem utraconych w 1672 r.

Miesiąc później Sobieski stoczył z Turkami dwie **bitwy pod Parkanami** na terytorium Węgier. W drugiej przy wsparciu wojsk cesarza pokonał przeciwnika. Jasne stało się, że do ostatecznego zwycięstwa nad imperium osmańskim potrzeba szerszej koalicji, a wojna będzie długotrwała. Dlatego w 1684 r. powstała **Liga Święta** – nowy sojusz antyturecki (więcej na s. 102).

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARIA KAZIMIERA D'ARQUIEN

1641–1716

Królowa Polski, urodzona we Francji, żona Jana III Sobieskiego, zwana przez niego Marysieńką (był jej drugim mężem). Sprawowała wysokie funkcje na dworze królowej Ludwiki Marii Gonzagi. Jej związek z Sobieskim został zawarty z wielkiej miłości, czego świadectwem są listy małżonków. Doczekali się 13 dzieci, z których tylko czworo dożyło wieku dorosłego. Po śmierci męża bez skutku starała się o elekcję syna na polskiego króla. Po tym niepowodzeniu opuściła Rzeczpospolitą. Zmarła we Francji.

Sobieski pod Wiedniem to dzieło Jana Matejki. Malarz w centrum obrazu umieścił postać króla Jana III Sobieskiego 1, który wręcza list do papieża kanonikowi Denhoffowi 2. Wiadomość rozpoczynała się słowami *Venimus, vidimus, Deus vicit* (z łac. 'Przybyliśmy, zobaczyliśmy, zwyciężył Bóg'). Symbolem wskazującym na przychylność Boga jest tęcza 3, łącząca oblegany Wiedeń z miejscem, z którego dowodził w bitwie król.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

NATARCIE HUSARII

Husaria w XVII w. była niemal niepokonana w starciu z piechotą. Słynęła z doskonałego wyszkolenia w walce w szyku, który płynnie zmieniał się podczas walki. Przemyślana taktyka i niezwykłe umiejętności jeźdźców były bowiem kluczowe dla sukcesu natarcia tej formacji.

Skrzydła husarskie stanowiły najbardziej charakterystyczny element wyposażenia husarzy. Przypinano je do siodeł jeźdźców lub bezpośrednio do zbroi. Według części historyków służyły do płoszenia koni przeciwnika lub osłaniały przed rzucanymi przez Tatarów arkanami, czyli linami z pętlą, za pomocą których ściągano jeźdźców z koni. Niektórzy badacze uważają jednak, że husarze nosili skrzydła tylko podczas parad.

FAZA I

W pierwszej fazie ataku husarze posuwali się stosunkowo powoli kłusem, formowali szyk i nie ryzykowali postrzelenia przez pieszych strzelców, nacierali więc w dość dużym rozproszeniu.

KŁUS

FAZA II

Gdy husarze zbliżali się do wroga, odległości między jeźdźcami w szeregu malały, za to ich prędkość znacznie rosła, gdyż konie przechodziły w galop. Pod koniec galopowali tuż obok siebie, tworząc zwarty szyk.

GALOP

FAZA III

Odcinek szczególnego zagrożenia husarze pokonywali bardzo szybko, pędząc cwałem. Strzelcy zazwyczaj nie mieli szansy oddać drugiego strzału, ponieważ ładowanie broni było wówczas czasochłonne.

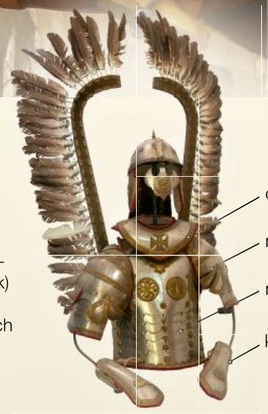
CWAŁ

Piechota turecka na płaskim terenie miała niewielkie szanse w starciu z husarią. Siła ogniowa strzelców w tym okresie była zbyt mała, żeby powstrzymać błyskawiczny atak opancerzonej jazdy. Piechurzy, o ile nie zdołali uciec, ginęli nie tylko od kopii, koncerza lub szabli husarskiej, często byli po prostu tratowani przez rozpędzone konie.

Kopia stanowiła główną broń husarza. Miała nawet do 6,2 m długości i była dłuższa od pik – broni piechurów chroniących szyk piechoty. Kopia była często przeznaczona do jednokrotnego użytku, gdyż jej drzewce łatwo łamało się podczas starcia.

Uzbrojenie husarza

Zbroja husarska składała się z napierśnika i naplecznika (mocowanych za pomocą szelek) oraz obojczyka, naramienników i chroniących ręce karwaszów.

Koncerz, czyli długi na ponad 1,5 m stalowy szpikulec, nieco podobny do miecza, był używany podczas ponawianych szturmów w zastępstwie złamanej kopii.

Pistolety były noszone przy siodle. Ze względu na małą celność i słabą donośność strzelano z nich tylko z bliska.

Szabla była używana podczas bezpośrednich starć z wrogiem.

Bitwy, w których atak husarii był decydujący

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZWYCIĘSTWO WIEDEŃSKIE

W liście z 13 września 1683 r. do ukochanej żony, królowej Marii Kazimiery, rozentuzjazmowany Jan Sobieski relacjonował rozmiary zwycięstwa nad siłami osmańskimi.

Jedyna duszy i serca pociecho, najśliczniejsza i najukochańsza Marysieńko.
Bóg i Pan nasz na wieki błogosławiony dał zwycięstwo i sławę narodowi naszemu, o jakiej wieki przeszłe nigdy nie słyszały. Działa wszystkie, obóz wszystek, dostatki nieoszacowane dostały się w ręce nasze. Nieprzyjaciel zasławszy trupem aprosze [okopy], *pola i obóz ucieka w konfuzji* [tu: zamęcie]. [...] *Prochów samych i amunicji porzucił więcej niż na milion.* [...]
Wezyr to uciekł od wszystkiego, że ledwo na jednym koniu i w jednej sukni. Jam został jego sukcesorem [dziedzicem], *bo po wielkiej części wszystkie mi się po nim dostały splendory* [tu: bogactwa], *a to tym trafunkiem* [zbiegiem okoliczności], *że będąc w obozie, w samym przedzie i tuż za wezyrem postępując, przedał się jeden pokojowy jego i pokazał namioty jego, tak obszerne, jako Warszawa lub Lwów w murach.* [...] *wezyr wziął tu był gdzieś w którymści cesarskim pałacu strusia żywego, dziwnie ślicznego, tedy i tego, aby się nam żywcem nie dostał, kazał ściąć. Co zaś za delicje* [tu: wspaniałe rzeczy] *miał przy swych namiotach, wypisać niepodobna. Miał łaźnie, miał ogródek i fontanny, króliki, koty i nawet papuga była, ale że latała, nie mogliśmy jej pojmać.*

Źródło: *Listy Jana Trzeciego, króla polskiego pisane do królowej Kazimiery w dniu wyprawy pod Wiedeń z roku 1683*, Lwów 1883, s. 54–61.

Powrót armii polskiej obładowanej zdobyczą po wiktorii wiedeńskiej przedstawił na swoim obrazie Józef Brandt [czyt.: brant]. Do przewiezienia mnóstwa łupów (m.in. złota, sztandarów, broni, produktów spożywczych i kawy) trzeba było sprowadzić do Wiednia wiele wozów.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

? 1. Opisz łupy, które dostały się w ręce Polaków podczas odsieczy wiedeńskiej.
2. Oceń, o czym może świadczyć bogactwo wyposażenia, które zabrał ze sobą Kara Mustafa na wyprawę przeciwko Austrii.

KONIEC WOJEN Z TURCJĄ

Sojusz z Habsburgami, podobnie jak wcześniejsze przymierze z Francją, nie przyniósł oczekiwanych efektów. Sobieski starał się bezskutecznie wynieść z udziału w Lidze Świętej konkretne korzyści polityczne, w tym odzyskanie utraconego Podola i województwa bracławskiego. Niepowodzeniem zakończyła się też wyprawa wojenna mająca na celu opanowanie Mołdawii i przekształcenie jej w dziedziczne księstwo dla najstarszego syna króla.

Sobieski nie dożył zakończenia wojen z Turcją i dopiero jego następca, August II Mocny (więcej o nim na s. 242), odzyskał ziemie utracone za rządów Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Pogłębiający się kryzys wewnętrzny w Turcji zmusił **w 1699 r.** sułtana do uznania porażki w wojnie z Ligą Świętą i zawarcia **pokoju w Karłowicach**. W ramach tego porozumienia ustalono m.in. odzyskanie przez Rzeczpospolitą Podola i województwa bracławskiego.

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny wojen Rzeczypospolitej z Turcją.
2. Omów poszczególne etapy wojen polsko-tureckich w XVII w.
3. Oceń rolę i zasługi Jana III Sobieskiego w ostatecznym pokonaniu państwa tureckiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

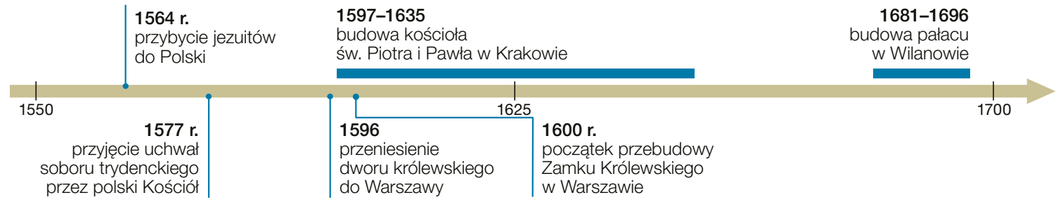
J. Pajewski, *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 1997.
Z. Wójcik, *Jan III Sobieski*, Warszawa 2021.

5 BAROK I SARMATYZM W RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- dokonania twórców epoki baroku w Rzeczypospolitej Obojga Narodów,
- wyjątkowość sarmatyzmu,
- atrakcyjność kulturowa Rzeczypospolitej dla ościennych narodów w XVII w.

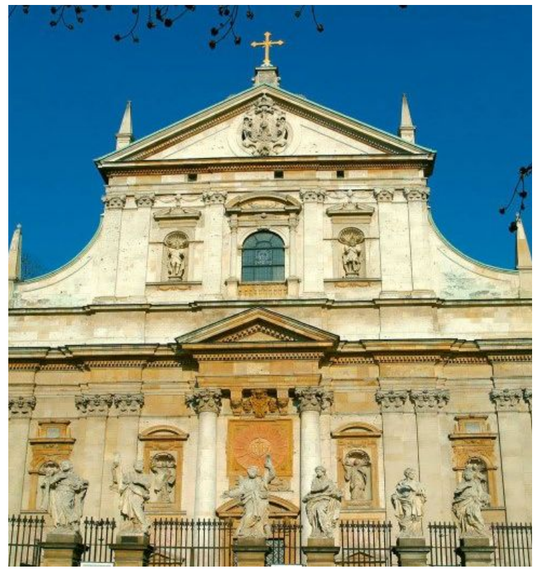

POCZĄTEK BAROKU W RZECZYPOSPOLITEJ

Narodziny polskiego baroku, podobnie jak w innych państwach europejskich, przypadły na **koniec XVI w.** W początkach XVII w. współistniały ze sobą dwa style, ponieważ powstawały ciągle jeszcze dzieła późnego renesansu. Nowe zasady w sztuce, architekturze i literaturze zaczęły się upowszechniać także w związku z wdrażaniem kontrreformacji. Jej zasady ustanowione na soborze trydenckim (więcej o nim na s. 43–44) zostały przyjęte przez Kościół w Rzeczypospolitej w 1577 r. Zgodnie z ustaleniami soborowymi piękno sztuki i bogata liturgia miały odegrać wielką rolę w przyciąganiu wiernych do Kościoła katolickiego.

Sztukę barokową zaczęli najpierw poznawać magnaci, szlachta i bogaci mieszczanie dzięki zagranicznym podróżom, pielgrzymkom czy poselstwom. Dużą rolę w krzewieniu kanonów stylu barokowego odegrali jezuici, którzy w latach 60. XVI w. przybyli do Polski. Nie bez znaczenia dla szybkiego rozprzestrzeniania się baroku pozostawał również hojny **mecenat** królewski, kościelny i magnacki. Dzięki niemu powstały wspaniale wyposażone świątynie i pałace barokowe otoczone ogrodami. Styl ten rozwijał się w Rzeczypospolitej do **połowy XVIII w.**, ustępując później powoli miejsca klasycyzmowi.

W polskiej sztuce i literaturze sakralnej tego okresu propagowano kult Maryi i świętych, ponieważ ich historie były bliskie ludziom w odróżnieniu od trudnych rozważań na tematy teologiczne. Duchowni starali się, aby – m.in. dzięki spolszczeniu przekazu – odbiorcy łatwiej zapamiętali treści religijne przekazywane im w kazaniach czy za pomocą dzieł sztuki. Opisując niebo, czyściec czy piekło, chętnie sięgali po sformułowania związane z organizacją Rzeczypospolitej takie jak: sejm, sejmik, pospolite ruszenie czy hetman. Poza tym na obrazach o tematyce biblijnej można było znaleźć typowo polskie stroje, broń czy fryzury.

Kościół św. Piotra i Pawła w Krakowie jest jedną z pierwszych budowli barokowych, która powstała w Rzeczypospolitej.

▪ *kościół, Kraków, XVI/XVII w.*

SZTUKA BAROKOWA

Wielkie znaczenie dla rozwoju sztuki baroku w Rzeczypospolitej miała działalność Zygmunta III Wazy, a później jego synów. Królowie z dynastii Wazów byli nie tylko zwolennikami kontrreformacji, lecz także hojnymi mecenasami sztuki. Sprowadzali do kraju cudzoziemskich artystów, głównie z Niderlandów, Italii czy państw niemieckich. Władysław IV był wielbicielem opery, dlatego za jego czasów często wystawiano przedstawienia operowe na warszawskim Zamku Królewskim. Z kolei za panowania Jana III Sobieskiego zaczęły dominować wpływy francuskie. Władców chętnie naśladowali magnaci i zamożni mieszczanie. Przykładowo na znak przywiązania do katolicyzmu fundowali kościoły i klasztory, a także wyposażenie świątyń (ołtarze, kielichy, monstrancje).

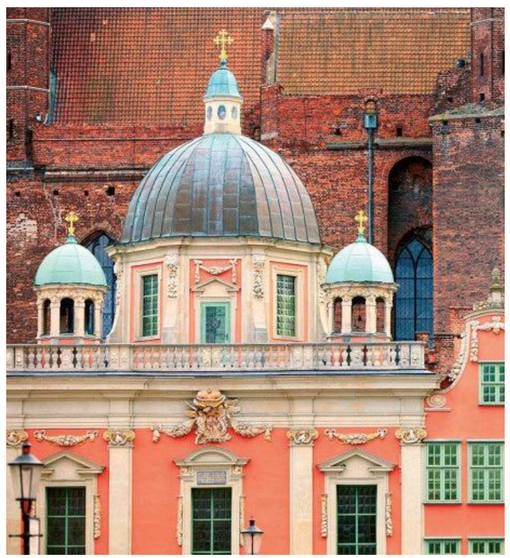
WARTO WIEDZIEĆ

Holenderski architekt, który został szlachcicem

Jednym z czołowych architektów barokowych w Rzeczypospolitej był pochodzący z Niderlandów Tylman z Gameren (1632–1706), który za swoje zasługi otrzymał szlachectwo. Zasłynął z przywrócenia świetności Zamkowi Królewskiemu, ograbionemu i zdewastowanemu w czasie potopu szwedzkiego. Do ważnych dokonań tego twórcy należą także m.in. liczne projekty założeń pałacowych, takich jak pałac Krasińskich w Warszawie, pałac w Nieborowie, pałac Czartoryskich w Lublinie, oraz przebudowa zamku Lubomirskich w Rzeszowie. Ponadto zaprojektował wiele kościołów, w tym jedyną świątynię katolicką w protestanckim Gdańsku – kaplicę Królewską. Pozostawił po sobie uczniów, którzy naśladowali jego styl.

Kaplica Królewska w Gdańsku – barokowa kaplica, wybudowana z inicjatywy gdańskich katolików z pomocą Jana III Sobieskiego. W tamtym czasie sąsiadujący z nią kościół Mariacki pozostawał w rękach protestantów.

- *kaplica, Gdańsk, ok. 1680 r.*

Kościół Sakramentek w Warszawie – jeden z przykładów świątyni zaprojektowanej przez holenderskiego architekta został uwieczniony na obrazie Canaletta.

- *obraz, Warszawa, 1778 r.*

Pałac w Otwocku Wielkim, wzniesiony w okolicach Warszawy pod koniec XVII w., to jeden z najpiękniejszych pałaców barokowych w Polsce. Obecnie znajduje się tam Muzeum Wnętrz.

- *pałac, Otwock Wielki, koniec XVII w.*

? Odszukaj informacje o innych budowlach wzniesionych według projektów Tylmana z Gameren.

Ówczesna pobożność, wzmagana przez działalność kontrreformacji, przyczyniała się do upowszechniania architektury sakralnej w Rzeczypospolitej. Jej najbardziej znaczącymi przykładami są m.in. wawelska **kaplica Wazów**, **kościół św. Piotra i Pawła w Krakowie**, a także kościół Dominikanów we Lwowie. Powstanie kultu pasyjnego, czyli związanego z męczeńską śmiercią Chrystusa, spowodowało wznoszenie **kalwarii**. Kalwarię Zebrzydowską, najsłynniejsze tego typu sanktuarium z kilkunastoma kaplicami stacji drogi krzyżowej, niedaleko od Krakowa wzniósł Mikołaj Zebrzydowski (więcej o nim na s. 143).

W dobie baroku powstawały też okazałe budowle świeckie. W nowym stylu rozbudowano **Zamek Królewski** w Warszawie, przed którym ustawiono **kolumnę Zygmunta**. W drugiej połowie XVII w. wzorem dla projektantów rezydencji stał się **pałac w Wilanowie**, zbudowany dla Jana III Sobieskiego. Magnateria czerpała także z przykładów zagranicznych, czego dowodem jest **pałac Branickich** w Białymstoku.

W tym samym okresie ukształtował się ostateczny wzorzec **dworku szlacheckiego** (zob. więcej na s. 176). W malarstwie została wypracowana typowo polska forma barokowa – **portrety trumienne**. Na niewielkich cynowych blachach uwieczniano w realistyczny sposób wizerunki zmarłych ze stanu szlacheckiego.

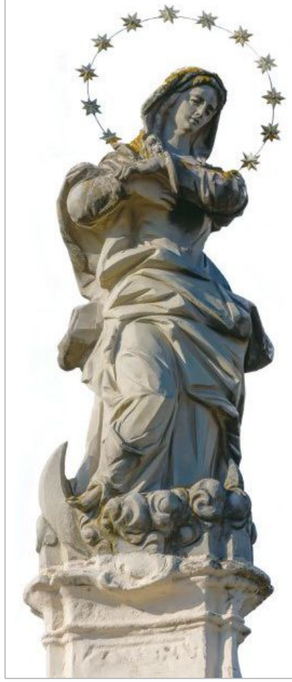
Portret trumienny mocowano do trumny od strony głowy zmarłego szlachcica lub szlachcianki. Takie wizerunki cieszyły się popularnością w XVII i XVIII w.

- *portrety, Polska, XVII w.*

CIEKAWOSTKA

Rzeźba barokowa w Rzeczypospolitej

Do czasów współczesnych najwięcej zabytków rzeźby barokowej przetrwało w budynkach sakralnych (np. ołtarze, nagrobki). Mają one wyjątkową, pełną dynamiki formę.

Fragment ołtarza głównego w kościele w Krasnobrodzie, który do XIX w. znajdował się w rękach dominikanów. Pokryte złotem postacie robiły ogromne wrażenie na wiernych gromadzących się w świątyni.

- *rzeźba, Polska, XVIII w.*

Figura Niepokalanego Poczęcia Marii w Buczaczu. Tego typu posągi Maryi obok rzeźb św. Jana Nepomucena stały się jednym z najpopularniejszych motywów sztuki barokowej, która miała służyć kontrreformacji w Europie Środkowej.

- *rzeźba, Ukraina, XVIII w.*

Ofiara Abrahama to część ołtarza głównego, który Johann Georg Pinsel wyrzeźbił dla kościoła w Hodowicy pod Lwowem. Dramatyczna scena przedstawia postaci pełne ekspresji, a uwagę przyciągają dynamicznie unoszące się szaty.

- *rzeźba, Ukraina, XVIII w.*

LITERATURA POLSKIEGO BAROKU

Początkowo w literaturze polskiego baroku chętnie czerpano z dorobku literatury europejskiej, którą przekładano lub się na niej wzorowano. Przeważały dzieła wyrażające niepokój kruchością ludzkiej egzystencji. W tym czasie sławę nie tylko w kraju, lecz także w całej Europie zyskał tworzący po łacinie **Maciej Kazimierz Sarbiewski**. W pierwszej połowie XVII w. powstawały również liczne wiersze miłosne oraz pochwalające korzystanie z uciech życia. Poetyckie utwory barokowe cechowała wyszukana, zaskakująca forma pełna ozdobników. Jako przedstawiciel **baroku dworskiego** zasłynął twórca kunsztownej poezji **Jan Andrzej Morsztyn**. Literaturą zajmowało się coraz więcej kobiet, w tym poetki: **Anna Stanisławska** i **Elżbieta Drużbacka**.

Do zasadniczych zmian doszło po potopie szwedzkim. Zaczęły wówczas przeważać utwory o tematyce religijnej i panegirycznej, czyli wychwalające czyny poszczególnych osób lub zasługi najznakomitszych rodów. Poniesione w wojnach straty wniosły do poezji i pisarstwa politycznego sporo pesymizmu. Z **nurtem szlachecko-ziemiańskim** związana też była literatura batalistyczna, w której autorzy opisywali własne przeżycia wojenne lub dokonania najwybitniejszych wodzów. Do grona znamienitych twórców tego okresu zalicza się **Zbigniewa Morsztyna** i **Wacława Potockiego** (autora poematu *Wojna chocimska*).

W baroku rozwinęło się również **pamiętnikarstwo**, czego dowodem są barwne opisy życia szlachcica i żołnierza utrwalone przez **Jana Chryzostoma Paska**. W drugiej połowie XVII w. utwory rzadko drukowano, za to wykonywano ich ręczne odpisy. Powstała moda na księgi prowadzone w rodzinach szlacheckich, tzw. ***silva rerum*** (z łac. 'las rzeczy'). Właściciele wpisywali do nich wszystko, co wydawało im się ważne dla przyszłych pokoleń: poezję, dokumenty rodzinne, otrzymane przywileje i nominacje na urzędy, wspomnienia, mowy sejmowe, porady medyczne, a nawet… przepisy kulinarne. Charakterystyczne dla ówczesnej twórczości było stosowanie **makaronizmów**, czyli wplatanie w wypowiedź słów obcego pochodzenia, najczęściej łacińskich.

NAUKA I OŚWIATA

Choć rozwój różnych dziedzin nauki w Rzeczypospolitej w dobie baroku był słabszy niż w renesansie, to odnotowano jednak osiągnięcia w naukach ścisłych. Astronomowie prowadzili badania nieba, a także opracowywali i wydawali kalendarze. W humanistyce w nowy sposób zaczęto badać historię – uczeni zajęli się zbieraniem i wydawaniem drukiem źródeł historycznych. Podjęto również naukowe badania genealogiczne i heraldyczne, przykładowo **Kasper Niesiecki** opublikował herbarz liczący ponad 5 tys. stron. Wiadomości zawarte w tym dziele do dziś są cennym źródłem wiedzy o przeszłości oraz dziejach rodzin szlacheckich i magnackich.

TEKST ŹRÓDŁOWY

OBRAZY W KOŚCIOŁACH KATOLICKICH

W 1621 r. synod krakowski wydał uchwałę, w której szczegółowo opisano wytyczne dotyczące malarstwa sakralnego.

W sprawie zaś nowych obrazów, które mają być powieszone w jakimś kościele i zastąpić mają stare, winna być zwołana nadzwyczajna komisja, by w owych obrazach nie znalazło się nic, co by zawierało fałszywy dogmat lub dawało maluczkim sposobność do niebezpiecznego błędu, czy też sprzeczne było z Pismem Świętym, z rytuałem Kościoła i tradycją. Uznajemy za właściwe przytoczyć w tym miejscu kilka spośród wielu przykładów takich obrazów, które chcemy, by były usunięte z kościołów:
1) Obrazy przedstawiające nagie postaci Adama i Ewy, które przeważnie maluje się w sposób swawolny [niepoważny]. *2) Także obrazy św. Anny przedstawionej z trzema mężami, gdyż sprzeczne są one z tradycją Kościoła i powszechnymi jego dziejami* [...]. *4) Nie zezwalamy, by obrazy tejże Najświętszej Marii Panny były malowane lub rzeźbione w stroju zbyt świeckim, a przede wszystkim w stroju zagranicznym i nieprzystojnym* [niestosownym]. [...]
Mają kapłani pouczać często, zwłaszcza maluczkich, że katolicy obrazów godnych czci nie nazywają bogami, ani nie służą im jako bogom, ani nie pokładają w nich nadziei na zbawienie, ani nie oczekują od nich przyszłego sądu, lecz używają je ku przypomnieniu i ku naśladowaniu tych, których obrazy te przedstawiają, a uwielbienie i cześć im oddawana Bogu się należy.

Źródło: *Teoretycy, historiografowie i artyści o sztuce 1600–1700*, wyb. i oprac. J. Białostocki, red. i uzup. M. Poprzęcka i A. Ziemba, Warszawa 1994, s. 428–430.

? **1.** Wymień założenia, jakie miały spełniać nowe obrazy i rzeźby w kościołach.
2. Wyjaśnij, jak według tekstu źródłowego katolicy powinni odnosić się do obrazów sakralnych.

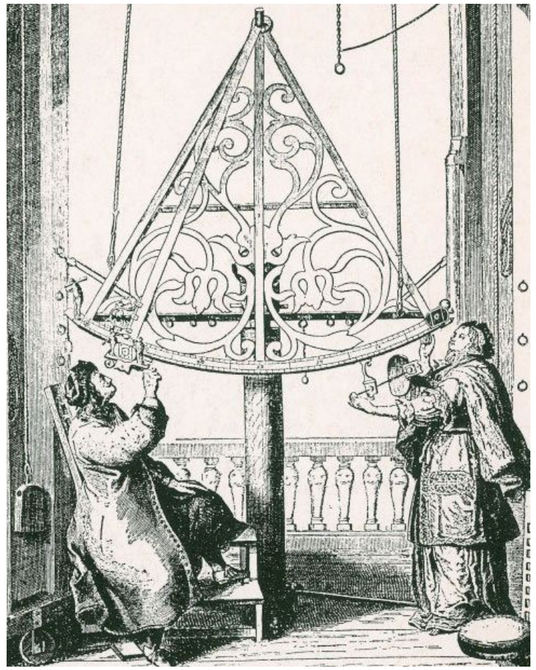

W **szkolnictwie**, szczególnie od drugiej połowy XVII w., coraz widoczniejsze były przejawy upadku. Zmalała liczba szkół parafialnych umożliwiających zdobycie wykształcenia podstawowego. Wyłączność na nauczanie uzyskał Kościół katolicki – było ono prowadzone przez zakony jezuitów i pijarów. Najbardziej rozpowszechnionym typem szkoły średniej stały się prowadzone przez nich **kolegia zakonne**, gdzie uczyli się głównie synowie przedstawicieli elit społecznych. Obniżał się poziom nauczania w szkołach wyższych w Krakowie, Wilnie i Zamościu, przestano rozwijać nauki ścisłe i przyrodnicze, a zaczęła dominować teologia. Innowiercy uczęszczali do **gimnazjów protestanckich** w Gdańsku czy Toruniu. Z kolei dziewczęta ze stanu szlacheckiego zdobywały edukację na tzw. **pensjach**, czyli w żeńskich szkołach zgromadzeń zakonnych. Mimo niechęci wobec cudzoziemszczyzny nie zaprzestano podróży edukacyjnych.

Najważniejsze dokonania polskiej nauki XVII wieku

Dziedzina	Imię i nazwisko	Osiągnięcia
matematyka	Jan Brożek	badanie problemów geometrii i teorii liczb
astronomia	Jan Heweliusz, Elżbieta Koopman	konstruowanie wielkich teleskopów, budowa obserwatorium astronomicznego w Gdańsku, odkrycia astronomiczne
astronomia	Stanisław Lubieniecki młodszy	badania nad kometami, szczegółowy opis wszystkich komet, które zarejestrowano do XVII w.
historia	Kasper Niesiecki	badania genealogiczne, publikacja herbarzy

Jan Heweliusz i jego żona Elżbieta Koopman przy pracy – rycina przedstawia małżeństwo gdańskich uczonych obserwujące niebo. Jednym z odkryć Heweliusza jest gwiazdozbiór Tarcza Sobieskiego, któremu nazwę astronom nadał dla uczczenia wielkiego zwycięstwa pod Wiedniem. Nazwiskiem gdańskiej uczonej nazwano zaś jeden z kraterów na planecie Wenus.

▪ *rycina, Polska, XVII w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Atrakcyjność kulturowa Rzeczypospolitej w XVII w.

W XVII w. język polski i kultura Rzeczypospolitej promieniowały poza granice. Mimo wojen z Moskwą język i kultura polska zdobyły dużą popularność w kołach dworskich tego państwa i ich znajomość była wyznacznikiem dobrego wykształcenia. Polszczyzna wpływała również na słownictwo języków państw ościennych. Polskie traktaty polityczne były doceniane na kontynencie europejskim, co wynikało z idei szerokich przywilejów i złotej wolności szlacheckiej, które były kuszące dla elit także w innych państwach. Ponadto wygnani w XVII w. z Rzeczypospolitej bracia polscy spopularyzowali w Europie Zachodniej (głównie w Holandii) powstałe i rozwinięte w Polsce idee wolności religijnej. Ich poglądy przyczyniły się do ukształtowania się w kolejnym stuleciu idei oświecenia.
W Europie doceniano takie cechy kultury i obyczajowości sarmackiej, jak gościnność czy elementy orientalnej egzotyki widoczne w modzie, wystroju dworów i pałaców oraz uzbrojeniu. Oryginalny staropolski smak święcił triumfy w kuchni niemieckiej i czeskiej, a potrawy *alla polacca* podbijały gusta kulinarne we Włoszech i Francji.

Stanisław Lubieniecki był astronomem i teologiem. Jako członek wspólnoty braci polskich musiał opuścić Rzeczpospolitą, a działaność naukową kontynuował w Holandii i Niemczech. Jego nazwiskiem nazwano jeden z kraterów na Księżycu.

▪ *rycina, Holandia, XVII w.*

SARMATYZM

W XVII w. w Rzeczypospolitej upowszechnił się **mit sarmacki**. Na jego podstawie wywodzono pochodzenie polskiej szlachty od koczowniczych plemion Sarmatów z Europy Środkowej i Wschodniej, którzy w starożytności słynęli z waleczności i umiejętności jeździeckich. To dziedzictwo miało szlachtę odróżniać od pozostałych stanów i uzasadniać jej wysoki status w społeczeństwie („naród szlachecki") oraz wyjaśniać przysługiwanie jej wyjątkowych praw. Ten mit dał początek **sarmatyzmowi**, specyficznej idei, która jednoczyła szlachtę polską, litewską i ruską. Jej fundamentalne wartości obejmowały początkowo patriotyzm, honor, męstwo i pracowitość. Z czasem związała się także z gloryfikacją „**złotej wolności**", czyli wolnej elekcji i *liberum veto*. Mimo klęsk wojennych i kryzysów politycznych większość szlachty pozostawała przekonana o wyższości ustroju Rzeczypospolitej nad innymi systemami rządów, a zwłaszcza nad absolutyzmem. Ponadto dla szlachcica-Sarmaty jego państwo stanowiło przedmurze chrześcijaństwa, czyli pierwszą linię obrony przed wrogami katolicyzmu. Z czasem po najazdach i wojnach w XVII w. elementem sarmackiego światopoglądu stała się także ksenofobia.

Hetman litewski Janusz Radziwiłł został sportretowany w stroju narodowym ze wszystkimi jego najważniejszymi elementami. Podobne stroje nosili znacznie ubożsi szlachcice, jednak jakość tkanin, na które ich było stać, nie mogła się równać z materiałami przeznaczonymi na stroje magnatów.

▪ *obraz, Litwa, XVII w.*

PAŁACE I DWORKI

Podczas gdy władcy i magnaci wznosili okazałe pałace w stylu barokowym, przedstawiciele średniej szlachty zaczęli budować dworki. Najczęściej były to parterowe budowle z drewna, z gankiem 1 z kolumnami 2 oraz tympanonem 3. Naśladowały magnackie rezydencje, choć były mniejsze i skromniej ozdabiane.

Dwór w Krzykawce jest przykładem dworu szlacheckiego z XVIII w.

▪ *dwór, Polska, XVIII w.*

Pałac w Wilanowie – barokowy pałac wzniesiony pod koniec XVII w. dla króla Jana III Sobieskiego i jego żony Marii Kazimiery. Obecnie muzeum oraz miejsce wydarzeń kulturalnych.

▪ *pałac, Warszawa, XVII w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Strój szlachecki

Strój szlachecki ukształtował się w XVI i XVII w. i wyraziście odróżniał szlachciców od mieszczan i chłopów. Zazwyczaj był barwny i bogato zdobiony, wykonany z drogich materiałów.

1. żupan – jedwabna wzorzysta szata spodnia w typie długiej sukni, zapinana na rząd drobnych guzików
2. kontusz – zakładany na żupan, przypominający bogato zdobiony płaszcz z rozciętymi rękawami (wylotami)
3. pas kontuszowy – długi (czasem na 4 m) jedwabny lub bawełniany pas materiału we wzory
4. baczmagi – wysokie, kolorowe (żółte lub czerwone) buty męskie ze skóry, w które wpuszczano spodnie
5. karabela – paradna szabla z bogato zdobionym futerałem, wieszana u pasa na sznurkach lub paskach
6. kołpak – czapka z futrzanym otokiem i piórem
7. długa i szeroka suknia kobieca
8. gorset, który zakładano na suknię

? Skąd szlachta czerpała wzory dla swojego ubioru?

W kulturze sarmackiej mocno uwidoczniła się **orientalizacja**, czyli przejmowanie wpływów wschodnich, szczególnie perskich i tureckich. Szlachta chętnie nosiła zdobyte podczas walk z Turkami i Tatarami stroje, ozdoby i broń. Do wzorców orientalnych nawiązywał **narodowy strój szlachecki** (zob. Warto wiedzieć powyżej), służący do prezentowania wysokiego statusu oraz zamożności przedstawicieli tego stanu.

Na co dzień za wzór stawiano harmonijne, pełne umiaru, zgodne z rytmem przyrody życie szlachcica prowadzącego własne gospodarstwo lub folwark. Ważnym elementem tradycji sarmackiej była także gościnność. Szlachta podejmowała gości podczas wystawnych uczt oraz hucznych uroczystości związanych z życiem rodzinnym i religijnym, według ustalonych ceremoniałów.

Obowiązywał patriarchalny model rodziny, który opierał się na władzy męża i ojca nad majątkiem i rodziną. Mężczyzna stojący na czele rodu podejmował wszystkie decyzje dotyczące potomków, w tym ich drogi życiowej – świeckiej bądź duchownej, czy też wyboru żony lub męża. Po śmierci głowy rodziny zarządzanie majątkiem oraz jego inne funkcje przejmowała wdowa lub najstarszy syn.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj okoliczności, w jakich na ziemie polskie dotarł styl barokowy.
2. Przedstaw cechy literatury polskiego baroku.
3. Określ wpływ Kościoła katolickiego na szkolnictwo w Rzeczypospolitej w dobie baroku.
4. Wymień przykłady sztuki barokowej ze swojej najbliższej okolicy.
5. Podaj, czym charakteryzował się sarmatyzm.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Grzybowski, *Sarmatyzm*, Warszawa 1996.
Malarstwo polskie. Manieryzm, barok, red. H. Andrzejewska, A. Gogut, Warszawa 1971.

ZAMEK KRZYŻTOPÓR W UJEŹDZIE

Krzyż obrona, Krzyż podpora, Dziatki naszego Topora
Nieistniejąca inskrypcja z zamku Krzyżtopór

DLACZEGO KRZYŻTOPÓR?

Krzyżtopór, czyli XVII-wieczna siedziba rodu Ossolińskich w Ujeździe niedaleko Sandomierza, jest jedną z największych i najbardziej malowniczych ruin w Polsce. Nazwa to nieprzypadkowa, gdyż herbem Ossolińskich był Topór, a fundator i pierwszy właściciel pałacu, wojewoda sandomierski Krzysztof Ossoliński, starał się uchodzić za gorliwego obrońcę katolicyzmu. Działo się tak mimo to (a może właśnie dlatego?), że jego dziadek był jednym z przywódców małopolskich kalwinistów i dopiero ojciec zdecydował się przyjąć wyznanie katolickie. Sam Krzysztof Ossoliński z zaangażowaniem zwalczał protestantyzm w Rzeczypospolitej. Topór miał więc chronić krzyż.

Barokowy pałac Caprarola, na którym wzorowano Krzyżtopór, zachował się do naszych czasów w doskonałym stanie. Pięciokątna budowla jest otoczona rozległymi ogrodami.

PRZEPYCH I OBRONNOŚĆ

Polscy magnaci dzięki ogromnym majątkom mogli podróżować za granicę i zwiedzać świat. Najchętniej udawali się do Włoch. Podczas włoskiej wyprawy Krzysztofowi Ossolińskiemu szczególnie spodobał się pałac w miejscowości Caprarola [czyt.: kaprarola] koło Rzymu, należący do rodziny Farnese [czyt.: farneze]. To właśnie tą budowlą zainspirował się włoski architekt Wawrzyniec Senes, projektując Krzyżtopór. Pałac Ossolińskich miał być jednak znacznie większy nie tylko od samego włoskiego pierwowzoru, ale od wszystkich innych pałaców wzniesionych w tym czasie w Europie. W 1644 r. zakończono trwające od 17 lat prace budowlane. Efekt był imponujący – powstał barokowy, bogato zdobiony pałac ze wspaniałą wieżą zegarową, obwarowaniami i ogrodem pałacowym. Konstrukcja rezydencji zyskała wymiar symboliczny: miał 52 komnaty, czyli tyle, ile rok tygodni, 365 okien, czyli tyle, ile jest dni w roku, i 12 wielkich sal, czyli tyle, ile miesięcy. Nad szklanym stropem jednej z sal znajdowało się podobno wielkie akwarium, w którym pływały egzotyczne ryby. Pałac otaczały umocnienia: wały i bastiony oraz fosa, które miały go zabezpieczać przed atakiem wrogów.

Brat Krzysztofa Ossolińskiego – Jerzy – w 1633 r. udał się w imieniu króla z poselstwem do papieża. Jego wjazd do Rzymu zrobił ogromne wrażenie na rzymianach ze względu na niewiarygodny przepych. Konie polskich jeźdźców podczas przejazdu celowo gubiły złote podkowy, które wydzierał sobie zdumiony tłum.

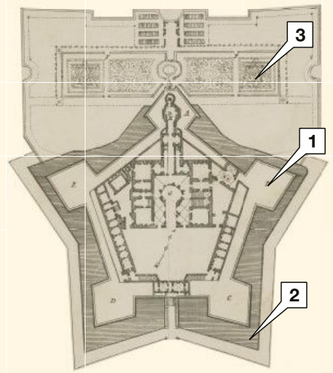

Herb Topór rodu Ossolińskich

POTOP I ZAGŁADA

Niezwykła siedziba magnacka miała służyć rodowi Ossolińskich przez stulecia, jednak już w 1650 r., czyli sześć lat po oddaniu jej do użytku, nie żyli ani Krzysztof Ossoliński, ani jego jedyny syn Krzysztof Baldwin, który zginął podczas walk w powstaniu Chmielnickiego. W tej sytuacji Krzyżtopór przeszedł w ręce rodu Kalinowskich. W 1655 r., podczas potopu, nie sprawdzono, czy umocnienia zdają egzamin, bo pałac został oddany Szwedom bez jednego wystrzału. Ci zaś docenili zresztą piękno Krzyżtopora i dlatego stał się on rezydencją jednego ze szwedzkich dowódców okupujących Rzeczpospolitą. Gdy po dwóch latach Szwedzi musieli się ewakuować, doszczętnie ograbili pałac, zabierając z niego wszystko co wartościowe. Tak się rozpoczął powolny upadek tego imponującego założenia. W okresie kryzysu, który ogarnął Rzeczpospolitą, nawet magnatów nie było stać na odnowienie i utrzymywanie tak dużej rezydencji. Opuszczony Krzyżtopór z roku na rok podupadał. Ostateczny cios spadł na niego w drugiej połowie XVIII w., gdy konfederaci barscy (więcej o nich na s. 249–250) urządzili tu jedną ze swoich twierdz. Szybko okazało się, że dawna rezydencja Ossolińskich nie nadaje się do obrony przed artylerią wojsk królewskich i rosyjskich. Podczas oblężenia Krzyżtopór został w znacznym stopniu zniszczony i odtąd stanowił aż do drugiej połowy XX w. malowniczą ruinę. Obecnie pozostałości pałacu są jako zabytek zabezpieczone i udostępnione zwiedzającym. Stanowią doskonałe odzwierciedlenie losów Rzeczypospolitej w burzliwym wieku XVII – gwałtownej katastrofy po okresie dobrobytu w XVI w. i pozornej potęgi w pierwszej połowie XVII w.

Plan Dahlberga [czyt.: dalberga] z czasów potopu szwedzkiego dostarcza informacji, jak pierwotnie wyglądało niezachowane otoczenie pałacu. Widać na nim umocnienia 1, fosę 2 i park 3.

Ruiny zamku w Ujeździe są od lat stopniowo zabezpieczane i remontowane.

Podsumowanie rozdziału IV
Od potęgi do klęsk Rzeczypospolitej

1 Rzeczpospolita na przełomie XVI i XVII wieku

1. Na elekcji w 1575 r. doszło do podwójnego wyboru, ale ostatecznie na tronie Rzeczypospolitej zasiadł Stefan Batory, który poślubił Annę Jagiellonkę.
2. Na początku panowania Batory złamał opór nieuznającego jego elekcji Gdańska.
3. W 1577 r. do Inflant wkroczyła armia moskiewska. Władca, aby zdobyć poparcie szlachty i podatki na wojnę, zrzekł się części swoich uprawnień sądowniczych (powstał Trybunał Koronny i Trybunał Litewski). W latach 1579–1581 odbyły się trzy wyprawy na Moskwę, które zakończyły się zwycięstwem Rzeczypospolitej i rozejmem w Jamie Zapolskim w 1582 r. Państwo moskiewskie zostało odsunięte od Bałtyku i musiało zwrócić zajęte Inflanty i ziemię połocką.
4. W 1587 r. doszło do podwójnej elekcji. Ostatecznie władcą Rzeczypospolitej został szwedzki królewicz – Zygmunt Waza.
5. W 1606 r. wybuchł rokosz Zebrzydowskiego. Rokoszanie ponieśli klęskę, lecz Zygmunt III musiał zrezygnować z prób wzmocnienia swojej władzy.

2 Wojny na wschodzie

1. Na przełomie XVI i XVII w., gdy państwo moskiewskie przeżywało kryzys, zwany Wielką Smutą, magnaci z Rzeczypospolitej rozpoczęli dymitriady, czyli interwencje zbrojne w Moskwie.
2. W 1609 r. wybuchła wojna Rzeczypospolitej z państwem moskiewskim. Po wygranej pod Kłuszynem Polacy zajęli Moskwę, lecz w 1612 r. ich załoga na Kremlu skapitulowała. Rok później carem został Michał Romanow.
3. Przyczynami powstań kozackich były: konflikty wyznaniowe, nakładanie przez szlachtę powinności chłopskich na Kozaków i ograniczanie ich rejestru. W 1648 r. wybuchło powstanie Chmielnickiego. W pierwszym roku walk siły polskie ponosiły liczne klęski, a oddziały kozackie doszły aż pod Zamość. W 1649 r. zawarto ugodę zborowską, lecz działania militarne trwały do 1653 r.
4. W 1654 r. w Perejasławiu Chmielnicki oddał Kozaków i tereny naddnieprzańskiej Ukrainy pod władzę Moskwy. Wywołało to wojnę Rzeczypospolitej z państwem moskiewskim, zakończoną rozejmem w Andruszowie w 1667 r. Ostatecznie Ukraina została podzielona pomiędzy te państwa w 1686 r., gdy podpisały one pokój Grzymułtowskiego.

3 Wojny ze Szwecją i kryzys Rzeczypospolitej

1. Dążenie polskiej linii Wazów do odzyskania szwedzkiej korony oraz próba zagarnięcia całości wybrzeża Bałtyku przez Szwedów były przyczynami wojen polsko-szwedzkich. W pierwszej z nich (1600–1611) wojska Rzeczypospolitej zwyciężyły w 1605 r. pod Kircholmem.
2. W latach 20. XVII w. Szwedzi zajęli Inflanty i wkroczyli do Prus. W 1627 r. stoczono bitwę morską pod Oliwą, a trzy lata później zawarto rozejm w Starym Targu (Altmarku).
3. Podczas kolejnej wojny – potopu (1655–1660), Szwedzi zajęli ogromną część Rzeczypospolitej, a w 1657 r. w wyniku traktatów welawsko-bydgoskich król Polski utracił zwierzchnictwo nad Prusami Książęcymi.
4. Jan Kazimierz chciał przeprowadzić elekcję *vivente rege*, czyli wybór swojego następcy za życia, a także i reformy ustrojowe. Spotkało się to ze sprzeciwem szlachty. Wybuchł rokosz Lubomirskiego (1665–1666), który uniemożliwił realizację planów władcy. W 1668 r. pokonany Jan Kazimierz abdykował.
5. Rzeczpospolita w drugiej połowie XVII w. znalazła się w głębokim kryzysie. Dominującą pozycję zyskała magnateria. W 1652 r. po raz pierwszy zerwano sejm (*liberum veto*).

4 Wojny z imperium osmańskim

1. Przyczynami wojen polsko-tureckich były: najazdy Kozaków i Tatarów, ekspansja imperium osmańskiego w Europie, interwencje Rzeczypospolitej w Mołdawii i pomoc Habsburgom udzielana przez Zygmunta III Wazę.
2. Konflikt pomiędzy Turcją i Rzecząpospolitą z lat 1620–1621 rozpoczął się w Mołdawii. W 1620 r. pod Cecorą zwyciężyła armia sułtana. W kolejnym roku Polacy pod Chocimiem odparli turecki atak i zawarto pokój.
3. W latach 1669–1673 władcą Rzeczypospolitej był Michał Korybut Wiśniowiecki. W tym czasie doszło do najazdu tureckiego i podpisania w 1672 r. traktatu w Buczaczu. Państwo polsko-litewskie utraciło część terytorium i miało płacić haracz sułtanowi.
4. W 1673 r. wojska Jana Sobieskiego pokonały Turków w bitwie pod Chocimiem, a rok później został on królem Polski. W 1676 r. w Żurawnie Rzeczpospolita zawarła rozejm z Turkami – odzyskano część terytorium i zniesiono obowiązek płacenia haraczu. W 1683 r. król dowodził w zwycięskiej bitwie pod Wiedniem. Na mocy pokoju w Karłowicach (1699 r.) Rzeczpospolita odzyskała Podole.

5 Barok i sarmatyzm w Rzeczypospolitej

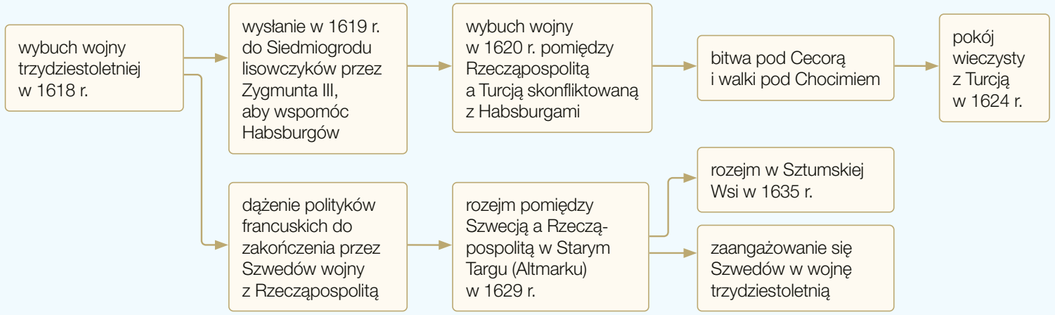
1. Barok w Rzeczypospolitej rozwijał się od końca XVI do połowy XVIII w. Szybkie upowszechnianie tego stylu było możliwe dzięki wprowadzaniu zasad soboru trydenckiego i działalności jezuitów, a także mecenatowi królewskiemu, kościelnemu i magnackiemu.
2. W stylu barokowym powstawały liczne budowle sakralne, rezydencje magnackie i kamienice mieszczańskie. W malarstwie polską specyfiką był portret trumienny, realistycznie przedstawiający zmarłego.
3. Szkolnictwo w ogromnym stopniu było prowadzone przez zakony jezuitów i pijarów.
4. Polska literatura baroku wzorowała się na literaturze europejskiej (poezja dworska) lub miała oryginalny charakter związany z sarmatyzmem (poezja ziemiańska, pamiętniki, *silva rerum*).
5. W XVII w. upowszechnił się mit sarmacki, wywodzący pochodzenie szlachty od ludu Sarmatów. Stanowił on podstawę ideologii sarmatyzmu, która uzasadniała istnienie porządku społecznego Rzeczypospolitej. Szlachta uważała też Rzeczpospolitą za przedmurze chrześcijaństwa, w czym utwierdzały ją wojny prowadzone z muzułmanami.

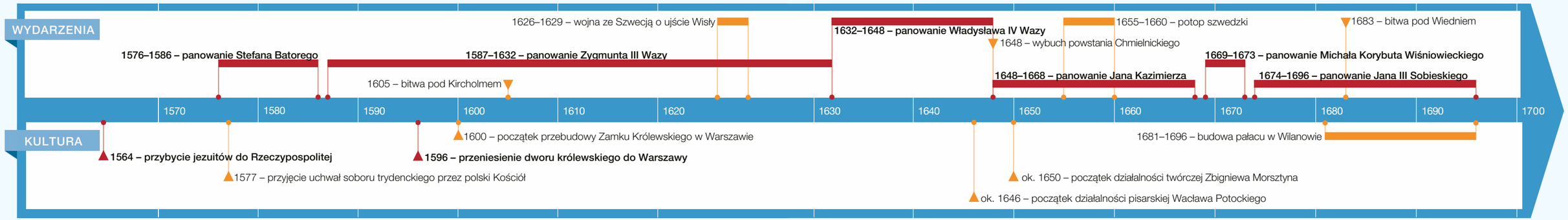

Kara Mustafa – wielki wezyr dowodzący siłami tureckimi w bitwie pod Wiedniem, po klęsce popadł w niełaskę u sułtana i został skazany na śmierć.
- *rycina, Niemcy, XVII w.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jaką politykę prowadziła Rzeczpospolita w czasie wojny trzydziestoletniej?

To budzi kontrowersje

Czy zdobycie tronu carów przez Wazów było możliwe?

Władcy Moskwy od czasów średniowiecza prowadzili politykę jednoczenia ziem ruskich. W drugiej połowie XVI w. podbijali sąsiednie terytoria, m.in. rozległą Syberię na wschodzie czy leżące nad Bałtykiem Inflanty. Ponadto carowie kilkakrotnie bez powodzenia zgłaszali też kandydatury własne lub swoich synów do elekcyjnego tronu Rzeczypospolitej. Czy odwrotna sytuacja – polski kandydat na carskim tronie – miała szansę powodzenia?

Wielka Smuta, czyli okres zamętu i walk o władzę po śmierci Iwana Groźnego, stworzyła możliwość zdobycia tronu carów. Rzeczpospolita podjęła w tym celu dwie próby. Za pierwszym razem wsparła pretensje dwóch Dymitrów Samozwańców – dymitriady (rozpoczęte w 1604 r.) miały charakter wojen prywatnych. Drugą próbą była wyprawa wojsk królewskich, która przyniosła trwalsze efekty – Polacy wygrali bitwę pod Kłuszynem i zdobyli twierdzę Smoleńsk. Te sukcesy, które wynikły z umiejętnego wykorzystania trudnego dla Moskwy okresu, okazały się doraźne. Już w 1612 r. polska załoga na Kremlu musiała się poddać. Nowym carem został Michał Romanow, który rozpoczął umacnianie państwa moskiewskiego.

Projekty zdobycia korony carskiej przez króla były w Rzeczypospolitej krytykowane przez szlachtę, niechętną uchwalaniu na ten cel wysokich podatków i bojącej się wzmocnienia władzy monarszej. Początkowo udzielono poparcia tym planom – Dymitr I zyskał pomoc magnatów i ich prywatnych armii, zaś do wojsk Dymitra II wstępowali uczestnicy rokoszu Zebrzydowskiego, znęceni perspektywą bogatych łupów i nagród finansowych. Jednakże po poddaniu się polskiej załogi na Kremlu szlachta domagała się wycofania z walk o tron moskiewski. Wkrótce też sejm zakazał prowadzenia w przyszłości wojen poza granicami państwa i używania w nich pospolitego ruszenia bez zgody szlachty. Wprawdzie sejm zgodził się niebawem na wyprawę na Moskwę królewicza Władysława z hetmanem Chodkiewiczem, lecz zakończyła się ona niepowodzeniem.

Problem stanowiła też niespójna polityka Wazów. Propozycja objęcia tronu carskiego przez królewicza Władysława była trudna do zrealizowania, ponieważ wymagała przejścia przez niego na prawosławie. Na to nie chciał się zgodzić król Zygmunt III, gorliwy katolik, który myślał też o koronie carskiej dla siebie.

Istotne było również niechętne nastawienie ludności rosyjskiej do przybyszy z zachodu. Polaków w służbie Dymitra Samozwańca od początku traktowano jako agresorów, a nie wiernych żołnierzy carskich. Zarzucano im pychę i pogardę wobec ludności Moskwy. Już w 1606 r. ta wrogość osiągnęła apogeum – Dymitra wówczas zabito i spalono, a jego prochy wystrzelono z armaty w kierunku, z którego przybył. Podburzony tłum mieszkańców stolicy wymordował też przynajmniej kilkuset Polaków.

Trwały podbój państwa moskiewskiego okazał się także niemożliwy z powodu konieczności opanowania i kontrolowania jego olbrzymiego terytorium. Późniejsza historia pokazała, że nikomu nie udało się podbić tego państwa i utrzymać w nim władzy.

PODYSKUTUJMY

1. Czy – Twoim zdaniem – Zygmunt III podjął właściwą decyzję, nie pozwalając swojemu synowi na konwersję na prawosławie, co uniemożliwiło mu tym samym objęcie moskiewskiego tronu?
2. Dlaczego Polacy spotkali się z wrogą reakcją mieszkańców państwa moskiewskiego?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Podaj skutki dążenia Zygmunta III Wazy do odzyskania korony w Szwecji.
2. Oceń politykę zagraniczną Zygmunta III Wazy.
3. Omów przebieg wojny Rzeczypospolitej z Turcją z lat 1620–1621.
4. Wymień najważniejsze bitwy podczas powstania Chmielnickiego.
5. Podaj skutki potopu szwedzkiego dla Rzeczypospolitej.
6. Wyjaśnij, z jakiego powodu traktat w Buczaczu był określany jako haniebny.
7. Określ, jaki wpływ na architekturę polskiego baroku miał mecenat królewski, kościelny i magnacki.

▪ Malarz nieznany, *Szturm na Bastylię 14 lipca 1789 r.*, obraz olejny, Francja, XVIII w.

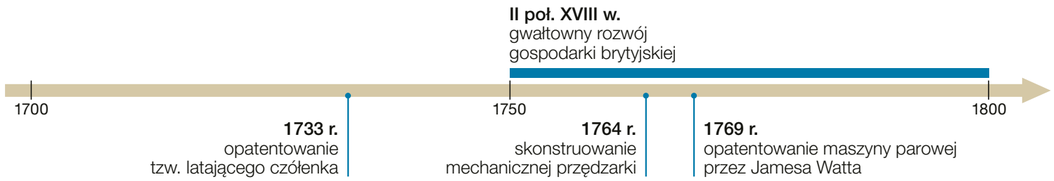
V
EPOKA OŚWIECENIA I REWOLUCJI

1 Przemiany gospodarcze i społeczne w XVIII wieku
2 Oświecenie
3 Powstanie Stanów Zjednoczonych
4 Rewolucja francuska
5 Republika Francuska
6 Od konsulatu do cesarstwa
7 Szczyt potęgi i upadek Napoleona

1 PRZEMIANY GOSPODARCZE I SPOŁECZNE W XVIII WIEKU

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny eksplozji demograficznej,
- przyczyny i skutki rewolucji przemysłowej,
- zasady nowych idei ekonomicznych.

EKSPLOZJA DEMOGRAFICZNA

Po katastrofalnych wojnach toczonych w Europie w XVII w. kolejne stulecie – choć też obfitujące w konflikty – przyniosło znaczny wzrost zaludnienia kontynentu. Dynamicznie rosła również liczba mieszkańców europejskich kolonii w Ameryce Północnej i Afryce, a najludniejszym kontynentem pozostawała Azja. W Europie w wielu państwach liczba mieszkańców wzrosła o połowę, w niektórych – nawet się podwoiła, dlatego to zjawisko określa się mianem **eksplozji demograficznej**. Wielki przyrost ludności wynikał z kilku przyczyn:

- **ograniczono klęski głodu** dzięki upowszechnieniu upraw ziemniaków i kukurydzy oraz usprawnieniu transportu żywności;
- **zmniejszono śmiertelność wśród niemowląt** poprzez poprawę warunków sanitarnych i mieszkalnych oraz rozwój higieny osobistej;
- **ograniczono rozprzestrzenianie się chorób zakaźnych** (np. dżumy), w czym pomogło zastosowanie kwarantanny i kordonu sanitarnego.

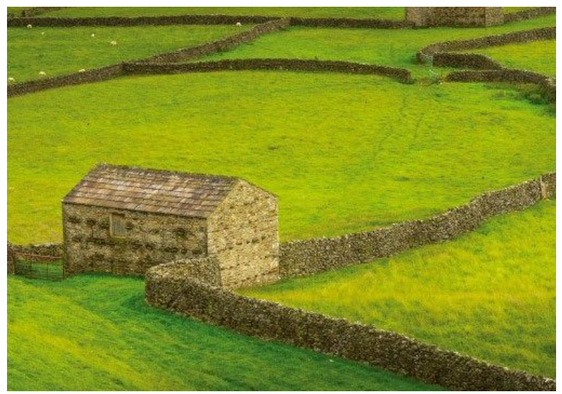
Wszystkie te zmiany sprawiły, że w ciągu XVIII w. wzrosła **średnia długość życia** Europejczyków. Nadal była ona bardzo niska. Na najbardziej rozwiniętych obszarach mężczyźni żyli przeciętnie 27 i pół roku, a kobiety – nieco ponad 28 lat, a więc zasadniczo trzy razy krócej niż obecnie. Zaledwie połowa dzieci dożywała pełnoletności.

WARTO WIEDZIEĆ

Ogradzanie w Anglii

W czasach nowożytnych wyjątkowa sytuacja panowała w Anglii. Pola, które dotychczas były wspólnie użytkowane przez całe wspólnoty wiejskie, zostały zagarnięte przez najbogatszych. Na znak zajęcia tych ziem i odcięcia od możliwości korzystania z nich były one otaczane murami lub płotami, stąd też wzięła się nazwa tego zjawiska – **ogradzanie**. Właściciele pól zakładali w tych miejscach wielkie gospodarstwa ziemskie nastawione na hodowlę owiec. Zwiększająca się dzięki temu produkcja wełny przyniosła z kolei rozwój manufaktur włókienniczych wytwarzających sukno. Powstające nowe zakłady zasilała tania siła robocza pochodząca z przeludnionych wsi, gdzie przy hodowli owiec pracę mogła znaleźć tylko niewielka część dawnych mieszkańców.

? Kto zyskiwał, a kto tracił na ogradzaniu w Anglii?

Pola na Wyspach Brytyjskich do dziś zachowały kształt nadany im w okresie ogradzania. Kamienne mury, płoty i żywopłoty trwale oddzielają od siebie poszczególne pola i wyznaczają zazwyczaj niewielką ogólnodostępną część publiczną.

- *fotografia współczesna, Irlandia*

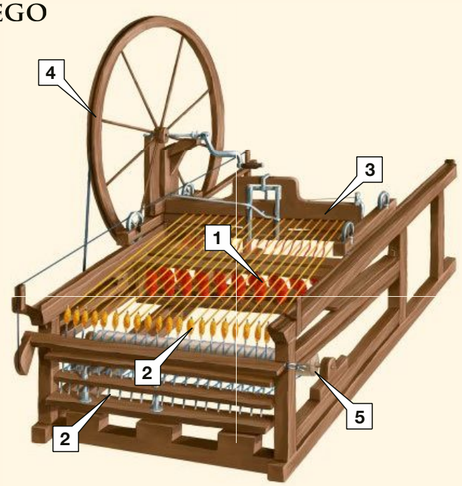
REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA W WIELKIEJ BRYTANII

Na początku XVIII w. w Wielkiej Brytanii nasilił się – trwający tu od średniowiecza – proces **ogradzania** (więcej o nim w Warto wiedzieć na s. 184). Wielkie gospodarstwa początkowo były nakierowane wyłącznie na produkcję wełny. Później jednak ze względu na rozwój miast, gdy wzrosło zapotrzebowanie na żywność, zyskowne stało się poszerzanie produkcji o hodowlę bydła. Pozwalało to z kolei na intensywne nawożenie gleby, co wraz z zastosowaniem **płodozmianu** doprowadziło do znacznego podniesienia wysokości zbieranych plonów. Płodozmian polegał na cyklicznej zmianie upraw, dzięki czemu ziemia nie traciła żyzności. Na przemian siano zboże oraz rzepę, koniczynę lub buraki. Rosnące zyski z handlu żywnością tworzyły nadwyżki finansowe, które inwestowano w powstające wówczas pierwsze maszyny rolnicze, takie jak siewniki zbożowe i młockarnie. Stopniowo zatem modernizowane gospodarstwa stawały się dochodowymi przedsiębiorstwami nastawionymi na produkcję masową. W ten sposób postępowała tzw. **rewolucja agrarna**.

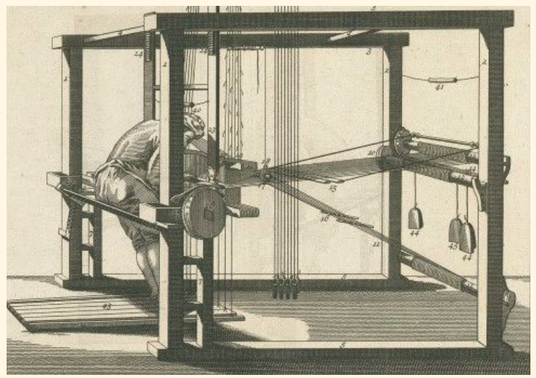
Proces ten miał skutki społeczne. Pozbawieni ziemi chłopi musieli znaleźć sobie nowe zajęcie w mieście lub wyemigrować do kolonii. Przybywający ze wsi bezrobotni znajdowali zatrudnienie w manufakturach i powstających właśnie fabrykach. Duże migracje

PIERWSZE MASZYNY PRZEMYSŁU TEKSTYLNEGO

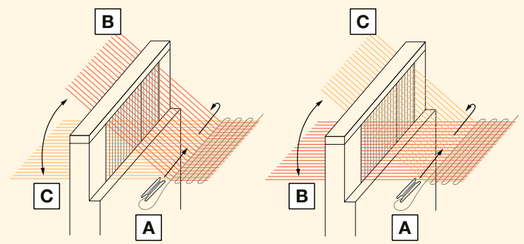
Pierwszą dziedziną gospodarki, którą ogarnęła rewolucja przemysłowa na Wyspach Brytyjskich, była produkcja przędzy i tkanin. Wynalezione i nieustannie udoskonalane maszyny pozwalały uprościć i wielokrotnie przyspieszyć proces produkcji. Z czasem do ich napędzania zaczęto stosować maszynę parową.

Mechaniczna przędzarka była określana jako „Spinning Jenny" (dosłownie „przędąca Joasia"). Pojedyncze pasma przeciągano od włókien [1] do wrzecion [2] pomiędzy dwiema listwami, które następnie zaciskano [3]. Później za pomocą korby obracano koło [4] połączone paskiem klinowym z walcem [5], co z kolei – również dzięki paskom klinowym – wprawiało w ruch kilkanaście wrzecion. Były to szpulki, na które nawlekano gotową przędzę.

Warsztat z „latającym czółenkiem" umożliwiał szybką produkcję tkanin z przędzy. Czółenko [A], wewnątrz którego nawinięta była przędza, wykonywało prosty i mechaniczny ruch pomiędzy dwoma na przemian podnoszonymi i opuszczanymi rzędami nici osnowy [B] [C].

? Jakie rozwiązania umożliwiły zwiększenie produkcji włókienniczej i tkackiej?

wewnętrzne stały się więc impulsem do rozwoju miast i przemysłu. Na rozkwit tego ostatniego istotnie wpływała duża dostępność kredytów udzielanych przez publiczny Bank Anglii oraz obowiązujące w Wielkiej Brytanii od XVII w. prawo patentowe, które było bardzo korzystne dla wynalazców. Niezwykle opłacalne stawało się konstruowanie nowych maszyn, ulepszanie już istniejących i wprowadzanie nowinek technicznych do przemysłu (zob. ramka na s. 185 oraz infografika na s. 188–189).

Dynamiczny wzrost liczby mieszkańców Wielkiej Brytanii i jej kolonii tworzył ogromny rynek na produkowane tu towary codziennego użytku. Duże znaczenie w gospodarce kraju miało tradycyjnie włókiennictwo, a więc produkcja tkanin z wełny, pojawiały się jednak także wyroby z bawełny, którą sprowadzano z Indii. Zapotrzebowanie na tkaniny było tak wielkie, że nie mogły mu sprostać dotychczasowe ręczne sposoby produkcji rzemieślniczej (nawet w manufakturach). Stopniowo zaczęto zatem wykorzystywać nowe urządzenia:

- **latające czółenko** w **1733 r.** opatentowane przez Johna Kaya [czyt.: dżona keja]; wprowadzenie tego mechanizmu przyspieszyło proces wytwarzania tkanin;
- **mechaniczną przędzarkę** w **1764 r.** skonstruowaną przez Jamesa Hargreavesa [czyt.: dżejmsa hagriwsa], co spowodowało zwiększenie ilości wyrabianej przędzy.

W drugiej połowie XVIII w. pojawiły się kolejne wynalazki, które przyspieszały produkcję tkanin, udoskonalały ten proces bądź obniżały jego koszty. Stopniowo ulepszano także istniejące urządzenia – kołem wodnym zastępowano napęd oparty na sile ludzkich mięśni lub wysiłku zwierząt pociągowych.

MASZYNA PAROWA

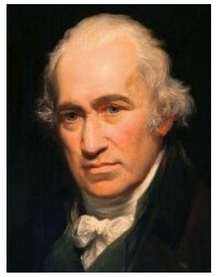
Dalszy rozwój zakładów produkcyjnych opartych na wykorzystywaniu maszyn ograniczała konieczność zakładania ich w pobliżu rzek, tak aby możliwe było posłużenie się napędem wodnym. Rozwiązaniem tego problemu stała się opatentowana w **1769 r.** przez **Jamesa Watta** [czyt.: dżejmsa łota] **maszyna parowa** (o jej konstrukcji przeczytasz więcej na s. 188), która szybko znalazła zastosowanie w zakładach przemysłowych różnego typu:

- kopalniach węgla,
- hutach żelaza,
- zakładach włókienniczych.

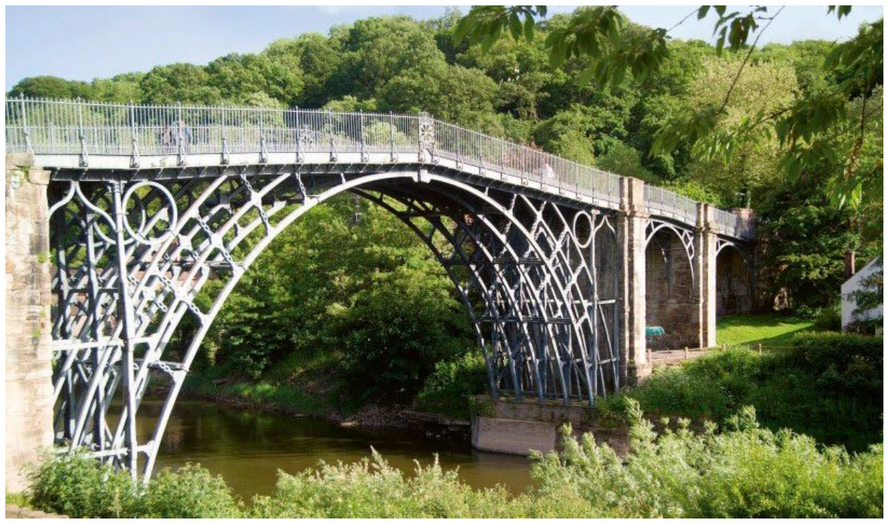
POSTAĆ HISTORYCZNA

JAMES WATT

1736–1819

Był szkockim konstruktorem i wynalazcą. Sławę przyniosły mu przede wszystkim usprawnienia, które wprowadził do konstrukcji maszyny parowej. Dzięki nim maszyna stała się znacznie wydajniejsza – zużywała czterokrotnie mniej paliwa niż jej poprzednie modele. Stała się również bardziej wszechstronna, gdyż zaczęła wykonywać ruch obrotowy. Na cześć konstruktora jednostkę mocy nazwano watem.

Most żelazny wzniesiony z inicjatywy znanego fabrykanta Johna Wilkinsona [czyt.: łilkinsona] w 1779 r. do dziś łączy oba brzegi rzeki Severn w zachodniej Anglii. Konstrukcję wykonano, wzorując się na rozwiązaniach stosowanych w budowlach drewnianych.

▪ *fotografia współczesna, Anglia*

Maszyny parowe składały się z części wykonanych z żelaza, a duże zapotrzebowanie na te urządzenia wywołało szybki **rozwój metalurgii i hutnictwa**. Obie gałęzie przemysłu wymagały z kolei odpowiedniego opału. Niedostatek drewna w Wielkiej Brytanii wymuszał zwiększenie wydobycia węgla, a tym samym ulepszanie technik górniczych poprzez zastosowanie odpowiednich urządzeń. W ten sposób rozwój poszczególnych gałęzi produkcji prowadził do doskonalenia innych, co już w drugiej połowie XVIII w. przyniosło przyspieszony rozwój całej gospodarki.

Zastosowanie kosztownych maszyn, które produkowały w szybkim tempie, zachęcało do tworzenia dużych zakładów produkcyjnych, tak aby w pełni wykorzystać ich potencjał. Upowszechniał się zatem stopniowo model **fabryki** – wielkiego, zmechanizowanego zakładu produkcyjnego, zatrudniającego znaczną liczbę osób. W fabrykach produkowano towary w niespotykanych dotąd ilościach, a jednocześnie znacznie taniej niż w dawnych warsztatach i manufakturach. Praca ręczna była w związku z tym w Wielkiej Brytanii stopniowo wypierana przez maszyny, a proces ten zyskał nazwę **rewolucji przemysłowej**. Podobne zmiany zaczęły się w Europie kontynentalnej dopiero w XIX w.

SKUTKI REWOLUCJI PRZEMYSŁOWEJ

Po wprowadzeniu maszyny parowej największe zakłady produkcyjne opłacało się wznosić w miejscach dobrze skomunikowanych i położonych w pobliżu złóż węgla. W efekcie na północnym zachodzie Anglii dawne małe lokalne ośrodki, takie jak Manchester [czyt.: manczester] czy Birmingham, szybko zwiększyły liczbę ludności i stały się dużymi miastami przemysłowymi. Dynamicznie rozwijały się także miasta portowe – Liverpool i Bristol. Londyn, który u schyłku stulecia liczył ok. 1 mln ludności, stał się zaś największą metropolią Europy.

Szybka **urbanizacja** kraju wiązała się nieuchronnie z przemianami społecznymi. Wielu pomysłowych inwestorów i wynalazców, choć pochodziło z nizin społecznych, potrafiło się wzbogacić dzięki tworzeniu zyskownych spółek bądź patentowaniu nowych rozwiązań technicznych. Równocześnie obok wyrastających nieoczekiwanie fortun nie brakowało też spektakularnych bankructw. Warunki te stworzyły klimat bezwzględnej konkurencji, ale także nowy rodzaj elit społecznych – **arystokrację pieniądza**. Ogromne dochody z tworzonych przedsiębiorstw wiązały się jednak nie tylko z mechanizacją produkcji, lecz także z bezlitosnym wykorzystywaniem zatrudnianych ludzi. Nadmiar rąk do pracy w miastach, będący skutkiem napływu bezrobotnych mieszkańców wsi, sprawiał, że sytuacja pracowników była dramatyczna:

- wynagrodzenia robotników były bardzo niskie;
- praca trwała dziennie nawet 16 godzin;
- robotnicy godzili się na pracę w wyjątkowo złych warunkach;
- do wyczerpujących prac kierowano kobiety i dzieci (nawet w wieku 5–7 lat).

Trudne położenie robotników najemnych i rzemieślników wpłynęło na powstanie oddolnych ruchów sprzeciwu. Już w XVIII w. w Wielkiej Brytanii:

- powstawały stowarzyszenia wzajemnej pomocy;
- organizowano **strajki**;
- wysuwano **żądania zwiększenia płac**;
- niszczono maszyny przemysłowe, ponieważ rzemieślnicy i robotnicy obawiali się, że dalsza mechanizacja produkcji odbierze im pracę.

Rosnąca świadomość angielskiego społeczeństwa przyczyniła się też do zapoczątkowania walki o **równouprawnienie kobiet**. Za prekursorkę tej idei uchodzi Mary Wollstonecraft [czyt.: mery łulstołnkraft], autorka traktatów o potrzebie edukacji dziewcząt.

NOWE IDEE EKONOMICZNE

W XVIII w. obok dominującego merkantylizmu, w którym za fundament bogactwa państw i postępu ekonomicznego uważano rozwój handlu i gromadzenie pieniądza (więcej na s. 107), pojawiły się nowe koncepcje i strategie gospodarcze. W Niemczech popularność zdobyła odmiana merkantylizmu – **kameralizm**. Jego twórcy zakładali, że zwiększenie dochodów państwa można osiągnąć poprzez wzrost liczby ludności i uszczelnianie systemu podatkowego.

Dzieci często zatrudniano za zaniżoną płacę do ciężkich, fizycznych prac. Powszechnie pracowały one np. w kopalniach węgla, gdzie zaletą stawał się ich nieduży wzrost.

▪ *grafika, Wielka Brytania, XIX w.*

JAK NAPĘDZANO REWOLUCJĘ PRZEMYSŁOWĄ?

Rosnące zapotrzebowanie na towary przekraczało możliwości produkcji dotychczasowymi metodami. W XVIII w. zaczęto zatem szukać sposobów przyspieszenia tego procesu poprzez wykorzystanie maszyn. Prawdziwym przełomem w tym zakresie stało się wynalezienie maszyny parowej, która mogła służyć jako napęd wielu innych urządzeń. Jej użycie zapewniało ogromny wzrost tempa produkcji, pojawił się jednak problem zapewnienia odpowiedniej ilości niezbędnego opału.

Maszyna parowa

Pierwsze próby skonstruowania kotła parowego podjęto we Francji i w Anglii już w końcu XVII w. Jednak ówczesne „maszyny ogniowe", jak je nazywano, nie znalazły praktycznego zastosowania. Dopiero w 1712 r. Thomas Newcomen [czyt.: tomas njukomen] wykorzystał ten napęd w konstrukcji pomp, za pomocą których usuwano wodę z kopalń. Jego wynalazek został znacznie udoskonalony przez Jamesa Watta, który w 1769 r. opatentował swój silnik parowy, a później przez 20 lat go ulepszał.

1 **Kocioł** znajdował się bezpośrednio nad ogniem i musiał być odporny nie tylko na wysoką temperaturę, lecz także na wysokie ciśnienie powstającej tu pary wodnej.

2 **Korbowód** pozwalał zamienić pionowy ruch tłoka na ruch obrotowy, dzięki czemu silnik zyskiwał znacznie więcej zastosowań.

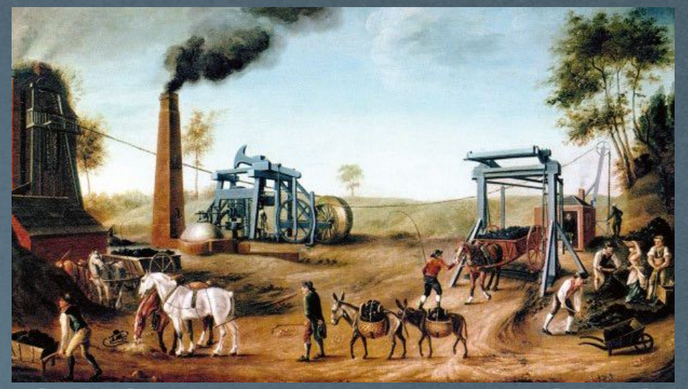
3 **Palenisko** było niezbędne, aby podgrzać wodę w kotle.

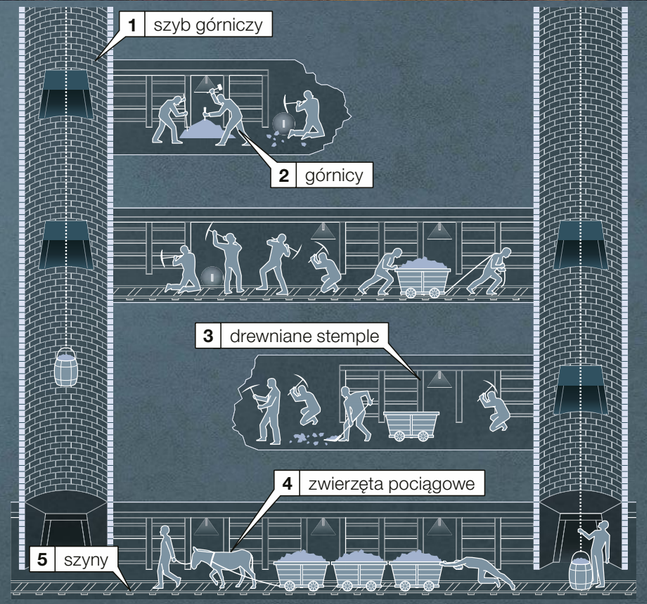
4 **Cylinder** zawierał dobrze dopasowany tłok, który poruszał się pod wpływem pary wpuszczanej naprzemiennie od góry i dołu.

5 **Koło zamachowe** za pomocą pasów klinowych wprawiało w ruch urządzenia zasilane przez maszynę parową.

Pierwsze zastosowania maszyn parowych

Maszyna parowa służyła w kopalniach przede wszystkim jako napęd do wyciągarek, a więc umożliwiała wydobywanie na powierzchnię ludzi i węgla. Ułatwiała także wypompowywanie wody, która zbierała się w drążonych tunelach. Jednak nadal wydobycie węgla opierało się przede wszystkim na fizycznej pracy ludzi, więc w kopalniach do połowy XIX w. pracowały często całe rodziny – mężczyźni, kobiety i dzieci.

1 **Szyb górniczy** stanowił drogę na powierzchnię zarówno dla samych górników, potrzebnych im narzędzi i zwierząt, jak i dla wydobywanego przez nich węgla.

2 **Górnicy** w swojej pracy korzystali z najprostszych, ręcznych narzędzi – przede wszystkim z kilofów.

3 **Drewniane stemple** podtrzymywały ściany drążonych tuneli.

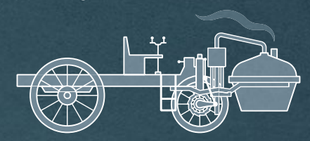
4 **Zwierzęta pociągowe** – konie i osły – pracowały często wraz z ludźmi pod ziemią.

5 **Szyny** – wykonywane początkowo z drewna, a z czasem ze stali – pozwalały przewozić ciężki surowiec na wózkach.

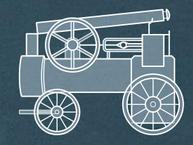
Późniejsze zastosowania maszyn parowych

Maszyny parowe szybko znalazły zastosowanie w unowocześnianych środkach transportu, a także w przemyśle. Pracowano również nad ich udoskonalaniem, aby były coraz bardziej wydajne.

1769 r.
pojazd Cugnota

1805 r.
lokomobila

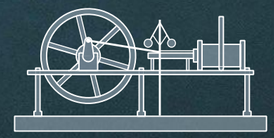
1807 r.
parowiec

1812 r.
lokomotywa Murraya

druga połowa XIX w.
udoskonalone maszyny parowe napędzały: windy, ruchome schody itp.

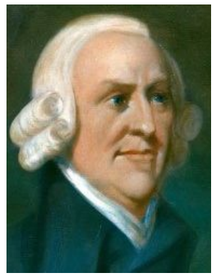

W połowie stulecia popularność zyskała teoria francuskiego ekonomisty **François Quesnaya** [czyt.: fransła keneja]. Za główną siłę gospodarki uznawał on rolnictwo, dlatego jego teorię określa się mianem **fizjokratyzmu** (z gr. *phýsis* – natura, *krátos* – władza). Jednocześnie fizjokraci wyznawali tzw. **leseferyzm** (z fr. *laissez faire!*; czyt.: lese fer – 'Pozwólcie działać!'). Była to idea prowadzenia w pełni swobodnej działalności gospodarczej. Idee **liberalizmu gospodarczego** rozwinął **Adam Smith** [czyt.: smys] (jego biogram obok). Za warunki niezbędne do szybkiego rozwoju gospodarczego uznawał on funkcjonowanie wolnego rynku i wolnej konkurencji. Postulował zatem uwolnienie wszelkiej aktywności gospodarczej spod nadzoru państwa oraz pozostawienia jej zasadom samoregulacji, tzw. **niewidzialnej ręce rynku**. Wierzył, że rozumna działalność gospodarcza prowadzona przez ludzi wolnych i świadomych swoich potrzeb przyczyni się do dobra całego społeczeństwa. Liberalizm stał się fundamentem XIX-wiecznego kapitalizmu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ADAM SMITH

1723–1790

Szkocki ekonomista i filozof. W 1776 r. wydał swoje fundamentalne dzieło *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, które szybko stało się niezwykle popularne w Europie. Smith uznał, że źródłem bogactwa narodów jest ludzka praca (a nie zgromadzone złoto lub srebro jak w merkantylizmie), a ważną rolę w procesie bogacenia się odgrywa jej podział, czyli rozwinięta specjalizacja zawodowa. Uważał, że państwo nie powinno ograniczać swobody prowadzenia działalności gospodarczej, a najlepszym mechanizmem regulującym funkcjonowanie rynku jest wolna konkurencja wśród przedsiębiorców.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZASADY FIZJOKRATYZMU

Swoje poglądy na źródła rozwoju gospodarczego François Quesnay ujął w wielu krótkich punktach – maksymach.

III. *Niech naród i panujący mają to zawsze na widoku, że ziemia jest jedynym źródłem bogactw, i że pomnaża je rolnictwo. Albowiem zwiększenie bogactw zapewnia pomnożenie ludności; ludzie i bogactwa podnoszą prosto* [rozwijają] *rolnictwo, rozszerzają handel, ożywiają przemysł, przysparzają bogactw i utrwalają je.* [...]
XI. *Trzeba zapobiegać temu, żeby mieszkańcy opuszczali królestwo, wówczas bowiem zabieraliby ze sobą swoje dostatki.*
XII. *Niech dzieci zamożnych dzierżawców osiadają po wsiach, by tam utrwalić stan rolniczy.* [...]
XIII. *Niech każdy, dla osiągnięcia możliwie największego dochodu, uprawia na swym polu takie rośliny, jakie mu jego interes, środki i właściwości gleby wskazują.* [...]
XIV. *Trzeba popierać hodowlę bydła, gdyż ona właśnie dostarcza ziemi nawozu, który się przyczynia do bogatego plonu.* [...]
XXV. *Trzeba utrzymać całkowitą wolność handlu, bo zupełna swoboda współzawodnictwa jest najpoważniejszą, najściślejszą, najkorzystniejszą dla państwa i narodu rękojmią handlu zewnętrznego i wewnętrznego.*

Źródło: *Wybór tekstów źródłowych z historii powszechnej (do 1789 r.)*, oprac. M. Stolarczyk, Rzeszów 1978, s. 216–218.

? 1. Wyjaśnij, do kogo były skierowane poszczególne punkty przytoczonego tekstu.
2. Oceń, jakie mogły być skutki długotrwałego realizowania postulatów XI i XII w połączeniu z XVIII-wieczną eksplozją demograficzną.

ĆWICZENIA

1. Podaj, jakie czynniki doprowadziły w XVIII w. do eksplozji demograficznej w Europie.
2. Wyjaśnij, dlaczego rewolucja przemysłowa rozpoczęła się w Wielkiej Brytanii.
3. Przedstaw, w jaki sposób XVIII-wieczne koncepcje ekonomiczne odbiegały od zasad merkantylizmu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

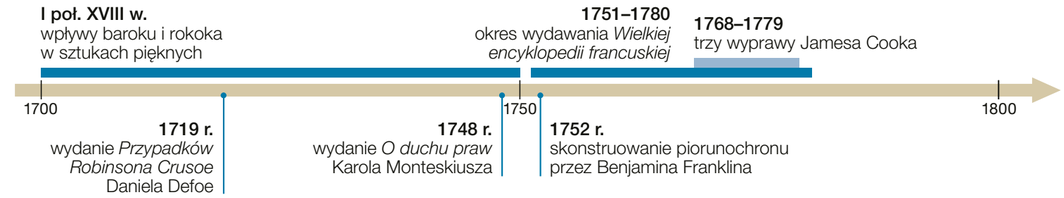
J. Chodorowski, *Adam Smith (1723–1790). Życie i dzieło autora „Badań nad naturą i przyczynami bogactwa narodów"*, Wrocław 2002.
M. Kopczyński, *Ludzie i technika. Szkice z dziejów cywilizacji przemysłowej*, Warszawa 2009.

2 OŚWIECENIE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- główne idee oświecenia,
- osiągnięcia oświecenia w kulturze i nauce,
- rozwój tajnych stowarzyszeń w dobie oświecenia.

GENEZA OŚWIECENIA

W początkach XVIII w. najważniejszym ośrodkiem kultury europejskiej pozostawała Francja Ludwika XIV, z której wzorce literatury, sztuk pięknych, architektury czy teatru promieniowały na resztę kontynentu. Stabilność absolutnych rządów Króla Słońce silnie kontrastowała z przemianami zachodzącymi po drugiej stronie kanału La Manche.

To jednak Wielka Brytania stała się prawdziwą kolebką idei oświecenia. Od 1688 r. Anglia była monarchią parlamentarną (więcej zob. na s. 123), co w połączeniu z postępującymi przemianami gospodarczymi i społecznymi prowadziło do rozwoju wolnej od cenzury publicystyki. W drukowanych tam traktatach coraz śmielej:

- żądano równości wobec prawa,
- domagano się sprawiedliwej formy rządów,
- atakowano monarchię absolutną, porządek feudalny i przywileje stanowe.

Krytyce obowiązujących zasad społecznych towarzyszyło przekonanie, że świat można zmienić i naprawić poprzez edukację, a nowe idee trzeba szeroko rozpropagować. Nazwą epoki stał się termin **oświecenie**. Wyrażał on przekonanie ówczesnych myślicieli, że za pomocą rozumu i oświaty społeczeństwo zostanie wyzwolone od przesądów i niewiedzy. Miałoby to przynieść znaczne przemiany społeczno-polityczne. Po śmierci Ludwika XIV w 1715 r. poglądy te zaczęły przenikać z Wielkiej Brytanii do Francji, skąd z czasem rozprzestrzeniły się w całej Europie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WOLTER

1694–1778

Jeden z najwybitniejszych umysłów oświecenia. Był filozofem, historykiem i pisarzem. W młodości za radykalne poglądy polityczne został uwięziony w Bastylii i zmuszony do opuszczenia Francji. Udał się wówczas do Wielkiej Brytanii i Prus. Jako autor licznych i znanych dzieł (m.in. *Listów o Anglikach*) zdobył sławę i uznanie. Otwarcie krytykował światopogląd religijny oraz Kościół, doceniał ustrój Wielkiej Brytanii. Mimo to był zwolennikiem absolutyzmu oświeconego, a do jego protektorów należeli król Prus Fryderyk II i cesarzowa Rosji Katarzyna II.

GŁÓWNE IDEE OŚWIECENIOWE

Hasła oświecenia wyrastały z zachwytu nad możliwościami nauki. Szczególne wrażenie wywołało **prawo powszechnego ciążenia** sformułowane przez Newtona. Objaśniło ono w stosunkowo prosty sposób zjawisko grawitacji, które wcześniej tłumaczono, odwołując się do praw wyznaczonych przez Boga. Odkrycie to torowało drogę dla przekonania o potędze ludzkiego umysłu. Fundamentalną ideą oświeceniową, przenikającą wszystkie dziedziny życia, stał się – zaczerpnięty od Kartezjusza – **racjonalizm** (więcej o nim na s. 131). Było to przekonanie, że wyłącznym źródłem pewnej i niepodważalnej wiedzy o świecie jest rozum.

TAJNE STOWARZYSZENIA W „WIEKU ŚWIATEŁ"

Pierwsze loże masońskie powstały w Anglii u schyłku XVII w. Według legendy miały się one wywodzić ze średniowiecznych cechów murarskich, które grupowały mistrzów wznoszących gotyckie katedry. W XVIII w. te tajne stowarzyszenia zrzeszały jednak niemal wyłącznie arystokratów i naukowców (także osobno kobiety), którzy chcieli propagować idee oświecenia, takie jak wolność sumienia, swobody obywatelskie, tolerancja, filantropia i samodoskonalenie poprzez zdobywanie wiedzy.

Wbrew racjonalnemu światopoglądowi oświeceniowemu wolnomularstwo rozwinęło bogatą symbolikę i obrzędowość rytualną, a także wiele stopni wtajemniczenia. Do masonerii wstępowali też duchowni protestanccy i – mimo papieskiego potępienia – także katoliccy. Działo się tak, choć wolnomularze głosili hasła całkowicie sprzeczne z ówczesnym nauczaniem Kościoła. W szeregi masonów nie przyjmowano jednak ateistów. Od początku należały do nich postacie mające ogromny wpływ na życie polityczne.

Członkowie lóż masońskich powoływali się na pokrewieństwo ideowe z XVII-wiecznymi **różokrzyżowcami**. Było to sekretne stowarzyszenie, w którym łączono wiedzę ścisłą z przyrodniczą i z doświadczeniami alchemicznymi. Dzięki temu odkryto wiele pierwiastków. Różokrzyżowcy odwoływali się też do gnostycyzmu i okultyzmu – nurtów wierzeń religijnych przeciwnych zasadniczym założeniom chrześcijaństwa. Część później działających różokrzyżowców wstąpiła do masonerii.

W 1776 r. w Bawarii profesor prawa kanonicznego Adam Weishaupt [czyt.: wajshaupt] założył **zakon iluminatów** (oświeconych). Ich celem było promowanie wiedzy w społeczeństwie oraz walka z zacofaniem. Za jego źródło uznawali działalność kleru i dotychczasowe formy religijności, głosili więc hasła antykatolickie. Niemal dekadę później, gdy planowali opanowanie najbardziej wpływowych stanowisk w Bawarii, jej władca zabronił dalszej działalności iluminatów i rozpoczął wobec nich represje.

Symbole masonerii – cyrkiel i węgielnica – wyrażały przywiązanie do mądrości, rozumu i równowagi. Przypominały także o początkach organizacji – węgielnica to jeden z podstawowych przyrządów murarskich, służący do wyznaczania kątów prostych narożników budynku, czyli węgłów.

▪ *grafika, Niderlandy, XVIII/XIX w.*

Hierarchia loży masońskiej była skomplikowana i wielostopniowa. Przedstawiono ją na schemacie budowli o kształcie piramidy. Legendarne korzenie wolnomularzy w różnych wersjach sięgały budowniczych średniowiecznych katedr, świątyni Salomona, a nawet egipskich piramid.

▪ *rycina kolorowana, Wielka Brytania, XIX w.*

? Odszukaj informacje o wybitnych i zasłużonych osobach, które należały do masonerii.

Jednocześnie oczekiwano, iż nowe teorie naukowe uzyskają potwierdzenie poprzez odpowiednio przeprowadzone doświadczenia, czyli w sposób **empiryczny** (więcej o empiryzmie na s. 131).

To właśnie oczekiwanie, że twierdzenia naukowe zostaną sformułowane na podstawie dowodów, uderzało w tradycyjną wizję świata opartą na autorytecie ksiąg świętych, dlatego wyraźnej zmianie uległo podejście do religii. Dystansowali się od niej głównie ci zwolennicy oświecenia, którzy postrzegali Kościół jako siłę hamującą pożądane przemiany społeczne. Popularność wśród nich zyskał przede wszystkim **deizm**, a więc pogląd, że Bóg co prawda istnieje i stworzył świat, ale nie ingeruje w jego dalsze losy. Dlatego deiści odrzucali dogmaty Kościołów chrześcijańskich oraz potrzebę odgórnie organizowanego kultu. Bardziej radykalne poglądy głosili zwolennicy **ateizmu**, którzy wprost podważali tezę o istnieniu Boga, twierdząc, że nie można przedstawić na nią naukowych dowodów. Ateizm był jednak mało popularny.

CIEKAWOSTKA

Koniec polowań na czarownice

Od końca XVI do końca XVII w. dochodziło w Europie do licznych procesów o czary, zwanych polowaniem na czarownice. Tropiono też czarowników, ale większość (70–80%) skazanych i spalonych na stosie stanowiły kobiety. Obwiniano je o kontakty z diabłem i uprawianie czarnej magii. Zarzucano im także wyrządzanie szkód: sprowadzanie złej pogody, nieurodzaju, chorób, wywoływanie bezpłodności u ludzi i zwierząt. Epoka oświecenia przyniosła definitywny koniec polowań na czarownice w drugiej połowie XVIII w., gdy wiarę w czarną magię uznano za niezgodny z nauką zabobon. W Rzeczypospolitej sejm oficjalnie zakazał tortur i przeprowadzania procesów o czary w 1776 r.

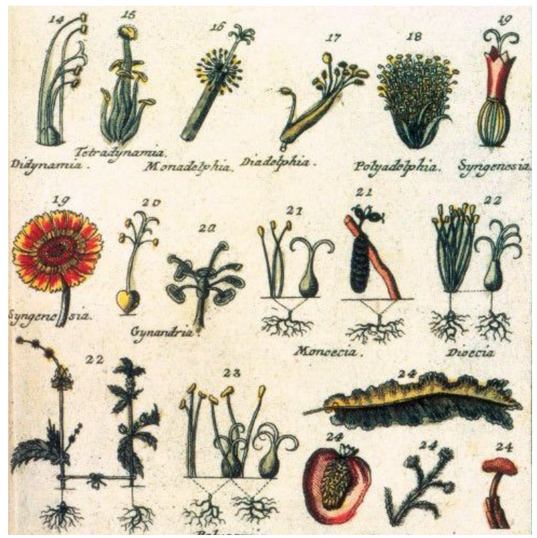
Pławienie było jedną z tortur, którą stosowano w procesach o czary. Związaną oskarżoną wrzucano do rzeki, jeziora lub wielkiej beczki. Jeśli tonęła, była niewinna, zaś unoszenie się na wodzie było dowodem uprawiania czarów, co karano śmiercią.

▪ *rycina, Anglia, XVII w.*

NAUKA I SZKOLNICTWO

Powszechne stosowanie doświadczeń w nauce i wiara w potęgę ludzkiego rozumu zaowocowały rozwojem nauk ścisłych i przyrodniczych. Badania miały się charakteryzować wnikliwością, obiektywizmem ocen i możliwością praktycznego wykorzystania ich efektów. W takim duchu prowadzono m.in. doświadczenia z elektrycznością. Badania nad nią zapoczątkował Włoch **Alessandro Volta**, który zbudował kondensator i baterię elektryczną. Z kolei Amerykanin **Benjamin** [czyt.: bendżamin] **Franklin** skonstruował pierwszy piorunochron. Wynalazek ten budził początkowo pewne opory, ale jego skuteczność okazała się tak duża, że szybko zaczął być stosowany powszechnie.

W XVIII w. organizowano liczne ekspedycje badawcze i podróże odkrywcze. Taki charakter miały trzy wyprawy angielskiego żeglarza **Jamesa Cooka** [czyt.:

Rysunki roślin były niezbędnym uzupełnieniem ich opisów. Do czasów wynalezienia i upowszechnienia fotografii członkowie wypraw badawczych musieli albo samodzielnie odwzorowywać odkrywane organizmy, albo korzystać w tym zakresie z pomocy rysowników.

▪ *książka, Niemcy, XVIII w.*

dżejmsa kuka], w trakcie których naukowcy opisywali florę i faunę odkrytej wówczas przez niego Australii, a także Oceanii, terenów polarnych i Hawajów. Poszerzaną w tym czasie wiedzę starano się usystematyzować, czego przykładem pozostaje opracowana przez Szweda **Karola Linneusza** klasyfikacja roślin i zwierząt według gatunków. W wielokrotnie uzupełnianym przez autora zestawieniu znalazło się ich przeszło 10 tys. Podobne cele realizowało także monumentalne dzieło epoki, czyli złożona z 35 tomów ***Wielka encyklopedia francuska***, którą wydawano przez trzy dekady od połowy XVIII w. (więcej o tej publikacji w Warto wiedzieć na s. 195). Jej redaktorzy z **Denisem Diderotem** na czele starali się opisywać najnowsze zdobycze nauki, techniki i wytwory kultury, tak aby wiedza o nich stała się jak najbardziej powszechna. Rosnące zainteresowanie nauką znajdowało wyraz w zakładaniu nowych akademii i towarzystw naukowych, które miały służyć rozwojowi badań. Ich działalność często była finansowana przez oświeconych władców lub arystokratów.

Rzeczywistym narzędziem przemiany ludzkości miała być jednak nie tyle sama nauka, co **edukacja**. Na temat wychowania dzieci i oświaty wypowiadały się największe autorytety epoki, w tym Jean-Jacques Rousseau [czyt.: żą żak rus**so**], autor traktatu *Emil, czyli o wychowaniu*. Myśliciele oświeceniowi postulowali:

- utworzenie sieci **szkół powszechnych**,
- łagodzenie kar mających służyć wychowaniu,
- rozbudzanie pasji uczniów,
- rozwój fizyczny młodzieży, co uzasadniać miało hasło *W zdrowym ciele zdrowy duch*.

W odpowiedzi na te postulaty w wielu państwach zaczęło się rozwijać świeckie szkolnictwo elementarne, a w Prusach wprowadzono obowiązek szkolny dla dzieci. Zaczęto również zakładać specjalistyczne szkoły kształcące nauczycieli oraz nowoczesne uczelnie, w których mieli się szkolić przyszli oficerowie i urzędnicy.

LITERATURA PIĘKNA I PRASA

Odpowiedzialność za szerzenie oświeceniowych idei spoczywała nie tylko na szkołach, lecz także w dużym stopniu na twórcach poezji i prozy. Literatura miała kształtować właściwe postawy i piętnować wady, a w tym celu musiała przede wszystkim docierać do możliwie szerokiego kręgu czytelników. Z tego względu twórcy chętnie sięgali po formy literackie stosunkowo przystępne, takie jak eseje, powieści i powiastki filozoficzne. Dydaktyczną wymowę powieści starano się uatrakcyjnić poprzez wprowadzenie do fabuły wątków przygodowo-fantastycznych. W Wielkiej Brytanii powstały najbardziej znane utwory tamtych czasów, których autorami byli:

- Daniel Defoe [czyt.: de**foł**] (*Przypadki Robinsona Crusoe*; czyt.: kru**zo**),
- Jonathan Swift [czyt.: dżonatan słift] (*Podróże Guliwera*).

Popularne stały się również gatunki typowo moralizatorskie, jak satyra czy bajka. Druga połowa XVIII w. wydała nowy nurt literacki – **sentymentalizm**. Skupiał się on na ukazywaniu ludzkiej uczuciowości oraz zachwalał powrót człowieka do natury i nawiązywanie przez niego silnej więzi z przyrodą.

Udoskonalenie i upowszechnienie drukarstwa oraz poszerzające się grono ludzi potrafiących czytać i pisać doprowadziły do zwiększenia nakładów **prasy drukowanej**. Gazety pełniły funkcje informacyjne i opiniotwórcze, były zatem dobrym narzędziem do propagowania idei oświeceniowych i krytykowania jej przeciwników. Czasopismem pełniącym taką misję stał się angielski „**The Spectator**" [czyt.: ze spekttejte]. Powstawały jednak wówczas także pierwsze dzienniki (np. wychodzący do dziś londyński „**The Times**") i czasopisma specjalistyczne.

W epoce oświecenia szczególnego znaczenia nabrały nieformalne, towarzyskie formy upowszechniania kultury oświeceniowej. Były nimi arystokratyczne i mieszczańskie **salony kulturalne**, w których dyskutowano o najnowszych dziełach literackich, słuchano koncertów bądź odczytów naukowych. Tego rodzaju aktywność prowadziły też kobiety. Czołowym salonem artystyczno-literackim Paryża kierowała madame Marie Geoffrin [czyt.: ma**dam** ma**ri** żo**frę**]. Do rozprzestrzeniania myśli oświeceniowej przyczyniali się też członkowie **lóż masońskich** (więcej o nich w ramce na s. 192).

CIEKAWOSTKA

Zimno – ciepło – gorąco

Anders Celsjusz

W XVIII w. podjęto próby opracowania uniwersalnego systemu mierzenia temperatury. Szwed **Anders Celsjusz** zauważył, że niezależnie od innych czynników woda zamarza zawsze w tej samej temperaturze, a temperatura wrzenia wody zależy od ciśnienia atmosferycznego. Ostatecznie Celsjusz zaproponował, aby pomiędzy wyznaczonymi w ten sposób punktami umieścić 100 stopni, przy czym 0 miało określać temperaturę wrzenia wody, a 100 – temperaturę jej zamarzania. Wkrótce jednak skalę odwrócono, nadając jej formę, którą posługujemy się do dziś. Wcześniej swoją skalę opracował urodzony w Gdańsku **Gabriel Fahrenheit** [czyt.: farenhajt]. Jego skala miała aż 212 stopni. Wartość 32°F określała moment topnienia lodu, a normalna temperatura ciała ludzkiego wynosiła 100°F. Skala nazwana jego nazwiskiem przyjęła się tylko w krajach anglosaskich.

Kapitan James Cook [1] zginął w trakcie swojej trzeciej wyprawy na skutek zatargu z mieszkańcami Hawajów. Na obrazie został przedstawiony jako rozjemca próbujący nie dopuścić do rozlewu krwi. Bliższa prawdzie wydaje się jednak pierwotna wersja dzieła, opracowana na podstawie relacji uczestników podróży, na której ukazano go podczas walki z karabinem w dłoniach.

▪ *akwarela, Wielka Brytania, XVIII w.*

WARTO WIEDZIEĆ

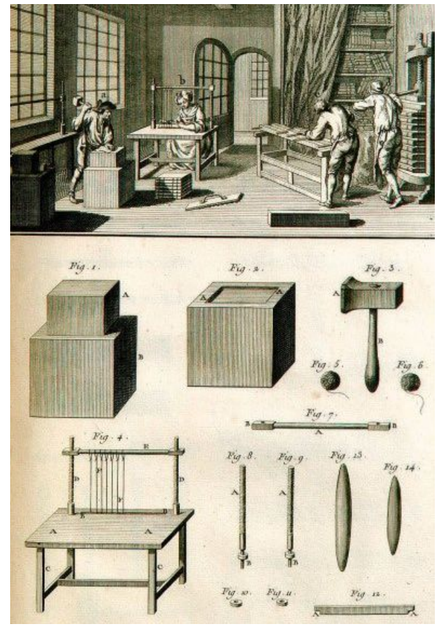
Wielka encyklopedia francuska

Inicjatorem *Wielkiej encyklopedii francuskiej* był księgarz André le Breton [czyt.: ą**dre** le bre**tą**]. Głównymi redaktorami uczynił filozofa i pisarza Denisa Diderota oraz matematyka i fizyka Jeana d'Alemberta [czyt.: żana dalamberta]. Hasła encyklopedii były tworzone przez najtęższe umysły francuskiego oświecenia, m.in. Woltera, Monteskiusza czy Rousseau. Szacuje się, że w ciągu trzech dekad pracy w gronie współpracowników znalazło się ok. tysiąca osób. Encyklopedia ukazywała się z pewnymi przerwami w latach 1751–1780. Wydano łącznie aż 35 obszernych ilustrowanych tomów.

Podjęto udaną próbę zebrania w jednym miejscu całego zasobu ówczesnej wiedzy ludzkiej, obejmującej też zagadnienia z historii, geografii, ustroju, religii czy medycyny. Autorzy krytykowali stanowy porządek społeczny, odziedziczony po feudalizmie, zabobony oraz nietolerancję wyznaniową.

Prace redakcyjne były czasowo wstrzymywane przez ingerencję państwowej i kościelnej cenzury, która starała się utrudniać lub zatrzymać powstawanie kolejnych tomów. Teksty w encyklopedii były bowiem głęboko przeniknięte duchem racjonalizmu i krytycyzmu, lecz zgodnie z atmosferą epoki oświecenia starano się szanować wszelkie poglądy. Dlatego wśród autorów haseł encyklopedycznych można znaleźć ludzi o różnych przekonaniach – katolików, deistów, ateistów, osoby świeckie i duchowne. Sam redaktor naczelny Diderot był zdeklarowanym ateistą, ale przyświecał mu cel obiektywnego przedstawiania zagadnień.

? Przedstaw założenia, jakie względem *Wielkiej encyklopedii francuskiej* mieli jej twórcy.

Ryciny wykorzystywano, aby zapoznać odbiorców encyklopedii z tymi zagadnieniami, które łatwiej było pokazać niż opisać. Na powyższej stronie przedstawiono pracę warsztatu guzikarskiego.

▪ *książka, Francja, XVIII w.*

LITERATURA POLITYCZNA

Upowszechnienie się gazet i czasopism oraz salonów kulturalnych umożliwiło z kolei rozwój piśmiennictwa politycznego. Jeszcze u schyłku XVII w. w pismach angielskiego filozofa **Johna Locke'a** [czyt.: dżona loka] pojawiło się nowatorskie hasło **praw naturalnych**, a więc niezbywalnych praw jednostki do życia, wolności i własności, które nie mogą być ograniczane przez żadną władzę. Towarzysząca jej koncepcja **umowy społecznej** – rozwijana również przez Denisa Diderota i Jeana-Jacques'a Rousseau – zakładała, że świecka władza zwierzchnia jest wynikiem układu zawartego pomiędzy rządzącymi a społeczeństwem. Z tego powodu obywatele, podporządkowując się władzy, mają prawo oczekiwać w zamian ochrony i sprawnej organizacji życia społecznego. Jednocześnie mogą także zerwać ten pakt, jeżeli rządzący przekraczają swoje uprawnienia. Kierując się tymi założeniami, domagano się zatem bardziej sprawiedliwych stosunków społecznych czy wręcz zlikwidowania przywilejów stanowych i odejścia od struktur społeczeństwa stanowego na rzecz równości wobec prawa i państwa obywatelskiego. Wskazywano na konieczność wprowadzenia absolutyzmu oświeconego, a nawet całkowitej likwidacji monarchii i ustanowienia **republiki**.

Praktyczne konsekwencje idei umowy społecznej rozwinął w swoich dziełach francuski myśliciel **Karol Monteskiusz** (*O duchu praw*). Zaproponował on koncepcję ustroju opartego na **trójpodziale władzy**:

- **władza ustawodawcza** (parlamenty) miała zajmować się uchwalaniem praw;
- **władza wykonawcza** (monarcha z rządem) miała wprowadzać prawo w życie i sprawować samodzielne rządy;
- **władza sądownicza** (sądy) miała dbać o egzekwowanie prawa i wymierzanie kar za łamanie ustalonego porządku.

Taki podział kompetencji miał zapewniać wzajemną kontrolę nad działaniami rządzących, zapobiegać tyranii i najlepiej zabezpieczać prawa poddanych.

IDEA ABSOLUTYZMU OŚWIECONEGO

Oświeceniowe hasła umowy społecznej i przysługujących każdemu człowiekowi jednakowych praw naturalnych pozostawały w sprzeczności z formą rządów, która dominowała w Europie na początku XVIII w. Mimo to szybko dostrzeżono, że właśnie w monarchii absolutnej możliwe jest sprawne przeprowadzenie gruntownych reform społecznych. Tak powstała koncepcja **absolutyzmu oświeconego**. Zakładała ona, że na tronie powinien zasiadać **władca oświecony** – wykształcony, sprawujący silne, mądre rządy dla dobra poddanych. Jego panowanie uznano za najwyższą formę służby państwu. Pod wpływem tej idei XVIII-wieczni monarchowie zaczęli wdrażać reformy ustroju, gospodarki, administracji i sądownictwa (więcej o absolutyzmie oświeconym na s. 240–242).

TEKST ŹRÓDŁOWY

MONTESKIUSZ O WOLNOŚCI I WŁADZY

Rozważania Monteskiusza w dziele *O duchu praw* o relacjach pomiędzy władzą, prawem i wolnością jednostki pozostają aktualne także współcześnie.

Co to jest wolność? Prawda, iż w demokracji lud robi jakoby to, co chce; ale wolność polityczna nie polega na tym, aby robić to, co się chce. W państwie, to znaczy w społeczności, w której są prawa, wolność może polegać jedynie na tym, aby móc czynić to, czego się winno chcieć, a nie być zmuszonym czynić tego, czego się nie powinno chcieć. Trzeba sobie wrazić w umysł, co to jest niepodległość i co to jest wolność. Wolność jest to prawo czynienia wszystkiego tego, na co ustawy pozwalają: gdyby zaś jeden obywatel mógł czynić to, czego one zabraniają, nie byłby już wolny, ponieważ inni posiadaliby z natury rzeczy tę samą możność.
[…] Demokracja i arystokracja nie są, z natury swojej, wolnymi państwami. Wolność polityczna istnieje jedynie w krajach umiarkowanych. Ale nie zawsze jest ona w państwach umiarkowanych. Jest w nich jedynie wówczas, kiedy się nie nadużywa władzy. Ale wiekuiste doświadczenie uczy, iż wszelki człowiek, który posiada władzę, skłonny jest jej nadużyć, posuwa się tak daleko, aż napotyka granice. […] Iżby nie można nadużywać władzy, trzeba, aby przez naturalną granicę rzeczy władza powściągała władzę. Ustrój może być taki, by nikt nie był zmuszony do czynienia rzeczy, których prawo nie nakazuje, i do zaniechania tych, których prawo dozwala.

Źródło: *Wybór tekstów źródłowych z historii powszechnej (do 1789 r.)*, oprac. M. Stolarczyk, Rzeszów 1978, s. 222.

? **1.** Określ, w jaki sposób autor definiuje pojęcie „wolności".
2. Wyjaśnij, jakie rozwiązanie prawne miało gwarantować zachowanie wolności przez jednostkę.

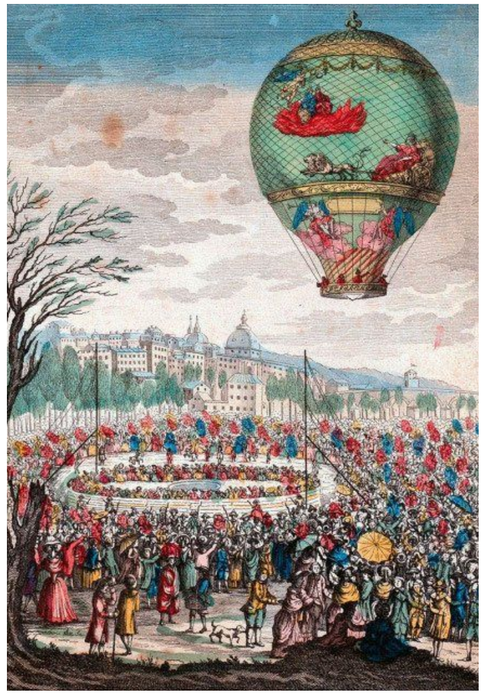

WARTO WIEDZIEĆ

Człowiek w przestworzach

Marzenie o uniesieniu człowieka w powietrze udało się spełnić w drugiej połowie XVIII w. Pierwszą konstrukcję zdolną do takiego lotu stworzyli francuscy wynalazcy i przemysłowcy, bracia **Jacques i Joseph Montgolfier** [czyt.: żak i żo**zef** mongo**fje**]. W 1783 r. przygotowany przez nich balon, po wypełnieniu rozgrzanym powietrzem, uniósł się na wysokość przeszło 1500 m. Wkrótce inny konstruktor zaprezentował udaną próbę lotu balonu wypełnionego wodorem. Te pierwsze próby i pokazy miały charakter bezzałogowy, lecz jeszcze w tym samym roku przeprowadzono lot, w którym „załogę" balonu stanowiły baran, kaczka i kogut. Udało im się wzbić na wysokość ok. 500 m, a całkowity sukces ich ekspedycji umożliwił przeprowadzenie pierwszego lotu człowieka. W tym wypadku starano się jednak trzymać bliżej ziemi i nie przekraczać wysokości 30 m.

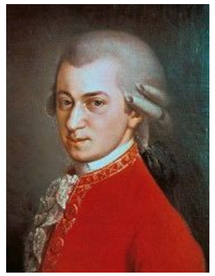
Pierwsze balony były bogato dekorowane, a ich loty budziły ogromne zainteresowanie i przyciągały tłumy gapiów. Nie brakowało również chętnych do odbycia lotów.
▪ *rycina, Francja, XVIII w.*

? Jakie obawy miał rozwiać eksperymentalny lot z załogą złożoną ze zwierząt?

POSTAĆ HISTORYCZNA

WOLFGANG AMADEUSZ MOZART

1756–1791

Kompozytor austriacki, jeden z najwybitniejszych twórców w dziejach muzyki. Zaczął koncertować w wieku 6 lat, odwiedzając wraz z ojcem i siostrą liczne europejskie dwory. Ostatecznie osiedlił się w Wiedniu, gdzie stworzył swoje największe arcydzieła. Podczas 35 lat życia skomponował przeszło 600 utworów, w tym 20 oper, z których większość jest regularnie wystawiana do dziś.

SZTUKA CZASÓW OŚWIECENIA

W pierwszej połowie XVIII w. w sztukach pięknych nadal utrzymywały się wpływy baroku i rokoka. Jednak podjęte wówczas wykopaliska archeologiczne w Herkulanum i Pompejach wywołały odrodzenie powszechnej fascynacji sztuką starożytnego Rzymu. Wkrótce barok zaczęto krytykować za schlebianie pospolitym gustom odbiorców i nastawienie wyłącznie na dostarczanie przyjemności, podczas gdy – zdaniem oświeceniowych myślicieli – rolą sztuki miało być promowanie określonych postaw i wartości. Zaczęto zatem naśladować wzorce architektury starożytnej, wznosząc obiekty wyraźnie nawiązujące do gmachów i świątyń greckich oraz rzymskich. Z kolei w sztukach plastycznych chętnie sięgano po tematy z historii starożytnej Grecji i Rzymu. Wydźwięk wielu dzieł był głęboko moralizatorski. Sławiono cnoty obywatelskie: niezłomność, honor, patriotyzm, wierność zasadom i przysięgom. W tym nurcie tworzył najsłynniejszy malarz tego czasu, Francuz **Jacques-Louis David** [czyt.: żak lu**i** da**wi**]. Rzeźbiarze naśladowali idealne proporcje i pozy posągów dłuta antycznych mistrzów.

Nowe formy – klasycystyczne – wprowadzono w muzyce. Najwybitniejszymi kompozytorami epoki byli **Wolfgang Amadeusz Mozart** [czyt.: mocart] (jego biogram powyżej) i Joseph Haydn [czyt.: jozef hajdn]. Rozwijał się również teatr. Powstawały sceny narodowe, dzięki którym spektakle mogli oglądać wszyscy chętni gotowi zapłacić za bilet, a nie tylko goście teatrów należących do królów czy możnych. Przedstawienia teatralne również często upowszechniały postawy obywatelskie.

SZTUKA KLASYCYSTYCZNA

W okresie oświecenia nastąpił w kulturze europejskiej kolejny zwrot w stronę sztuki starożytnej Grecji i Rzymu, dlatego dominujący styl nazwano **klasycyzmem**. Artyści powielali i rozwijali rozwiązania techniczne i kompozycyjne z czasów antyku, chętnie także sięgali po motywy i tematy mitologiczne. Przedstawiali również wzniosłe momenty z historii starożytnej i współczesnej. W architekturze i rzeźbie klasycystycznej ceniono równowagę, harmonię i symetrię. Obrazy często cechowała stonowana kolorystyka.

Psyche budzona przez pocałunek Kupidyna to dzieło jednego z najwybitniejszych rzeźbiarzy klasycyzmu – Włocha Antoniego Canovy [czyt.: kanowy]. W swoich pracach chętnie sięgał on po wątki mitologiczne.

- *rzeźba, Włochy, XVIII w.*

Gmach Starego Muzeum w Berlinie wzniesiono w latach 20. XIX w. Główną fasadę budynku zdobi monumentalna kolumnada, nawiązująca wprost do portyków okalających ateńską agorę.

- *fotografia współczesna, Berlin*

Przysięga Horacjuszy to obraz Jacques'a-Louisa Davida. Artysta ukazał przysięgę trzech braci, którzy przed walką ślubują ojcu zwyciężyć albo oddać życie za Rzym. Opowieść o Horacjuszach została zaczerpnięta z dzieła rzymskiego historyka Tytusa Liwiusza.

- *obraz, Francja, XVIII w.*

? Oceń, czym sztuka klasycystyczna przypomina sztukę renesansową, a czym się od niej różni.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób rozwinęła się edukacja w czasach oświecenia.
2. Przedstaw, jak powinno się zmienić społeczeństwo według oświeceniowych myślicieli.
3. Oceń, czy oczekiwania stawiane w oświeceniu artystom poszerzały, czy ograniczały ich możliwość ekspresji. Uzasadnij swoje stanowisko.

DLA ZAINTERESOWANYCH

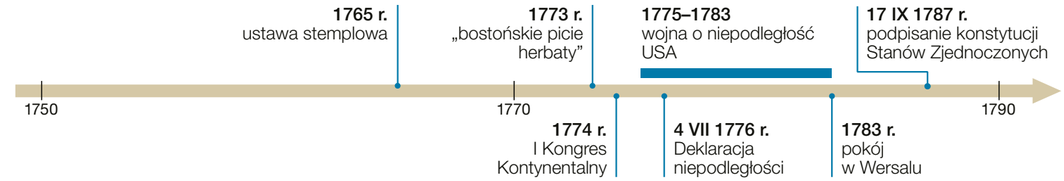
P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1989.
U. Im Hof, *Europa oświecenia*, tłum. M. Łukasiewicz, Warszawa 1995.

3 POWSTANIE STANÓW ZJEDNOCZONYCH

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny i skutki amerykańskiej wojny o niepodległość,
- ustrój Stanów Zjednoczonych,
- wkład Polaków w walkę o niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki.

KOLONIE BRYTYJSKIE W NOWYM ŚWIECIE

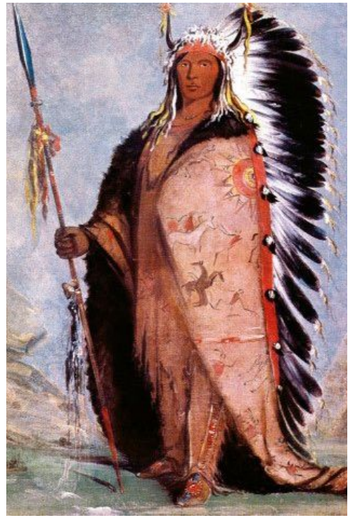
W połowie XVIII w. Wielka Brytania posiadała na wschodnim wybrzeżu Ameryki Północnej 13 kolonii, które sąsiadowały z posiadłościami francuskimi i hiszpańskimi oraz terenami w pełni kontrolowanymi wyłącznie przez plemiona indiańskie. Kolonie brytyjskie zamieszkiwali głównie Anglicy, Irlandczycy, Szkoci i Niemcy, a także czarnoskórzy niewolnicy przywiezieni z Afryki. Tworzyli oni społeczność wielonarodową oraz wielowyznaniową, utrzymującą się głównie z rolnictwa i rzemiosła. Na północy dominowały mniejsze gospodarstwa farmerów, natomiast na południu prężnie rozwijały się wielkie plantacje produkujące bawełnę oraz tytoń z wykorzystaniem pracy niewolniczej. Poszczególnymi koloniami w imieniu Korony Brytyjskiej zarządzali mianowani przez monarchę urzędnicy – **gubernatorzy**, ale pewien wpływ na ich funkcjonowanie miały także lokalne parlamenty, złożone z przedstawicieli miejscowej elity. Gospodarka kolonii opierała się na kontaktach handlowych z metropolią. Produkowane tu towary (bawełnę, tytoń) i wydobywane surowce wywożono na Wyspy Brytyjskie, skąd z kolei sprowadzano dobra pochodzące z innych kolonii imperium brytyjskiego – przede wszystkim herbatę, papier, przedmioty luksusowe i towary włókiennicze.

WARTO WIEDZIEĆ

Plemiona indiańskie w Ameryce Północnej

Rdzennymi mieszkańcami Ameryki Północnej byli Indianie, dzielący się na szereg plemion. Spośród nich za najliczniejsze uznaje się zamieszkujących w rejonie Wielkich Jezior Irokezów i Huronów oraz zajmujących obszary w głębi kontynentu Dakotów (Siuksów), Czejenów, Komanczów, Apaczy i Nawaho. Poszczególne plemiona różniły się znacznie kulturą i gospodarką. Wybuchały między nimi liczne konflikty, co znacznie ułatwiło osadnikom z Europy zajęcie ich ziem. Ponadto Europejczycy przywlekli do Ameryki nieznane tam dotąd choroby (m.in. ospę, gruźlicę czy tyfus), które zdziesiątkowały ludność indiańską.

? Wymień czynniki, które przyczyniły się do spadku liczby rdzennej ludności w Ameryce Północnej.

Czarna Skała, wódz Siuksów, został przedstawiony na portrecie w tradycyjnym stroju i z włócznią.

- *obraz, Stany Zjednoczone, XIX w.*

KONFLIKT Z WŁADZAMI BRYTYJSKIMI

Wyraźne zmiany w położeniu mieszkańców kolonii przyniosła wojna toczona pomiędzy Francją a Wielką Brytanią w latach 1756–1763. W jej wyniku Brytyjczycy przejęli terytoria francuskie w Ameryce Północnej, czyli Kanadę. Zwycięstwo to oznaczało jednak konieczność zwiększania sił wojskowych do ochrony pogranicza przed Indianami. Ponieważ Wielka Brytania borykała się wówczas z licznymi problemami finansowymi i gospodarczymi, kosztami utrzymania armii postanowiono obciążyć mieszkańców kolonii. W tym celu podniesiono podatki i ograniczano możliwość produkcji w koloniach, tak aby jej mieszkańców zmusić do zakupu droższych i obłożonych dodatkowymi opłatami towarów z europejskiej metropolii. O ile zwiększenie obciążeń finansowych podczas wojny z Francją nie budziło większego sprzeciwu, o tyle dalsze podnoszenie opłat, już po zakończeniu walk, spotkało się z ostrym protestem kolonistów.

Największe oburzenie wywołała ogłoszona w 1765 r. **ustawa stemplowa** (*Stamp Act*), która wprowadzała opłaty od wystawiania wszelkich dokumentów. Zdecydowany protest kolonistów, którzy uznawali, że parlament brytyjski nie miał prawa nakładania nowych obciążeń bez ich zgody, wpłynął ostatecznie na zniesienie tej ustawy. Jednak już w 1767 r. władze metropolii podniosły cła na towary importowane do Ameryki Północnej, a protesty kolonistów krwawo stłumiono (zob. ilustracja u dołu po lewej). W 1773 r. rząd brytyjski ogłosił ustawę o herbacie, która zapewniała Kompanii Wschodnioindyjskiej monopol na jej sprzedaż w koloniach.

CIEKAWOSTKA

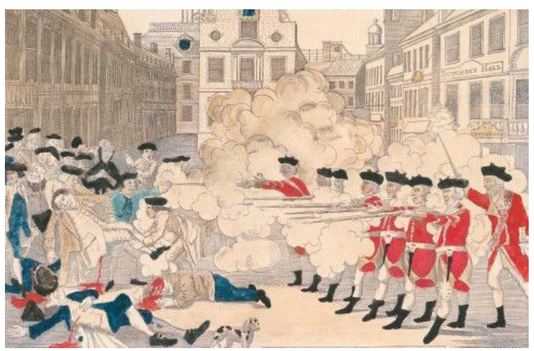
Thomas Paine i *Zdrowy rozsądek*

Idea całkowitego oderwania kolonii od Wielkiej Brytanii zyskała dużą popularność dzięki broszurce *Zdrowy rozsądek*, opublikowanej przez Thomasa Paine'a [czyt.: tomasa pejna] w 1776 r. Napisana sugestywnym językiem, oskarżała brytyjskiego króla o nadużycia i wskazywała korzyści z ogłoszenia niepodległości. Jednym z argumentów na rzecz zerwania zależności od metropolii było to, że niewielka wyspa nie powinna rządzić całym kontynentem. Hasła głoszone przez Paine'a wzbudziły żywą dyskusję w prasie, co dodatkowo zwiększyło popularność jego dzieła. W ciągu trzech miesięcy rozeszło się ono w 100 tys. egzemplarzy, a do końca wojny o niepodległość mogło osiągnąć nawet półmilionowy nakład.

Thomas Paine został przedstawiony na pomniku z piórem w dłoni i drugim spośród swoich najbardziej znanych dzieł – zatytułowanym *Prawa człowieka*. Ta opublikowana w Wielkiej Brytanii rozprawa również cieszyła się ogromnym powodzeniem.

▪ *pomnik, Wielka Brytania, XX w.*

Masakra bostońska, do której doszło 5 marca 1770 r., pogorszyła i tak złe relacje pomiędzy władzami brytyjskimi a mieszkańcami amerykańskich kolonii. Żołnierze brytyjscy podczas protestu przeciwko nowym podatkom zastrzelili pięciu demonstrantów, a kilku innych zostało rannych.

▪ *rycina, Ameryka Północna, XVIII w.*

„Bostońskie picie herbaty", do którego doszło w 1773 r., zaogniło konflikt pomiędzy mieszkańcami kolonii i władzami metropolii. Dzięki ustawie o herbacie Kompania Wschodnioindyjska uzyskała monopol na handel tym produktem. Zostało to uznane za zagrożenie dla wolności gospodarczych kolonii.

▪ *grafika, Wielka Brytania, 1789 r.*

Tym razem mieszkańcy kolonii nie ograniczyli się do protestów i bojkotu towarów importowanych z Wielkiej Brytanii, lecz zdecydowali się na inną formę wyrażenia swojego sprzeciwu. Grupa mieszkańców Bostonu w przebraniu Indian wtargnęła na pokład statku brytyjskiego i zatopiła cały ładunek herbaty. Tak zwane „**bostońskie picie herbaty**" wywołało represje wobec całej kolonii Massachusetts:

- zamknięto port w Bostonie,
- zawieszono działalność lokalnego samorządu,
- na kolonistów nałożono obowiązek zapewnienia kwater dla 10 tys. żołnierzy.

Dodatkowo władze metropolii zadecydowały o przyłączeniu do Kanady nieskolonizowanych jeszcze terenów leżących na zachód od buntujących się kolonii. Dotkliwie uderzało to w interesy ich mieszkańców.

Narastające konflikty z metropolią i groźba otwartej wojny skłoniły kolonistów do ściślejszego współdziałania. W **1774 r.** w Filadelfii odbył się zjazd przedstawicieli 12 kolonii brytyjskich, określany mianem **I Kongresu Kontynentalnego**. Jego uczestnicy:

- zadecydowali o powołaniu milicji, czyli oddziałów samoobrony;
- potępili represyjne ustawy władz brytyjskich;
- utrzymali bojkot towarów brytyjskich;
- uchwalili deklarację wierności wobec króla Jerzego III;
- zobowiązali się pokryć koszty związane z wydarzeniami w Bostonie.

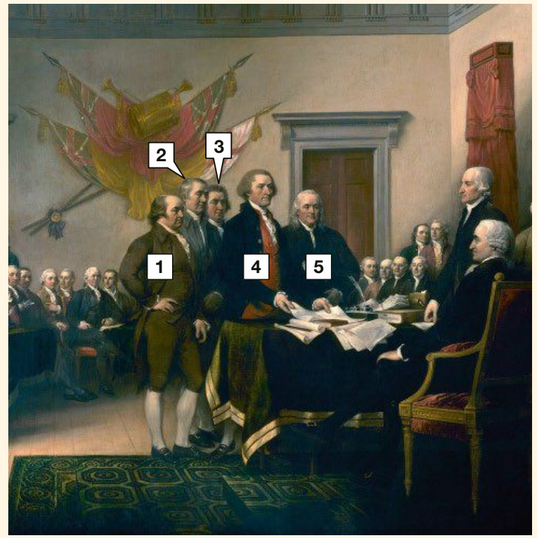
TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA NIEPODLEGŁOŚCI Z 4 LIPCA 1776 ROKU

Dokument opracowany przez Thomasa Jeffersona [czyt.: tomasa dżefersona], a uchwalony przez II Kongres Kontynentalny w Filadelfii, uzasadniał zerwanie więzów łączących 13 kolonii brytyjskich w Ameryce Północnej z Wielką Brytanią.

Uważamy za niezbite i oczywiste następujące prawdy: że wszyscy ludzie stworzeni zostali równymi sobie; że Stwórca udzielił im pewnych praw niezbywalnych, w których rzędzie na pierwszym miejscu należy postawić prawo do życia, do wolności i poszukiwania szczęścia; celem zapewnienia sobie tych praw ludzie ustanowili między sobą rządy, których władza wypływa ze zgody rządzonych; że ilekroć jakakolwiek forma rządu sprzeciwiała się celowi, w jakim była ustanowiona, naród ma prawo zmienić ją lub znieść zupełnie i ustanowić rząd nowy na takich zasadach i na takiej organizacji władz oparty, jakie mu się wydadzą najodpowiedniejszymi do zapewnienia własnego bezpieczeństwa i pomyślności. Wprawdzie roztropność nakazuje nie zmieniać od dawna ustalonych rządów dla błahych i przemijających przyczyn [...]. *Lecz jeśli długi szereg nadużyć i przywłaszczeń, dążący wciąż do jednego celu, wykazuje jawny zamiar narzucenia dawnemu narodowi jarzma absolutnego despotyzmu, naród ten ma nie tylko prawo, lecz i obowiązek obalenia podobnego rządu i zawarowania swego bezpieczeństwa na przyszłość za pomocą nowych rękojmi* [...]. *Dzieje panowania teraźniejszego króla Wielkiej Brytanii są jednym pasmem niesprawiedliwości i przywłaszczeń, dążących jawnie do rozciągnięcia nad tymi koloniami nieograniczonej tyranii.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 470–472.

Deklaracja niepodległości to obraz Johna Trumbulla [czyt.: dżona trembela], ukazujący moment, gdy na forum II Kongresu Kontynentalnego treść tego dokumentu przedstawiają jego autorzy: John Adams [1], Roger Sherman [czyt.: rodżer szerman] [2], Robert Livingston [czyt.: liwinston] [3], Thomas Jefferson [4] i Benjamin Franklin [5].

▪ *obraz, Stany Zjednoczone, 1819 r.*

? 1. Podaj, do jakich idei oświeceniowych odwoływali się twórcy deklaracji.
2. Przedstaw argumenty, którymi autorzy deklaracji uzasadniali wystąpienie mieszkańców kolonii przeciw władzy Wielkiej Brytanii.

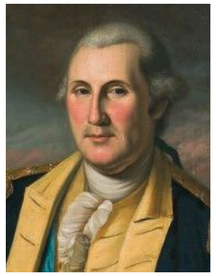
WOJNA O NIEPODLEGŁOŚĆ

Mimo pojednawczych gestów Kongresu formowanie milicji i gromadzenie broni przez mieszkańców kolonii nieuchronnie prowadziło do wybuchu rewolucji. Do pierwszego starcia pomiędzy siłami kolonistów i regularną brytyjską armią doszło w **1775 r.** pod **Lexington** [czyt.: legzinton]. Niedługo później w Filadelfii rozpoczęły się obrady **II Kongresu Kontynentalnego**. Jedną z jego pierwszych decyzji było przekształcenie oddziałów milicji w regularną **Armię Kontynentalną** i powierzenie jej dowództwa gen. **Jerzemu Waszyngtonowi**. Zmiana ta nie wpłynęła jednak istotnie na sytuację wojsk kolonistów, która była bardzo trudna. Żołnierzom brakowało nie tylko broni i mundurów, lecz często też żywności. Same oddziały zbierały się i rozchodziły w zależności od pory roku i sytuacji na froncie. Mimo to kolejne krwawe starcia z wojskami metropolii prowadziły do radykalizacji nastrojów i żądań. Ostatecznie **4 lipca 1776 r.** Kongres uchwalił **Deklarację niepodległości**, w której zerwano zależność dotychczasowych kolonii od Wielkiej Brytanii (więcej o tym w tekście źródłowym na s. 201).

POSTAĆ HISTORYCZNA

JERZY WASZYNGTON

1732–1799

Amerykański generał, polityk oraz pierwszy prezydent Stanów Zjednoczonych. Był dowódcą Armii Kontynentalnej. W 1781 r. przyjął kapitulację wojsk brytyjskich pod Yorktown. Przewodniczył Federalnej Konwencji Konstytucyjnej, która opracowała tekst konstytucji Stanów Zjednoczonych. Jako prezydent nowo powstałego państwa dbał o rozwój gospodarczy kraju oraz umacnianie ustroju. Był federalistą, czyli zwolennikiem zacieśniania więzów przez stany. Za jego prezydentury Stany Zjednoczone rozpoczęły politykę izolacjonizmu, czyli unikania zaangażowania w konflikty toczone w Europie.

WALKI O NIEPODLEGŁOŚĆ STANÓW ZJEDNOCZONYCH

?

1. Wymień zwycięskie bitwy wojsk amerykańskich z okresu rewolucji.
2. Wymień państwa, które wspierały Amerykanów podczas walk o niepodległość.

Jerzy Waszyngton 1 i francuski generał Jean-Baptiste Rochambeau [czyt.: żą ba**tist** roszam**bo**] 2 wydają ostatnie rozkazy przed bitwą pod Yorktown. Starcie zakończyło się kapitulacją armii brytyjskiej i było ostatnią bitwą podczas tej wojny na terenie Stanów Zjednoczonych.

- *obraz, Stany Zjednoczone, 1836 r.*

Zgodnie z deklaracją w miejsce dawnych kolonii wprowadzono niezależne stany (państwa), które w przyszłości miały utworzyć **państwo federacyjne** o nazwie **Stany Zjednoczone Ameryki**.

Ogłoszenie Deklaracji niepodległości nie wpłynęło jednak bezpośrednio na prowadzone walki. Latem 1776 r. Brytyjczycy przerzucili do Ameryki liczne oddziały, które zapewniły im przewagę nad siłami Waszyngtona. Sytuacja odwróciła się dopiero po zwycięstwie kolonistów w bitwie **pod Saratogą** w **1777 r.**

Strzelcy amerykańskiej milicji nie mieli jednolitego uzbrojenia ani umundurowania. Ich podstawową bronią były strzelby myśliwskie 1. Niektóre z nich miały znakomitą celność i zasięg (nawet do 250 m), dzięki czemu strzelcy potrafili przerzedzić szeregi Brytyjczyków, zanim ci zbliżyli się na odległość strzału ze standardowej strzelby wojskowej. Zakładano rodzaj prostych kaftanów, zwanych szustokorami 2, a na stopach często noszono mokasyny 3.

W kolejnych latach pomocy Amerykanom udzieliła Francja, która uznała niepodległość Stanów Zjednoczonych. Wysłała na kontynent amerykański korpus swoich wojsk, a dodatkowo podjęła walkę na morzach z brytyjską flotą. Po stronie kolonistów opowiedziały się także Hiszpania i Holandia oraz rzesze ochotników przybywających do Ameryki z całej Europy. Rosnąca liczba przeciwników stanowiła coraz większe wyzwanie dla brytyjskiej armii. Zwycięstwo rewolucjonistów w bitwie **pod Yorktown** [czyt.: jorktałn] w **1781 r.** ostatecznie przesądziło o losach wojny. W **1783 r.** podpisano **pokój w Wersalu**, na mocy którego Brytyjczycy uznali niepodległość **Stanów Zjednoczonych Ameryki**.

KONSTYTUCJA STANÓW ZJEDNOCZONYCH

Nowo powstała republika pozostawała początkowo luźną federacją stanów, z których każdy miał własne prawa i organy władzy oraz prowadził odrębną politykę. Wypracowanie zasad współdziałania między nimi nie było jednak łatwe, a ostre spory dotyczyły zarówno uprawnień tworzonych władz centralnych, jak i kwestii społecznych: zniesienia niewolnictwa czy powszechności praw wyborczych. Ostatecznie **konstytucja Stanów Zjednoczonych** została podpisana **17 września 1787 r.**

Konstytucja wcielała w życie monteskiuszowski trójpodział władzy (zob. s. 196). Władzę ustawodawczą miał odtąd sprawować **Kongres** złożony z **Senatu** i **Izby Reprezentantów**. Do Senatu wchodziło po dwóch przedstawicieli z każdego stanu, a do Izby Reprezentantów każdy stan wybierał liczbę kongresmenów proporcjonalną do liczby jego ludności. Prawa wyborcze uzależniono zasadniczo od **cenzusu majątkowego**, czyli od zamożności, a nie pochodzenia społecznego.

Obraz *Wolność zachęcająca do emancypacji czarnoskórych* jest pierwszym dziełem apelującym o zniesienie niewolnictwa w Stanach Zjednoczonych. W niektórych północnych stanach zlikwidowano je już w drugiej połowie XVIII w. Natomiast w stanach południowych funkcjonowało ono do zakończenia wojny secesyjnej i wprowadzenia XIII poprawki do konstytucji, czyli do 1865 r.

▪ *obraz, Stany Zjednoczone, 1792 r.*

Władzę wykonawczą sprawował **prezydent**, wybierany na czteroletnią kadencję. Do jego uprawnień należało:

- prawo powoływania i odwoływania ministrów, mianowania oficerów i sędziów Sądu Najwyższego,
- prawo weta wobec ustaw Kongresu,
- zwierzchnictwo nad siłami zbrojnymi.

Zgodnie z oświeceniowymi ideami prezydent nie był nieusuwalny – prawo odsunięcia go od władzy otrzymał Kongres. Z czasem doszło do ukształtowania się systemu dwupartyjnego w Kongresie:

- federaliści (od XIX w. republikanie) – domagali się dużych kompetencji dla urzędów federalnych i równouprawnienia Afroamerykanów;
- antyfederaliści (demokraci) – popierali większą samodzielność stanów i sprzeciwiali się zniesieniu niewolnictwa.

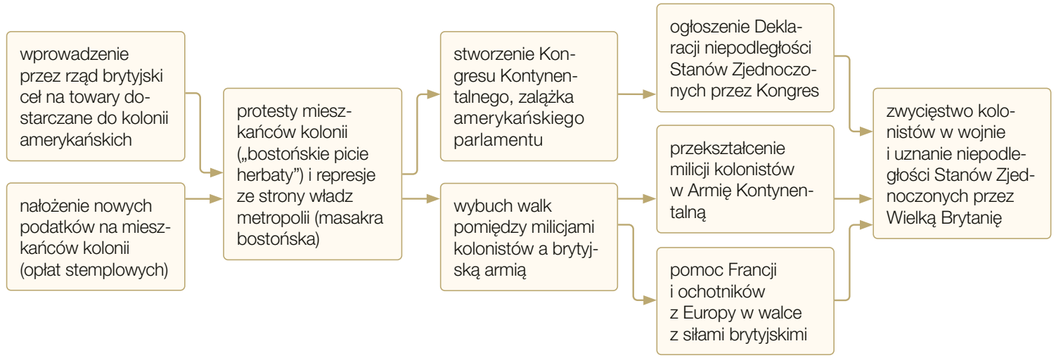
Na mocy ustawy zasadniczej powołano również **Sąd Najwyższy**. Do jego kompetencji należało m.in. rozstrzyganie sporów między stanami oraz interpretacja konstytucji i ocena zgodności nowych praw z jej treścią.

Powstałe państwo stało się **federacją** (łac. *foedus* – 'związek') stanów, które zachowały dużą autonomię, własne prawa, sądy, administrację i władze wykonawcze. Jednakże za politykę zagraniczną, funkcjonowanie armii i finansów odpowiadał odtąd wspólny **rząd federalny** (centralny).

Pierwszym prezydentem Stanów Zjednoczonych wybranym zgodnie z przyjętą konstytucją został w 1787 r. Jerzy Waszyngton. Za jego rządów Kongres wprowadził 10 poprawek do konstytucji, określanych mianem **Karty Praw**. Gwarantowały one podstawowe swobody obywatelskie, w tym wolność wyznania, sumienia, zgromadzeń, słowa i druku, nienaruszalność własności prywatnej, prawo do sprawiedliwego procesu, jak również prawo do noszenia broni.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak doszło do powstania Stanów Zjednoczonych?

POLACY W WALCE O NIEPODLEGŁOŚĆ STANÓW ZJEDNOCZONYCH

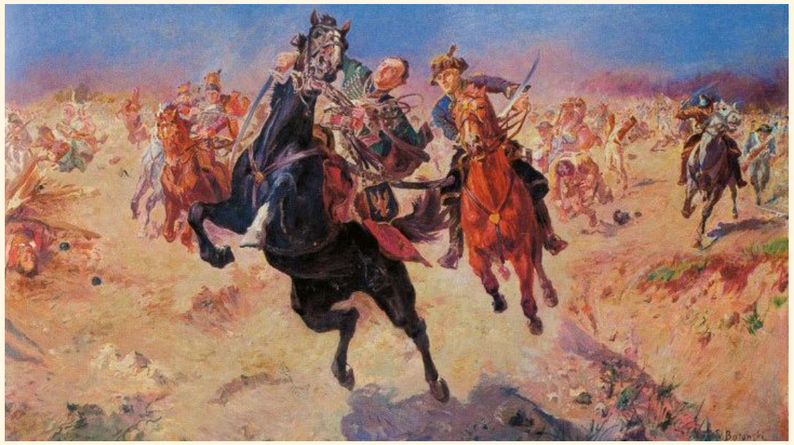
W toczonych w trakcie rewolucji amerykańskiej walkach wzięli udział Polacy i Amerykanie polskiego pochodzenia. Przyjmuje się, że było to sto kilkadziesiąt osób. W tej liczbie znalazło się 15 oficerów ochotników, w większości byłych konfederatów barskich. Szczególną rolę odegrali dwaj z nich: Tadeusz Kościuszko oraz Kazimierz Pułaski (więcej o nich na s. 249 i 269). Kościuszko – absolwent założonej przez Stanisława Augusta Poniatowskiego Szkoły Rycerskiej – cieszył się opinią wybitnego projektanta fortyfikacji oraz inżyniera wojennego. Szczególne zasługi odniósł w przełomowej bitwie pod Saratogą. Przeprowadzone przez niego dokładne rozpoznanie terenu w znacznym stopniu przyczyniło się do zwycięstwa Amerykanów. W uznaniu dla jego umiejętności powierzono mu zaprojektowanie kluczowego dla działań wojskowych fortu w West Point [czyt.: łest point]. W 1783 r. został awansowany na generała brygady armii amerykańskiej.

Z kolei Pułaski zaangażował się w tworzenie oddziałów amerykańskiej kawalerii walczącej przeciwko Anglikom, a sam dowodził oddziałem zwanym Legionem Pułaskiego. Został śmiertelnie ranny podczas szarży pod Savannah [czyt.: sawana] 11 października 1779 r. Od 1929 r. corocznie w dniu jego śmierci w Stanach Zjednoczonych obchodzony jest Dzień Pamięci Generała Pułaskiego.

Pomnik Tadeusza Kościuszki w Waszyngtonie przedstawia bohatera wojny o niepodległość w amerykańskim mundurze z mapą fortyfikacji Saratogi w prawej dłoni i szablą w lewej.

▪ *fotografia współczesna, Stany Zjednoczone*

Śmierć Pułaskiego pod Savannah to obraz przedstawiający śmierć bohatera dwóch narodów na polu walki podczas oblężenia tego miasta 11 października 1779 r.

▪ *obraz, Polska, XX w.*

? Wymień najważniejsze zasługi Kazimierza Pułaskiego w walce o niepodległość Stanów Zjednoczonych.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie czynniki doprowadziły do otwartej wojny brytyjskich kolonii z metropolią.
2. Oceń, jaką rolę w toczonych działaniach odegrało ogłoszenie Deklaracji niepodległości.
3. Scharakteryzuj ustrój Stanów Zjednoczonych.

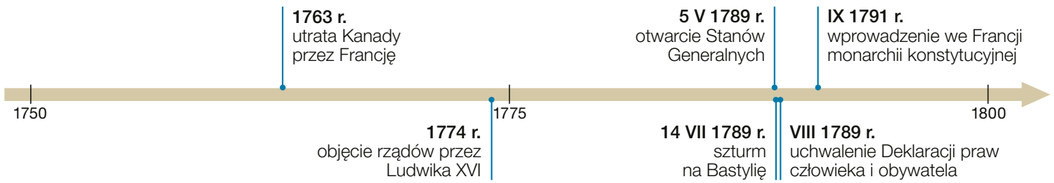
DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Jenkins, *Historia Stanów Zjednoczonych*, tłum. A. Oksiuta, Kraków 2009.
Z. Sułek, *Polacy w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych 1775–1783*, Warszawa 1976.

4 REWOLUCJA FRANCUSKA

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny rewolucji francuskiej,
- przebieg rewolucji francuskiej w latach 1789–1791,
- postanowienia francuskiej konstytucji z 1791 r.

FRANCJA ZA LUDWIKA XVI

Zaprowadzony w XVII w. ustrój monarchii absolutnej utrzymywał się we Francji również w kolejnym stuleciu. W XVIII w. było to najludniejsze państwo w Europie. Dysponowało jedną z większych armii lądowych i jedną z najpotężniejszych flot morskich, a dodatkowo posiadało rozległe kolonie. Poza tym Francja była także kulturalnym i intelektualnym centrum Europy, a językiem francuskim posługiwały się elity całego kontynentu.

Korzystna sytuacja królestwa zachwiała się jednak w połowie stulecia, gdy udział w wojnie doprowadził do utraty przez Francję wielu posiadłości kolonialnych w Ameryce Północnej oraz Indiach. Straty te znacznie uszczupliły wpływy do skarbu państwa, co nie powstrzymało **Ludwika XVI** przed zaangażowaniem się w amerykańską wojnę o niepodległość. Ta zwycięska, ale bardzo kosztowna wojna na morzu i odległych lądach nie przyniosła Francji korzyści politycznych i gospodarczych. Ponadto na kraj spadły powtarzające się w kolejnych latach **klęski nieurodzaju**, które spowodowały znaczne zmniejszenie produkcji rolnej i tym samym – dochodów chłopów. Uderzało to również w produkcję wyrobów rzemieślniczych, bo pozbawieni środków mieszkańcy wsi nie mieli za co kupować innych dóbr. W efekcie wzrosło bezrobocie, obniżeniu uległy pensje pracowników, w miastach pojawił się głód, a dodatkowo topniały także wpływy państwa.

Nie wszystkie grupy społeczne jednakowo odczuwały skutki kryzysu. Ówczesne społeczeństwo francuskie było bowiem nadal podzielone – tak jak w średniowieczu – na **trzy stany**:

- stan pierwszy – duchowieństwo,
- stan drugi – szlachtę,
- stan trzeci – mieszczaństwo i chłopstwo.

Stan pierwszy i drugi decydowały o losach państwa, ale to trzeci ponosił koszty jego utrzymania (więcej o sytuacji trzech stanów na schemacie w ramce na s. 207). Katastrofalny stan finansów monarchii kontrastował z wystawnym życiem dworu, który nadal funkcjonował tak, jak w czasach największej świetności. Wydatki na utrzymanie Wersalu i rzeszy jego mieszkańców pochłaniały ok. 15% dochodów Francji, co budziło wzmagającą się wściekłość ubożejących poddanych. Rozrzutność wypominano szczególnie żonie Ludwika XVI – **Marii Antoninie**, którą oskarżano także o rozmaite skandale obyczajowe. Sam monarcha

POSTAĆ HISTORYCZNA

LUDWIK XVI

1754–1793

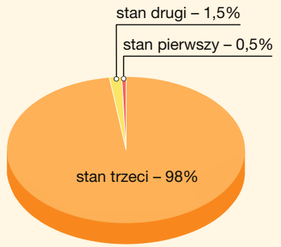
Król Francji z dynastii Burbonów. Okres jego panowania to czasy kryzysu gospodarczego monarchii francuskiej. By zaradzić trudnej sytuacji, zwołał po 175 latach Stany Generalne. Jednak próby reform, na które musiałby zdobyć dodatkowe środki finansowe, zakończyły się wybuchem rewolucji. Początkowo próbował współpracować z siłami rewolucyjnymi, lecz później zdecydował się skorzystać z pomocy innych władców. Po próbie ucieczki z kraju został zdetronizowany, skazany na śmierć i ścięty na gilotynie. W ten sam sposób stracono jego żonę – Marię Antoninę.

FRANCUSKIE SPOŁECZEŃSTWO STANOWE

System społeczny we Francji od setek lat zasadniczo się nie zmieniał i stał w sprzeczności wobec coraz popularniejszych tam idei oświecenia.

Podział społeczeństwa francuskiego na stany w XVIII wieku

SPOŁECZEŃSTWO FRANCUSKIE U SCHYŁKU MONARCHII

STAN PIERWSZY
- duchowieństwo
- nie płaciło podatków
- miało liczne przywileje polityczne i gospodarcze
- miało prawo do obejmowania najwyższych stanowisk urzędniczych i kościelnych
- było właścicielami dużej części ziem

STAN DRUGI
- arystokracja i szlachta
- nie płaciły podatków
- miały liczne przywileje polityczne i gospodarcze
- miały wyłączne prawo do obejmowania najwyższych stanowisk urzędniczych, kościelnych i wojskowych
- były właścicielami dużej części ziem

STAN TRZECI
- chłopi i mieszczanie – w tej grupie byli zarówno ludzie najbiedniejsi (bezrolni chłopi, robotnicy i miejska biedota), jak i bogaci, czyli **burżuazja** (bankierzy, kupcy, właściciele zakładów produkcyjnych, zamożni rzemieślnicy, lekarze i prawnicy)
- byli obciążeni podatkami
- nie mieli praw politycznych

? Oceń, której grupie stanu trzeciego mogło najbardziej zależeć na przeprowadzeniu reform.

również nie cieszył się autorytetem, a planowanych działań nie potrafił doprowadzić do końca. W efekcie nie powiodły się m.in. rozpoczęte przez jego ministrów reformy systemu podatkowego, którym skutecznie przeciwstawiły się szlachta i duchowieństwo.

ZWOŁANIE STANÓW GENERALNYCH

Podejmowane przez królewskich ministrów próby reform sprawiły, że wiadomości o kryzysie finansowym państwa dotarły do społeczeństwa. W odpowiedzi zaczęto się domagać zwołania **Stanów Generalnych** – zgromadzenia złożonego z przedstawicieli wszystkich trzech stanów, które jako reprezentacja całego narodu mogłoby podjąć decyzje o naprawie finansów Francji. Monarcha uległ ostatecznie tym żądaniom i ogłosił, że obrady tego gremium rozpoczną się w maju 1789 r.

Okres poprzedzający posiedzenie upłynął w napiętej atmosferze. W toku dyskusji ustalono, że stan pierwszy i drugi wybiorą po 300 przedstawicieli, a stan trzeci – 600, co miało odzwierciedlać jego liczebną przewagę we francuskim społeczeństwie. Wybory delegatów miały charakter powszechny i wpłynęły na ożywienie publicystyki. Powstał wówczas program ideowy stanu trzeciego, którego reprezentanci zaczęli żądać:

- udziału we władzy,
- poprawy położenia materialnego,
- możliwości społecznego awansu,
- zniesienia przywilejów pierwszego i drugiego stanu.

Trzy stany zostały ukazane na karykaturze z okresu poprzedzającego rewolucję francuską. Duchowieństwo [1] i szlachta [2] siedzą na plecach przedstawiciela trzeciego stanu [3], w tym przypadku chłopa podpierającego się motyką. W ten sposób zobrazowano wyzysk, jaki dotykał w monarchii francuskiej ogromną większość społeczeństwa.

▪ *kolorowana rycina, Francja, XVIII w.*

Uroczyste otwarcie Stanów Generalnych nastąpiło **5 maja 1789 r.** w Wersalu. Prace rozpoczęły się od konfliktu o zasady obradowania. W przeszłości każdy stan obradował oddzielnie i dysponował jednym głosem. Takie rozwiązanie zapewniało stałą przewagę duchowieństwa i szlachty (dwa głosy) nad stanem trzecim (jeden głos). Dlatego członkowie tego ostatniego zaczęli się domagać wspólnych obrad i głosowań na zasadzie: jeden przedstawiciel – jeden głos. Propozycja ta została odrzucona, jednak część posłów pochodzących z duchowieństwa i szlachty zaczęła obradować razem ze stanem trzecim.

Brak kompromisu zachęcił reprezentantów stanu trzeciego do podjęcia bardziej zdecydowanych działań. Uznając siebie za delegatów 98% społeczeństwa, 17 czerwca 1789 r. ogłosili się oni **Zgromadzeniem Narodowym**. W odpowiedzi król próbował uniemożliwić im dalsze prace poprzez zamknięcie głównej sali obrad, ale wówczas przeniesiono je po prostu do pobliskiej sali do gry w piłkę. Determinacja okazana przez deputowanych ze stanu trzeciego zmusiła Ludwika XVI do wydania zgody na wspólne prowadzenie dalszych obrad. Ich uczestnicy stawiali sobie teraz za cel szeroko zakrojoną reformę ustroju. Dlatego 9 lipca 1789 r. ogłoszono powstanie **Zgromadzenia Konstytucyjnego** (tzw. **Konstytuanty**), którego główną misją było opracowanie konstytucji.

WYBUCH REWOLUCJI

Polityczne sukcesy przedstawicieli trzeciego stanu budziły żywe emocje wśród mieszkańców Paryża, jednak zaczęły do nich docierać informacje o koncentracji wojsk królewskich pod Wersalem. Zostało to odczytane jako zapowiedź uderzenia na stolicę, w której obradowała Konstytuanta. W efekcie w mieście wybuchły zamieszki, a jego mieszkańcy zaczęli tworzyć własne oddziały – milicje. Masowo wstępowali do nich najubożsi paryżanie, tzw. **sankiuloci** (fr. *sans-culottes*; czyt.: są kju**lots** – dosłownie: bez krótkich spodni; zob. ilustrację na s. 211). **14 lipca 1789 r.** wielotysięczny tłum uderzył na miejski arsenał, a następnie – już uzbrojony – przeprowadził **szturm na Bastylię**, paryskie więzienie, które uznawano za symbol królewskiej władzy absolutnej (więcej o tym wydarzeniu w Symbolach epoki na s. 212–213). Zdobycie Bastylii skłoniło króla do ustępstw. Z miasta wycofano regularne oddziały wojskowe, a z mieszczańskich milicji została utworzona **Gwardia Narodowa**. Dowództwo nad nią objął gen. Marie Joseph de La Fayette [czyt.: ma**ri** żo**zef** de la fa**jet**], bohater amerykańskiej wojny o niepodległość, cieszący się popularnością wśród paryżan.

Wydarzenia, do których doszło w Paryżu i innych miastach, skłoniły część arystokracji do opuszczenia kraju. Tymczasem wśród mieszkańców wsi, którzy nadal zmagali się przede wszystkim z głodem i drożyzną, pojawiły się plotki o celowym niszczeniu plonów przez arystokrację i zagraniczne wojska. W rezultacie w wielu regionach Francji wybuchła panika, zwana **wielką trwogą**. Przeświadczeni o czyhającym zagrożeniu chłopi tworzyli własne oddziały, które często napadały na posiadłości arystokratów. Niszczono wówczas głównie księgi, w których rejestrowano zobowiązania i długi chłopów.

Zdobycie Bastylii uznaje się za wydarzenie rozpoczynające rewolucję francuską. W twierdzy zwykle przetrzymywano osoby niewygodne dla władcy, lecz w momencie szturmu znajdowało się tu jedynie kilku więźniów.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

Aby zapobiec wystąpieniom, w początkach sierpnia 1789 r. Konstytuanta zadekretowała „całkowite obalenie systemu feudalnego", w ramach czego:

- zniesiono poddaństwo chłopów,
- odwołano przywileje podatkowe szlachty,
- zlikwidowano dziesięcinę, czyli podatek płacony na rzecz Kościoła,
- przyznano prawo sprawowania urzędów wszystkim obywatelom.

ZMIANA USTROJU FRANCJI

Pod koniec sierpnia 1789 r. uchwalono zaś dokument, który wyznaczać miał kierunek dalszych reform państwa – **Deklarację praw człowieka i obywatela**. Nawiązywała ona do idei oświeceniowych oraz amerykańskiej Deklaracji niepodległości i miała się stać wstępem do właściwej konstytucji. Zgodnie z jej treścią:

- suwerenem powinien być lud, a nie monarcha;
- obywatele stali się wolni i równi;
- obywatele mieli prawo do buntu;
- wszyscy mogli brać udział w stanowieniu prawa;
- obowiązywała wolność słowa i prasy;
- ogłoszono tolerancję religijną.

WARTO WIEDZIEĆ

Deklaracja praw kobiety i obywatelki

W nawiązaniu do Deklaracji praw człowieka i obywatela Olympe de Gouges [czyt.: olamp de goż], francuska dramatopisarka, autorka licznych odezw do ludu, opublikowała w 1791 r. Deklarację praw kobiety i obywatelki. Domagała się w niej równouprawnienia kobiet w kwestii praw społecznych i politycznych. W pierwszym artykule stwierdziła: *Kobieta rodzi się i pozostaje wolna i równa w prawach mężczyźnie*, dalej zauważyła też: *Skoro kobieta może zgodnie z prawem zawisnąć na szubienicy, winna również mieć prawo stanąć na mównicy.* Jej postulaty cieszyły się pewną popularnością, ale nie zostały wcielone w życie. Ostatecznie de Gouges stała się jedną z ofiar rewolucji – w 1793 r. skazano ją na śmierć, a następnie ścięto na gilotynie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA PRAW CZŁOWIEKA I OBYWATELA

Uchwalona 26 sierpnia 1789 r. deklaracja wyznaczała ramy dla przygotowywanej konstytucji Francji, ale stała się także punktem odniesienia dla wszystkich późniejszych ustaw zasadniczych.

Przedstawiciele Ludu Francuskiego, występujący jako ZGROMADZENIE NARODOWE, uważając, iż jedyną przyczyną nieszczęść publicznych i nadużyć rządów jest nieznajomość, zapomnienie i lekceważenie praw człowieka, postanowili ogłosić w formie uroczystej deklaracji naturalne, niepozbywalne i święte prawa człowieka […].

Art. 1. Ludzie rodzą się i pozostają wolni i równi z punktu widzenia prawa. […]

Art. 2. Celem każdej organizacji politycznej jest utrzymanie naturalnych i nieprzedawnionych praw człowieka. Tymi prawami są: wolność, własność, bezpieczeństwo i opór przeciwko uciskowi.

Art. 3. Źródło wszelkiego zwierzchnictwa spoczywa całkowicie w Narodzie. […]

Art. 4. Wolność polega na czynieniu tego wszystkiego, co nie szkodzi drugiemu. […]

Art. 10. Nikt nie może być niepokojony z powodu swoich przekonań, również religijnych, byle ich manifestowanie nie zakłócało porządku publicznego ustanowionego przez prawo.

Art. 11. Swobodna wymiana myśli i poglądów jest jednym z najcenniejszych praw człowieka. Każdy obywatel ma więc wolność słowa, pisma i druku i odpowiada tylko za nadużywanie tej wolności w wypadkach określonych przez ustawę.

Art. 17. Własność jest prawem świętym i nietykalnym. Nikt nie może być go pozbawionym, z wyjątkiem wypadku, gdy tego wymaga w sposób oczywisty konieczność publiczna uznana przez prawo, wszelako pod warunkiem słusznego i z góry wypłaconego odszkodowania.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 487–489.

? 1. Wskaż, jakie idee oświeceniowe znalazły swoje odzwierciedlenie w tekście deklaracji.

2. Odwołując się do treści deklaracji, wyjaśnij, w jakich sytuacjach wolność jednostki mogła lub powinna być ograniczona.

Ludwik XVI odmówił podpisania deklaracji, a jednocześnie zwiększył liczbę oddziałów stacjonujących pod Paryżem. W odpowiedzi 5 października 1789 r. na pałac królewski w Wersalu skierował się tłum złożony głównie z rozwścieczonych, biednych i głodnych kobiet. Uczestniczki tzw. **marszu na Wersal** zmusiły Ludwika XVI do podpisania tekstu deklaracji i przeniesienia się wraz z Marią Antoniną do Paryża. Odtąd król stał się faktycznie zakładnikiem paryskiego ludu i stracił wpływ na wydarzenia polityczne. Trudne położenie monarchy skomplikowało się jeszcze bardziej w czerwcu 1791 r., gdy rodzina królewska podjęła nieudaną próbę ucieczki z Francji. W rezultacie Ludwik XVI utracił resztki autorytetu i został zawieszony w pełnieniu obowiązków, a Konstytuanta przyspieszyła swoje prace.

Jej działalność zakończyło ostatecznie uchwalenie konstytucji i podpisanie tego dokumentu przez Ludwika XVI we **wrześniu 1791 r.** Zgodnie z przyjętą ustawą Francja stała się wówczas **monarchią konstytucyjną**, a aparat państwowy miał się opierać na koncepcji **trójpodziału władzy** (zob. s. 196):

- władzę ustawodawczą miało pełnić **Zgromadzenie Prawodawcze** (tzw. legislatywa);
- władzę wykonawczą miał sprawować nadal monarcha, tytułowany „królem Francuzów”;
- władza sądownicza miała należeć do niezależnych sądów.

Kompetencje króla zostały znacznie ograniczone. Musiał podzielić się władzą z sześcioma ministrami. Byli oni mianowani przez monarchę, ale każdy jego dekret wymagał odtąd kontrasygnaty, a więc podpisu odpowiedniego ministra. Monarcha został także pozbawiony prawa wypowiadania wojny i zawierania pokoju.

Jako wstęp (preambułę) do konstytucji wykorzystano Deklarację praw człowieka i obywatela, jednak oba dokumenty nie były całkiem spójne. Wyraźnie niezgodne z deklaracją były niektóre istotne zapisy konstytucji z 1791 r., np. dopuszczenie do wyborów tylko zamożniejszych obywateli, czyli wprowadzenie **cenzusu majątkowego**. Ostatecznie zatem, choć prace Konstytuanty doprowadziły do rewolucyjnych przekształceń we Francji i całkowitego zniesienia pozostałości systemu feudalnego, to nadal duża część społeczeństwa nie zyskała żadnego wpływu na losy państwa. Liczna grupa Francuzów wciąż pragnęła dalszych, głębszych zmian społecznych.

ZGROMADZENIE KONSTYTUCYJNE

Od 1789 r. poszczególne stronnictwa zasiadające w konstytuancie wydawały własne czasopisma i tworzyły swoje oddziały na prowincji. Jedną z najbardziej radykalnych formacji było **Towarzystwo Przyjaciół Konstytucji**, czyli tzw. **jakobini**, którym przewodził **Maximilien Robespierre** [czyt.: maksymi**lią** robes**pie**]. Początkowo obradowali oni w budynkach należących dawniej do dominikanów, określanych we Francji właśnie mianem jakobinów. Rywalizujący z nimi **kordelierzy**, wśród których prym wiedli **Jean-Paul Marat** [czyt.: żą pol ma**ra**] i **Georges Danton** [czyt.: żorż dan**tą**], spotykali się w klasztorze franciszkanów. Charakterystycznym elementem stroju tych zakonników był sznur (fr. *la corde*; czyt.: la kord), od którego powstała nazwa „kordelierzy”.

? Wymień najważniejsze różnice między postulatami arystokracji i jakobinów.

WARTO WIEDZIEĆ

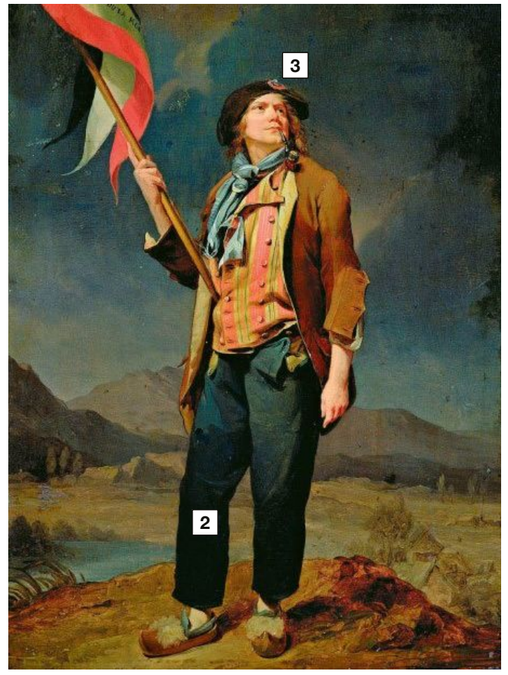
Rewolucja a moda

W okresie rewolucji wyraźne zmiany zaszły w modzie – zarówno damskiej, jak i męskiej. Zaprzestano nosić kosztowne suknie dworskie, kojarzone z dawną władzą i stylem życia arystokracji, na rzecz prostych, luźnych sukienek nawiązujących do czasów starożytnego Rzymu. Ponadto w modzie kobiecej zaczęły pojawiać się elementy stroju męskiego. W efekcie popularny stał się wówczas żakiet. Z kolei mężczyźni, jeśli chcieli uwidocznić swoje poparcie dla rewolucji, zakładali długie proste spodnie wzorowane na tych noszonych przez sankiulotów, zamiast krótkich i bufiastych, wybieranych przez dworzan. Kolejnym rewolucyjnym elementem stroju stała się czerwona czapka frygijska, określana również jako czapka wolności. Sympatię wobec rewolucji wyrażano także kolorami – popularne były barwy flagi Paryża (czerwona i niebieska) oraz kolor dynastii Burbonów (biel). Połączenie tych kolorów miało symbolizować współpracę narodu i króla.

Wolność, obraz francuskiej malarki Nanine Vallain [czyt.: na**nin** wal**ę**], zdobił salę, w której spotykali się jakobini. Wolność ukazano tu jako kobietę, trzymającą Deklarację praw człowieka i obywatela oraz pikę, na której zatknięta jest czapka frygijska 1.

- *obraz, Francja, 1793 r.*

Sankiulota na obrazie Louisa-Léopolda Boilly [czyt.: luisa leopolda bua**jji**] nosi długie i proste spodnie 2, które weszły do mody w okresie rewolucji francuskiej. Trójkolorowe kokardy 3 były z kolei powszechnie noszoną oznaką poparcia dla rewolucji.

- *obraz, Francja, 1792 r.*

? Wyjaśnij, jakie zmiany zaszły w modzie pod koniec XVIII w. we Francji i jaki wpływ miała na nie rewolucja.

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny, jakie doprowadziły do zwołania Stanów Generalnych.
2. Oceń, jaki wpływ na prace Konstytuanty miały działania podejmowane przez mieszkańców Paryża i prowincji.
3. Przedstaw zmiany ustrojowe i społeczne, jakie wprowadziła konstytucja z 1791 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska 1789–1794: społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983.
T. Wysłobocki, *Obywatelki. Kobiety w przestrzeni publicznej we Francji przełomu wieków XVIII i XIX*, Kraków 2014.

UPADEK BASTYLII

O ile wspanialsze jest to wydarzenie od wszystkich innych w historii świata! I o ile lepsze!

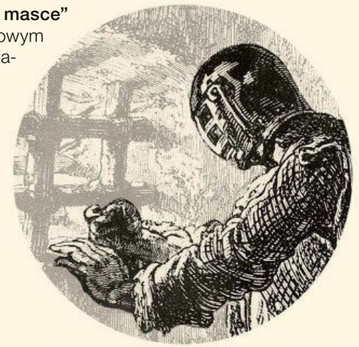
Charles James Fox o zburzeniu Bastylii

TWIERDZA DESPOTÓW

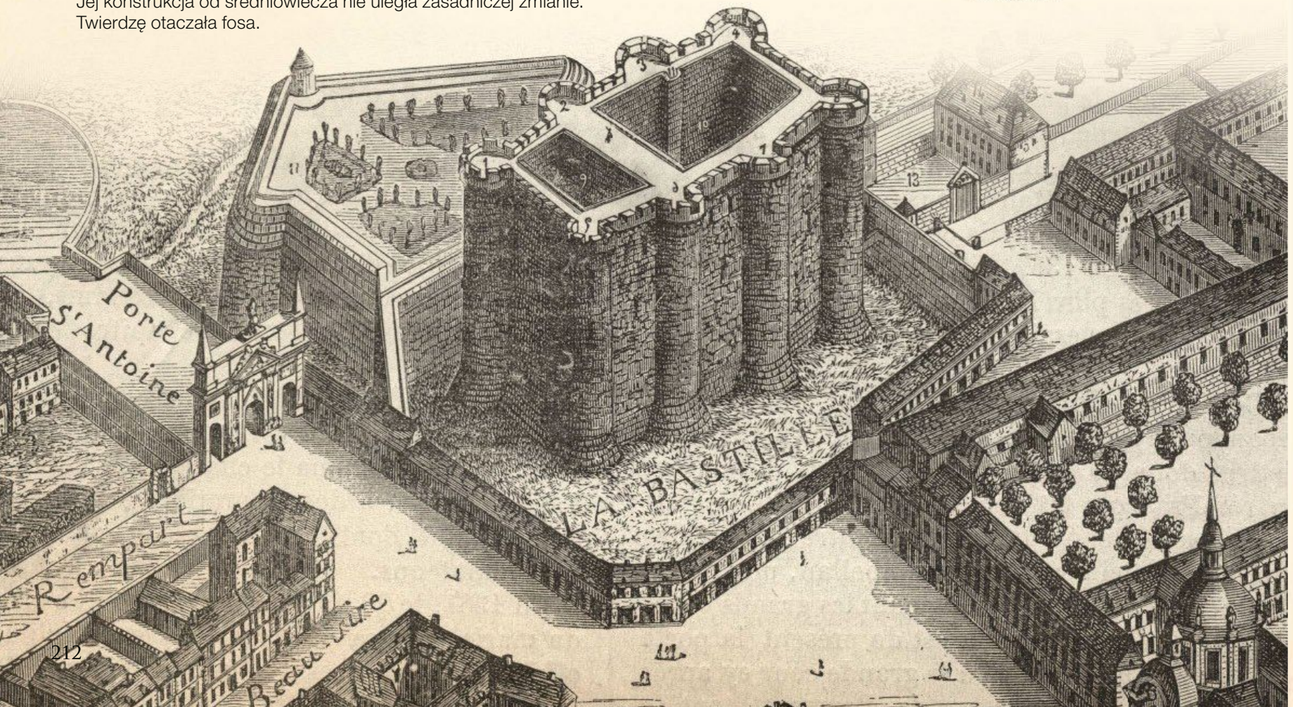
Zamek Bastylia został wzniesiony w XIV w. i początkowo stanowił fragment umocnień Paryża. Miasto, które szybko się rozwijało, w ciągu kilku stuleci wchłonęło Bastylię, która zaczęła pełnić już wyłącznie funkcję więzienia. Trafiali tam m.in. więźniowie polityczni i przedstawiciele prześladowanych odłamów religijnych, m.in. hugenotów (więcej o nich na s. 104). Bez wyroków sądowych, jedynie na podstawie niejasnych zarzutów, latami więziono w Bastylii również prywatnych wrogów władców.

Najsłynniejszy osadzony w Bastylii to „człowiek w żelaznej masce" – osobisty więzień Ludwika XIV, którego twarz zawsze kryła maska. Dotąd nie wiadomo, kim był, lecz istnieją liczne przypuszczenia na ten temat. Przykładowo twierdzono, że tajemniczym więźniem stał się… brat bliźniak Ludwika XIV. Do sławnych i znanych z imienia więźniów Bastylii należał wybitny myśliciel oświecenia – Wolter (więcej o nim na s. 191). W 1717 r. trafił tu za krytykę rządzących Francją. Niektórzy byli więźniowie, którym udało się ujść z Bastylii z życiem, opisali okrucieństwa, jakie ich tam spotkały. Umocniło to powszechne przekonanie Francuzów o tym, że miejsce to stanowiło prawdziwe piekło na ziemi. W Bastylii rzeczywiście znajdowały się sale tortur i wilgotne lochy, trzeba jednak pamiętać, że zamożni więźniowie, których stać było na specjalną opłatę, mogli wieść za jej kratami całkiem znośne życie.

„Człowiek w żelaznej masce" był najbardziej zagadkowym więźniem Bastylii, postacią, o którą spierali się nie tylko uczeni. W XIX w. stał się bohaterem poczytnych powieści Alexandre'a Dumasa, a w XX w. – hollywoodzkich superprodukcji.

Bastylia składała się z ośmiu kamiennych wież połączonych murem, wewnątrz którego znajdowały się zabudowa i dziedzińce. Jej konstrukcja od średniowiecza nie uległa zasadniczej zmianie. Twierdzę otaczała fosa.

SZTURMEM NA BASTYLIĘ

Za rządów Ludwika XVI Królestwo Francuskie, pogrążone w kryzysie, stanowiło cień potęgi monarchii z czasów Króla Słońce – Ludwika XIV. Również Bastylia była już tylko wspomnieniem dawnego, budzącego lęk Francuzów więzienia, w którym bez śladu znikali wrogowie polityczni władców. Gdy zrewoltowani paryżanie i paryżanki stanęli 14 lipca 1789 r. przed bramą Bastylii, wewnątrz znajdowało się jedynie siedmioro mało znaczących więźniów, których strzegli weterani armii królewskiej. W twierdzy składowano jednak broń i amunicję, na której zależało rewolucjonistom. Ponadto obawiali się, że w przypadku walk z wojskami królewskimi miasto zostanie ostrzelane z armat ustawionych na szczycie twierdzy.

Po krótkich walkach wzburzonemu ludowi udało się zdobyć Bastylię i krwawo rozprawić się z dowódcami straży. Wydarzenie to, choć nie miało wielkiego znaczenia militarnego, okazało się przełomowe – rozpoczęło Wielką Rewolucję Francuską.

ZBURZENIE BASTYLII

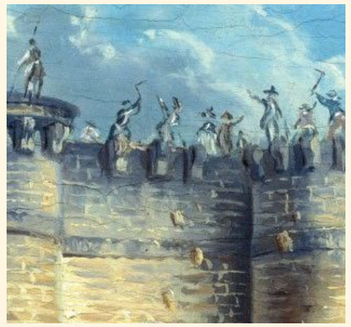
O ile zdobycie Bastylii było mało efektowne, o tyle jej zburzenie przeprowadzono szybko i sprawnie. Przedsiębiorca, który podjął się tego zadania – Pierre-François Palloy [czyt.: pjer fran**sła** pal**ła**] – okazał się wyjątkowo obrotny. Największe głazy z rozbiórki zostały przeznaczone na budowę mostu nad Sekwaną, ale mniejsze kamienie posłużyły za materiał, w którym wykuwano pamiątkowe modele Bastylii. Sprzedawano je licznym zwiedzającym lochy twierdzy, które czasowo zachowano. Dla pogłębienia efektu pozostawiono tu szkielety nieszczęśników, którzy zakończyli życie w tym miejscu.

Zdobycie Bastylii jest najpopularniejszym motywem na obrazach dotyczących Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Powstały dziesiątki wersji, obrazów i rycin prezentujących to symboliczne wydarzenie.

▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

Za rządów Napoleona postanowiono zagospodarować teren po Bastylii z iście cesarskim rozmachem. Na powstałym placu planowano wznieść ogromny, mierzący 24 m posąg słonia bojowego z tarasem widokowym na szczycie. Miał on zostać przygotowany z brązu uzyskanego po przetopieniu armat zdobytych w jednej z bitew, a tymczasowo przygotowano go ze stiuku i innych mniej trwałych materiałów. Po klęsce Napoleona pomysł na ogromny brązowy posąg jednak zarzucono, a monument po 30 latach trzeba było rozebrać. W jego miejsce w 1844 r. pojawiła się Kolumna Lipcowa, upamiętniająca kolejną rewolucję francuską – z lipca 1830 r., podczas której Burbonowie zostali ostatecznie usunięci z tronu Francji.

Zburzenie Bastylii odbyło się bardzo sprawnie. Przy rozbiórce pracowało 1000 robotników. Materiał uzyskany z murów rozebranej twierdzy został w całości ponownie wykorzystany.

▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

Słoń na paryskim placu Bastylii nigdy nie doczekał się wykończenia z trwałego brązu. Wewnątrz stiukowego posągu zalęgły się szczury i po protestach okolicznych mieszkańców został rozebrany.

▪ *rycina, Francja, ok. 1830 r.*

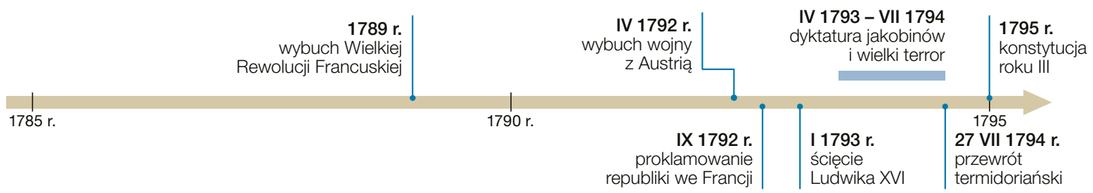
Skrzydlaty geniusz wolności to posąg wieńczący Kolumnę Lipcową. Postać półboga z pochodnią wolności i zerwanymi kajdanami symbolizuje nadejście wolności, którą przynieść miała rewolucja społeczna.

▪ *rzeźba, Francja, XIX w.*

5 REPUBLIKA FRANCUSKA

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- zmiany społeczne wprowadzone we Francji w okresie rewolucji,
- skutki rewolucji francuskiej,
- znaczenie rewolucji francuskiej z perspektywy politycznej, gospodarczej i społecznej.

WOJNA Z AUSTRIĄ I PRUSAMI

Gwałtowne przemiany zachodzące we Francji budziły duży oddźwięk wśród mieszkańców innych państw europejskich. Docierały do nich nie tylko rewolucyjne druki, gazety i odezwy, lecz także opowieści uciekających z ojczyzny arystokratów i duchownych. Hasła wolności, równości i braterstwa przyjmowano zatem – w zależności od pozycji społecznej – z entuzjazmem lub z przerażeniem. Na dworach Hiszpanii, Austrii i Prus obawiano się o bezpieczeństwo Ludwika XVI i Marii Antoniny. Jednocześnie planowano działania, które ograniczyłyby ryzyko rozpowszechnienia się działań rewolucyjnych poza granice państwa francuskiego. Już w sierpniu 1791 r. władcy Austrii i Prus oświadczyli, że będą dążyli do „przywrócenia porządku" w ogarniętym rewolucją królestwie.

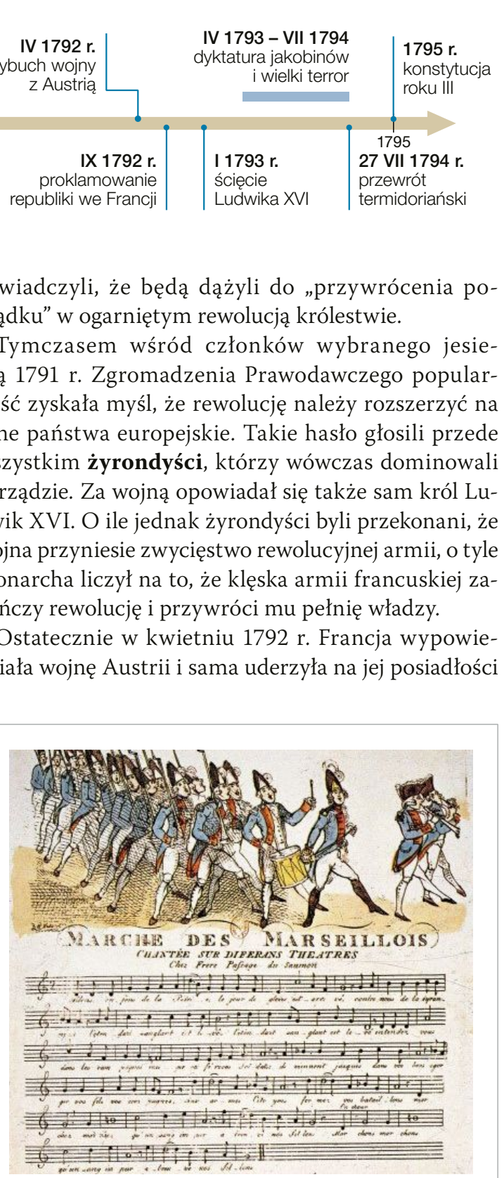
Tymczasem wśród członków wybranego jesienią 1791 r. Zgromadzenia Prawodawczego popularność zyskała myśl, że rewolucję należy rozszerzyć na inne państwa europejskie. Takie hasło głosili przede wszystkim **żyrondyści**, którzy wówczas dominowali w rządzie. Za wojną opowiadał się także sam król Ludwik XVI. O ile jednak żyrondyści byli przekonani, że wojna przyniesie zwycięstwo rewolucyjnej armii, o tyle monarcha liczył na to, że klęska armii francuskiej zakończy rewolucję i przywróci mu pełnię władzy.

Ostatecznie w kwietniu 1792 r. Francja wypowiedziała wojnę Austrii i sama uderzyła na jej posiadłości w Niderlandach. Francuscy żołnierze byli jednak początkowo słabo wyszkoleni i źle wyposażeni. Dodatkowo problem stanowiła lojalność dowódców francuskiej armii, którzy w większości wywodzili się z arystokracji. W efekcie, wbrew nadziejom żyrondystów, Austriacy odnosili łatwe zwycięstwa. Pomagała im w tym również znajomość francuskich planów wojennych, które potajemnie otrzymali od królowej Marii Antoniny. Położenie Francji znacznie się pogorszyło w lipcu 1792 r., gdy do wojny włączyły się Prusy.

CIEKAWOSTKA

Marsylianka

Słowa dzisiejszego hymnu Francji napisał w 1792 r. Claude Joseph Rouget de Lisle [czyt.: klod żo**zef** ro**że** de lil]. Pierwotnie utwór nosił tytuł ***Pieśń wojenna Armii Renu***, ale ponieważ do Paryża dotarł wraz z oddziałami ochotników z Marsylii, stał się tu znany jako ***Marsylianka***. W 1795 r. pieśń została uznana za hymn państwowy.

Tekst *Marsylianki* – tu jeszcze pod tytułem *Marsz marsylczyków* – ozdobiono wyobrażeniem oddziału żołnierzy śpiewających pieśń.

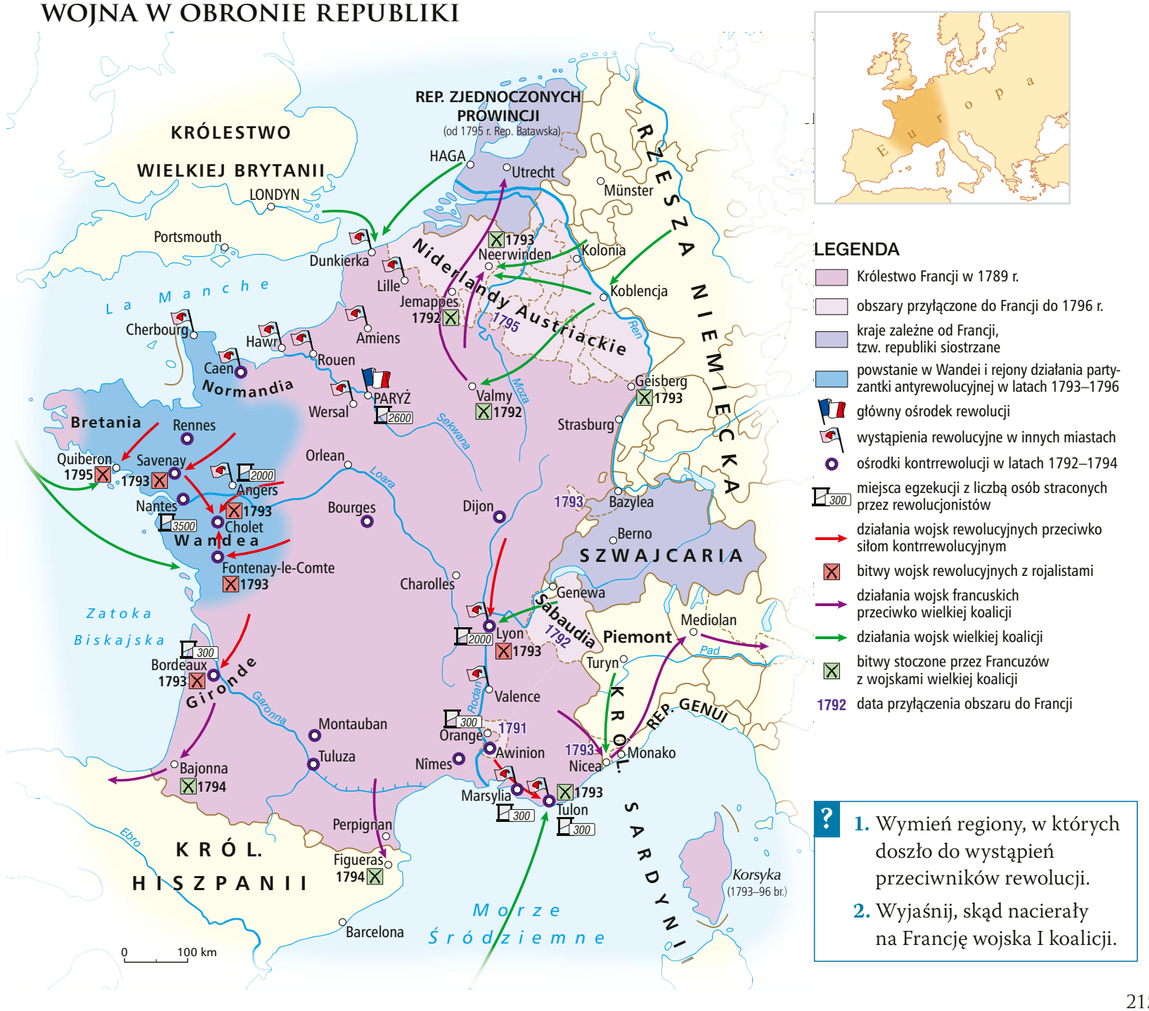
▪ *druk ulotny, Wielka Brytania, 1792 r.*

UPADEK MONARCHII

Dotkliwe porażki na froncie zaogniły sytuację w stolicy. Paryski lud uznał, że odpowiedzialność za klęski spoczywa na kontrrewolucjonistach, czyli przeciwnikach rewolucji, do których zaliczano króla i jego zwolenników oraz arystokrację. Rosnącą niechęć do monarchy, również oskarżanego o zdradę Francji, wykorzystali jakobini, którzy do walki o władzę skierowali oddziały utworzone przez ochotników z prowincji i sankiulotów. 10 sierpnia 1792 r. ich siły przeprowadziły udany atak na siedzibę Ludwika XVI i aresztowały króla.

Wydarzenia te przyniosły także kres Zgromadzenia Prawodawczego, które utraciło poparcie paryskiego ludu. We wrześniu 1792 r. zostało ono rozwiązane, a w zamian przeprowadzono wybory powszechne (tylko mężczyźni mogli głosować) do nowego parlamentu, zwanego **Konwentem Narodowym**. Duże znaczenie uzyskali w nim jakobini i kordelierzy, nazywani wspólnie **góralami** (więcej o nich w ramce na s. 216). Zgodnie z żądaniami demonstrujących paryżan **22 września 1792 r.** Konwent Narodowy zniósł monarchię i **proklamował republikę**.

WOJNA W OBRONIE REPUBLIKI

LEGENDA

- Królestwo Francji w 1789 r.
- obszary przyłączone do Francji do 1796 r.
- kraje zależne od Francji, tzw. republiki siostrzane
- powstanie w Wandei i rejony działania partyzantki antyrewolucyjnej w latach 1793–1796
- główny ośrodek rewolucji
- wystąpienia rewolucyjne w innych miastach
- ośrodki kontrrewolucji w latach 1792–1794
- 300 miejsca egzekucji z liczbą osób straconych przez rewolucjonistów
- działania wojsk rewolucyjnych przeciwko siłom kontrrewolucyjnym
- bitwy wojsk rewolucyjnych z rojalistami
- działania wojsk francuskich przeciwko wielkiej koalicji
- działania wojsk wielkiej koalicji
- bitwy stoczone przez Francuzów z wojskami wielkiej koalicji
- 1792 data przyłączenia obszaru do Francji

?

1. Wymień regiony, w których doszło do wystąpień przeciwników rewolucji.
2. Wyjaśnij, skąd nacierały na Francję wojska I koalicji.

Sukcesom politycznym radykalnego skrzydła jakobinów towarzyszył rosnący terror. Walka z „wrogami rewolucji" przybrała żywiołowy, niekontrolowany charakter – jeszcze przed wyborami do Konwentu sankiuloci uderzyli na paryskie więzienia i w ciągu kilku dni zamordowali ok. 1,5 tys. przebywających w nich osób. Z kolei Ludwik XVI został osądzony przez Konwent Narodowy, skazany na śmierć za zdradę i ścięty **21 stycznia 1793 r.** Jego los podzieliła znienawidzona przez paryski lud królowa Maria Antonina.

SKUTKI EGZEKUCJI KRÓLA

Wykonanie wyroku śmierci na królu wywołało gwałtowną reakcję europejskich monarchów. Przeciwko rewolucyjnej Francji powstała **wielka koalicja**, w skład której oprócz Austrii i Prus weszły także Holandia, Wielka Brytania, Hiszpania, Portugalia, kraje włoskie i niemieckie.

Przeciwstawienie się siłom koalicji wymagało nadzwyczajnych działań. Aby zwiększyć liczebność armii, ogłoszono pobór 300 tys. mężczyzn w wieku od 18 do 40 lat. Decyzja ta uderzała przede wszystkim w ludność wiejską, która dotychczas stosunkowo niewiele zyskała na rewolucji, a w części regionów była przywiązana do religii i monarchy. Z oporem przyjmowano tam już wcześniejsze decyzje rewolucyjnych władz, które dążyły do osłabienia Kościoła i podporządkowania sobie kleru. Ogłoszenie informacji o poborze wywołało protesty w wielu mniejszych miejscowościach. Szczególny charakter miało jednak **powstanie w Wandei** – prowincji położonej na zachodzie kraju. Jej mieszkańcy wspierani przez Brytyjczyków przez trzy lata toczyli krwawe walki z regularnymi oddziałami republiki. Ostatecznie ich opór został przełamany, a okrutna pacyfikacja regionu przyniosła śmierć tysięcy Wandejczyków.

DYKTATURA JAKOBINÓW

Sukcesy wojsk koalicji antyfrancuskiej i niestabilna sytuacja wewnętrzna skłaniały do podjęcia dalszych radykalnych działań. W kwietniu 1793 r. utworzono **Komitet Ocalenia Publicznego**, który pełnił funkcję rządu, ale faktycznie zdominował Konwent Narodowy i przejął w zasadzie pełnię władzy. W kolejnych miesiącach władzę we Francji sprawowali niepodzielnie jakobini.

KONWENT NARODOWY

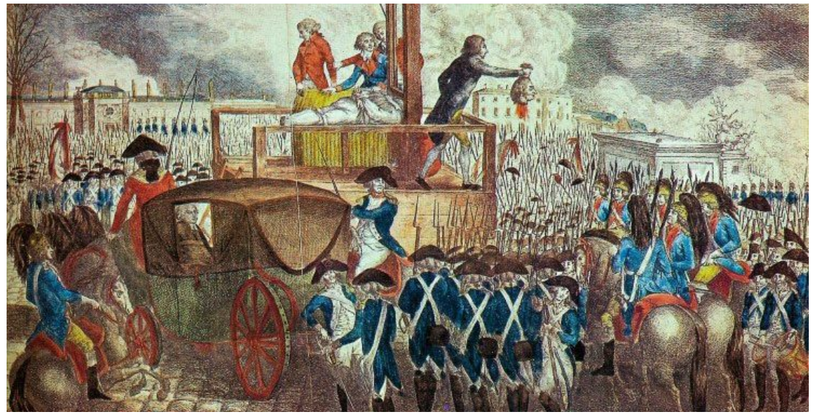
Po uchwaleniu konstytucji w 1791 r. zadanie Konstytuanty zostało zrealizowane. Odbyły się wybory, a nowy parlament nazwano Konwentem Narodowym. Wybrani do niego deputowani byli podzieleni pod względem głoszonych przez siebie poglądów.

? Porównaj stronnictwa Konwentu Narodowego z podziałem Konstytuanty. Jakie zmiany nastąpiły na prawej stronie sceny politycznej?

Egzekucja Ludwika XVI została przeprowadzona za pomocą gilotyny. Ta „maszyna do humanitarnego ucinania głowy" stała się symbolem rewolucyjnego terroru. Przed wybuchem rewolucji prawo do śmierci poprzez ścięcie przysługiwało tylko szlachcie, inni byli skazywani na śmierć przez powieszenie. Rewolucja zrównała w tej kwestii wszystkich obywateli.

▪ *grafika kolorowana, Niemcy, 1793 r.*

Wdrożyli oni szereg zmian:
- obniżyli ceny żywności;
- przekazali chłopom użytkowaną przez nich ziemię;
- doprowadzili do uchwalenia przez Konwent Narodowy nowej konstytucji – była bardzo demokratyczna, lecz jej obowiązywanie zawieszono pod pretekstem konieczności walki z kontrrewolucją.

Jednocześnie okres **dyktatury jakobinów** przyniósł dramatyczne nasilenie terroru, za pomocą którego rozprawiano się z rzeczywistymi i urojonymi przeciwnikami aktualnej władzy. Śmiercią lub więzieniem karano za arystokratyczne pochodzenie, utrzymywanie kontaktów z emigrantami, a czasem nawet za odmowę wzniesienia okrzyku: *Niech żyje Republika!* Oskarżeni stawali przed utworzonym wówczas **Trybunałem Rewolucyjnym**, który mógł ich jedynie albo uniewinnić, albo skazać na śmierć.

We wrześniu 1793 r. uchwalono ustawę o podejrzanych, która nakazywała natychmiastowe aresztowanie wszystkich oskarżanych o wrogość wobec nowego ustroju. Na jej mocy zostało zatrzymanych nawet pół miliona ludzi. Twórcą aparatu terroru jakobińskiego był **Maximilien Robespierre**, który posługiwał się nim również do likwidacji swoich przeciwników politycznych. Taki los spotkał jednego z najwybitniejszych mówców okresu rewolucji – **Georges'a Dantona**. Szacuje się, że w latach 1793–1794 wskutek **wielkiego terroru** śmierć poniosło ok. 30–40 tys. osób.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKRET O PODEJRZANYCH

Ogłoszony we wrześniu 1793 r. dekret o podejrzanych doprowadził do aresztowania dużej liczby obywateli Francji, spośród których wielu zgilotynowano.

1. Niezwłocznie po ogłoszeniu niniejszego dekretu wszystkie osoby podejrzane znajdujące się na terytorium Republiki, a pozostające jeszcze na wolności, zostaną aresztowane.
2. Za podejrzanych uważa się: 1) wszystkich, którzy przez swoje postępowanie bądź stosunki, bądź wreszcie przez to, że w wypowiedziach bądź pismach swoich okazali się stronnikami tyranii czy feudalizmu albo też nieprzyjaciółmi wolności; 2) wszystkich, którzy nie będą w stanie wykazać [...] *swoich źródeł dochodu i nie zdołają udowodnić, iż wypełnili powinności obywatelskie; 3) wszystkich, którym odmówiono wydania świadectw lojalności obywatelskiej; 4) urzędników publicznych zawieszonych lub usuniętych ze stanowisk przez Konwencję* [Konwent] *Narodową* [...] *i nieprzywróconych do urzędu; 5) wszystkich pochodzących z byłego stanu szlacheckiego, tj. mężów, żony, ojców, matki, synów, córki, braci, siostry i agentów osób przebywających na emigracji, którzy nie okazali stale swego przywiązania do rewolucji; 6) wszystkich, którzy emigrowali w czasie od lipca 1789 r.* [...].

Źródło: *Dekret o podejrzanych*, w: J. Baszkiewicz, *Rewolucja francuska*, Warszawa 1983, s. 56.

? 1. Wyjaśnij, jakie kryteria według autorów dekretu decydowały o uznaniu za osobę podejrzaną.
2. Oceń, czy zapisy dekretu ściśle określały grupę podejrzanych, czy otwierały możliwości nadużyć. Uzasadnij swoje zdanie.

Równolegle zaostrzeniu uległa polityka wymierzona przeciwko Kościołowi katolickiemu i samej religii. Księża, początkowo w znacznej części przychylni zmianom ustroju, z czasem zaczęli być postrzegani jako kontrrewolucjoniści. Ich położenie gwałtownie pogorszyło się w czasach dyktatury jakobinów, kiedy podjęto próbę dechrystianizacji kraju. Duchownych zaczęto wówczas namawiać, a nawet zmuszać do porzucenia swoich funkcji i masowo aresztowano, niszczono także kościoły i klasztory oraz ich wyposażenie. Katolicyzm próbowano zastąpić deistycznym **kultem Istoty Najwyższej**. Zniesiono święta kościelne, a na ich miejsce wprowadzono święta narodowe. Opracowano również kalendarz rewolucyjny, w którym czas liczono od ustanowienia republiki oraz zmieniono m.in. nazwy miesięcy i dni.

Jednocześnie walki z państwami koalicji, mimo że początkowo sytuacja wyglądała krytycznie, zaczęły przebiegać pomyślnie dla Francuzów. Wkrótce siły Republiki wyparły najeźdźców z Francji i przystąpiły do zajmowania kolejnych sąsiednich krajów.

Obrady Konwentu Narodowego, które odbyły się 27 lipca 1794 r., przyniosły kres rządów jakobinów. Maximilien Robespierre [1], Louis Saint-Just [2] i ich najbliżsi współpracownicy zostali następnego dnia zgilotynowani.

▪ *obraz, Francja, 1891 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

MAXIMILIEN ROBESPIERRE

1758–1794

Adwokat, jeden z najbardziej radykalnych przywódców rewolucji, członek klubu jakobinów. W 1789 r. został deputowanym do Stanów Generalnych, a w 1792 r. został wybrany do Konwentu Narodowego. Początkowo popierał monarchię konstytucyjną, jednak z czasem stał się zwolennikiem ustroju republikańskiego. W 1793 r. stanął na czele Komitetu Ocalenia Publicznego. Jego rządy opierały się na terrorze, ale Robespierre cieszył się także rzeczywistym poparciem paryskiej ulicy, a charyzmatycznymi wystąpieniami potrafił przekonywać również swoich przeciwników. Wprowadził radykalne reformy społeczne, m.in. opodatkował ludzi bogatych i narzucił maksymalne ceny, tak aby nie były zawyżane. W wyniku przewrotu termidoriańskiego w 1794 r. został wraz z najbliższymi współpracownikami aresztowany i zgilotynowany.

PRZEWRÓT TERMIDORIAŃSKI I DYREKTORIAT

Prowadzone przez jakobinów działania początkowo cieszyły się poparciem ludu, jednak z czasem, gdy zakończyły się już walki w Wandei, a sytuacja na frontach znacznie się poprawiła, zaczęto dostrzegać, że skala terroru jest niewspółmierna do rzeczywistych zagrożeń. Dodatkowo decyzje Robespierre'a uderzały w interesy ekonomiczne wielu mieszkańców kraju. **Rekwizycje** produktów rolnych na rzecz armii budziły niezadowolenie chłopów, kupcom nie podobały się ograniczenia w handlu, a sztywne określanie cen produktów było krytycznie oceniane przez burżuazję. Opory budziła również polityka wobec Kościoła.

Zmiany nastrojów społecznych dostrzegali członkowie Konwentu Narodowego, którzy nie należeli do klubu jakobinów. W obawie przed kolejną falą egzekucji zawiązali oni spisek przeciwko Robespierre'owi i 27 lipca 1794 r. (**9 thermidora** [czyt.: termidora] według nowego kalendarza) odsunęli go od władzy. Następnego dnia czołowi działacze jakobinów zostali zgilotynowani w tym samym miejscu, w którym wcześniej zginęli Ludwik XVI i Danton. W ten sposób **przewrót termidoriański** zakończył okres dyktatury jakobinów, a stery rządów przejęła burżuazja. Stopniowo odchodzono od terroru. Wyrazem zmian stała się uchwalona w 1795 r. tzw. **konstytucja roku III**. Zgodnie z jej postanowieniami Francja pozostała republiką, lecz prawa wyborcze miały przysługiwać jedynie odpowiednio zamożnym obywatelom, co w konsekwencji oznaczało utrwalenie władzy burżuazji kosztem ludu. Władzę ustawodawczą miały sprawować Rada Pięciuset oraz Rada Starszych, a władzę wykonawczą objął pięcioosobowy **dyrektoriat**.

Rekwizycja – zajęcie przez wojsko żywności lub innych zasobów za odszkodowaniem.

ZNACZENIE REWOLUCJI

Wielka Rewolucja Francuska przyniosła Europie ogromne zmiany. W ciągu kilku lat we Francji doszło do całkowitej likwidacji pozostałości systemu feudalnego opartego na podziałach i przywilejach stanowych. Francuzi przestali być poddanymi króla, a stali się obywatelami. Zaczęło się kształtować społeczeństwo złożone – teoretycznie – z ludzi równych i wolnych. Uchwalane w czasie rewolucji kolejne konstytucje wprowadziły i utrwaliły organizację aparatu państwowego opartą na monteskiuszowskiej koncepcji trójpodziału władzy (więcej o tej koncepcji zob. na s. 196).

Te zdobycze rewolucji stały się inspiracją dla mieszkańców innych państw ówczesnej Europy. Jednak obok haseł wolności, równości i braterstwa rewolucja przyniosła również wojnę domową, masowy terror oraz znaczne straty ludnościowe, materialne i kulturowe.

Rewolucyjne odrzucenie zasad dawnego porządku okazało się bardzo kosztowne.

Robespierre gilotynuje kata to karykatura z okresu wielkiego terroru. Przywódca jakobinów po zgładzeniu wszystkich Francuzów osobiście ścina kata. Robespierre depcze przy tym francuską konstytucję z 1791 r. a na znajdującej się za nim piramidzie widnieje napis „Tu leży cała Francja". Karykatura wyrażała zniechęcenie społeczeństwa krwawą polityką jakobinów.

▪ *grafika, Francja, 1794 r.*

ĆWICZENIA

1. Przedstaw, w jakich okolicznościach doszło do wprowadzenia we Francji republiki.
2. Oceń postawę Ludwika XVI i jego żony Marii Antoniny podczas wydarzeń rewolucyjnych we Francji.
3. Wyjaśnij znaczenie maksymy *Rewolucja pożera swoje dzieci*, odnosząc się do wydarzeń rewolucji francuskiej.
4. Omów przyczyny upadku rządów Robespierre'a.

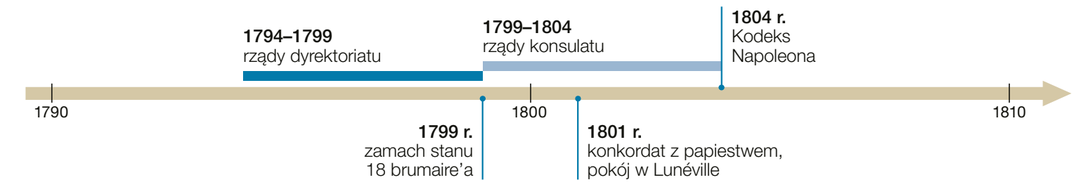
DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska 1789–1794. Społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983.
J. Baszkiewicz, *Nowy człowiek, nowy naród, nowy świat: mitologie i rzeczywistość rewolucji francuskiej*, Warszawa 1993.
M. Poradowski, *Dziedzictwo rewolucji francuskiej*, Wrocław 2001.
R. Scurr, *Robespierre: terror w imię cnoty*, tłum. B. Przybyłowska, Warszawa 2008.

6 OD KONSULATU DO CESARSTWA

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- sytuacja Francji pod rządami dyrektoriatu,
- reformy Napoleona za rządów konsulatu,
- okoliczności objęcia władzy cesarskiej przez Napoleona.

RZĄDY DYREKTORIATU

W 1795 r. francuski parlament przyjął kolejną, trzecią już konstytucję od wybuchu rewolucji. Na jej podstawie władzę wykonawczą we Francji objął **dyrektoriat**. Składał się on z pięciu dyrektorów, którzy kierowali administracją, wojskiem, policją i polityką zagraniczną. Ze względu na dramatyczną sytuację państwa powierzono im rozległe uprawnienia. W 1795 r. w Paryżu wybuchło powstanie rojalistów, czyli zwolenników przywrócenia monarchii, które zostało krwawo stłumione przez wojska pod dowództwem 26-letniego gen. **Napoleona Bonapartego**. Sukces w walkach nie mógł jednak zahamować wzrostu społecznych napięć, do których prowadziły nieudolność władzy, szerząca się korupcja oraz wzrost cen.

KONIEC I KOALICJI ANTYFRANCUSKIEJ

Poprawa sytuacji wewnętrznej zależała od wyniku prowadzonej od 1792 r. wojny, której szala powoli przechylała się na korzyść Francji. W 1795 r. z działań wojennych wycofały się Prusy i Hiszpania. Nieustannie trwał jednak konflikt z Wielką Brytanią, a w zachodnich Niemczech i we Włoszech Francuzi toczyli walki z siłami austriackimi. W 1796 r. dyrektoriat powierzył dowództwo nad francuskimi wojskami w Italii Napoleonowi Bonapartemu.

Niedługo później Francuzi rozpoczęli równoczesny atak w Niemczech i we Włoszech. Seria zwycięstw odniesionych na ziemiach włoskich przez oddziały Bonapartego zmusiła Austrię do wystąpienia z prośbą o zawieszenie broni. W październiku **1797 r.** w **Campo Formio** [czyt.: kampo formio] podpisano traktat pokojowy, który zakończył zmagania armii republiki z I koalicją. Zgodnie z jego postanowieniami wpływy Francji objęły znaczną część włoskich ziem, na których zaczęto tworzyć tzw. republiki siostrzane, czyli zależne od Francuzów państwa o ustroju wzorowanym na francuskim (zob. mapę na s. 223). Jednocześnie sukcesy odniesione w Italii umocniły pozycję Napoleona, który zyskał dużą popularność we Francji i oddanie swoich żołnierzy.

POSTAĆ HISTORYCZNA

NAPOLEON BONAPARTE

1769–1821

Wybitny dowódca i strateg, I konsul Republiki Francuskiej, cesarz Francuzów i król Włoch. W 1793 r. wstąpił do francuskiej armii rewolucyjnej i w tym samym roku awansował na stopień generała. W 1795 r. stłumił rojalistyczne powstanie w Paryżu, a rok później objął dowództwo nad armią francuską walczącą we Włoszech. Przeprowadził zamach stanu i w 1799 r. sięgnął po władzę, którą sprawował jako I konsul. W 1804 r. koronował się na cesarza Francuzów. Prowadził agresywną politykę zagraniczną, która dała mu panowanie nad dużą częścią Europy. Jednak nieudana wyprawa na Moskwę i dalsze klęski spowodowały jego abdykację w 1814 r. Po próbie odzyskania władzy i klęsce w bitwie pod Waterloo w 1815 r. został uwięziony na Wyspie św. Heleny, gdzie zmarł.

PRZEJĘCIE WŁADZY PRZEZ NAPOLEONA

Po zawarciu pokoju z Austrią ostatnim przeciwnikiem Francji pozostała Wielka Brytania. Napoleon w tym celu przygotował plan opanowania Egiptu, co miało zagrozić panowaniu przeciwnika w niezwykle cennej kolonii – Indiach. Ten ryzykowny pomysł zyskał akceptację dyrektoriatu, ponieważ jego członkowie obawiali się wzrostu znaczenia Napoleona i woleli pozbyć się go z Francji. Wiosną 1798 r. 40-tysięczna armia francuska wyruszyła na Bliski Wschód.

Po wylądowaniu w Aleksandrii w lipcu 1798 r. Francuzi pokonali armię Egiptu w **bitwie pod piramidami**. Jednak decydujące dla losów wojny okazało się panowanie na Morzu Śródziemnym. Wkrótce flota Wielkiej Brytanii zniszczyła francuskie okręty, co niemal całkowicie pozbawiło armię republiki zaopatrzenia i posiłków. Klęska ta przekreśliła szanse na realizację planu Napoleona, który w 1799 r. wrócił do Francji w związku z napływającymi do niego informacjami na temat niepokojącej sytuacji w kraju.

Na początku 1799 r. w Europie powstała **II koalicja antyfrancuska**, którą utworzyły Wielka Brytania, Austria, Rosja, Turcja, Neapol i Sardynia. Ich siły odniosły kilka zwycięstw nad Francuzami, odbierając im część nabytków w Italii. W tej sytuacji w społeczeństwie wzrosło niezadowolenie z rządów przekupnego, wewnętrznie skłóconego dyrektoriatu. Coraz powszechniejsze było przekonanie o konieczności zmian w sposobie zarządzania państwem przy jednoczesnym zachowaniu zdobyczy rewolucji.

Powracający z Egiptu Napoleon cieszył się dużą popularnością wśród Francuzów oraz zaufaniem przedstawicieli dotychczasowych władz. Dzięki temu 9 listopada 1799 r., czyli według rewolucyjnego kalendarza **18 brumaire'a** [czyt.: brimera], otrzymał dowództwo nad siłami wojskowymi w Paryżu. Skompromitowany dyrektoriat został rozwiązany po rezygnacji trzech jego członków. Następnego dnia obrady niższej izby parlamentu – Rady Pięciuset, zostały rozpędzone przez wierne Napoleonowi wojsko. W ten sposób Bonaparte

Członkowie Rady Pięciuset, widoczni na obrazie w charakterystycznych strojach [1], starali się podczas zamachu stanu uniemożliwić Napoleonowi [2] wygłoszenie przemówienia i zaatakowali go. W tej sytuacji Rada Pięciuset została rozpędzona przez podległe Napoleonowi oddziały grenadierów [3].

- *obraz, Francja, XIX w.*

Bitwa pod piramidami jest zwykle ukazywana jako starcie rozgrywające się dosłownie u stóp grobowców faraonów. W rzeczywistości walki toczyły się w odległości kilkunastu kilometrów od tych monumentalnych budowli [1]. Oddziały konne egipskich mameluków [2] nie były w stanie przeciwstawić się doskonale uzbrojonym i wyszkolonym siłom francuskim [3].

- *obraz, Francja, XVIII w.*

niemal bez ofiar przeprowadził zamach stanu, który uznaje się za symboliczny koniec Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Na mocy przyjętej pod koniec roku tzw. **konstytucji roku VIII** rządy we Francji objął trzyosobowy **konsulat**. W rzeczywistości władza znalazła się jednak w rękach Napoleona jako I konsula, który:

- dysponował pełnią władzy wykonawczej;
- posiadał wyłączne prawo inicjatywy ustawodawczej (jako jedyny mógł zgłaszać projekty ustaw);
- miał wpływ na sądownictwo – mianował sędziów, choć oficjalnie pozostawali oni niezależni.

Dwaj pozostali konsulowie dysponowali tylko głosem doradczym, nie mogli więc w formalny sposób wpływać na decyzje Napoleona. W 1799 r. rozpoczął się zatem okres samodzielnych, a w istocie dyktatorskich rządów Bonapartego, choć początkowo I konsul zachowywał pozory kontynuowania porządku republikańskiego.

REFORMY NAPOLEONA

Napoleon Bonaparte był nie tylko wybitnym dowódcą, lecz także pragmatycznym reformatorem i dobrym organizatorem. Zdawał sobie sprawę z konieczności ustabilizowania sytuacji wewnętrznej w państwie, w którym narastało zmęczenie kolejnymi konfliktami zbrojnymi, zmianami rządów i bratobójczymi walkami.

Aby zjednać sobie różne grupy społeczne:

- ogłoszono amnestię – powracający z emigracji arystokraci nie mogli się ubiegać o zwrot majątków, ale uzyskali prawo pełnienia funkcji publicznych;
- w 1801 r. zawarto **konkordat** (traktat z papiestwem), który zakończył okres walki republiki z Kościołem katolickim i uporządkował relacje pomiędzy państwem i Kościołem;
- przywrócono swobodę kultu we Francji, ale katolicyzm nie był już religią państwową;
- ziemie zarekwirowane w czasie rewolucji pozostawiono w rękach ich nowych posiadaczy, co było zgodne z oczekiwaniami bogatego mieszczaństwa.

Zagrożeniu wynikającemu z powrotu do kraju swoich przeciwników politycznych Napoleon zapobiegł, tworząc **państwo policyjne**. Aparat kontroli społeczeństwa opierał się na połączonych działaniach policji, tajnych agentów i cenzury. Tej ostatniej podlegała zarówno prasa codzienna, jak i prywatna korespondencja. Rozbudowa służb policyjnych przyczyniła się również do ograniczenia nadużyć i korupcji, powszechnych w okresie dyrektoriatu. Równolegle dbano także o wizerunek samego I konsula, a literatura i sztuka stały się narzędziami **propagandy**.

Napoleon przeprowadził ponadto szereg reform, które miały na celu usprawnienie funkcjonowania państwa, ożywienie gospodarki i dalsze wzmocnienie jego pozycji w kraju:

- wdrożono nowy **podział administracyjny Francji**;
- urzędnicy stojący na czele poszczególnych departamentów, powiatów i gmin byli mianowani przez I konsula;
- utworzono **Bank Francji**, który miał prawo emitowania pieniędzy papierowych;
- wprowadzono roboty publiczne (prace wykonywane na rzecz państwa), dzięki którym ograniczono bezrobocie;
- nastąpił rozwój fabryk i manufaktur dzięki zamówieniom rządowym, które były związane z wojnami toczonymi przez Napoleona.

PODBOJE FRANCJI W LATACH 1794–1805

? 1. Przedstaw, jak powiększył się obszar Francji na początku XIX w.
2. Wymień współczesne kraje, na których terenach powstały republiki siostrzane.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KODEKS CYWILNY Z 21 MARCA 1804 ROKU

Kodeks cywilny Napoleona obowiązywał w XIX w. m.in. w państwach włoskich, Portugalii, Hiszpanii, Księstwie Warszawskim, a później w Królestwie Polskim.

Tytuł V. O małżeństwie

Dział I. O przymiotach i warunkach potrzebnych do możności zawarcia małżeństwa

Art. 144. Mężczyzna nie skończywszy lat osiemnastu, a kobieta piętnastu, nie mogą małżeństwa zawierać. [...]

Art. 148. Syn przed skończonym dwudziestym piątym rokiem wieku swego, a córka przed skończeniem dwudziestym pierwszym nie mogą zawierać małżeństwa bez zezwolenia ojca swego i matki; w przypadku różności zdań wystarczy zezwolenie ojca. [...]

Dział VI. O wzajemnych prawach i powinnościach małżonków

Art. 212. Małżonkowie winni sobie nawzajem wierność, wsparcie i pomoc.

Art. 213. Mąż winien obronę dla żony, a żona posłuszeństwo dla męża.

Art. 214. Żona powinna z mężem mieszkać i towarzyszyć jemu wszędzie, gdzie mu mieszkanie przenieść wypada; mąż obowiązany przyjąć żonę i dostarczyć wszystkiego, co do życia potrzebne, podług swojej możności i stanu.

Art. 215. Żona stawać w sądzie nie może bez upoważnienia od męża swego. [...]

Tytuł IX. O władzy ojcowskiej

Art. 371. Dziecię w każdym wieku powinno cześć i uszanowanie ojcu swemu i matce.

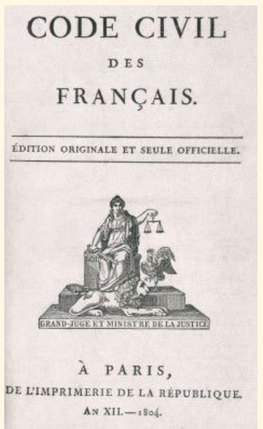
Art. 372. Zostaje pod ich władzą aż do pełnoletności albo usamowolnienia.

Art. 373. Sam tylko ojciec taką władzę w czasie małżeństwa sprawuje.

Art. 375. Ojciec, mając ważne powody do nieukontentowania z postępków dziecięcia swojego, mieć będzie następujące środki na jego poprawę.

Art. 376. Jeżeli dziecię szesnastu lat nie zaczęło, może go ojciec trzymać w zamknięciu na czas nie dłuższy nad miesiąc i na ten koniec prezydent trybunału okręgu, na żądanie ojca, powinien wydać rozkaz przytrzymania.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk. S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 29–32.

Kodeks Napoleona składał się z trzech ksiąg, w których spisano 2281 artykułów. Ukształtowały one nowy porządek społeczny. w którym obowiązywały: wolność osobista, swoboda gospodarcza, prawo własności i wyraźne oddzielenie Kościoła od państwa.

▪ *książka, Francja, 1804 r.*

? 1. Wyjaśnij, jakie ograniczenia w zakresie swobody wyboru małżonka nakładał Kodeks Napoleona.
2. Opisz, jakie powinności Kodeks Napoleona wyznaczał poszczególnym członkom rodziny.

Wszystkie te działania pozwoliły zahamować inflację i poprawiły sytuację gospodarczą Francji. Podjęto również reformę systemu edukacji, w której wyniku powstały bezpłatne szkoły podstawowe i licea.

Szczególną rolę odegrało ustanowienie we Francji w **1804 r.** kodeksu cywilnego, zwanego powszechnie **Kodeksem Napoleona**. Dokument ten:

- potwierdzał wywalczone przez rewolucję prawa jednostki: wolność osobistą, równość wszystkich wobec prawa, nienaruszalność własności prywatnej;
- wprowadzał śluby cywilne oraz rozwody;
- zapewniał swobodę działalności gospodarczej;
- regulował kwestie związane z prawem rodzinnym i małżeńskim.

Kodeks Napoleona stał się podstawą i wzorem dla kolejnych regulacji z zakresu prawa cywilnego, a we Francji – po wielokrotnych nowelizacjach – obowiązuje do dziś.

NAPOLEON CESARZEM FRANCUZÓW

Skuteczne rządy Napoleona przyniosły mu dalszy wzrost popularności. W celu umocnienia swojej władzy odwołał się bezpośrednio do narodu za pomocą referendów (tzw. plebiscytów), w których mogli wziąć udział tylko mężczyźni:

- w 1802 r. większość głosujących opowiedziała się za uczynieniem Napoleona dożywotnim I konsulem z prawem wyboru następcy;
- w 1804 r. obywatele wyrazili zgodę na koronację Napoleona na **cesarza**.

Ceremonia koronacji odbyła się 2 grudnia **1804 r.** Istotną zmianę wprowadzono w tytulaturze nowego monarchy, który stał się **cesarzem Francuzów**, a nie Francji. Miało to podkreślać, że cesarz nie jest właścicielem państwa jak dawni królowie, a tylko panuje nad jego mieszkańcami z ich wyboru. Mimo to Francja stała się ponownie monarchią, zaś cesarz Napoleon I zyskał władzę absolutną. Pod jego kontrolą znalazły się m.in. zależny od państwa Kościół, ocenzurowana prasa, szkolnictwo, policja, a przede wszystkim najpotężniejsza w ówczesnej Europie armia.

WOJNA Z III KOALICJĄ

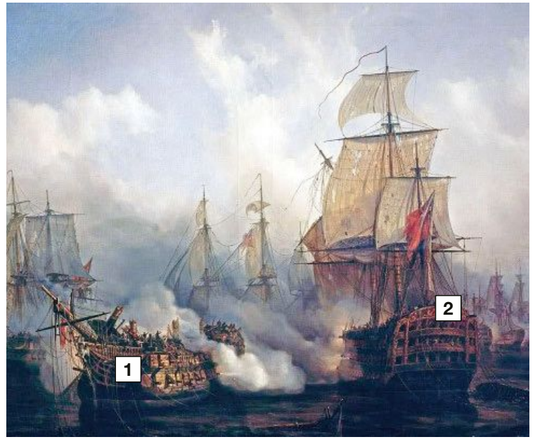
Rywalizacja polityczna i gospodarcza pomiędzy Francją i Wielką Brytanią przybrała na sile po koronacji Napoleona. Cesarz rozpoczął przygotowania do inwazji na Wyspy Brytyjskie. Brytyjczycy zaś, licząc się z przewagą francuskich sił lądowych, starali się przekonać do wspólnej walki inne mocarstwa europejskie. W rezultacie **9 sierpnia 1805 r.** została zawiązana **III koalicja** antyfrancuska, złożona z Wielkiej Brytanii, Rosji, Austrii, Szwecji oraz Królestwa Neapolu. Francję poparły natomiast Hiszpania oraz część państw niemieckich, których władcy liczyli na uniezależnienie się od austriackich Habsburgów.

Napoleon, który zdawał sobie sprawę z przewagi Brytyjczyków na morzu, zawarł sojusz z Hiszpanią. Ich połączona flota została jednak całkowicie rozbita w stoczonej w październiku **1805 r.** bitwie **pod Trafalgarem** (u wejścia do Cieśniny Gibraltarskiej).

Koronacja Napoleona to obraz francuskiego malarza Jacques'a-Louisa Davida, zamówiony przez Napoleona. Dzieło przedstawia moment, gdy świeżo koronowany cesarz [1] nakłada koronę na głowę swojej żony Józefiny [2]. Ceremonia odbyła się w paryskiej katedrze Notre Dame z udziałem papieża Piusa VII [3].

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

Francuski okręt flagowy Bucentaure [czyt.: bisę**ter**] [1] podczas bitwy pod Trafalgarem, pomimo utraty masztów, kontynuował walkę z brytyjskim okrętem [2], i jako ostatni skapitulował przed Anglikami. Późniejsza próba ucieczki załogi z brytyjskiej niewoli zakończyła się tragicznie.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

W rezultacie Napoleon musiał porzucić plan inwazji na Wyspy Brytyjskie, Hiszpanie utracili status morskiego mocarstwa, a Brytyjczycy umocnili swoją dominację na morzach.

Walki prowadzono także na lądzie. W październiku 1805 r. Napoleon pokonał wojska austriackie w bitwie **pod Ulm** i wkrótce zajął Wiedeń. Do decydującego starcia doszło zaś 2 grudnia **1805 r. pod Austerlitz** [czyt.: austerlic]. W „bitwie trzech cesarzy" przeciwko armii Napoleona I stanęły połączone wojska rosyjskie i austriackie cesarzy: Aleksandra I i Franciszka II. Mimo wyraźnej przewagi w liczbie żołnierzy i armat siły koalicji zostały rozbite, co zmusiło władcę Austrii do rozpoczęcia negocjacji pokojowych. Podpisany **26 grudnia 1805 r. w Preszburgu** (obecnie Bratysława) traktat francusko-austriacki zmienił układ sił w Europie. W wyniku porozumienia w niedługim czasie:

- Święte Cesarstwo Rzymskie przestało istnieć, a Franciszek II utracił tytuł cesarza rzymskiego (pozostał cesarzem Austrii);
- Austria straciła m.in. Wenecję, Istrię i Dalmację na rzecz sprzymierzonego z Francją Królestwa Włoch;
- drobne straty terytorialne poniosły także Prusy, chociaż były formalnie neutralne;
- utworzono pod protektoratem Napoleona **Związek Reński**, w którego skład wchodziło 16 państw niemieckich. W ten sposób strefa wpływów Franciszka II została przejęta przez cesarza Francuzów.

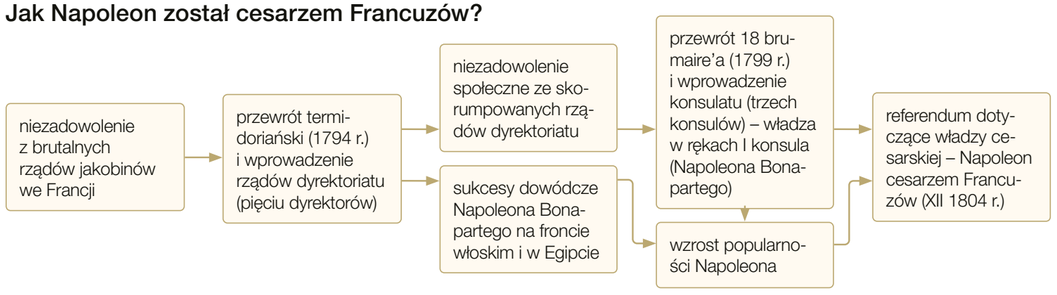

Bitwa pod Austerlitz, stoczona 2 grudnia 1805 r., uznawana jest za jeden z najlepszych przykładów dowódczego geniuszu Napoleona. Chociaż francuski wódz dysponował znacznie słabszymi siłami, pokonał liczniejszą połączoną armię rosyjsko-austriacką.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak Napoleon został cesarzem Francuzów?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie miała kampania włoska Napoleona i w jakim celu wyprawił się on do Egiptu.
2. Opisz, w jaki sposób Napoleon sięgnął po władzę we Francji i przedstaw ustanowiony przez niego ustrój.
3. Odszukaj podobieństwa i różnice pomiędzy okolicznościami, w których władzę przejęli Juliusz Cezar i Napoleon.

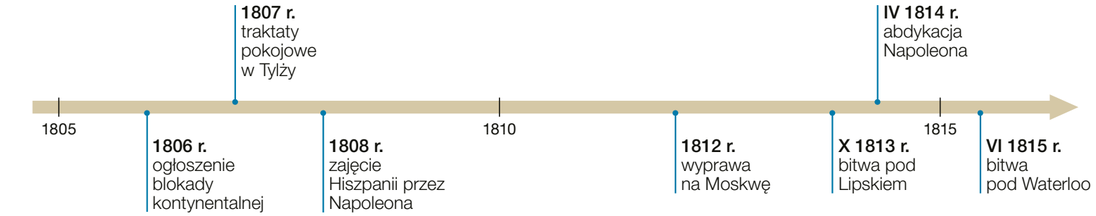
DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Poznań 2007.
J. Tulard, *Napoleon – mit zbawcy*, tłum. K. Dunin, Warszawa 2003.

7 SZCZYT POTĘGI I UPADEK NAPOLEONA

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przebieg walki Francji o dominację w Europie,
- przyczyny sukcesów militarnych i klęski Napoleona,
- skutki upadku Napoleona.

WOJNA Z IV KOALICJĄ

Zwycięstwo odniesione przez Napoleona pod Austerlitz i pokój zawarty z Austrią nie rozwiązały wszystkich napięć w Europie. Wielka Brytania nadal poszukiwała sojuszników do wojny z Francją, a Prusy i Rosja były zaniepokojone wzrostem znaczenia Napoleona. Latem 1806 r. powstała zatem **IV koalicja**, którą utworzyły Wielka Brytania, Prusy, Szwecja i Rosja, a 1 października rozpoczęła się wojna.

Kluczową rolę w siłach koalicji odgrywać miała pruska armia, która nadal cieszyła się opinią nowoczesnej i niezwyciężonej. Jednak błyskawiczna kampania Napoleona szybko zweryfikowała te oceny. Już **14 października 1806 r.** w stoczonych równocześnie bitwach **pod Jeną i Auerstedt** [czyt: auersztet] wojska pruskie zostały całkowicie rozbite. Niebawem Napoleon wkroczył do Berlina, gdzie wydał odezwę, w której zapowiedział odbudowę państwa polskiego (więcej o rozbiorach na s. 274). W pogoni za resztkami wojsk pruskich Francuzi dotarli aż do Wielkopolski. Polacy, widząc szansę na odzyskanie niepodległości, rozpoczęli powstanie przeciw Prusom (więcej na ten temat na s. 281).

Rozbicie pruskiej armii i zajęcie przez wojska napoleońskie ziem dawnej Rzeczypospolitej zmusiło do działania cesarza Aleksandra I. Rosyjscy dowódcy zdawali sobie już jednak sprawę z potęgi armii francuskiej, dlatego nie spieszyli się do rozstrzygającego starcia. Do pierwszej znacznej bitwy doszło w lutym 1807 r. **pod Iławą Pruską**. Prowadzone w bardzo trudnych warunkach atmosferycznych działania pozostały nierozstrzygnięte. Decydujące dla losów wojny okazało się dopiero zwycięstwo Francuzów **pod Frydlandem** w czerwcu 1807 r. Ogromne straty poniesione przez Rosjan zmusiły cesarza Aleksandra I do podjęcia rozmów, które zakończyły się zawarciem **pokoju w Tylży**. Warunki podyktowane Rosji były bardzo łagodne – musiała ona jedynie przystąpić do **blokady kontynentalnej** Wielkiej Brytanii. Natomiast Prusy musiały:

- zredukować armię do 42 tys. żołnierzy,
- oddać ponad połowę swojego terytorium, przy czym z ziem zagarniętych przez Prusy w wyniku II i III zaboru utworzono **Księstwo Warszawskie**.

Wjazd Napoleona 1 do Berlina jesienią 1807 r. był jednym z jego największych triumfów. Widoczna na szczycie Bramy Brandenburskiej kwadryga, czyli czterokonny rydwan, została zabrana przez cesarza do Francji jako łup wojenny.

- *obraz, Francja, ok. 1810 r.*

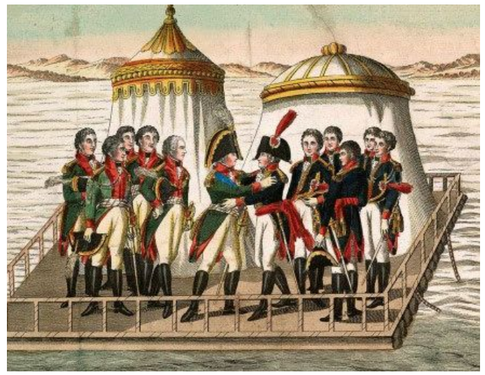
Wojny Francji rewolucyjnej i wojny napoleońskie

Koalicja antyfrancuska	Lata	Państwa uczestniczące w koalicji
I	1792–1797	Austria, Prusy, Wielka Brytania, Rosja, Holandia, Hiszpania, Toskania, Neapol
II	1798–1802	Wielka Brytania, Rosja, Turcja, Austria, Neapol, Sardynia
III	1805	Wielka Brytania, Austria, Rosja, Szwecja, Neapol
IV	1806–1807	Wielka Brytania, Rosja, Prusy, Szwecja
V	1809	Wielka Brytania, Austria
VI	1812–1814	Wielka Brytania, Rosja, Portugalia, Szwecja, Prusy (od 1813 r.), Austria
VII	1815	Wielka Brytania, Rosja, Hiszpania, Portugalia, Szwecja, Prusy, Austria

CIEKAWOSTKA

Traktat, który zawarto na tratwie

Negocjacje pokojowe pomiędzy Napoleonem i Aleksandrem I prowadzono na tratwie zacumowanej na Niemnie w pobliżu Tylży. Napoleon liczył, że osobiste spotkanie z cesarzem Rosji i łagodne warunki pokoju staną się fundamentem trwałego przymierza. Nadzieje te okazały się jednak płonne.

Spotkanie cesarzy miało dość serdeczny przebieg, władcy wymienili uściski i podarunki, a następnie rozmawiali ze sobą po francusku.

- *grafika, Niemcy, XIX w.*

SZCZYT POTĘGI NAPOLEOŃSKIEJ

Po zwycięstwie nad siłami IV koalicji Napoleon wyruszył na Półwysep Iberyjski (więcej na ten temat w ramce na s. 231), aby zmusić Portugalię do udziału w blokadzie kontynentalnej. Wkrótce jednak walki przeniosły się do Hiszpanii, a francuska armia po raz pierwszy od lat zaczęła ponosić porażki. W tych okolicznościach szansę na rewanż za wcześniejsze klęski dostrzegła Austria, która zaatakowała jednocześnie Włochy, kraje Związku Reńskiego i Księstwo Warszawskie. Mimo to już w lipcu 1809 r. w **bitwie pod Wagram**, w której łącznie walczyło 300 tys. żołnierzy, cesarz Francuzów ponownie rozbił austriacką armię. Podpisany w tym samym roku pokój przewidywał:

- nieznaczne straty terytorialne Austrii,
- wysoką kontrybucję,
- ograniczenie liczebności austriackiej armii.

Sam Napoleon, szukając trwalszego sposobu na uniknięcie dalszych wojen z cesarzem Franciszkiem I, rozwiódł się ze swoją żoną Józefiną i w 1810 r. poślubił jego córkę – **Marię Ludwikę**. W kolejnym roku urodził się upragniony syn Bonapartego z legalnego związku.

BLOKADA KONTYNENTALNA

Jesienią 1806 r., po rozbiciu armii pruskiej, Napoleon podjął kolejną próbę osłabienia Wielkiej Brytanii. Tym razem plan zakładał uderzenie w jej gospodarkę poprzez całkowite zablokowanie handlu pomiędzy Wyspami Brytyjskimi i państwami europejskimi. Do tzw. **blokady kontynentalnej** oprócz samej Francji mieli przystąpić jej wszyscy sojusznicy. W praktyce jednak projekt ten okazał się mało skuteczny. Wprowadzone ograniczenia powodowały straty gospodarcze również w państwach kontynentalnych – w tym w samej Francji, były więc dość powszechnie łamane. Z kolei kupcy brytyjscy, dzięki dominacji Wielkiej Brytanii na morzach, znaleźli dodatkowe źródła dochodów poza Europą.

? Jakie czynniki najbardziej utrudniały skuteczne przeprowadzenie blokady kontynentalnej?

Spalenie brytyjskich towarów na przedmieściu Frankfurtu było jednym z pokazowych działań władz francuskich, mających na celu zniechęcenie kupców do prób rozprowadzania przemycanego towaru z Wielkiej Brytanii. W rzeczywistości wskutek przekupstwa kupcy oddali do spalenia przede wszystkim dużo mniej warte towary, a produkty brytyjskie trafiły na rynek.

- *obraz olejny, Niemcy, 1810 r.*

WIELKA ARMIA NAPOLEONA

Budowa imperium Napoleona odbyła się na drodze wojny. Głównym narzędziem prowadzenia polityki była Wielka Armia, do której trafiały setki tysięcy poborowych. Podporządkowano jej funkcjonowanie całego państwa.

Ogromne nakłady i nowoczesne uzbrojenie

Na utrzymanie Wielkiej Armii przeznaczano gigantyczne środki finansowe, a powstające manufaktury i fabryki produkowały przede wszystkim wyposażenie dla wojska. Ogromne obciążenia finansowe związane z utrzymaniem armii spadały nie tylko na pokonane kraje, lecz także na sojuszników Napoleona.

2 **Kirys**, czyli pancerz chroniący korpus kawalerzysty, osłaniał przed bronią białą, a często także przed kulami z pistoletów.

1 Obsługa jednego działa wymagała od 8 do 15 osób, co pozwalało oddać do 3 strzałów na minutę.

1 **Bermyca**, czyli czapka z futra niedźwiedzia, chroniła i zdobiła głowę żołnierza.

2 **Francuski karabin skałkowy** był w tym czasie bezkonkurencyjny pod względem precyzji wykonania i celności.

3 **Tornister** służył do przenoszenia podstawowego ekwipunku żołnierza.

4 **Pałasz**, czyli podobna do szabli broń sieczna, był noszony przy lewym boku.

5 **Buty** konieczne były do długich codziennych marszów. Co ciekawe, aby uszkodzone obuwie nie opóźniało marszu, komplet wyposażenia piechura składał się z... trzech butów, a lewy i prawy but były tego samego kształtu.

ARTYLERIA

Podczas wojen napoleońskich ogromne znaczenie w walkach miała artyleria. Ostrzał artyleryjski powodował, że ginęło 20 proc. żołnierzy przeciwnika. Kula armatnia celnie wystrzelona w kierunku zwartego szeregu wroga mogła zabić nawet 40 ludzi, a jeszcze groźniejsze były kartacze pociski odłamkowe używane na krótkim dystansie.

KAWALERIA

Kawaleria była najszybszą formacją armii napoleońskiej. Jej szarże przełamywały szyki piechoty wroga, zdobywały baterie artylerii, a także odpierały natarcia kawalerii. Najcięższej opancerzonymi oddziałami konnicy napoleońskiej byli kirasjerzy.

PIECHOTA

była podstawową siłą armii napoleońskiej. Natarcia wielotysięcznych kolumn piechurów przełamywały szeregi wroga. Elitę napoleońskiej piechoty stanowili grenadierzy. Trafiali do niej wyłącznie najbardziej doświadczeni i najrośleji żołnierze.

EKSPANSJA NAPOLEOŃSKIEJ FRANCJI

LEGENDA

- obszar Francji w 1801 r.
- terytoria przyłączone do Francji do 1812 r.
- państwa zależne od Napoleona
- Księstwo Warszawskie 1809 r.
- obszary zajęte przez Cesarstwo Rosyjskie
- obszary działania partyzantki antyfrancuskiej (guerilla) w Hiszpanii
- blokada kontynentalna Wielkiej Brytanii
- granice cesarstwa do 1806 r.
- granice Związku Reńskiego w 1810 r.

Działania wojsk francuskich podczas:

- walk z IV koalicją w latach 1806–1807
- walk z V koalicją w 1809 r.
- wojny w Hiszpanii w latach 1808–1811
- działania wojsk brytyjskich
- ważniejsze bitwy
- bitwy morskie
- ważniejsze traktaty

? 1. Wyjaśnij, jakie zmiany zaszły na ziemiach niemieckich w okresie wojen napoleońskich.
2. Porównaj działania prowadzone przez wojska Napoleona podczas walk z IV i V koalicją z działaniami prowadzonymi podczas wojny w Hiszpanii. Wskaż najważniejsze różnice.

Bitwa pod Frydlandem zakończyła walki z IV koalicją. Na obrazie ukazano oddział kirasjerów przejeżdżających w pełnym galopie przed Napoleonem. W rzeczywistości o losach bitwy zadecydowały przede wszystkim oddziały piechoty.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

Odniesione w 1809 r. zwycięstwo wyznacza szczyt potęgi Napoleona. W uzależnionych od siebie państwach wprowadzał on francuskie rozwiązania ustrojowe i społeczne. Znoszono w nich zatem ograniczenia stanowe, ustanawiano nowe prawa i formy rządów. Jednakże wieloletnie wojny i narzucane przez Napoleona rozwiązania doprowadziły także do ożywienia uczuć narodowych i sprawiły, że w Europie coraz mniej przychylnie patrzono na cesarza Francuzów.

WARTO WIEDZIEĆ

Wyprawa hiszpańska Napoleona

Jesienią 1807 r. wojska Napoleona wkroczyły do Portugalii, która odmawiała udziału w blokadzie kontynentalnej. Zajęcia Portugalii dokonano za zgodą Hiszpanii, jednak już rok później Napoleon postanowił przejąć władzę i w tym królestwie. Do opuszczenia tronu zmuszono Karola IV Burbona i jego syna, po czym królem Hiszpanii został brat Napoleona – Józef Bonaparte. Hiszpanie i Portugalczycy rozpoczęli powstania, które finansowo i wojskowo wspierała Wielka Brytania. Pomimo zaangażowania znacznych sił francuskie wojska nie były w stanie przełamać oporu powstańców. Wkrótce Napoleon musiał powrócić do Francji, a walki z hiszpańską partyzantką (hiszp. *guerilla*, czyt.: gerilja) ciągnęły się do 1814 r.

Rozstrzelanie powstańców madryckich to obraz Francisca [czyt.: fransiska] Goi. Odwołuje się on do rzeczywistych wydarzeń, których artysta mógł być świadkiem. Jednocześnie ma wymowę uniwersalną i ukazuje okrucieństwo wojny, która niesie cierpienie cywilom, a żołnierzy pozbawia człowieczeństwa.

▪ *obraz, Hiszpania, XIX w.*

? Wyjaśnij, dlaczego Wielka Brytania zaangażowała się we wspieranie ruchu oporu na Półwyspie Iberyjskim.

PRZYCZYNY WOJNY Z ROSJĄ

Zgodnie z zawartym w 1807 r. traktatem pokojowym Rosja miała przystąpić do ustanowionej przez Francję blokady kontynentalnej i wspierać ją w prowadzonych wojnach. Jednak całkowite zerwanie kontaktów handlowych z Wielką Brytanią przyniosłoby duże straty rosyjskiej gospodarce, zaś przesadne wzmocnienie Francji byłoby niezgodne z ideą utrzymywania w Europie równowagi sił. Rosjanie uczestniczyli zatem w blokadzie jedynie formalnie, a w rzeczywistości łamali jej zasady. Dodatkowo, gdy w 1809 r. Austria wypowiedziała Francji wojnę, Aleksander I nie wywiązał się z zobowiązań sojuszniczych i w ten sposób wspomógł Austriaków. Klęska austriackich wojsk doprowadziła do umocnienia Księstwa Warszawskiego (więcej o tym na s. 286–287), co jeszcze wzmogło niepokój w Petersburgu, gdzie obawiano się utraty ziem dawnej Rzeczypospolitej. Z kolei Napoleon doszedł do wniosku, że tylko wyraźne zwycięstwo nad Rosją zagwarantuje trwałość ładu ustanowionego przez niego w Europie. W tej sytuacji oba mocarstwa rozpoczęły przygotowania do wojny.

Szykując się do uderzenia na Rosję, Napoleon przygotowywał kolejną **Wielką Armię**, jak zwyczajowo określano główne siły wykorzystywane w jego kampaniach. Tym razem składała się ona z 600 tys. żołnierzy, była zatem liczniejsza od wszystkich wcześniejszych. Jej słabością był jednak stosunkowo nieznaczny – sięgający zaledwie połowy zebranych sił – udział oddziałów złożonych z Francuzów. Ilościowo istotny był natomiast wkład formacji niemieckich, włoskich i holenderskich, których lojalności cesarz nie mógł być do końca pewny. Wątpliwości te nie dotyczyły jednostek polskich, liczących łącznie ok. 100 tys. żołnierzy. Bezpośrednio zainteresowani powodzeniem wyprawy Polacy zakładali, że prowadzona wojna umocni ich państwo. Sam Napoleon określił swoją kampanię jako „**drugą wojnę polską**”, a wśród jej celów wymieniał powiększenie terytorium Księstwa Warszawskiego, a nawet odbudowę Rzeczypospolitej.

WYPRAWA NA MOSKWĘ

Napoleon wkroczył do Rosji pod koniec czerwca 1812 r. Jego celem było możliwie szybkie doprowadzenie do walnej bitwy, która pozwoliłaby zniszczyć główne siły przeciwnika. Zmusiłoby to Aleksandra I do kapitulacji i podpisania traktatu pokojowego. Rosyjscy dowódcy byli jednak świadomi, że podjęcie bezpośredniej konfrontacji z Wielką Armią może zakończyć się druzgocącą klęską, dlatego starali się takiego starcia unikać.

Stojący na czele carskich wojsk marszałek **Michaił Kutuzow** stopniowo wycofywał się w głąb kraju przy zastosowaniu **taktyki spalonej ziemi**, a więc wywożąc zapasy i niszcząc uprawy oraz zabudowania. Uzależniało to postępy armii Napoleona od dostaw zaopatrzenia spoza granic Rosji.

Przyjęta przez Rosjan taktyka sprawiła, że do pierwszego wielkiego starcia doszło dopiero w początkach września. W stoczonej wówczas **bitwie pod Borodino** zwycięstwo odnieśli Francuzi, ale poniesione przez nich straty nie pozwoliły im na całkowite rozbicie sił wroga. Tydzień później Wielka Armia bez walki **zajęła Moskwę**. Opanowanie ćwierćmilionowego miasta miało zapewnić żołnierzom schronienie i wyżywienie, a przede wszystkim przekonać Aleksandra I do podjęcia negocjacji pokojowych. Jednak Rosjanie zawczasu ewakuowali Moskwę, a następnie podpalili jej zabudowania. Napoleon czekał tam bezskutecznie przez miesiąc na reakcję przeciwnika i dopiero w połowie października zarządził odwrót.

Wczesne nadejście zimy zamieniło powrotny marsz na zachód w całkowitą katastrofę. Mróz i choroby dziesiątkowały głodujących żołnierzy, a na przemieszczające się bezładnie jednostki napadały oddziały Kozaków i chłopów. W listopadzie doszło do **bitwy nad Berezyną**. Rosjanie podjęli próbę rozbicia resztek francuskich wojsk podczas przeprawy przez rzekę, lecz ostatecznie niedobitki Wielkiej Armii wyrwały się z tej pułapki. Wyprawa na Moskwę kosztowała życie 400 tys. żołnierzy (w tym kilkudziesięciu tysięcy Polaków), a spośród 200 tys. ocalałych większość zdezerterowała. Napoleon zdawał sobie sprawę, że jego klęska wywoła kolejną wojnę w Europie. Ruszył zatem do Paryża, aby przygotować Francję do tego konfliktu.

Bitwa pod Borodino zakończyła się zwycięstwem Napoleona 1, któremu jednak nie udało się całkowicie rozbić rosyjskiej armii. Walki toczyły się w miejscu odpowiednio ufortyfikowanym przez Rosjan, dlatego o zwycięstwie nie zadecydowała wyrafinowana taktyka, ale siła ponawianych frontalnie uderzeń.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODEZWY NAPOLEONA I ALEKSANDRA I Z 1812 ROKU

Przed wybuchem wojny obaj cesarze wystosowali do swoich armii odezwy, które miały przekonać żołnierzy i ich dowódców o słuszności prowadzonej walki.

Odezwa Aleksandra I

Od dłuższego już czasu zaczęliśmy ze strony cesarza Francuzów doznawać postępowania, które dowodziło nieprzyjaznych jego względem Rosji zamiarów; atoli spodziewaliśmy się, że zmienimy je, posługując się łagodnymi i pokojowymi środkami. Skorośmy w końcu spostrzegli, że powtarzają się bezustannie najbardziej jawne obelgi, zostaliśmy mimo Naszych pokojowych chęci zmuszeni do uzupełnienia i skupienia Naszych armii. Jednakowoż nie straciliśmy jeszcze nadziei dojścia do pojednania i, zatrzymując się u granic Naszego Cesarstwa i nie łamiąc pokoju, byliśmy gotowi do obrony. [...] *Cesarz Francuzów wypowiedział Nam pierwszy wojnę, atakując nagle Nasze wojsko pod Kownem; widząc więc, że nic nie zdoła go skłonić do poparcia Naszych pokojowych pragnień, nie mamy przeto innej rady, jak wezwać pomocy Wszechmocnego* [...] *i przedstawić Nasze siły siłom nieprzyjaciela.* [...] *Wojownicy! Brońcie religii, ojczyzny i niepodległości!*

Odezwa Napoleona

Żołnierze! Druga wojna polska zaczęta. Pierwsza skończyła się pod Frydlandem i Tylżą; w Tylży Rosja poprzysięgała wieczne z Francją przymierze i wojnę z Anglią. Dziś łamie swe przysięgi. [...] *Rosja idzie tam, gdzie ją ciągnie fatalność, jej przeznaczenie musi się wypełnić. Czyż sądzi, że ulegliśmy zwyrodnieniu? Czyż przestaliśmy być żołnierzami spod Austerlitz? Stawia nas między hańbą a wojną. Wybór nie może dla nas ulegać wątpliwości; marsz więc naprzód! Przejdźmy Niemen! Przenieśmy na jej obszary wojnę! Druga polska wojna przyniesie taką dla oręża francuskiego sławę, jak pierwsza, lecz pokój, który zawrzemy, będzie na silnych podstawach oparty i położy kres owemu butnemu wpływowi, jaki Rosja od 50 lat zaczęła wywierać na sprawy europejskie.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 29–32.

? **1.** Wyjaśnij, w jaki sposób obaj władcy uzasadniali konieczność rozpoczęcia wojny.

2. Oceń, która z przytoczonych odezw jest bardziej przekonująca, i wyjaśnij, co o tym decyduje.

UPADEK NAPOLEONA

Całkowite niepowodzenie wyprawy Napoleona zachęciło jego przeciwników do sformowania kolejnej koalicji. W jej skład, oprócz prowadzącej nieustannie walkę z Francją Wielkiej Brytanii, weszły również Rosja, Prusy, Austria i Szwecja. Opuszczony przez większość dawnych sojuszników Bonaparte zdołał jeszcze błyskawicznie przygotować armię złożoną z 300 tys. żołnierzy. Choć siły te pozwoliły mu odnieść kilka zwycięstw, były zbyt wątłe, aby walczyć z potężną koalicją. Jej połączone wojska rozgromiły Francuzów w stoczonej w październiku 1813 r. **bitwie pod Lipskiem**, którą – ze względu na udział armii aż siedmiu państw – określa się „**bitwą narodów**". Klęska Napoleona wynikała z:

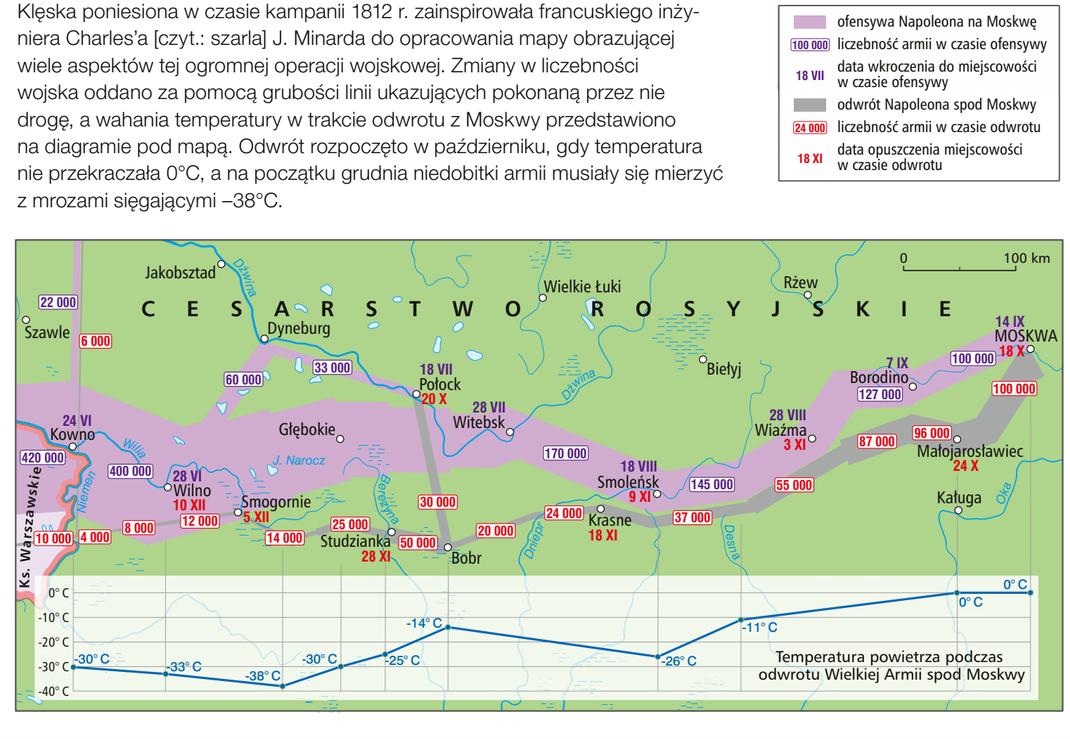
- ogromnej przewagi liczebnej wroga,
- niskiej wartości bojowej żołnierzy – nie było czasu ich wyszkolić,
- znużenia społeczeństwa francuskiego nieustannymi wojnami,
- braku wiary w zwycięstwo po klęsce z 1812 r.

W kolejnych miesiącach Napoleon podejmował jeszcze walki z siłami koalicji, ale te nieuchronnie zbliżały się do Paryża. Wiosną 1814 r. stolicę Francji zajęto, a Napoleona zmuszono do abdykacji. Zdetronizowany cesarz Francuzów został osadzony na położonej na Morzu Śródziemnym wyspie Elbie. Królem Francji ustanowiono Ludwika XVIII – brata straconego w 1793 r. monarchy. Na mocy pokoju paryskiego z 30 maja 1814 r. jego państwo powróciło do granic z 1792 r.

CIEKAWOSTKA

Jak topniała Wielka Armia?

Klęska poniesiona w czasie kampanii 1812 r. zainspirowała francuskiego inżyniera Charles'a [czyt.: szarla] J. Minarda do opracowania mapy obrazującej wiele aspektów tej ogromnej operacji wojskowej. Zmiany w liczebności wojska oddano za pomocą grubości linii ukazujących pokonaną przez nie drogę, a wahania temperatury w trakcie odwrotu z Moskwy przedstawiono na diagramie pod mapą. Odwrót rozpoczęto w październiku, gdy temperatura nie przekraczała 0°C, a na początku grudnia niedobitki armii musiały się mierzyć z mrozami sięgającymi –38°C.

„STO DNI" NAPOLEONA

Detronizacja i zesłanie Napoleona na Elbę dawały nadzieję na zakończenie wieloletnich wojen. Panujący od kwietnia 1814 r. Ludwik XVIII zdawał sobie sprawę, że przywrócenie we Francji ustroju sprzed rewolucji jest niemożliwe, dążył jednak do odbudowy starego porządku i umocnienia władzy królewskiej. Działania nowych władz budziły niechęć społeczeństwa:

- chłopi obawiali się utraty ziemi na rzecz powracających do kraju arystokratów;
- mieszczanie odnotowywali straty po przywróceniu handlu z Wielką Brytanią;
- usuwanie z wojska oficerów napoleońskich i głodowe pensje dla inwalidów wojennych pozbawiały króla oparcia w armii.

Wieści o panujących w kraju nastrojach dotarły do Napoleona, który opuścił Elbę i przybył do Francji.

Powrót Napoleona z Elby dowiódł niezwykłej popularności cesarza wśród Francuzów. Napoleon 1 marca 1815 r. wylądował we Francji. Początkowo towarzyszyło mu jedynie ośmiuset gwardzistów, jednak cesarskie siły szybko rosły, gdyż pod jego komendę przechodziły całe wysyłane przeciwko niemu oddziały.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

KLĘSKA NAPOLEONA

LEGENDA

- Cesarstwo Francuskie w 1812 r.
- kraje uznające zwierzchnictwo Napoleona
- kraje w sojuszu z Francją latem 1812 r.
- granice Związku Reńskiego
- blokada kontynentalna Wielkiej Brytanii
- X ważniejsze bitwy
- ważniejsze traktaty
- pochód i odwrót Wielkiej Armii podczas wyprawy Napoleona na Moskwę w 1812 r.
- działania wojsk rosyjskich w 1812 r.
- działania wojsk brytyjskich, portugalskich i hiszpańskich w latach 1813–1814
- działania wojsk VI koalicji w latach 1813–1814
- trasa powrotu Napoleona z Elby w 1815 r.
- działania wojsk francuskich podczas walk z VII koalicją w 1815 r.

? 1. Podaj, na obszarze jakich państw stoczono najważniejsze bitwy w latach 1812–1815.
2. Wskaż państwo uczestniczące w koalicjach antyfrancuskich, na którego terenie nie toczyły się działania zbrojne.

Bez jednego wystrzału opanował Paryż i ponownie ogłosił się cesarzem. Powrót Napoleona nastąpił w czasie, gdy jego niedawni przeciwnicy jeszcze prowadzili w Wiedniu rozmowy, które miały przywrócić na kontynencie równowagę sił, a ich wielotysięczne armie ciągle nie zostały rozwiązane. Błyskawicznie zatem utworzono **VII koalicję**, w której skład weszły niemal wszystkie państwa europejskie. Do decydującego starcia doszło już **18 czerwca 1815 r. pod Waterloo** w Belgii. Napoleon, mimo bohaterstwa i poświęcenia swoich żołnierzy, poniósł klęskę. Cztery dni później ponownie abdykował, cesarstwo przestało istnieć, a na tron powrócił **Ludwik XVIII**. Były cesarz Francuzów został tym razem osadzony na Wyspie św. Heleny, położonej na Oceanie Atlantyckim. Otoczony strażą przebywał tu aż do śmierci w 1821 r. Pokonana Francja musiała pogodzić się z utratą kolejnych obszarów, wysoką kontrybucją i koniecznością utrzymywania obcych wojsk na własnym terytorium.

Książę Wellington [czyt.: łelington] **1**, dowódca wojsk koalicji antynapoleońskiej, otrzymuje wiadomość, że wojska pruskie przybywają na ratunek. Połączenie sił brytyjsko-holenderskich z pruskimi zapewniło zwycięstwo przeciwników Napoleona w decydującej bitwie pod Waterloo.

▪ *obraz, Holandia, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Śmierć Napoleona

Napoleon zmarł na Wyspie św. Heleny w wieku 51 lat. Zgodnie z aktem zgonu przyczyną jego śmierci miał być rak żołądka, jednak te wyjaśnienia zaczęły z czasem budzić wątpliwości. Od połowy XX w. popularna stała się teoria, zgodnie z którą cesarz Francuzów miał być stopniowo podtruwany przez swoich brytyjskich strażników za pomocą arszeniku. Teoria ta opierała się z jednej strony na opisach choroby i śmierci Napoleona, a z drugiej strony także na analizach laboratoryjnych jego włosów. Ostatecznie jednak została ona obalona i dziś przyjmuje się raczej, że Napoleon zmarł na skutek nowotworu żołądka. Po śmierci pochowano go w bezimiennym grobie na Wyspie św. Heleny. Po niespełna 20 latach, gdy stało się to możliwe, jego szczątki zostały przewiezione do Paryża i uroczyście złożone w paryskim Kościele Inwalidów.

Grób Napoleona został odsłonięty dopiero 40 lat po śmierci cesarza. Obok, w Pałacu Inwalidów, mieści się Muzeum Armii.

▪ *fotografia współczesna, Paryż*

? Wyjaśnij, dlaczego teoria o otruciu cesarza zyskała dużą popularność.

ĆWICZENIA

1. Oceń, jaką rolę w koalicjach antynapoleońskich odegrała Wielka Brytania.
2. Wyjaśnij, czym była blokada kontynentalna i w jakim celu została ustanowiona.
3. Przedstaw przyczyny, które doprowadziły do klęski wyprawy Napoleona na Moskwę.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Ellis, *Cesarstwo Napoleona*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2011.
R. Kowalczyk, *Odwrót Wielkiej Armii Napoleona z Rosji w 1812 r.*, Łódź 2016.
A. Uffindell, *Wielcy generałowie wojen napoleońskich oraz ich bitwy 1805–1815*, tłum. N. Radomski, Poznań 2007.

Podsumowanie rozdziału V
Epoka oświecenia i rewolucji

1 Przemiany gospodarcze i społeczne w XVIII wieku

1. W XVIII w. w Europie gwałtownie wzrosła liczba ludności. Dzięki rozwojowi medycyny i wzrostowi produkcji żywności wydłużyła się też średnia długość życia.
2. W Wielkiej Brytanii nastąpił niezwykle intensywny rozwój gospodarczy. W rolnictwie doszło do rewolucji agrarnej spowodowanej rozwojem produkcji (nowe metody upraw i maszyny rolnicze). Z kolei popyt na wyroby włókiennicze i nowe wynalazki techniczne umożliwiły mechanizację produkcji tkanin.
3. W 1769 r. James Watt opatentował maszynę parową. Szybko zastosowano ją w wielu gałęziach przemysłu i zmechanizowano produkcję. Zmiany, jakie dzięki temu zaszły, nazwano rewolucją przemysłową.
4. Skutkami rewolucji przemysłowej było wytworzenie się nowych grup społecznych (robotników i właścicieli fabryk), powstanie miast przemysłowych i rozbudowa ośrodków portowych. Pojawiły się też nowe idee ekonomiczne: fizjokratyzm i liberalizm gospodarczy.

2 Oświecenie

1. W Anglii w XVII w. dzięki likwidacji cenzury możliwy był rozwój publicystyki. W prasie i książkach żądano odrzucenia przywilejów stanowych i innych pozostałości porządku feudalnego. Domagano się, aby wszyscy byli równi wobec prawa.
2. Wiek XVIII nazwano „wiekiem rozumu", ponieważ najważniejszą ideą oświecenia był racjonalizm. Oświeceniowi myśliciele krytykowali zasady feudalizmu i dotychczasową rolę Kościoła w społeczeństwie. Nastąpił rozwój nauk ścisłych i przyrodniczych, a także świeckiego szkolnictwa.
3. Idee oświecenia propagowano za pomocą literatury, która stawała się coraz bardziej dostępna. Wydawano prasę. Myśl oświeceniowa była też upowszechniana w salonach kulturalnych. W drugiej połowie XVIII w. pojawił się nowy nurt – sentymentalizm.
4. W sztuce odwoływano się do wzorców antycznych, a dzieła często miały charakter moralizatorski.

3 Powstanie Stanów Zjednoczonych

1. W połowie XVIII w. szybko rozwijały się kolonie brytyjskie w Ameryce Północnej, do których przyłączono podbite posiadłości francuskie.
2. Konflikt kolonii brytyjskich z metropolią narastał w ciągu XVIII w. Mieszkańcy buntowali się przeciw kolejnym podatkom i opłatom narzucanym przez rząd brytyjski. Sprzeciwiali się też ograniczeniom handlowym, które na nich nakładano.
3. W 1773 r. amerykańcy koloniści zniszczyli brytyjski transport herbaty w Bostonie („bostońskie picie herbaty"). Dwa lata później wybuchła wojna o niepodległość, a 4 lipca 1776 r. koloniści ogłosili Deklarację niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki. Podczas walk otrzymywali pomoc od króla Francji i z wielu innych państw europejskich. Ostatecznie Brytyjczycy skapitulowali, a w 1783 r. w Wersalu zawarli z Amerykanami pokój.
4. W 1787 r. uchwalono konstytucję Stanów Zjednoczonych, w której za podstawę ustroju przyjęto trójpodział władzy. Głową państwa był wybierany w wyborach prezydent.

4 Rewolucja francuska

1. Społeczeństwo francuskie od średniowiecza podzielone było na trzy stany: pierwszy – obejmowało duchowieństwo, drugi – szlachtę i trzeci – mieszczaństwo i chłopstwo.
2. W drugiej połowie XVIII w. Francja zaczęła odczuwać koszty udziału w wojnie o niepodległość USA. Kraj dotknęły też klęski nieurodzaju.
3. W związku z katastrofalną sytuacją finansową państwa Ludwik XVI zwołał Stany Generalne. Ich otwarcie nastąpiło w maju 1789 r. Reprezentanci stanu trzeciego domagali się zmian w sposobie głosowania. Doprowadziło to do zwołania Zgromadzenia Konstytucyjnego.
4. 14 lipca 1789 r. paryżanie przeprowadzili szturm na Bastylię – wydarzenie to jest uznawane za wybuch rewolucji.
5. W sierpniu 1789 r. Konstytuanta zniosła poddaństwo chłopów, przywileje podatkowe szlachty, dziesięcinę i uchwaliła Deklarację praw człowieka i obywatela. We wrześniu 1791 r. uchwalono konstytucję, a Francja stała się monarchią konstytucyjną.

5 Republika Francuska

1. Sytuacja we Francji wywołała niepokój na dworach władców europejskich, co spowodowało w 1792 r. wybuch wojny z Austrią i Prusami. Porażki wojsk francuskich doprowadziły w sierpniu do ataku ludu na siedzibę króla w Paryżu i aresztowania monarchy.
2. We wrześniu 1792 r. nowy parlament (Konwent Narodowy) zniósł monarchię i proklamował republikę we Francji. Osądził też Ludwika XVI i skazał go na śmierć – wyrok wykonano w styczniu 1793 r. Sprowokowało to powstanie antyfrancuskiej koalicji europejskich państw.
3. W kwietniu 1793 r. utworzono Komitet Ocalenia Publicznego, który zdominował Konwent Narodowy. Rozpoczął się okres wielkiego terroru, podczas którego wobec rzeczywistych i domniemanych wrogów republiki masowo stosowano karę śmierci. Zakończył się on 24 lipca 1794 r., gdy przeprowadzono przewrót termidoriański (9 thermidora według nowego rewolucyjnego kalendarza). W 1795 r. uchwalono nową konstytucję.
4. Wielka Rewolucja Francuska zlikwidowała feudalny podział społeczeństwa i dotychczasowe przywileje, wprowadziła zaś trójpodział władzy. Jednocześnie pociągnęła za sobą duże straty ludnościowe, materialne i kulturalne.

Czapka Gwardii Narodowej została ozdobiona symbolami do dziś kojarzonymi z Republiką Francuską. Są to: fasces, czyli wiązki rózg z wetkniętym toporem 1 – znak władzy w republice rzymskiej, oraz czapka frygijska 2 – rewolucyjny symbol wyzwolenia, również nawiązujący do czasów antycznych.

▪ *czapka, Francja, 1790 r.*

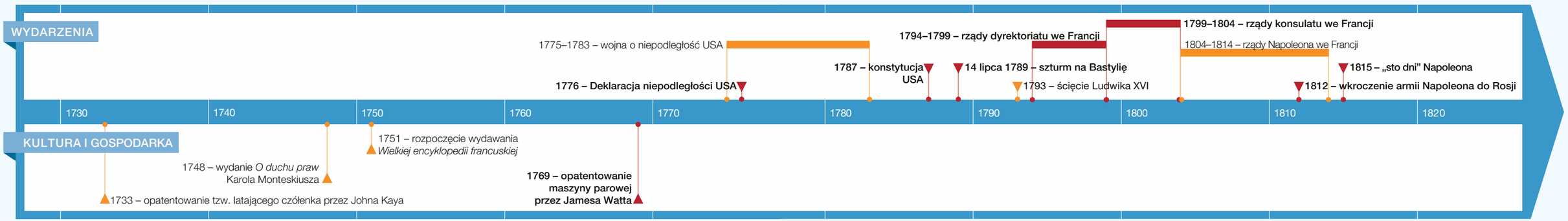

6 Od konsulatu do cesarstwa

1. W latach 1795–1799 rządy we Francji sprawował dyrektoriat, złożony z pięciu dyrektorów. W tym okresie doszło do zakończenia wojny z I koalicją antyfrancuską (1797 r.). Rok później Francuzi pod dowództwem Napoleona Bonapartego podjęli próbę zajęcia Egiptu.
2. W 1799 r. powstała II koalicja antyfrancuska, a jej sukcesy doprowadziły do zamachu stanu. W jego wyniku rządy objął trzyosobowy konsulat – największą władzą dysponował Napoleon, który został I konsulem.
3. Bonaparte wdrożył reformy, które uspokoiły sytuację wewnętrzną. Jednocześnie stworzył państwo policyjne, a propaganda dbała o jego wizerunek. W 1804 r. wprowadził nowy kodeks cywilny, zwany Kodeksem Napoleona.
4. W 1804 r. obywatele Francji zgodzili się w plebiscycie, aby Napoleon został cesarzem. Jego koronacja odbyła się w grudniu tego roku.
5. W 1805 r. Napoleon walczył z III koalicją antyfrancuską. Niepowodzeniem zakończyły się jego plany inwazji na Wielką Brytanię. Zwyciężył zaś na lądzie armię austriacką i rosyjską w bitwie pod Austerlitz. Z władcą Austrii Franciszkiem II podpisał pokój w Preszburgu, na mocy którego przestało istnieć Święte Cesarstwo Rzymskie. Z części państw niemieckich powstał Związek Reński.

7 Szczyt potęgi i upadek Napoleona

1. W 1806 r. powstała IV koalicja antyfrancuska. W październiku wojska Napoleona rozgromiły siły pruskie i ogłoszono też blokadę kontynentalną Wielkiej Brytanii. W 1807 r. zawarł pokój w Tylży z Rosją. Przystąpił do interwencji w Hiszpanii, lecz ponosił tam klęski.
2. Bonaparte wkroczył do Rosji w czerwcu 1812 r. Wycofująca się armia carska stosowała taktykę spalonej ziemi i unikała wielkich bitew. We wrześniu Napoleon pokonał Rosjan w bitwie pod Borodino i wkroczył do opuszczonej Moskwy, a po ponad miesiącu zarządził odwrót. Mróz, głód i choroby zdziesiątkowały jego armię.
3. Napoleon przegrał w 1813 r. bitwę pod Lipskiem. Sukcesy wojsk koalicji antynapoleońskiej doprowadziły do abdykacji cesarza Francuzów wiosną 1814 r. i jego zesłania na Elbę. Na tronie francuskim zasiadł zaś Ludwik XVIII.
4. Wiosną 1815 r. Napoleon powrócił do Francji i ponownie ogłosił się cesarzem. Poniósł jednak klęskę pod Waterloo, co zakończyło sto dni jego rządów.

To budzi kontrowersje

Ocena Napoleona we Francji i w Europie

Napoleon już za życia budził skrajne emocje. Był uwielbiany przez swoich żołnierzy, dużą część Francuzów i mieszkańców tych państw, którym dał nadzieję na niepodległość. Jednocześnie propaganda jego przeciwników bezlitośnie go krytykowała jako „korsykańskiego potwora" – krwawego dyktatora i uzurpatora bezprawnie zasiadającego na tronie przynależnym dynastii Burbonów. Spory o ocenę dokonań Bonapartego trwają do dziś i nic nie wskazuje, aby miały się kiedyś zakończyć.

We Francji Napoleon zdobył ogromną popularność dzięki błyskotliwym zwycięstwom w Italii. Z tego powodu z łatwością sięgnął po władzę nad krajem, odsuwając skompromitowany i nieudolny dyrektoriat. Zaprowadził spokój i ład w państwie, który był ciągle rozrywany przez rewolucyjne spory. Z zadania tego wywiązał się na tyle dobrze, że Francuzi zgodzili się nadać mu tytuł cesarza. Nie wszyscy jednak ulegli urokowi charyzmatycznego wodza.

Kolejne lata panowania cesarza Francuzów wypełniły przede wszystkim kampanie wojskowe. Odnoszone wówczas zwycięstwa sprawiły, że Napoleona do dziś określa się jako „boga wojny" i uznaje za być może najwybitniejszego dowódcę w dziejach. Jednak sukcesy te miały swoją cenę. Podczas największych bitew, w których triumfował Napoleon, ginęły dziesiątki, a nawet setki tysięcy żołnierzy, w tym również żołnierzy francuskich. Po klęsce wyprawy na Moskwę także w samej Francji widoczne stało się znużenie nieustannymi wojnami. Ogromna liczba ich ofiar prowadzi do oceny – popularnej zwłaszcza w krajach, z którymi Napoleon walczył – że był on przede wszystkim zbrodniarzem, dążącym do realizacji swoich politycznych celów po trupach własnych poddanych. Historycy formułujący takie opinie zwykle jednak zapominają, że duża część spośród wojen toczonych przez Napoleona została wypowiedziana przez jego przeciwników. Warto też pamiętać, że napoleońskie wojska niosły ze sobą nie tylko śmierć i zniszczenie, ale też hasła rewolucji, a wraz z nimi przełomowe zmiany społeczne i nowe prawodawstwo. Zapewniły one istotną poprawę położenia milionów Europejczyków.

Choć późniejsze opinie na temat cesarza Francuzów są bardzo różne, to sam Napoleon pozostaje jedną z najbardziej fascynujących postaci w historii. Prawdopodobnie zawsze budziła emocje i spory opowieść o niezwykle utalentowanym oficerze z Korsyki, który dzięki determinacji, szczęśliwym zbiegom okoliczności i niewątpliwym zdolnościom sięgał po kolejne stopnie wojskowe, objął władzę nad potężnym państwem i dużą częścią Europy, lecz ostatecznie został więźniem na niemal bezludnej wyspie.

Dzieciątko diabła to karykatura, na której Napoleon został przedstawiony jako niemowlę w objęciach demona. Wielka Brytania, skąd pochodzi rysunek, wchodziła w skład wszystkich koalicji antyfrancuskich. Nie należy się więc dziwić niechęci autora ilustracji do cesarza Francuzów.

▪ *karykatura, Wielka Brytania, 1810 r.*

PODYSKUTUJMY

1. Czy współcześnie funkcjonuje w Polsce mit napoleoński?
2. Dlaczego Napoleon wzbudza tak wiele kontrowersji aż do dziś?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Przedstaw, w jaki sposób Napoleon Bonaparte został cesarzem.
2. Opisz, jak przebiegała koronacja Napoleona na cesarza Francuzów.
3. Określ, na który rok przypadł szczyt potęgi Napoleona.
4. Wyjaśnij, dlaczego Bonaparte powrócił z zesłania na Elbie.
5. Podaj przyczyny wysłania Legionów Polskich na Santo Domingo.
6. Przedstaw, jak zmieniało się terytorium Księstwa Warszawskiego.
7. Wymień pozytywne i negatywne skutki ścisłego współdziałania władz Księstwa Warszawskiego z Napoleonem.

▪ Jan Matejko, *Rejtan*, obraz olejny, Polska, XIX w.

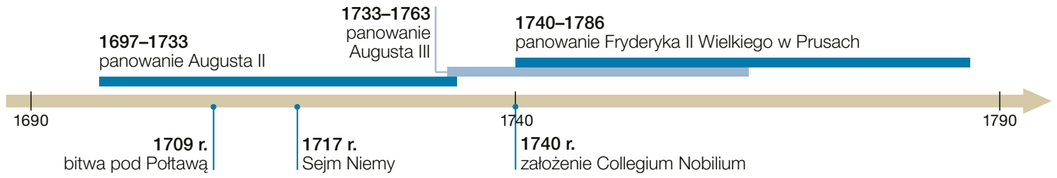
VI
KRYZYS I UPADEK RZECZYPOSPOLITEJ

1 Czasy saskie
2 Początki panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego
3 Oświecenie w Rzeczypospolitej
4 Sejm Wielki i Konstytucja 3 maja
5 Upadek Rzeczypospolitej
6 Polacy w wojnach napoleońskich
7 Księstwo Warszawskie

1 CZASY SASKIE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- reformy w duchu absolutyzmu oświeceniowego w państwach sąsiadujących z Rzecząpospolitą,
- sytuacja wewnętrzna i międzynarodowa państwa polsko-litewskiego w czasach saskich,
- polityka mocarstw europejskich wobec Rzeczypospolitej.

WZROST POTĘGI SĄSIADÓW RZECZYPOSPOLITEJ

Od końca XVII w. zwiększało się znaczenie państw sąsiadujących z Rzecząpospolitą: Rosji, Austrii i rosnącej w szybkim tempie potęgi – Prus. Ich władcy wykorzystywali wybrane hasła oświeceniowe, aby umacniać swoje państwa: reformowali administrację, rozbudowywali armię i zdobywali nowe terytoria.

Przemiany w Rosji rozpoczął panujący w XVII i XVIII w. Piotr Wielki, który podjął modernizację zacofanego kraju (więcej o nim w ramce poniżej). Kolejny etap przemian nastąpił, gdy w 1762 r. na rosyjskim tronie zasiadła **Katarzyna II**, która prowadziła politykę szerokich podbojów. Sukcesy odniosła głównie kosztem Turcji i Rzeczypospolitej, doprowadzając do jej rozbiorów (więcej o tym na s. 250, 266, 274).

ROSJA ZA RZĄDÓW PIOTRA WIELKIEGO

Piotr I, panujący w latach 1682–1725, przeobraził Rosję w potęgę. Car w młodości podróżował po Europie Zachodniej i na podstawie zaczerpniętych stamtąd wzorów zmodernizował swoje państwo:

- zreformował administrację – podzielił kraj na gubernie oraz wprowadził tzw. tabelę rang (hierarchię urzędów cywilnych i stopni wojskowych);
- zastąpił Dumę (radę złożoną z bojarów) podległym sobie Senatem Rządzącym;
- utworzył regularną armię lądową i flotę wojenną;
- ożywił handel i gospodarkę kraju poprzez sprowadzanie zagranicznych specjalistów.

Reformy szybko przyniosły efekty. Zwycięstwa nad Szwedami w wielkiej wojnie północnej (1700–1721) umożliwiły opanowanie terenów nad Bałtykiem. Dzięki temu założono Petersburg – nową stolicę Rosji, i nastąpił rozwój handlu morskiego. Władca otrzymał tytuł cesarza Wszechrusi, nadano mu też przydomek: Wielki.

? Jakie korzyści przyniosły Rosji reformy Piotra Wielkiego?

Car Piotr Wielki 1 podczas obcinania brody jednemu z bojarów 2. W ramach modernizacji państwa car oczekiwał, że uda mu się też zmienić sposób ubierania się i obyczaje Rosjan.

- *kolorowana rycina, Rosja, XVIII w.*

Cesarzowa, zainteresowana postępowymi ideami, wzbudzała entuzjazm wśród oświeceniowych myślicieli. Jednak działania Katarzyny II miały przede wszystkim na celu utrzymanie i umocnienie jej władzy oraz potęgi militarnej Imperium Rosyjskiego, a nie poprawę bytu jej poddanych. Wdrażane ważne reformy wewnętrzne utrzymywały lub wręcz wzmacniały dotychczasowy system samodzierżawia. Dodatkowo obciążono chłopstwo wyższymi świadczeniami i wieloletnią służbą wojskową. Prowadziło to do wybuchu powstań chłopskich na niespotykaną dotąd skalę, które carska armia krwawo stłumiła.

Rozpoczęty w XVII w. proces jednoczenia Brandenburgii i Prus postępował także w następnym stuleciu. Już w 1701 r. **Fryderyk I Hohenzollern** sięgnął po tytuł królewski. Ważne reformy państwa wprowadził jego syn **Fryderyk Wilhelm I**. Monarcha, nazywany z powodu swoich militarnych zamiłowań królem-sierżantem, stworzył nowoczesną i niezwykle liczną jak na dość niewielki kraj armię. Utrzymanie rozbudowanych sił zbrojnych wymagało usprawnienia państwa i zwiększenia jego dochodów. W tym celu władca zlikwidował szlachecki samorząd i rozbudował administrację centralną, która bezwzględnie egzekwowała rosnące podatki. Armia pruska, w której panowała surowa dyscyplina (pruski dryl), sprawdziła się w boju w czasach **Fryderyka II Wielkiego**, panującego w latach 1740–1786. Król powiększył dwukrotnie terytorium państwa:

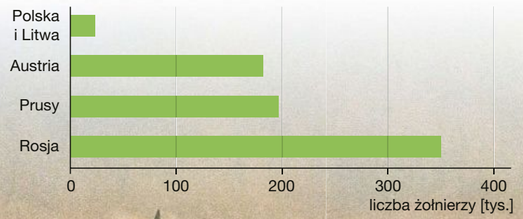
- zajął należący do Austrii Śląsk,
- przyłączył do Prus część ziem Rzeczypospolitej.

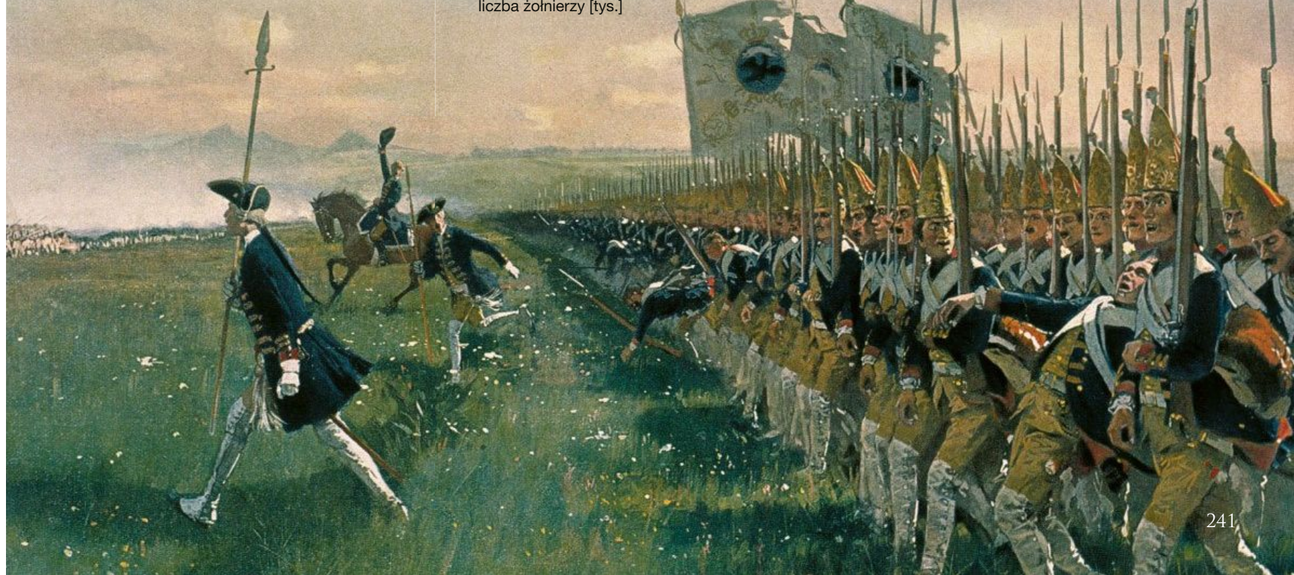

Katarzyna II przejęła władzę, pozbywając się swojego małżonka cara Piotra III, którego następnie kazała zamordować. Prowadziła ekspansywną politykę zagraniczną, której efektem były m.in. rozbiory Rzeczypospolitej.

- *obraz, Rosja, XVIII w.*

Liczebność wybranych armii państw europejskich w XVIII wieku

Armia pruska cechowała się świetnym wyszkoleniem i żelazną dyscypliną. Podczas ataku żołnierze musieli utrzymywać idealną linię, co wraz z postępującym rozwojem artylerii i broni palnej nieuchronnie prowadziło do rosnących strat w ludziach.

- *obraz, Niemcy, XX w.*

Przeprowadził w swoim państwie również wiele reform w duchu oświecenia (zob. tabelę poniżej). Monarcha troszczył się o gospodarkę i zabiegał o zwiększenie produkcji i eksportu.

W Austrii od 1740 r. panowała **Maria Teresa**. Cesarzowa wdrażała reformy w celu usprawnienia zarządzania państwem. Politykę tę kontynuował jej syn, cesarz **Józef II**, który samodzielne rządy rozpoczął w 1780 r. Jednocześnie rozbudowano aparat kontroli nad społeczeństwem. Austria stała się **państwem policyjnym**, z tajną policją i restrykcyjną cenzurą.

POCZĄTKI PANOWANIA AUGUSTA II MOCNEGO

Po śmierci Jana III Sobieskiego w 1696 r. rywalizacja o polską koronę toczyła się głównie pomiędzy francuskim księciem Franciszkiem Ludwikiem Conti [czyt.: kąti] a Fryderykiem Augustem Wettinem – elektorem Saksonii. Ten ostatni cieszył się poparciem władców Austrii i Rosji, ale zdecydowanym faworytem szlachty pozostawał wspierany przez Francję książę Conti. Podczas wolnej **elekcji** w **1697 r.** większość zgromadzonych opowiedziała się za francuskim księciem, jednak część szlachty – skuszona łapówkami – obwołała królem Fryderyka Augusta. W tej sytuacji saski władca przybył do Krakowa ze swoją armią i został koronowany jako **August II**, zanim jeszcze jego konkurent podjął jakiekolwiek działania.

Zawarcie **polsko-saskiej unii personalnej** dawało nadzieje na korzyści dla Rzeczypospolitej. Saksonia była krajem niewielkim, ale dobrze rozwiniętym gospodarczo, sprawnie zarządzanym i posiadającym stałą armię. Sam August II był człowiekiem energicznym i niepozbawionym talentów politycznych. Za cel postawił sobie umocnienie władzy królewskiej, ściślejsze zespolenie Saksonii i Rzeczypospolitej, a z czasem zapewnienie dziedziczności polskiego tronu swoim potomkom.

WIELKA WOJNA PÓŁNOCNA

Panowanie Augusta II rozpoczęło się od zakończenia wojny z Turcją ciągnącej się od 1683 r. Zgodnie z postanowieniami zawartego w 1699 r. pokoju w Karłowicach (więcej na ten temat na s. 102) Rzeczpospolita odzyskała część ziem ukraińskich. Następnie władca podjął działania zmierzające do przejęcia od Szwecji Inflant. Planował utworzyć tu własne dziedziczne księstwo, dlatego w walkach miały uczestniczyć siły saskie, a nie polsko-litewskie. Do wojny ze Szwedami przystąpili także władcy Danii, Rosji i Prus. Konflikt, określany jako **wielka wojna północna**, rozpoczął się w 1700 r. i trwał ponad 20 lat. W **1702 r.**, po serii zwycięstw, król szwedzki Karol XII wkroczył w granice – formalnie nieuczestniczącej w wojnie – Rzeczypospolitej. Przez kolejne lata obce armie pustoszyły i rabowały ziemie państwa polsko-litewskiego (zob. mapa poniżej).

Kolejne sukcesy Szwedów i rosnący chaos w kraju skłoniły część szlachty do wyjścia naprzeciw żądaniom

POSTAĆ HISTORYCZNA

AUGUST II MOCNY

1670–1733

Elektor saski i król Polski. W wieku 24 lat rozpoczął panowanie w Saksonii, a trzy lata później sięgnął po polską koronę. Aby objąć polski tron, przeszedł z luteranizmu na katolicyzm. Oskarżany był przez część historyków o nieudolne rządy, które przyczyniły się do upadku Rzeczypospolitej. Obecnie badacze częściej uważają jednak, że był władcą sprawnym i zdeterminowanym, choć uwikłał Rzeczpospolitą w wyniszczający konflikt. Za jego czasów Saksonia osiągnęła szczyt potęgi. To z tego powodu otrzymał przydomek Mocny, choć nie brakowało przekazów o jego sile fizycznej.

Reformy oświeceniowe w Prusach, Austrii i Rosji

Prusy	Austria	Rosja
Za rządów Fryderyka II Wielkiego: • usprawniono pracę sądów, • zakazano stosowania tortur, • wprowadzono powszechny obowiązek szkolny, • położono duży nacisk na kształcenie kadr urzędniczych, • zaprowadzono tolerancję religijną, ograniczano wpływy kleru	Za rządów Marii Teresy i Józefa II: • powołano Radę Państwa (rząd) i wiele centralnych instytucji rządowych, • ciężar utrzymania państwa przesunięto częściowo z chłopstwa na szlachtę i duchowieństwo, • zniesiono poddaństwo chłopów i pańszczyznę, • stopniowo przejmowano majątki kościelne, • podporządkowano kler państwu i skasowano wiele klasztorów, • ograniczono stosowanie kary śmierci i tortur, • uniezależniono sądownictwo od administracji państwowej, • prowadzono politykę tolerancji religijnej	Za rządów Katarzyny II: • wprowadzono ograniczony samorząd szlachecki w guberniach i miastach, • zlikwidowano klasztory i skonfiskowano majątki cerkiewne, • uregulowano prawa szlachty i mieszczan, • przeprowadzono reformę edukacji, • rozpoczęto akcję szczepień przeciwko ospie, • w celu rozbudowania armii wprowadzono wieloletnią, przymusową służbę chłopów w armii, • prowadzono hojny mecenat, wspierając artystów

Strony konfliktu w wielkiej wojnie północnej

• Dania • Prusy • Saksonia • Rosja • Hanower • w Rzeczypospolitej zwolennicy Augusta II (konfederacja sandomierska)	• Szwecja • Turcja • w Rzeczypospolitej zwolennicy Stanisława Leszczyńskiego (konfederacja warszawska)

POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW LESZCZYŃSKI

1677–1766

Król Polski w latach 1704–1709 i 1733–1736, książę Lotaryngii i Baru. Wywodził się z magnaterii wielkopolskiej, piastował urząd wojewody poznańskiego. W 1704 r. został obrany na króla podczas kontrolowanej przez Szwedów elekcji. W 1733 r. odniósł rzeczywiste zwycięstwo na polu elekcyjnym, lecz interwencja zbrojna Prus i Rosji zmusiła go do opuszczenia kraju. Osiadł we Francji, gdzie otrzymał w dożywotnie władanie księstwo Lotaryngii. Został tam zapamiętany jako dobry władca.

RZECZPOSPOLITA PODCZAS WIELKIEJ WOJNY PÓŁNOCNEJ

? 1. Wymień nazwy państw, których armie toczyły walki na ziemiach Rzeczypospolitej w czasie wojny północnej.

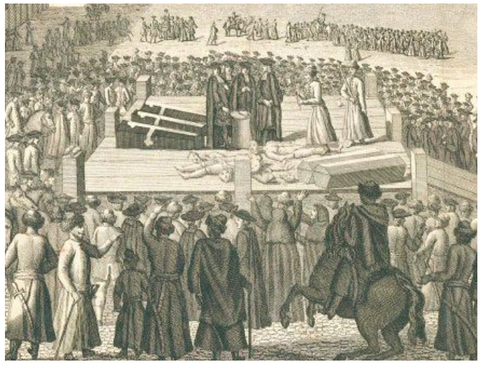
2. Podaj nazwy państw sąsiadujących z Rzecząpospolitą, które podczas wojny północnej zachowały neutralność.

Karola XII, który chciał pozbawić Augusta II polskiego tronu. W **1704 r.** nieliczni zwolennicy współpracy ze Szwecją zawiązali **konfederację warszawską** i ogłosili detronizację Sasa. Na jego miejsce na przeprowadzonej w asyście szwedzkich żołnierzy elekcji zgromadzona szlachta wybrała wojewodę poznańskiego **Stanisława Leszczyńskiego**. Nie spotkało się to z uznaniem większości szlachty, a zwolennicy Augusta zawiązali w jego obronie **konfederację sandomierską**. W rozpoczętej wojnie domowej silniejsi okazali się stronnicy Leszczyńskiego, wspierani przez Szwedów, których główne siły zajęły w tym czasie Saksonię. W tych okolicznościach w **1706 r.** August II zawarł z królem Szwecji pokój w Altranstädt [czyt.: altransztejt] i zrzekł się polskiej korony na rzecz Leszczyńskiego.

WARTO WIEDZIEĆ

Tumult toruński

W 1724 r. w Toruniu, w którym dominowali luteranie, doszło do przepychanek pomiędzy protestantami i uczniami kolegium jezuitów. Ostatecznie tłum protestanckich mieszczan napadł i zdemolował kolegium, niszcząc obiekty kultu i bijąc zakonników. Król August II, który zabiegał o poparcie szlachty na sejmie, postanowił wykorzystać te wydarzenia. Inaczej niż to było w zwyczaju, wydał surowe wyroki – stracono dziewięciu mieszczan i burmistrza. Po tym wydarzeniu w Europie zaczęto uznawać Polskę za kraj nietolerancji religijnej.

Egzekucja protestantów w Toruniu odbiła się szerokim echem w całej Europie. Władze Prus umiejętnie wykorzystywały to wydarzenie, aby przekonać mieszkańców innych państw, że Rzeczpospolita jest krajem zacofanym i nietolerancyjnym.

▪ *rycina, Niderlandy, XVIII w.*

? Jakie niebezpieczeństwa mógł przynieść wzrost napięć religijnych w Rzeczypospolitej?

Abdykacja Augusta II nie uspokoiła sytuacji w Rzeczypospolitej, w której nadal działała konfederacja sandomierska. Po klęsce Saksonii zmagania ze Szwedami prowadził także car Piotr I. Ostatecznie losy wojny rozstrzygnęły się w **1709 r.**, gdy główne siły Karola XII zostały rozbite w **bitwie pod Połtawą**. Stanisław Leszczyński stracił wówczas swojego protektora i musiał uchodzić z kraju, a tron ponownie objął August II.

SEJM NIEMY I JEGO ZNACZENIE

Niestabilna sytuacja na granicach posłużyła Augustowi II za pretekst, aby wprowadzić do kraju saską armię. Jego ruch wzbudził niechęć szlachty, która:

- obawiała się, że wojska zostaną wykorzystane do ograniczenia jej praw i wzmocnienia władzy królewskiej;
- nie godziła się na utrzymywanie saskich żołnierzy, którzy dopuszczali się rabunków i gwałtów.

W efekcie w 1715 r. szlachta zawiązała **konfederację tarnogrodzką** z żądaniem usunięcia saskich wojsk z Rzeczypospolitej. Ponieważ próby zawarcia porozumienia pomiędzy konfederatami i królem się nie powiodły, ci pierwsi zwrócili się z prośbą o mediację do cara Piotra I. Car przyjął tę ofertę i wysłał do Rzeczypospolitej swoją armię. W takich okolicznościach zwaśnione strony podpisały traktat i ustaliły, że jego postanowienia zostaną potwierdzone przez sejm. Na jego posiedzeniu marszałek miał nie udzielać głosu posłom i senatorom, aby zapobiec zerwaniu obrad przez *liberum veto*.

Zgodnie z ustaleniami tzw. **Sejm Niemy** z **1717 r.** zatwierdził porozumienie króla i szlachty. Wprowadził także inne zmiany:

- powołał stałą armię liczącą 24 tys. żołnierzy i ustalił zasady jej finansowania;
- określił zasady funkcjonowania unii polsko-saskiej;
- zakazał wprowadzania saskich wojsk na terytorium Rzeczypospolitej;
- zmniejszył uprawnienia hetmanów i sejmików;
- ograniczył prawa polityczne innowierców i zakazał im wznoszenia nowych świątyń.

Część przyjętych rozwiązań usprawniła funkcjonowanie państwa i przyczyniła się do uspokojenia sytuacji w kolejnych latach. Gdy król zrezygnował z projektów wzmocnienia swojej władzy, ustały konflikty wewnętrzne, a kraj stopniowo zaczął się podnosić z ruiny gospodarczej. Jednocześnie udział rosyjskiego ambasadora w negocjacjach pomiędzy królem i szlachtą oraz jego podpis złożony na zawartym traktacie stanowiły świadectwo ograniczenia suwerenności Rzeczypospolitej.

Wyrazem spadku jej znaczenia było pominięcie przedstawicieli państwa polsko-litewskiego podczas negocjacji traktatów kończących wojnę północną. Zawarty w **1721 r. pokój w Nystad** [czyt.: nistat] umocnił pozycję Rosji i Prus. Rzeczpospolita stopniowo stawała się zależna od decyzji podejmowanych przez władców sąsiednich mocarstw. Korzystając z niedoskonałości systemu politycznego państwa, podsycali oni konflikty pomiędzy monarchą, magnaterią i szlachtą. U schyłku panowania Augusta II, w 1732 r., władcy Rosji, Austrii i Prus zawarli **traktat Loewenwolda** [czyt.: lewenwolda], który określał wspólną strategię mocarstw w czasie kolejnego bezkrólewia w Rzeczypospolitej.

PODWÓJNA ELEKCJA 1733 ROKU

August II Mocny zmarł w 1733 r. Na sejmie elekcyjnym szlachta, zniechęcona do kandydatów z zagranicy, obrała królem **Stanisława Leszczyńskiego**. Wybór ten był niezgodny z oczekiwaniami władców Austrii i Rosji, którzy z tego powodu postanowili wesprzeć syna poprzedniego monarchy. Rosyjskie wojska przekroczyły granice Rzeczypospolitej i szybko dotarły do Warszawy, gdzie przeprowadzono kolejne głosowanie, w którym zwyciężył syn Augusta II.

Pogwałcenie zasad wolnej elekcji spowodowało wybuch wojny pomiędzy Austrią i Francją, co nie wpłynęło na wydarzenia w kraju. Licząc się z przewagą rosyjskiej armii, Stanisław Leszczyński udał się do Gdańska. Jednak francuska pomoc okazała się nieskuteczna i musiał schronić się w Prusach Książęcych. W tej sytuacji na króla Polski koronowano w **1734 r.** elektora saskiego, który odtąd rządził jako **August III**. Rywalizację o koronę zakończono formalnie w 1736 r. na sejmie, który uznał, że prawowitym władcą jest August III.

POSTAĆ HISTORYCZNA

AUGUST III SAS

1696–1763

Elektor saski, król Polski. Przygotowywany przez Augusta II do rządzenia w obu państwach, ostatecznie polską koronę uzyskał dzięki rosyjskiej armii i poparciu Austrii. Świadomy niepowodzeń ojca, starał się rządzić tak, aby nie pogłębiać kryzysu w Rzeczypospolitej i nie dopuścić do interwencji obcych mocarstw. Oceniany był zazwyczaj jako władca nieudolny i pozbawiony większych ambicji, który swoje uprawnienia przekazał w ręce ministrów. Nowsze badania dowodzą, że August III samodzielnie podejmował kluczowe decyzje, prowadził konsekwentną politykę, dobierał kompetentnych ministrów i dobrze orientował się w sytuacji politycznej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

FRANCUSCY DYPLOMACI O RZECZYPOSPOLITEJ

Postępujący upadek organów władzy w Rzeczypospolitej i jej słabość zaczęto z czasem postrzegać jako jeden z czynników zapewniających równowagę polityczną w Europie. Taką opinię w kwestii sytuacji w państwie polsko-litewskim można odnaleźć m.in. w korespondencji francuskich dyplomatów.

Postępowano z Koroną Polską, jak z mocarstwami mającymi prawidłowy rząd, od których można się czegoś obawiać lub spodziewać – i popełniono ciężki błąd. […]
Francja miała w tym ambicję, aby za pieniądze narzucać Polsce królów. Pod tym względem projekty jej się nie udały, ale gdyby się nawet udały, Francja zdołałaby tylko stworzyć tytuł bez władzy nad Polakami, tytuł, na którego utrzymaniu w takim położeniu jej samej zależy. Gdyby się zdarzyło, że pewien król miałby dość geniuszu i talentów, aby wzniosłym duchem przywrócić porządek w Polsce, Francja powinnaby łożyć koszta na pokrzyżowanie operacji podobnego władcy. […]
Dawaliśmy dużo pieniędzy na zrywanie sejmów polskich. Nie wiem, kto to doradzał, atoli wiem, że gdybyśmy dwa razy tyle wydali na ich utrzymanie, nie dopięlibyśmy swego. Z tych faktów wynika, że prawdziwym naszym udziałem w Polsce jest nierząd i że w danej chwili nie potrzebujemy ponosić trudów ani kosztów dla utrzymania go.

Źródło: W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej*, cz. 2: *1759–1763*, Kraków 1911, s. 68–69.

? 1. Przedstaw, w jaki sposób dyplomacja francuska starała się wpływać na sytuację polityczną w Rzeczypospolitej.
2. Wyjaśnij, jak autor listu oceniał wysiłki ponoszone przez Francję i jakie zalecał dalsze działania.

PANOWANIE AUGUSTA III

Po objęciu tronu August III porzucił plany poprzednika dotyczące umocnienia władzy królewskiej w Rzeczypospolitej i starał się rządzić zgodnie z obowiązującymi w niej prawami. Okazało się to trudne, m.in. ze względu na konflikt pomiędzy stronnictwem Czartoryskich, które określano mianem **Familii**, a zgromadzonymi wokół Potockich **republikantami**. Familia dążyła do głębszych reform ustrojowych i sojuszu z Rosją, natomiast republikanci byli przeciwnikami takich zmian i opowiadali się za współpracą z Francją i Prusami. Jednocześnie członkowie obu stronnictw toczyli spory o najważniejsze państwowe urzędy, z których można było czerpać ogromne zyski. W wyniku tej rywalizacji podczas całego trzydziestoletniego panowania Augusta III tylko jeden sejm zakończył się przyjęciem uchwał. Pozostałe zrywano poprzez zgłaszanie *liberum veto*, przeciąganie obrad bądź rozchodzenie się posłów. W tej sytuacji szczególną rolę odgrywały sejmiki, których znaczenie wzrosło.

Paraliż sejmu uniemożliwiał prowadzenie efektywnej polityki zagranicznej, co jednak przyniosło nieoczekiwanie pozytywny skutek. Podczas długiego panowania Augusta III Rzeczpospolita nie wzięła udziału w żadnej wojnie. W rezultacie kraj stopniowo odbudowywał się demograficznie i gospodarczo.

DĄŻENIA REFORMATORSKIE

Chociaż przeprowadzenie głębokich zmian okazało się niemożliwe, panowanie Augusta III przyniosło ożywienie debaty nad reformami. W publikowanych wówczas traktatach pojawiały się postulaty:

- zniesienia *liberum veto*;
- wprowadzenia dłuższych, dwuletnich kadencji sejmu;
- głosowania większością głosów (dotąd wymagana była jednomyślność posłów);
- odsunięcia od udziału w obradach sejmików szlachty gołoty, która była uzależniona ekonomicznie od magnaterii;
- zwiększenia liczebności armii i zmian sposobów jej opłacania;
- rozwoju gospodarki i przez to wzrostu zamożności kraju;
- poprawy położenia chłopów i przyznania im wolności osobistej.

Wszystkie te rozważania miały jednak charakter teoretyczny, bo nie mogły liczyć na poparcie szerokich mas szlacheckich. Zmianę tego stanu rzeczy w dalszej perspektywie miała przynieść reforma edukacji zainicjowana przez **Stanisława Konarskiego** – założyciela **Collegium Nobilium w 1740 r.** (więcej o tej placówce na s. 253).

Ważniejsze programy reform z okresu saskiego

Tytuł	Autor	Data	Postulowane reformy
Głos wolny wolność ubezpieczający	Stanisław Leszczyński	1733/1743	• ograniczenie władzy królewskiej na rzecz sejmu, • uniemożliwienie cudzoziemcom ubiegania się o tron Rzeczypospolitej, • ograniczenie *liberum veto*, • powiększenie armii, • reforma systemu podatków, • oczynszowanie chłopów i nadanie im wolności osobistej
List ziemianina do pewnego przyjaciela z inszego województwa	Stanisław Poniatowski	1744 r.	• powiększenie armii, • reforma systemu podatków, • ograniczenie stosowania *liberum veto*, • ochrona królewska miast i gospodarki
O skutecznym rad sposobie	Stanisław Konarski	1760–1763	• zniesienie *liberum veto*, • przyjmowanie uchwał większością głosów, • reorganizacja prac sejmu, • odebranie prawa głosu szlachcie gołocie na sejmikach

ĆWICZENIA

1. Porównaj reformy wdrażane w Rosji, Prusach i Austrii w XVIII w. Wskaż podobieństwa i różnice.
2. Przedstaw okoliczności, w jakich sięgnęli po władzę August II i August III.
3. Porównaj sposób sprawowania władzy przez obu królów z dynastii Wettinów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

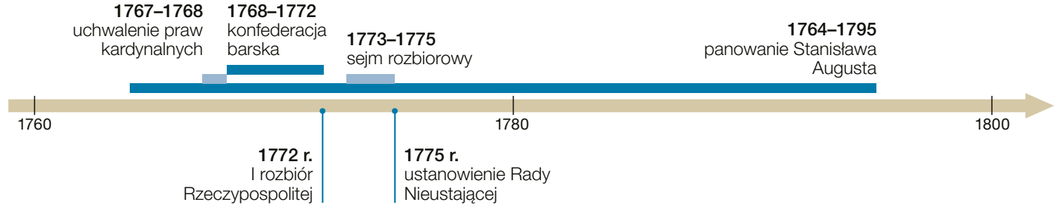
M. Forycki, *Stanisław Leszczyński. Sarmata i Europejczyk 1677–1766*, Poznań 2006.
J. Staszewski, *Wettynowie*, Olszyn 2005.

2 POCZĄTKI PANOWANIA STANISŁAWA AUGUSTA PONIATOWSKIEGO

WAŻNE NA LEKCJI:

- reformy z pierwszych lat panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego,
- przyczyny I rozbioru Rzeczypospolitej,
- zasięg terytorialny I rozbioru Rzeczypospolitej.

NOWY UKŁAD SIŁ

August III zmarł w 1763 r. W tym czasie w Europie Rosja utrzymywała dominującą pozycję. Otwierało to przed **Familią** (stronnictwem Czartoryskich) szansę na przeprowadzenie reform w państwie polsko-litewskim w sojuszu z zasiadającą na carskim tronie od 1762 r. **Katarzyną II** (więcej o niej na s. 240–242). Jednak cesarzowa nie planowała naprawy sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej, a jedynie ściślejsze podporządkowanie sobie państwa polsko-litewskiego. W jej kalkulacjach wdrożenie ograniczonych reform w Rzeczypospolitej miało służyć wyłącznie dostarczeniu Rosji dodatkowych wojsk przydatnych w wojnie z Turcją. Realizacja tych planów wymagała tylko znalezienia odpowiedniego kandydata na polskiego władcę.

OSTATNIA ELEKCJA

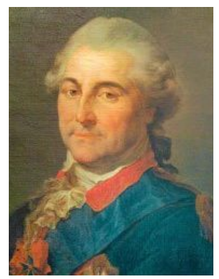
Po śmierci Augusta III Czartoryscy wezwali do Rzeczypospolitej rosyjskie wojska, gdyż byli niepewni swojej przewagi nad stronnictwem republikantów, którego przywódcy dowodzili armią. Ruch ten pozwolił Czartoryskim całkowicie zdominować **sejm konwokacyjny**, który miał za zadanie przygotowanie sejmu elekcyjnego. Jego uczestnicy zawiązali konfederację, dzięki czemu obradował **sejm skonfederowany**. Uniemożliwiło to zerwanie obrad poprzez *liberum veto* i pozwoliło przyjąć uchwały usprawniające działanie państwa. Zakazano stosowania *liberum veto* w trakcie sejmowych dyskusji o kwestiach podatkowych, a głosowanie takich uchwał miało się odbywać większością głosów. Ustalono porządek obrad sejmu – sprawy o małym znaczeniu miały być omawiane po sprawach ważniejszych. Decyzje na sejmikach miano podejmować większością głosów, a od głosowania odsunięto gołotę, czyli szlachtę nieposiadającą dóbr ziemskich (więcej o niej na s. 67). Zwolniono posłów z konieczności przestrzegania instrukcji sejmikowych. Podjęto też próbę uporządkowania finansów państwa:

- zlikwidowano wewnętrzne cła i myta,
- wprowadzono cło generalne,
- opodatkowano nieruchomości szlachty w miastach,
- utworzono koronne i litewskie Komisje Wojskowe i Komisje Skarbowe (miały zapewnić kontrolę nad publicznymi wydatkami).

POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW AUGUST PONIATOWSKI

1732–1798

Ostatni polski monarcha. Wywodził się z rodziny szlacheckiej spokrewnionej z Czartoryskimi. W młodości wyjechał w podróż po Europie, podczas której przekonał się o zapóźnieniu Rzeczypospolitej. Koronę uzyskał dzięki osobistej decyzji Katarzyny II i wsparciu jej wojsk. Wdrożył szereg reform, które miały zmodernizować państwo. Przyczynił się do uchwalenia Konstytucji 3 maja, choć ostatecznie był zmuszony przyłączyć się do konfederacji targowickiej, a po III rozbiorze zrzekł się korony. Jest krytykowany jako władca niestały w decyzjach, który przyczynił się do upadku Rzeczypospolitej.

Podobnie jak sejm konwokacyjny, także **sejm elekcyjny** odbywał się w asyście rosyjskich wojsk. Jedynym liczącym się kandydatem do korony był **Stanisław Poniatowski**, popierany przez Familię, ale faktycznie wybrany i wspierany przez Katarzynę II. Wybór ten wynikał z dwóch czynników:

- Poniatowski jako „Piast", wywodzący się z mało znaczącego rodu, był całkowicie zależny od cesarzowej;
- władczyni dobrze go znała, ponieważ łączył ich wcześniej romans.

W **1764** r. Stanisław Poniatowski został wybrany królem. **Stanisław August** swoje panowanie nad pogrążonym w kryzysie państwem rozpoczynał otoczony nienawiścią mas szlacheckich, które słusznie widziały w nim władcę narzuconego przez Rosję.

PIERWSZE REFORMY

W pierwszych latach panowania Stanisław August kontynuował rozpoczęte na sejmie konwokacyjnym reformy porządkowe i gospodarcze:

- powołano gabinet rządowy, który zajmował się dyplomacją i armią;
- otworzono mennicę państwową;
- zaczęto zakładać manufaktury i pierwsze spółki akcyjne;
- rozbudowano sieci połączeń pocztowych w celu poprawy komunikacji;
- w Warszawie powołano komisję dobrego porządku, która miała dbać o rozwój gospodarczy stolicy i poprawę warunków życia jej mieszkańców;
- przeprowadzono lustrację (przegląd stanu) królewszczyzn – majątków ziemskich, które stanowiły główne źródło dochodów monarchy.

Król starał się również rozpropagować w kręgach szlacheckich przekonanie o konieczności reform państwa. W 1765 r. w Warszawie została otwarta **Szkoła Rycerska** – świecka szkoła dla synów szlacheckich. Miała ona dostarczyć Rzeczypospolitej oficerów i urzędników wykształconych w duchu patriotyczno-oświeceniowym. Szersze upowszechnienie idei oświeceniowych miało zapewnić założone w tym samym roku czasopismo „**Monitor**". Promowano w nim m.in. tolerancję religijną, relacjonowano odkrycia naukowe, dyskutowano o prawach mieszczan i chłopów oraz konieczności wprowadzenia reform gospodarczych, a krytykowano m.in. zacofanie i pijaństwo.

SPRAWA DYSYDENTÓW

Reformy Stanisława Augusta budziły niepokój władców Rosji i Prus oraz niechęć wielu magnatów. Ci ostatni zwrócili się zatem do Katarzyny II z prośbą o interwencję. Dogodnym pretekstem dla carskiej dyplomacji stała się sprawa **dysydentów**, czyli innowierców – protestantów i prawosławnych. Ich prawa polityczne i wyznaniowe zostały znacznie ograniczone w czasach saskich – niekatolikom zakazano wówczas udziału w sejmach i wznoszenia świątyń. Później dysydenci ubiegali się o cofnięcie tych zmian, jednak mimo poparcia ze strony władców Rosji i Prus nie udało im się do tego przekonać większości szlachty.

Elekcja Stanisława Augusta została przedstawiona na płótnie jego nadwornego malarza – Marcella Bacciarellego. Obraz miał wyraźne cele propagandowe i ukazuje akt wyboru króla jako zgodny z prawem i obyczajem. Artysta namalował dwie wersje tego wydarzenia, ponieważ pierwotna wizja nie przypadła monarsze do gustu.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

W 1767 r., kiedy postulaty dysydentów zostały kolejny raz odrzucone przez sejm, do Rzeczypospolitej wkroczyły oddziały rosyjskie. Pod ich osłoną szlachta innowiercza zawiązała dwie konfederacje: w Toruniu (protestanci) i Słucku (prawosławni). W odpowiedzi szlachta katolicka zawiązała **konfederację w Radomiu** pod hasłami detronizacji Stanisława Augusta i odwołania jego reform oraz odrzucenia postulatów dysydentów. Rosyjski ambasador **Mikołaj Repnin** celowo podgrzewał konflikt. Jego działania spowodowały jednocześnie, że konfederaci radomscy wystąpili do Katarzyny II, która wspierała prawosławnych w Rzeczypospolitej, z prośbą o zapewnienie nienaruszalności zasad ustroju państwa.

W latach 1767–1768 odbył się sejm, na którym Repnin pokazowo uwięził i zesłał w głąb Rosji najważniejszych przywódców opozycji. Wskutek tego posunięcia i obecności rosyjskich wojsk utrzymał kontrolę nad zastraszonymi posłami. Sejm przywrócił prawa dysydentom i – zgodnie z rzeczywistym celem rosyjskiej dyplomacji – uchwalił utrwalające dotychczasową sytuację w Rzeczypospolitej tzw. **prawa kardynalne**. Zawierały one następujące postulaty takie jak:

- wolna elekcja,
- unia polsko-litewska,
- *liberum veto*,
- prawo do wypowiedzenia posłuszeństwa królowi przez szlachtę.

Skutkiem działalności Repnina było zablokowanie dalszego reformowania państwa, skłócenie króla ze szlachtą i umożliwienie Katarzynie II kolejnych interwencji w Rzeczypospolitej. Odtąd bowiem to Rosja stawała się gwarantem niezmienności ustroju państwa polsko-litewskiego.

KONFEDERACJA BARSKA

Niezgodne z prawem i obyczajem działania Repnina ukazały słabość Rzeczypospolitej i skalę jej zależności od Rosji. Niechęć szlachty budziły:

- narzucone równouprawnienie dysydentów,
- uległość króla wobec carskiego ambasadora,
- stała obecność rosyjskich wojsk.

W 1768 r. pod hasłami obrony wolności i wiary katolickiej zawiązano **konfederację barską**, na której czele stanęli **Józef Pułaski** i **Michał Krasiński**. Konfederaci liczyli na pomoc innych państw, lecz otrzymali ją w bardzo ograniczonym zakresie jedynie z Francji. W kraju ruch cieszył się natomiast znacznym poparciem – do konfederacji przystąpiła część armii, a także prywatne oddziały magnatów. W tej sytuacji Stanisław August ponownie skorzystał z pomocy rosyjskich wojsk. Wobec ich przewagi prowadzone walki miały charakter partyzancki, ale nawet w takich potyczkach siły konfederatów rzadko odnosiły zwycięstwa. Stopniowo wśród przywódców konfederacji barskiej doszło do radykalizacji postaw. W 1770 r. wypowiedzieli oni posłuszeństwo monarsze i ogłosili bezkrólewie. W kolejnym roku podjęli nieudaną próbę porwania Stanisława Augusta, co zakończyło się skandalem, pozbawiło ich poparcia części szlachty i dotychczasowych zagranicznych sojuszników. Mimo bohaterskiej postawy i talentów strategicznych **Kazimierza Pułaskiego** (więcej o nim na s. 205), jednego z głównych dowódców, konfederacja upadła w 1772 r.

Konfederacji barskiej towarzyszyły niepokoje społeczne. Na Ukrainie wybuchło powstanie chłopskie. Wobec braku zdecydowanej reakcji wojsk, które w tym czasie były zajęte walkami z konfederatami, ruch ten

Oddziały konfederatów barskich były na ogół bardzo niewielkie. Tylko największe z nich liczyły kilkuset żołnierzy. Walki miały zatem charakter partyzancki, a do potyczek nierzadko dochodziło przypadkiem.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

szybko zyskiwał na sile, a do chłopów masowo dołączali Kozacy. Tworzone przez nich oddziały zdobywały kolejne pozbawione ochrony miasta. Ataki te, początkowo łupieżcze, z czasem przerodziły się w systematyczną rzeź polskiej szlachty, Żydów i unitów (więcej o unitach zob. na s. 76). Do największej masakry ludności doszło w **1768 r.** w **Humaniu**, gdzie według różnych szacunków mogło zostać zamordowanych nawet 12–20 tys. osób. Po tym dramatycznym wydarzeniu powstanie zostało szybko i krwawo stłumione przez wojska polskie oraz rosyjskie.

I ROZBIÓR RZECZYPOSPOLITEJ

Wkrótce po zawiązaniu konfederacji barskiej, jesienią 1768 r., do wojny z Rosją przystąpiła Turcja. Konflikt ten wydawał się korzystny dla:

- konfederatów, którzy liczyli na militarne wsparcie ze strony imperium osmańskiego;
- Stanisława Augusta, oczekującego w tej sytuacji na zgodę Katarzyny II na szersze reformy.

Jednak okazało się, że wojska rosyjskie szybko pokonały turecką armię. Ich sukcesy, w połączeniu z przeciągającymi się walkami z konfederatami barskimi, sprawiły, że Katarzyna II zmieniła swoje dotychczasowe plany. W 1771 r. odrzuciła ideę utrzymywania całej Rzeczypospolitej jako rosyjskiego **protektoratu** i przyjęła projekt króla Prus Fryderyka II, aby dokonać podziału części państwa polsko-litewskiego. Do negocjacji na temat przebiegu nowych granic zaproszono także Austrię.

Traktaty rozbiorowe pomiędzy Rosją, Austrią i Prusami podpisano **5 sierpnia 1772 r.** Zgodnie z zawartym porozumieniem Rzeczpospolita utraciła prawie ⅓ swojego **terytorium**:

- Rosja uzyskała największą część tych ziem, lecz były to słabo zaludnione województwa wschodnie, które nie odgrywały większej roli w gospodarce kraju;
- Austria zajęła gęsto zaludnione południowe województwa, które stanowiły trzon dawnego Królestwa Polskiego; znajdowały się tam ważne miasta oraz dochodowe kopalnie soli w Wieliczce i Bochni;
- Prusy zyskały część Wielkopolski i Kujaw oraz Prusy Królewskie.

Straty podczas I rozbioru

zaborca	obszar	ludność	główne miasta
Rosja	92 tys. km²	1,3 mln	Witebsk, Dyneburg, Połock
Austria	83 tys. km²	2,6 mln	Lwów, Zamość, Bełz
Prusy	36 tys. km²	0,6 mln	Elbląg, Malbork, Bydgoszcz, Inowrocław

Protektorat – państwo zależne od innego, potężniejszego państwa.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEPESZA FRYDERYKA II DO PETERSBURGA

Największym zwolennikiem podziału terytorium Rzeczypospolitej był król Prus Fryderyk II. Jednak pierwszy ruch wykonała Austria, która w 1769 r. zajęła pograniczne starostwo spiskie. Pruski władca starał się przekonać Katarzynę II do rozbioru m.in. za pomocą tajnej depeszy z marca 1771 r.

Dwór wiedeński uważa te nabytki [m.in. starostwo spiskie] *za trwale przyłączone do korony węgierskiej. Nie można nawet przypuszczać, by się ich kiedykolwiek dobrowolnie wyrzekł* [...]. *W związku z tym doszedłem do przekonania, że będzie najlepiej, jeśli Rosja i ja skorzystamy również z tej koniunktury i, naśladując przykład dworu wiedeńskiego, zabezpieczymy też nasze interesy.* [...] *Wydaje mi się rzeczą obojętną dla Rosji, jaką drogą otrzyma odszkodowanie, które się jej słusznie należy za koszta poniesione w wojnie z Turcją. Ponieważ zaś wojna ta wybuchła wyłącznie z powodu sprawy polskiej, nie widzę, dlaczego nie miałaby na jej granicach szukać tego wyrównania. Co do mnie, nie chciałbym, by przewaga znalazła się po stronie Austrii. Nie mógłbym więc sobie odmówić zajęcia w ten sam sposób niektórych części Polski. Będzie to dla mnie ekwiwalentem* [rekompensatą, wyrównaniem] *za subsydia* [pieniądze przekazane Rosji] *oraz straty i szkody poniesione przeze mnie również w tej wojnie.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 410–411.

? 1. Wymień argumenty króla pruskiego mające przekonać Katarzynę II do udziału w rozbiorze Rzeczypospolitej.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób Fryderyk II uzasadniał swoje prawo do zajęcia części Rzeczypospolitej.

I ROZBIÓR RZECZYPOSPOLITEJ

? 1. Przedstaw, jak zmieniło się terytorium Rzeczypospolitej po I rozbiorze.
2. Wyjaśnij, jaki wpływ na prowadzenie handlu morskiego wywarł I rozbiór Rzeczypospolitej.

Choć w skład zaboru pruskiego nie weszły Gdańsk i Toruń, to Rzeczpospolita została pozbawiona dostępu do morza i kontroli nad dolną Wisłą, co zamykało możliwość prowadzenia handlu wiślanego (przyjrzyj się zmianom na mapie powyżej). Przeprowadzony rozbiór potwierdził bezsilność Rzeczypospolitej i jej osamotnienie w Europie, w której niewiele było głosów protestu.

SEJM ROZBIOROWY

W celu zatwierdzenia dokonanej grabieży ambasadorowie państw zaborczych domagali się ratyfikacji traktatów rozbiorowych przez sejm. Opór społeczeństwa przełamano groźbą kolejnych zaborów i łapówkami, którymi skuszono jednak tylko nielicznych przedstawicieli szlachty. W celu wykluczenia sprzeciwu i możliwości zerwania obrad postanowiono, że posłowie zawiążą konfederację. Ponadto na marszałka sejmu wybrano Adama Ponińskiego, który był stronnikiem Rosji. Tak przygotowane obrady sejmu rozpoczęły się w kwietniu **1773 r.** i, pomimo rozpaczliwych prób ich wstrzymania przez grupę posłów z **Tadeuszem Rejtanem** na czele, przyniosły **zatwierdzenie I rozbioru Rzeczypospolitej** i zgodę na oddanie zabranych ziem.

Trwające blisko dwa lata obrady sejmu doprowadziły także do zmian w systemie rządów. W 1775 r. powołano do życia **Radę Nieustającą**, a więc stały rząd. Miała się ona składać z króla, 18 posłów i 18 senatorów i została podzielona na 5 departamentów, którym podlegały:

- armia,
- skarbowość,
- dyplomacja,
- sprawy gospodarcze,
- sądownictwo.

Utworzenie Rady zostało narzucone przez Rosję i miało służyć osłabieniu władzy króla, utrzymaniu rosyjskich wpływów i zablokowaniu reform. Wbrew intencjom władców państw zaborczych stała się ona jednak skutecznym organem zarządzającym. Ogromne znaczenie miało także ustanowienie przez sejm **Komisji Edukacji Narodowej** (więcej zob. na s. 254).

KOŁACZ KRÓLEWSKI

Rozbiór Rzeczypospolitej wzbudził zainteresowanie w Europie i stał się tematem rysunków komentujących to wyjątkowe wydarzenie. Wiele z nich powstało na zamówienie władców państw zaborczych i miało charakter propagandowy – przedstawiały rozbiór jako pokojowe porozumienie i sprawiedliwe wyrównanie zobowiązań z przeszłości. Pojawiały się jednak również głosy krytyczne. Rycina Francuzów Jeana-Michela Moreau [czyt.: żana miszela mo**ro**] i Nicolasa La Mire'a [czyt.: nikolasa la mira] przedstawiała władców Prus, Rosji i Austrii jako rabusiów dzielących Rzeczpospolitą. Dzieło zdobyło dużą popularność, lecz zabroniono je powielać, ponieważ władca Francji nie chciał pogarszać swoich relacji z państwami zaborczymi.

Kołacz królewski w wersji oryginalnej ukazał się w 1773 r. Przedstawiona scena ma dramatyczny charakter. Władcy Prus, Austrii i Rosji podczas dzielenia się ziemiami Rzeczypospolitej rozdzierają jej mapę. Król Prus Fryderyk II [2] szpadą wskazuje na Gdańsk, który chciałby zagarnąć, cesarz Józef II [3] odrywa część z Małopolską, a cesarzowa Katarzyna II [4] – północno-wschodnie kresy Rzeczypospolitej. Stanisław August [1] z trudem przytrzymuje spadającą mu z głowy koronę.

- *rycina, Francja, 1773 r.*

Sytuacja w Polsce w 1773 r. – rycina zamówiona przez władców państw zaborczych miała zatrzeć wrażenie, jakie wywołał *Kołacz królewski.* Stanisław August [1] już nie trzyma kurczowo korony, ale spokojnie wskazuje na wiszące w powietrzu dokumenty [5], które mają świadczyć o legalności rozbiorów. Fryderyk II [2] bez szpady wygląda niegroźnie.

- *rycina, Niemcy, XVIII w.*

? Czym różni się wydźwięk prezentowanych wersji rysunku?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego Katarzyna II zdecydowała się osadzić na polskim tronie Stanisława Poniatowskiego.
2. Porównaj reformy wprowadzone przez sejm konwokacyjny i Stanisława Augusta w pierwszych latach jego panowania.
3. Opisz, jakie zmiany terytorialne, społeczne i gospodarcze przyniósł Rzeczypospolitej I rozbiór.

DLA ZAINTERESOWANYCH

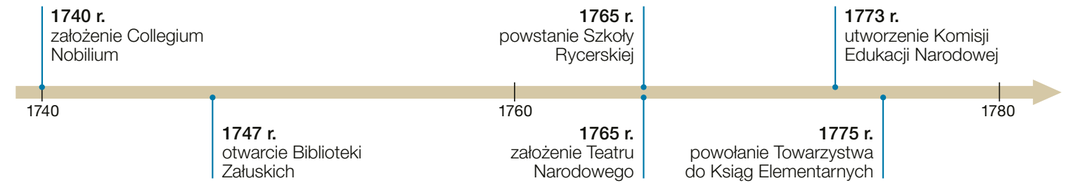
W. Konopczyński, *Pierwszy rozbiór Polski*, Kraków 2010.
K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004.

3 OŚWIECENIE W RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- dokonania przedstawicieli polskiego oświecenia w kulturze,
- zabytki architektury i sztuki oświecenia w Rzeczypospolitej,
- rola Komisji Edukacji Narodowej i Biblioteki Załuskich,
- rozwój i znaczenie teatru oraz czasopiśmiennictwa.

POCZĄTKI OŚWIECENIA NA ZIEMIACH POLSKICH

Wojny prowadzone przez Rzeczpospolitą w XVII w. i w początkach kolejnego stulecia przyczyniły się do opuszczenia kraju przez znaczną część polskich uczonych (m.in. arian) i osłabienia kontaktów z najważniejszymi ośrodkami kultury europejskiej. Gwałtowne zubożenie społeczeństwa sprawiło, że podróże za granicę podejmowali jedynie najzamożniejsi obywatele (magnaci, bogata szlachta, patrycjat miejski). Na Zachodzie stykali się oni z hasłami oświeceniowymi, jednak rodzima idea sarmatyzmu pozostawała im zwykle bliższa. Mimo kryzysu gospodarczego tradycyjną rolę okna na świat zachował Gdańsk. To właśnie tutaj już w drugiej dekadzie XVIII w. założono pierwsze w kraju czasopismo i towarzystwo naukowe.

Collegium Nobilium mieściło się w Warszawie przy ulicy Miodowej. Obecnie w tym budynku znajduje się Akademia Teatralna.

- *akwarela, Warszawa, ok. 1790 r.*

Zapóźnienia cywilizacyjne zaczęto nadrabiać w czasach Augusta III, a Warszawa odzyskała rolę intelektualnego i kulturalnego centrum kraju, do którego zaczęli znowu przybywać artyści z Zachodu. Stało się to możliwe, ponieważ:

- Rzeczpospolita przestała być areną konfliktów militarnych;
- państwo zaczęło się podnosić z ruiny gospodarczej;
- monarcha był miłośnikiem i mecenasem sztuki.

Za symboliczny początek epoki oświecenia na ziemiach polskich uznaje się **1740 r.**, kiedy w stolicy powołano **Collegium Nobilium** [czyt.: kolegium nobiljum]. Twórcą tej szkoły był zakonnik – pijar **Stanisław Konarski**, który zapoznał się z ideami oświecenia i nowoczesnymi poglądami na temat edukacji podczas podróży na zachód Europy. W efekcie opracował zupełnie nowy program nauczania, w którym kluczową rolę odgrywały już nie łacina i retoryka, ale nauki ścisłe i przyrodnicze, historia oraz etyka. Ponadto podczas zajęć uczniowie mieli dyskutować o ważnych sprawach ustrojowych i społecznych. Dzięki temu nie tylko kształtowali cenne umiejętności, lecz także nabierali poczucia odpowiedzialności za los Rzeczypospolitej. Duże znaczenie miało także założenie przez braci, biskupów **Józefa** i **Andrzeja Załuskich**, pierwszej polskiej biblioteki publicznej. Bogate zbiory otwartej w **1747 r. Biblioteki Załuskich**:

- ułatwiały tworzenie rozpraw na temat historii i prawa;
- przyciągały pisarzy i artystów, dzięki czemu ożywieniu uległa działalność naukowa i kulturalna.

Przemiany zapoczątkowane w czasach saskich przyspieszyły wraz z objęciem tronu przez Stanisława Augusta w 1764 r. Nowy monarcha był miłośnikiem i znawcą sztuki. Ponadto aby zmodernizować kraj, pragnął zmienić ustrój Rzeczypospolitej i mentalność jej obywateli:

- młodych dzięki edukacji przekazującej aktualny stan wiedzy i kształtującej nowoczesny światopogląd;
- dorosłych poprzez sztukę, literaturę i publicystykę.

EDUKACJA I NAUKA

Wyrazem osobistego zainteresowania Stanisława Augusta oświatą stało się ufundowanie przez niego w Warszawie w 1765 r. **Szkoły Rycerskiej**, która miała kształcić oficerów i urzędników.

Przełom w edukacji młodzieży nastąpił w związku z wydarzeniem całkowicie niezależnym od sytuacji w Rzeczypospolitej. Gdy w **1773 r.** papież rozwiązał zakon jezuitów, zakończyła się działalności jezuickich kolegiów, które stanowiły większość szkół średnich w państwie polsko-litewskim. Aby zagospodarować powstałą w ten sposób pustkę, w tym samym roku sejm rozbiorowy powołał do życia **Komisję Edukacji Narodowej**. Podlegała ona bezpośrednio królowi i opracowała całościowy system świeckiego szkolnictwa, obejmujący zarówno szkoły parafialne, jak i uniwersytety. Szczególny nacisk położono na szkolnictwo średnie, które odgrywało największą rolę w kształceniu szlachty. W celu opracowania nowych programów nauczania i podręczników w **1775 r.** powołano do życia **Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych**. Skala wyzwań stojących przed jego członkami była ogromna, gdyż wiele spośród nowych przedmiotów szkolnych, których miano nauczać po polsku, w ogóle nie miało polskiej terminologii. Ostatecznie jednak w ciągu 15 lat przygotowano przeszło 30 publikacji ułatwiających nauczanie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

STANISŁAW STASZIC O NAUCE HISTORII

W prowadzonych w epoce oświecenia rozważaniach o edukacji pojawiały się pomysły dotyczące wychowania patriotycznego. Taki charakter mają postulaty przedstawione przez Stanisława Staszica w pracy *Uwagi nad życiem Jana Zamojskiego* z 1787 r.

Moralnej nauki poręką [gwarancją] *jest historia krajowa. Tę każdy obywatel najpierwej umieć powinien. Dziecię, które najpierwszy raz otwiera swoje oczy, nic innego widzieć nie powinno nad Ojczyznę, dla której samej tylko zamknąć je niekiedy obowiązek będzie miało. Pierwszą książką, którą w rękę weźmie, niech będą dzieje tych ludzi, z którymi żyć mu trzeba. Ono jest nieczułe i głuche na los Asyryjczyków i Medów, z którymi nie ma związku żadnego, ale o swoich pradziadach, o swoim ojcu posłucha ciekawie* [...]. *Wielki jest błąd w tych wszystkich edukacjach, które najpierwej historii czasów i krajów odległych uczyć się każą.* [...] *Młode dusze, zbałamucone tymi państwami, w których żadną miarą żyć nie będą, a nie znając tego kraju, w którym koniecznie żyć muszą, stają się jeszcze w młodości męczennikami żądań próżnych: tam być pragną, co znają. W dalszym wieku już swego domu lubić nie będą; znudzą sobie kraj własny, którego nie znają. Będą tęsknić najwięcej do tego, o którym najwięcej słyszeli.*

[...] *Tak obywatel obrany za senatora lub ministra, za posła prawodawcę, cóż zaradzi o losie swojej Ojczyzny, kiedy on tylko o Francji myślał, a Polski stanu nie zna.* [...] *Historia narodowa najpierwej być uczoną powinna.* [...] *Potem uczyć trzeba historii państw sąsiednich, to jest z własnym krajem stykających się. Dopiero na końcu – i to niekoniecznie wszyscy – niechaj czytają historię czasów i państw odległych.*

Źródło: S. Staszic, *Uwagi nad życiem Jana Zamojskiego*, oprac. S. Czarnowski, Kraków 1926, s. 21–22.

Stanisław Staszic był księdzem oraz działaczem politycznym. Walczył o zachowanie niepodległości Rzeczypospolitej i wprowadzenie reform ustrojowych. Swoje poglądy przedstawił w dziele *Przestrogi dla Polski*. Podczas krajowych i zagranicznych podróży badawczych prowadził badania geograficzne, geologiczne i etnograficzne.

▪ *obraz, Polska, ok. 1820 r.*

? **1.** Przedstaw program nauczania historii postulowany przez Staszica i i podaj, jakie miał zapewniać korzyści.

2. Oceń, czy argumenty, którymi posłużył się Staszic prawie 250 lat temu, są dziś aktualne. Uzasadnij swoją odpowiedź.

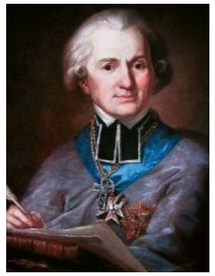

Symbolem odrodzenia uniwersytetów stało się przywrócenie nauczania o odkryciach Mikołaja Kopernika. Nawiązanie kontaktów z badaczami z zachodniej Europy przyniosło ożywienie nauk ścisłych i przyrodniczych. Jednocześnie zmiany zachodziły również w naukach humanistycznych. Podstawy nowoczesnych badań historycznych – opartych na analizie źródeł i odrzucaniu wątków legendarnych – stworzył **Adam Naruszewicz**.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ADAM NARUSZEWICZ

1733–1796

Jezuita, biskup, senator, nadworny historyk i poeta. Do zakonu jezuitów wstąpił w wieku 15 lat. Około 1770 r. rozpoczął współpracę z królem Stanisławem Augustem. Był redaktorem czasopisma „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne", w którym publikowano dzieła uczestników obiadów czwartkowych. W latach 1780–1788 wydał sześć tomów *Historii narodu polskiego*. Opracowanie Naruszewicza wyróżniało się niespotykanym dotąd krytycznym podejściem do wykorzystywanych materiałów i szeroką podstawą źródłową.

MECENAT KRÓLEWSKI

Osobisty mecenat króla Stanisława Augusta umożliwił rozwój literatury, malarstwa, architektury i teatru, a jego działania i poglądy miały duże znaczenie dla dorobku Komisji Edukacji Narodowej. Bezpośredni wpływ monarchy na rozwój kultury sprawił, że okres jego panowania zyskał miano **oświecenia stanisławowskiego**. Rządy Stanisława Augusta przypadły na czasy, gdy w Europie popularność zyskiwał **klasycyzm**, który czerpał z dorobku starożytnej Grecji i Rzymu (zob. więcej na s. 197–198). W architekturze oznaczało to odejście od baroku i powrót do prostszych, uporządkowanych geometrycznie fasad oraz wnętrz o oszczędnej dekoracji. Dla upowszechnienia się nowego stylu w Rzeczypospolitej szczególne znaczenie miała zainicjowana przez króla przebudowa Zamku Królewskiego w Warszawie. Objęła ona reprezentacyjne sale budowli, które były dostępne dla ogółu posłów i senatorów. Prace na zamku prowadzono pod kierunkiem królewskich architektów – Jakuba Fontany i Dominika Merliniego. Ten ostatni miał również duży wpływ na kształt prywatnej rezydencji monarchy, czyli **Łazienek Królewskich** (więcej o nich w Symbolach epoki na s. 258–259). Zakupiony przez Poniatowskiego teren przekształcono w park, a w jego obrębie wzniesiono szereg budowli, w tym letnią siedzibę króla – **pałac Na Wodzie**. Z czasem rozwiązania te zaczęto powielać w siedzibach magnackich, które również otaczano malowniczymi parkami.

Krakowskie Przedmieście w stronę kolumny Zygmunta to widok Warszawy namalowany przez Canaletta. Artysta przedstawił szczegóły zabudowy reprezentacyjnej ulicy, m.in. barokową fasadę kościoła św. Anny, która obecnie wygląda inaczej [1], kolumnę Zygmunta [2] i figurę Matki Boskiej Pasawskiej – jednego z najstarszych pomników w Warszawie [3]. Malarz uwiecznił też ówczesne środki lokomocji – luksusowe karety [4] oraz wozy zaprzężone w konie [5] i woły [6] – a także sceny z życia codziennego, takie jak występ muzykantów [7] czy handel uliczny [8].

▪ *obraz, Polska, 1774 r.*

Mecenat królewski wywarł też ogromny wpływ na rozwój malarstwa w państwie polsko-litewskim. Król dążył do założenia – na wzór francuski – narodowej akademii sztuk. Realizacji tych planów służyło sprowadzanie na dwór artystów z Zachodu, którzy mieli tu nie tylko tworzyć, lecz także kształcić swoich uczniów. Ponadto opłacano zagraniczne podróże uzdolnionych krajowych artystów. Do najwybitniejszych ówczesnych malarzy tworzących w Rzeczypospolitej należeli:

- Włoch **Marcello Bacciarelli** [czyt.: marczello baccziarelli] na zamówienie króla tworzył jego portrety oraz serie malowideł zdobiących wnętrza Zamku Królewskiego, które przedstawiały polskich monarchów i sceny z historii państwa;
- Wenecjanin **Bernardo Bellotto**, zwany **Canaletto** [czyt.: kanaletto], znany głównie z serii 30 obrazów, na których ukazał najważniejsze ulice, place i budowle Warszawy oraz codzienność jej mieszkańców;
- francuski rysownik i malarz **Jan Piotr Norblin** tworzył sceny rodzajowe i historyczne, wykonał szereg szkiców i obrazów ukazujących m.in. obrady Sejmu Wielkiego i epizody z powstania kościuszkowskiego.

LITERATURA

Starannie zaprojektowane rezydencje Stanisława Augusta służyły mu również jako miejsca regularnych spotkań ze skupionymi wokół niego artystami i literatami. W trakcie cotygodniowych **obiadów czwartkowych** czytano własne utwory literackie i przekłady z dzieł obcych. Dyskutowano przy tym z królem o literaturze, sztuce, nauce, a także poruszano aktualne wydarzenia, w tym kwestie reform politycznych i ustrojowych.

Tworzone przez uczestników tych spotkań dzieła mieściły się w **nurcie klasycystycznym**. Sięgali oni zatem po gatunki literackie wywodzące się ze starożytności, takie jak dramat, komedia, satyra czy bajka. Dzięki lekkiej i przystępnej formie pozwalały przekonywać odbiorców do poglądów oświeceniowych. Jednocześnie piętnowano i wyśmiewano przejawy zacofania i niechęci do zmian politycznych oraz społecznych. Do wybitnych twórców goszczących na królewskich obiadach należeli:

- biskup **Ignacy Krasicki** – pisarz i poeta, który w swoich satyrach oraz bajkach wyszydzał dawne przesądy i potępiał przywary duchowieństwa;
- **Franciszek Bohomolec** – pedagog i komediopisarz;
- **Stanisław Trembecki** – twórca **panegiryków** na cześć króla oraz poematów wychwalających jego działania.

Przyspieszony rozwój literatury w czasach Stanisława Augusta wiązał się z udoskonaleniem technik druku i pojawieniem się prywatnych oficyn drukarskich, które nie musiały się liczyć z obowiązującą formalnie cenzurą kościelną. Ogromne znaczenie dla upowszechniania dzieł tworzonych przez stronników króla miało także odrodzenie teatru. Już w **1765 r.** król założył **Teatr Narodowy**, którego dyrektorem został **Wojciech Bogusławski**. Popularność teatru pozwalała w szerszym zakresie wpływać na poglądy i działania szlachty. W 1791 r., w okresie najgorętszych sporów podczas obrad Sejmu Wielkiego, wystawiono tu komedię *Powrót posła* **Juliana Ursyna Niemcewicza**, która uderzała w przeciwników reform ustrojowych i promowała nowy ideał obywatela – postępowego patrioty.

Panegiryk – utwór literacki sławiący jakąś osobę lub jej czyn.

CIEKAWOSTKA

Król – kolekcjoner

Wyrazem zainteresowania Stanisława Augusta sztuką i nauką była także działalność kolekcjonerska. W trakcie swojego panowania monarcha zgromadził ponad 2 tys. obrazów, wśród których znalazły się dzieła najwybitniejszych europejskich twórców: Rembrandta, Leonarda da Vinci, Tycjana czy Bruegla. Zostały one rozgrabione po upadku Rzeczypospolitej, a po kolejnych dziejowych zawieruchach dziś w zbiorach polskich znajduje się zaledwie 260 z nich. Imponująca była również królewska biblioteka, która u schyłku panowania Poniatowskiego obejmowała ok. 15–20 tys. tomów. Choć księgozbiór został wywieziony, to sala królewskiej biblioteki wygląda dziś tak samo jak pod koniec XVIII w.

W Gabinecie Portretowym w pałacu Na Wodzie znajduje się ekspozycja zbiorów malarstwa Stanisława Augusta.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

Równolegle z klasycyzmem rozwijał się **sentymentalizm**. Jego przedstawiciele nie zajmowali się bieżącymi sporami politycznymi i ideowymi, lecz uczuciami swoich bohaterów, którzy kierowali się przede wszystkim sercem. W tym nurcie tworzył **Franciszek Karpiński** – autor sielanek, pieśni religijnych i kolęd (m.in. *Bóg się rodzi…*).

W czasach stanisławowskich nastąpił rozwój polskiej prasy. Z inicjatywy Stanisława Augusta w 1765 r. zaczęto wydawać **„Monitor”** – czasopismo o tematyce społeczno-politycznej, na którego łamach krytykowano zacofanie szlachty i postulowano reformy w duchu oświecenia. Jego redaktorami byli Ignacy Krasicki i Franciszek Bohomolec. Z kolei na łamach tygodnika „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne” przybliżano szerokiemu odbiorcy utwory prezentowane na obiadach czwartkowych.

Ignacy Krasicki, nazywany księciem poetów polskich, oprócz licznych bajek napisał też pierwszą polską powieść *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki*. Jest autorem słów: *Wiesz, dlaczego dzwon głośny? Bo wewnątrz jest próżny.*

▪ *obraz, Polska, ok. 1767 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Kulturalna emancypacja kobiet

W czasach oświecenia magnatki częściej podróżowały za granicę, uzupełniając swoją domową edukację i kształcąc gust artystyczny. Dzięki bogactwu prowadziły mecenat oraz gromadziły w swoich rezydencjach kolekcje dzieł sztuki i księgozbiory. Izabela z Flemmingów Czartoryska stworzyła w Puławach ważny ośrodek życia umysłowego. Izabela z Czartoryskich Lubomirska doprowadziła z kolei do przebudowy pałacu w Wilanowie i zamku w Łańcucie. Anna z Sapiehów Jabłonowska wprowadzała w swoich dobrach reformy gospodarcze i ufundowała przyrodniczy gabinet historii naturalnej.

? Jakie znaczenie dla poprawy ogólnego statusu społecznego kobiet mogła mieć emancypacja kobiet z magnackich rodów?

Świątynia Sybilli, wzniesiona w Puławach z inicjatywy Izabeli Czartoryskiej, była jedną z najoryginalniejszych budowli w stylu klasycystycznym zbudowanych na ziemiach polskich.

▪ *fotografia współczesna, Puławy*

ĆWICZENIA

1. Oceń, dlaczego idee oświeceniowe pojawiły się w Rzeczypospolitej z opóźnieniem.
2. Wyjaśnij, jakie czynniki wpłynęły na system edukacji w Rzeczypospolitej w XVIII w.
3. Przedstaw, jaką rolę odgrywał w okresie oświecenia mecenat królewski.
4. Wymień władców Polski, na których panowanie przypadała epoka oświecenia w Rzeczypospolitej, i przyporządkuj do ich rządów poszczególne wydarzenia z dziedziny nauki, kultury i edukacji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Parkitny, *Nowoczesność oświecenia. Studia o literaturze i kulturze polskiej drugiej połowy XVIII wieku*, Poznań 2018.
M. Wallis, *Canaletto – malarz Warszawy*, Warszawa 1971.

ŁAZIENKI KRÓLEWSKIE

Łazienki to coś znacznie więcej niż tylko malowniczy ogród, jakich wiele.

Maria Poprzęcka, historyczka sztuki

NOWA REZYDENCJA

Stanisław August Poniatowski w 1764 r. zakupił Ujazdów. Początkowo chciał uczynić tamtejszy pałac swoją letnią rezydencją. Jednak wkrótce uznał, że lepiej będzie zbudować zupełnie nową siedzibę. Na ten cel wybrano teren w sąsiedztwie, gdzie od końca XVII w. wznosił się pawilon pełniący funkcję prywatnej łaźni. To właśnie jej zawdzięcza swoją nazwę powstały w kolejnych latach zespół pałacowo-ogrodowy. Plany władcy bowiem w kolejnych latach rozszerzyły się – wokół pałacu stworzono nie tylko wspaniały park, lecz także wzniesiono kilka różnorodnych budowli.

PAŁAC NA WODZIE

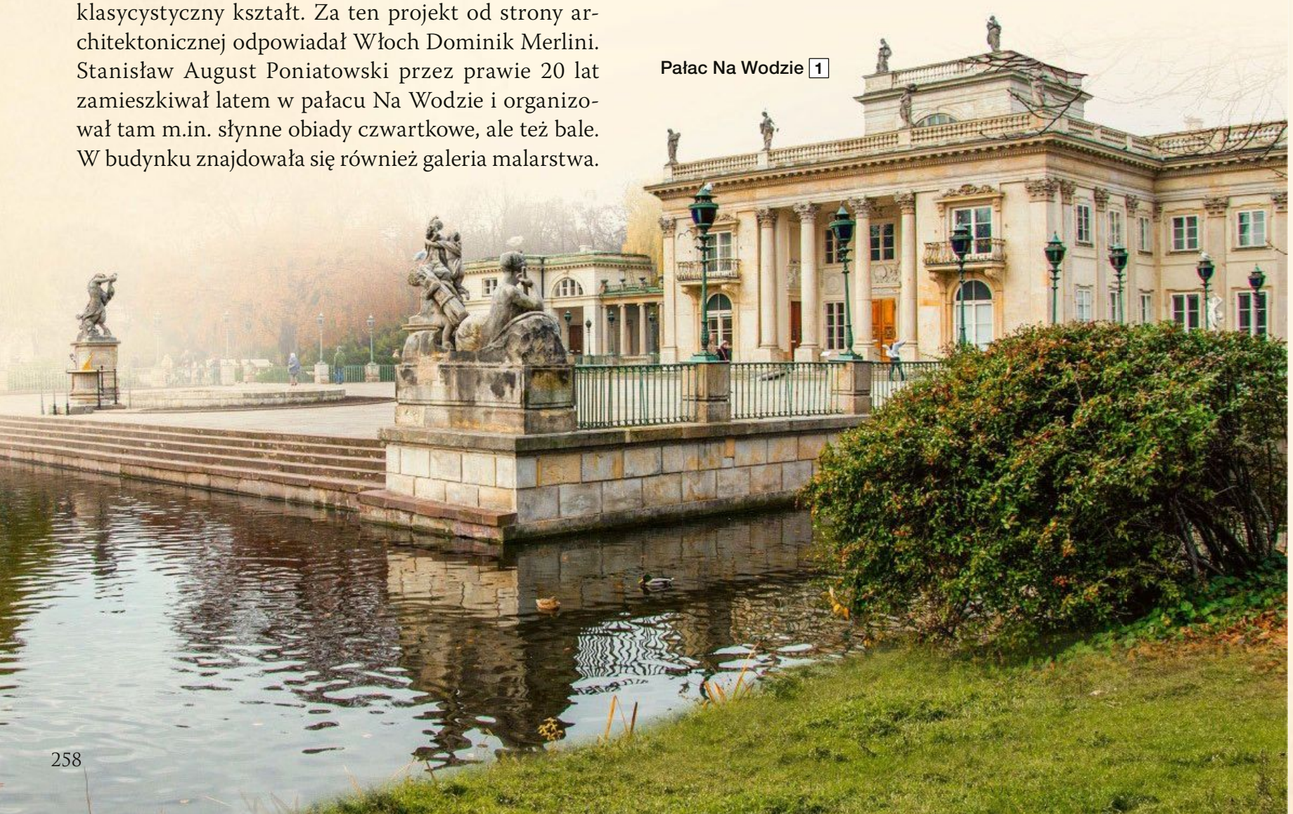
Najważniejszym i najokazalszym spośród pałaców Łazienek Królewskich jest pałac Na Wodzie. Powstał on w wyniku przebudowy Łaźni. Po niej odziedziczył nieliczne barokowe elementy wystroju, lecz uzyskał klasycystyczny kształt. Za ten projekt od strony architektonicznej odpowiadał Włoch Dominik Merlini. Stanisław August Poniatowski przez prawie 20 lat zamieszkiwał latem w pałacu Na Wodzie i organizował tam m.in. słynne obiady czwartkowe, ale też bale. W budynku znajdowała się również galeria malarstwa.

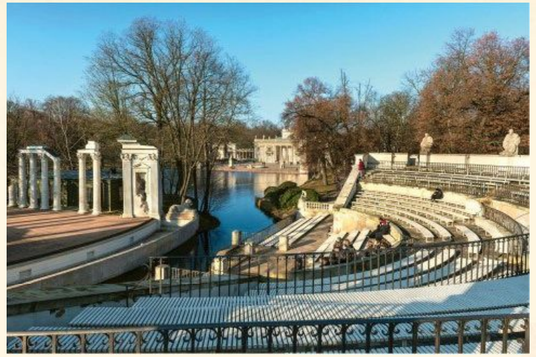

Bogata kolekcja obrazów Stanisława Augusta była częściowo prezentowana w pałacu Na Wodzie. Król A fascynował się sztuką i wraz ze swoim otoczeniem oddawał się długim debatom o kulturze. Autor malowidła, Jan Matejko, sugeruje tu jednak, że władca powinien był większą wagę przykładać do spraw decydujących o losach państwa.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Pałac Na Wodzie 1

Amfiteatr 2 wzniesiono nad brzegiem stawu w pobliżu pałacu Na Wodzie. Ten niezadaszony teatr był bardzo nastrojowym miejscem – wyglądem miał przypominać antyczne ruiny w Herkulanum.

SCENY TEATRALNE I ORANŻERIA

W Łazienkach Królewskich istniało kilka scen teatralnych. Zbudowano tam amfiteatr, który zgodnie z zainteresowaniami ówczesnej epoki przypominał antyczne ruiny w Herkulanum niedaleko Neapolu. Wzniesiono go nad brzegiem stawu w pobliżu pałacu Na Wodzie. Bliskość wody umożliwiała przeniesienie na nią także akcji niektórych przedstawień. Na widowni amfiteatru mogło zasiąść blisko tysiąc osób.

Druga scena teatralna znajdowała się w budynku Teatru Małego (Komedyalni), który nawiązywał do stylu chińskiego. W późniejszym czasie został przebudowany i obecnie nosi nazwę Nowej Kordegardy (wartowni), gdyż stacjonowała w nim gwardia królewska.

Teatr Królewski mieścił się z kolei w Starej Oranżerii i przetrwał do czasów współczesnych. Od 2017 r. są tam wystawiane przedstawienia operowe. W budynku mieściła się również Królewska Galeria Rzeźby, w której Stanisław August zgromadził kolekcje marmurowych posągów i gipsowych odlewów znanych dzieł starożytnych. Zgodnie z nazwą w oranżerii w okresie chłodów przechowywano też drzewka pomarańczowe i inne egzotyczne rośliny zdobiące aleje parku.

CO JESZCZE ZBUDOWANO W ŁAZIENKACH KRÓLEWSKICH?

Pierwszym budynkiem zbudowanym od podstaw w Łazienkach w latach 70. XVIII w. był Biały Domek. Władca mieszkał w nim, zanim zakończono wznoszenie pałacu Na Wodzie. W tym samym dziesięcioleciu powstał Pałac Myślewicki, którego nazwa odnosi się do nieistniejącej już podwarszawskiej wsi Myślewice. Pałac wzniesiono na planie w kształcie łuku, a fasadę nad wejściem zdobi ogromna muszla z rzeźbami.

Pałac Myślewicki 3 powstał jako dwupiętrowa willa na planie kwadratu, zwieńczona nadbudówką. Do tej bryły dobudowano później zaokrąglone skrzydła boczne. Wejście znajduje się w wysokiej niszy.

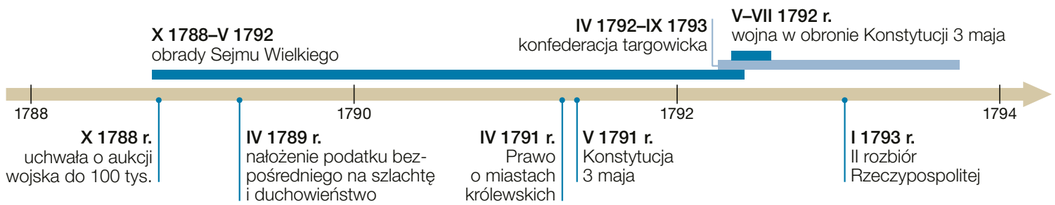

4 Biały Domek
5 Stara Kordegarda
6 Ermitaż
7 Wielka Oficyna (Podchorążówka)
8 Nowa Kordegarda
9 Stara Oranżeria

Budynek został przez króla przekazany w użytkowanie jego bratankowi, księciu Józefowi Poniatowskiemu. Łazienki to także budynki, w których mieszkały osoby czuwające nad bezpieczeństwem i sprawną obsługą króla. W Starej Kordegardzie stacjonowali żołnierze gwardii królewskiej. Budynek, zbudowany w stylu klasycystycznym, przypominał nieco zabytki antyczne. Z kolei Wielka Oficyna to budynek dla służby obsługującej mieszkańców pałacu Na Wodzie. Znajdowały się w niej: kuchnia, spiżarnia i piwnica pełna trunków.

4 SEJM WIELKI I KONSTYTUCJA 3 MAJA

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- reformy Sejmu Czteroletniego,
- zapisy Konstytucji 3 maja i Zaręczenia Wzajemnego Obojga Narodów,
- przebieg i skutki wojny z Rosją w 1792 r.,
- zasięg terytorialny II rozbioru Rzeczypospolitej.

RZECZPOSPOLITA PO I ROZBIORZE

Przeprowadzony w 1772 r. I rozbiór Rzeczypospolitej nie zmienił jej sytuacji politycznej. Państwo pozostawało **rosyjskim protektoratem**, w którym dominujący wpływ na politykę miał ambasador Katarzyny II. Polski monarcha wiedział, że bez zgody cesarzowej nie uda mu się wdrożyć głębokich zmian ustrojowych, nadal jednak dążył do modernizacji kraju. Za pomocą powołanej na sejmie rozbiorowym Rady Nieustającej przeprowadził szereg reform w dziedzinie gospodarki, administracji, edukacji, wojskowości oraz kultury. Niepowodzeniem zakończyła się natomiast próba nowej kodyfikacji prawa – tzw. kodeks Zamojskiego został odrzucony przez szlachtę, która była wrogo nastawiana do zmian przez rosyjskiego ambasadora i nuncjusza papieskiego.

Zgodna współpraca monarchy z ambasadorem Rosji, przedstawicielem Katarzyny II, była wymuszona, lecz doprowadziła do uspokojenia sytuacji w Rzeczypospolitej. Dzięki temu w 1780 r. – po przeszło 16 latach – kraj opuściły rosyjskie wojska. Jednak wśród szlachty **rządy królewsko-ambasadorskie** budziły coraz większą niechęć, a popularność zyskiwały hasła głębszych, ustrojowych reform państwa.

ZMIANA SYTUACJI W EUROPIE

Nadzieję na zmianę położenia Rzeczypospolitej przyniósł koniec lat 80. XVIII w. Miało to związek z podjęciem przez Katarzynę II próby umocnienia swoich wpływów nad Morzem Czarnym. Postanowił to wykorzystać Stanisław August, który w obliczu spodziewanej wojny pomiędzy Rosją i Turcją przygotował dla cesarzowej propozycję sojuszu. W zamian za udział armii Rzeczypospolitej w tym konflikcie monarcha oczekiwał pozwolenia na:

- przeprowadzenie reform politycznych,
- powiększenie armii,
- zwołanie sejmu skonfederowanego, którego nie można by zerwać za pomocą *liberum veto*.

Stanisław Małachowski, marszałek Sejmu Wielkiego, był zwolennikiem reform ustrojowych i doświadczonym politykiem. W trakcie obrad Sejmu Wielkiego zaangażował się w prace nad nową konstytucją.

- *obraz, Polska, XVIII w.*

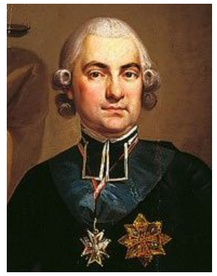

Ostateczna odpowiedź od Katarzyny II nadeszła dopiero rok później, gdy już trwała wojna z Turcją. Cesarzowa zaakceptowała propozycję sojuszu, wyraziła zgodę na zwołanie sejmu skonfederowanego i powiększenie wojska, lecz sprzeciwiła się reformom politycznym.

POSTAĆ HISTORYCZNA

HUGO KOŁŁĄTAJ

1750–1812

Duchowny, pisarz i publicysta oświeceniowy, polityk, jeden z najbardziej wpływowych uczestników Sejmu Wielkiego. Studiował w Krakowie, Wiedniu i Rzymie. Po powrocie do kraju uczestniczył w działaniach Komisji Edukacji Narodowej oraz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. W 1786 r. osiadł w Warszawie i zaangażował się w prace na rzecz reformy Rzeczypospolitej. W okresie obrad Sejmu Wielkiego skupił wokół siebie grupę zdolnych publicystów (tzw. Kuźnica Kołłątajowska), którzy popierali radykalne reformy społeczne. Był jednym z autorów Konstytucji 3 maja, ale kiedy Polacy przegrywali wojnę w jej obronie, poparł porozumienie z Katarzyną II i przystąpił do konfederacji targowickiej. Później uczestniczył w przygotowaniach do powstania kościuszkowskiego, a w jego trakcie wspierał zwolenników najbardziej radykalnych reform. Po upadku Rzeczypospolitej przez osiem lat przebywał w austriackim więzieniu.

Przedłużające się tajne negocjacje prowadzone przez Stanisława Augusta z Katarzyną II osłabiały pozycję króla w kraju, ponieważ wśród szlachty dominowały nastroje antyrosyjskie. Przeciwnikiem przymierza polsko-rosyjskiego był także władca Prus, który obawiał się, że odetnie mu ono drogę do dalszych nabytków terytorialnych kosztem Rzeczypospolitej. Podjęte przez niego działania dyplomatyczne skłoniły cesarzową do porzucenia planu sojuszu z Rzecząpospolitą, jednak doszło do tego zbyt późno, aby odwołać obrady sejmu.

POCZĄTEK OBRAD SEJMU

Obrady sejmu zwołanego za zgodą Katarzyny II rozpoczęły się **6 października 1788 r.** od zawiązania konfederacji i wybrania na marszałków **Stanisława Małachowskiego** i **Kazimierza Nestora Sapiehy**. Rosnąca świadomość konieczności naprawy państwa i przekonanie o dogodnej sytuacji międzynarodowej sprawiały, że oczekiwania w stosunku do sejmu były ogromne. Dyskusje toczono na łamach prasy, a odzew budziły dzieła pisarzy politycznych, m.in. **Stanisława Staszica** i **Hugona Kołłątaja**.

Posłowie ze względu na swoje poglądy podzielili się na trzy stronnictwa:

- **królewskie** – postulujące reformy i skupione wokół Stanisława Augusta;
- **hetmańskie** – skupiające zwolenników dotychczasowego ustroju Rzeczypospolitej;
- **patriotyczne** – grupujące zwolenników najszerszego programu reform ustrojowych.

Wielu polityków szansę na przeprowadzenie reform upatrywało w uniezależnieniu Rzeczypospolitej od Rosji i nawiązaniu sojuszu z Prusami. Nadzieje te

STRONNICTWA POLITYCZNE PODCZAS OBRAD SEJMU CZTEROLETNIEGO

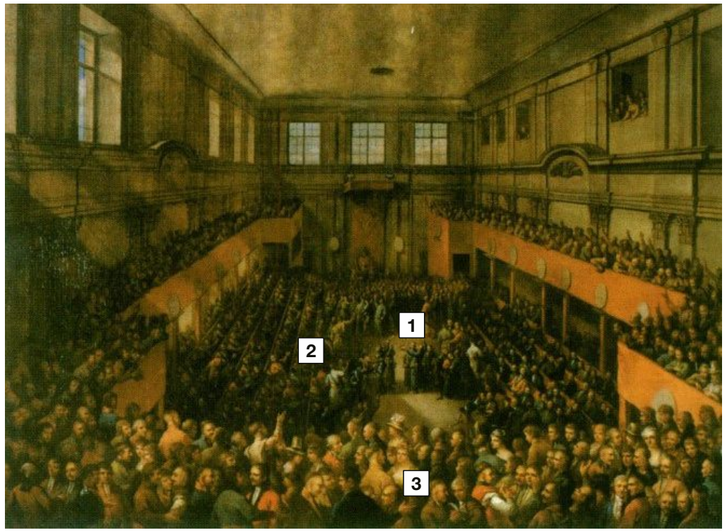
STRONNICTWA POLITYCZNE

DWORSKIE
- związane z królem Stanisławem Augustem Poniatowskim
- dążenie do zreformowania państwa, z czasem w porozumieniu ze stronnictwem patriotycznym
- początkowo zwolennicy sojuszu z Rosją

PATRIOTYCZNE
- przedstawiciele: Ignacy i Stanisław Potoccy, Adam Kazimierz Czartoryski, Hugo Kołłątaj, Stanisław Małachowski
- dążenie do zreformowania państwa: usprawnienia działań sejmu i rządu, przyznania praw politycznych mieszczanom
- zwolennicy sojuszu z Prusami

HETMAŃSKIE
- przedstawiciele: hetmani Franciszek Ksawery Branicki i Seweryn Rzewuski, Stanisław Szczęsny Potocki, Kazimierz Nestor Sapieha
- sprzeciw wobec reform ustroju Rzeczypospolitej
- po uchwaleniu Konstytucji 3 maja podjęli bliską współpracę z Rosją

? Ze wsparcia których państw korzystały stronnictwa polityczne Sejmu Czteroletniego?

Uchwalenie Konstytucji 3 maja odbyło się w Sali Senatorskiej Zamku Królewskiego w Warszawie. Na obrazie ukazano moment zaprzysiężenia Ustawy rządowej przez monarchę. Sam król 1 – choć znalazł się w centrum otoczony posłami i senatorami 2 – jest tu jednak ledwo widoczny. Natomiast najbardziej zauważalne są tłumy rozentuzjazmowanych obserwatorów tego wydarzenia 3.

▪ *obraz, Polska, 1806 r.*

umiejętnie podsycał pruski król Fryderyk Wilhelm II. Jego minister w wystąpieniu na sejmie deklarował utrzymanie niepodległości i niepodzielności terytorialnej państwa polsko-litewskiego oraz brak ingerencji w jego sprawy wewnętrzne. Zapowiedzi te wzbudziły entuzjazm posłów, lecz pruski król w rzeczywistości dążył do osłabienia rosyjskich wpływów w Rzeczypospolitej i kolejnego podziału jej terytorium.

PIERWSZE REFORMY

Zachęceni obietnicami pruskiego króla posłowie podjęli działania prowadzące do uniezależnienia państwa od Rosji:

- w październiku 1788 r. przyjęto **uchwałę o powiększeniu wojska** do 100 tys. żołnierzy;
- w styczniu 1789 r. **zlikwidowano Radę Nieustającą** – funkcje władzy ustawodawczej i wykonawczej pełnił odtąd sejm;
- wiosną 1789 r. uchwalono stały podatek bezpośredni, nałożony na szlachtę i duchowieństwo (tzw. **ofiarę wieczystą**), który miał być przeznaczony na powiększenie armii, lecz ze względu na zaniżanie dochodów wpływy były tak małe, że pozwoliły wystawić zaledwie 65 tys. żołnierzy.

Idea zawarcia **przymierza z Prusami** ziściła się w marcu 1790 r. Przyjęty przez sejm i podpisany przez Stanisława Augusta Poniatowskiego traktat gwarantował obu państwom integralność terytorialną i wzajemną pomoc zbrojną w razie ataku państwa trzeciego. Sojusz był zasadniczo skierowany przeciwko Austrii, od której Rzeczpospolita chciała odzyskać ziemie zajęte w czasie rozbioru. Wkrótce jednak okazało się, że Austria i Prusy zawarły odrębne porozumienie. Ostatecznie głównym efektem podpisania sojuszu stał się wzrost uznania dla króla, który – choć sam nie wierzył pruskiemu władcy – zdecydował się wyjść naprzeciw oczekiwaniom szlachty i zaakceptować przyjęte przez sejm przymierze, pozornie zmniejszające zależność Rzeczypospolitej od Rosji. W ten sposób oba stronnictwa proreformatorskie (królewskie i patriotyczne) zbliżyły się do siebie, a popularność zaczęło zyskiwać hasło: *Król z narodem, naród z królem.*

WARTO WIEDZIEĆ

Czarna procesja – wielka manifestacja mieszczan

2 grudnia 1789 r. reprezentanci 141 miast królewskich, ubrani na czarno, udali się na Zamek Królewski. Tam złożyli na ręce króla Stanisława Augusta petycję z prośbą o przyznanie mieszczanom praw publicznych. Inspiratorem akcji był Jan Dekert, ówczesny prezydent Warszawy.

Inicjatywa ta wywarła duże wrażenie na zgromadzonych posłach, dlatego też powołano specjalną komisję do spraw reformy miast. Żądania uczestników manifestacji wspierał Hugo Kołłątaj, który dążył do przekształcenia Rzeczypospolitej z państwa szlacheckiego w państwo szlachecko-mieszczańskie. Według jego koncepcji pełne prawa polityczne miały przysługiwać nie tylko właścicielom majątków ziemskich, lecz także nieruchomości miejskich.

? Dlaczego żądania mieszczan mogły budzić niepokój szlachty i króla?

UCHWALENIE KONSTYTUCJI 3 MAJA

Gdy zbliżał się koniec dwuletniej kadencji sejmu, prace nad reformami ustrojowymi nie były jeszcze zakończone. Aby je kontynuować, w 1790 r. ustalono, że kadencja sejmu zostanie przedłużona. Podjęto decyzję, że wybrani w nadchodzących wyborach posłowie dołączą do już obradujących. W taki sposób ten sejm przeszedł do historii jako **Sejm Czteroletni** lub **Wielki**.

Powiększony sejm dalej pracował nad zreformowaniem ustroju państwa. W marcu 1791 r. przyjęto **Ustawę o sejmikach**, która odbierała gołocie, czyli szlachcie nieposiadającej ziemi, prawo do udziału w sejmikach. Z kolei 18 kwietnia 1791 r. uchwalono **Prawo o miastach królewskich**, zgodnie z którym:

- mieszczanie otrzymali prawo nietykalności osobistej i majątkowej, nabywania ziemi oraz powoływania samorządów;
- mieszczanie z tych miast mieli zagwarantowany dostęp do niższych urzędów, godności duchownych i rang oficerskich;
- uproszczono zasady nobilitacji, czyli przyznawania szlachectwa;
- pozwolono szlachcie sprawować urzędy miejskie oraz zajmować się handlem i rzemiosłem;
- przedstawiciele miast królewskich mieli zasiadać w sejmie i zabierać głos w sprawach dotyczących miast i mieszczan.

Pomimo silnej pozycji stronnictwa patriotycznego w sejmie nad projektem konstytucji pracowano w tajemnicy przed posłami stronnictwa hetmańskiego i zwlekano z publikacją dokumentu, czekając na sprzyjające okoliczności. Zdecydowano, że głosowanie nad jej przyjęciem odbędzie się podczas ferii wielkanocnych. W ten sposób chciano wykorzystać nieobecność posłów wrogich reformom, którzy wyjechali w rodzinne strony. Przyjęto również, że projekt zostanie od razu poddany pod głosowanie, bez dyskusji nad jego poszczególnymi punktami.

W dniu **3 maja 1791 r.**, przy obecności zaledwie niewielkiej części posłów i senatorów, uchwalono **pierwszą polską konstytucję**. Szczególną rolę w jej przygotowaniu odegrali: król Stanisław August Poniatowski, Ignacy Potocki, Hugo Kołłątaj oraz sekretarz monarchy, Włoch Scipione [czyt.: szipione] Piattoli.

Konstytucja 3 maja 1791 roku to obraz Jana Matejki. Malarz w centrum dzieła umieścił dwóch marszałków Sejmu Wielkiego – Stanisława Małachowskiego 1 i Kazimierza Nestora Sapiehę 2. Obaj są niesieni na rękach przez posłów, a triumfalną atmosferę podkreśla gest Małachowskiego, który w uniesionej prawej dłoni trzyma tekst konstytucji. Sam król 3, w płaszczu koronacyjnym, wchodzi już po schodach do kościoła. Na pierwszym planie Matejko przedstawił z kolei epizod, do którego w rzeczywistości doszło w Sali Senatorskiej: protestujący przeciw konstytucji poseł 4 grozi, że zamorduje własnego syna, aby nie musiał żyć w niewoli, jaką miałaby rzekomo przynieść konstytucja.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

POSTANOWIENIA KONSTYTUCJI

Konstytucja, czyli Ustawa rządowa z 3 maja, zawierała podstawowe zasady ustroju Rzeczypospolitej. Na jej mocy państwo stało się **monarchią konstytucyjną**, w której obowiązywała monteskiuszowska zasada **trójpodziału władzy**:

- **władza ustawodawcza** była sprawowana przez dwuizbowy sejm (izbę poselską i senat), decyzje miały być podejmowane większością głosów (**zlikwidowano *liberum veto***), sejm pozostawał gotowy do podjęcia pracy przez całą dwuletnią kadencję;
- **władza wykonawcza** należała do króla oraz powoływanej przez niego **Straży Praw** (rządu), którą tworzyło pięciu mianowanych przez monarchę ministrów, zatwierdzanych przez sejm. Członkiem Straży Praw był również prymas, który dodatkowo pełnił funkcję prezesa Komisji Edukacji Narodowej;
- **władza sądownicza** – niezależna od organów władzy ustawodawczej i wykonawczej; sądy zachowały charakter stanowy.

Umocnieniu władzy króla miało także służyć **zniesienie wolnej elekcji**. Ustalono, że po śmierci Stanisława Augusta tron będzie dziedziczny, a na przyszłego władcę państwa wyznaczono elektora saskiego Fryderyka Augusta, wnuka Augusta III.

Konstytucja 3 maja zachowała podziały stanowe i dominację polityczną szlachty. Potwierdzała jednak Prawo o miastach królewskich. Zadeklarowano w niej też mgliście, że stan chłopski zostanie *wzięty pod opiekę prawa i rządu krajowego*. Mimo tych ograniczeń konstytucja zmieniała **pojęcie narodu**, którym zaczęto wówczas obejmować nie tylko samą szlachtę, lecz także innych mieszkańców państwa.

W październiku 1791 r. uchwalono **Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów**, w którego wyniku Polska i Litwa powołały wspólny zarząd nad wojskiem i skarbem. W obu państwach miała być taka sama liczba ministrów, o tożsamych tytułach i uprawnieniach.

KONFEDERACJA TARGOWICKA

Konstytucja 3 maja została zaakceptowana przez większość szlachty, co dawało szansę na umocnienie się Rzeczypospolitej. Jednak w stolicach państw zaborczych wywołało to niepokój, którego skutkiem było zbliżenie pomiędzy Rosją i Prusami, obawiającymi się utraty wpływów w Rzeczypospolitej. Gwałtowne pogorszenie sytuacji międzynarodowej państwa polsko-litewskiego nadeszło w styczniu 1792 r., gdy Rosja zakończyła wojnę z Turcją, zaś Austria zawarła z Prusami porozumienie skierowane przeciwko rewolucyjnej Francji.

Tymczasem do Rosji wyemigrowali przywódcy stronnictwa hetmańskiego, którzy nie pogodzili się z reformami Sejmu Wielkiego. Pod koniec kwietnia 1792 r. w Petersburgu podpisali akt konfederacji i zwrócili się w nim do Katarzyny o pomoc w przywróceniu

TEKST ŹRÓDŁOWY

PREAMBUŁA KONSTYTUCJI 3 MAJA

Idee, które stały za opracowaniem Ustawy rządowej, zostały przedstawione przez jej autorów w preambule (wstępie) do samego dokumentu.

W imię Boga, w Trójcy Świętej Jedynego.
Stanisław August z Bożej łaski i woli Narodu Król Polski, Wielki Książę Litewski [...], *wraz ze stanami skonfederowanymi, w liczbie podwójnej Naród Polski reprezentującymi, uznając, iż los nas wszystkich od ugruntowania i wydoskonalenia konstytucji narodowej jedynie zawisł, długim doświadczeniem poznawszy zadawnione rządu naszego wady, a chcąc korzystać z pory, w jakiej się Europa znajduje, i z tej dogorywającej chwili, która nas samym sobie wróciła, wolni od hańbiących obcej przemocy nakazów, ceniąc drożej nad życie, nad szczęśliwość osobistą – egzystencyją polityczną, niepodległość zewnętrzną i wolność wewnętrzną narodu, którego los w ręce nasze jest powierzony, chcąc oraz na błogosławieństwo, na wdzięczność współczesnych i przyszłych pokoleń zasłużyć, mimo przeszkód, które w nas namiętności sprawować mogą, dla dobra powszechnego, dla ugruntowania wolności, dla ocalenia Ojczyzny naszej i jej granic z największą stałością ducha niniejszą konstytucję uchwalamy i tę całkowicie za świętą, za niewzruszoną deklarujemy, dopóki by naród w czasie prawem przepisanym, wyraźną wolą swoją nie uznał potrzeby odmienienia w niej jakiego artykułu. Do której to konstytucyi dalsze ustawy sejmu teraźniejszego we wszystkim stosować się mają.*

Źródło: *Konstytucje w Polsce: 1791–1990*, wybór i oprac. T. Kołodziejczyk, M. Pomianowska, Warszawa 1990, s. 13–18.

? **1.** Przedstaw, jak autorzy dokumentu oceniali ówczesną sytuację polityczną Rzeczypospolitej.
2. Wymień argumenty, którymi autorzy konstytucji uzasadniali konieczność jej przyjęcia.

PODZIAŁ WŁADZY W RZECZYPOSPOLITEJ WEDŁUG KONSTYTUCJI 3 MAJA

WŁADZA USTAWODAWCZA

SEJM WALNY

SENAT
132 senatorów – zostawali nimi:
- wojewodowie,
- biskupi,
- kasztelanowie,
- ministrowie

IZBA POSELSKA
- 204 posłów wybieranych przez sejmiki szlacheckie,
- 24 przedstawicieli miast królewskich

WŁADZA WYKONAWCZA

KRÓL
- zakres władzy monarchy ograniczony przez konstytucję,
- władza dziedziczna

STRAŻ PRAW
- pięciu ministrów (spraw wewnętrznych, edukacji, wojska, dyplomacji i skarbu)
- prymas (zwierzchnik Komisji Edukacji Narodowej)

WŁADZA SĄDOWNICZA

SĄDY
- niezależność sądów od władzy wykonawczej,
- zachowano charakter stanowy sądów

WARTO WIEDZIEĆ

Po stronie Rosji

Na kartach historii przywódcy konfederacji targowickiej zapisali się jako zdrajcy, lecz ich postawy i życiorysy były dość zróżnicowane.

Stanisław Szczęsny Potocki, wojewoda ruski, jeden z najbogatszych magnatów. Jeszcze u schyłku lat 80. XVIII w. cieszył się powszechnym szacunkiem, jednak w czasie Sejmu Wielkiego jako przeciwnik wszelkich zmian ustrojowych całkowicie utracił popularność.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

Seweryn Rzewuski, hetman polny koronny, długo uchodził za wzór cnót, co zawdzięczał swojej niezłomnej antyrosyjskiej postawie podczas sejmu z 1767 r. Z czasem jednak stał się zaciekłym przeciwnikiem wszelkich prób osłabienia władzy hetmanów.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

Franciszek Ksawery Branicki, hetman wielki koronny, konsekwentnie bronił szerokich uprawnień hetmanów i reprezentował poglądy prorosyjskie, za co został sowicie wynagrodzony przez Katarzynę II.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

? Dlaczego przedstawiciele magnackich rodów Rzeczypospolitej zawiązali konfederację targowicką?

dawnych przywilejów oraz wolności szlacheckich zlikwidowanych przez Ustawę rządową. Ponieważ konfederacja nie mogła zostać zawiązana poza granicami państwa, akt ten ogłoszono 14 maja 1792 r. w położonej na Ukrainie Targowicy. Zawiązanie **konfederacji targowickiej** pozwoliło Katarzynie II przedstawić interwencję w Rzeczypospolitej jako misję w obronie demokracji szlacheckiej, podjętą na prośbę prawdziwych patriotów. Jednak dla współczesnych i potomnych konfederacja targowicka stała się symbolem zdrady narodowej.

WOJNA W OBRONIE KONSTYTUCJI

W maju 1792 r. niemal stutysięczna i zaprawiona w bojach w Turcji armia rosyjska wkroczyła w granice Rzeczypospolitej. Przeciwko niej stanęło ok. 65 tys. żołnierzy, spośród których wielu nie brało nigdy udziału w walce. Mimo przewagi najeźdźcy polskie siły odniosły pojedyncze zwycięstwa:

- **pod Zieleńcami** na Wołyniu (czerwiec 1792 r.) – wojskiem dowodził książę Józef Poniatowski,
- **pod Dubienką** (lipiec 1792 r.) – na czele polskich oddziałów stał Tadeusz Kościuszko.

Sukcesy te nie mogły jednak zahamować postępów rosyjskiej armii, którym towarzyszył wzrost poparcia dla targowiczan. Do ich obozu przyłączyła się bowiem część szlachty oraz większość magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego. W obliczu nieuchronnej klęski do konfederacji zaczęli przystępować także przedstawiciele stronnictwa reformatorskiego, którzy liczyli, że w ten sposób ocalą choć część reform Sejmu Wielkiego. W lipcu 1792 r. tą drogą poszedł również

Stanisław August. Król miał nadzieję, że jego decyzja uchroni Rzeczpospolitą przed kolejnym rozbiorem. Na mocy rozkazu władcy jako naczelnego wodza przerwano działania wojenne. Mimo że Prusy łączył z Rzecząpospolitą od 1790 r. sojusz, to nie wzięły one udziału w tym konflikcie.

WARTO WIEDZIEĆ

Order Virtuti Militari

W 1792 r. po bitwie pod Zieleńcami książę Józef Poniatowski zwrócił się do króla z prośbą o utworzenie medalu przyznawanego za zasługi na polu bitwy. Monarcha wyraził zgodę i wkrótce wysłał do obozu polskich wojsk pierwsze odznaczenia. Po zakończeniu wojny targowiczanie zakazali noszenia oraz przyznawania orderu, a od odznaczonych nim żołnierzy zażądano jego zwrotu. Order przywrócono w czasach Księstwa Warszawskiego. W 1832 r. został zniesiony przez cara Mikołaja I. Kolejny raz przywrócono go w 1919 r., po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Dziś Order Wojenny Virtuti Militari jest najwyższym odznaczeniem wojennym.

Order Virtuti Militari (łac. ‘męstwu wojennemu’) początkowo miał postać owalnego medalika (na dole), szybko jednak wprowadzono formę krzyża i podział na pięć klas orderu. Najwyższą z nich stanowił bogato dekorowany Krzyż Wielki (powyżej), na który mogli liczyć jedynie szczególnie zasłużeni najwyżsi dowódcy.

▪ *fotografie współczesne*

? Jaką rolę odgrywał Order Virtuti Militari w czasach wojen i zaborów?

II ROZBIÓR RZECZYPOSPOLITEJ

Przegrana wojna wydała Rzeczpospolitą na łup wojsk rosyjskich i targowiczan. Ci ostatni grabili mienie państwowe i majątki zwolenników Konstytucji 3 maja, którzy – aby uniknąć prześladowań – musieli opuścić kraj. Katarzyna II dążyła początkowo do ponownego

ARMIA RZECZYPOSPOLITEJ

Kolejne ustawy zapowiadały zwiększenie liczebności wojsk koronnych i litewskich, ale realizacja tych postulatów bez odpowiednich środków była bardzo trudna. U progu wojny z Rosją armia liczyła ok. 65 tys. żołnierzy, z czego nieco ponad połowę stanowiła piechota.

Żołnierze piechoty byli uzbrojeni w stosunkowo nowoczesne karabiny [1] z bagnetami i pałasze [2].

Kawaleria narodowa została utworzona w 1775 r. po likwidacji tradycyjnych oddziałów husarii i jazdy pancernej. W nowej formacji obowiązywał jednak dawny podział na towarzyszy i pocztowych (szeregowych), co wpływało na różnice w uzbrojeniu. Towarzysze dysponowali parą pistoletów i szablą, pocztowi – parą pistoletów, pałaszem [2] i karabinkiem.

? Jakiego typu zakłady przemysłowe i rzemieślnicze były niezbędne do wyposażenia dziesiątek tysięcy żołnierzy nowej armii?

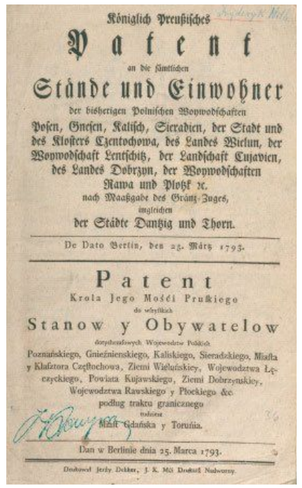
podporządkowania sobie całej Rzeczypospolitej, lecz taki plan nie odpowiadał Prusom, domagających się dalszych polskich ziem. Zwolennikami kolejnego rozbioru byli także przedstawiciele rosyjskich elit, ponieważ chcieli przejąć majątki magnatów. Z kolei Austria, zaangażowana w walki z Francją, godziła się na rozbiór Rzeczypospolitej.

23 stycznia 1793 r. Rosja i Prusy podpisały nowy **układ rozbiorowy**. W jego wyniku Prusy zajęły resztę Wielkopolski, a Rosja większą część Ukrainy i Białorusi. Rzeczpospolita stała się państwem o powierzchni ok. 215 tys. km², pozbawionym podstaw do samodzielnego bytu (więcej w tabeli na s. 268). Jej drugi rozbiór, podobnie jak pierwszy, został zatwierdzony przez sejm, którego obrady rozpoczęły się w Grodnie w czerwcu 1793 r. Pod naciskiem rosyjskich i pruskich wojsk oraz gróźb dalszego uszczuplenia terytorium państwa ratyfikowano traktaty z Rosją i Prusami. Dodatkowo na sejmie zatwierdzono także „sojusz” rosyjsko-polski, który całkowicie pozbawiał Rzeczpospolitą suwerenności. Jej władze straciły wpływ na politykę zagraniczną swojego państwa i kwestie ustrojowe, a nawet wojskowe.

Na sejmie w Grodnie podjęto także uchwały dotyczące ustroju Rzeczypospolitej:

- odrzucono większość ustawodawstwa Sejmu Wielkiego – zachowano tylko część praw przyznanych mieszczanom oraz trójpodział władzy;
- opracowano nowe prawa kardynalne – przywrócono elekcyjność tronu i ograniczone *liberum veto*, potwierdzono przywileje szlachty (w tym prawo do wypowiedzenia posłuszeństwa monarsze);
- organem władzy ustawodawczej miał być jednoizbowy sejm;
- funkcję rządu ponownie objęła Rada Nieustająca.

Podjęta w 1792 r. interwencja Rosji zniweczyła największe dzieło Sejmu Wielkiego. Konstytucja 3 maja w praktyce nie weszła w pełni w życie, jednak jej znaczenie dla narodu polskiego było duże. Stanowiła dowód na determinację Polaków, którzy mimo wieloletniej bezwładności instytucji państwowych, ingerencji sąsiednich mocarstw i rozbioru potrafili wykorzystać sprzyjającą sytuację międzynarodową i rozpocząć dzieło naprawy Rzeczypospolitej. Inaczej niż we Francji starano się to przeprowadzić bezkrwawo, szukając kompromisów pomiędzy oczekiwaniami władcy i szlachty oraz aspiracjami mieszczaństwa. Chociaż reformy ustrojowe podjęte na Sejmie Wielkim zakończyły się fiaskiem, to przetrwały wyrażone w Konstytucji 3 maja idee i duch wspólnego działania.

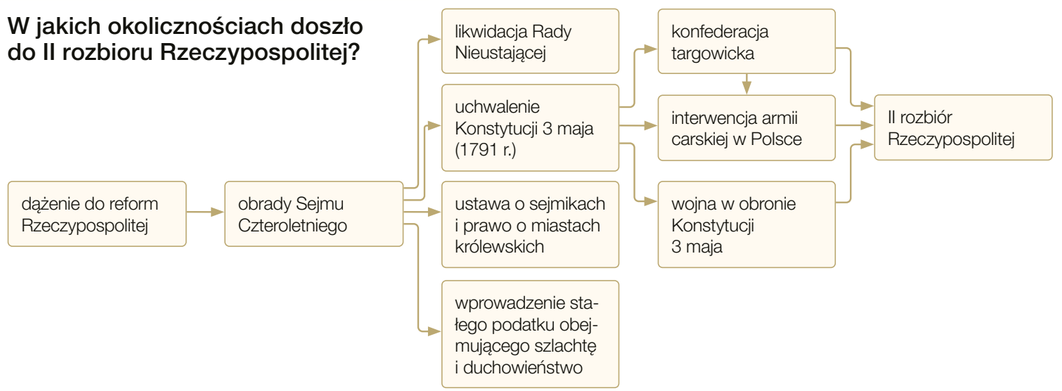

Königlich Preußisches
Patent
an die sämtlichen
Stände und Einwohner
der bisherigen Polnischen Woywodschaften
Posen, Gnesen, Kalisch, Sieradien, der Stadt und des Klosters Czenstochowa, des Landes Wielun, der Woywodschaft Lentschitz, der Landschaft Cujavien, des Landes Dobrzyn, der Woywodschaften Rawa und Plozk &c.
nach Maaßgabe des Grenz-Zuges,
ingleichen
der Städte Dantzig und Thorn.
De Dato Berlin, den 25. März 1793.
Patent
Krola Jego Mości Prußkiego
do wßystkich
Stanow y Obywatelow
dotychczasowych Woiewodztw Polskich
Poznańskiego, Gnieźnieńskiego, Kalińskiego, Sieradzkiego, Miasta y Klasztora Częstochowa, Ziemi Wieluńskiey, Woiewodztwa Łęczyckiego, Powiatu Kujawskiego, Ziemi Dobrzyńskiey, Woiewodztwa Rawskiego y Płockiego &c.
podług traktu granicznego
odstąpionych
Miast Gdańska y Torunia.
Dan w Berlinie dnia 25. Marca 1793.
Drukował Jerzy Dekker, J. K. Mci. Drukarz Nadworny.

Patent Fryderyka Wilhelma II z 1793 r., to dokument, w którym król Prus ogłosił zagarnięcie ziem polskich w ramach II rozbioru. Swoją grabież władca w dwujęzycznym dokumencie uzasadniał licznymi nieprawdziwymi argumentami. Dwa lata później po III rozbiorze nakazał zrabować skarbiec wawelski, a następnie przetopić polskie insygnia królewskie.

▪ *druk, Niemcy, 1793 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

W jakich okolicznościach doszło do II rozbioru Rzeczypospolitej?

II ROZBIÓR RZECZYPOSPOLITEJ

?

1. Wymień tereny zajęte przez Rosję i Prusy podczas II rozbioru Rzeczypospolitej.
2. Oceń, na ile granice Rzeczypospolitej wyznaczone w 1793 r. umożliwiały jej obronę przed obcymi wojskami.

Straty podczas II rozbioru

zaborca	powierzchnia	ludność	główne miasta
Prusy	58 tys. km²	1 mln	Gdańsk, Toruń, Poznań, Kalisz
Rosja	240 tys. km²	3 mln	Bracław, Mińsk, Słuck

ĆWICZENIA

1. Przedstaw okoliczności zwołania Sejmu Wielkiego i oceń jego dorobek.
2. Oceń, czy Konstytucja 3 maja była ważnym dokumentem w historii Polski. Uzasadnij swoją opinię.
3. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszło do wybuchu wojny polsko-rosyjskiej z 1792 r. i przedstaw jej przebieg oraz zakończenie.
4. Omów postanowienia sejmu w Grodnie z 1793 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

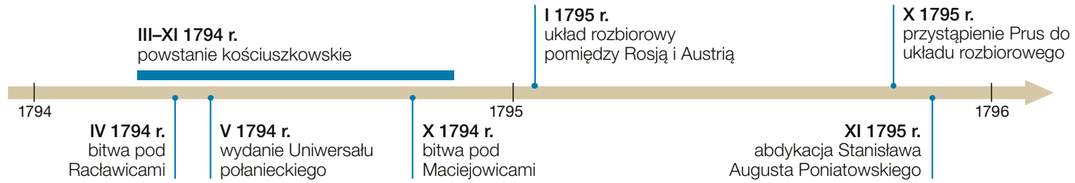
J. Łojek, *Ku naprawie Rzeczpospolitej. Konstytucja 3 maja*, Warszawa 1988.
M.H. Serejski, *Europa a rozbiory Polski: studium historiograficzne*, Warszawa 2009.

5 UPADEK RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- sytuacja w Rzeczypospolitej po II rozbiorze,
- okoliczności wybuchu i przebieg powstania kościuszkowskiego,
- zasięg terytorialny III rozbioru,
- przyczyny upadku Rzeczypospolitej,
- skutki usunięcia Rzeczypospolitej z mapy Europy.

RZECZYPOSPOLITA PO II ROZBIORZE

Wojna w obronie Konstytucji 3 maja zakończyła się przegraną, gdy do konfederacji targowickiej przystąpił król, który nakazał kapitulację polskim oddziałom. Przypieczętowało to los zarówno samej ustawy zasadniczej, jak i Rzeczypospolitej:

- kraj potraktowano jak terytorium pod okupacją,
- rosyjskie wojska prowadziły rekwizycje i grabieże,
- w państwie zaczęły działać cenzura i tajna policja.

Zmiana granic w wyniku II rozbioru wywołała całkowitą zapaść gospodarki, co z kolei sprawiło, że w kraju zaczęły się szerzyć nędza oraz głód. Wpływało to na wzrost społecznego niezadowolenia. Jednocześnie wśród oficerów i działaczy politycznych rosło przekonanie, że kapitulacja w wojnie 1792 r. była przedwczesna, a jedyną szansą na uniknięcie kolejnego podziału ziem polskich jest zbrojne przeciwstawienie się zaborcom.

Przywódcy stronnictwa patriotycznego – m.in. Hugo Kołłątaj i Ignacy Potocki – w obawie przed zemstą targowiczan wyemigrowali z kraju. Zawiązali sprzysiężenie i zaczęli przygotowania do powstania, dla którego chcieli uzyskać pomoc od elektora saskiego i władz rewolucyjnej Francji. Tajne sprzysiężenia patriotyczne powstawały także na terenie okrojonej przez zaborców Rzeczypospolitej. Oba środowiska – krajowe i emigracyjne – zgodnie na przywódcę przyszłego zrywu wyznaczyły **Tadeusza Kościuszkę**. Za jego kandydaturą przemawiały doświadczenie zebrane w trakcie rewolucji amerykańskiej (więcej na ten temat na s. 205) i niezłomna postawa w czasie walk prowadzonych w 1792 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

TADEUSZ KOŚCIUSZKO

1746–1817

Naczelnik insurekcji kościuszkowskiej, uczestnik wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Pochodził ze średniej szlachty. Ukończył Szkołę Rycerską, a następnie studiował we Francji inżynierię wojskową. W trakcie wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych okazał się zdolnym inżynierem i uzyskał stopień generała brygady. W 1784 r. powrócił do Rzeczypospolitej. W trakcie wojny z Rosją dowodził częścią wojsk koronnych, nie przegrał żadnej bitwy, a za udział w zwycięstwie pod Zieleńcami został odznaczony Orderem Virtuti Militari. W 1794 r. został naczelnikiem powstania, które od jego nazwiska nazwano kościuszkowskim. Po klęsce w bitwie pod Maciejowicami, w której został ranny, trafił na dwa lata do rosyjskiej niewoli. W 1796 r. car Paweł I w zamian za obietnicę zaniechania walk przeciw Rosji zwolnił go z więzienia. Ostatnie lata życia Kościuszko spędził we Francji oraz w Szwajcarii, lecz nie brał udziału w życiu publicznym. Był zagorzałym wrogiem niewolnictwa. Duży majątek, który uzyskał za udział w wojnie o niepodległość, przeznaczył na wykup niewolników i zabezpieczenie ich późniejszego bytu.

WYBUCH POWSTANIA

Kościuszko zdawał sobie sprawę z ogromnej przewagi militarnej zaborców, dlatego w 1793 r. udał się do Paryża, aby zabiegać o wsparcie rewolucyjnej Francji. Wobec niepowodzenia tej misji postanowił wstrzymać wybuch walk i oczekiwać na dogodny moment do ich rozpoczęcia, prowadząc dalsze przygotowania. Jednak w kraju znacznemu pogorszeniu uległa sytuacja spiskowców. Na polecenie rosyjskiego ambasadora Rada Nieustająca podjęła decyzję o zmniejszeniu liczebności wojsk polsko-litewskich do 15 tys. żołnierzy i wcieleniu zwalnianych z armii żołnierzy bezpośrednio do oddziałów zaborców. W odpowiedzi na rozkaz o likwidacji jego oddziału 12 marca 1794 r. brygadier **Antoni Madaliński** wyruszył wraz ze swoimi żołnierzami z Ostrołęki do Krakowa. Kilka dni później w stronę dawnej stolicy skierował się również Tadeusz Kościuszko. Mimo że przygotowania do powstania nie były jeszcze zakończone, jego wybuchu nie można już było odwlekać.

Właśnie w Krakowie **24 marca 1794 r.** Tadeusz Kościuszko ogłosił **akt insurekcji** (z łac. *insurrectio* – 'powstanie') i jako **Najwyższy Naczelnik Siły Zbrojnej Narodowej** złożył przysięgę na wierność narodowi polskiemu. Kościuszko zobowiązał się w akcie powstania także do: *uwolnienia Polski od obcego żołnierza, przywrócenia i zabezpieczenia jej granic, wytępienia wszelkiej przemocy i uzurpacji, tak obcej jak i domowej, ugruntowania wolności narodowej i niepodległości.* Obejmując funkcję naczelnika, Kościuszko stanął na czele polskiego wojska, ale kwestie polityczne i organizacyjne planowano powierzyć osobnemu organowi władzy – Najwyższej Radzie Narodowej.

INSUREKCJA KOŚCIUSZKOWSKA

Zasadniczym celem Kościuszki było przebicie się do Warszawy, z czego jednak zdawali sobie sprawę Rosjanie, którzy dążyli do szybkiego zniszczenia zgromadzonych przez niego sił. Do pierwszej bitwy doszło **4 kwietnia 1794 r. pod Racławicami**. Powstańcy odnieśli w tym starciu błyskotliwe zwycięstwo, które miało przede wszystkim znaczenie moralne i propagandowe. Mimo to Kościuszko nadal musiał się liczyć z przewagą wojsk rosyjskich, oddzielających powstańców od stolicy.

WARTO WIEDZIEĆ

Kobiety a powstanie

Ogłoszonemu 24 marca 1794 r. aktowi insurekcji towarzyszył szereg odezw, wśród których nie zabrakło apelu skierowanego bezpośrednio do kobiet. Już sam fakt nazwania ich „współobywatelkami" był wydarzeniem jak na owe czasy bez precedensu. Kościuszko zachęcał kobiety do wspierania działań powstańczych, prosząc o robienie opatrunków i bandaży dla wojska. W rzeczywistości ich udział w prowadzonych walkach okazał się znacznie większy. Kobiety zbierały składki na insurekcję, przekazywały dowódcom informacje o ruchach wojsk rosyjskich, brały również udział w budowie wałów wokół Warszawy. W te ostatnie działania miały się angażować solidarnie przedstawicielki wszystkich warstw ludności miasta.

? Odszukaj informację, jakie inne grupy ludności Rzeczypospolitej, które nie zajmowały się do tej pory obroną kraju, zmobilizował do walki Kościuszko.

Przysięga Tadeusza Kościuszki miała charakter publiczny – została złożona w obecności wojska i licznie zgromadzonych mieszkańców miasta. Obrazy i rysunki ukazujące to wydarzenie przedstawiają krakowski rynek przed XIX-wiecznymi zmianami w jego zabudowie. Dobrze widoczny jest zatem budynek ratusza, z którego do dziś zachowała się jedynie wieża zegarowa, oraz liczne przybudówki otaczające Sukiennice. Ponad ich charakterystyczną renesansową attyką widoczne są hełmy wież kościoła Mariackiego.

▪ *gwasz, Polska, 1804 r.*

PANORAMA RACŁAWICKA

Stoczona 4 kwietnia 1794 r. bitwa pod Racławicami, choć nie była decydującym starciem w tym powstaniu, zakorzeniła się w świadomości narodowej Polaków. Stała się również ważnym tematem dla malarzy. Najsłynniejszym dziełem dotyczącym pierwszego zwycięstwa armii chłopskiej okazała się *Panorama Racławicka*, wykonana głównie przez Wojciecha Kossaka i Kazimierza Stykę. Jest to zarazem największy obraz w Polsce – ma 15 m wysokości i aż 114 m długości. Do jego ekspozycji trzeba było zbudować specjalne okrągłe budowle – rotundy, pozwalające podziwiać to dzieło. Pierwsza z nich powstała we Lwowie w 1894 r., druga zaś w 1985 r. we Wrocławiu.

Jeńcy rosyjscy 2 są prowadzeni do niewoli przez polskich żołnierzy 3.

Potyczka polskich ułanów 4 **z kozakami** 5, czyli żołnierzami lekkiej rosyjskiej jazdy, zakończyła się klęską i ucieczką tych ostatnich.

Szturm kosynierów na armaty jest jedną z najbardziej dynamicznych scen *Panoramy Racławickiej*. Główną postacią jest chłop Bartosz Głowacki 1, który podczas natarcia czapką zgasił lont naładowanej armaty, czym uchronił od skutków wystrzału innych nacierających kosynierów.

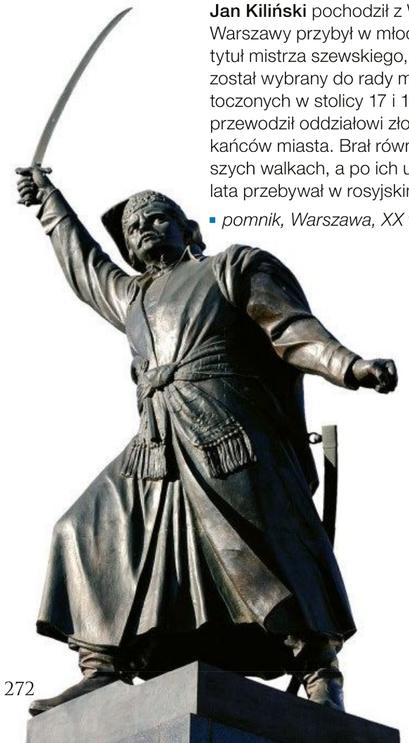
? Wyjaśnij, dlaczego bitwa pod Racławicami zyskała szczególną popularność wśród polskich XIX-wiecznych artystów.

W kwietniu 1794 r. doszło do wybuchu walk w Warszawie. W dwudniowych starciach (17–18 kwietnia) współpracowały ze sobą regularne polskie oddziały i mieszkańcy miasta dowodzeni m.in. przez szewca **Jana Kilińskiego**. Rozbito rosyjski garnizon i przejęto także jego dobrze wyposażone magazyny. Kilka dni później nieliczny oddział dowodzony przez **Jakuba Jasińskiego** zajął Wilno.

Od samego początku powstania Kościuszko dążył do zaangażowania w walkę wszystkich grup społecznych. Zdawał sobie sprawę, że utworzenie armii, która byłaby zdolna mierzyć się z wojskami Rosji i Prus, będzie niemożliwe bez masowego udziału mieszczan i chłopów. Aby zachęcić chłopstwo do wstępowania do armii, **7 maja 1794 r.** ogłosił w obozie pod Połańcem akt, który odczuwalnie poprawiał jego położenie. Tak zwany **Uniwersał połaniecki** gwarantował:

- nadanie chłopom wolności osobistej,
- znaczne zmniejszenie pańszczyzny,
- nieusuwalność z uprawianej ziemi pod warunkiem wypełniania swoich zobowiązań.

Założenia dokumentu wywołały jednak silny sprzeciw części szlachty i duchowieństwa, których gospodarstwa funkcjonowały dzięki pracy pańszczyźnianej. Ich niechęć utrudniała rozpowszechnianie treści uniwersału. W konsekwencji przedstawiony przez naczelnika program poprawy losu chłopów nie wpłynął istotnie na losy powstania.

Jan Kiliński pochodził z Wielkopolski, a do Warszawy przybył w młodości. Tu uzyskał tytuł mistrza szewskiego, a następnie został wybrany do rady miasta. W starciach toczonych w stolicy 17 i 18 kwietnia 1794 r. przewodził oddziałowi złożonemu z mieszkańców miasta. Brał również udział w dalszych walkach, a po ich ustaniu przez dwa lata przebywał w rosyjskim więzieniu.

▪ *pomnik, Warszawa, XX w.*

Pod koniec maja 1794 r. Kościuszko powołał do życia – zapowiadaną już w akcie insurekcji – **Radę Najwyższą Narodową**. Był to organ o szerokich uprawnieniach rządowo-administracyjnych, ustawodawczych, wojskowych oraz skarbowych. Kluczową rolę odgrywał Wydział Skarbu, który zajmował się pozyskaniem środków finansowych na prowadzenie działań powstańczych. Stojący na jego czele Hugo Kołłątaj starał się je zdobyć m.in. poprzez emisję pierwszych polskich papierowych pieniędzy (banknotów) – tzw. biletów skarbowych. Nie dawało to jednak szansy na rozwiązanie kluczowego problemu, którym od początku pozostawała znacząca przewaga liczebna rosyjskiej armii.

WARTO WIEDZIEĆ

Polscy jakobini

Wybuch powstania zachęcił do powrotu do kraju dawnych działaczy Kuźnicy Kołłątajowskiej. Zainspirowani wydarzeniami z Francji, utworzyli oni wtedy **klub polskich jakobinów** i domagali się radykalnych reform społecznych, zniesienia przywilejów feudalnych oraz ukarania zdrajców ojczyzny. Spośród tych postulatów możliwy do zrealizowania był przede wszystkim ostatni. W maju 1794 r. sąd powstańczy wydał wyroki śmierci na uczestników konfederacji targowickiej. W czerwcu przeprowadzono kilka samosądów na przywódcach targowiczan. Śmiercią grożono także królowi i jego bratu, prymasowi Michałowi Poniatowskiemu, który ostatecznie zginął w niejasnych okolicznościach.

Wieszanie portretów zdrajców lub tablic z nazwiskami targowiczan miało symbolicznie wypełnić wyroki śmierci, które wydano na osoby przebywające poza miastem. Wśród ukaranych w ten sposób znaleźli się przywódcy konfederacji targowickiej.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

? Dlaczego postulaty społeczne polskich jakobinów były trudne do spełnienia?

UPADEK POWSTANIA

Trudne położenie powstańców pogorszyło się w początkach czerwca 1794 r., gdy wobec nieskuteczności własnych dowódców Katarzyna II poprosiła o wsparcie w tłumieniu insurekcji władców Prus i Austrii. Już **6 czerwca 1794 r.** połączona armia prusko-rosyjska, dowodzona przez Fryderyka Wilhelma II, zmierzyła się z siłami powstańców w **bitwie pod Szczekocinami**. W starciu armia Kościuszki poniosła porażkę, ale nie dała się całkiem rozbić i wycofała się z pola bitwy w kierunku Warszawy.

Obecność naczelnika w stolicy istotnie zwiększyła szanse na jej obronę przed zbliżającymi się do miasta siłami obu zaborców. Wzniesiony według jego wytycznych system fortyfikacji okazał się tak przemyślany i dobrze przygotowany, że miasto wytrzymało ciągnące się od lipca do września oblężenie. Wówczas chwilową ulgę mieszkańcom Warszawy przyniósł wybuch walk w Wielkopolsce i na Kujawach. Konieczność stłumienia tych wystąpień zmusiła bowiem armię pruską do opuszczenia przedpola miasta.

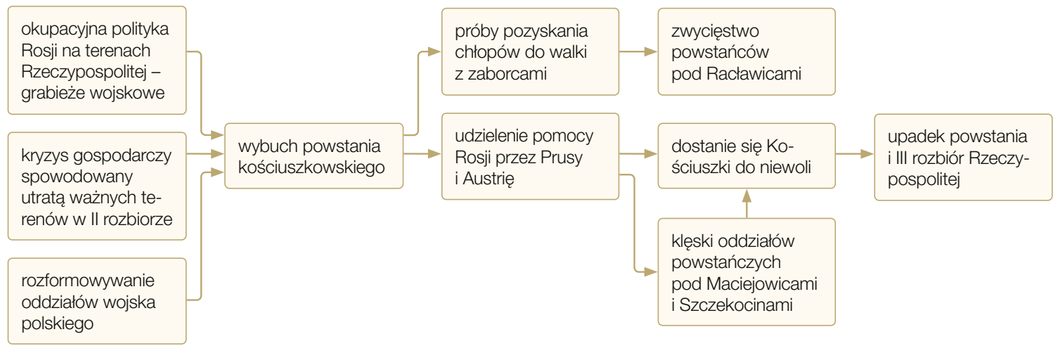
Rzeź Pragi to obraz namalowany przez Aleksandra Orłowskiego. Przedstawia scenę rzezi mieszkańców prawobrzeżnej części Warszawy podczas szturmu w 1794 r. Rosjanie nie tylko mordowali ludzi i rabowali ich mienie, lecz także zabijali napotykane na Pradze zwierzęta.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Te drobne sukcesy nie mogły jednak przesądzić o losach całego powstania. Już w sierpniu oddziały rosyjskie zdławiły insurekcję na Litwie, zaś Austriacy rozpoczęli okupację Małopolski. Równocześnie Katarzyna II otrzymała od Turcji gwarancję, że ta nie rozpocznie z Rosją wojny, co pozwoliło jej skierować do pacyfikacji powstania doświadczone oddziały dowodzone przez **Aleksandra Suworowa**. W obliczu rosnącej przewagi wrogów Kościuszko starał się zapobiec połączeniu ich sił i **10 października 1794 r.** starł się z jedną z armii rosyjskich w **bitwie pod Maciejowicami**. Próba ta zakończyła się jednak klęską powstańców, a sam naczelnik został ranny i dostał się do niewoli. Na nowego przywódcę insurekcji powołano **Tomasza Wawrzeckiego**. Musiał on przygotować Warszawę do kolejnego oblężenia, jako że Rosjanie – dostrzegając szansę na szybkie zakończenie działań – ruszyli ponownie na stolicę od strony wschodniej. Po krótkich walkach **4 listopada** wojska gen. Suworowa zdobyły leżącą na prawym brzegu Wisły **Pragę**, a następnie wymordowały kilka tysięcy tamtejszych mieszkańców. **Rzeź Pragi** miała przerazić obrońców Warszawy i skłonić ich do kapitulacji. Tak też się stało i następnego dnia obrońcy poddali się, a rosyjskie wojska zajęły miasto bez walk 9 listopada, gdy naprawiono zniszczone mosty. Powstanie wkrótce upadło.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak doszło do III rozbioru Rzeczypospolitej?

III ROZBIÓR RZECZYPOSPOLITEJ I JEGO SKUTKI

W czasie prowadzonych działań militarnych władcy Rosji, Austrii i Prus toczyli również negocjacje na temat przyszłego podziału ziem Rzeczypospolitej. Ostatecznie w styczniu 1795 r. układ podpisała Rosja z Austrią, a Prusy zaakceptowały jego warunki dopiero w październiku. Wobec likwidacji Rzeczypospolitej 25 listopada – dokładnie w 31. rocznicę swojej koronacji – **Stanisław August Poniatowski abdykował** w Grodnie, zapewniając sobie w ten sposób rosyjską opiekę do końca życia.

Rozbiory Rzeczypospolitej wywarły istotny wpływ na zasady, jakimi kierowano się w europejskiej polityce dotyczącej przynależności państwowej różnych terytoriów. O ile wcześniej zdarzały się aneksje części krajów, o tyle nigdy nie doszło do rozbioru całego państwa, tak jak w przypadku Rzeczypospolitej. Brak kategorycznego sprzeciwu władców europejskich wobec wymazania państwa polsko-litewskiego z mapy Europy był **precedensem** zachęcającym do dalszych tego rodzaju działań. Podobnie bezwzględnie postępowano z pokonanymi krajami zarówno podczas wojen napoleońskich (więcej np. na s. 225), jak i podczas kongresu wiedeńskiego (zob. s. 292). Ostatni rozbiór Rzeczypospolitej miał szereg innych konsekwencji, m.in. przyniósł wzrost znaczenia Rosji, a rosyjskie rody arystokratyczne wzbogaciły się poprzez nadania na ziemiach dawnego państwa polsko-litewskiego.

Precedens – wydarzenie, które traktowane jest jako usprawiedliwienie dla późniejszych podobnych sytuacji.

Straty podczas III rozbioru

zaborca	powierzchnia	ludność	główne miasta
Prusy	55 tys. km²	1 mln	Ostrołęka, Warszawa
Austria	47 tys. km²	1,6 mln	Kraków, Lublin
Rosja	120 tys. km²	1,2 mln	Wilno, Grodno

TEKST ŹRÓDŁOWY

AKT ABDYKACJI STANISŁAWA AUGUSTA

Decyzję o zrzeczeniu się polskiej korony przez Stanisława Augusta Poniatowskiego potwierdzał podpisany przez niego akt abdykacji. Dokument był kilkukrotnie przerabiany przez króla zgodnie z sugestiami rosyjskiego ambasadora, tak aby jak najpełniej zgadzał się z oczekiwaniami Katarzyny II, na której ręce akt został złożony.

My Stanisław August z Bożej łaski król Polski, Wielki Książę Litewski etc. etc.
Nie szukając w ciągu królowania naszego innych korzyści lub zamiarów, jak stać się użytecznym Ojczyźnie naszej, byliśmy także tego zdania, iż opuścić należy tron w okolicznościach, w których rozumieliśmy, że oddalenie nasze przyłożyło się do powiększenia szczęścia współziomków [rodaków] *naszych, lub też przynajmniej umniejszenia ich nieszczęścia* [...] *postanowiliśmy przeto, z przywiązania do spokojności publicznej, oświadczyć, tak jako też niniejszym aktem ogłaszamy, że wolnie i z własnej woli wyrzekamy się bez ekscepcyi* [wyjątków] *wszelkich praw naszych do korony polskiej, do Wielkiego Księstwa Litewskiego i innych należących do nich krajów, jako też znajdujących się w nich posesji* [tu: królewszczyzn] *i przynależności; akt ten uroczysty abdykacji korony i rządu Polski w ręce Najjaśniejszej Imperatorowe*[j] *Wszech Rosyi składamy dobrowolnie i z tą rzetelnością, która postępowaniem naszym w całym życiu kierowała. Zstępując z tronu, dopełniamy ostatniego obowiązku królewskiej godności, zaklinając Najjaśniejszą Imperatorową, ażeby macierzyńską swą dobroczynność na tych rozciągnęła, których królem byliśmy i to wielkości jej duszy działanie, wielkim swym sprzymierzeńcom udzieliła.* [...]

Stanisław August Poniatowski

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 460–461.

Stanisław Poniatowski w Pałacu Marmurowym w Petersburgu korzystał z gościny Katarzyny II, a następnie cara Pawła I. Nie była ona bezinteresowna. W zamian za zrzeczenie się polskiej korony zaborcy zobowiązali się pokryć gigantyczne długi władcy. Na obrazie zrozpaczony zdetronizowany król wpatruje się w malowidło przedstawiające warszawski pałac Na Wodzie. Na ścianie zaś wisi portret Katarzyny II.

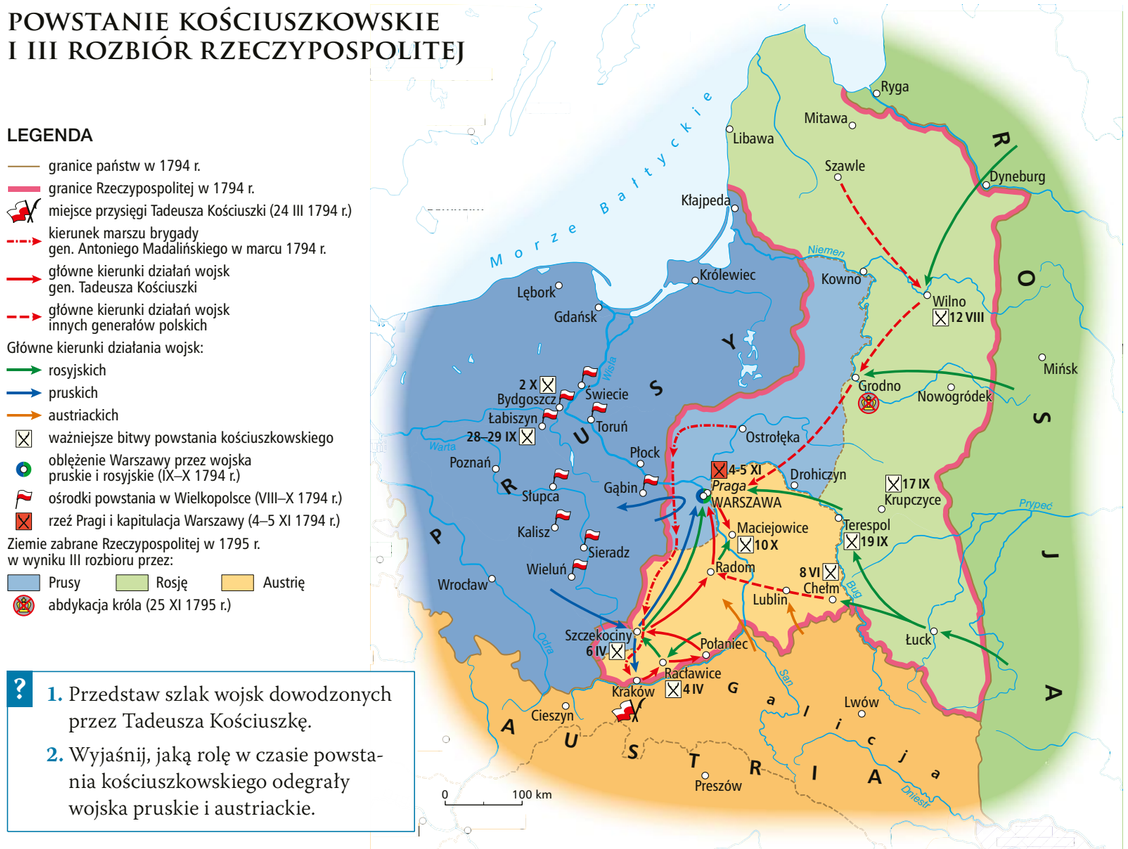
▪ *obraz, Polska, XIX w.*

? 1. Podaj, jakimi argumentami posłużył się Stanisław August Poniatowski, tłumacząc decyzję o abdykacji.
2. Oceń postawę króla. Uzasadnij swoją wypowiedź, odnosząc się również do tekstu źródłowego i okoliczności jego powstania.

POWSTANIE KOŚCIUSZKOWSKIE I III ROZBIÓR RZECZYPOSPOLITEJ

? 1. Przedstaw szlak wojsk dowodzonych przez Tadeusza Kościuszkę.
2. Wyjaśnij, jaką rolę w czasie powstania kościuszkowskiego odegrały wojska pruskie i austriackie.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw genezę wybuchu insurekcji kościuszkowskiej.
2. Omów przebieg powstania kościuszkowskiego oraz jego skutki.
3. Podaj przyczyny upadku Rzeczypospolitej.
4. Porównaj poszczególne rozbiory i oceń, który z nich miał najbardziej dotkliwe skutki dla Polski.

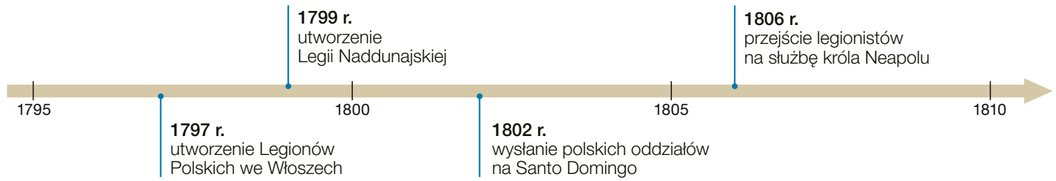
DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Cegielski, Ł. Kądziela, *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, Warszawa 1995.
A. Śliwiński, *Powstanie kościuszkowskie*, Warszawa 2004.

6 POLACY W WOJNACH NAPOLEOŃSKICH

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przykłady zaangażowania się Polaków po stronie Napoleona,
- okoliczności powstania Legionów Polskich we Włoszech,
- znaczenie Legionów Polskich.

UTWORZENIE LEGIONÓW POLSKICH

Klęska insurekcji kościuszkowskiej i III rozbiór Rzeczypospolitej wywołały kolejną **falę emigracji**. Z kraju wyjeżdżali przede wszystkim dawni działacze polityczni oraz oficerowie, którzy nie chcieli zostać wcieleni do armii zaborczych.

Emigrantów łączyło przekonanie o konieczności odbudowania utraconego państwa, lecz formułowane przez nich plany działania były bardzo różne. Liczono na:

- odtworzenie Rzeczypospolitej dzięki przychylności jednego z zaborców,
- pomoc Turcji wrogo nastawionej wobec Rosji i Austrii,
- sukces kolejnego narodowego powstania,
- wsparcie rewolucyjnej Francji – jedynego mocarstwa europejskiego, które pozostawało w stanie wojny z zaborcami.

W rezultacie Paryż stał się głównym ośrodkiem polskiej emigracji, a jej działacze już w 1795 r. za swój cel uznali utworzenie polskich formacji zbrojnych u boku francuskiej armii. Miały one tymczasem zapewnić źródło utrzymania dla pozbawionych zajęcia polskich oficerów i żołnierzy, a docelowo wziąć udział w walkach o niepodległość kraju.

W październiku 1796 r. gen. **Jan Henryk Dąbrowski** przedstawił rządzącemu Francją dyrektoriatowi projekt zorganizowania polskich jednostek. Władze republiki odmówiły, powołując się na konstytucję, która zabraniała cudzoziemcom służby we francuskiej armii. Zasugerowały jednak, że formacje takie mogłyby powstać w jednej z niedawno utworzonych włoskich „republik siostrzanych". Dąbrowski udał się zatem do Italii, gdzie rozpoczął rozmowy z dowodzącym siłami Francji i jej sojuszników gen. **Napoleonem Bonapartem**, który odniósł się do jego prośby przychylnie. Na mocy umowy podpisanej w styczniu 1797 r. **Legiony Polskie** miały formalnie pozostawać częścią armii Republiki Lombardzkiej, a więc państwa całkowicie zależnego od Francji, utworzonego zaledwie pół roku wcześniej.

Nie wszystkie środowiska emigracyjne z entuzjazmem przyjęły podpisaną umowę. Obawiano się bowiem, że polscy żołnierze staną się najemnikami i nie wierzono, że sojusz z Francją przysłuży się sprawie polskiej. Mimo to oddziały formowały się szybko: w kwietniu pod bronią były już 3 tys. żołnierzy, a w maju – 7 tys. Dużą część z nich stanowili jeńcy i dezerterzy z armii austriackiej, do której przymusowo wcielano mieszkańców Małopolski i Galicji. Trzon kadry oficerskiej nowo formowanych polskich oddziałów stanowili jednak uczestnicy insurekcji kościuszkowskiej o republikańskich poglądach. W powstających jednostkach:

- dbano o edukację i wychowanie patriotyczne – dla legionistów organizowano naukę pisania i czytania oraz wykłady dotyczące historii kraju i bieżących wydarzeń politycznych.
- awans uzależniono od zasług na polu walki, a nie pochodzenia stanowego;
- zrezygnowano z hańbiących kar cielesnych;
- zwalczano pojedynki i naganne zachowanie (np. pijaństwo i hazard);

W duchu braterstwa i równości starano się uformować żołnierzy-obywateli, dla których najważniejsze będą patriotyzm i honor. Zabiegi te przynosiły wymierne korzyści – poczucie walki o wspólną sprawę sprawiało, że w legionach rzadkością były dezercje oraz nieposłuszeństwo.

WALKI WE WŁOSZECH

Entuzjazm, z jakim tworzono legiony, wiązał się z trwającą wówczas wojną Francji z Austrią. Zarówno oficerowie, jak i żołnierze liczyli na to, że wkrótce staną do walki z zaborcą, a zwycięstwo pozwoli im wrócić do odrodzonej ojczyzny. Tymczasem o losie Legionów Polskich decydował gen. Bonaparte, który wiosną 1797 r. skierował je do tłumienia antyfrancuskich wystąpień w północnej Italii. Jesienią Francja zawarła pokój z Austrią w Campo Formio, co zawiodło nadzieje Polaków na szybkie powodzenie ich sprawy. Mimo to legionów nie rozwiązano, lecz stały się częścią armii nowo utworzonej Republiki Cisalpińskiej.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN HENRYK DĄBROWSKI

1755–1818

Generał, uczestnik wojny w obronie Konstytucji 3 maja i powstania kościuszkowskiego, twórca Legionów Polskich we Włoszech. Początkowo przez ponad 20 lat służył w armii saskiej, a do wojska polskiego przeszedł latem 1792 r., w trakcie wojny w obronie Konstytucji 3 maja. Po zakończeniu walk pod wpływem Stanisława Augusta Poniatowskiego przystąpił do targowiczan. Podczas powstania kościuszkowskiego uczestniczył w obronie Warszawy i prowadził działania w Wielkopolsce. Po klęsce insurekcji dostał się do niewoli rosyjskiej, a następnie wyemigrował do Paryża, gdzie podjął starania o utworzenie jednostek ochotniczych u boku armii francuskiej. W 1797 r. został dowódcą Legionów Polskich. W okresie wojen napoleońskich m.in. organizował powstanie w Wielkopolsce przeciw Prusakom, uczestniczył w kampaniach wojennych 1809, 1812 i 1813 r. Po śmierci księcia Józefa Poniatowskiego został naczelnym wodzem wojsk polskich. Po utworzeniu Królestwa Polskiego wycofał się z życia publicznego i osiadł w podlegającym Prusom Wielkim Księstwie Poznańskim. Stał się prawdopodobnie jednym z najsłynniejszych polskich dowódców wojskowych. Jego nazwisko zostało uwiecznione w tytule i słowach hymnu Polski – *Mazurka Dąbrowskiego*.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POWSTANIE LEGIONÓW POLSKICH

Umowa zawarta w styczniu 1797 r. przez gen. Jana Henryka Dąbrowskiego i władze Lombardii określała nie tylko techniczne szczegóły dotyczące umundurowania i żołdu, lecz także idee i wartości, za które mieli walczyć polscy żołnierze.

1. Korpusy polskie, które się sformułują [sformują] *w Lombardii, zatrzymają tytuł: legionów Polskich posiłkujących Lombardię.*
2. Ubiór, znaki wojskowe i organizacja tego korpusu zbliżać się będą jak można najwięcej do zwyczajów polskich.
3. Lud lombardzki widziałby z przyjemnością przy uniformie noszących szlify kolorów narodowych lombardzkich z napisem: „Gli uomini liberi sono fratelli" [z wł. 'Ludzie wolni są braćmi']. *Prócz tego wszyscy oficerowie i żołnierze nosić będą kokardę francuską, jako narodu protegującego* [chroniącego, wspierającego] *ludzi wolnych.*
4. Żołd, utrzymanie i to wszystko, co jest przyznanym wojskom narodowym, będzie wspólnym korpusowi polskiemu [...] *według regulaminu wojsk francuskich* [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 22.

Sztandary legionów łączyły symbolikę i barwy Francji, Polski i Lombardii. Na sztandarze batalionu artylerii 1 Legii Polskiej na skrzyżowanych armatach został zatem ukazany kogut – symbol Francuzów.

- *sztandar, Włochy, 1800 r.*

? **1.** Przedstaw, w jaki sposób starano się zamanifestować polskość powstających oddziałów.
2. Oceń, czy warunki opisane w umowie były atrakcyjne dla polskich żołnierzy.

WALKI LEGIONÓW WE WŁOSZECH

LEGENDA

- kraje we władaniu Habsburgów i obszary do nich włączone w 1797 r.
- Republika Lombardzka (1796–1797)
- obszary włączone do Francji przed 1797 r.
- granice obszarów włączonych do Francji po 1797 r.
- granice Republiki Cisalpińskiej (1797–1802)
- granice cesarstwa do 1806 r.
- miejsca formowania Legionów Polskich we Włoszech
- miejsce koncentracji Legionów Polskich we Włoszech
- ważniejsze bitwy
- ważniejsze traktaty

? 1. Wskaż państwa włoskie, w których walczyły Legiony Polskie.
2. Wymień miasta, w których rekrutowano żołnierzy do Legionów Polskich.

Zawarty w 1797 r. pokój okazał się nietrwały. Rok później wznowiono walki na Półwyspie Apenińskim, a po utworzeniu II koalicji antyfrancuskiej rozgorzały one z nową siłą. Legiony wzięły więc udział w zmaganiach z wojskami Królestwa Neapolu i przyczyniły się do zwycięstwa pod Civita Castellana [czyt.: cziwita kastellana], później jednak poniosły dotkliwe straty w walkach z Austriakami. Zdziesiątkowane oddziały skierowano do obrony twierdzy w Mantui, której również nie udało się utrzymać. Podjęta przez francuskiego generała decyzja o kapitulacji i przyjęte przez niego warunki były szczególnie dotkliwe dla tych polskich żołnierzy, którzy wcześniej zdezerterowali z austriackiej armii. Austriacy poddali ich karze chłosty, a następnie wcielili z powrotem do swoich jednostek.

Walki stoczone w latach 1797–1799 doprowadziły do niemal całkowitego unicestwienia polskich wojsk. Wojna jednak trwała nadal, dlatego Napoleon zlecił Dąbrowskiemu odbudowę legionów. Dodatkowo we wrześniu 1799 r. na pograniczu Francji i Niemiec w Alzacji i Lotaryngii utworzono **Legię Naddunajską** pod dowództwem gen. Karola Kniaziewicza. Formacja

Mantua w krótkim czasie była oblegana dwukrotnie. W 1797 r. schroniły się tu siły austriackie, które ostatecznie skapitulowały przed Francuzami (scena widoczna na obrazie). Dwa lata później role się odwróciły: twierdza i tym razem padła, a Polacy pochodzący z zaboru austriackiego ponownie trafili do armii zaborcy.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

ta w 1800 r. odegrała istotną rolę w bitwie pod Hohenlinden, gdzie Francuzi i ich sojusznicy starli się z wojskami austriacko-bawarskimi. Ten sukces miał dla Polaków niekorzystne konsekwencje, doprowadził bowiem do zawarcia w 1801 r. **pokoju w Lunéville** [czyt.: luneb**wij**] pomiędzy Francją i Austrią. Zgodnie z jego postanowieniami Napoleon, sprawujący władzę jako I konsul, oficjalnie miał zrezygnować z popierania działań narodowowyzwoleńczych w państwie austriackim. Dodatkowo sprawa polska w ogóle nie została poruszona w trakcie obrad, co chwilowo podważyło zaufanie Polaków do Bonapartego.

KRYZYS IDEI LEGIONOWEJ

Zawarcie pokoju z Austrią sprawiło, że liczące ok. 10 tys. żołnierzy Legiony Polskie stały się dla Napoleona politycznym obciążeniem. Z tego względu podjęto decyzję o ich reorganizacji na wzór francuski i podzielono je na trzy półbrygady. Dwie z nich w 1802 r. wysłano na **Santo Domingo** (obecnie Haiti), gdzie polscy żołnierze mieli tłumić powstanie, które wybuchło na skutek decyzji Napoleona o przywróceniu na wyspie niewolnictwa. Zacięty opór powstańców, choroby i bardzo trudny klimat przesądziły o klęsce francusko-polskiego korpusu ekspedycyjnego, który w 1803 r. został ostatecznie wycofany. Spośród niespełna 6 tys. polskich żołnierzy do Europy wróciło zaledwie 700, a ok. 400 miało porzucić służbę i osiedlić się na wyspie. Ich decyzja wynikała częściowo z rozczarowania powierzonym im zadaniem, które było sprzeczne z wolnościowymi hasłami i ideami towarzyszącymi tworzeniu legionów (zob. też Warto wiedzieć na s. 280).

Nieco szczęśliwsze były losy trzeciej spośród półbrygad utworzonych w 1801 r. Wchodzący w jej skład żołnierze walczyli głównie w Italii, gdzie zmagali się z wojskami brytyjskimi. Ostatecznie część z nich doczekała wybuchu kolejnej wojny w Europie i w 1807 r. dotarła z Napoleonem na ziemie polskie.

Smutny los uczestników wyprawy na Santo Domingo i wieloletnia włoska tułaczka ich dawnych towarzyszy broni przyniosły kryzys idei legionowej. Narastało rozczarowanie postawą Napoleona i przekonanie, że zamiast liczyć na obcą pomoc, walkę o niepodległość należy oprzeć na siłach własnego narodu. Zwolenników zyskiwała wizja wywołania powszechnego zrywu, w którym istotną rolę mieli odegrać chłopi.

Mimo tych dylematów służba w armii francuskiej, a szczególnie w jej polskich formacjach, pozostawała nadal jedyną ścieżką kariery dla polskich oficerów i żołnierzy, którzy nie chcieli założyć mundurów pruskich, austriackich lub rosyjskich.

WARTO WIEDZIEĆ

Pieśń Legionów Polskich Józefa Wybickiego

Pieśń Legionów Polskich, znana dziś pod nazwą *Mazurka Dąbrowskiego*, została napisana przez Józefa Wybickiego w lipcu 1797 r. Stworzony na potrzeby chwili emocjonalny utwór odpowiadał uczuciom i przekonaniom legionistów, dzięki czemu szybko zyskał dużą popularność. Później jednak okazało się, że wyrażona w pieśni wiara w siłę narodu i zdolność do jego samostanowienia dodawała ducha nie tylko żołnierzom Legionów Polskich, lecz także kolejnym pokoleniom Polaków walczących o odzyskanie niepodległości. Świadome oddziaływania utworu były władze carskie, które w okresie represji po powstaniu listopadowym wprowadziły karę zesłania na Sybir za jego publiczne wykonywanie. Status hymnu państwowego *Mazurek Dąbrowskiego* uzyskał w 1927 r.

? Które wersy *Mazurka Dąbrowskiego* dotyczą czasów powstania tej pieśni?

Mundury Legionów Polskich nawiązywały do tych noszonych w dawnych wojskach Rzeczypospolitej, lecz w rzeczywistości żołnierze często byli odziani i uzbrojeni w to, co akurat było dostępne. Zasadniczymi kolorami mundurów miały być jednak barwy Francji: granat (błękit), biel i karmazyn (czerwień).

▪ *rysunek współczesny*

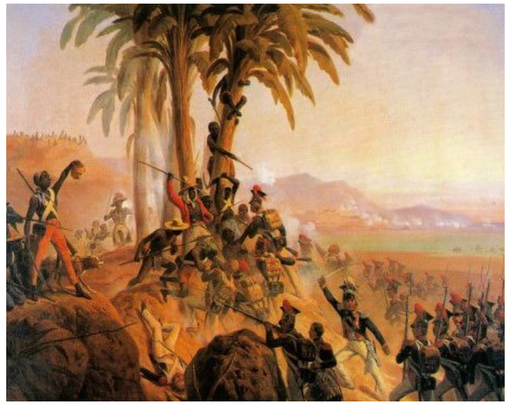
ZNACZENIE LEGIONÓW POLSKICH

Utworzone przez Jana Henryka Dąbrowskiego legiony nie odegrały decydującej roli w wojnach napoleońskich. Nie udało im się przywrócić niepodległej Rzeczypospolitej ani choćby podjąć bezpośredniej walki o ten cel. Spośród ok. 35 tys. żołnierzy, którzy służyli w tych formacjach, aż 20 tys. poległo w walce. Żołnierze i oficerowie zdobyli jednak praktyczne umiejętności, które okazały się cenne w trakcie kolejnych wojen napoleońskich i późniejszych zrywów niepodległościowych. Ich patriotyczna postawa stała się przykładem i wzorem dla Polaków żyjących pod zaborami i na emigracji.

WARTO WIEDZIEĆ

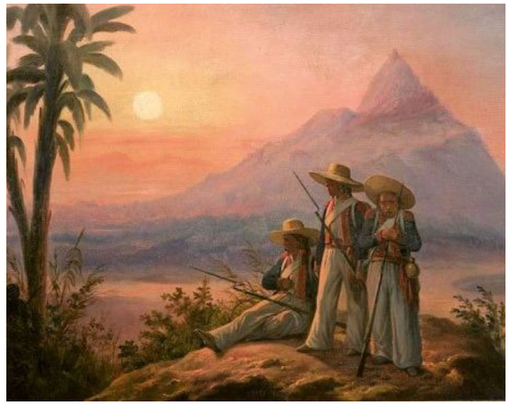
Polacy na Santo Domingo

Polacy stanowili ważny element sił francuskich tłumiących powstanie na Haiti. Ponieśli w walkach duże straty, choć jeszcze groźniejsze okazały się epidemie dziesiątkujące oddziały. Po trwających dwa lata krwawych walkach Francuzi musieli wycofać się z wyspy. Losy polskich żołnierzy, którzy przeżyli, były zróżnicowane. Ci, którzy postanowili tam pozostać, otrzymali obywatelstwo nowo powstałego państwa. Ich potomkowie zachowali świadomość swojego pochodzenia do dziś. Losy legionistów wysłanych na Haiti przedstawił na swoich obrazach jeden z najważniejszych polskich malarzy batalistycznych – January Suchodolski.

Bitwa na Santo Domingo toczyła się w zupełnie innych warunkach i w inny sposób niż w Europie. Polscy żołnierze – przyzwyczajeni do wielkich bitew toczonych ówcześnie w Europie – regularnie ponosili porażki w starciach z partyzantami z Haiti. Z czasem przywódcy powstania zaczęli dostrzegać podobieństwo losu Polaków i mieszkańców wyspy.

- *obraz, Polska, XIX w.*

Lato na Santo Domingo to obraz o zupełnie innej wymowie. Żołnierze polscy w słomkowych kapeluszach nie walczą już z czarnoskórymi powstańcami, lecz zmagają się z trudnymi warunkami klimatycznymi na wyspie. Zrozumieli też, że konflikt, w którym biorą udział, w żaden sposób nie wiąże się z odbudową niepodległej ojczyzny. Z tego powodu część z nich przeszła na stronę zbuntowanych Haitańczyków.

- *obraz, Polska, XIX w.*

? Na czym polegało podobieństwo losu Polaków i uczestników powstania na Santo Domingo?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie okoliczności doprowadziły do powstania Legionów Polskich.
2. Przedstaw przebieg walk legionów i oceń, na ile szlak bojowy tych oddziałów odpowiadał planom ich twórcy. Uzasadnij swoje zdanie.
3. Wyjaśnij, czym legiony różniły się od polskich formacji tworzonych przed rozbiorami.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Gen. Jan Henryk Dąbrowski 1755–1818: w 200 rocznicę śmierci, red. W. Molik, Poznań 2018.
Z epoki Legionów i Mazurka Dąbrowskiego, red. W. Śladkowski, Lublin 2000.

7 KSIĘSTWO WARSZAWSKIE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- okoliczności powstania Księstwa Warszawskiego,
- ustrój Księstwa Warszawskiego,
- najważniejsze wydarzenia z okresu istnienia Księstwa Warszawskiego.

POWSTANIE KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Nadzieje na wskrzeszenie niepodległej Polski odżyły w 1805 r., gdy do wojny z Francją przystąpiły Austria i Rosja (więcej o tym na s. 226). Po zaledwie kilku miesiącach konflikt zakończył się zwycięstwem Napoleona w bitwie pod Austerlitz. Podpisany pod koniec roku traktat pokojowy nie zmienił sytuacji na terytorium dawnej Rzeczypospolitej, jednak istotnie zachwiał równowagą sił w Europie Środkowej. W rezultacie w 1806 r. wojnę Francji wypowiedziały Prusy. Tym razem wydarzenia rozegrały się zgodnie z oczekiwaniami Polaków. Klęska armii pruskiej pod Jeną i Auerstedt pozwoliła cesarzowi Francuzów wkroczyć do Berlina. Dodatkowo do wojny po stronie Prus przystąpiła Rosja, co zapowiadało, że dalsze działania zbrojne będą się prawdopodobnie toczyć na ziemiach polskich.

W tych okolicznościach Napoleon wezwał do siebie gen. **Jana Henryka Dąbrowskiego**. Podczas spotkania cesarz złożył generałowi i towarzyszącemu mu Józefowi Wybickiemu mglistą obietnicę przywrócenia Rzeczypospolitej bytu politycznego. Zgodnie z wypowiedzianą wówczas przez Napoleona myślą: *Zobaczę, czy Polacy godni są być narodem* warunkiem utworzenia państwa miało być zaangażowanie Polaków w prowadzoną wojnę. Rozumiejąc, że dalsze losy kraju zależą od ich posunięć, obaj dowódcy wezwali Wielkopolan do powstania, a sami kilka dni później wkroczyli do Poznania.

Niemal całkowity rozkład armii pruskiej pozwolił Francuzom pod koniec listopada z łatwością zająć także Warszawę. Na początku grudnia przybyli do niej też Dąbrowski i Wybicki, którzy ponownie podjęli z Napoleonem rozmowy na temat odbudowy państwa polskiego.

Wkrótce utworzono pierwsze organy władzy, których rolą było przede wszystkim uformowanie polskich wojsk i zapewnienie odpowiednich dostaw dla żołnierzy francuskiej armii. W styczniu 1807 r. zastąpiono je **Komisją Rządzącą** na czele ze Stanisławem Małachowskim, marszałkiem Sejmu Wielkiego. Sprawami wojska kierował książę **Józef Poniatowski**.

W okresie gdy formowano te organy władzy, na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej wojna jeszcze trwała.

Wjazd gen. Dąbrowskiego do Poznania w 1806 r. namalował Jan Gładysz. Malarz pokazał entuzjastyczne przyjęcie twórcy Legionów Polskich w stolicy Wielkopolski.

- *obraz, Polska, XIX w.*

Pospiesznie utworzone, liczące ponad 30 tys. żołnierzy wojsko polskie brało udział w walkach o Pomorze i Gdańsk. Jednak decydujące znaczenie odegrały dwie wielkie bitwy stoczone z armią rosyjską przez Napoleona w Prusach Wschodnich – **pod Iławą Pruską** i **Frydlandem** (więcej na ich temat na s. 226–227). Zwycięstwo cesarza Francuzów odniesione w drugiej z nich zmusiło cara do podjęcia rozmów pokojowych. W trakcie negocjacji głównymi celami Napoleona były:

- zakończenie wojny, która okazała się bardziej kosztowna, niż planował,
- rozerwanie sojuszu prusko-rosyjskiego,
- nakłonienie Rosji do udziału w blokadzie kontynentalnej Wielkiej Brytanii.

Sprawa warunków, na jakich miało zostać odtworzone państwo polskie, pozostawała natomiast dla Napoleona kwestią drugorzędną. Ostatecznie 7 lipca 1807 r. zawarto **pokój w Tylży**, na którego podstawie:

- utworzono **Księstwo Warszawskie** z ziem II i III zaboru pruskiego,
- władcą księstwa został król Saksonii – **Fryderyk August I**,
- przy Prusach pozostało Pomorze Gdańskie, z wykluczeniem Gdańska (uzyskał status wolnego miasta),
- okręg białostocki (część III zaboru pruskiego) przypadł Rosji.

Ustalenia te wzbudziły w Polakach mieszane uczucia. Radości z odbudowy państwa polskiego towarzyszył niedosyt. Nowe państwo w porównaniu do dawnej Rzeczypospolitej było maleńkie. Dodatkowo raził nadany mu status „księstwa" i brak jednoznacznego wskazania, że jest to państwo polskie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JÓZEF PONIATOWSKI

1763–1813

Generał, minister wojny i naczelny dowódca armii Księstwa Warszawskiego, marszałek Francji. Był bratankiem króla Stanisława Augusta. Służbę wojskową rozpoczął w armii austriackiej, a do armii polskiej przeszedł w 1789 r. W trakcie wojny z Rosją o Konstytucję 3 maja dowodził w zwycięskiej bitwie pod Zieleńcami. Walczył również w powstaniu kościuszkowskim. Po wkroczeniu wojsk Napoleona na ziemie polskie w 1806 r. stanął na czele formującej się armii polskiej. W Księstwie Warszawskim był ministrem wojny i głównodowodzącym. W 1812 r. uczestniczył w wyprawie na Moskwę, a po jej klęsce pozostał wierny Napoleonowi i zginął w bitwie pod Lipskiem. Był uwielbiany w dowodzonych przez siebie oddziałach ze względu na odwagę i troskę o szeregowych żołnierzy.

TEKST ŹRÓDŁOWY

OBWIESZCZENIE O USTROJU KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Podstawowe zasady funkcjonowania wskrzeszonego państwa polskiego przedstawiono jego mieszkańcom w uroczystym obwieszczeniu Komisji Rządzącej z 28 lipca 1807 r.

Rodacy! Lubo w ścieśnionych zostajemy granicach, Rządca jednak wielkiej części świata, zajęty jedynie szczęściem Ludu, który przez moc oręża swego oswobodził, nadając nam Konstytucję miał na względzie to wszystko, co najmilszym być mogło Przodkom naszym, za co z ochotą wystawiali się na największe niebezpieczeństwa. Wolność i Niepodległość to było zawsze hasłem naszym, to nam najuroczyściej zapewnił. Naród nasz widzi zwróconą na Tron tę Krew, do której zawsze tak był przychylny i przywiązany. Język Ojców naszych, którymy z taką starannością, jak ostatnią narodowego życia iskierkę zachowywali, jest nam na zawsze przywrócony. Rodacy jedynie urzędy obsiądą. Wszystkie klasy mieszkańców równych praw, równych swobód używać będą. [...] *Wojsko, którego waleczne usiłowania tyle zaszczytu Narodowi przyniosły* [...] *w całkowitym swym składzie utrzymane zostanie.* [...] *Zapewniony Rząd wolny, Krew od nas ulubiona na tronie, Język Naddziadów* [pradziadków] *naszych zachowany, opieka równo do wszystkich klas ludu rozciągnięta, utrzymana Sława Wojska naszego; oto są nagrody ofiar i cierpień waszych.*

Źródło: „Gazeta Warszawska", nr 61, 1 VIII 1807, s. 1–2.

? **1.** Podaj, na jakie aspekty funkcjonowania powstającego Księstwa Warszawskiego zwrócono uwagę w obwieszczeniu, i oceń, dlaczego skupiono się na nich.

2. Wskaż, w jakim fragmencie zasygnalizowana została cena, jaką Polacy mieli zapłacić za odbudowę ich państwa.

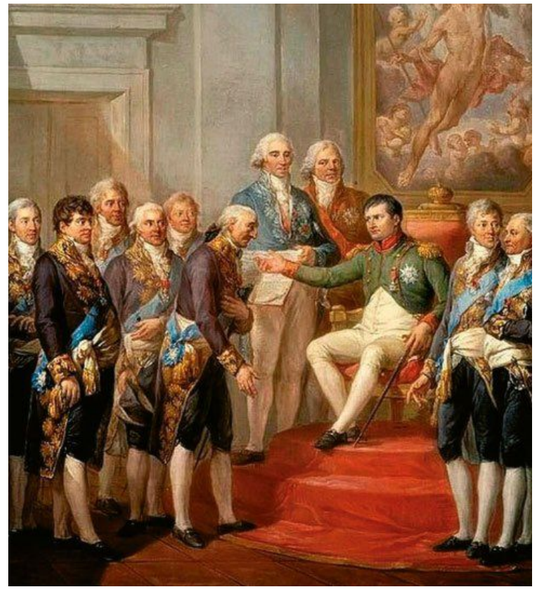

USTRÓJ KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Ustrój nowo powstałego państwa został określony w konstytucji nadanej mu przez Napoleona w lipcu 1807 r. Na podstawie ustawy zasadniczej w Księstwie Warszawskim wprowadzono szereg zdobyczy rewolucji francuskiej, takich jak wolność osobista i religijna czy równość wszystkich obywateli wobec prawa.

Władzę wykonawczą miał sprawować król Saksonii Fryderyk August I wraz z mianowaną przez siebie **Radą Ministrów**. Władza ustawodawcza należała do **dwuizbowego sejmu**, który był złożony z izby poselskiej (początkowo 60 posłów i 40 deputowanych) i senatu (18 senatorów). Wchodzących w skład izby poselskiej posłów wybierała szlachta, zaś deputowani byli przedstawicielami gmin, wybieranymi przez mieszczan i najzamożniejszych chłopów. Dopuszczenie do obrad parlamentu nowych grup społecznych było teoretycznie ogromną zmianą. W praktyce jednak sejm księstwa miał niewielki wpływ na sytuację w kraju, ponieważ obie izby miały się zbierać co dwa lata na dwa tygodnie i zajmować głównie uchwalaniem podatków. Natomiast rzeczywistą kontrolę nad ustawodawstwem posiadali król i jego ministrowie.

Nadanie wszystkim obywatelom wolności osobistej oznaczało **zniesienie poddaństwa chłopów**. Dalsze regulacje związane z tą grupą społeczną przyniósł

Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona w 1807 r. to obraz Marcella Bacciarellego, dawnego nadwornego malarza Stanisława Augusta, wykonany ok. 1811 r. W rzeczywistości ceremonia przekazania konstytucji nigdy się nie odbyła. Polska delegacja nie spotkała się z cesarzem, a jedynie odebrała podpisany przez niego dokument.

▪ *obraz, Polska, ok. 1811 r.*

ARMIA KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Stan liczebny armii Księstwa Warszawskiego od 1806 r. stale się powiększał, a największy osiągnął przed wyprawą na Rosję w 1812 r. Wojsko było modernizowane – wiele zmian wprowadził książę Józef Poniatowski po tym, jak w 1809 r. objął główne dowództwo. Kadra oficerska w większości wywodziła się ze szlachty i z mieszczaństwa, ale na awans mogli liczyć też żołnierze pochodzenia chłopskiego.

Fizylier piechoty Księstwa Warszawskiego posługiwał się karabinem z bagnetem 1. Na głowie nosił czapkę rogatywkę 2. Jego mundur zimowy składał się z granatowych spodni i kurtki w tym samym kolorze.

Woltyżer piechoty Księstwa Warszawskiego był uzbrojony w karabin 3 oraz tasak piechoty 4 o długości ok. 60 cm. Nosił letnie spodnie koloru białego i granatową kurtkę z żółtym kołnierzem. Na głowie miał rogatą czapkę 5 z kolorową kitą 6.

? Odszukaj w innych źródłach, jakie były losy armii Księstwa Warszawskiego po klęsce Napoleona w 1813 r.

wydany pod koniec roku tzw. **dekret grudniowy**. Na jego mocy:

- zachowano pańszczyznę,
- własność ziemi użytkowanej przez chłopów pozostawiono w rękach dziedzica.

Rozstrzygnięcia te były niekorzystne dla chłopów – ceną opuszczenia wsi i dawnego pana była utrata całego posiadanego majątku. Wobec kryzysu panującego wówczas w rzemiośle, handlu i transporcie decyzja o porzuceniu zamieszkiwanej wsi oznaczała w praktyce stoczenie się w nędzę. Bardziej odczuwalną zmianę w położeniu chłopów przyniosło wprowadzenie w Księstwie Warszawskim przepisów **kodeksu cywilnego** Napoleona. Dzięki temu zlikwidowano dawne sądownictwo patrymonialne. Właściciele ziemscy utracili władzę sądową nad chłopami.

Powierzchnia, ludność i liczba wojska Księstwa Warszawskiego

rok	powierzchnia	liczba ludności	liczba wojska
1807 r.	104 tys. km²	2,5 mln	30 tys.
1809 r.	157 tys. km²	4,3 mln	60 tys.
1812 r.	157 tys. km²	4,3 mln	120 tys.

CIEKAWOSTKA

Sumy bajońskie

Prowadzone przez Napoleona podboje wymagały znacznych środków pieniężnych na zorganizowanie i zaopatrywanie licznych armii. Z tego powodu zarówno państwa pokonane, jak i pozostające w przyjaznych stosunkach z Francją były obciążone zobowiązaniami finansowymi wobec cesarza. Na mocy porozumienia zawartego w Bajonnie Księstwo Warszawskie miało do wypłacenia napoleońskiej Francji zawrotną kwotę 20 mln franków – tzw. sumy bajońskie.

Napoleon, jako zwycięzca, miał przejąć to zobowiązanie od pokonanego króla Prus, u którego z kolei mieszkańcy ziem zaboru mieli być zadłużeni. Napoleon zmniejszył zobowiązanie, lecz domagał się szybkiego uregulowania pozostałej kwoty.

Ostatecznie nie udało się Francuzom wyegzekwować całej należności od Polaków, jednak samo pojęcie „sumy bajońskie" weszło do języka polskiego. Mianem tym określa się ogromne i nie do końca uzasadnione roszczenia.

LEGENDA

- Księstwo Warszawskie w 1807 r.
- ziemie przyłączone do Księstwa Warszawskiego w 1809 r.
- granice Królestwa Pruskiego do 1807 r.
- granice cesarstwa austriackiego do 1809 r.
- działania wojsk napoleońskich przeciwko IV koalicji
- bitwy stoczone przez wojska francuskie w latach 1806–1807

Wojna polsko-austriacka w 1809 r.:

- działania wojsk Księstwa Warszawskiego
- działania wojsk austriackich
- miasta i twierdze zdobyte przez wojska Księstwa Warszawskiego
- ważniejsze bitwy stoczone podczas wojny polsko-austriackiej w 1809 r.
- ważniejsze traktaty

? 1. Oceń, jakie znaczenie dla Prus mogła mieć utrata części ziem polskich w 1807 r.
2. Podaj, o jakie ziemie powiększyło się Księstwo Warszawskie w 1809 r.

Narzucona przez Napoleona konstytucja wymusiła modernizację kraju w dziedzinie administracji i stosunków społecznych, przy czym zmiany te niekiedy wprowadzano wbrew społeczeństwu. Opinia Polaków nie miała jednak decydującego znaczenia – Księstwo Warszawskie nie było państwem suwerennym. Miało przede wszystkim realizować zadania przydzielone mu przez Napoleona. Troszczył się o to francuski rezydent, którego urząd powołano na mocy odrębnego układu francusko-saskiego.

TRUDNOŚCI I SUKCESY

Od powstania Księstwo Warszawskie borykało się z trudnościami gospodarczymi. Małe państwo było niszczone przez przemarsze obcych armii i zadłużone, a dodatkowo zdecydowaną większość jego budżetu pochłaniały wydatki na systematycznie powiększane wojsko. Rozbudowa armii wpływała jednak pozytywnie na gospodarkę, ponieważ wymagała uruchomienia warsztatów przemysłowych, które zapewniłyby odpowiednią ilość broni i mundurów.

Mimo niesprzyjającej koniunktury finansowej czasy Księstwa to okres, w którym doszło do odrodzenia polskiego szkolnictwa, nauki i kultury:

- powołano do życia **Izbę Edukacyjną**, dzięki której **zwiększyła się liczba szkół** średnich i elementarnych,
- założono **uczelnie zawodowe** – Szkołę Prawa oraz Szkołę Lekarską,
- funkcjonowanie wznowiło **Towarzystwo Przyjaciół Nauk** w Warszawie,
- prowadzono prace nad słownikiem języka polskiego,
- wydano pierwszy podręcznik do nauki historii,
- działał teatr warszawski pod kierownictwem Wojciecha Bogusławskiego.

Banknot o nominale 5 talarów został wydany przez władze Księstwa Warszawskiego. Przed nimi polskie banknoty wyemitował jedynie Kościuszko podczas powstania. Ze względu na trudną sytuację finansową i niedobór kruszców władze Księstwa były zmuszone sięgnąć po pieniądz papierowy.

▪ *banknot, Polska, 1810.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak powstało i rozwijało się Księstwo Warszawskie?

walka Polaków u boku Napoleona po upadku Rzeczypospolitej

pokonanie Prus i Rosji przez wojska napoleońskie w kampanii w latach 1806–1807

→ utworzenie Księstwa Warszawskiego

→ wybuch wojny francusko-austriackiej w 1809 r.

→ atak Austrii na Księstwo Warszawskie

→ umiejętna obrona i kontratak sił Księstwa Warszawskiego

→ zwycięstwo Francuzów nad Austrią pod Wagram

→ znaczące nabytki terytorialne – przyłączenie części Galicji do Księstwa Warszawskiego

WARTO WIEDZIEĆ

Bitwa pod Somosierrą

W 1809 r., gdy wojska austriackie uderzyły na Księstwo Warszawskie, znaczna część jego armii znajdowała się poza granicami kraju. Przy boku Napoleona pozostawał m.in. elitarny 1 Pułk Szwoleżerów Gwardii Cesarskiej, który wsławił się podczas walk w Hiszpanii. Na swojej drodze do Madrytu wojska cesarza musiały pokonać wąski i stromy wąwóz, którego broniło kilka tysięcy powstańców oraz cztery umiejętnie rozstawione baterie artylerii. Dopiero szarża polskich oddziałów umożliwiła zdobycie przełęczy Somosierra i dalszy marsz na stolicę Hiszpanii.

Atak polskich szwoleżerów przedstawił January Suchodolski (tu fragment obrazu). Na białym koniu płk Jan Kozietulski [1] dowodzi szarżą polskiego oddziału.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

? Jakie znaczenie dla walczących o niepodległość Hiszpanów miała szarża Polaków pod Somosierrą?

WOJNA Z AUSTRIĄ

Tworzone polskie wojsko przeszło pierwszą próbę bojową w 1809 r., gdy niepowodzenia armii Napoleona w Hiszpanii zachęciły Austrię do wypowiedzenia cesarzowi wojny (więcej na ten temat na s. 227). W kwietniu 1809 r. w granice Księstwa Warszawskiego wkroczył 30-tysięczny korpus wojsk austriackich, który stanął naprzeciw dwukrotnie słabszej armii dowodzonej przez księcia Poniatowskiego. Polacy odnieśli zwycięstwo w **bitwie pod Raszynem**, jednak – licząc się z przewagą wroga – zgodzili się oddać Austriakom Warszawę.

CIEKAWOSTKA

Sierżant Joanna Żubr

W kampanii galicyjskiej przeciw Austrii udział brała Joanna Żubr, która wstąpiła do armii Księstwa Warszawskiego wraz ze swoim mężem i udawała jego brata. Choć podstęp szybko wyszedł na jaw, Joanna pozostała w wojsku. W 1809 r. odegrała istotną rolę w zdobyciu Zamościa, gdy w trakcie szturmu jako pierwsza stanęła na wałach twierdzy. W nagrodę za ten czyn miała otrzymać Order Virtuti Militari. Jednak sprzeciwili się temu oficerowie, którzy nie chcieli, aby trafił on do kobiety. Z tego powodu zaproponowano jej jedynie nagrodę pieniężną, lecz Joanna, urażona taką propozycją, odmówiła. Order Virtuti Militari otrzymała trzy lata później w trakcie wyprawy na Moskwę, gdy po raz kolejny wyróżniła się w walce. Po upadku Księstwa Warszawskiego wraz z mężem osiadła w Królestwie Polskim.

Śmierć Cypriana Godebskiego pod Raszynem to obraz Januarego Suchodolskiego. Malarz przedstawił na nim umierającego poetę [1], który dowodził w bitwie pułkiem piechoty. Najważniejszą postacią na płótnie jest jednak książę Józef Poniatowski [2].

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Zamiast bronić stolicy, Poniatowski przeniósł działania wojenne do znajdującej się w zaborze austriackim Galicji, co pozwoliło mu zająć m.in. Lublin, Zamość i Kraków. Zaskoczeni odważnym manewrem strategicznym Austriacy podjęli decyzję o opuszczeniu Warszawy. Niedługo później Napoleon odniósł zwycięstwo **pod Wagram**, co zakończyło wojnę.

Plan Poniatowskiego uchronił Księstwo Warszawskie przed zniszczeniem i przyniósł Polakom znaczne nabytki terytorialne. Do państwa przyłączono cztery nowe, odebrane Austriakom departamenty: krakowski, lubelski, radomski i siedlecki. Zmiany te pozwoliły zwiększyć liczebność armii, a także dawały nadzieje na odzyskanie kolejnych ziem dawnej Rzeczypospolitej.

UPADEK KSIĘSTWA

Rozbudowa armii przyspieszyła, gdy jasne stało się, że wojna pomiędzy Francją i Rosją jest nieuchronna (więcej o tym konflikcie na s. 231). U schyłku czerwca 1812 r. cesarz ogłosił rozpoczęcie tzw. drugiej wojny polskiej, a w Warszawie zawiązano **Konfederację Generalną**, która proklamowała **przywrócenie Królestwa Polskiego**. Równocześnie w Wilnie powstała niezależna od Warszawy Komisja Rządu Tymczasowego, której zadaniami były organizacja administracji i pobór rekruta na terenach przejmowanych od Rosji.

W wyprawie Napoleona przeciw Rosji uczestniczyło prawie 100 tys. żołnierzy z Księstwa Warszawskiego, którzy odznaczyli się zarówno w trakcie marszu na Moskwę, jak i podczas tragicznego odwrotu. Pomimo znacznych strat polskie oddziały powróciły z tej kampanii ze sztandarami i działami, zachowując zdolność bojową. Były to jednak siły zbyt skromne, aby istotnie wpłynąć na los Księstwa Warszawskiego, który po klęsce Napoleona stał się już przesądzony. Armia ta wycofała się do Saksonii, a następnie wzięła udział w **bitwie pod Lipskiem** (więcej o niej na s. 233), w której poległ dowodzący nią książę Józef Poniatowski. Terytorium Księstwa już wiosną **1813 r.** zostało zajęte przez wojska rosyjskie. Władzę przejęła wówczas powołana przez cara Aleksandra I rada, której głównym zadaniem stało się zebranie wysokiej kontrybucji na potrzeby armii okupacyjnej.

Upadek Napoleona był równoznaczny z końcem zaprowadzonego przez niego ładu w Europie. Nowy porządek miał zostać wypracowany przez jego przeciwników (więcej o tym na s. 292), wśród których istotną pozycję zajmowali władcy trzech państw zaborczych. Okazało się jednak, że zaledwie kilkuletnie funkcjonowanie nie całkiem samodzielnego państwa wystarczyło, aby uniknąć powtórzenia wydarzeń z 1795 r., czyli ostatecznego wymazania Polski z mapy Europy.

Śmierć księcia Józefa Poniatowskiego w nurcie Elstery podczas bitwy pod Lipskiem przyniosła koniec nadziei na odbudowę Polski w sojuszu z napoleońską Francją. Według romantycznych relacji ranny Poniatowski, tonąc, miał wyrzec słowa: *Bóg mi powierzył honor Polaków, Bogu go tylko oddam*. Według niedawnych ustaleń Poniatowski mógł zginąć w wyniku omyłkowego ostrzału prowadzonego przez oddziały walczące po stronie Napoleona.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie okoliczności doprowadziły do powstania Księstwa Warszawskiego.
2. Scharakteryzuj ustrój Księstwa Warszawskiego i oceń, na ile było ono suwerenne.
3. Oceń politykę Napoleona wobec Polaków.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Gen. Jan Henryk Dąbrowski 1755–1818: w 200 rocznicę śmierci, red. W. Molik, Poznań 2018.
Z epoki Legionów i Mazurka Dąbrowskiego, red. W. Śladkowski, Lublin 2000.

Podsumowanie rozdziału VI
Kryzys i upadek Rzeczypospolitej

1 Czasy saskie

1. W 1697 r. na elekcji wybrano księcia Conti, ale królem obwołano też saksońskiego elektora Fryderyka Augusta Wettina i to on został koronowany jako August II.
2. Zaangażowanie Saksonii w wielką wojnę północną (1700–1721) spowodowało wkroczenie obcych armii do Rzeczypospolitej. Doszło też do detronizacji Augusta II i elekcji Stanisława Leszczyńskiego. Jednak po klęsce Szwedów pod Połtawą w 1709 r. August II powrócił na tron.
3. W 1717 r. odbył się Sejm Niemy, na którym zatwierdzono porozumienie między królem a szlachtą – mediatorem w tym konflikcie był car Piotr I. Oznaczało to osłabienie pozycji państwa polsko-litewskiego. Na kolejnej elekcji państwa sąsiednie, mimo wygranej Leszczyńskiego, doprowadziły do koronacji Augusta III (syna Augusta II).
4. Za panowania Augusta III tylko jeden sejm zakończył się przyjęciem uchwał, a większość obowiązków związanych z prowadzeniem spraw podatkowych spadła na sejmiki. Mimo to w tym czasie kraj odbudowywał się gospodarczo, pojawiły się też plany reform.

2 Początki panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego

1. Po śmierci Augusta III sejm konwokacyjny z 1764 r. uchwalił reformy usprawniające działanie państwa. Elekcja zaś odbyła się w asyście wojsk rosyjskich – na króla wybrano Stanisława Poniatowskiego.
2. Stanisław August rozpoczął swoje panowanie od dalszych reform. Zaniepokoiło to sąsiednich władców, którzy wykorzystali sprawę dysydentów (innowierców) do ingerencji w Rzeczypospolitej. W 1767 r. wkroczyły do niej rosyjskie wojska i sejm uchwalił prawa kardynalne oraz przywrócił prawa dysydentom.
3. Niezadowolenie z uchwał sejmu i polityki króla oraz chęć obrony uprzywilejowanej pozycji katolicyzmu doprowadziły do zawiązania przez szlachtę konfederacji barskiej (1768–1772), która zakończyła się klęską.
4. W 1772 r. Prusy, Rosja i Austria przeprowadziły I rozbiór Rzeczypospolitej – państwo polsko-litewskie utraciło ok. ⅓ swojego terytorium.

3 Oświecenie w Rzeczypospolitej

1. Oświeceniowe idee trafiły do Rzeczypospolitej za panowania Augusta III, który był też mecenasem sztuki. Za symboliczny początek oświecenia uznaje się założenie Collegium Nobilium w 1740 r. przez Stanisława Konarskiego.
2. Kolejny władca, Stanisław August Poniatowski, wspierał rozwój edukacji – w 1765 r. założył Szkołę Rycerską. Z kolei w 1773 r. sejm powołał Komisję Edukacji Narodowej. Dzięki wsparciu króla rozwijała się także nauka.
3. W Rzeczypospolitej upowszechnił się klasycyzm. W tym stylu powstawały liczne budowle świeckie (np. w Łazienkach Królewskich), ale też i sakralne. Zamiłowanie króla do sztuki wpłynęło również na rozwój malarstwa oraz teatru – w 1765 r. założył on Teatr Narodowy.
4. Skupieni wokół monarchy artyści i literaci spotykali się z nim na obiadach czwartkowych. Oświeceniowa twórczość literacka, podobnie jak na Zachodzie, miała wydźwięk moralizatorski. Pojawił się także przejęty stamtąd kierunek skupiający się na emocjonalności człowieka – sentymentalizm.

4 Sejm Wielki i Konstytucja 3 maja

1. Rzeczpospolita po I rozbiorze stała się rosyjskim protektoratem. Stanisław August starał się wykorzystać wojnę Rosji z Turcją do przeprowadzenia dalszych reform.
2. Od października 1788 r. do maja 1792 r. trwały obrady Sejmu Wielkiego. Posłowie byli skupieni w trzech stronnictwach: hetmańskim, patriotycznym i królewskim. Sejm uchwalił wiele reform, np. powiększenie wojska, stały podatek bezpośredni, zmiany w funkcjonowaniu sejmików.
3. W dniu 3 maja 1791 r. uchwalono konstytucję Rzeczypospolitej, która stała się monarchią konstytucyjną.
4. Przywódcy stronnictwa hetmańskiego zawiązali konfederację targowicką i uzyskali pomoc Rosji. Jej wojska w maju 1792 r. wkroczyły do Rzeczypospolitej i pomimo porażek pod Zieleńcami i Dubienką czyniły znaczące postępy. Do konfederatów przystąpił w lipcu sam król, co zakończyło wojnę.
5. 23 stycznia 1793 r. Rosja i Prusy podpisały traktat rozbiorowy Rzeczypospolitej, który zatwierdził sejm w Grodnie.

5 Upadek Rzeczypospolitej

1. Po II rozbiorze wojska rosyjskie grabiły teren Rzeczypospolitej, a zmiana granic wywołała problemy gospodarcze. Przywódcy stronnictwa patriotycznego udali się na emigrację, gdzie przygotowali plan powstania, na którego czele miał stanąć Tadeusz Kościuszko.
2. Powstanie wybuchło 24 marca 1794 r. – tego dnia Kościuszko ogłosił na krakowskim rynku akt insurekcji. Pierwszą bitwę stoczono 4 kwietnia pod Racławicami. Aby zachęcić chłopów do udziału w walkach, 7 maja naczelnik powstania ogłosił Uniwersał połaniecki, który gwarantował tej grupie nadanie wolności osobistej, nieusuwalność z uprawianej ziemi i zniesienie pańszczyzny.
3. W tłumieniu insurekcji Rosję wsparły Prusy i Austria. Powstańcy przegrali bitwy pod Szczekocinami i Maciejowicami, gdzie do niewoli dostał się Kościuszko. Na początku listopada Rosjanie zajęli Warszawę.
4. W 1795 r. Rosja i Austria podpisały układ rozbiorowy Rzeczypospolitej, do którego przystąpiły też Prusy. 25 listopada 1795 r. Stanisław August abdykował.

USTAWA
RZĄDOWA.
PRAWO UCHWALONE,
Dnia 3. Maia, Roku 1791.
w WARSZAWIE,
w Drukarni Uprzywilejowaney M. GRÖLLA,
Xięgarza Nadwornego J. K. Mci.

USTAWA RZĄDOWA
W IMIĘ BOGA W TROYCY
SWIĘTEY JEDYNEGO.
STANISŁAW AUGUST
z Bożey Łaski i woli Naroda
KRÓL POLSKI,
WIELKI XIĄŻ LITEWSKI, RUSKI, PRUSKI, MAZOWIECKI, ŻMUDZKI, KIJOWSKI, WOŁYNSKI, PODOLSKI, PODLASKI, INFLANTSKI, SMOLEŃSKI, SIEWIERSKI, Y CZERNIECHOWSKI,
wraz
z STANAMI SKONFEDEROWANEMI
w Liczbie podwoyney,
NARÓD POLSKI REPREZENTUIĄCEMI.
Uznaiąc, iż los Nas wszystkich od ugruntowania i wydoskonalenia Konstytucyi Narodowey iedynie zawisł, długim doświadczeniem poznawszy zadawnione Rządu Naszego wady, a chcąc korzystać z pory, w iakiey się
A 2

Ustawa rządowa, czyli Konstytucja 3 maja, została wydana drukiem i upowszechniona w całym kraju.

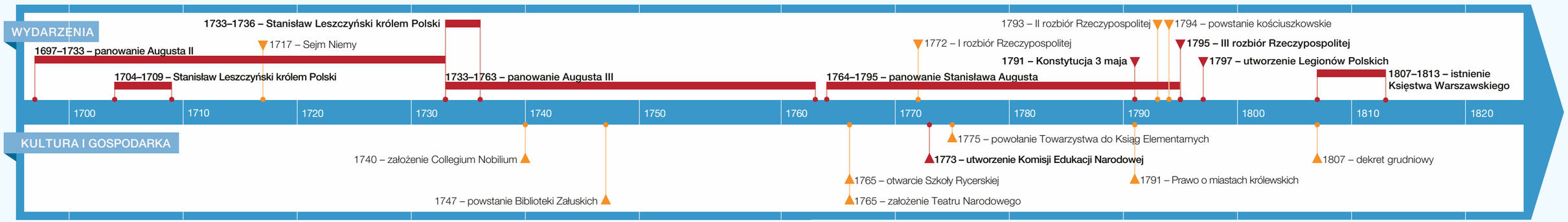
- *druk, Polska, 1791 r.*

6 Polacy w wojnach napoleońskich

1. Po III rozbiorze Rzeczypospolitej na emigrację udali się liczni działacze polityczni, w tym także uczestnicy powstania kościuszkowskiego. Ich głównym celem była Francja, z którą wiązano nadzieje na odbudowę państwa polskiego. Z inicjatywy gen. Jana Henryka Dąbrowskiego w 1797 r. w Republice Lombardzkiej, zależnej właśnie od Francji, powstały Legiony Polskie.
2. W polskich oddziałach dbano nie tylko o sprawność bojową żołnierzy, ale kształcono ich patriotycznie. Awans był zależny od zasług, a nie pochodzenia stanowego.
3. Legiony początkowo walczyły we Włoszech. Jednak zawarcie w 1801 r. pokoju z Austrią spowodowało, że część z nich została wysłana rok później do tłumienia antyfrancuskiego powstania niewolników na Santo Domingo. Z wyprawy na tę wyspę do Europy powróciła nieliczna grupa polskich żołnierzy. Większość z nich umarła w wyniku tropikalnych chorób, zginęła w walce lub osiadła na wyspie.
4. W 1799 r. w Alzacji i Lotaryngii powstała Legia Naddunajska – polskie oddziały, które też walczyły u boku Francji.

7 Księstwo Warszawskie

1. Pod koniec 1806 r. Napoleon przedstawił Józefowi Wybickiemu i gen. Dąbrowskiemu obietnicę odtworzenia państwa pod warunkiem zaangażowania się Polaków w wojnę przeciw Prusom. Po tym spotkaniu wybuchło antypruskie powstanie.
2. Księstwo Warszawskie utworzono na mocy pokoju w Tylży. Obejmowało ziemie II i III zaboru pruskiego, bez Gdańska. Władcą Księstwa został Fryderyk August I (król Saksonii), który wraz z Radą Ministrów sprawował władzę wykonawczą. Z kolei władzę ustawodawczą pełnił dwuizbowy sejm.
3. Księstwo Warszawskie miało wiele problemów gospodarczych, związanych m.in. z kosztami nieustannego powiększania armii.
4. W 1809 r., po wojnie przegranej przez Austrię, część Galicji została przyłączona do Księstwa Warszawskiego. Jednak już w 1813 r. na jego teren wkroczyły wojska rosyjskie – było to konsekwencją klęski wyprawy Napoleona na Moskwę.

To budzi kontrowersje

Czy rozbiory Rzeczypospolitej były nieuniknione?

Do trzech rozbiorów Rzeczypospolitej Obojga Narodów doprowadził splot niekorzystnych okoliczności w polityce europejskiej czy też problemy ustrojowe państwa polsko-litewskiego narastające przez wiele dziesięcioleci? Spór o przyczynę upadku Rzeczypospolitej od XIX w. toczą polscy historycy i publicyści.

Klęski w konfliktach zbrojnych w XVII w. spowodowały kryzys ustrojowy i ekonomiczny Rzeczypospolitej. Z kolei w XVIII w. zwiększało się uzależnienie polityczne państwa polsko-litewskiego od Rosji, która zyskała też znaczącą przewagę militarną. Ponadto szybko rosły w siłę zarówno Prusy, jak i Austria. W obu tych państwach panowała nowa forma rządów, czyli absolutyzm oświecony.

Upadek polskiego parlamentaryzmu osiągnął apogeum w czasach saskich, kiedy nagminnie zrywano sejmy z wykorzystaniem praktyki *liberum veto*. Sejmy i sejmiki zostały podporządkowane prywatnym celom magnaterii, która kupowała głosy klienteli szlacheckiej, aby realizować swoje interesy. Jednak mimo to część szlachty do końca istnienia Rzeczypospolitej była przekonana o doskonałości jej ustroju. Pokutowały mity o dziejowej roli Rzeczypospolitej jako przedmurza chrześcijaństwa, chociaż w XVIII w. nie miały już żadnego pokrycia w rzeczywistości. Szlachta wierzyła również, że mocarstwa ościenne zachowają integralność państwa polsko-litewskiego, aby nie naruszać równowagi sił między sobą. Ważnym czynnikiem był brak silnej władzy królewskiej, szlachta jednak nadal obawiała się wprowadzenia absolutyzmu w Rzeczypospolitej – niektórzy twierdzili nawet, że woleliby żyć pod jarzmem obcego władcy niż rządami rodzimego tyrana.

Uwidoczniła się dysproporcja potencjału militarnego między Rzecząpospolitą i stale rozbudowywanymi i unowocześnianymi wojskami sąsiadów. Jeszcze w XVII w. nieliczna armia polska odnosiła zwycięstwa dzięki wyszkoleniu oddziałów oraz talentom i taktyce dowódców. Natomiast już w kolejnym wieku w większości bitew z Rosjanami ujawniała się przewaga liczebna przeciwnika, która uniemożliwiała wygrywanie wojen pomimo zwycięstw w pojedynczych starciach.

Istotne okazało się też postępujące osamotnienie Rzeczypospolitej na arenie międzynarodowej, gdy Rosja i Prusy zaczęły ściśle ze sobą współpracować. Te państwa wraz z Austrią celowo destabilizowały sytuację w Rzeczypospolitej, finansując przeciwników reform i utrzymując chaos polityczny. Dlatego modernizacja wprowadzana w państwie polsko-litewskim wywoływała obawy Rosji, Austrii i Prus, popychając je do dalszych aneksji. Kolejne rozbiory następowały przy obojętnej postawie Europy – mało znaczący sprzeciw wyraziła tylko Turcja.

Większość tych argumentów wykorzystywali XIX-wieczni historycy analizujący upadek Rzeczypospolitej. Przedstawiciele krakowskiej szkoły historycznej uważali, że rozbiory były nieuniknione, a winę za nie ponoszą sami Polacy, którzy nie byli w stanie wdrożyć niezbędnych reform ustrojowych.

Zwolennicy szkoły warszawskiej zwracali z kolei uwagę na to, że rozbiory nastąpiły właśnie w momencie, gdy Rzeczpospolita podnosiła się z upadku i zaczęto w niej przeprowadzać reformy. Winę za upadek państwa ponoszą więc zaborcy, których obawa przed odbudową silnej i samodzielnej Rzeczypospolitej skłoniła do rozbiorów.

PODYSKUTUJMY

1. Jakie czynniki – Twoim zdaniem – wewnętrzne czy zewnętrzne zadecydowały o upadku Rzeczypospolitej?
2. Oceń postawę szlachty wobec kryzysu państwa polsko-litewskiego w XVIII w.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Wymień zmiany wprowadzone przez Sejm Niemy.
2. Wyjaśnij, komu i dlaczego zależało na uchwaleniu tzw. praw kardynalnych.
3. Określ, jakie zadanie postawiono przed Komisją Edukacji Narodowej.
4. Oceń, który rozbiór w największym stopniu osłabił Rzeczpospolitą.
5. Porównaj sytuację Polaków podczas wojny w obronie Konstytucji 3 maja i w trakcie powstania kościuszkowskiego. W którym przypadku szanse na zwycięstwo strony polskiej były większe?
6. Oceń panowanie króla Stanisława Augusta.

▪ Léon Cogniet, *Paryska scena z rewolucji 1830*, obraz olejny, Francja, XIX w.

VII
POWRÓT STAREGO ŁADU

1 Kongres wiedeński i jego następstwa
2 Rewolucja przemysłowa
3 Nowe idee polityczne
4 Wiosna Ludów

1 KONGRES WIEDEŃSKI I JEGO NASTĘPSTWA

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- zasady, jakimi kierowali się zgromadzeni na kongresie w Wiedniu politycy,
- postanowienia podjęte na kongresie wiedeńskim,
- wystąpienia przeciwko systemowi wiedeńskiemu,
- przyczyny i skutki rewolucji lipcowej we Francji.

KONGRES WIEDEŃSKI – CELE I ZASADY

W 1814 r. w Wiedniu, stolicy Cesarstwa Austriackiego, rozpoczął się kongres. Jego celem było ustanowienie nowego międzynarodowego ładu po pokonaniu Francji. Wśród kwestii politycznych, które wymagały rozwiązania, znalazły się m.in. sprawy państwowości polskiej, niemieckiej i włoskiej. W obradach wzięli udział przedstawiciele szesnastu państw, lecz najważniejszą rolę odegrali władcy i dyplomaci z Wielkiej Brytanii, Rosji, Prus i Austrii. Każde z tych państw realizowało swoje interesy polityczne, dążąc do poszerzenia terytorium i wzmocnienia pozycji międzynarodowej. Pokonana Francja starała się zaś ograniczyć straty i odbudować znaczenie w Europie.

Kongres wiedeński na kilka miesięcy uczynił ze stolicy Austrii centrum życia towarzyskiego i kulturalnego Europy. Większość decyzji zapadała bowiem podczas kuluarowych spotkań, poza oficjalnymi obradami, którym towarzyszyły także liczne bale.

W marcu 1815 r. powrót Napoleona z Elby na krótko zakłócił obrady kongresu, ale ich nie przerwał. Ostateczna klęska cesarza Francuzów pod Waterloo trzy miesiące później zakończyła okres „stu dni" (więcej o nim na s. 234) i przypieczętowała decyzje ustanowione przez obradujących.

Przyjęty wówczas porządek europejski, zwany systemem wiedeńskim, opierał się na **trzech zasadach**:

- **restauracji** (z łac. *restaurare* – 'odbudować'), która gwarantowała powrót na trony europejskim dynastiom obalonym w wyniku rewolucji francuskiej i wojen napoleońskich;
- **legitymizmu** (z łac. *legitimus* – 'prawowity'), stanowiącego, że władza monarchów jest święta i nienaruszalna, a poddanym nie wolno jej się przeciwstawiać; podważała rodzącą się zasadę prawa narodów i społeczeństw do suwerenności oraz występowania przeciwko absolutnym władcom;
- **równowagi europejskiej** – żadne europejskie mocarstwo nie mogło mieć przewagi nad pozostałymi.

Tańczący kongres stał się doskonałym tematem dla autorów karykatur i rysunków satyrycznych. Widoczni w centrum władcy Austrii 1, Rosji 2 i Prus 3 nadają ton obradom. Po lewej do ich tańca nieśmiało włączają się przedstawiciele Wielkiej Brytanii 4 i Francji 5, po prawej zaś są widoczni wielcy przegrani kongresu – kurczowo trzymający się swojej korony król Saksonii 6 i władca zlikwidowanej podczas kongresu Republiki Genui 7.

▪ *karykatura, Francja, ok. 1815 r.*

Przedstawione zasady miały zapewnić przywrócenie systemu stanowego i władzy absolutnej monarchów. Dążenia te nazywano **reakcją**, używano także określenia „**dawny porządek**" lub z francuskiego *ancien régime* [czyt.: ą**się** re**żim**]. Zakładano również, że w ten sposób uda się zagwarantować stabilność polityczną w Europie, dominację mocarstw i zahamować przemiany zapoczątkowane przez rewolucję francuską. Jednak tych ostatnich nie można było już zatrzymać, co doprowadziło do konfliktów między społeczeństwem a władzą. Zawarte w Wiedniu porozumienie pomiędzy zwycięskimi władcami określono jako „**koncert mocarstw**". Kompromis osiągnięto kosztem słabszych państw i narodów.

ZMIANY POLITYCZNE I TERYTORIALNE

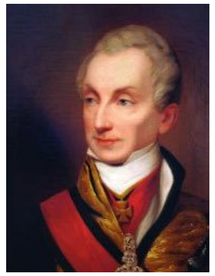
W Wiedniu podjęto decyzje dotyczące podziału terytoriów zarówno w Europie, jak i na innych kontynentach (przyjrzyj się mapie na s. 295):

- utworzono **Związek Niemiecki** na czele z Austrią, która otrzymała Tyrol, Salzburg i tereny we Włoszech (Lombardię, Wenecję i Dalmację);
- **Prusy** zyskały rozwinięte gospodarczo Westfalię i Nadrenię oraz część Saksonii i Pomorze Przednie;
- na Półwyspie Apenińskim przywrócono władzę papieża w Państwie Kościelnym (wraz z Rzymem), na południu utworzono Królestwo Obojga Sycylii pod berłem Burbonów, na północy dynastia sabaudzka utrzymała władzę w Królestwie Sardynii (obejmowało Piemont i wyspę Sardynię), w środkowej części powstały księstwa Modeny, Parmy i Toskanii pod berłem Habsburgów;
- na terenie dzisiejszej Holandii i Belgii powstało **Królestwo Zjednoczonych Niderlandów**;
- Francja utraciła nabytki z okresu napoleońskiego, a jej granice powróciły do stanu sprzed 1792 r.;
- na północy Europy Norwegię przyłączono do Szwecji, a Finlandię przekazano **Rosji**;
- **Szwajcaria** zachowała integralność, a mocarstwa zagwarantowały jej **wieczystą neutralność**;
- ziemie **Księstwa Warszawskiego** znalazły się pod rządami władców Rosji (Mazowsze, Podlasie, Lubelszczyzna, część Małopolski, Kujaw i Wielkopolski) i Prus (część Kujaw, Wielkopolski, ziemia chełmińska), a Kraków został wolnym miastem pod kontrolą wszystkich trzech zaborców (więcej na ten temat na s. 326–329);
- zlikwidowano utworzone w 1807 r. Wolne Miasto Gdańsk, a jego teren włączono do **Prus**;
- podpisano deklarację o **zniesieniu handlu niewolnikami**;
- opracowano i przyjęto **normy prawa dyplomatycznego**, funkcjonujące do dziś w międzynarodowych relacjach;
- ustanowiono **wolność żeglugi** na niektórych rzekach Europy (np. na Renie).

POSTAĆ HISTORYCZNA

KLEMENS VON METTERNICH

1773–1859

Był politykiem i dyplomatą związanym z Austrią i panującą w niej dynastią Habsburgów. W okresie napoleońskim kierował austriacką polityką zagraniczną, a po klęsce Francuzów stał się jednym z twórców nowego porządku politycznego w Europie. Był organizatorem kongresu wiedeńskiego, podczas którego skutecznie działał na rzecz wzmocnienia Austrii. Zapewnił Habsburgom dominującą rolę w Niemczech i we Włoszech. Był jednym z twórców Świętego Przymierza. Opowiadał się za reakcyjną polityką i prześladowaniem ruchów rewolucyjnych w Europie. W latach 1821–1848 był kanclerzem Austrii. Wprowadził wówczas ścisłą cenzurę i rozbudował tajną policję, która kontrolowała społeczeństwo. Do dymisji musiał się podać w związku z wydarzeniami nazwanymi Wiosną Ludów.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak funkcjonował porządek wiedeński?

ŚWIĘTE PRZYMIERZE

We wrześniu 1815 r., po zakończeniu kongresu wiedeńskiego, z inicjatywy cara Aleksandra I doszło do zawiązania **Świętego Przymierza** przez Rosję, Prusy i Austrię. Celami tego sojuszu były:

- ochrona porządku wiedeńskiego,
- przeciwdziałanie powstaniom narodowym i rewolucjom społecznym.

Wkrótce do Świętego Przymierza dołączyła większość państw Europy – z wyjątkiem Wielkiej Brytanii (nie chciała podejmować zobowiązań na kontynencie) i imperium osmańskiego (jako państwo muzułmańskie nie zostało zaproszone). Aby obronić ustalony w Wiedniu ład, przeprowadzano m.in. skuteczne interwencje wojsk austriackich na Półwyspie Apenińskim i francuskich w Hiszpanii. Z kolei Prusy były gotowe wesprzeć Rosję w walce z polskim powstaniem listopadowym. System, który gwarantowało Święte Przymierze, z niewielkimi zmianami przetrwał aż do wybuchu I wojny światowej w 1914 r.

PRÓBY PODWAŻENIA SYSTEMU WIEDEŃSKIEGO

Porządek wiedeński uniemożliwiał realizację aspiracji części narodów, które dążyły do odbudowy własnych państwowości (Polacy i Węgrzy) czy zjednoczenia (Niemcy i Włosi). Miał za zadanie również przywrócić system społeczny sprzed rewolucji francuskiej, jednak głębokie przemiany społeczne przyniesione zarówno przez nią, jak i Kodeks Napoleona okazały się trudne do odwrócenia. Idee wolnościowe zyskiwały coraz większą popularność i, podobnie jak idee narodowe, były także inspirowane **romantyzmem** (zob. też Warto wiedzieć na s. 296 i ramkę na s. 354).

Jako pierwsi walkę ze Świętym Przymierzem podjęli Włosi. Popularna stawała się wśród nich idea odrodzenia narodowego Włoch, czyli *risorgimento* [czyt.: rizordżimento]. Coraz większym poparciem cieszył się **ruch karbonariuszy**, nazywanych inaczej węglarzami. Z ich inspiracji w 1820 r. wybuchło powstanie w Królestwie Obojga Sycylii, a w kolejnych latach doszło do następnych zrywów w innych regionach Włoch. Podejmowane przez karbonariuszy próby obalenia porządku wiedeńskiego i zjednoczenia kraju jednak się nie powiodły. Mimo to został zapoczątkowany proces, który miał w przyszłości przynieść rezultaty. W 1831 r., po upadku rewolucji w Państwie Kościelnym, jej uczestnicy musieli schronić się na emigracji, gdzie założyli nową organizację – **Młode Włochy** – z **Giuseppe Mazzinim** [czyt.: dżiuzeppe maccinim] na czele.

Organizacje głoszące hasła zjednoczenia kraju i zniesienia rządów absolutystycznych zaczęły powstawać również w podzielonych na liczne państwa **Niemczech**. Szczególnie aktywne były środowiska związane z uniwersytetami, lecz ruch burszów (studentów) został szybko stłumiony przez władze. Pod wpływem rewolucji lipcowej we Francji (więcej o niej na s. 297) w latach 1830–1831 w państwach niemieckich doszło do zbrojnych wystąpień ludności. Jednak i one zakończyły się niepowodzeniem.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT ŚWIĘTEGO PRZYMIERZA

Monarchowie trzech państw europejskich – Austrii, Rosji i Prus – zainicjowali związek zwany Świętym Przymierzem, podpisując 26 września 1815 r. traktat.

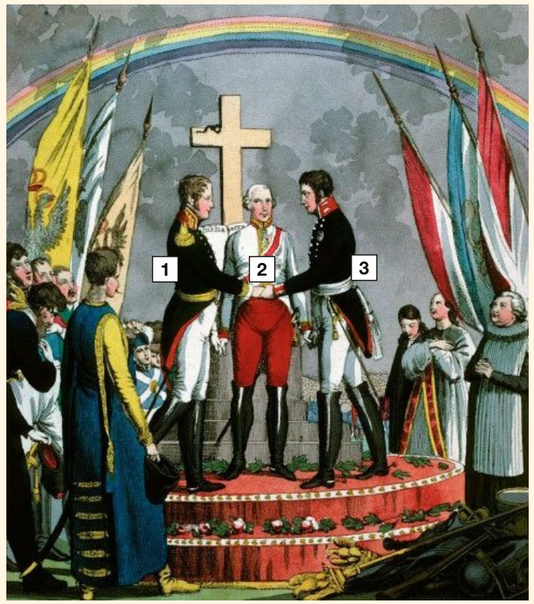
Pod wpływem wielkich wydarzeń lat ostatnich, a zwłaszcza pod wpływem dobrodziejstw wyświadczonych przez Opatrzność Boską tym państwom [...] doszli Ich Cesarskie i Królewskie Mości: Cesarz Austrii, Król Pruski i Cesarz Rosji do przekonania o konieczności oparcia stosunków wzajemnych na wzniosłych prawdach, które głosi nauka Boskiego Zbawiciela. Oświadczają tedy uroczyście, że celem niniejszego aktu jest obwieszczenie całemu światu, iż odtąd, zarówno wewnątrz ich państw własnych, jak i w stosunku do państw obcych, drogowskazem dla ich postępowania będą przepisy tej świętej wiary, zasady sprawiedliwości, miłości i zgody.

Art. I

[...] trzej monarchowie wiążą się węzłami prawdziwego, nierozerwalnego braterstwa, uważając się za współrodaków, gotowych, przy każdej sposobności, do udzielenia sobie wzajemnie pomocy i poparcia; w stosunku do swych poddanych uważać siebie będą za ojców rodziny i przewodzić im w tym samym duchu braterstwa, jakim są przeniknięci celem ochrony i obrony wiary, pokoju i sprawiedliwości.

Franciszek – Fryderyk Wilhelm – Aleksander

Źródło: J. Rusinowa, T. Wituch, *Teksty źródłowe do dziejów powszechnych XIX wieku*, Warszawa 1981, s. 109–110.

Zawarcie Świętego Przymierza przez władców Rosji 1, Austrii 2 i Prus 3 zostało przedstawione w symbolicznej scenerii. Uroczystość odbywa się u stóp krzyża, a tęcza na niebie w tym przypadku symbolizuje błogosławieństwo Boże.

▪ *rycina, Europa, ok. 1820 r.*

? **1.** Wymień zasady, do których odwoływali się założyciele Świętego Przymierza.
2. Opisz, jakie wzajemne relacje miały panować pomiędzy władcami, a jakie pomiędzy nimi a poddanymi.

EUROPA PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM

LEGENDA

- granice Związku Niemieckiego w 1815 r.
- granice Królestwa Belgii w 1830 r.
- granice Królestwa Grecji w 1832 r.
- imperium osmańskie i jego lenna

Obszary przyznane na kongresie wiedeńskim w 1815 r.:
- Królestwu Pruskiemu
- Cesarstwu Austriackiemu
- Cesarstwu Rosyjskiemu
- obrady kongresu wiedeńskiego w 1815 r.

- państwa, w których dokonano restauracji dynastii obalonych po 1789 r.
- 1815 państwa, które założyły Święte Przymierze
- wystąpienia narodowowyzwoleńcze i rewolucyjne

1. Westfalia
2. Nadrenia
3. Piemont
4. Lombardia
5. Rzeczpospolita Krakowska

? **1.** Wymień państwa europejskie, w których doszło do restauracji władzy dawnych dynastii.
2. Wskaż państwa europejskie, które ominęły wystąpienia w latach po kongresie wiedeńskim.

Kawaleria atakująca dekabrystów. Wierne carowi Mikołajowi I oddziały kawaleryjskie [1] natarły na dekabrystów [2], zgromadzonych 25 grudnia 1825 r. na placu Senackim w Petersburgu. Atak konnicy na oblodzonym bruku okazał się nieskuteczny, jednak ściągnięta później artyleria rozbiła wojska powstańcze.
▪ *obraz, Rosja, 1853 r.*

Próbę obalenia władzy absolutnej podjęto także w **Rosji**. Powiększające się środowiska postępowe – zarówno cywilne, jak i wojskowe – były krytycznie nastawione do caratu. Okazja do przewrotu nadarzyła się w grudniu 1825 r., gdy po śmierci Aleksandra I carem miał zostać jego brat Mikołaj I. **Powstanie dekabrystów** (ros. *diekabr* – 'grudzień') rozpoczęło się w stolicy Imperium Rosyjskiego – Petersburgu i zakończyło klęską. Nie powiodło się też powstanie listopadowe, wywołane w Królestwie Polskim (więcej o nim na s. 339).

W 1830 r., również w związku z rewolucją we Francji, walkę o niepodległość podjęli **Belgowie**, których ziemie przyłączono na kongresie w Wiedniu do państwa Holendrów. Belgowie ogłosili detronizację niderlandzkiego króla Wilhelma I. Wbrew oczekiwaniom władcy nie doszło do interwencji Świętego Przymierza. W styczniu 1831 r. na konferencji w Londynie mocarstwa europejskie uznały niepodległość Belgii, a koronę belgijską oddano Leopoldowi I z dynastii sasko-koburskiej. W tym samym roku belgijski parlament przyjął jedną z najbardziej postępowych konstytucji w ówczesnej Europie.

WYZWOLENIE GRECJI

W 1821 r. Grecy wzniecili powstanie narodowe przeciwko panowaniu tureckiemu. Wojska sułtana w celu zastraszenia nieposłusznych poddanych urządzały masakry greckiej ludności cywilnej. Jednak osiągnęły tymi działaniami odwrotne skutki od zaplanowanych, ponieważ w Europie powstał silny i wpływowy ruch poparcia dla Greków i ich aspiracji niepodległościowych (ruch filhellenistyczny). Wielu jego zwolenników, w tym wybitny angielski poeta George Byron [czyt.: dżodż bajron], osobiście włączyło się w walkę z Turcją.

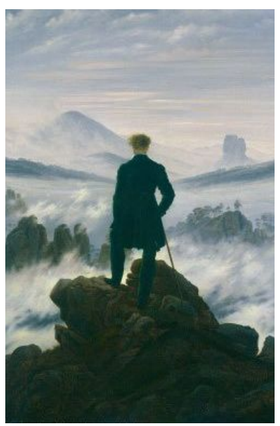
Greckich powstańców poparły również mocarstwa europejskie: Rosja, Wielka Brytania i Francja. Wspólnie wystąpiły one przeciwko imperium osmańskiemu i w 1827 r. ich połączone floty rozgromiły siły morskie sułtana w bitwie pod Navarino. W 1829 r. podpisano rosyjsko-turecki traktat pokojowy w Adrianopolu. Autonomię uzyskały wówczas Mołdawia, Wołoszczyzna i Serbia. Rok później podczas **konferencji w Londynie** rozstrzygnięto kwestię niepodległości Greków. Grecja odrodziła się jako monarchia, której królem został syn władcy Bawarii Otto Wittelsbach.

WARTO WIEDZIEĆ

Romantyzm w Europie

Pierwsza połowa XIX w. to w kręgu kultury europejskiej epoka romantyzmu. Nurt ten powstał na przełomie XVIII i XIX w. w Wielkiej Brytanii oraz Niemczech. Był on reakcją na klasycyzm, promieniujący na całą Europę z Francji. Niemieccy myśliciele stworzyli podstawy romantycznej filozofii – Friedrich Schelling [czyt.: fridriś szelling] i Friedrich Schlegel [czyt.: szlegel] przeciwstawiali uczuciowość, wyobraźnię i duchowość klasycznemu racjonalizmowi. Niemcy byli ponadto prekursorami romantyzmu w poezji (Friedrich Schiller [czyt.: sziler] i Johann Wolfgang Goethe [czyt.: gete]) oraz muzyce (Ludwig van Beethoven [czyt.: ludwiś wan betowen]).

? Dlaczego romantyzm inspirował tendencje wolnościowe w społeczeństwie europejskim?

Wędrowiec nad morzem mgły to jeden z najsłynniejszych obrazów okresu romantyzmu autorstwa niemieckiego malarza Caspara Davida Friedricha [czyt.: kaspara dawida fridrisia]. Samotna postać na szczycie góry spogląda w dal, a od znajdującego się w dolinie świata ludzi oddzielają ją chmury.
▪ *obraz, Niemcy, 1818 r.*

REWOLUCJA LIPCOWA WE FRANCJI

W 1814 r. na tron francuski **powróciła dynastia Burbonów**. Po dekadzie stosunkowo umiarkowanych rządów Ludwika XVIII w 1824 r. koronę odziedziczył jego brat Karol X. Wraz ze skrajnymi **rojalistami**, czyli zwolennikami ustroju monarchicznego, dążył on do przywrócenia rządów absolutnych. W kraju zapanował chaos, a kolejne rządy powoływane przez króla prowadziły coraz bardziej restrykcyjną politykę wobec społeczeństwa.

Gdy w lipcu 1830 r. król ograniczył prawo wyborcze, rozwiązał parlament i wprowadził cenzurę prasy, sytuacja stała się napięta. Zamach na najważniejsze wolności wywalczone w okresie rewolucji zjednoczył dużą część francuskiego społeczeństwa. Przeciwnikom króla przewodzili postępowi dziennikarze z Louisem Adolphe'em Thiersem [czyt.: luisem adolfem tjersem] w roli przywódcy opozycji. 27 lipca tłumy Francuzów wyległy na ulice Paryża i na wzniesionych barykadach podjęły walkę z wojskiem wysłanym przez władcę. Część żołnierzy przeszła na stronę manifestantów. Powołano Gwardię Narodową, z gen. Marie Josephem de La Fayette'em [czyt.: mari żozefem de la fajetem] na czele, a następnie nowy rząd. Wydarzenia te nazwano rewolucją lipcową, a okres 27–29 lipca 1830 r. – „trzema dniami chwały". Skutki rewolucji lipcowej to:

- **abdykacja Karola X** i jego ucieczka do Wielkiej Brytanii;
- przekazanie francuskiego tronu znanemu z liberalnych poglądów Ludwikowi Filipowi z bocznej, orleańskiej linii Burbonów;
- uchwalenie przez parlament **nowej konstytucji** – rozszerzono w niej prawa obywatelskie i obniżono **cenzus majątkowy**, dzięki czemu w wyborach mogła uczestniczyć większa część społeczeństwa (nie dotyczyło to kobiet);
- zapewnienie burżuazji **swobody gospodarczej**. Monarchia lipcowa przetrwała do 1848 r.

Masakra na Chios – jedno z najsłynniejszych dzieł francuskiego malarza romantycznego Eugène'a Delacroix [czyt.: eżena dela**krua**] powstało i zostało wystawione w Paryżu w 1824 r., podczas trwania powstania greckiego. Obraz Delacroix miał duży wpływ na sprzyjające Grekom nastroje opinii publicznej w Europie Zachodniej.
▪ *obraz, Francja, 1824 r.*

Powstania i rewolucje w Europie w latach 20. i 30. XIX wieku

Data	Obszar	Charakter	Wynik
1820–1831	Włochy	dążenie do obalenia rządów absolutnych i zjednoczenia Włoch	porażka
1821–1829	Grecja	walka o niepodległość	zwycięstwo
1823	Hiszpania	walka z absolutyzmem królewskim	porażka
1825	Rosja	dążenie do obalenia caratu i wprowadzenia republiki	porażka
1830	Francja	walka z absolutyzmem królewskim	zwycięstwo
1830–1831	Belgia	walka o niepodległość	zwycięstwo
1830–1831	Polska	walka o niepodległość	porażka

Cenzus majątkowy – ograniczenie dostępu do praw wyborczych uzależniające ich posiadanie od wielkości majątku lub wysokości odprowadzanych podatków.

ĆWICZENIA

1. Podaj, które spośród narodów europejskich były niezadowolone z postanowień kongresu wiedeńskiego.
2. Wymień kraje, w których Święte Przymierze interweniowało w obronie dotychczasowych rządów, i te, w których sprawie od interwencji się wstrzymało.
3. Wyjaśnij, z jakiego powodu europejskie mocarstwa zaangażowały się w walkę o niepodległość Grecji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Europa i świat w epoce restauracji, romantyzmu i rewolucji 1815–1849, red. W. Zajewski, Warszawa 1991.
H. Troyat, *Aleksander I. Pogromca Napoleona*, tłum. B. Przybyłowska, Warszawa 2007.

WOLNOŚĆ WIODĄCA LUD NA BARYKADY

Gdy Paryż kicha, cała Europa dostaje kataru.

Klemens von Metternich

„TRZY DNI CHWAŁY”

Po kongresie wiedeńskim Europa stała się areną konfliktu między zwolennikami starego porządku a rewolucjonistami dążącymi do zmian społecznych. Przez całe lata 20. XIX w. wystąpienia zwolenników postępu były skutecznie tłumione przez Święte Przymierze. Inaczej potoczyły się jednak wydarzenia, do których doszło w lipcu 1830 r. w Paryżu.

Zasiadający od sześciu lat na tronie francuskim Karol X w bezwzględny sposób przywracał konserwatywne porządki i władzę absolutną. W lipcu 1830 r., kiedy władca nakazał zamknąć drukarnie prasy opozycyjnej, zaprotestowali dziennikarze, a na ich wezwanie paryżanie, którzy zajęli gmachy rządowe. W ciągu trzech dni rewolucji lipcowej, nazwanych „trzema dniami chwały”, powstańcy opanowali miasto, a zmuszony do ucieczki król abdykował. Nowy władca, Ludwik Filip I, który pamiętał o losie swoich krewnych, straconych w czasie Wielkiej Rewolucji Francuskiej, wprowadził tylko ograniczone reformy, znacznie mniej radykalne od wysuwanych przez zbuntowanych paryżan.

Wolność wiodąca lud na barykady, obraz Eugène'a Delacroix.

▪ *obraz, Francja, 1830 r.*

REWOLUCJA NA PŁÓTNIE

Jesienią 1830 r., czyli zaledwie kilka miesięcy po rewolucji, jako wyraz hołdu dla jej bohaterów Eugène Delacroix, zaliczany do najwybitniejszych reprezentantów stylu romantycznego, namalował obraz *Wolność wiodąca lud na barykady*. Artysta sam nie brał udziału w „trzech dniach chwały”, a jego obraz nie przedstawia żadnego konkretnego wydarzenia, lecz stanowi alegorię wolności. Uosabia ją krocząca na czele zbuntowanego tłumu Marianna, symbol Republiki Francuskiej, sylwetką przypominająca grecką boginię, której strój nawiązuje jednak do czasów rewolucji francuskiej. Obraz został po raz pierwszy zaprezentowany na wystawie w Paryżu w 1831 r. Z uwagi na wolnościową i demokratyczną symbolikę nawiązującą do czasów rewolucji 1789 r. budził niebezpieczne skojarzenia. W związku z tym król Ludwik Filip I kupił dzieło i na wiele lat ukrył je w magazynie.

1. Marianna – postać kobieca, której imię zaczerpnięto z pieśni rewolucyjnej z 1792 r., stała się symbolem Republiki Francuskiej i alegorią wolności. Paradoksalnie, kobiety uzyskały we Francji prawa wyborcze jednak dopiero w 1944 r., znacznie później niż w większości krajów Europy.
2. Trójkolorowa flaga z czasów rewolucji francuskiej symbolizuje wolność, równość i braterstwo.
3. Czapka frygijska, noszona podczas rewolucji 1789 r. przez wyzwolonych z niewoli galerników, czyli skazańców pracujących ciężko jako wioślarze na galerach, stała się symbolem oswobodzenia.
4. Robotnik w fartuchu roboczym z pałaszem w dłoni.
5. Chłopiec uzbrojony w dwa pistolety stał się pierwowzorem małego ulicznika z *Nędzników*, symbolizującego biedotę Paryża.
6. Chłop symbolicznie podnosi się i spogląda na Mariannę.
7. Przedstawiciel burżuazji w cylindrze, z muszkietem w dłoniach, ma rysy twarzy Delacroix.
8. Powstańcy i żołnierze, którzy przeszli na stronę ludu, kroczą w dalszym szeregu.

DOKĄD TRAFIŁA MARIANNA?

Obecnie obraz Delacroix można podziwiać w jednym z największych muzeów na świecie – paryskim Luwrze. To nie tylko znane dzieło sztuki, ale także niezwykle popularny symbol walki o wolność i natchnienie dla wielu artystów. Choć trudno w to uwierzyć, to dzieło wzorowane na tym obrazie przerosło popularnością i znaczeniem oryginał. *Wolność prowadząca lud na barykady* zainspirowała bowiem rzeźbiarza Frédérica-Auguste'a Bartholdiego [czyt.: frederika ogista bartoldiego], który na stulecie niepodległości Stanów Zjednoczonych zaprojektował nowojorską Statuę Wolności. Ta blisko 50-metrowa rzeźba stała się jednym z symboli tego kraju.

Symbolikę i kompozycję dzieła Delacroix do dziś wykorzystują artyści podejmujący tematykę rewolucji społecznych. Motyw ten stał się inspiracją m.in. dla licznych prac twórców street artu.

Mural *Wolność wiodąca lud 2019*, inspirowany obrazem Delacroix, nawiązuje do protestów demonstrantów z ruchu żółtych kamizelek we Francji.

▪ *Pascal Boyart, fresk, Francja, 2019 r.*

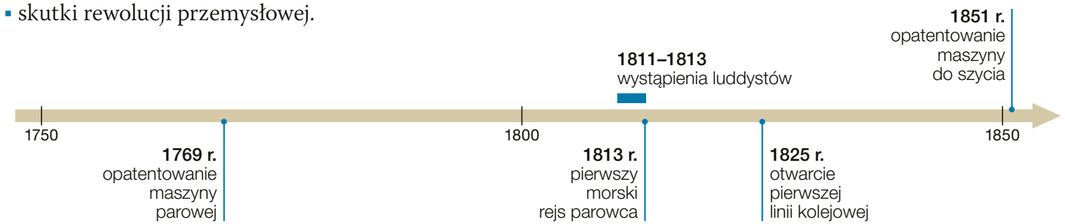
Zdjęcie młodego Palestyńczyka z procą podczas walk z izraelską policją, które zdobyło ogromną popularność w sieciach społecznościowych, przypomina kompozycyjnie znany obraz Delacroix. Autorem zdjęcia jest Mustafa Hassoun.

▪ *fotografia, Palestyna, 2018 r.*

2 REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przebieg procesu industrializacji w Europie i Stanach Zjednoczonych,
- zmiany, jakie zaszły w komunikacji w pierwszej połowie XIX w.,
- skutki rewolucji przemysłowej.

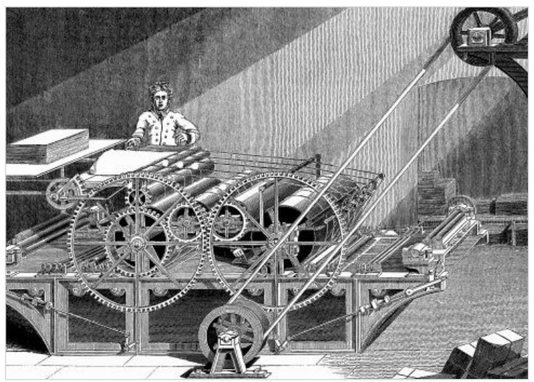

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA W EUROPIE

Rozpoczęta w drugiej połowie XVIII w. w Wielkiej Brytanii rewolucja przemysłowa przeniosła się do innych państw Europy Zachodniej po upadku Napoleona. Wpływ na coraz szybszą **industrializację** (uprzemysłowienie) miały **rozwój włókiennictwa** i rewolucja agrarna, która przyniosła mechanizację rolnictwa (więcej na s. 186). Ponadto wskutek **wzrostu liczby ludności w Europie i koloniach** nastąpiło **zwiększone zapotrzebowanie na produkty rolne i przemysłowe**. Rosła też liczebność armii, co wpływało na wielkość zamówień rządowych na umundurowanie, broń i żywność. Szukano więc nieustannie nowych rozwiązań technicznych, które przyspieszyłyby produkcję. Z tego powodu w Europie Zachodniej zaczęto odchodzić od produkcji manufakturowej i rzemieślniczej na rzecz przemysłowej, prowadzonej w **fabrykach**. Były to zakłady, w których na masową skalę wykorzystywano pracę ludzi i maszyn.

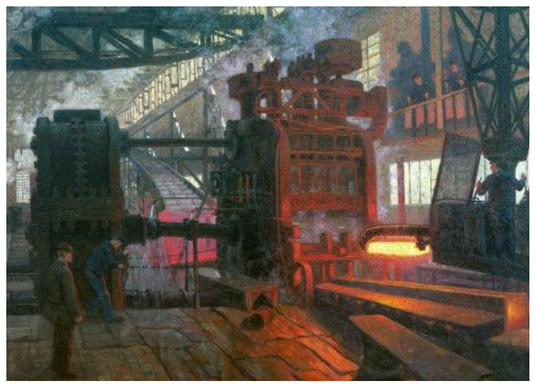
Proces industrializacji w Europie nie przebiegał równomiernie:

- **Belgia** – początkowo przemysł rozwijał się tam najszybciej, zakładano liczne kopalnie węgla i huty;
- **państwa niemieckie** – rozwojowi gospodarki sprzyjał powołany w 1834 r. Niemiecki Związek Celny, co ożywiło ogólnoniemiecki rynek dzięki likwidacji wewnętrznych barier celnych; ośrodki górnicze i przemysłowe powstały m.in. w Zagłębiu Ruhry [czyt.: rury] i na pruskim Górnym Śląsku;

Drukarnie, w których wprowadzono maszyny napędzane silnikiem parowym, mogły drukować gazety i książki w nieosiągalnym dotąd tempie. Zapotrzebowanie na słowo drukowane rosło, gdyż w XIX w. następował szybki spadek analfabetyzmu.

- *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

Huty i stalownie zmieniły całkowicie sytuację gospodarczą w Europie w XIX w. Zaspokajały ogromne zapotrzebowanie na produkty żelazne. Dzięki produkcji przemysłowej jakość wyrobów z metali wzrosła, a ich cena znacznie spadła.

- *obraz, Niemcy, 1910 r.*

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA W EUROPIE W XIX WIEKU

? 1. Oceń na podstawie mapy, które z państw europejskich miały w XIX w. najrzadszą sieć kolejową.
2. Wymień miasta europejskie liczące ponad 500 tys. mieszkańców, wokół których powstały ważne okręgi przemysłowe.

- **Holandia**, **Austria**, **Czechy**, **północ Półwyspu Apenińskiego** – powstały ośrodki przemysłowe;
- **Francja i Hiszpania** – w połowie XIX w. było tam stosunkowo niewiele ośrodków przemysłowych, wciąż dominowało rolnictwo, a proces produkcji odbywał się głównie w manufakturach (wytwarzały wyroby artystyczne i luksusowe);
- **Rosja** – dotychczasowe stosunki hamowały nowoczesne przemiany, lecz powstały tam ośrodki przemysłowe;
- **Bałkany** – do połowy XIX w. industrializacja nie objęła tego obszaru.

ROZWÓJ KOMUNIKACJI

Wynaleziona w XVIII w. maszyna parowa (więcej na s. 188–189) była początkowo wykorzystywana do wypompowywania wody z szybów górniczych i napędzania fabrycznych urządzeń przemysłowych. W XIX w. zastosowano ją także w komunikacji. W 1825 r. **George Stephenson** [czyt.: dżordż stiwenson] otworzył w północnej Anglii **pierwszą publiczną linię kolejową** na świecie. Kolej pozwalała szybko, tanio i masowo przewozić towary i ludzi, dzięki czemu przyczyniła się do dalszego przyspieszenia rewolucji przemysłowej (więcej o tym na infografice na s. 302–303).

Równocześnie z rozwojem kolei przemiany objęły transport wodny – zaczęły się upowszechniać **statki parowe**. Na początku XIX w. budowano je z drewna, lecz później wykonywano z żelaza. Najpierw parowce pływały po rzekach, jednak już w 1813 r. pierwszy z nich wypłynął na morze. Początkowo były poruszane za pomocą kół łopatkowych, które w drugiej połowie XIX w. zastąpiła doskonalsza śruba okrętowa. Statki parowe stopniowo wypierały żaglowce, oferując znacznie szybszy i niezależny od siły wiatru transport. Już w 1838 r. zbudowano pierwszy liniowiec oceaniczny, czyli duży statek regularnie pływający pomiędzy Europą i Ameryką Północną.

POCZĄTKI KOLEI

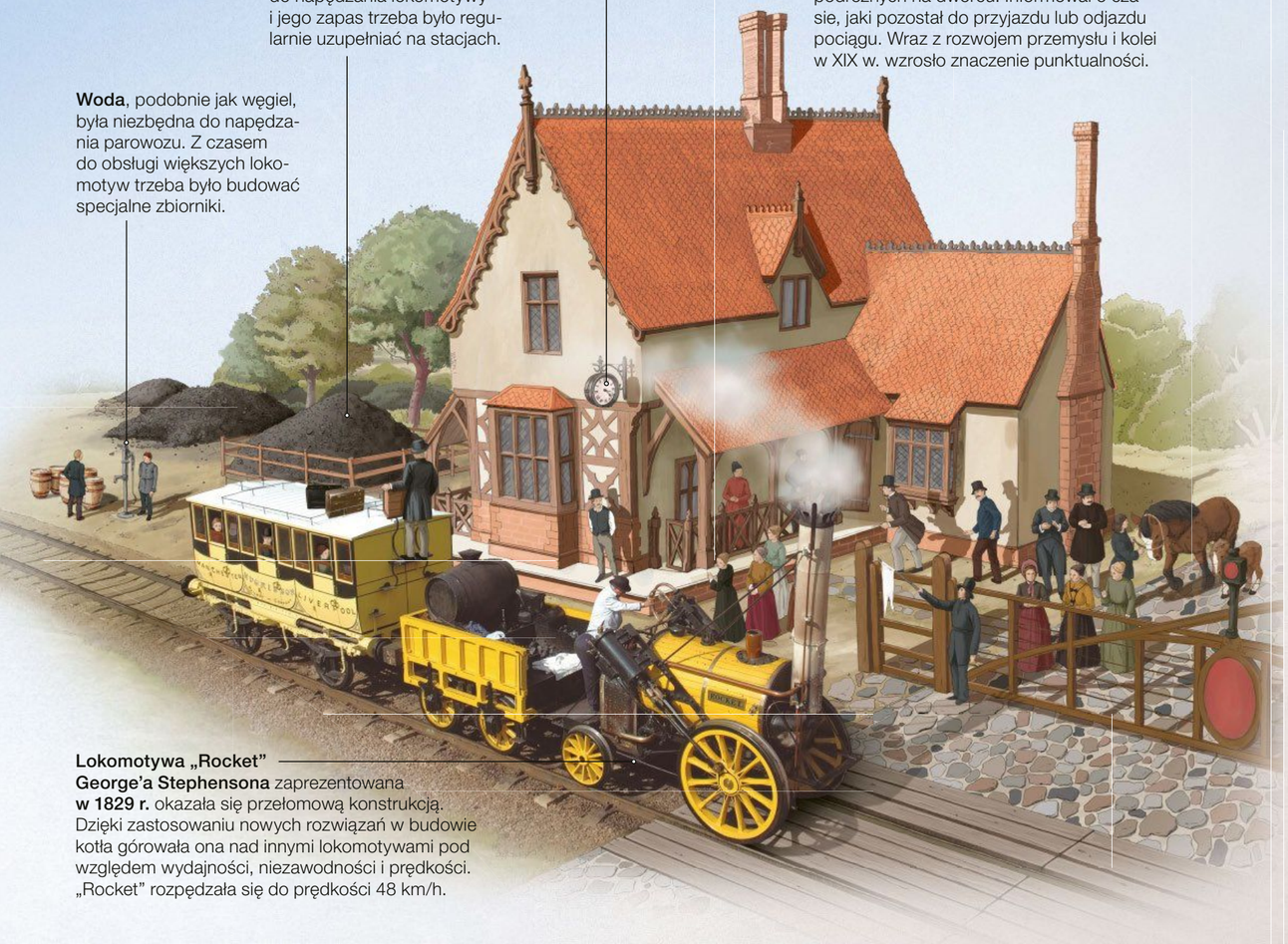
Rewolucja przemysłowa, która w pierwszej połowie XIX w. objęła już nie tylko Wielką Brytanię, ale i inne kraje Europy Zachodniej, wymagała nowych, szybszych i skuteczniejszych środków transportu. Najważniejszym z nich okazała się kolej. Nowy wynalazek umożliwiał przewożenie osób, surowców i towarów pomiędzy miastami, portami i rozwijającymi się ośrodkami przemysłowymi.

Lokomotywa Stephensona

Węgiel był nieodzowny do napędzania lokomotywy i jego zapas trzeba było regularnie uzupełniać na stacjach.

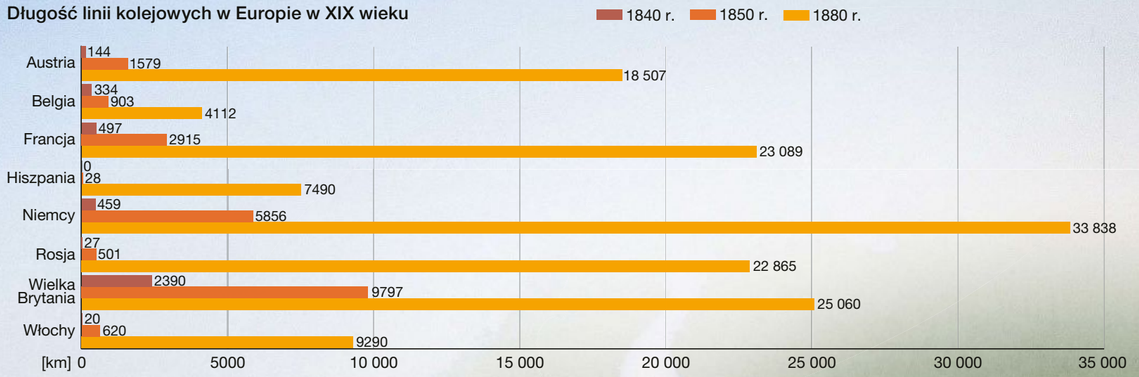
Woda, podobnie jak węgiel, była niezbędna do napędzania parowozu. Z czasem do obsługi większych lokomotyw trzeba było budować specjalne zbiorniki.

Zegar dworcowy był niezwykle ważny dla podróżnych na dworcu. Informował o czasie, jaki pozostał do przyjazdu lub odjazdu pociągu. Wraz z rozwojem przemysłu i kolei w XIX w. wzrosło znaczenie punktualności.

Lokomotywa „Rocket” George’a Stephensona zaprezentowana **w 1829 r.** okazała się przełomową konstrukcją. Dzięki zastosowaniu nowych rozwiązań w budowie kotła górowała ona nad innymi lokomotywami pod względem wydajności, niezawodności i prędkości. „Rocket” rozpędzała się do prędkości 48 km/h.

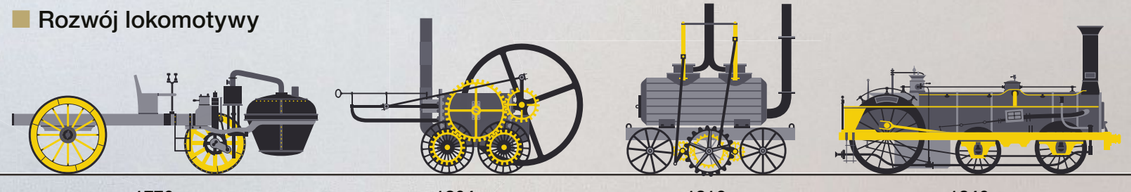
Długość linii kolejowych w Europie w XIX wieku

Europejska sieć kolejowa w 1870 roku

Rozwój lokomotywy

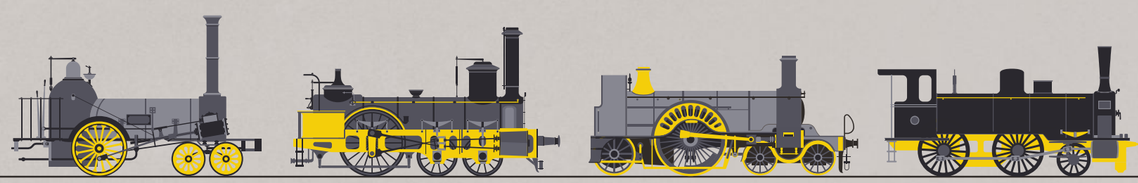

1770 r.
Pierwszy pojazd parowy Cugnota

1804 r.
Lokomotywa Trevithicka

1812 r.
Lokomotywa Murraya

1846 r.
Lokomotywa Cramptona

1850 r.
Lokomotywa Norrisa

1862 r.
Lokomotywa Steg Duplex

1870 r.
Lokomotywa Stirlinga

1882 r.
Lokomotywa TKh1

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA W STANACH ZJEDNOCZONYCH

Rewolucja przemysłowa ogarnęła w błyskawicznym tempie Stany Zjednoczone. Sprzyjały temu:

- ogromne **zasoby surowców naturalnych**,
- **wzrastająca liczba ludności** (m.in. poprzez napływ emigrantów),
- nieustanne **poszerzanie terytorium**,
- wsparcie państwa i tanie kredyty dla inwestujących w przemysł i rolnictwo.

Największe zagłębia przemysłowe powstały w leżących nad Atlantykiem północno-wschodnich stanach oraz w głębi kontynentu, w rejonie gór Appalachów. Produkowano tam m.in. maszyny na potrzeby dynamicznie rozwijającego się rolnictwa. Bardzo szybko zastosowano w Stanach Zjednoczonych wynalazek kolei – już w 1830 r. powstała tam pierwsza linia kolejowa. Władze stanowe wspierały prywatnych inwestorów kolejowych, bo rozwój gospodarczy rozległego państwa wymagał sprawnej komunikacji. W 1869 r. została otwarta pierwsza linia kolejowa zapewniająca połączenie pomiędzy wschodnim a zachodnim wybrzeżem.

Amerykanie wkrótce dorównali też Europejczykom w dziedzinie innowacyjności. Wynaleźli m.in.:

- **telegraf** (1837 r., Samuel Morse [czyt.: mors]) – pierwsze urządzenie pozwalające przesyłać informacje na odległość w postaci impulsów elektrycznych,
- **maszynę do szycia** (1851 r., Isaac Singer [czyt.: ajzek zinger]),
- **mechaniczną żniwiarkę** (1831 r.) – usprawniła prowadzenie prac polowych,
- **rewolwer** (1831 r., Samuel Colt [czyt.: kolt]).

Rewolwer Colta z 1838 r. dzięki obrotowemu bębenkowi umożliwiał szybkie oddanie serii pięciu strzałów. Załadowanie rewolweru było jednak czasochłonne. Dopiero w 1870 r. powstały rewolwery Colta na gotowe naboje.

▪ *pistolet, USA, 1838 r.*

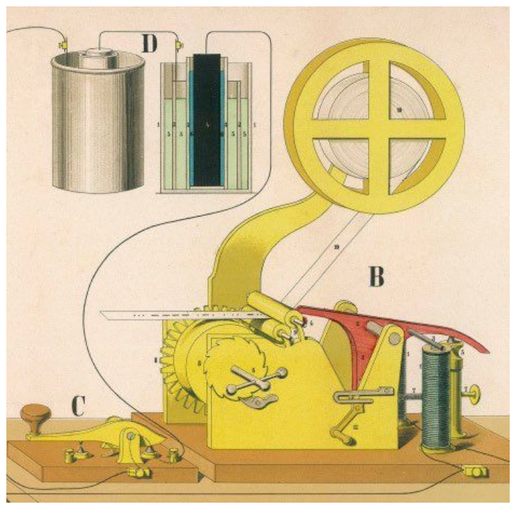
Udział w światowej produkcji przemysłowej w procentach

Państwo	Rok		
	1800	1860	1900
Europa (całość)	23,2	53,2	62,0
• Wielka Brytania	4,3	19,9	18,5
• Francja	4,2	7,9	6,8
• Niemcy	3,5	4,9	13,2
Chiny	32,8	19,7	6,2
Indie	24,5	8,6	1,7
USA	0,8	7,2	23,6

WARTO WIEDZIEĆ

Początki przesyłania informacji

Wynalezienie przez Samuela Morse'a telegrafu zrewolucjonizowało przekazywanie informacji. Odtąd wiadomości przesyłano natychmiastowo na dystans nierzadko tysięcy kilometrów. Do kodowania informacji używano alfabetu Morse'a, w którym poszczególnym znakom przypisano kombinacje kropek i kresek. Początkowo telegraf zastosowano w wojsku i na kolei. Wkrótce jednak korzystały z niego prasa i prywatne osoby.

Telegraf pozwalał nadawać i rejestrować odbierane informacje na specjalnej papierowej taśmie, na której pisak oznaczał krótkie impulsy jako kropki, a długie jako kreski.

▪ *ilustracja, USA, XIX w.*

? Wskaż, które późniejsze wynalazki stanowią rozwinięcie koncepcji telegrafu.

SKUTKI REWOLUCJI PRZEMYSŁOWEJ

Rewolucja przemysłowa dzieliła się na dwa etapy:

- pierwszy (koniec XVIII w. i pierwsza połowa XIX w.) – najważniejszym wynalazkiem była wówczas maszyna parowa, która napędzała wszystkie urządzenia;
- drugi (druga połowa XIX w.) – coraz szerzej wykorzystywano urządzenia zasilane **elektrycznością**.

Już na pierwszym etapie rewolucja przemysłowa przyniosła głębokie przemiany społeczne. Tradycyjne i stanowe społeczeństwo przekształcało się w **społeczeństwo industrialne**, oparte na kapitalistycznych zasadach. Powstały nowe grupy społeczne:

- **kapitaliści**, czyli właściciele środków produkcji, takich jak kopalnie, huty, zakłady przemysłowe,
- **proletariat**, czyli najemni robotnicy.

W tym czasie liczba ludności Europy wzrosła o 45%. Na początku XIX w. zamieszkiwało ją ok. 188 mln ludzi, a w połowie stulecia już ponad 267 mln. Największy przyrost naturalny wystąpił w państwach Europy Zachodniej: Wielkiej Brytanii, Belgii, Holandii i Francji. Z tego powodu zwiększyła się liczba Europejczyków emigrujących do Ameryki Północnej. Szybko rozwijający się przemysł amerykański przyciągał pracowników, szczególnie z biedniejszych regionów Anglii, Irlandii czy Niemiec.

Rozwój ośrodków przemysłowych sprzyjał postępującej **urbanizacji**. Miasta gwałtownie się rozrastały, ponieważ masowo przeprowadzali się do nich mieszkańcy wsi w poszukiwaniu pracy. Najważniejsze stolice państw europejskich powiększyły się kilkukrotnie i przekształcały się w metropolie.

W nowej sytuacji, w związku z industrializacją, urbanizacją i przemianami w rolnictwie, na nieznaną dotąd skalę rozwinęły się handel i transport. Ponadto kwitły giełdy towarowe, domy handlowe, biura prawne i banki obsługujące operacje finansowe. Coraz większe znaczenie zyskiwał **kapitał**, czyli środki finansowe, które inwestowano w nowe przedsięwzięcia.

Szczególnie intensywnie rozwijał się handel międzynarodowy. Przodowała w nim Wielka Brytania, która aż 70% swojej produkcji dostarczała na rynki pozaeuropejskie. Sprzedawano ją w brytyjskich faktoriach handlowych, które powstawały na całym świecie. Podobne działania wkrótce rozwinęły inne państwa europejskie, które również chciały eksportować swoje towary na odległe kontynenty.

CIEKAWOSTKA

Lokomobila – parowóz bez szyn

Oprócz parowozów i silników fabrycznych maszyna parowa znalazła zastosowanie również przy pracach rolnych na wsi i w niewielkich zakładach produkcyjnych na prowincji. Lokomobile, czyli mobilne maszyny parowe, wbrew pozorom zazwyczaj nie poruszały się z wykorzystaniem napędu parowego, ale konnego. Dzięki nim można było szybko wykonać najcięższe prace. Jednym z rodzajów lokomobili była sikawka strażacka, w której maszyna parowa napędzała pompę. Dzięki jej mocy strumienie wody o dużym ciśnieniu można było skierować nawet na wysokie piętra płonących budowli.

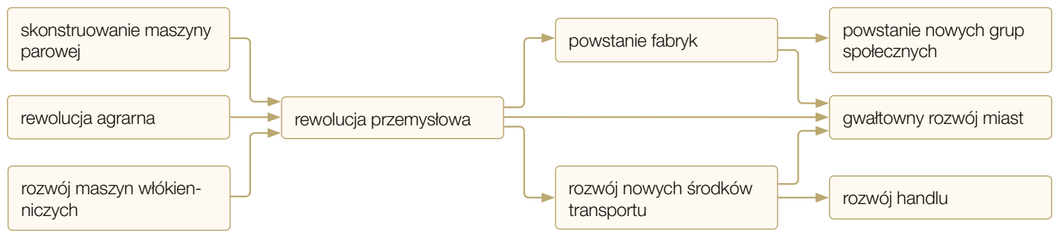

Lokomobila podczas prac polowych mogła napędzać młockarnię, czyli maszynę oddzielającą ziarna od kłosów.

▪ *fotografia współczesna, USA*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak przebiegała rewolucja przemysłowa?

Rewolucja przemysłowa miała także niekorzystne skutki. Rzemieślnicy dotychczas produkujący tkaniny nie mieli szans, aby konkurować z nowoczesnymi zakładami, w których stosowano maszyny, i bankrutowali. W Anglii powstał wówczas ruch **luddystów**, którzy napadali na fabryki i niszczyli maszyny tkackie (więcej o tym w tekście źródłowym poniżej). Pozbawieni zajęcia wytwórcy zasilali rzesze robotników zatrudnianych w powstających fabrykach. Bardzo szybko rosły różnice majątkowe pomiędzy kapitalistami a robotnikami. Olbrzymie fortuny właścicieli zakładów przemysłowych kontrastowały z nędzą ich pracowników, którzy żyli często w skrajnie złych warunkach. Ponadto do pewnego czasu nie istniały przepisy prawne, które dawałyby robotnikom jakąkolwiek ochronę przed wyzyskiem ze strony kapitalistów (więcej informacji dotyczących sytuacji robotników w tym czasie na s. 187 i 310).

Rozwój przemysłu prowadził również do degradacji środowiska naturalnego, na co już wtedy niektórzy zwracali uwagę. Znacząco wzrosło zanieczyszczenie powietrza i rzek w sąsiedztwie fabryk i kopalń. Jednocześnie szybko się kurczył areał lasów, które masowo wycinano na opał.

TEKST ŹRÓDŁOWY

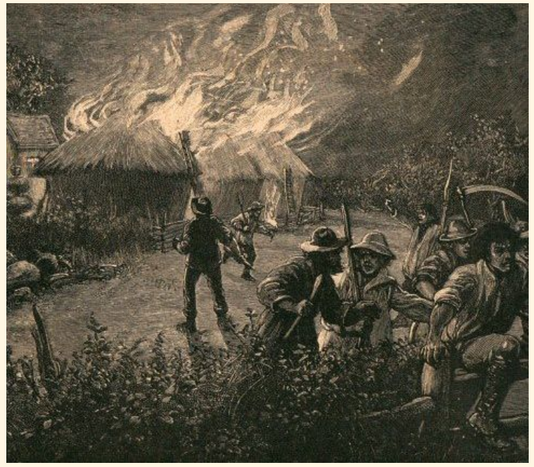
PRZECIWKO MASZYNOM

Rzemieślnicy z organizacji luddystycznych posuwali się do gróźb wobec właścicieli maszyn i wysyłali je np. w anonimowych listach.

[...] *dostarczono mi informacji, że jest Pan posiadaczem tych nienawistnych maszyn trykotarskich* [do produkcji elastycznych tkanin]. *Moi ludzie pragną, bym napisał do Pana i ostrzegł, jak należy, aby Pan zniszczył je* [...]. *Proszę przyjąć do wiadomości, że jeśli nie zostaną one zniszczone do końca następnego tygodnia, polecę jednemu z mych poruczników, by na czele 300 ludzi zburzył je. A nadto proszę przyjąć do wiadomości, że jeśli doprowadzi Pan sprawę tak daleko, to pomnożymy Pańskie nieszczęścia, paląc Pańskie budynki do gruntu. Na wypadek gdyby Pan zdobył się na zuchwałość strzelania do któregokolwiek z naszych ludzi, otrzymali oni rozkazy, by zamordować Pana i spalić jego dom.* [...]. *Pragnę, by sukiennicy* [wytwórcy sukna], *rząd i publiczność wiedzieli, że nie można sobie lekceważyć skarg tak dużej masy ludzi. Ostatni spis wykazał, że jest 2782 zaprzysiężonych Bohaterów zjednoczonych więzami konieczności dla celu naprawienia swych krzywd oraz gotowych zginąć w walce* [...].

Podpisane przez Generała Armii Naprawiaczy Krzywd Neda Ludda

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, z. 23, Warszawa 1961, s. 26–27.

Napaść na warsztat, w którym używano maszyn przemysłowych, była początkowo jedną z podstawowych metod walki drobnych rzemieślników ze zmianami technicznymi, w których upatrywali zagrożenia dla swojej pracy.

▪ *rysunek, Wielka Brytania, XIX w.*

? **1.** Wymień żądania stawiane przez luddystów.
2. Przedstaw groźby kierowane przez luddystów wobec właściciela fabryki.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego zwiększyło się znaczenie transportu w XIX w.
2. Wymień najważniejsze wynalazki pierwszej połowy XIX w. i przedstaw ich wpływ na codzienne życie ludzi.
3. Oceń skutki rewolucji przemysłowej. Wymień przyniesione przez nią korzyści i straty.

DLA ZAINTERESOWANYCH

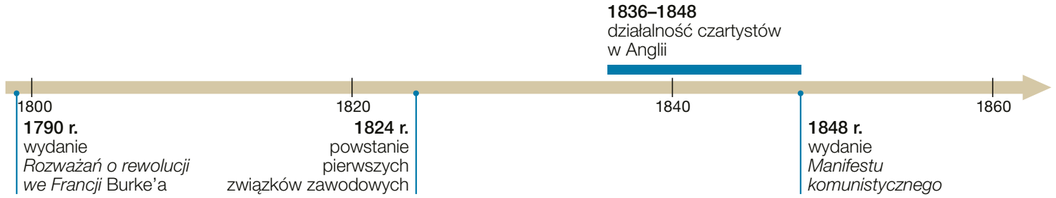
T. Kemp, *Industrializacja w XIX-wiecznej Europie*, tłum. L. Garczyński, Wrocław 1998.

3 NOWE IDEE POLITYCZNE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- ideologie, które rozwinęły się w pierwszej połowie XIX w. w Europie,
- postulaty przedstawicieli ruchu robotniczego,
- główne założenia liberalizmu, konserwatyzmu, socjalizmu i komunizmu.

NARODZINY NOWYCH NURTÓW IDEOWYCH

W wyniku rewolucji przemysłowej i rozwoju handlu znacznie wzbogaciła się część mieszczaństwa, nazwana **burżuazją**. Jej przedstawiciele, świadomi swojego znaczenia, dążyli do zdobycia wpływu na władzę i popierali **liberałów** (łac. *liber* – 'wolny'). Natomiast szlachta broniła dotychczasowego porządku społeczno-politycznego, w którym odgrywała znaczącą rolę. Zwolennicy starego systemu zostali nazwani **konserwatystami** (łac. *conservatus* – 'zachowany').

Nową sytuację społeczno-ekonomiczną ze względu na wyzysk i nędzę robotników krytykowali niektórzy myśliciele, których nazywano **socjalistami utopijnymi**. Na podstawie ich przemyśleń ukształtowały się później ideologia **socjalistyczna** (łac. *socialis* – 'społeczny') i **komunistyczna** (z łac. *communis* – 'wspólny'), które potępiały kapitalizm. Socjaliści i komuniści uznawali szybko rosnącą liczebnie klasę robotniczą za główną siłę polityczną, która powinna przejąć władzę.

Liberalizm, konserwatyzm, socjalizm i komunizm to ideologie, które zdobyły popularność w XIX w. W tym okresie narodziły się również inne idee polityczne, takie jak nacjonalizm czy anarchizm, które jednak rozwinęły się w pełni dopiero w drugiej połowie tego stulecia.

Utopijny – niemożliwy do zrealizowania. Określenie pochodzi od nazwy nieistniejącej krainy – Utopii, gdzie według renesansowego myśliciela Thomasa More'a (Morusa) miał funkcjonować idealny ustrój polityczny.

LIBERALIZM

Fundamentami liberalizmu były filozofia oświecenia i jej wolnościowe ideały oraz Wielka Rewolucja Francuska, która te idee zastosowała w praktyce. Liberałowie domagali się wolności w kwestiach:

- gospodarczych – m.in. byli zwolennikami wolnego rynku i wolnej konkurencji (bez regulacji państwa); założenia te głosił Adam Smith (zob. s. 190);

POSTAĆ HISTORYCZNA

JOHN STUART MILL

1806–1873

Był brytyjskim filozofem i ekonomistą. Stał się jednym z głównych teoretyków liberalizmu, który łączył z demokracją (choć przestrzegał przed groźbą dyktatury większości, jaką miała nieść za sobą). Uważał, że społeczność nie ma prawa ograniczać wolności jednostki, z wyjątkiem sytuacji, gdy ta osoba mogłaby krzywdzić innych. Pod wpływem swojej żony, feministki Harriet Taylor Mill [czyt.: hariet tejlor mill], stał się zwolennikiem równouprawnienia kobiet. Liczne ograniczenia polityczne, ekonomiczne i obyczajowe, które dotykały kobiety w XIX w., poddał krytyce w napisanym wspólnie z żoną dziele *Poddaństwo kobiet*.

- społecznych – np. sprzeciwiali się nadmiernej ingerencji państwa w życie prywatne;
- politycznych – np. popierali rozszerzanie praw obywatelskich; podwaliny pod te koncepcje położyli John Locke i Karol Monteskiusz, twórca idei trójpodziału władzy (więcej o niej zob. na s. 196).

W wymiarze społecznym myśl liberalną rozwijał angielski myśliciel John Stuart Mill [czyt.: dżon stjuart mill], propagujący **utylitaryzm**. Uważał, że postępowanie jednostki jest moralne wtedy, gdy kierując się własnym interesem, nie narusza ona interesów ogółu, lecz pomnaża przyjemność i zmniejsza cierpienie na świecie.

W XIX w. liberalizm stał się ideologią burżuazji, której znaczenie rosło. Realizował także jej postulaty:

- swobody gospodarcze pozwalały rozwijać fabryki, kopalnie czy spółki handlowe;
- równość wobec prawa (jedno z haseł rewolucji francuskiej) zapewniała tej warstwie status nie gorszy niż dawnej arystokracji (zob. też tabelę na s. 312).

John Stuart Mill [1] został przedstawiony na karykaturze jako zwolennik praw kobiet, wprowadzający je [2] do życia publicznego, całkowicie zdominowanego dotąd przez mężczyzn [3]. Postawa Milla budziła zdziwienie i oburzenie znacznej części męskiego świata.

▪ *rysunek, Wielka Brytania, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

LIBERAŁOWIE O WOLNOŚCI

Główne postulaty liberałów w XIX w. zostały przedstawione przez Johna Stuarta Milla.

Zasada ta brzmi, że jedynym celem usprawiedliwiającym ograniczenie przez ludzkość, indywidualnie lub zbiorowo, swobody działania jakiegokolwiek człowieka jest samoobrona, że jedynym celem, dla osiągnięcia którego ma się prawo sprawować władzę nad członkiem cywilizowanej społeczności wbrew jego woli, jest zapobieżenie krzywdzie innych. Jego własne dobro, fizyczne czy moralne, nie jest wystarczającym usprawiedliwieniem. Nie można go zmusić do uczynienia lub zaniechania czegoś, ponieważ tak będzie dla niego lepiej, ponieważ to go uszczęśliwi, ponieważ zdaniem innych osób będzie to mądrym lub nawet słusznym postępkiem. Są to poważne powody, by go napominać, przemawiać mu do rozumu, przekonywać go lub prosić, lecz nie, by go zmuszać lub karać w razie, gdyby nas nie słuchał. Aby to ostatnie było usprawiedliwione, postępowanie, od którego chcemy go odwieść, musi zmierzać do wyrządzenia krzywdy komuś innemu. Każdy jest odpowiedzialny przed społeczeństwem jedynie za tę część swego postępowania, która dotyczy innych. W tej części, która dotyczy wyłącznie jego samego, jest absolutnie niezależny; ma suwerenną władzę nad sobą, nad swoim ciałem i umysłem [...].

Źródło: J.S. Mill, *O wolności*, [w:] *Konstytucjonalizm, demokracja, wolność. Wybór tekstów*, oprac. P. Śpiewak, Warszawa 1996, s. 67–71.

? **1.** Wyjaśnij, jakie są, zdaniem autora, granice wolności jednostki.

2. Przedstaw stanowisko Johna Stuarta Milla dotyczące odpowiedzialności jednostki przed społeczeństwem.

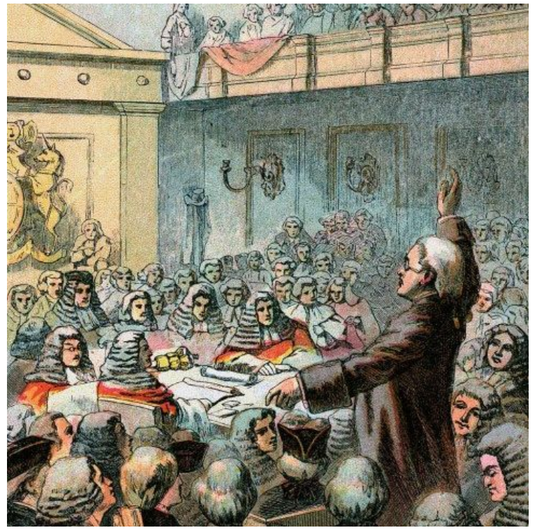
KONSERWATYZM

Zwolennicy systemu utworzonego w Wiedniu, czyli konserwatyści:

- krytykowali rewolucje i nagłe, gwałtowne przemiany społeczne, które im towarzyszyły;
- uważali, że społeczeństwa powinny rozwijać się ewolucyjnie, w duchu **tradycji i religii chrześcijańskiej**;
- sądzili, że za wszelką cenę należy utrzymać dotychczasowy **porządek społeczny**, **hierarchię** i **autorytety**;
- uznawali **absolutystyczną monarchię** za idealny typ organizacji państwa, uświęcony przez Boga i dający gwarancję dobrobytu poddanych.

Niektórzy spośród znanych konserwatystów początkowo byli zwolennikami idei liberalnych. Dopiero z czasem, często na skutek rozczarowania efektami rewolucji francuskiej lub reform wprowadzanych przez Napoleona, ich poglądy stały się zachowawcze. Przedstawicielami tej ideologii byli:

- Edmund Burke [czyt.: berk] – Irlandczyk,
- Joseph de Maistre [czyt.: żo**zef** de metr] – Sabaudczyk,
- Louis de Bonald [czyt.: lu**i** de bo**nald**] – Francuz,
- François-René de Chateaubriand [czyt.: fran**sła** re**ne** de szato**brią**] – Francuz,
- książę Adam Jerzy Czartoryski – Polak.

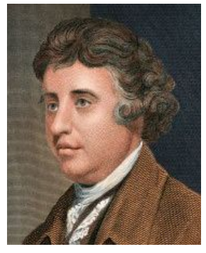
Edmund Burke był jednym z najwybitniejszych mówców w parlamencie brytyjskim w XVIII w., gdzie wygłaszał przemowy przeciwko rewolucji francuskiej. Zanim wybuchła wojna o niepodległość Stanów Zjednoczonych, był zwolennikiem uwzględnienia licznych skarg napływających z kolonii i postulatów mieszkańców posiadłości amerykańskich.

▪ *rysunek, Wielka Brytania, XIX w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

EDMUND BURKE

1729–1797

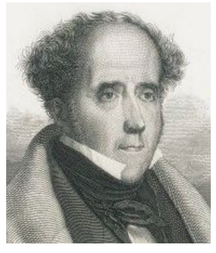

Brytyjski filozof i polityk. Urodził się w Dublinie w Irlandii w rodzinie adwokata. Przez wiele lat zasiadał w Izbie Gmin z ramienia partii wigów, w której stał się jedną z czołowych postaci. Krytykował politykę władz brytyjskich wobec kolonii, m.in. wojnę przeciwko kolonistom w Ameryce Północnej czy nadużycia Kompanii Wschodnioindyjskiej. Negatywnie odnosił się do rewolucji francuskiej i przeciwstawiał ją rozwiązaniom, jakie przyjęto w Rzeczypospolitej w 1791 r. Był jednym z twórców konserwatyzmu. Jego poglądy miały również wpływ na uzasadnianie zasady legitymizmu. Sprzeciwiał się popularnym poglądom oświeceniowym dotyczącym pojęcia umowy społecznej sformułowanego przez Diderota i Rousseau (zob. też s. 196) czy praw człowieka (zob. s. 209). Opowiadał się za ewolucyjnymi zmianami, które chroniłyby dorobek i osiągnięcia przeszłych pokoleń. Był wolnomularzem.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANÇOIS-RENÉ DE CHATEAUBRIAND

1768–1848

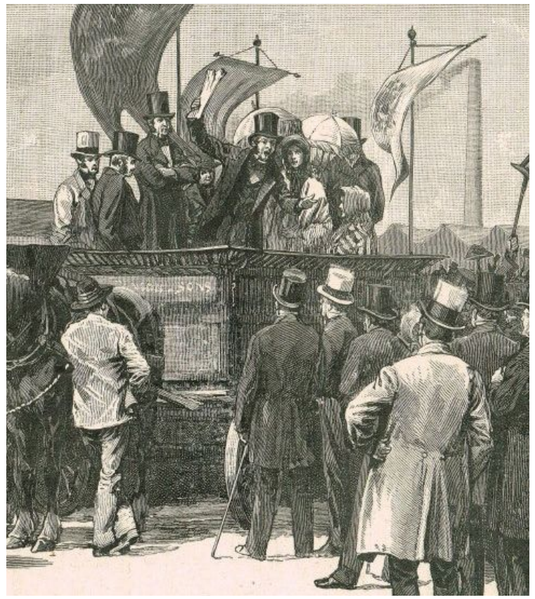
Francuski pisarz i polityk. Pochodził z rodziny szlacheckiej. W 1791 r. odbył podróż do Ameryki Północnej, lecz na wieść o aresztowaniu króla wrócił do Francji i wstąpił do armii rojalistycznej. W 1793 r. wyemigrował do Wielkiej Brytanii, gdzie doświadczył nawrócenia religijnego i oddał się twórczości literackiej. Po powrocie do ojczyzny stał się krytykiem Napoleona i zwolennikiem dynastii Burbonów. Jego książka *Geniusz chrześcijaństwa* (1802 r.) miała wpływ na odrodzenie katolicyzmu we Francji. Głosił potrzebę połączenia tradycyjnej monarchii z systemem konstytucyjnym. Postulował też zwiększenie roli religii w społeczeństwie. Sprawował funkcje ministra spraw zagranicznych i ambasadora Francji. W 1818 r. zaczął wydawać pismo „Le Conservateur" [czyt.: le kąserwa**ter**] (fr. 'konserwatysta') – od tego tytułu powstała nazwa ideologii.

POCZĄTKI RUCHU ROBOTNICZEGO

Wraz z industrializacją i rozwojem kapitalizmu w szybkim tempie rosła liczba robotników zatrudnianych w fabrykach. Ich sytuacja była skrajnie niekorzystna:

- pracowali od 12 do 16 godzin dziennie w trudnych i niebezpiecznych warunkach, które często zagrażały ich zdrowiu i życiu;
- otrzymywali niskie wynagrodzenie, zwłaszcza kobiety i dzieci (tym ostatnim zatrudnienie uniemożliwiało też edukację);
- nie byli objęci żadną opieką socjalną – nie przysługiwała im opieka medyczna w razie choroby ani pomoc w przypadku utraty pracy.

Z czasem robotnicy zyskali świadomość swojego położenia, zaczęli organizować się i podjęli walkę o swoje prawa. Dzięki rozwojowi sposobów komunikacji (m.in. mającej coraz wyższe nakłady prasy) nowe idee w robotniczym środowisku szybko się rozprzestrzeniały i docierały do kolejnych ośrodków przemysłowych. Na pierwszym planie ruchy robotnicze stawiały postulaty dotyczące warunków zatrudnienia, w tym podniesienia płac i zwiększenia bezpieczeństwa pracy. Zdeterminowani robotnicy organizowali **strajki**, a nawet powstania zbrojne. W Wielkiej Brytanii, gdzie na początku XIX w. narodził się ruch luddystów (więcej o nich na s. 306), władze najwcześniej zaczęły zapobiegać radykalizacji nastrojów wśród robotników. W 1824 r. zezwolono tam na założenie pierwszych **związków zawodowych**, które rozpoczęły legalną walkę o prawa pracownicze. Również w Wielkiej Brytanii narodził się **ruch czartystów**, który w latach 1836–1848 prowadził aktywną kampanię na rzecz praw politycznych dla robotników. Nazwa ruchu pochodziła od nazwy dokumentu skierowanego do parlamentu, w którym zawarto postulaty – *The People's Charter* [czyt.: ze pipls czarter]. Choć nie udało się wtedy wywalczyć zmian, to działalność czartystów przyczyniła się do demokratyzacji systemu politycznego w monarchii brytyjskiej.

Wielki miting czartystów, który odbył się 10 kwietnia 1848 r., miał się zakończyć masową demonstracją i dostarczeniem do parlamentu petycji podpisanej przez miliony Brytyjczyków. Ostatecznie jednak na miejscu zgromadzenia pojawiło się wielokrotnie mniej demonstrantów niż się spodziewano. Policja nie przepuściła ich przez mosty nad Tamizą, więc nie dotarli do parlamentu.

▪ *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

Mała tkaczka. Praca nieletnich aż do XX w. w większości państw nie była ograniczana. Nawet kilkuletnie dzieci były kierowane do fabryk i kopalni do ciężkich i monotonnych prac, za które otrzymywały niskie wynagrodzenie. Ulegały podczas pracy licznym wypadkom i nie miały szans zdobyć żadnego wykształcenia.

▪ *obraz, Hiszpania, XIX w.*

Strajki były początkowo organizowane spontanicznie przez robotników, którzy czuli się pokrzywdzeni przez fabrykanta. Z czasem, gdy pojawiły się związki zawodowe i socjalistyczne partie polityczne, strajk stał się metodą szerszej walki o prawa robotnicze, a czasem także narodowe.

▪ *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

POCZĄTKI SOCJALIZMU I KOMUNIZMU

Trudną sytuację robotników krytykowała część myślicieli, duchownych, a nawet przedsiębiorców. Dostrzegali oni głęboką różnicę pomiędzy sytuacją szybko bogacących się właścicieli fabryk a często skrajnie trudnymi warunkami życia robotników. Apelowali zarówno do kapitalistów, jak i do władz państwowych o podjęcie kroków w celu zmiany tej sytuacji. Niektórzy tworzyli projekty nowej, sprawiedliwszej organizacji społeczeństwa. Jednak w tamtych warunkach okazały się one niemożliwe do zrealizowania i dlatego nazywano je utopijnymi, a ich pomysłodawców **socjalistami utopijnymi**. Uważali oni, że podstawowymi zasadami życia społecznego powinny być:

- równość,
- sprawiedliwość,
- zasada braterstwa wszystkich ludzi.

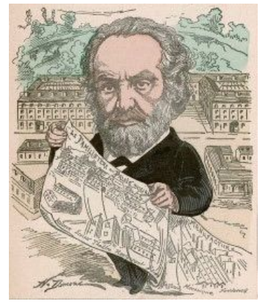
Wdrożenie tych celów miało przynieść poprawę sytuacji najuboższych i stworzenie społeczeństwa, w którym panować będzie harmonia. Socjaliści utopijni planowali wcielać w życie swoje zamiary w zróżnicowany sposób. Część z nich wierzyła, że zmiany te są nieuniknione i zostaną przeprowadzone dobrowolnie.

CIEKAWOSTKA

Falanstery

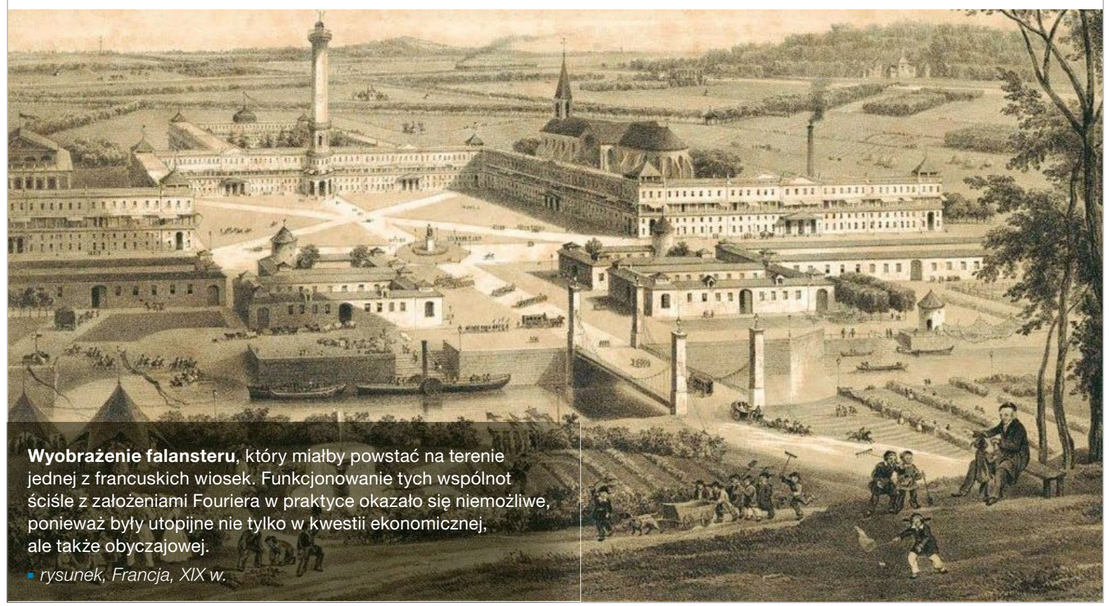
Charles Fourier, podobnie jak Robert Owen, stworzył wizję całkowicie nowej organizacji społeczeństwa. Swoje plany uzasadniał teoriami, które uznawał za naukowe. Zgodnie z nimi należało społeczeństwo podzielić na falanstery, czyli wspólnoty liczące po ok. 1600 mieszkańców. Osoby wchodzące w ich skład miały być ściśle dobrane, tak żeby uzupełniały się pod względem charakteru. Dzięki współpracy i wzajemnemu wspieraniu się mieszkańcy falansterów mieliby żyć w dostatku i szczęściu. W falansterach zapewniono by im wszystkie podstawowe potrzeby, także takie, do których robotnicy w tamtych czasach nie mieli dostępu (darmowa opieka zdrowotna, przedszkola i edukacja dla dzieci).

Fourier do swoich planów włączał również szereg zadziwiających pomysłów, takich jak likwidacja małżeństw lub wykorzystanie dzieci do usuwania odpadów i odchodów, ze względu na to, że lubią się brudzić. Mimo to Fourier znalazł liczną grupę zwolenników, w tym także bogatych i wpływowych. Jeden z nich, francuski fabrykant, Jean-Baptiste André Godin [czyt.: żą ba**tist** ądr**e** go**dę**], wzorując się na idei falansteru, po odrzuceniu części dziwacznych założeń Fouriera, stworzył familister. Był to dom, w którym w godnych warunkach zamieszkały rodziny 400 pracowników jego zakładów.

Jean-Baptiste André Godin został przedstawiony na karykaturze na tle familisteru.

▪ *rycina, Francja, XIX w.*

Wyobrażenie falansteru, który miałby powstać na terenie jednej z francuskich wiosek. Funkcjonowanie tych wspólnot ściśle z założeniami Fouriera w praktyce okazało się niemożliwe, ponieważ były utopijne nie tylko w kwestii ekonomicznej, ale także obyczajowej.

▪ *rysunek, Francja, XIX w.*

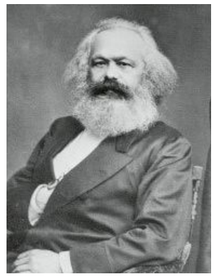
Propozycje budowy nowego społeczeństwa bez podziału na biednych i bogatych zostały opisane w dziełach francuskich myślicieli: **Henri de Saint-Simona** [czyt.: ąri de są-simona] i **Charles'a Fouriera** [czyt.: szarla furiera]. Z kolei idee socjalizmu utopijnego w praktyce starał się realizować walijski fabrykant **Robert Owen** [czyt.: ołen], który przeznaczył na ten cel znaczną część własnego majątku. Otoczył on swoich pracowników i ich rodziny opieką medyczną i socjalną, np. dla dzieci zakładał ochronki (przedszkola). Najsłynniejszą ze swoich pionierskich wspólnot, o nazwie Nowa Harmonia, założył w latach 20. XIX w. na północy Stanów Zjednoczonych. Nie znalazł jednak naśladowców gotowych przeznaczyć część swoich zysków na poprawę warunków życia robotników, zaś projekt nie okazał się zbyt trwały. Mimo to eksperymenty socjalistów utopijnych zweryfikowały w praktyce wiele założeń, a idee inspirowały kolejnych myślicieli. Ich postulaty, takie jak zakaz zatrudniania dzieci czy skrócenie dnia pracy, stały się podstawowymi żądaniami organizacji walczących o prawa robotników.

Socjaliści utopijni nie mieli realistycznych propozycji, które mogłyby skutecznie poprawić sytuację robotników i rozładować napięcia społeczne wywołane przez kapitalizm. Ich następcy w rozwijającym się ruchu socjalistycznym przedstawiali zupełnie inne recepty na rozwiązanie ówczesnych problemów ludzkości. Niemieccy teoretycy **Karol Marks** i **Fryderyk Engels** stworzyli koncepcję, która stała się podstawą licznych nurtów lewicowych – zarówno komunizmu, jak i innych odmian socjalizmu. W wydanym w 1848 r. ***Manifeście komunistycznym*** głosili, że na przestrzeni dziejów toczy się nieustanna **walka klas społecznych** o przeciwstawnych interesach – wyzyskujących i wyzyskiwanych. W czasach im współczesnych, czyli w XIX w., konflikt miał się rozgrywać pomiędzy kapitalistami i robotnikami. Myśliciele zapowiadali też wybuch światowej rewolucji, w której klasa robotnicza odegra główną rolę, dlatego powinna być, ich zdaniem, świadoma swojej siły politycznej. Było to niezbędne, aby obalić system kapitalistyczny. Po zwycięstwie panowałaby **dyktatura proletariatu**. Powstałoby nowego typu państwo, w którym zostałaby zniesiona własność prywatna, a społeczeństwo i gospodarka zyskałyby nową strukturę. Idee **marksizmu**, które sami teoretycy nazwali **socjalizmem naukowym**, okazały się niezwykle popularne. Miały one też ogromny, często tragiczny, wpływ na dzieje XIX i XX w.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAROL MARKS

1818–1883

Był filozofem, twórcą ideologii komunistycznej i socjalistycznej. Pracował jako dziennikarz i działał w komunistycznych organizacjach politycznych. Ze względu na popularyzowanie radykalnych poglądów w artykułach prasowych popadał w konflikty z władzami i był zmuszony emigrować. Mieszkał we Francji i w Belgii oraz Wielkiej Brytanii. We współpracy z Fryderykiem Engelsem wydał w 1848 r. *Manifest komunistyczny*. W 1867 r. opublikował swoje główne dzieło – *Kapitał*. Prezentowane w nich poglądy stanowiły podstawę licznych odmian socjalizmu, a przede wszystkim ideologii komunistycznej, która zaowocowała powstaniem zbrodniczych systemów totalitarnych.

Nowe nurty polityczne w pierwszej połowie XIX wieku

Ideologia	Główni myśliciele	Poglądy, wartości i postulaty dotyczące		
		społeczeństwa	gospodarki	państwa
liberalizm	• John Locke, • Karol Monteskiusz, • Adam Smith, • John Stuart Mill	• wolność, • swoboda sumienia i wyznania, • nieskrępowany rozwój jednostki, • indywidualizm, • postęp, • utylitaryzm, • świeckie państwo	• wolny rynek i konkurencja, • własność prywatna	• równość wobec prawa, • trójpodział władzy, • rola państwa ograniczona do zapewniania bezpieczeństwa i porządku
konserwatyzm	• Edmund Burke, • Joseph de Maistre, • François-René de Chateaubriand	• tradycja, • hierarchia społeczna, • religia, • naród, • rodzina	• własność prywatna, • wolny rynek, ale również wsparcie i kontrola gospodarki przez państwo	• absolutystyczna monarchia, • władza w rękach elity społecznej (arystokracji i szlachty)
socjalizm utopijny	• Henri de Saint-Simon, • Charles Fourier, • Robert Owen	• równość, • sprawiedliwość społeczna, • poprawa warunków życia robotników, • upowszechnienie oświaty	• krytyka kapitalizmu, • wspólnoty produkcyjne	• ustawodawstwo socjalne, • opieka państwa nad robotnikami, • władza w rękach ekspertów (uczonych i filozofów)
komunizm	• Karol Marks, • Fryderyk Engels	• rewolucja robotnicza, • bezklasowe społeczeństwo komunistyczne	• likwidacja kapitalizmu, • likwidacja prywatnej własności, • nacjonalizacja (upaństwowienie) fabryk, ziemi i banków	• równość wobec prawa, • władza w rękach klasy robotniczej, • zapewnienie przez państwo opieki socjalnej obywatelom

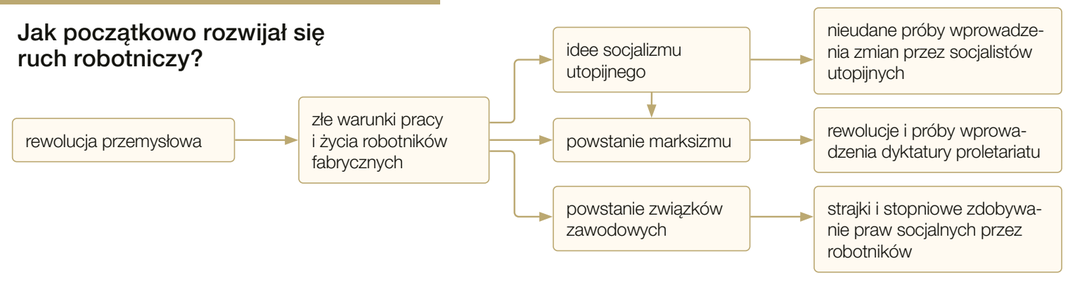

Karol Marks 1 trzymający swoje główne dzieło – *Kapitał* 2, został przedstawiony na rysunku niczym biblijny Mojżesz. Wskazuje drogę do ziemi obiecanej, czyli w tym przypadku społeczeństwa komunistycznego 3. Doktryna Marksa i Engelsa, choć określana przez nich jako naukowa, zasadzała się na wielu ryzykownych i niepotwierdzonych założeniach. Wizja budowy potężnego państwa komunistycznego była krytykowana już za ich życia przez wielu myślicieli, także lewicowych. Ich obawy okazały się uzasadnione. Podjęte w XX w. próby urzeczywistnienia komunistycznych teorii Marksa i części jego zwolenników przyniosły dziesiątki milionów ofiar.

▪ *rycina, Francja, 1891 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak początkowo rozwijał się ruch robotniczy?

ĆWICZENIA

1. Podaj, które grupy społeczne były zainteresowane realizacją postulatów poszczególnych nurtów politycznych: konserwatystów, liberałów oraz socjalistów i komunistów.
2. Wyjaśnij, czym różniły się propozycje dotyczące sprawy robotniczej wysuwane przez związki zawodowe, czartystów i komunistów.
3. Przedstaw powody, dla których konserwatyści krytykowali rewolucje i zmiany społeczne wprowadzane w pierwszej połowie XIX w.

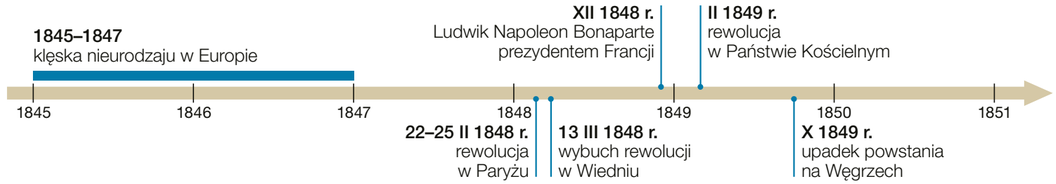
DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Grudzińska-Gross, *Piętno rewolucji: Custine, Tocqueville, Mickiewicz i wyobraźnia romantyczna*, Warszawa 1995.
P. Manent, *Intelektualna historia liberalizmu*, tłum. M. Miszalski, Kraków 1994.
R. Starzyński, *Konserwatyzm. Zarys dziejów filozofii politycznej*, Warszawa 1998.

4 WIOSNA LUDÓW

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny i skutki Wiosny Ludów,
- przebieg Wiosny Ludów,
- postulaty rewolucjonistów.

GENEZA WIOSNY LUDÓW

Mimo że wystąpienia społeczne i niepodległościowe były tłumione przez władze państw Świętego Przymierza, w całej Europie wzmagały się nastroje rewolucyjne. Dodatkowo **zaraza ziemniaczana** pogorszyła nastroje społeczne – spowodowała falę nieurodzaju, głód i drożyznę w latach 1845–1847. Do niepokojów społecznych doszło na masową skalę na początku 1848 r. Wydarzenia te nazwano później **Wiosną Ludów**. Była to pierwsza w dziejach Europy rewolucja powszechna, która objęła dużą część kontynentu. Uczestnicy wystąpień wysuwali zróżnicowane postulaty:

- **rozszerzenie praw obywatelskich**, np. praw wyborczych (przysługiwały dotąd tylko najbogatszym mężczyznom), było głównym postulatem zwolenników reform politycznych;
- **zniesienia pańszczyzny** dopominali się chłopi w Europie Środkowej;
- **poprawy warunków pracy** i życia żądali robotnicy na zachodzie kontynentu;
- **utworzenia własnych zjednoczonych** państw domagali się Niemcy i Włosi;
- **niepodległości** żądali Polacy i Węgrzy.

OD REWOLUCJI LUTOWEJ DO CESARSTWA WE FRANCJI

Od 1830 r. istniała we Francji monarchia lipcowa (więcej na ten temat zob. s. 297), z którą wiązano wielkie nadzieje na poprawę sytuacji wewnętrznej. Rządy króla Ludwika Filipa nie spełniły jednak oczekiwań większości społeczeństwa, ponieważ były prowadzone w interesie wąskiej elity finansowej. Bezrobocie i skandale finansowe z udziałem członków rządu powodowały coraz większe niezadowolenie Francuzów. W 1847 r. zaczęto organizować legalne spotkania publiczne, tzw. **bankiety**, podczas których krytykowano króla i domagano się zmian. W celu zahamowania dalszej antyrządowej działalności w lutym 1848 r. władze zakazały organizacji kolejnego bankietu. Zwołany na 22 lutego protest na ulicach Paryża przeciwko tej decyzji zamienił się w rewolucję. Doszło do walk ulicznych pomiędzy niezadowolonym ludem a wojskiem. Przerażony tymi wydarzeniami król abdykował i opuścił kraj. Władzę przejął Rząd Tymczasowy, który **25 lutego** ogłosił **II Republikę** i przeprowadził reformy:

- wprowadzono powszechne prawo wyborcze dla mężczyzn,
- ustanowiono wolność zgromadzeń,
- zniesiono cenzurę,
- zorganizowano **warsztaty narodowe** finansowane z budżetu państwa – ich celem było przeciwdziałanie bezrobociu.

W kwietniu 1848 r. odbyły się wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego, w którym większość zdobyli republikanie, reprezentujący głównie interesy burżuazji. Doszło wówczas do gwałtownych antyrządowych wystąpień robotników, którzy oczekiwali dalszych reform. Ponadto w **czerwcu 1848 r.** władze zlikwidowały warsztaty narodowe, co doprowadziło do wybuchu **powstania robotniczego**. Po kilku dniach zostało ono krwawo stłumione przez siły rządowe.

W listopadzie 1848 r. Zgromadzenie Konstytucyjne uchwaliło nową konstytucję. Na jej podstawie najważniejszymi organami władzy we Francji były instytucje wyłaniane w wyborach powszechnych: jednoizbowy parlament i prezydent. W grudniu 1848 r. prezydentem republiki został wybrany bratanek Napoleona I – Ludwik Napoleon Bonaparte. Po kilku latach polityk ten przeprowadził zamach stanu i przejął rządy we Francji. W 1852 r. ogłosił się cesarzem **Napoleonem III**.

REWOLUCJA WIEDEŃSKA

Rewolucyjne wydarzenia we Francji odbiły się szerokim echem w całej Europie. W **marcu 1848 r.** Wiosna Ludów rozszerzyła się także na Austrię. Demonstranci zażądali od cesarza Ferdynanda I Habsburga reform i ustąpienia ze stanowiska kanclerza znienawidzonego konserwatysty Klemensa Metternicha (więcej o nim w biogramie na s. 293). W wyniku nacisku społeczeństwa:

- Metternich został zmuszony do rezygnacji z urzędu,
- utworzono gwardię obywatelską,
- w kwietniu Ferdynand I ogłosił konstytucję, w której zagwarantowano wolność prasy i zgromadzeń oraz trójpodział władzy.

Cesarz nie wyraził zgody na wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego dla mężczyzn. Jednak w sierpniu **zniesiono poddaństwo chłopów** i ich uwłaszczono – uchwałę przyjął parlament, wybrany na podstawie nowej konstytucji. W październiku 1848 r. ponowne wystąpienia społeczne w Wiedniu zakończyły się klęską demonstrantów, tym razem skutecznie rozproszonych przez wojsko cesarskie. W grudniu 1848 r. Ferdynand I abdykował, a na tronie cesarskim zasiadł jego bratanek **Franciszek Józef I**, który dążył do przywrócenia rządów absolutnych.

Powstanie czerwcowe w Paryżu zakończyło się klęską robotników, którzy kilka miesięcy wcześniej obalili rządy Ludwika Filipa. Mimo poświęcenia zdesperowanych przedstawicieli najuboższych warstw Paryża władzę ostatecznie przejęła burżuazja.

- *obraz, Francja, XIX w.*

Rewolucja w Wiedniu przyniosła mieszkańcom imperium Habsburgów uwolnienie od rządów konserwatywnego kanclerza Metternicha. Pod koniec rewolucji obroną miasta dowodził polski generał Józef Bem.

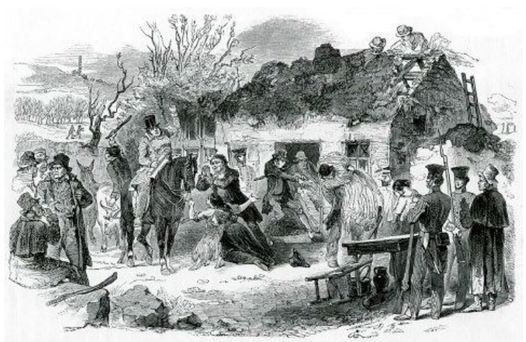
- *obraz, Austria, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Wielki głód w Irlandii

Klęska głodu w Irlandii w drugiej połowie lat 40. XIX w. miała dramatyczny przebieg. Jej przyczyną była zaraza, która zniszczyła większość upraw ziemniaków na wyspie. Rząd brytyjski nie tylko nie udzielił wówczas pomocy Irlandii, ale bezwzględnie egzekwował zobowiązania podatkowe i pozwalał na wywóz zboża z kraju. Wskutek tych wydarzeń zmarło 1,5 mln Irlandczyków, a blisko milion z nich był zmuszony emigrować z ojczyzny.

? Odszukaj informację, dokąd wyemigrowali Irlandczycy w latach 40. XIX w.

Wypędzanie irlandzkich chłopów z zadłużonego gospodarstwa było następstwem zarazy ziemniaczanej i polityki brytyjskiego rządu. Doszło wówczas do pogłębienia nędzy i śmierci głodowej wielu Irlandczyków.

- *rycina, Wielka Brytania, ok. 1850 r.*

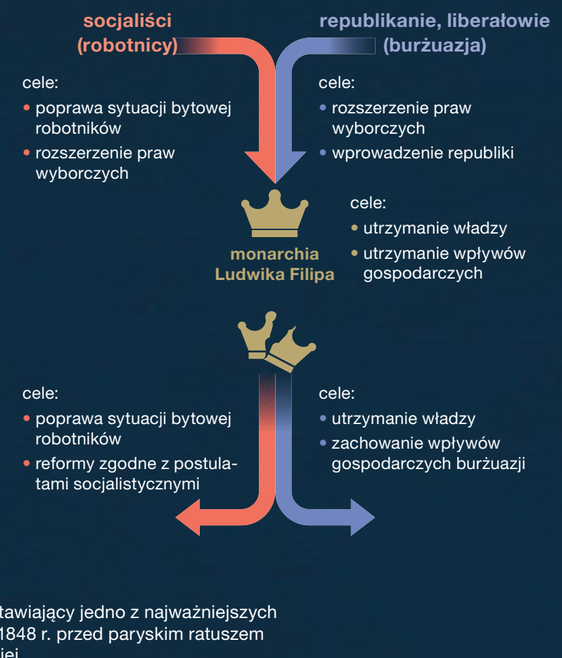
WIOSNA LUDÓW

Gwałtowne wystąpienia, do których doszło w krajach europejskich w 1848 r., doprowadziły do reform społecznych w wielu z nich. Z kolei próby wybicia się na niepodległość narodów pozbawionych państw nie powiodły się, podobnie jak dążenia do zjednoczenia Włoch i Niemiec.

Konflikt społeczny we Francji

Luty 1848 r.
obalenie monarchii

We Francji przeciwko skorumpowanym rządom Ludwika Filipa początkowo wspólnie wystąpiły burżuazja i najbiedniejsze warstwy społeczne.

Czerwiec 1848 r.
Podziały wśród zwycięzców

Po obaleniu monarchii okazało się, że cele dotychczasowych sojuszników są sprzeczne. Wkrótce doszło do konfrontacji pomiędzy rządem, reprezentującym interesy burżuazji, a robotnikami.

W obronie trójkolorowej flagi to obraz przedstawiający jedno z najważniejszych wydarzeń paryskiej Wiosny Ludów – 25 lutego 1848 r. przed paryskim ratuszem proklamowano powstanie II Republiki Francuskiej.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

1 **Czerwona flaga** przyniesiona przez radykalnych działaczy lewicowych została odrzucona jako nowy symbol państwa francuskiego. Stała się jednak flagą światowego ruchu robotniczego.

2 **Alphonse de Lamartine** [czyt.: al**fons** de lamar**tin**], przywódca republikanów, przed paryskim ratuszem zadecydował o dalszych losach barw narodowych Francji. Wydarzenie to stało się symbolicznym świadectwem rozłamu pomiędzy liberałami a socjalistami.

3 **Trójkolorowa flaga Republiki Francuskiej** z czasów Wielkiej Rewolucji Francuskiej pozostaje symbolem narodowym Francji do dziś.

Konflikty społeczne w Europie

Rewolucje społeczne

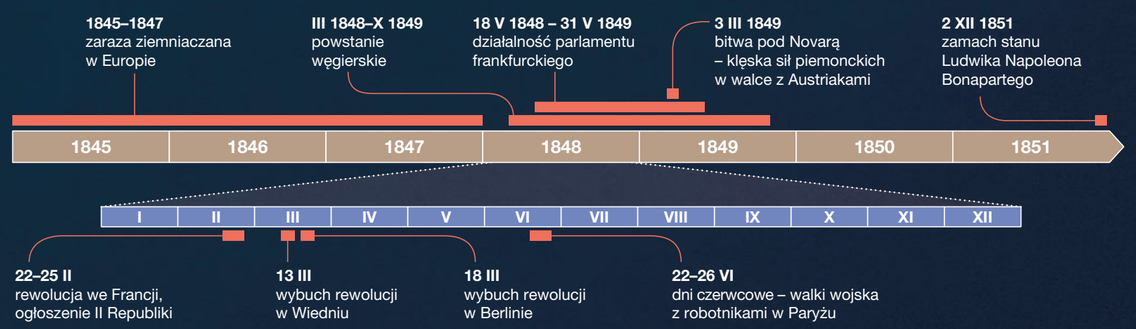
Rewolucyjne wystąpienia miały przynieść demokratyczne zmiany i poprawę warunków życia najuboższych warstw społeczeństwa.

Ruchy zjednoczeniowe

W 1848 r. walki o zjednoczenie toczyły się we Włoszech i w Niemczech. We Włoszech oprócz oddolnych ruchów powstańczych do walk o zjednoczenie Italii włączyło się jedno z najsilniejszych państw włoskich – Królestwo Sardynii. W Niemczech powstańcy walczący o zjednoczenie bezskutecznie próbowali uzyskać wsparcie władcy Prus, czyli najpotężniejszego państwa niemieckiego.

Powstania narodowe

W Europie Środkowej i Wschodniej wystąpienia miały charakter narodowowyzwoleńczy. Największe powstania wybuchły w wieloetnicznym Cesarstwie Austriackim, gdzie Węgrzy i Polacy podjęli walkę o niepodległość. Nieoczekiwanymi sprzymierzeńcami rządzących Austrią Habsburgów okazali się Chorwaci, którzy nie chcieli znaleźć się w zależności od Węgrów. W tym czasie ujawniły się także pierwsze oznaki rodzącej się odrębnej świadomości narodowej Słowaków i Ukraińców (Rusinów).

POWSTANIE WĘGIERSKIE

Rewolucja marcowa w Wiedniu dała sygnał do wystąpień ludności w wielonarodowej monarchii habsburskiej. **Rozszerzenia praw politycznych** domagały się liczne narody zamieszkujące to państwo, m.in. Polacy, Czesi, Chorwaci i Węgrzy. Zrealizowanie postulatów wszystkich narodów było jednak niemożliwe, bo często pozostawały ze sobą w sprzeczności. W marcu 1848 r. parlament węgierski uchwalił konstytucję, którą następnie podpisał cesarz Austrii i król Węgier Ferdynand I. Wkrótce tego samego zażądali od władcy Chorwaci, których ziemie były włączone do Królestwa Węgierskiego. Cesarz udzielił wsparcia Chorwatom, co Węgrzy uznali za wrogie im działanie i postanowili rozpocząć walkę o niepodległość. We wrześniu utworzyli Komitet Obrony Narodowej z **Lajosem Kossuthem** [czyt.: lajoszem koszutem] na czele. Przez rok węgierskie wojsko, wspierane przez ochotników z całej Europy, toczyło zacięte walki z armią cesarską. Wśród powstańczych dowódców byli polscy generałowie (więcej o nich w ramce na s. 321). **Józef Bem** dowodził węgierskim wojskiem w Siedmiogrodzie, a pod koniec powstania objął naczelne dowództwo. Wiosną 1849 r., po zdobyciu Budy (stolicy Węgier), cesarz zlikwidował odrębność Węgier. W odpowiedzi Węgrzy ogłosili detronizację Habsburgów i proklamowali niepodległość. Sytuacja powstańców uległa pogorszeniu, gdy rząd w Wiedniu poprosił o pomoc cara Rosji Mikołaja I. Armia rosyjska pod dowództwem feldmarszałka Iwana Paskiewicza wkroczyła w maju na Węgry, a w październiku 1849 r. upadły tam ostatnie punkty oporu. Ocalałych węgierskich powstańców spotkały represje.

Węgierska demonstracja patriotyczna, która odbyła się 15 marca 1848 r. w Peszcie, dała początek powstaniu narodowemu. W jej trakcie na stopniach Muzeum Narodowego 1 węgierski poeta Sándor Petőfi [czyt.: szandor petofi] po raz pierwszy odczytał publicznie słowa przyszłego węgierskiego hymnu narodowego.

▪ *obraz, Węgry, XIX w.*

WIOSNA LUDÓW W PRUSACH I KRAJACH NIEMIECKICH

W Prusach w marcu 1848 r. doszło do **wybuchu buntu w Berlinie**, wskutek którego król Fryderyk Wilhelm IV zmuszony był obiecać swoim poddanym:

- zwołanie parlamentu,
- zniesienie cenzury,
- uchwalenie konstytucji,
- uwolnienie więźniów politycznych – skorzystali na tym m.in. polscy działacze niepodległościowi, w tym Ludwik Mierosławski (więcej o nim na s. 358), którzy od 1846 r. byli więzieni w pruskich więzieniach.

W maju w Berlinie zebrało się pruskie Zgromadzenie Narodowe, w którym po raz pierwszy zasiedli również posłowie chłopscy. Jesienią 1848 r., gdy aktywność rewolucjonistów osłabła, król zaczął wycofywać się z dotychczasowych ustępstw. Otoczył też Berlin oddziałami wojska i zdławił opór buntowników. Parlament został rozwiązany, ale władca dotrzymał obietnicy i nadał Prusom konstytucję, która:

- wprowadzała podstawowe prawa i wolności obywatelskie (równość wobec prawa, wolność religijną oraz słowa i stowarzyszeń);
- zachowała silną pozycję króla i niezależność od decyzji dwuizbowego parlamentu.

W 1848 i 1849 r. doszło również do walk w Saksonii, Bawarii i Badenii. Władcy tych państw zwrócili się o pomoc do króla pruskiego, którego armia stłumiła ogniska rewolucji.

W okresie Wiosny Ludów podjęto nieudaną próbę zjednoczenia Niemiec. Zebrane we Frankfurcie ogólnoniemieckie Zgromadzenie Narodowe, zwane

Trójkolorowa flaga niemiecka w czasie Wiosny Ludów stała się symbolem walki o zjednoczone Niemcy. W Berlinie pojawiała się w dwóch wariantach. Wersja z poziomymi pasami 1 była używana przez zwolenników monarchii, a druga, z pasami pionowymi 2, których układ przypominał flagę Francji – przez republikanów.

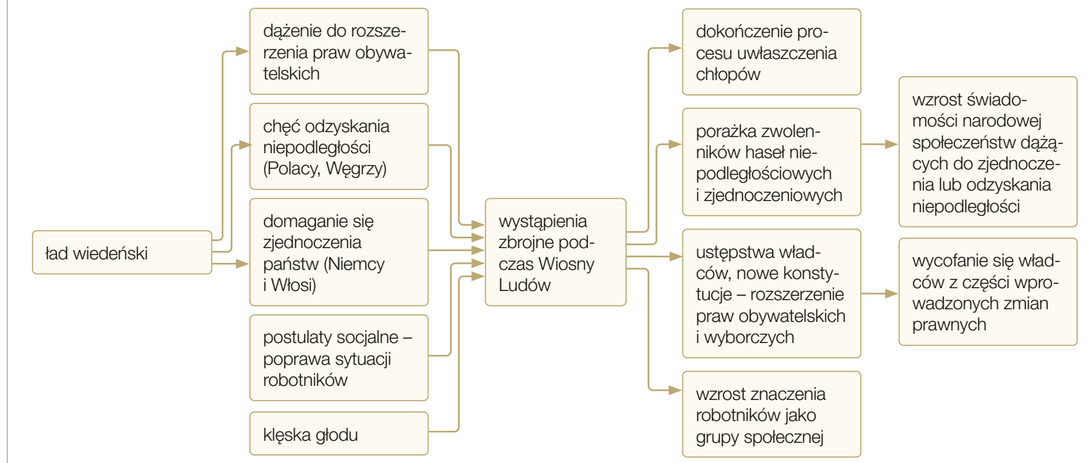
▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jaki przebieg miała Wiosna Ludów?

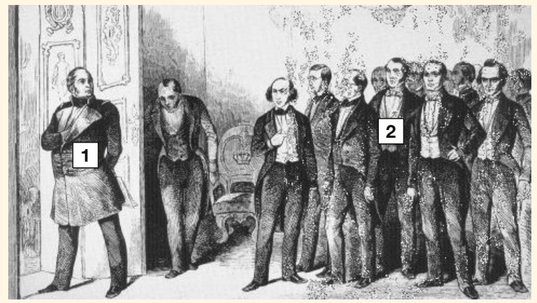

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODEZWA FRYDERYKA WILHELMA IV DO BERLIŃCZYKÓW

W marcu 1848 r. król pruski Fryderyk Wilhelm IV poszukiwał porozumienia z powstańcami i wydał odezwę do swoich poddanych.

Do moich drogich berlińczyków.
W moim patencie z dnia dzisiejszego o powołaniu Sejmu połączonego otrzymaliście rękojmię wiernego usposobienia Waszego króla do Was i do całej ojczyzny niemieckiej. [...] *Rozgorączkowane umysły wielu spośród moich wiernych i drogich berlińczyków myślą o zemście za rzekomo przelaną krew! I w ten sposób stali się potwornymi sprawcami przelewu krwi. Moje wojska, a Wasi bracia i rodacy, uczyniły dopiero wówczas użytek z broni, gdy zostały do tego zmuszone licznymi strzałami* [...].
Do Was, mieszkańcy mojego ukochanego miasta ojcowskiego, należy teraz zapobieżenie większym nieszczęściom. Dowiedzcie się, że Wasz król i Najwierniejszy Przyjaciel błaga Was o to na wszystko, co jest dla Was święte, [porzućcie] *nieszczęsne błędy! Przywróćcie spokój, uprzątnijcie barykady, które jeszcze stoją, i wyślijcie do mnie mężów pełnych prawdziwego berlińskiego ducha ze słowami, jakie przystoją wobec Waszego króla, a ja daję Wam moje królewskie słowo, że wszystkie ulice i place zostaną zaraz opróżnione z wojsk* [...].
Wysłuchajcie ojcowskiego głosu Waszego Króla [...] *i zapomnijcie o tym, co się stało, tak jak ja chcę zapomnieć i zapomnę w moim sercu ze względu na wielką przyszłość, jaka rozpocznie się pod pokojowym błogosławieństwem Bożym dla Prus, a poprzez Prusy dla Niemiec.* [...]
Napisano w nocy z dnia 18 na 19 marca 1848 r.
Fryderyk Wilhelm

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, red. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 114.

Spotkanie króla Prus 1 z delegacją niemieckich demokratów 2, chcących zjednać go dla idei zjednoczonych Niemiec. Władca nie planował układać się z poddanymi i odrzucił zaoferowaną mu wówczas koronę cesarską, odpowiadając arogancko: *Nie będę podnosił korony z błota.*

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

? 1. Oceń, jakie cele chciał osiągnąć król Prus poprzez wydanie tej odezwy.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób władca tłumaczył okoliczności oddania strzałów do berlińskich demonstrantów.

parlamentem frankfurckim, w marcu 1849 r. ogłosiło konstytucję. Zgodnie z nią Niemcy miały być **państwem federacyjnym** z dwuizbowym parlamentem i cesarzem jako głową państwa. Tron cesarski planowano przekazać królowi pruskiemu, ale ten odmówił jego przyjęcia.

WIOSNA LUDÓW W KRAJACH WŁOSKICH

Główne hasła podczas Wiosny Ludów na ziemiach włoskich to:

- wyzwolenie północnych Włoch spod austriackiego panowania,
- utworzenie zjednoczonego państwa włoskiego.

W marcu 1848 r. w Mediolanie i Wenecji wybuchło **antyaustriackie powstanie**, które uzyskało militarną pomoc ze strony króla Sardynii Karola Alberta i innych władców państw włoskich. Jednak w starciu z Austriakami siły włoskie ponosiły klęski. Przekreśliło to szansę na szybkie zjednoczenie Włoch i przywróciło austriackie rządy w północnej części kraju.

W 1849 r. rewolucja ogarnęła również Państwo Kościelne. Po wygnaniu papieża Piusa IX powstańcy ustanowili tam Republikę Rzymską. Na czele jej rządu stanął Giuseppe Mazzini. Papież uzyskał jednak pomoc zbrojną Francji i po kilku miesiącach powrócił do władzy. W krótkim czasie po tym wydarzeniu kolejno upadały rewolucje w różnych regionach Włoch.

Państwo federacyjne – państwo, w skład którego wchodzą mniejsze jednostki obdarzone znaczną autonomią.

SKUTKI WIOSNY LUDÓW

Podczas Wiosny Ludów w latach 1848–1849 doszło do burzliwych wydarzeń w wielu państwach Europy, a ich skutki to:

- **nieudane procesy zjednoczeniowe** podjęte przez Niemców i Włochów, które jednak wzmocniły poczucie wspólnoty narodowej,
- **klęska walk o niepodległość** narodów nieposiadających własnej państwowości (np. Polaków, Węgrów),
- **demokratyzacja życia** w państwach, w których nadane konstytucje obowiązywały po zakończeniu rewolucji (nawet jeśli część ich zapisów uległa zmianie),
- **uwłaszczenie chłopów**,
- **rosnąca siła polityczna robotników** pracujących w przemyśle,
- skuteczne **zachwianie ładem wiedeńskim i jego zasadami**.

Ustępstwa, do których zmuszono władców wobec poddanych, nie zawsze były trwałe. Często, gdy opadła najsilniejsza fala wystąpień, rządzący, korzystając z okazji, odwoływali wymuszone decyzje i starali się przywrócić przynajmniej w części swoje dotychczasowe uprawnienia.

Wydarzenia rewolucyjne w 1848 r. ominęły Wielką Brytanię, gdzie dzięki dotychczasowej demokratyzacji spory polityczne rozwiązywano już w parlamencie. Także w Rosji nie doszło do wystąpień w okresie Wiosny Ludów, jednak z przeciwnych powodów. Rosyjskie instytucje państwowe służyły umacnianiu despotycznej władzy cara, a tajna policja przeciwdziałała wszelkim próbom spiskowania.

Walki w Mestre pod Wenecją pomiędzy wojskami austriackimi 1 a włoskimi powstańcami 2 wybuchły w marcu 1848 r. i zakończyły się zwycięstwem Włochów. Przeciwko austriackiej armii walczyli nie tylko wenecjanie, lecz także liczni ochotnicy z innych regionów Włoch (m.in. z Bolonii).

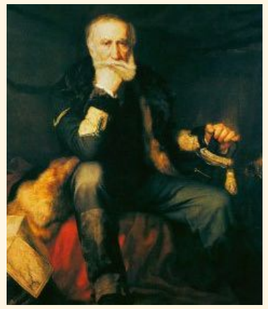
▪ *obraz, Włochy, XIX w.*

UDZIAŁ POLAKÓW W WIOŚNIE LUDÓW

Polacy odegrali znaczącą rolę w wystąpieniach Wiosny Ludów w wielu regionach Europy. Walczyli o niepodległość narodów, podobnie jak oni pozbawionych własnych państw, i wspierali niższe warstwy społeczne w walce o ich prawa. Wśród ówczesnych rewolucjonistów byli polscy oficerowie, którzy po upadku powstania listopadowego udali się na emigrację. Pełnili oni funkcje dowódcze w armiach rewolucyjnych i narodowych.

Gen. Henryk Dembiński

Gen. Wojciech Chrzanowski

Gen. Józef Bem

Imię i nazwisko	Działalność podczas Wiosny Ludów
gen. Henryk Dembiński	• uczestnik rewolucji węgierskiej, • w 1849 r. przez kilka tygodni naczelny wódz węgierskich oddziałów powstańczych
gen. Wojciech Chrzanowski	• dowódca wojsk piemonckich w wojnie przeciwko Austrii
gen. Józef Bem	• zastępca dowódcy obrony Wiednia podczas walk w 1848 r., • od jesieni 1848 r. dowódca wojska węgierskiego w Siedmiogrodzie, które odniosło sukcesy militarne, • głównodowodzący armii węgierskiej po wkroczeniu na Węgry armii rosyjskiej
gen. Ludwik Mierosławski	• uczestnik walk na Sycylii i dowódca tamtejszych oddziałów, które jednak uległy wojskom Habsburgów, • wiosną 1849 r. wódz naczelny armii badeńskiej w Niemczech, po której klęsce złożył dowództwo
gen. Franciszek Sznajde	• głównodowodzący armią rewolucyjną w niemieckim Palatynacie
gen. Józef Wysocki	• organizator oddziałów złożonych z polskich ochotników walczących po stronie Węgrów
Adam Mickiewicz	• organizator polskiego legionu, którego żołnierze uczestniczyli w wydarzeniach na Półwyspie Apenińskim – walczyli z Austriakami w Genui, bronili Rzymu przed interwencją francuską

? Jakie znaczenie w 1848 r. miało hasło powstańców listopadowych *W imię Boga za wolność waszą i naszą*?

ĆWICZENIA

1. Oceń, które z przyczyn wybuchu Wiosny Ludów były wynikiem działań ówczesnych władców europejskich, a na które nie mieli oni żadnego wpływu.
2. Przedstaw, jak zmieniała się sytuacja polityczna we Francji podczas Wiosny Ludów.
3. Wymień zmiany, jakie przyniosła Wiosna Ludów w europejskich państwach.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Kalembka, *Wiosna Ludów w Europie*, Warszawa 1991.
M. Klimecki, *Krym 1854–1855*, Warszawa 2006.
I. Kovács, *Polacy w węgierskiej Wiośnie Ludów 1848–1849. Byliśmy z Wami do końca*, Warszawa 1999.

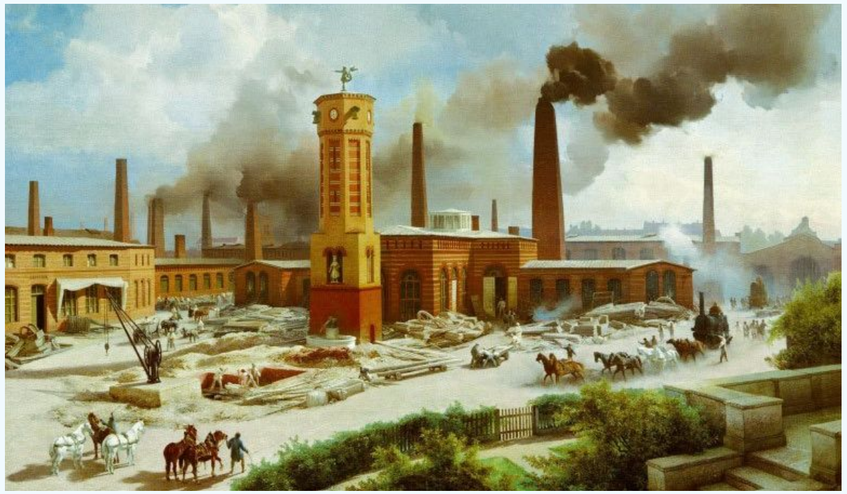
Podsumowanie rozdziału VII
Powrót starego ładu

1 Kongres wiedeński i jego następstwa

1. Po pokonaniu Napoleona odbył się kongres w Wiedniu (IX 1814–VI 1815 r.). Jego celem było ustanowienie ładu w Europie. Decyzje podejmowano na podstawie trzech zasad: restauracji, legitymizmu i równowagi europejskiej.
2. Na kongresie ustalono zmiany terytorialne, które wzmocniły państwa zwycięskie i ukarały sojuszników Napoleona. Utrwalono rozbicie Włoch i Niemiec oraz podział ziem polskich pomiędzy zaborców.
3. Po zakończeniu kongresu władcy Rosji, Prus i Austrii zawiązali Święte Przymierze. Jego zadaniem była obrona wiedeńskiego ładu, przeciwdziałanie powstaniom i rewolucjom oraz utrzymanie władzy monarchów.
4. Kilka lat po kongresie wiedeńskim we Włoszech i w Niemczech pojawiły się ruchy dążące do zjednoczenia. Bezskutecznie próbowano obalać rządy absolutne (np. w 1825 r. dekabryści w Rosji). Niepodległość wywalczyli zaś Grecy i Belgowie. Idee wolnościowe odniosły sukces we Francji, gdzie wskutek rewolucji lipcowej (27–29 lipca 1830 r.) społeczeństwo odsunęło od władzy Karola X.

2 Rewolucja przemysłowa

1. Rewolucja agrarna, która ogarnęła Wielką Brytanię, a w XIX w. pozostałą część Europy, miała decydujący wpływ na coraz szybszą industrializację, czyli uprzemysłowienie.
2. Gwałtowny wzrost liczby ludności spowodował zwiększone zapotrzebowanie na produkty przemysłowe. W rezultacie w Europie Zachodniej zaczęto odchodzić od produkcji manufakturowej i rzemieślniczej na rzecz masowej wytwórczości w fabrykach.
3. W pierwszej połowie XIX w. nastąpił też znaczący rozwój transportu. Zaczęto wykorzystywać maszynę parową w transporcie kolejowym oraz wodnym.
4. Ważnym ośrodkiem rewolucji przemysłowej były Stany Zjednoczone. Sprzyjało temu powiększanie terytorium państwa, ogromne zasoby surowców naturalnych i wzrastająca liczba ludności.
5. Gwałtowny rozwój przemysłu przyczynił się do przekształcenia tradycyjnego społeczeństwa stanowego w społeczeństwo industrialne, oparte na zasadach kapitalizmu.

Zakład produkcji maszyn Bosiga [czyt.: boziga] **w Berlinie** był jednym z głównych ośrodków produkcji lokomotyw w XIX-wiecznej Europie. Nad fabryką wznosiły się kominy, przez które wydobywał się czarny dym z pozbawionych w tamtym czasie jakichkolwiek filtrów maszyn parowych i pieców. Okolice zakładów przemysłowych były w XIX w. bardzo silnie skażone.

▪ *obraz, Niemcy, ok. 1850 r.*

3 Nowe idee polityczne

1. Zmiany społeczne, które nastąpiły na przełomie XVIII i XIX w., zachwiały starym porządkiem i zainicjowały powstanie nowych ideologii.
2. Zwolennicy dawnego systemu, próbujący utrzymać dotychczasową hierarchię i porządek społeczny, zostali określeni mianem konserwatystów, a ich przeciwnicy, głoszący hasła wolności i równości – liberałów.
3. Wraz z industrializacją zaczęły powstawać pierwsze ruchy robotnicze, dążące do polepszenia warunków zatrudnienia oraz podniesienia płac. Myśliciele planujących reformy społeczne, które miały poprawić trudną sytuację robotników, nazywano socjalistami. Część z nich nazwano socjalistami utopijnymi, ponieważ proponowali nierealne projekty organizacji społeczeństwa, oparte na równości, sprawiedliwości i braterstwie.
4. Następcy socjalistów utopijnych poszli w innym kierunku, głosząc idee nieustannej walki robotników z kapitalistami i zapowiadając wybuch światowej rewolucji. Głównymi głosicielami tej teorii, nazwanej później marksizmem, byli Karol Marks i Fryderyk Engels.

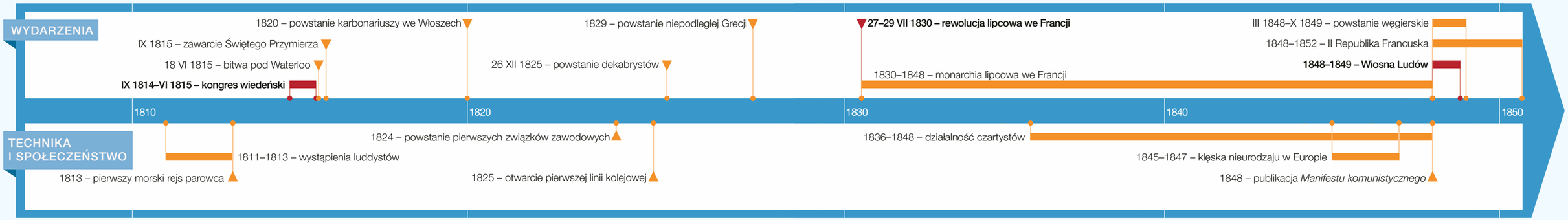
4 Wiosna Ludów

1. W 1848 r. doszło do wystąpień społecznych na masową skalę, nazwanych później Wiosną Ludów. Rewolucja powszechna objęła większą część kontynentu i była spowodowana rosnącym niezadowoleniem poszczególnych grup społecznych oraz narodowych.
2. W wyniku rewolucji lutowej we Francji obalono króla i wprowadzono republikę, której władze przeprowadziły szereg reform politycznych. Zmiany okazały się jednak nietrwałe – rządy w państwie wkrótce przejął Ludwik Napoleon Bonaparte, który na nowo ograniczył prawa obywateli.
3. Podobny los spotkał rewolucje w Austrii, we Włoszech oraz na Węgrzech. Choć naciski społeczeństwa wymusiły na władcach spełnienie niektórych postulatów, po opadnięciu fali protestów rządzący starali się przywrócić stary porządek i odzyskać dawne uprawnienia.
4. W wyniku rewolucji w Prusach król Fryderyk Wilhelm IV wprowadził podstawowe prawa obywatelskie. Podjęto również próbę zjednoczenia Niemiec, która – choć zakończyła się niepowodzeniem – stanowiła ważny etap w kształtowaniu świadomości narodowej Niemców.

Oblężenie i zdobycie zamku w Budzie przez węgierskie siły powstańcze były jednym z ich ważniejszych zwycięstw. Po pozbyciu się załogi austriackiej zajmującej twierdzę w stolicy Węgier parlament, który składał się z powstańców, mógł powrócić do Pesztu. Ponadto mieszkańcy miasta nie byli już narażeni na ostrzał artyleryjski prowadzony przez Austriaków.

▪ *obraz, Węgry, XIX w.*

To budzi kontrowersje

Co było przyczyną epidemii cholery w XIX w.?

Na początku XIX w. w Indiach rozwinęła się epidemia zakaźnej choroby przewodu pokarmowego – cholery, która szybko zawędrowała na kontynent europejski. Błyskawiczne rozprzestrzenianie się pandemii oraz wynikająca z niej wysoka śmiertelność powodowały rosnącą panikę. Doprowadziło to do powstania wielu teorii próbujących tłumaczyć źródło tej plagi. Jaka była prawdziwa przyczyna epidemii?

Rozmaite występujące masowo choroby zakaźne dotykały społeczeństwa europejskie już od czasów starożytnych. Jedną z największych epidemii w dziejach ludzkości była epidemia dżumy, określana również mianem czarnej śmierci, która rozniosła się w połowie XIV w. Zaraza nawiedziła wszystkie państwa europejskie i przyniosła zagładę ok. 25 mln ludzi. Choć w następnych stuleciach zaczęto stosować nowe metody walki z tym zagrożeniem, to przez lata pojawiały się kolejne fale chorób zakaźnych.

W pierwszej połowie XIX w. świat zaatakowała cholera, kojarzona dotąd wyłącznie z obszarem tropikalnym. Szybko okazało się, że choroba, która początkowo dotknęła toczące wojnę Persję i Rosję, w latach 30. przywędrowała również do Europy, gdzie szerzyła się przede wszystkim w wielkich miastach.

Na kontynencie rozpętała się dyskusja dotycząca możliwych przyczyn epidemii. Społeczeństwo nie chciało uwierzyć, że choroba tropikalna opanowała również europejskie metropolie. Arystokracja nie mogła pogodzić się z faktem, że została zaatakowana w takim samym stopniu, co prosty lud. Śmierć w wyniku cholery spotkała bowiem wiele wpływowych i zamożnych postaci, m.in. rosyjskiego marszałka Iwana Dybicza. Strach powodował nieracjonalne zachowania u ludzi, którzy próbowali w prosty sposób wyjaśnić przyczyny epidemii. Doskonałym przykładem tego zjawiska były powstałe w okresie epidemii teorie spiskowe. Jedni głosili, iż zaraza jest karą za grzechy, inni z kolei, że została spowodowana przez zakonników. Regularnie obwiniano też lekarzy. Jedną z najpopularniejszych teorii, potęgowanych przez panikę, było przypisywanie winy obcym – imigrantom, którzy w poszukiwaniu pracy wędrowali po Europie i wyruszali za ocean. Podobny mechanizm występował również w Ameryce, gdzie zarzuty kierowano pod adresem Szkotów i Irlandczyków.

W XIX w. z powodu cholery zmarło prawie 40 mln ludzi. Prawda o przyczynach krwawego żniwa choroby znacznie różniła się od popularnych teorii spiskowych. Historycy zgodnie podkreślają, że powodem wysokiej umieralności był przede wszystkim niski poziom higieny. Cholera przenosiła się głównie przez skażoną ludzkimi odchodami wodę. Nowoczesne sieci wodno-kanalizacyjne, których zastosowanie mogłoby zahamować rozprzestrzenianie się zarazy, zaczęto kłaść dopiero w drugiej połowie XIX w. Gwałtownemu wzrostowi zachorowań sprzyjały również zła dieta oraz lekceważenie zaleceń medycznych i rządowych. Sprzeciw wywoływały działania władz mające na celu ograniczenie przemieszczania się ludzi, zamykanie granic i tworzenie kordonów sanitarnych. Na Węgrzech wybuchło powstanie przeciwko takim zarządzeniom. Podróżowanie między miastami błyskawicznie zwiększyło skalę problemu.

PODYSKUTUJMY

1. Jakie były – Twoim zdaniem – powody, dla których społeczeństwo ogarnięte epidemią cholery wierzyło w teorie spiskowe tłumaczące przyczyny choroby?
2. Oceń, czy przemiany cywilizacyjne zachodzące w pierwszej połowie XIX w. sprzyjały rozprzestrzenianiu się epidemii, czy jej powstrzymywaniu. Uzasadnij swoje zdanie.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Wymień państwa, których przedstawiciele odegrali najważniejszą rolę podczas kongresu wiedeńskiego.
2. Wyjaśnij, które warstwy społeczne zyskały, a które straciły w wyniku rewolucji przemysłowej.
3. Przedstaw, w jaki sposób rewolucja przemysłowa wpłynęła na powstanie nowych ideologii politycznych.
4. Wymień przyczyny wybuchu Wiosny Ludów i scharakteryzuj jej konsekwencje.
5. Przedstaw zmiany ustrojowe, które nastąpiły we Francji od 1815 do 1852 r.

▪ *Przegląd polskich wojsk podczas powstania listopadowego*, obraz, Polska, XIX w.

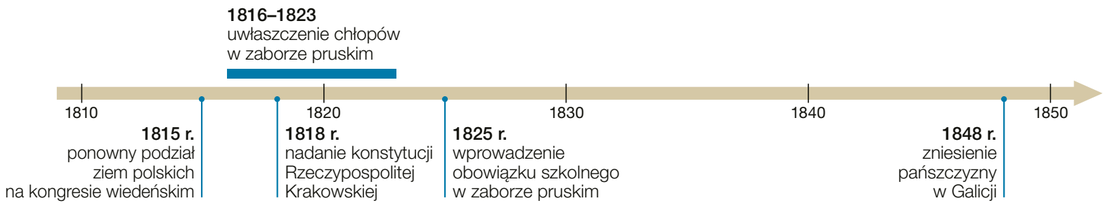
VIII
POLACY PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM

1 Ład wiedeński na ziemiach polskich
2 Królestwo Polskie
3 Powstanie listopadowe
4 Wielka Emigracja i konspiracja w kraju
5 Wiosna Ludów na ziemiach polskich

1 ŁAD WIEDEŃSKI NA ZIEMIACH POLSKICH

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- podział polskich ziem na kongresie wiedeńskim,
- zmiana położenia Polaków w poszczególnych zaborach po 1815 r.,
- rozwój gospodarczy ziem polskich pod zaborami,
- wolności, jakie przysługiwały mieszkańcom Rzeczypospolitej Krakowskiej.

NOWY PODZIAŁ ZIEM POLSKICH

Na kongresie wiedeńskim w 1815 r. na nowo podzielono ziemie polskie:

- **Królestwo Polskie**, zwane potocznie Królestwem Kongresowym (lub Kongresówką), powstało w unii personalnej z Rosją z większości terytorium zlikwidowanego Księstwa Warszawskiego;
- **Wielkie Księstwo Poznańskie**, obejmujące Wielkopolskę i Kujawy, ustanowiono jako autonomiczne terytorium w granicach państwa pruskiego;
- Gdańsk, Toruń oraz ziemia chełmińska i michałowska zostały włączone bezpośrednio do Prus;
- Wieliczka wraz ze złożami soli została przejęta przez Austrię;
- Kraków z przyległościami otrzymał status wolnego miasta, zwanego **Rzecząpospolitą Krakowską** (więcej zob. na s. 328–329);
- okręg białostocki pozostał przy Rosji;
- okręg tarnopolski wrócił do Austrii (w latach 1809–1815 należał do Rosji).

Decyzje w sprawie ziem polskich uzyskały akceptację zarówno państw zaborczych, jak i innych uczestników kongresu. Polacy znaleźli się pod władzą trzech różnych władców. Zaborcy zobowiązali się, że zapewnią funkcjonowanie polskich przedstawicielstw i odrębnych organizacji samorządowych. Ustalenia te dotyczyły również mieszkańców **ziem zabranych**, czyli terenów Rzeczypospolitej na wschód od Królestwa Polskiego, zajętych przez Rosję w XVIII w. w wyniku rozbiorów.

ZABÓR PRUSKI

Ziemie dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, które znalazły się pod panowaniem pruskim, składały się z trzech części:

- Wielkiego Księstwa Poznańskiego,
- Prus Zachodnich (dawne Prusy Królewskie),
- Warmii.

Wielkie Księstwo Poznańskie było odrębną prowincją państwa pruskiego o ograniczonej niezależności. Autonomia dotyczyła m.in. możliwości używania języka polskiego w administracji, sądownictwie

Car Rosji Aleksander I 1, **cesarz Austrii Franciszek I** 2 i **król Prus Wilhelm III** 3 byli założycielami i gwarantami Świętego Przymierza. Miało ono za zadanie m.in. zdławienie polskiego ruchu niepodległościowego. W XIX w. powszechnie uważano, że tak długo, jak Rosja, Austria i Prusy pozostają w pokojowych relacjach, Polacy nie mają szansy na odzyskanie niepodległości.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

ZIEMIE POLSKIE PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM

? 1. Podaj, w których zaborach znajdowały się szkoły wyższe.
2. Wymień najważniejsze zagłębia przemysłowe na ziemiach polskich.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POSTANOWIENIA KONGRESU DOTYCZĄCE ZIEM POLSKICH

W akcie końcowym kongresu wiedeńskiego znalazły się decyzje dotyczące ziem polskich.

Art. I
Księstwo Warszawskie, z wyjątkiem prowincji i okręgów, z którymi w następnych artykułach inaczej rozporządzono, połączone zostaje z Cesarstwem Rosyjskim. Związane z nim będzie nieodwołalnie przez swoją konstytucję, aby było posiadane przez Najj. Cesarza Wszechrosji, jego dziedziców i następców, na wieczne czasy. J. C. [Jego Cesarska] *Mość zastrzega sobie nadać temu krajowi, używającemu administracji oddzielnej, rozciągłość* [tu: swobodę] *wewnętrzną, jaką uzna za stosowną. Przybierze z innymi tytułami tytuł Cara, Króla Polskiego, zgodnie z formularzem* [brzmieniem] *używanym i przyjętym co do tytułów przywiązanych do innych jego posiadłości. Polacy, poddani państw Rosji, Austrii i Prus, otrzymają reprezentację i instytucje narodowe urządzone wedle mody* [sposobu] *bytu politycznego, jakie każdy z Rządów, do których przynależą, osądzą za pożyteczne i stosowne im udzielić.*
Art. II
Część Księstwa Warszawskiego, którą Najj. Król Pruski posiadać będzie w zupełnym wszechwładztwie i własności dla siebie i swoich następców pod nazwą W. Księstwa Poznańskiego. [...]
Art. VI
Miasto Kraków ze swoim okręgiem ogłoszone będzie na wieczne czasy miastem wolnym, niepodległym i ściśle neutralnym pod opieką Rosji, Prus i Austrii.

Źródło: J. Rusinowa, T. Wituch, *Teksty źródłowe do dziejów powszechnych XIX wieku*, Warszawa 1981, s. 102–103.

? 1. Wyjaśnij, jaki wpływ na kształt swobód obywatelskich mieszkańców polskich ziem mieli władcy Prus i Rosji.
2. Oceń, jakie realne znaczenie miała niepodległość zapewniona Krakowowi na kongresie wiedeńskim.

i szkolnictwie, a także pełnienia przez Polaków funkcji urzędniczych. Stanowisko namiestnika królewskiego początkowo objął Polak, **książę Antoni Radziwiłł** (zob. jego biogram obok).

Sytuacja w Wielkim Księstwie Poznańskim uległa pogorszeniu, gdy w Królestwie Polskim wybuchło powstanie listopadowe. W 1831 r. urząd namiestnika królewskiego został zawieszony, a władzę w prowincji przejął Niemiec Edward Flotwell. Z jego inicjatywy rozpoczął się proces ograniczania praw Polaków i **germanizacji** ziem polskich. Poprawa sytuacji ludności polskiej nastąpiła w 1840 r., gdy zmarł król Prus Fryderyk Wilhelm III. Jego następca, Fryderyk Wilhelm IV, odwołał Flotwella i pozwolił Polakom na podejmowanie działalności w różnych dziedzinach życia społecznego. Wówczas ważnym ośrodkiem polskości stał się Poznań – stolica prowincji.

SYTUACJA SPOŁECZNA I GOSPODARCZA W ZABORZE PRUSKIM

Mieszkańcy państwa pruskiego funkcjonowali w ramach społeczeństwa stanowego, a król sprawował silną władzę. Na włączeniu do państwa pruskiego najwięcej straciła polska szlachta, która została pozbawiona dotychczas posiadanego prawa udziału w życiu politycznym, choć zachowała prawo własności ziemi. Początkowo utrzymała również władzę nad chłopami. Jednak w **1807 r.** ich chłopscy poddani uzyskali wolność osobistą, ustanowioną na mocy przepisów Kodeksu Napoleona i dekretu grudniowego. Polskie miasta królewskie zostały pozbawione samorządu, co niekorzystnie wpłynęło na ich rozwój. **Równouprawnienie obywateli** bez względu na przynależność stanową i wyznanie nastąpiło w **1848 r.**, kiedy to w wyniku Wiosny Ludów król pruski ogłosił konstytucję.

Gospodarka opierała się na rolnictwie. Jedynie na Górnym Śląsku, którego niewielki skrawek należał przed rozbiorami do Rzeczypospolitej, dominował przemysł. Ziemie zaboru pruskiego najwcześniej ze wszystkich ziem polskich weszły na drogę kapitalizmu. Przyczyniła się do tego **reforma regulacyjna**, która zapoczątkowała w 1816 r. proces **uwłaszczenia chłopów**. W 1823 r. jej zapisy objęły Wielkie Księstwo Poznańskie. Dzięki tym reformom chłopi mogli nabywać ziemię, rolnictwo wielkopolskie zaś zaczęło się intensywnie rozwijać. Ziemianie, a następnie chłopi modernizowali gospodarstwa – inwestowali w nowoczesne maszyny, stosowali płodozmian (zob. więcej na s. 185). Wielkopolska stała się także obszarem szybko rozwijającego się przemysłu przetwórczego, co było związane z wykorzystaniem pozyskiwanych tam produktów rolnych. Przykładowo **cukrownie** w Prusach powstały jako pierwsze na świecie.

Germanizacja – proces narzucenia niemieckiej kultury, tożsamości i języka ludności innego pochodzenia, w tym przypadku ludności polskiej.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ANTONI RADZIWIŁŁ

1775–1833

Był politykiem, kompozytorem i mecenasem sztuki. Należał do gałęzi magnackiego rodu Radziwiłłów, która przeniosła się z Litwy do Wielkopolski i blisko współpracowała z władcami Prus. W latach 1815–1831 pełnił funkcję namiestnika Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Działał na rzecz polskiej kultury i oświaty, ale był przez Polaków krytykowany za zbyt uległą postawę wobec Prus. Mimo starań nie zapobiegł zaostrzeniu polityki władz pruskich, które rozpoczęły germanizację Wielkiego Księstwa Poznańskiego.

RZECZPOSPOLITA KRAKOWSKA

Wolne Miasto Kraków, zwane też Rzecząpospolitą Krakowską, było republiką o ograniczonej suwerenności. Nie miało prawa do własnej polityki zagranicznej, a jego interesy na arenie międzynarodowej reprezentowały państwa zaborcze.

Milicja krakowska liczyła zaledwie 500 żołnierzy i pełniła funkcje porządkowe i reprezentacyjne. Mundury milicji były wzorowane na strojach żołnierzy Księstwa Warszawskiego.

▪ *rysunek, Kraków, ok. 1840 r.*

W 1818 r. nadano mu konstytucję:

- władzę ustawodawczą sprawowało Zgromadzenie Reprezentantów, zwane sejmem,
- władza wykonawcza należała do senatu,
- językiem urzędowym był język polski.

Obywatele cieszyli się wieloma wolnościami, niedostępnymi na innych ziemiach polskich. Sam Kraków stał się zaś ważnym ośrodkiem polskiej kultury, nauki i szkolnictwa. Rzeczpospolita Krakowska została zlikwidowana po upadku powstania krakowskiego w 1846 r., a jej tereny włączono do Austrii (więcej zob. na s. 358).

GALICJA

Ziemie polskie przejęte w wyniku rozbiorów przez Austrię formalnie nosiły nazwę **Królestwa Galicji i Lodomerii**. Było ono częścią scentralizowanej, absolutnej monarchii Habsburgów. Składało się z Galicji Wschodniej i Zachodniej. W imieniu cesarza Galicją zarządzał **gubernator**, którego siedzibą ustanowiono **Lwów**. Funkcjonował tu polski **Sejm Stanowy** o ograniczonych uprawnieniach. Językiem urzędowym był język niemiecki, lecz ze względu na konieczność sprawnego funkcjonowania administracji dopuszczano język polski. Z czasem polskie organizacje stawały się coraz liczniejsze, co przekładało się na rozwój polskiej nauki, kultury i życia społecznego.

Podobnie jak w zaborze pruskim, polska szlachta musiała odnaleźć się w zupełnie innym systemie prawnym i społecznym. Utraciła przywileje, reprezentację w parlamencie oraz nietykalność osobistą i majątkową. Dwór szlachecki zyskał z kolei nowe uprawnienia, ponieważ w imieniu władcy ściągał podatki i egzekwował wysyłanie wiejskich rekrutów do wojska. Stało się to jednak przyczyną konfliktów między szlachtą a chłopami, którzy mieli teraz zobowiązania zarówno wobec pana, jak i państwa austriackiego.

Feudalna galicyjska wieś była przeludniona, a ziemie uprawne dzieliły się na niewielkie gospodarstwa. Brakowało środków finansowych na modernizację, a pojawienie się nowych granic państwowych odcięło wcześniejsze rynki zbytu. Dopiero w 1848 r. zniesiono pańszczyznę i rozpoczęto powolny proces uwłaszczania chłopów.

Galicja nie była obszarem uprzemysłowionym. Na jej terytorium istniały tylko nieduże zakłady przetwórcze oraz kopalnie soli w Bochni i Wieliczce, które przeszły w ręce państwa austriackiego. Ludność Galicji była zróżnicowana pod względem etnicznym, narodowościowym i religijnym. Znaczną część mieszkańców galicyjskiej wsi stanowili Ukraińcy, a w tamtejszych miasteczkach mieszkali głównie Żydzi.

ZIEMIE ZABRANE

Ziemie zabrane były obszarem najbardziej zróżnicowanym spośród wszystkich dawnych ziem polskich pod względem etnicznym, językowym i religijnym.

W XIX w. dla terenów przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, które znalazły się w granicach Rosji, upowszechniła się nazwa **Kresy** (znana już wcześniej).

Lwów stał się głównym ośrodkiem miejskim Galicji i przeniesiono do niego wszystkie główne urzędy prowincji. Po kongresie wiedeńskim Kraków pozostawał bowiem wolnym miastem. We Lwowie oprócz urzędów funkcjonowały też instytucje kultury, np. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

▪ *rycina, Polska, 1837 r.*

Rozumiano ją w sensie terytorialnym, ale również cywilizacyjnym – kresu cywilizacji łacińskiej. Dla Rosjan były to gubernie zachodnie, które od początku mieli zamiar zintegrować z państwem carów. Wprowadzono tam rosyjski podział administracyjny, system miar i wag oraz system monetarny. Pozostawiono jednak w polskich rękach sądownictwo i szkolnictwo. Bez przeszkód rozwijały się również polska kultura i wydawnictwa, a Wilno i Krzemieniec stały się centrami polskości. Z Kresów pochodziło także wielu wybitnych Polaków, m.in. poeta romantyczny Adam Mickiewicz (więcej o nim na s. 355) oraz uczestniczka powstania listopadowego na Litwie i dowódczyni oddziału – Emilia Plater (więcej o niej na s. 342).

POLSKA NAUKA I OŚWIATA W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

Wraz z upadkiem pod koniec XVIII w. Rzeczypospolitej (zob. s. 274) nadeszły trudne czasy dla polskiej kultury, nauki i edukacji. Zabrakło znaczącego mecenasa, jakim był dwór królewski. Po abdykacji króla tę funkcję tylko częściowo przejęły rody arystokratyczne. Ich potencjał nie wystarczał jednak, żeby finansować badania naukowe czy innowacyjność. W nieco lepszej sytuacji znalazły się kultura i edukacja, niewymagające tak wielkich nakładów finansowych, a odgrywające istotną rolę w zachowaniu tożsamości narodowej Polaków. Ważnymi ośrodkami kultury stały się rezydencje magnackie:

- Potockich w Łańcucie,
- Czartoryskich w Puławach,
- Tarnowskich w Dzikowie,
- Raczyńskich w Rogalinie,
- Działyńskich w Kórniku.

Coraz większe znaczenie w tej dziedzinie odgrywały również miasta: Warszawa, Kraków, Lwów, Wilno, Krzemieniec i Poznań.

W latach 1815–1830 centrum życia kulturalnego i oświatowego na ziemiach polskich stało się Królestwo Polskie:

- w **1816 r.** powołano **uniwersytet w Warszawie**,
- powstała **nowa sieć szkół elementarnych** – tej inicjatywie patronował minister szkolnictwa **Stanisław Kostka Potocki**,
- z inicjatywy Stanisława Staszica założono **pierwsze szkoły zawodowe** – były cenne dla rozwoju przemysłu,
- największy teatr na ziemiach polskich działał w Warszawie, a zarządzał nim Wojciech Bogusławski, dawny dyrektor Teatru Narodowego (zob. s. 256),
- aktywnie działało **Towarzystwo Przyjaciół Nauk** – skupiało uczonych z różnych dziedzin, organizowało wykłady i publikowało dzieła naukowe, m.in. *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego,
- w wielu miastach powstawały instytucje naukowe, których wzorem było warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

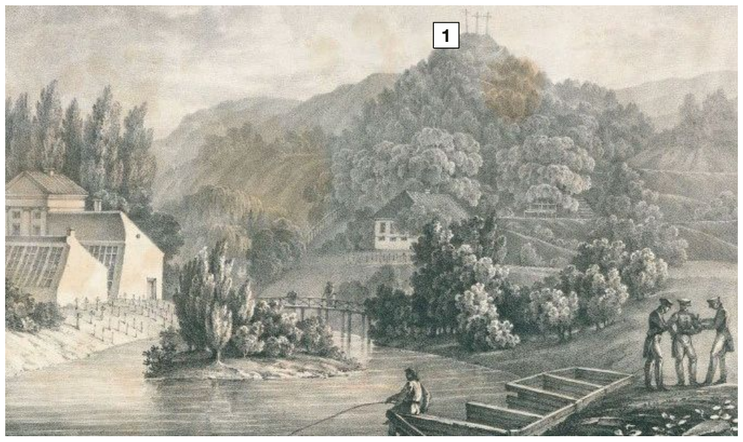
Wielkie zasługi dla oświaty na ziemiach zabranych miał książę **Adam Jerzy Czartoryski** (więcej o nim na s. 351), kurator wileńskiego okręgu naukowego, dzięki któremu m.in. odnowiono **uniwersytet w Wilnie**. Na południowym wschodzie, na Wołyniu, głównym ośrodkiem kultury i oświaty stało się liceum w Krzemieńcu. Znacznie gorsza sytuacja panowała w zaborze austriackim i pruskim. Szkolnictwo polskie przeżywało tam kryzys, choć w Krakowie nadal działał uniwersytet. Duży wkład dla rozwoju polskiej nauki wniosło otwarcie w 1817 r. w zaborze austriackim **we Lwowie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich**. Był to ufundowany przez Józefa Maksymiliana Ossolińskiego instytut nauki i kultury, w którego skład wchodziły biblioteka, muzeum i wydawnictwo. W Wielkim Księstwie Poznańskim podniósł się poziom edukacji społeczeństwa, odkąd w 1825 r. rząd pruski wprowadził **obowiązek szkolny** dla dzieci od 6. roku życia.

WARTO WIEDZIEĆ

Filomaci i filareci

Polska młodzież tworzyła tajne organizacje na ziemiach zabranych. W Wilnie w latach 1817–1823 działało **Towarzystwo Filomatów** (z gr. 'miłośników nauki'). Powstało z inicjatywy Tomasza Zana i Adama Mickiewicza. Pierwotnie miało ono głównie służyć samokształceniu, ale szybko zaczęło prowadzić działalność patriotyczną. Powstała również tajna organizacja **filaretów** (z gr. 'miłośników cnoty'). Działalność filomatów i filaretów została sparaliżowana aresztowaniami, które nastąpiły po śledztwie prowadzonym przez kuratora wileńskiego okręgu szkolnego Nikołaja Nowosilcowa. W wyniku procesu dwudziestu młodych ludzi, wśród których był też Adam Mickiewicz, zostało skazanych na zesłanie w głąb Rosji.

? Odszukaj informację, w jakim znanym utworze literackim została przedstawiona postać Nowosilcowa.

Ogród Uniwersytetu Wileńskiego stanowił miejsce badań dla uczonych i studentów wydziału botanicznego, który słynął z wysokiego poziomu nauczania i przeprowadzania ważnych badań. Uniwersytet Wileński był najważniejszym ośrodkiem naukowym na ziemiach zabranych. Widoczna Góra Trzech Krzyży [1] stanowiła nieodłączny element panoramy Wilna.

▪ *rycina, Wilno, ok. 1835 r.*

Orzeł wieńczący bramę główną Uniwersytetu Warszawskiego stał się godłem uczelni. Został zaprojektowany w 1817 r., o czym świadczy pięć gwiazd otaczających orła, symbolizujących pierwszych pięć wydziałów uniwersytetu.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, uroczyście otwarta w 1829 r., była pierwszą biblioteką publiczną w zaborze pruskim. Raczyńscy, udostępniając swoją kolekcję książek, zamierzali wesprzeć rozwój polskiej nauki i edukacji w Wielkopolsce.

▪ *budynek neoklasycystyczny, Poznań, 1829 r.*

ĆWICZENIA

1. Przedstaw podział ziem dawnej Rzeczypospolitej, który obowiązywał po kongresie wiedeńskim.
2. Opisz, jak zmieniła się sytuacja gospodarcza polskiego chłopstwa i szlachty na ziemiach zaborów pruskiego i austriackiego.
3. Oceń, w którym zaborze w latach 1815–1830 sytuacja Polaków była najkorzystniejsza pod względem swobód politycznych.
4. Porównaj sytuację kultury i oświaty polskiej w poszczególnych zaborach w pierwszej połowie XIX w.

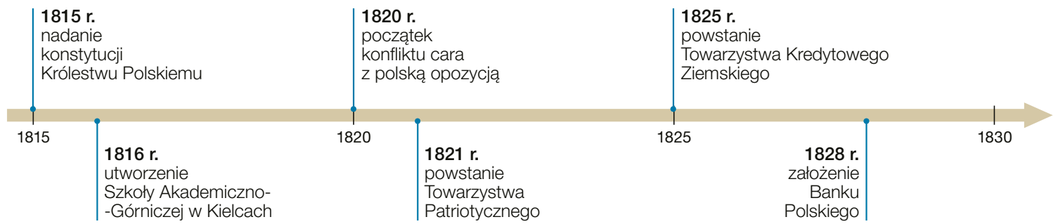
DLA ZAINTERESOWANYCH

Galicja i jej dziedzictwo, praca zbiorowa, Rzeszów 1994–1998.
J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994.

2 KRÓLESTWO POLSKIE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- ustrój Królestwa Polskiego,
- opozycja, która funkcjonowała w Królestwie Polskim do 1830 r.,
- rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego w latach 1815–1830.

USTRÓJ KRÓLESTWA POLSKIEGO

Terytorium Księstwa Warszawskiego po klęsce Napoleona znalazło się w strefie wpływów zwycięskiej Rosji. Na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego z większości jego ziem utworzono Królestwo Polskie. Zasady ustrojowe tego państwa zostały zawarte w konstytucji, opracowanej pod przewodnictwem księcia **Adama Jerzego Czartoryskiego**, a nadanej przez cara Aleksandra I w listopadzie 1815 r. Królestwo Polskie było **monarchią konstytucyjną** połączoną **unią personalną z Rosją**. Car Rosji był jednocześnie królem Polski i posiadał szerokie uprawnienia:

- miał inicjatywę ustawodawczą,
- sprawował władzę wykonawczą,
- decydował o polityce zagranicznej,
- dowodził armią.

Podczas nieobecności władcy w Królestwie Polskim zastępował go namiestnik. Pierwszym namiestnikiem został zasłużony w wojnach napoleońskich gen. **Józef Zajączek**, którego powołano na to stanowisko, aby uwiarygodnić władzę cara Aleksandra I. Zajączek stał się jednak posłusznym reprezentantem interesów Rosji, a w rzeczywistości królestwem zarządzał brat władcy, **wielki książę Konstanty Romanow** (jego biogram na s. 336). Ustrój państwa opierał się na zasadzie trójpodziału władzy (więcej na ten temat na s. 196). Konstytucja Królestwa Polskiego należała w tym czasie do najbardziej liberalnych ustaw zasadniczych w Europie. Gwarantowała obywatelom równość wobec prawa, wolność religii i publikacji. Około 100 tys. z nich (tylko mężczyzn) posiadało czynne prawo wyborcze, oparte na cenzusie majątkowym. Konstytucja, sejm oraz armia dawały Polakom ograniczoną, ale jednak własną państwowość.

CIEKAWOSTKA

Nadzieje na odbudowę Polski

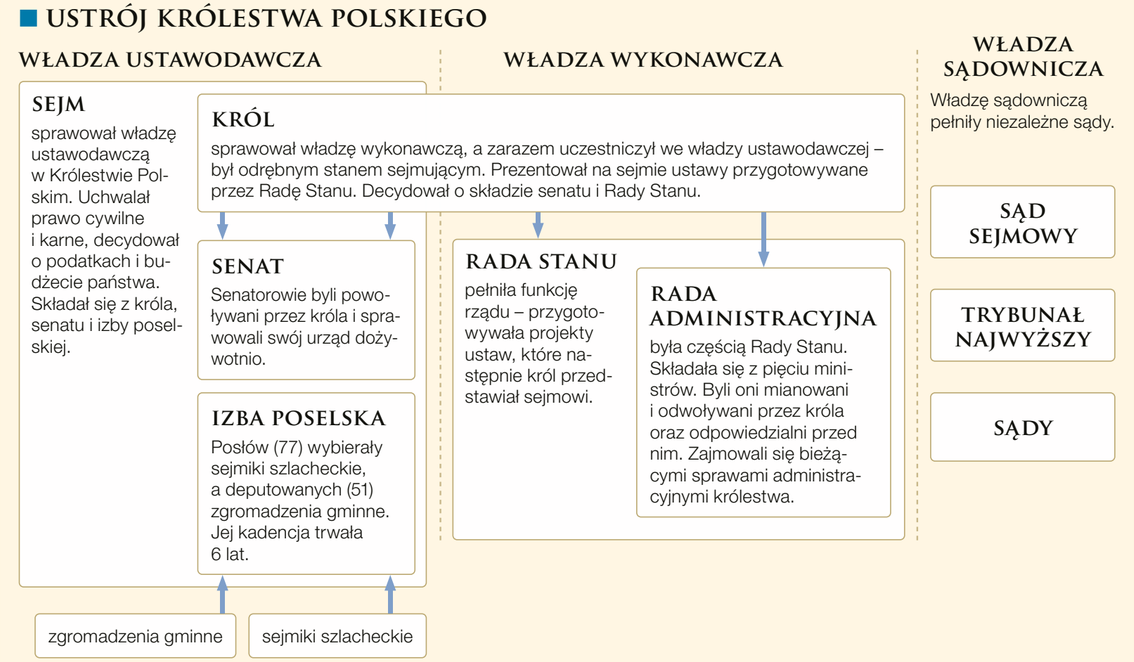

Tadeusz Kościuszko

Z carem Aleksandrem I wielu Polaków wiązało nadzieję na odbudowę Rzeczypospolitej, m.in. Tadeusz Kościuszko. O poparcie byłego naczelnika powstania zabiegał sam car. Kościuszko próbował uzyskać jak najlepsze warunki odbudowy Polski. W liście do cara pisał: *Upraszam Cię* [...], *abyś Wasza Cesarska Mość ogłosił się królem polskim z konstytucją wolną, zbliżoną do angielskiej, i abyś kazał utworzyć szkoły na koszt rządu do nauczania włościan* [chłopów], *aby niewola ich była zniesioną w ciągu lat dziesięciu, i aby używali oni swojego mienia z prawem zupełnej własności.* [...] *Gdyby moje słabe zdolności mogły się jeszcze przydać na coś, pojechałbym natychmiast do moich współobywateli, aby służyć mojej ojczyźnie i mojemu monarsze z honorem i wiernie.* Kościuszko uważał także, że: *Winniśmy wdzięczność cesarzowi za przywrócenie imienia polskiego, ale imię nie stanowi narodu. Wielkość ziemi i liczba mieszkańców są także czemś* [czymś].

USTRÓJ KRÓLESTWA POLSKIEGO

KRÓLESTWO POLSKIE PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM

? 1. Oceń, jakie korzyści, a jakie problemy mogło przynieść Królestwu Polskiemu położenie na pograniczu trzech mocarstw.
2. Przypisz poszczególne dziedziny przemysłu do zagłębi przemysłowych Królestwa Polskiego.

KANAŁ AUGUSTOWSKI

Kanał Augustowski ma łącznie 102 km. Podczas jego budowy wykorzystano częściowo rzeki Nettę i Czarną Hańczę oraz szereg jezior, które połączono przekopanymi odcinkami. Początek kanału znajduje się na wysokości 111 m n.p.m. i podnosi się do 129 m n.p.m., a następnie obniża się stopniowo do 86,5 m n.p.m. przy samym ujściu do Niemna. Aby móc pokonać taką różnicę wzniesień, zbudowano na nim 18 śluz.

budowa Kanału Augustowskiego

1824–1831 | **1833–1839**

1820 r. | 1830 r. | 1840 r.

1823 r. wojna celna z Prusami

1824 r. powstanie projektu Kanału Augustowskiego

1839 r. otwarcie Kanału Augustowskiego

Projektant kanału

Ignacy Prądzyński (1792–1850) był polskim generałem, inżynierem i strategiem. Prowadził prace projektowe dotyczące Kanału Augustowskiego i nadzorował ich realizację. Podczas powstania listopadowego zasłynął jako jeden z najbardziej zasłużonych i utalentowanych dowódców. Po klęsce powstania zesłany do Rosji, a po powrocie wyłączył się z życia politycznego.

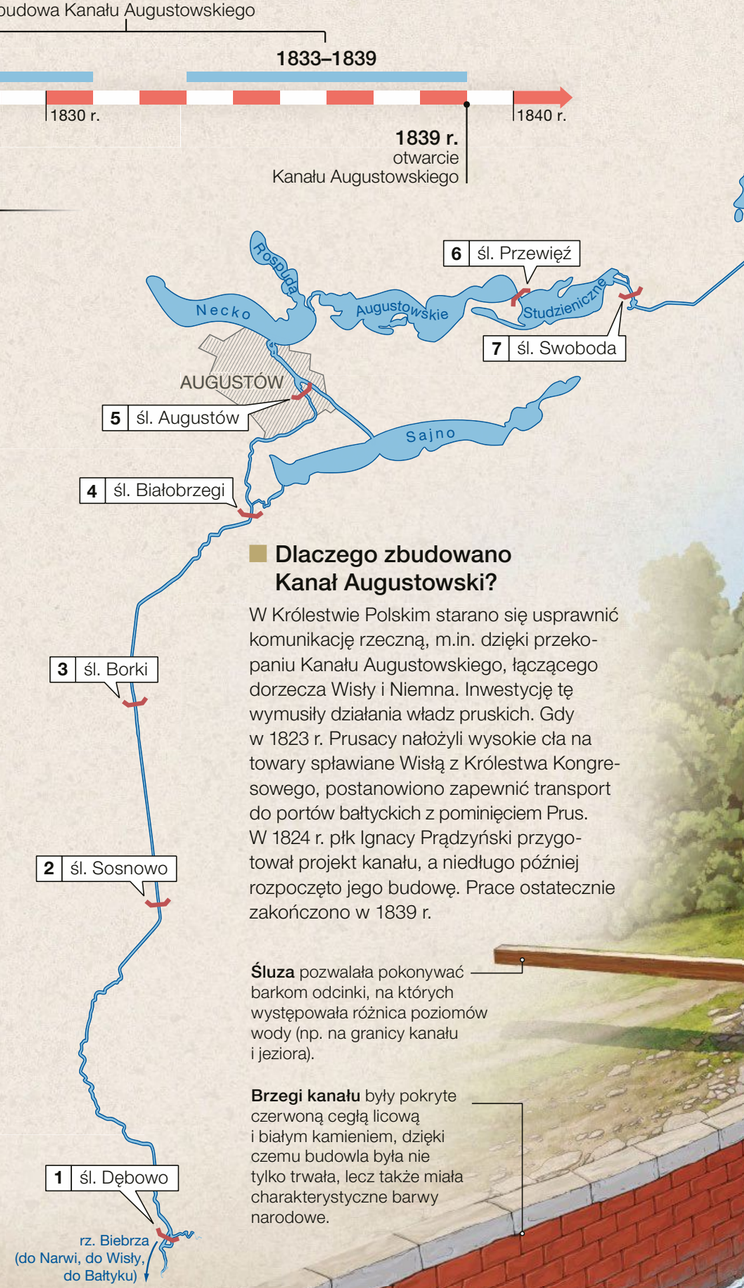

Śluza Mikaszówka 11 umożliwia pokonywanie spadku terenu w kierunku Niemna.

Most zwodzony w pobliżu śluzy Dąbrówka 17 znajduje się na białoruskim odcinku Kanału Augustowskiego.

Dlaczego zbudowano Kanał Augustowski?

W Królestwie Polskim starano się usprawnić komunikację rzeczną, m.in. dzięki przekopaniu Kanału Augustowskiego, łączącego dorzecza Wisły i Niemna. Inwestycję tę wymusiły działania władz pruskich. Gdy w 1823 r. Prusacy nałożyli wysokie cła na towary spławiane Wisłą z Królestwa Kongresowego, postanowiono zapewnić transport do portów bałtyckich z pominięciem Prus. W 1824 r. płk Ignacy Prądzyński przygotował projekt kanału, a niedługo później rozpoczęto jego budowę. Prace ostatecznie zakończono w 1839 r.

Droga wzdłuż kanału służyła do przemieszczania się zaprzęgom, które ciągnęły barki.

Drzewa zasadzone nad kanałami nie tylko upiększały otoczenie, ale także chroniły podróżujących przed wiatrem, a w upalne dni zapewniały im cień.

Mosty zwodzone pozwalały przedostać się przez kanał. Dzięki mechanizmowi podnoszącemu przęsła do góry kanałem mogły przepłynąć nawet jednostki wyposażone w maszty.

Śluza pozwalała pokonywać barkom odcinki, na których występowała różnica poziomów wody (np. na granicy kanału i jeziora).

Brzegi kanału były pokryte czerwoną cegłą licową i białym kamieniem, dzięki czemu budowla była nie tylko trwała, lecz także miała charakterystyczne barwy narodowe.

SYTUACJA SPOŁECZNA I GOSPODARCZA

Po okresie kryzysu wywołanego wojnami napoleońskimi sytuacja gospodarcza w Królestwie Polskim zaczęła się poprawiać. Duże zasługi na tym polu miał minister skarbu, **książę Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki**:

- uporządkował skarb i system podatkowy,
- wspierał rolnictwo i przemysł,
- z jego inicjatywy w 1828 r. powstał **Bank Polski**,
- zawarł korzystny układ celny z Prusami,
- otworzył rynek rosyjski dla towarów z Królestwa Polskiego.

Jego działania pozytywnie wpłynęły na produkcję i handel, co pozwoliło na rozwijanie infrastruktury drogowej i rozpoczęcie budowy **Kanału Augustowskiego** (zob. infografikę na s. 334–335). Podstawą gospodarki było rolnictwo, które – wyczerpane kryzysem z okresu wojen napoleońskich – wolno podnosiło się z upadku. Powstałe w 1825 r. **Towarzystwo Kredytowe Ziemskie** udzielało ziemianom kredytów na dogodnych warunkach. Równocześnie następował proces modernizacji kultury rolnej, szczególnie w powiatach zachodnich. Na wsi nadal dominowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana. Nadana chłopom w czasach Księstwa Warszawskiego wolność osobista została jednak utrzymana, co umożliwiło przemieszczanie się ludności wiejskiej do miast, gdzie rozwijał się przemysł. W tym czasie w Królestwie Polskim funkcjonowały trzy ośrodki przemysłowe (znajdziesz je na mapie na s. 333):

- okręg łódzki z dominacją przemysłu włókienniczego,
- Zagłębie Dąbrowskie z przemysłem wydobywczym,
- Staropolski Okręg Przemysłowy z przemysłem wydobywczym i hutnictwem.

W 1816 r. w Kielcach z inicjatywy Stanisława Staszica (więcej o tej postaci na s. 254) utworzono pierwszą uczelnię techniczną – Szkołę Akademiczno-Górniczą. Stopniowa industrializacja spowodowała rozwój miast. Coraz ważniejszym ośrodkiem miejskim i przemysłowym stawała się stołeczna Warszawa, a najszybciej powiększała się Łódź. Z małej osady powstało duże miasto, wokół którego rozwijał się włókienniczy okręg przemysłowy.

Gmach Teatru Wielkiego w Warszawie został wzniesiony w latach 1825–1833. Na jego widowni zasiąść mogło prawie 2 tys. widzów. Klasycystyczny gmach nawiązuje do bryły teatru w Neapolu.

▪ *obraz, Polska, ok. 1840 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

KONSTANTY ROMANOW

1779–1831

Był wielkim księciem rosyjskim i naczelnym dowódcą wojska w Królestwie Polskim. Skupiał się na rozwijaniu polskiej armii. W kontaktach z polskimi oficerami był brutalny i grubiański, przez co został przez nich znienawidzony. Zrezygnował z prawa do carskiego tronu i dlatego władcą Rosji został jego brat Mikołaj I. Pierwszej nocy powstania listopadowego książę uciekł z Warszawy. Jego drugą żoną była Polka – Joanna Grudzińska.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANCISZEK KSAWERY DRUCKI-LUBECKI

1778–1846

Był jednym z najbardziej wpływowych polityków w Królestwie Polskim. W latach 1815–1830 pełnił funkcję ministra skarbu. Prowadził sprawną politykę, przyczynił się do rozwoju przemysłu w kraju. Rozwijał górnicze, hutnicze i włókiennicze zagłębia przemysłowe w Królestwie Polskim. Zainicjował założenie Banku Polskiego i Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego. Podczas powstania listopadowego wycofał się z życia publicznego i osiadł w Petersburgu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

BOŻE, COŚ POLSKĘ...

Utworzenie Królestwa Polskiego i nadanie mu konstytucji przez cara Aleksandra I ożywiły nadzieje Polaków na odbudowę własnego państwa. W 1816 r. Alojzy Feliński napisał *Hymn*, którego treść miała wyrażać wdzięczność narodu polskiego wobec władcy. Z biegiem czasu słowa popularnej pieśni uległy zmianie. Poniżej dwie wersje *Hymnu*: oryginalna z 1816 r. i zmieniona w 1861 r., gdy Królestwo Polskie ogarnęły masowe wystąpienia przeciwko polityce władz rosyjskich.

Alojzy Feliński był poetą i powieściopisarzem, Zasłynął słowami do pieśni *Boże coś Polskę...*

▪ *druk, Polska, XIX w.*

1816

Boże, coś Polskę przez tak liczne wieki
Otaczał blaskiem potęgi i chwały
I tarczą swojej zasłaniał opieki
Od nieszczęść, które przywalić ją miały.
Przed twe ołtarze zanosim błaganie,
Naszego Króla zachowaj nam, Panie!

Ty, coś na koniec nowymi ją cudy
Wskrzesił i sławne z klęsk wzajemnych w boju
Połączył z sobą dwa braterskie ludy
Pod jedno berło Anioła Pokoju.
Przed twe ołtarze...

Wróć nowej Polsce świetność starożytną
I spraw, niech pod Nim szczęśliwą zostanie;
Niech sprzyjaźnione dwa narody kwitną
I błogosławią Jego panowanie.
Przed twe ołtarze...

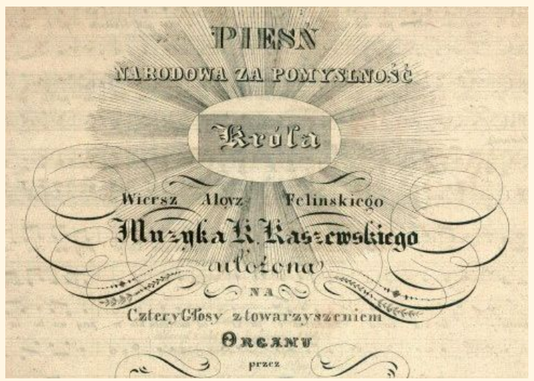
1861

Boże, coś Polskę przez tak liczne wieki
Otaczał blaskiem potęgi i chwały,
Coś ją osłaniał tarczą swej opieki,
Od nieszczęść, które przygnębić ją miały.
Przed twe ołtarze zanosim błaganie.
Ojczyznę, wolność racz nam wrócić, Panie.

Boże najświętszy, przez Twe wielkie cudy,
Oddalaj od nas klęski, mordy boju,
Połącz wolności węzłem twoje ludy
Pod jedno berło Anioła Pokoju.
Przed twe ołtarze...

Boże najświętszy, od którego woli
Istnienie świata całego zależy,
Wyrwij lud polski z tyranów niewoli,
Wspieraj zamiary wytrwałej młodzieży.
Przed twe ołtarze...

Źródło: A. Feliński, *Hymn*, [w:] B. Zakrzewski, *„Boże, coś Polskę" Alojzego Felińskiego*, Wrocław 1987, s. 54 i 58.

Jedno z pierwszych wydań nut do pieśni *Boże, coś Polskę...* ukazało się w 1818 r.

▪ *druk, Kraków, 1818 r.*

? 1. Wskaż fragmenty tekstu, które odnosiły się do cara Aleksandra I w pierwotnej wersji utworu, a które do jego następców w późniejszej wersji.

2. Opisz, jakie uczucia polskiego społeczeństwa odzwierciedlały zmiany dokonane w tekście pieśni.

DZIAŁALNOŚĆ LEGALNEJ OPOZYCJI

W pierwszych latach istnienia Królestwa Polskiego jego władca, car Rosji Aleksander I, cieszył się akceptacją społeczeństwa – zarówno ze strony polskich środowisk liberalnych, jak i konserwatywnych. Sytuacja zmieniła się w 1820 r., gdy przebywający wtedy w Warszawie władca zapowiedział zmiany w konstytucji. Wywołało to sprzeciw polskich liberałów, którym przewodzili posłowie na sejm z województwa kaliskiego, skupieni wokół Wincentego i Bonawentury Niemojowskich. **Kaliszanie**, jak ich nazywano, wykorzystali możliwość działania w parlamencie jako legalna opozycja. Protestowali przeciwko wprowadzeniu przez cara **cenzury prewencyjnej**, czyli obowiązku kontroli książek lub czasopism jeszcze przed ich publikacją. Jednak Aleksander I szybko zabrał im forum, na którym się wypowiadali, ponieważ przez następne pięć lat nie zwoływał sejmu. Z kolei w 1825 r. obrady parlamentu utajniono, a posłowie opozycyjni nie zostali wpuszczeni na salę sejmową. Mimo że utrudniano działalność legalnej opozycji, jej przedstawiciele nie byli zainteresowani tworzeniem tajnych antycarskich organizacji. Obawiali się, że w ten sposób utracą cały dotychczasowy dorobek polityczny i ekonomiczny królestwa. W większości środowisk pamiętających klęskę Napoleona i upadek Księstwa Warszawskiego przeważało stanowisko, że konfrontacja z Imperium Rosyjskim musi się dla Polaków skończyć katastrofalnie.

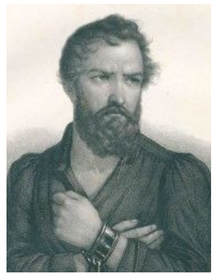
PIERWSZE SPISKI

Ograniczanie swobód politycznych i wolności słowa wywołało również sprzeciw organizacji skupiających gimnazjalistów i studentów. Funkcjonowały one w konspiracji, ponieważ w 1821 r. wprowadzono zakaz ich działalności. Znaczenie polityczne zyskały środowiska wojskowe, powiązane z popularną wtedy masonerią (zob. więcej na s. 192). **Walerian Łukasiński**, major wojska polskiego, stworzył w 1819 r. Wolnomularstwo Narodowe, przekształcone po dwóch latach w **Towarzystwo Patriotyczne**. Jego celem była odbudowa niezależnego państwa polskiego w przedrozbiorowych granicach. W 1822 r. doszło do aresztowania członków spisku, w tym samego Łukasińskiego. Mimo to organizacja nie uległa rozpadowi, a wręcz się umocniła, ponieważ dołączyli do niej Polacy z terenów spoza Królestwa Kongresowego. Koniec Towarzystwa Patriotycznego nastąpił w 1826 r., po nieudanym powstaniu dekabrystów w Rosji (więcej o tym wystąpieniu na s. 296). Powiązani z rosyjskimi powstańcami działacze organizacji zostali aresztowani i stanęli przed sądem sejmowym. Jednak wbrew woli nowego cara Mikołaja I i wielkiego księcia Konstantego oskarżeni zostali potraktowani łagodnie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WALERIAN ŁUKASIŃSKI

1786–1868

Major wojska Królestwa Polskiego, założyciel Wolnomularstwa Narodowego i Towarzystwa Patriotycznego. Aresztowany za działalność spiskową w 1822 r., został skazany na więzienie i zdegradowany. Do 1830 r. przebywał w twierdzy w Zamościu. Następnie przewieziono go do Szlisselburga pod Petersburgiem, gdzie spędził ponad 30 lat, najpierw w podziemnym lochu, a następnie w celi więziennej. Nigdy nie został objęty amnestią. Był pierwszym męczennikiem polskiej konspiracji niepodległościowej, do którego odwoływały się następne pokolenia.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jaki status miały ziemie dawnej Rzeczypospolitej znajdujące się pod panowaniem carskiej dynastii Romanowów.
2. Opisz, jak zmieniały się nastroje Polaków względem carskiego panowania w Królestwie Polskim. Wyjaśnij, czym te zmiany były spowodowane.
3. Przedstaw sposoby działania i organizacji opozycji w Królestwie Polskim.
4. Scharakteryzuj rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego w latach 1815–1830.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Ambrosiewicz, *Kanał Augustowski i okolice*, Kielce 2019.
M. Brandys, *Generał Arbuz*, Warszawa 1988.
M. Głuszko, *Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki*, Warszawa 2021.

3 POWSTANIE LISTOPADOWE

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- przyczyny wybuchu powstania listopadowego,
- przebieg walk Polaków z Rosjanami w 1831 r.,
- reakcja społeczności europejskiej na powstanie listopadowe,
- skutki powstania listopadowego.

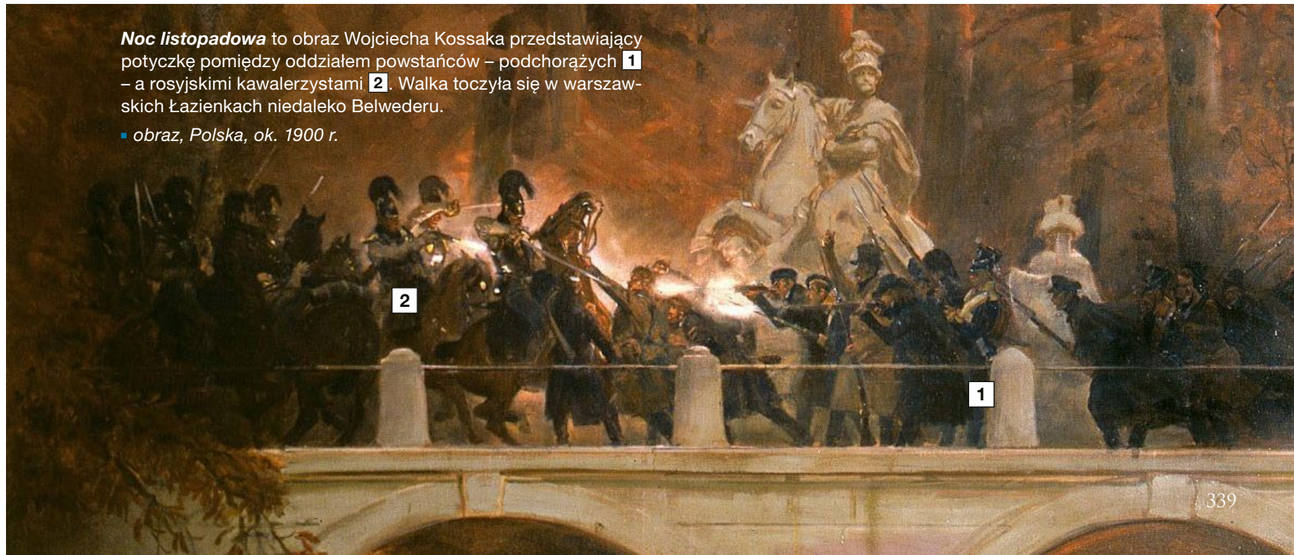

NOC LISTOPADOWA

Do wzrostu antyrosyjskich nastrojów w Królestwie Polskim przyczyniły się:

- łamanie konstytucji przez cara Mikołaja I,
- prześladowanie działaczy patriotycznych przez wielkiego księcia Konstantego.

W 1828 r. w Szkole Podchorążych Piechoty w Warszawie powstało tajne sprzysiężenie, którego celem była walka o niepodległość Polski w powstaniu zbrojnym. Na czele organizacji stanął **Piotr Wysocki** (zob. jego biogram na s. 340). Latem 1830 r. do Warszawy dotarły wiadomości o rewolucji lipcowej w Paryżu, a następnie o zrywie niepodległościowym Belgów. Warszawska prasa informowała, że car ma zamiar wysłać polską armię do walki przeciwko belgijskiemu powstaniu. Choć te wiadomości nie były do końca potwierdzone, to budziły niepokój Polaków. Pogarszały się też nastroje społeczne w związku z suszą i zapowiadającym się z tego powodu kryzysem gospodarczym. Pojawiła się również groźba wykrycia spisku Wysockiego. W tej sytuacji, mimo zbliżającej się zimy i ostrzeżeń ze strony współpracujących z wojskowymi działaczy cywilnych, spiskowcy podjęli decyzję o rozpoczęciu walk. Nie wyłonili jednak przyszłych władz – liczyli, że gdy akcja zbrojna się powiedzie, elity polityczne i wojskowe królestwa przejmą dowodzenie nad powstaniem.

29 listopada 1830 r. grupa złożona w większości z cywilnych spiskowców zaatakowała **Belweder**, który był siedzibą wielkiego księcia Konstantego. Prawdopodobnie zamierzano go ująć, ale akcja się nie powiodła.

Noc listopadowa to obraz Wojciecha Kossaka przedstawiający potyczkę pomiędzy oddziałem powstańców – podchorążych 1 – a rosyjskimi kawalerzystami 2. Walka toczyła się w warszawskich Łazienkach niedaleko Belwederu.

- *obraz, Polska, ok. 1900 r.*

Idea walki przeciwko Rosji nie znalazła poparcia wśród wyższych oficerów, arystokracji i bogatego mieszczaństwa. Ulice Warszawy zamieniły się w arenę bratobójczych starć. Zastrzelono sześciu generałów, którzy nie chcieli się przyłączyć do powstańców. Zryw przetrwał dzięki mieszkańcom stolicy, którzy zdobyli Arsenał i przystąpili do walk z oddziałami rosyjskimi. Ich działania okazały się skuteczne i Rosjanie zostali zmuszeni do wycofania się z miasta. 30 listopada rano Warszawa była wolna. Żądanie wielkiego księcia Konstantego, aby rozbroić „buntowników" i przywrócić porządek w stolicy, nie zostało spełnione.

POSTAĆ HISTORYCZNA

PIOTR WYSOCKI

1797–1875

Oficer armii Królestwa Polskiego, przywódca spisku w warszawskiej Szkole Podchorążych. Uczestniczył we wznieceniu powstania listopadowego, w którym walczył do samego końca. Po klęsce trafił do rosyjskiej niewoli, gdzie został skazany na śmierć, ale wyrok zamieniono na wieloletnie zesłanie na Syberię. Na ziemie polskie powrócił dopiero w 1857 r.

CO DALEJ Z POWSTANIEM?

Pod wpływem radykalnych nastrojów, które zapanowały na ulicach Warszawy, władze Królestwa Polskiego zostały zmuszone podjąć decyzje stopniowo uniezależniające je od caratu:

- 3 grudnia dotychczas podległa carowi Rada Administracyjna przekształciła się w niezależny **Rząd Tymczasowy**;
- 5 grudnia w sytuacji zagrożenia wojną z Rosją zdecydowano, że władzę skupić powinien w swoich rękach dyktator powstania, którym został gen. Józef Chłopicki;
- 18 grudnia sejm ogłosił oficjalnie powstanie narodowe.

Władze Królestwa Polskiego miały jeszcze nadzieję na ugodę z carem, lecz przeprowadzone w Moskwie pertraktacje nie przyniosły spodziewanego rezultatu. W tej sytuacji gen. Chłopicki podał się do dymisji, a zwolennicy porozumienia z Rosją całkowicie utracili poparcie społeczne. **25 stycznia 1831 r.** sejm ogłosił **detronizację Mikołaja I** jako władcy Królestwa Polskiego (zob. tekst źródłowy na stronie obok). Stało się to pod naciskiem manifestacji ulicznych i wezwań radykalnych posłów. Władzę przejął **Rząd Narodowy** z księciem Adamem Jerzym Czartoryskim na czele, a wodzem naczelnym został gen. Michał Radziwiłł. Rząd podjął kroki, żeby przygotować kraj do zbrojnej konfrontacji z Rosją. Zabiegał o pomoc za granicą i wzywał do wstępowania do powstańczej armii. Na apel licznie odpowiedziała ziemiańska młodzież z Kongresówki i pozostałych zaborów, lecz ze strony chłopstwa odzew był niewielki. Winne temu były same władze powstańcze, które nie uznawały chłopów za znaczącą siłę społeczną. Nie zaproponowały im w zamian za służbę w armii żadnych zmian własnościowych (np. uwłaszczenia, czyli przekazania użytkowanej ziemi). Chłopi nie uważali więc, że powstanie ich dotyczy i że mogłoby w jakikolwiek sposób poprawić ich sytuację.

Zdobycie Arsenału 1 w nocy z 29 na 30 listopada 1830 r. zapewniło mieszkańcom Warszawy, którzy masowo wsparli młodych powstańców, broń i amunicję. W rezultacie udało się zmusić Rosjan i siły wierne wielkiemu księciu Konstantemu do opuszczenia stolicy. Dzięki temu powstanie nie załamało się i nie zostało stłumione na wstępnym etapie.

▪ *obraz, Polska, 1831 r.*

WOJNA Z ROSJĄ

Na początku lutego 1831 r. ponad 100-tysięczna armia rosyjska pod dowództwem feldmarszałka Iwana Dybicza wkroczyła do Królestwa Polskiego. Polacy mieli w tym czasie do dyspozycji 50 tys. żołnierzy. Rosyjski plan szybkiego ataku na Warszawę i stłumienia powstania się nie powiódł. Nacierające oddziały rosyjskie zostały zatrzymane, a część z nich rozbita. Powstanie przybrało charakter regularnej wojny polsko-rosyjskiej.

Do pierwszej i jednocześnie zwycięskiej dla Polaków bitwy doszło pod Stoczkiem (więcej o bitwach w tabeli na s. 343). O wyniku pierwszej fazy wojny zadecydowała zaś bitwa **pod Grochowem**, w której starły się główne siły polskie (36 tys. żołnierzy) z rosyjskimi (60 tys. żołnierzy). Rosjanie ponieśli wielkie straty i zostali zmuszeni do rezygnacji z ataku na stolicę

Powstaniec pisze swoją krwią na murze słowa: *Jeszcze Polska nie zginęła*. To scena utrwalona na obrazie Jana Ostoi Miodu-szewskiego. Poświęcenie polskich żołnierzy z czasów powstania listopadowego stało się inspiracją dla artystów w całej Europie.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

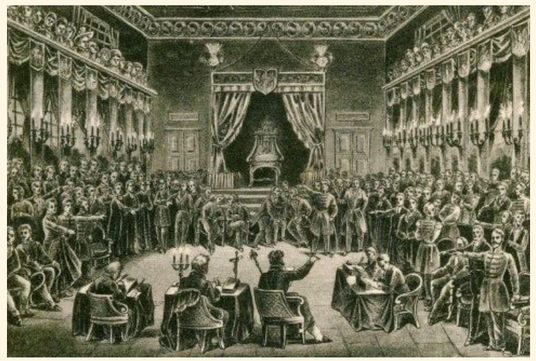
DETRONIZACJA MIKOŁAJA I

Uchwała sejmu z 25 stycznia 1831 r. miała decydujące znaczenie dla dalszego przebiegu konfliktu polsko-rosyjskiego.

Najświętsze, najuroczystsze umowy tyle tylko są nienaruszonymi, ile wiernie dotrzymanymi ze stron obydwóch. Długie cierpienia Nasze znane Światu całemu, przysięgą zaręczone przez dwóch Panujących, a pogwałcone tylekroć swobody, nawzajem i Naród Polski od wierności dziś Panującemu uwalniają. Wyrzeczone na koniec przez samego Cesarza Mikołaja słowa, że pierwszy ze strony naszej wystrzał stanie się na zawsze zatracenia Polski hasłem, odejmując nam wszelką sprostowania krzywd naszych nadzieję, nie zostawią jak rozpacz szlachetną.

Naród zatem Polski na Sejm zebrany oświadcza: iż jest niepodległym Ludem i że ma prawo temu Koronę Polską oddać, którego godnym jej uzna; po którym z pewnością będzie się mógł spodziewać, iż mu zaprzysiężonej wiary i zaprzysiężonych swobód święcie i bez uszczerbku dochowa.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, red. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 181.

Przegłosowanie detronizacji Mikołaja I było znakiem symbolicznego zerwania więzi Królestwa Polskiego z monarchią Romanowów i Rosją.

▪ *rycina, Francja, XIX w.*

? 1. Przedstaw, w jaki sposób sejm Królestwa Polskiego uzasadnił detronizację cara Mikołaja I.
2. Wyjaśnij, kto zgodnie z uchwałą miał prawo decydować o obsadzie polskiego tronu.

i wycofania się na wschód. Z inicjatywy gen. Ignacego Prądzyńskiego podjęto wówczas kontrofensywę, której celem było odcięcie wycofujących się sił carskich od dróg zaopatrzenia. Działania te zaskoczyły Rosjan i przyniosły Polakom zwycięstwa w kilku bitwach stoczonych w marcu i kwietniu 1831 r. Nie udało się im jednak całkowicie rozbić wojsk rosyjskich, a niezdecydowanie po polskiej stronie dało Rosjanom czas na połączenie wojsk Dybicza z nadciągającymi ze wschodu posiłkami. Do decydującej bitwy doszło **26 maja pod Ostrołęką**. Polacy ponieśli klęskę, co przyczyniło się nie tyle do porażki militarnej, o ile osłabienia **morale** powstańców. Na ulicach Warszawy 15 sierpnia wybuchły zamieszki, lecz władze powstańcze szybko opanowały trudną sytuację. Rządy w mieście przejął gen. Jan Krukowiecki, który przystąpił do pertraktacji z nowym głównodowodzącym siłami rosyjskimi, feldmarszałkiem **Iwanem Paskiewiczem**. Rosjanie żądali natychmiastowej kapitulacji, na co strona polska nie chciała się zgodzić. 6 września armia rosyjska rozpoczęła szturm na stolicę, a dwa dni później Warszawa skapitulowała. Wydarzenie to przypieczętowało klęskę Polaków, choć walki niewielkich oddziałów powstańczych trwały jeszcze kilka tygodni.

POSTAĆ HISTORYCZNA

EMILIA PLATER

1806–1831

Była polską dowódczynią, uczestniczką powstania listopadowego na Litwie. Wiosną 1831 r. sformowała liczący kilkuset żołnierzy oddział partyzancki i stanęła na jego czele. Przez pół roku w porozumieniu z dowództwem polskich sił na Litwie prowadziła walkę partyzancką z Rosjanami. Gdy dowodzący jej oddziałem generał wydał rozkaz przekroczenia granicy pruskiej i złożenia broni, odłączyła się od oddziału i wraz z zaufanymi współpracownikami próbowała przebić się do Warszawy. Po drodze na skutek wyczerpania zachorowała i – mimo troskliwej opieki lekarskiej – zmarła. Stała się symbolem patriotyzmu, waleczności i odwagi Polek uczestniczących w zrywach narodowych.

POWSTANIE POZA KRÓLESTWEM POLSKIM

Powstanie przeciwko Rosji wybuchło także na ziemiach zabranych:

- na **Wołyniu i Podolu** (do maja 1831 r.), gdzie lokalnej szlachcie z pomocą przyszedł oddział powstańczy pod dowództwem gen. Józefa Dwernickiego;
- na **Litwie** (do marca 1831 r.), gdzie sławą spośród tamtejszych dowódców okryła się Emilia Plater (zob. jej biogram obok).

Walka z zaborcą rosyjskim przyniosła wzrost nastrojów niepodległościowych także w innych zaborach. Ochotnicy z Wielkopolski, Pomorza Gdańskiego, Krakowa i Galicji (łącznie ok. 5 tys.) tworzyli oddziały partyzanckie i wspierali regularne wojsko.

Morale – zdolność do znoszenia trudów walki i wiara w zwycięstwo.

Bitwa pod Olszynką Grochowską, stoczona 25 lutego 1831 r., była niezwykle krwawym starciem, lecz zapewniła Warszawie bezpieczeństwo. Siły rosyjskie, które poniosły znaczne straty, musiały się wycofać. Podczas walk szczególną odwagą i poświęceniem wykazali się czwartacy, czyli żołnierze 4 Pułku Piechoty Liniowej [1]. W zaciętej walce ciężko ranny został dowodzący polskimi siłami gen. Józef Chłopicki [2].

▪ *obraz, Polska, 1886 r.*

POWSTANIE LISTOPADOWE

?

1. Wyjaśnij, w jaki sposób wojska rosyjskie dotarły pod Warszawę od strony zachodniej. Przedstaw kluczowe momenty tej operacji wojskowej.
2. Wymień tereny poza granicami Królestwa Polskiego, na które rozprzestrzeniło się powstanie.

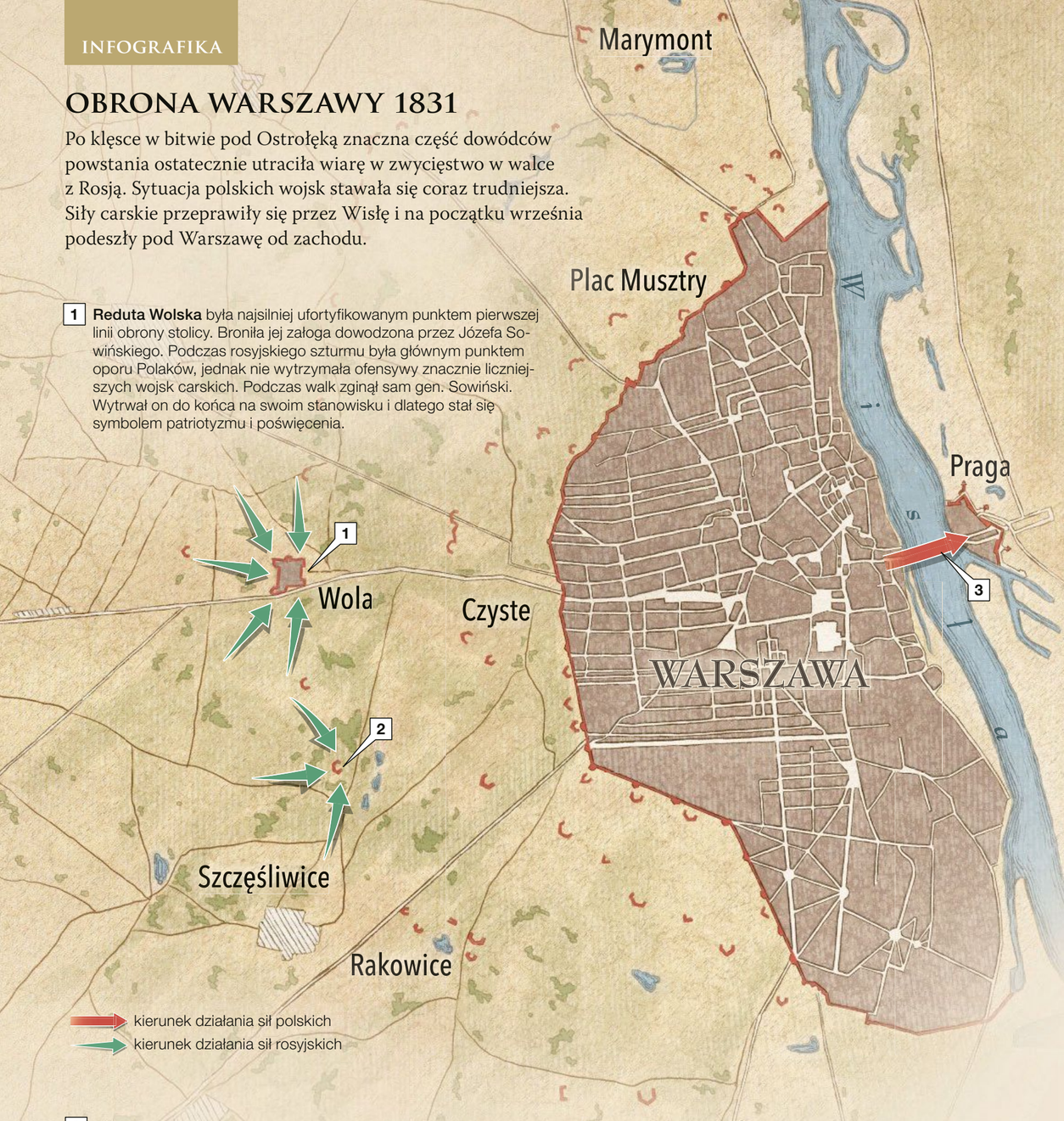
Najważniejsze bitwy wojny polsko-rosyjskiej 1831 r.

Data	Miejsce	Wynik	Dowódca polskich wojsk
14 II	Stoczek	• rozbicie wojsk rosyjskich	gen. Józef Dwernicki
17 II	Dobre	• zwycięstwo połączonych sił polskich	gen. Jan Skrzynecki gen. Piotr Szembek
25 II	Grochów	• największa i ostatecznie nierozstrzygnięta bitwa, • straty rosyjskie uniemożliwiające Dybiczowi atak na Warszawę, • śmierć w walce 9 tys. Rosjan i 7 tys. Polaków	gen. Józef Chłopicki (ciężko ranny podczas walk)
31 III	Wawer	• zwycięstwo sił polskich	gen. Maciej Rybiński
31 III	Dębe Wielkie	• zwycięstwo sił polskich, • wielkie straty Rosjan, śmierć 7 tys. żołnierzy rosyjskich	płk Ludwik Bogusławski gen. Kazimierz Skarżyński
10 IV	Iganie	• zwycięstwo sił polskich, • straty Rosjan: 3 tys. żołnierzy przy 400 zabitych po stronie polskiej	gen. Ignacy Prądzyński
26 V	Ostrołęka	• przegrana sił polskich	gen. Jan Skrzynecki
6–7 IX	Warszawa	• zdobycie stolicy przez Rosjan	gen. Jan Krukowiecki

OBRONA WARSZAWY 1831

Po klęsce w bitwie pod Ostrołęką znaczna część dowódców powstania ostatecznie utraciła wiarę w zwycięstwo w walce z Rosją. Sytuacja polskich wojsk stawała się coraz trudniejsza. Siły carskie przeprawiły się przez Wisłę i na początku września podeszły pod Warszawę od zachodu.

1 **Reduta Wolska** była najsilniej ufortyfikowanym punktem pierwszej linii obrony stolicy. Broniła jej załoga dowodzona przez Józefa Sowińskiego. Podczas rosyjskiego szturmu była głównym punktem oporu Polaków, jednak nie wytrzymała ofensywy znacznie liczniejszych wojsk carskich. Podczas walk zginął sam gen. Sowiński. Wytrwał on do końca na swoim stanowisku i dlatego stał się symbolem patriotyzmu i poświęcenia.

2 **Reduta Ordona** znajdowała się 2 km na południe od Reduty Wolskiej. Artylerią na tym odcinku umocnień dowodził Julian Ordon. Pod koniec walk doszło do wysadzenia składu amunicji polskiej artylerii. W rezultacie zginęło wielu rosyjskich żołnierzy, w tym generał dowodzący natarciem.

3 Wojska polskie po kapitulacji obrońców Woli wycofały się z miasta przez Wisłę na wschód. Dowodzący obroną stolicy gen. Jan Krukowiecki, mimo sprzeciwu sejmu, zgodził się ją poddać. Siły carskie weszły do Warszawy 8 września 1831 r.

Konstanty Ordon został przedstawiony w wierszu Mickiewicza jako heroiczny dowódca, który nie chcąc poddać się Rosjanom, celowo wysadził arsenał i w wyniku eksplozji zginął wraz z licznymi żołnierzami i oficerami rosyjskimi. W rzeczywistości nie ma pewności, czy wybuch był celowy, wiadomo jednak, że w jego rezultacie zginęło wielu rosyjskich dowódców. Natomiast sam Ordon – mimo odniesionych ran – przeżył nie tylko powstanie, lecz także u boku Garibaldiego wziął udział w walkach o wyzwolenie Włoch. Zginął śmiercią samobójczą, choć nie w warszawskim forcie, lecz we Florencji w wieku 77 lat.

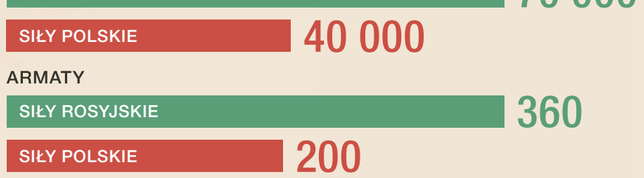

Generał Sowiński na szańcach Woli – obraz Wojciecha Kossaka przedstawia scenę śmierci dowódcy przedmieścia Warszawy. W rzeczywistości generał prawdopodobnie zginął już po kapitulacji, po omyłkowym ostrzelaniu odbierających kapitulację sił carskich. Rosjanie uznali to za podstęp i wymordowali bezbronnych polskich jeńców.

Liczebność sił polskich i rosyjskich

Rosjanie mieli dużą przewagę liczebną nad powstańcami i dysponowali znacznie silniejszą artylerią, którą mogli koncentrować w wybranych miejscach w odróżnieniu od polskiej artylerii, zainstalowanej na stałe wzdłuż umocnień.

Zemsta cara

Jedną z najokrutniejszych form zemsty ze strony cara było porwanie warszawskich dzieci przez Rosjan. Synowie uczestników powstania, a także wielu innych chłopców zostało uprowadzonych w głąb Rosji i wcielonych do specjalnych dziecięcych oddziałów wojskowych. Ci spośród nich, którzy przetrwali w surowych warunkach, zostali zrusyfikowani i skierowani na 25 lat do służby w rosyjskiej armii. Barbarzyńska praktyka porwań dzieci na terenach podbitych przez Rosjan zachowała się do dziś.

Porwanie warszawskich dzieci w 1832 r. odbyło się podstępem. Na plac Zamkowy zostały zaproszone wszystkie, które potrzebowały pomocy. Na miejscu rodzicom, którzy przyprowadzili je w nadziei na wsparcie, zostały wydarte siłą przez wojsko i wywiezione do Rosji.

MIĘDZYNARODOWA REAKCJA NA POWSTANIE

Rząd Narodowy zabiegał o pomoc dla powstania w Europie, jednak władze państw europejskich nie zamierzały stanąć przeciwko Rosji. Było to powiązane z decyzjami kongresu wiedeńskiego i Świętym Przymierzem. Książę Adam Jerzy Czartoryski próbował wykorzystać rywalizację Austrii i Rosji. Wysunął propozycję osadzenia na tronie w Warszawie przedstawiciela dynastii Habsburgów, ale rząd w Wiedniu nie przyjął tej oferty. Swojego poparcia nie udzieliła Francja, na którą Polacy liczyli najbardziej. Tamtejszy minister spraw zagranicznych upadek stolicy skwitował wymownym zdaniem: *Porządek panuje w Warszawie.* Neutralnie zachowała się Wielka Brytania, natomiast Prusy zaoferowały Rosji pomoc zbrojną w tłumieniu powstania, z której Mikołaj I mógł w każdej chwili skorzystać. W **1833 r.** Austria i Rosja podpisały układ, do którego przyłączyły się Prusy. Zaborcy zobowiązali się do ścisłej współpracy policyjnej i wojskowej w celu zwalczania polskich organizacji spiskowych i jakichkolwiek wystąpień zbrojnych.

Zupełnie inaczej zareagowały na wybuch powstania społeczeństwa wielu państw Europy – m.in. we Francji, w Belgii, Niemczech, Szwajcarii, Wielkiej Brytanii – głównie młodzi ludzie publicznie wyrażali poparcie dla walki Polaków o niepodległość. Odbywały się uliczne manifestacje, a europejska prasa szeroko opisywała działania powstańców. Żadne inne wydarzenie z historii narodu polskiego w XIX w. nie odbiło się tak szerokim echem w Europie, jak powstanie listopadowe. Polscy powstańcy wcielili w życie romantyczną ideę walki o wolność, którą toczyli już Francuzi, Belgowie czy Włosi. W późniejszych latach polscy oficerowie i żołnierze wykorzystywali swoje powstańcze doświadczenia, walcząc podczas różnych rewolucji w Europie.

NASTĘPSTWA POWSTANIA LISTOPADOWEGO

Mikołaj I uznał powstańców listopadowych za buntowników i postanowił bezwzględnie ukarać. Perspektywa represji zmusiła liczną grupę polskiego społeczeństwa do emigracji z kraju (więcej o Wielkiej Emigracji na s. 350). Tych, którzy zostali, skazano na więzienie i ciężkie roboty, a także konfiskatę majątków. Polskich żołnierzy wcielono do armii rosyjskiej. Królestwo obciążono też kontrybucją, czyli karą pieniężną oraz kosztami budowy Cytadeli. Twierdza ta miała strzec rosyjskiego panowania w stolicy, a jej X Pawilon był przeznaczony dla więźniów politycznych. Mikołaj I podjął szereg działań mających zlikwidować autonomię Polaków:

- unieważnił konstytucję i na jej miejsce wprowadził w 1832 r. Statut Organiczny;
- zlikwidował dwa ważne elementy autonomii Królestwa Polskiego (sejm i armię);
- zagarnął pełnię władzy – odtąd car rządził przez namiestnika.

Namiestnikiem został zdobywca Warszawy, Iwan Paskiewicz, a okres jego rządów ze względu na represje nazwano **nocą paskiewiczowską**. W następnych latach wprowadzono w Królestwie Polskim stan wojenny, zlikwidowano polski podział administracyjny, zastępując województwa guberniami, i ustanowiono rosyjski kodeks karny.

W imię Boga za naszą i waszą wolność to hasło, które znalazło się na sztandarze powstańców listopadowych. Na jego odwrocie zostało ono zapisane po rosyjsku. Kierowano je do żołnierzy armii carskiej, którzy przymusowo trafiali do wojska na 25 lat. Słowa te, ułożone przez Joachima Lelewela, stały się później głównym mottem polskich emigrantów angażujących się w rewolucje i powstania narodowe w całej Europie. Początkowo łączyło się ono z wywodzonym z Ewangelii programem sprawiedliwości powszechnej i walki z władzą despotyczną, której symbolem stały się Rosja i Turcja.

▪ *sztandar, Polska, 1831 r.*

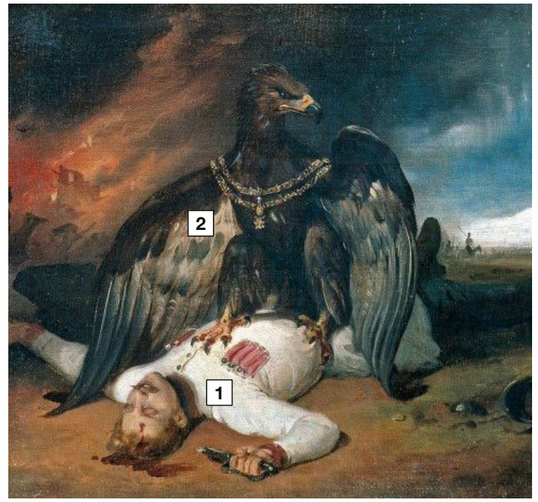

Z jeszcze większą surowością ukarano zwolenników powstania na ziemiach zabranych. Ponad 50 tys. rodzin zostało zesłanych w głąb Rosji. Część z nich musiała jedynie osiedlić się na wschodzie, inni zaś zostali skazani na katorgę, czyli byli zmuszani do niewolniczej pracy na Syberii. Represje popowstaniowe w zaborze rosyjskim dotknęły polską kulturę, szkolnictwo i Kościół katolicki:

- zamknięto uniwersytety w Warszawie i Wilnie oraz Liceum Krzemienieckie;
- rozwiązano Towarzystwo Przyjaciół Nauk;
- duchowieństwo katolickie podporządkowano władzy świeckiej;
- na ziemiach zabranych zlikwidowano Kościół unicki, włączając przymusowo wiernych do Kościoła prawosławnego.

Sytuacja Polaków w dwóch pozostałych zaborach również uległa pogorszeniu. Uczestników powstania lub tych, którzy je wspierali, karano więzieniem i konfiskatą majątków. W zaborze pruskim i austriackim zaczęto prowadzić politykę otwarcie antypolską. Ograniczono też autonomię Rzeczypospolitej Krakowskiej, a od 1831 r. stacjonowały tam wojska trzech państw zaborczych.

Polski Prometeusz to obraz francuskiego malarza romantycznego – Horace'a Verneta [czyt.: horasa werneta]. Dzieło powstało wkrótce po upadku powstania listopadowego. W ciało poległego powstańca [1] wbija szpony czarny orzeł [2] symbolizujący Rosję. Polska została porównana do mitycznego tytana Prometeusza cierpiącego za ludzkość.

▪ *obraz, Francja, 1831 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Pomnik Paskiewicza

Pomnik feldmarszałka Iwana Paskiewicza był jednym z symboli dominacji Rosji nad Warszawą. Jego budowa stanowiła element represji. Ogromny monument znajdował się na Krakowskim Przedmieściu przed Pałacem Namiestnikowskim (obecnie Prezydenckim). Pomnik, podobnie jak sam feldmarszałek, był szczerze znienawidzony przez warszawiaków i został zburzony, gdy tylko Rosjanie utracili kontrolę nad Warszawą podczas I wojny światowej.

? Odszukaj informacje o innych znanych przypadkach obalania pomników. Jakie było znaczenie takich gestów?

Obalenie pomnika Paskiewicza odbyło się w 1917 r. Po odzyskaniu niepodległości na dawne miejsce powrócił pomnik księcia Józefa Poniatowskiego.

▪ *fotografia, Polska, 1917 r.*

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie wydarzenia przyczyniły się do wybuchu powstania listopadowego.
2. Opisz przebieg powstania listopadowego i wymień wydarzenia decydujące o jego wyniku.
3. Przedstaw skutki klęski powstania listopadowego dla mieszkańców Królestwa Polskiego, ziem zabranych i pozostałych zaborów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Barańska, *Kobiety w powstaniu listopadowym 1830–1831*, Lublin 1998.
J. Łojek, *Szanse powstania listopadowego*, Warszawa 1986.
W. Suleja, *Kosynierzy i strzelcy. Rzecz o irredencie*, Wrocław 1997.

BARWY NARODOWE

Biało-krwawy,
Krwawo-biały, Iniany
Opatrunku, który zwiesz się: sztandar,
Coś się z wielkim krwotokiem uporał!

Maria Pawlikowska-Jasnorzewska, *Barwy narodowe*

BARWY CHORĄGWI

Tradycja używania przez Polaków symboliki narodowej w bieli i czerwieni sięga średniowiecza. Chorągwie królewskie były właśnie w takich barwach. Przykładowo na słynnej czerwonej chorągwi królewskiej używanej pod Grunwaldem widniał biały orzeł z koroną na głowie. Stąd wzięły się polskie barwy narodowe. Zgodnie z zasadami heraldyki kolor godła, czyli w tym przypadku Orła Białego, stanowi na fladze kolor górnego pasa. Dolny pas ma zaś barwę tła herbowego, czyli czerwień. Po raz pierwszy biało-czerwone flagi zastosowano w 1792 r., gdy obchodzono pierwszą rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja. Jednak ze względu na zabory barwy narodowe nie zdążyły się utrwalić w świadomości Polaków.

Bitwa pod Grunwaldem to dzieło Jana Matejki, na którym artysta przedstawił chorągiew Królestwa Polskiego. Uczynił to zgodnie z opisem, jaki pozostawił w swojej kronice Jan Długosz. Na czerwonym tle umieścił białego orła z rozpostartymi skrzydłami, który został jednak ustawiony w pionie.

- *obraz, Polska, 1878 r.*

Chorągiew wielka królewska Zygmunta III Wazy cechowała się innym układem kolorów niż ten, który występował na późniejszej fladze narodowej. Biel i czerwień były jednak obecne w polskiej symbolice państwowej już od średniowiecza.

- *rysunek, Polska, ok. 1605 r.*

Francuska flaga, symbolizująca wolność, równość i braterstwo, powstała podczas rewolucji 1789 r. Francuska flaga narodowa miała szczególne znaczenie, ponieważ nie była tak jak dotychczasowe sztandary związana z dynastią panującą, lecz stanowiła symbol narodu tworzącego państwo. Wzorem Francuzów inne narody, w tym i Polacy, przyjęły swoje barwy narodowe.

- *rycina, Francja, XVIII w.*

POLSKIE BARWY NARODOWE

Biel i czerwień powróciły w okresie powstania listopadowego. W tym czasie na czapkach i mundurach noszono kokardy w tych kolorach. Na budynkach władz powstańczych zaczęto też umieszczać biało-czerwone sztandary. Ostatecznie 7 lutego 1831 r. sejm Królestwa Polskiego w specjalnej uchwale uznał biel i czerwień za barwy narodowe. Od tej pory kwestia ta była ustalona.

Polska kawaleria podczas powstania listopadowego używała biało-czerwonych chorągiewek zamocowanych do lanc, choć jak widać na ilustracji przedstawiającej bitwę pod Wawrem (19 lutego 1831 r.), kolory mogły być ustawione odwrotnie niż na fladze narodowej.

- *rycina, Francja, XIX w.*

Po upadku powstania listopadowego biel i czerwień już mocno utożsamiano z Polakami. Tymi kolorami wiwatujące tłumy w Niemczech witały emigrujących żołnierzy powstania. Biało-czerwone flagi pojawiały się również podczas demonstracji na Zachodzie, podczas których wyrażano solidarność wobec niepodległościowych dążeń Polaków. W okresie powstania krakowskiego w 1846 r. i wielkopolskiego w 1848 r. ich uczestnicy mieli przypięte biało-czerwone kokardy, a na ratuszu w Poznaniu powiewała biało-czerwona chorągiew. Powstańcy styczniowi nosili w tych barwach przypinane do ubrań kokardy, a czasem także opaski.

Zaborcy zwalczali polską tożsamość narodową i zabraniali używania barw narodowych. Osoby, które nie podporządkowywały się tym przepisom, były karane. Mimo to biało-czerwone sztandary pojawiały się na manifestacjach patriotycznych z okazji ważnych rocznic, np. bitwy pod Olszynką Grochowską, unii lubelskiej czy powstania kościuszkowskiego.

Niedługo po odzyskaniu niepodległości sejm odrodzonej Polski w 1919 r. uchwalił ustawę, w której określono polskie godło, barwy narodowe i wzór flagi. Następnie barwy narodowe trafiły na bandery polskich statków i okrętów wojennych, a także jako oznaczenia polskich samolotów (w postaci szachownicy).

4 WIELKA EMIGRACJA I KONSPIRACJA W KRAJU

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- rola Wielkiej Emigracji dla sprawy polskiej,
- stronnictwa polityczne, które powstały na emigracji,
- przedstawiciele polskiego romantyzmu i ich osiągnięcia.

POLACY PO UPADKU POWSTANIA LISTOPADOWEGO

Po upadku powstania listopadowego na zachód ruszyli ci, którzy obawiali się represji i nie chcieli żyć w zniewolonej ojczyźnie. Mieszkańcy wielu państw europejskich witali ich jak bohaterów walczących o wolność z największym europejskim tyranem – carem Mikołajem I. Z rezerwą do polskich powstańców podchodziły natomiast władze państwowe. Na przyjęcie uchodźców zgodę wyraziły tylko niektóre z nich, w tym rząd Francji, do której trafiło najwięcej osób.

Po upadku powstania listopadowego z ojczyzny wyemigrowało ok. 8–10 tys. Polaków. Była to największa w XIX w. polska emigracja polityczna, ze względu na liczebność i znaczenie nazywana **Wielką Emigracją**. Wśród emigrantów znalazła się elita narodu polskiego:

- artyści,
- literaci,
- naukowcy,
- politycy,
- wojskowi.

Paryż stał się głównym ośrodkiem działalności polskich patriotów – tam rozkwitła polska kultura romantyczna, a Polacy kontynuowali walkę o niepodległą ojczyznę:

- zakładali stowarzyszenia i instytucje kulturalne;
- wydawali książki i prasę;
- opracowywali nowe koncepcje walki o niepodległość;
- powoływali organizacje konspiracyjne;
- planowali powstania i inne działania, które chciano przeprowadzić na ziemiach polskich pod zaborami.

Szarża pruskiej kawalerii na bezbronnych internowanych żołnierzy, do której doszło w Elblągu, wywołała oburzenie w całej Europie. Władze pruskie starały się zmusić Polaków do powrotu na ziemie pod carskim panowaniem, a wobec ich oporu podjęli brutalne działania.

- *grafika, Francja, XIX w.*

Powitanie polskich weteranów w Lipsku miało uroczysty charakter. Mieszkańcy Saksonii z sympatią, szacunkiem i współczuciem odnosili się do polskich żołnierzy.

- *rycina, Niemcy, XIX w.*

Polacy wierzyli, że kiedyś wrócą do kraju, tymczasowo jednak żyli na obczyźnie, gdzie angażowali się w walki narodowowyzwoleńcze toczone przez inne ludy europejskie. Zgodnie z hasłem *W imię Boga za waszą wolność i naszą* uważali, że wspierając ideę wyzwolenia narodów, przyczyniają się do odzyskania niepodległości przez Polskę.

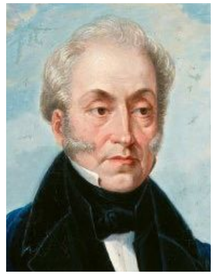
EMIGRACYJNE STRONNICTWA POLITYCZNE

Od samego początku emigranci planujący odbudować suwerenną Polskę spierali się, jak miałaby być w przyszłości rządzona i w jaki sposób należałoby walczyć o jej niepodległość. Pierwszą próbę zjednoczenia polskiego środowiska emigracyjnego podjął **Joachim Lelewel**. Już w grudniu 1831 r. powołał **Komitet Narodowy Polski**, który prezentował poglądy republikańskie. Krytykował powstańcze władze za to, że nie podjęły reform społecznych, mogących zapewnić zaangażowanie chłopów w walkę z Rosją. Stronnictwo emigracyjne związane z Lelewelem współpracowało ze stworzoną przez Giuseppe Mazziniego organizacją Młoda Europa (więcej o niej na s. 295). W ramach tej struktury powstał w 1834 r. związek **Młoda Polska**, którego celem było zorganizowanie powstania na terenie wszystkich zaborów. Aby przygotować do tego Polaków, działacze Młodej Polski prowadzili bardzo

POSTAĆ HISTORYCZNA

ADAM JERZY CZARTORYSKI

1770–1861

Był polskim mężem stanu, politykiem. Urodził się w rodzinie magnackiej – w młodości odebrał staranne wykształcenie i odbył podróże zagraniczne. W 1792 r. wziął udział w wojnie polsko-rosyjskiej i został odznaczony Orderem Virtuti Militari. Po III rozbiorze rodzina wysłała go na dwór carski, gdzie poznał przyszłego cara Aleksandra I, z którym się zaprzyjaźnił. Pełnił różne funkcje w rosyjskiej administracji – był posłem w Królestwie Sardynii, jednym z najbliższych doradców cara, a także w latach 1804–1806 ministrem spraw zagranicznych Imperium Rosyjskiego. Opowiadał się przeciwko Napoleonowi oraz postulował współpracę z Rosją. Był jednym z uczestników kongresu wiedeńskiego i miał wkład w powstanie Królestwa Polskiego. Sprawował urząd kuratora wileńskiego, a do dymisji podał się, gdy jego interwencja w sprawie filaretów zakończyła się porażką. Podczas powstania listopadowego sprawował funkcję prezesa Rządu Narodowego. Po upadku zrywu wyjechał do Paryża, gdzie kierował konserwatywnym obozem politycznym Hôtel Lambert.

Organizacje polityczne Wielkiej Emigracji

Nazwa	Rok i miejsce powstania	Przywódcy	Program i działania
Komitet Narodowy Polski	1831, Paryż	Joachim Lelewel	• dążenie do odzyskania niepodległości poprzez powstanie zbrojne, • współpraca różnych grup społecznych, • działalność emisariuszy na ziemiach polskich, • niepodległa Polska republiką
Hôtel Lambert	1831, Paryż	Adam Jerzy Czartoryski, Władysław Zamoyski	• działalność dyplomatyczna w celu pozyskania poparcia dla polskich dążeń niepodległościowych, • krytyka idei powstania zbrojnego, • niepodległa Polska monarchią konstytucyjną, • ewolucyjne przemiany społeczne, w tym uwłaszczenie chłopów za pełną odpłatnością za ziemię
Towarzystwo Demokratyczne Polskie	1832, Paryż	Wiktor Heltman, Tadeusz Krępowiecki	• postulaty wyrażone w *Małym manifeście* (1832 r.) i *Wielkim manifeście* (1836 r.) • powstanie trójzaborowe z udziałem wszystkich grup społecznych, • współpraca z demokratycznymi działaczami europejskimi, • działalność emisariuszy, • niepodległa Polska republiką, • likwidacja przywilejów stanowych, uwłaszczenie chłopów
Młoda Polska	1834, Berno, Szwajcaria	Karol Stolzman [czyt.: sztolcman], Joachim Lelewel	• walka o niepodległość, • współpraca z europejską masonerią, • przygotowanie wszystkich ziem polskich do powstania przeciwko zaborcom poprzez działalność emisariuszy
Gromady Ludu Polskiego	1835, Wielka Brytania	Stanisław Worcell, Tadeusz Krępowiecki	• powstanie ludowe, • likwidacja ucisku społecznego, • likwidacja własności prywatnej, • niepodległa Polska republiką

aktywną działalność agitacyjną poprzez wysyłanie do kraju specjalnych, tajnych wysłanników politycznych – **emisariuszy**.

Z kolei konserwatywne środowisko polityczne skupił wokół siebie dawny współpracownik cara Aleksandra I, a później szef polskiego rządu podczas powstania listopadowego – książę **Adam Jerzy Czartoryski**. Od paryskiej siedziby księcia jego stronnictwo było nazywane **Hôtel Lambert** [czyt.: o**tel** lą**ber**]. Czartoryski i jego zwolennicy:

- korzystali z licznych kontaktów politycznych w całej Europie;
- prowadzili działania dyplomatyczne w celu nagłośnienia sprawy polskiej na arenie międzynarodowej;
- chcieli, aby przyszła Polska była monarchią konstytucyjną;
- planowali powolne i stopniowe przeprowadzanie reform społecznych;
- uważali, że Polska ma szansę odzyskać niepodległość tylko w wyniku konfliktu międzynarodowego, w którym przeciwko sobie wystąpią państwa zaborcze.

Zupełnie inny, lewicowy program głosiło **Towarzystwo Demokratyczne Polskie** (**TDP**), które stało się największą organizacją emigracyjną. Planowało odrodzenie Polski w wyniku trójzaborowego powstania zbrojnego, ze znaczącym udziałem chłopów i wsparciem uzyskanym od rewolucjonistów z różnych europejskich państw. Po zwycięstwie Polska miała być republiką, w której zostałyby przeprowadzone głębokie reformy społeczne.

Najbardziej radykalnych lewicowych reform domagały się jednak **Gromady Ludu Polskiego**, które zrzeszały emigrantów z niższych warstw społecznych. Obwiniali oni szlachtę o doprowadzenie do utraty niepodległości i utrzymywanie niesprawiedliwego systemu społecznego, z którego czerpała zyski.

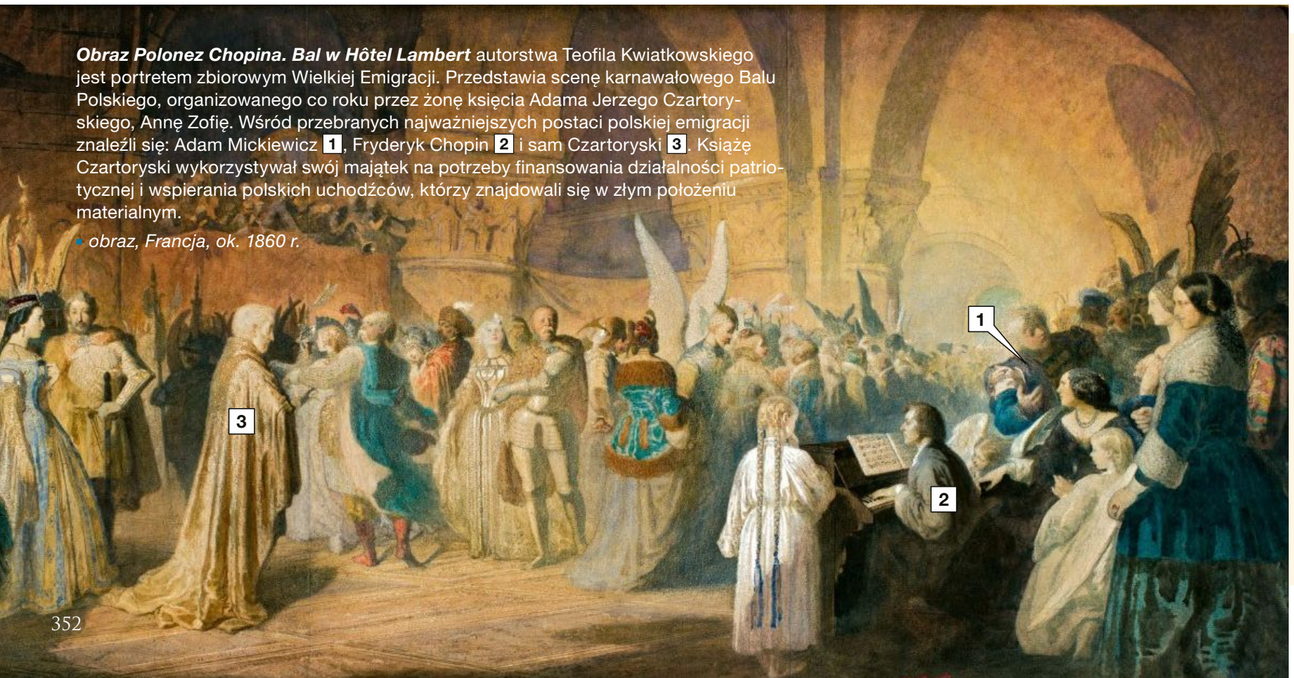
POSTAĆ HISTORYCZNA

JOACHIM LELEWEL

1786–1861

Był polskim działaczem niepodległościowym i historykiem. Zdobył wykształcenie na uniwersytetach w Wilnie i w Warszawie. Pełnił funkcję posła na sejm Królestwa Polskiego. Podczas powstania listopadowego zasiadał we władzach powstania, a po jego klęsce opuścił ojczyznę. Następnie trafił najpierw do Prus, a potem do Francji i Szwajcarii. Był jednym z najaktywniejszych działaczy Wielkiej Emigracji. Stał na czele Komitetu Narodowego Polskiego, a następnie Młodej Polski. Uważał, że wszystkie polskie stronnictwa emigracyjne powinny się zjednoczyć. Domagał się reform społecznych w kraju, w tym przede wszystkim uwłaszczenia chłopstwa. Poza działalnością polityczną prowadził badania naukowe z dziedziny historii.

Obraz Polonez Chopina. Bal w Hôtel Lambert autorstwa Teofila Kwiatkowskiego jest portretem zbiorowym Wielkiej Emigracji. Przedstawia scenę karnawałowego Balu Polskiego, organizowanego co roku przez żonę księcia Adama Jerzego Czartoryskiego, Annę Zofię. Wśród przebranych najważniejszych postaci polskiej emigracji znaleźli się: Adam Mickiewicz 1, Fryderyk Chopin 2 i sam Czartoryski 3. Książę Czartoryski wykorzystywał swój majątek na potrzeby finansowania działalności patriotycznej i wspierania polskich uchodźców, którzy znajdowali się w złym położeniu materialnym.

• *obraz, Francja, ok. 1860 r.*

DZIAŁALNOŚĆ SPISKOWA NA ZIEMIACH POLSKICH

Pomiędzy podzieloną przez zaborców Polską a znajdującymi się na emigracji polskimi ośrodkami utrzymywano kontakt m.in. za pośrednictwem emisariuszy. W działalność na ziemiach polskich najbardziej były zaangażowane Towarzystwo Demokratyczne Polskie i Młoda Polska. Dzięki ich aktywności w drugiej połowie lat 30. XIX w. zaczęły odradzać się organizacje spiskowe, a głównym ośrodkiem konspiracji stał się Kraków, który był najsłabiej kontrolowany przez zaborców.

Z inicjatywy emisariusza Młodej Polski **Szymona Konarskiego** w 1835 r. powstało tam **Stowarzyszenie Ludu Polskiego**. Konarski został jednak uwięziony i po śledztwie, podczas którego mimo tortur nie wydał żadnego współpracownika, rozstrzelany. Równie niezłomną postawą wykazał się działający w Kongresówce **Karol Levittoux** [czyt.: lewi**tu**], który aby nie wydać podczas tortur swoich towarzyszy, podpalił więzienną celę w warszawskiej Cytadeli i zginął w płomieniach.

W Wielkopolsce pod wpływem emisariuszy TDP powstał tajny komitet, nazwany **Centralizacją Poznańską**, na którego czele stanął **Karol Libelt**. Działacz ten zasłynął słowami: *Naród żyje, dopóki język jego żyje, bez języka nie ma narodu*, oddającymi rodzące się w zaborze pruskim zagrożenie germanizacją.

Działalność patriotyczną wśród najniższych warstw społecznych prowadził ksiądz **Piotr Ściegienny**. Nawoływał chłopów do walki o niepodległość Polski, obiecując im polepszenie ich położenia i sprawiedliwość społeczną. Duchowny został aresztowany i skazany na zesłanie na Sybir. Mimo to jego działalność przyczyniła się do zaangażowania chłopstwa do walki o niepodległość Polski i połączenia postulatów narodowych z politycznymi o charakterze lewicowym (m.in. uwłaszczenia chłopów).

Organizacje spiskowe na ziemiach polskich w latach 30. i 40. XIX w.

Nazwa	Data powstania	Zabór	Przywódca	Program
Stowarzyszenie Ludu Polskiego	1835	rosyjski austriacki, Kraków	Szymon Konarski, Seweryn Goszczyński, Karol Levittoux	• działalność patriotyczna, • trójzaborowe powstanie, • dążenie do odzyskania niepodległości
Związek Narodu Polskiego	1839	rosyjski	Henryk Kamieński, Edward Dembowski	• przygotowanie powstania zbrojnego, • włączenie wszystkich warstw społecznych do walki o niepodległość
Związek Ściegiennego (Związek Chłopski)	ok. 1840–1844	rosyjski	ks. Piotr Ściegienny	• walka o niepodległość, • poprawa sytuacji chłopów
Centralizacja Poznańska	1844	pruski	Karol Libelt	• organizacja powstania narodowego w celu odzyskania niepodległości

TEKST ŹRÓDŁOWY

WIELKI MANIFEST

Przedstawiciele Towarzystwa Demokratycznego Polskiego opublikowali w 1836 r. *Wielki manifest*, który prezentował ich cele polityczne, oraz metody, którymi chcieli je osiągnąć.

Polska czuje w sobie niezgasłe siły, jej wskrzeszenia żądają ludy, lękają się ciemięzcy [prześladowcy]*: więc to, co nosi na sobie tak wielkie powszechności znamię, fałszem być nie może. Głos ludzkości był zawsze głosem Boga. Wielkie posłannictwo Polski nie jest jeszcze dokonane. Przed dziesięciu wiekami Polska, zjednoczywszy liczne pokolenia, tożsamością rodu, potrzeb, języka i charakteru zbliżone, sama, lubo w szczupłym jednego stanu zakresie przechowała i rozwijała demokratyczną Sławian ideę, którą obca przemoc w innych tego plemienia szczepach zatarła i zniszczyła; sama zasłaniała cywilizacją europejską i odpierała piersiami swoimi cisnące się do Europy Tatarów, Turków i Moskalów tłumy. A gdy z jednej strony usamowolniona na zachodzie myśl ludzka wypowiedziała wojnę staremu porządkowi rzeczy, z drugiej wzniosła się na północy nowa absolutyzmu potęga, usamowolnienie to wstrzymać usiłująca, Polska, odwieczna demokratycznych idei wyobrazicielka, przednia straż cywilizacji europejskiej, posłannictwu swemu wierna, pierwsza stoczyła walkę, i w walce tej poległa.*

Źródło: *Wielka Emigracja. Teksty źródłowe do nauki historii*, nr 31, oprac. M. Żychowski, Warszawa 1962.

? 1. Oceń, jaka idea znalazła odzwierciedlenie w tekście manifestu.
2. Wymień zagrożenia, przed którymi, zdaniem autorów, Polacy chronili Europę.

POLSKI ROMANTYZM

Chociaż brak własnego państwa nie sprzyjał rozwojowi kultury narodowej, to epoka romantyczna wydała wybitnych twórców polskiej literatury pięknej, muzyki, malarstwa i historiografii. Polski romantyzm narodził się na ziemiach zabranych, a jego głównym ośrodkiem do powstania listopadowego było Wilno. Następnie idee romantyczne dotarły do Warszawy, która była dotąd ostoją klasycyzmu. Młodzi romantycy swoją twórczość rozumieli jako służbę narodowi i gloryfikowali walkę o wolność. W przeciwieństwie do dominujących jeszcze wtedy klasyków:

- emocje, intuicję, fantazję i wiarę w ideały przeciwstawiali oświeceniowemu racjonalizmowi (zob. s. 191);
- miłość, choćby nieszczęśliwą, uważali za najważniejsze uczucie;
- buntowali się przeciwko ograniczeniom narzucanym przez społeczeństwo;
- poszukiwali tego, co wyjątkowe, indywidualne, a nie klasyczne i uniwersalne;
- czerpali inspirację z kultury ludowej i narodowej;
- sięgali do wątków historycznych i odwoływali się m.in. do kultury rycerskiej;
- fascynowali się kulturą Wschodu.

Za początek polskiego romantyzmu uznaje się wydanie przez **Adama Mickiewicza w 1822 r.** w Wilnie zbioru pt. ***Ballady i romanse***. Koniec tej epoki w polskiej kulturze wyznacza dopiero powstanie styczniowe (1863–1864). Odtąd na ziemiach polskich zaczął dominować nowy nurt, kładący nacisk na rozwój nauki i gospodarki – pozytywizm. Mimo upływu czasu idee romantyczne (m.in. przewaga ducha nad materią, mesjanizm, model romantycznej miłości) – a także polemiki z nimi – są żywe do dziś.

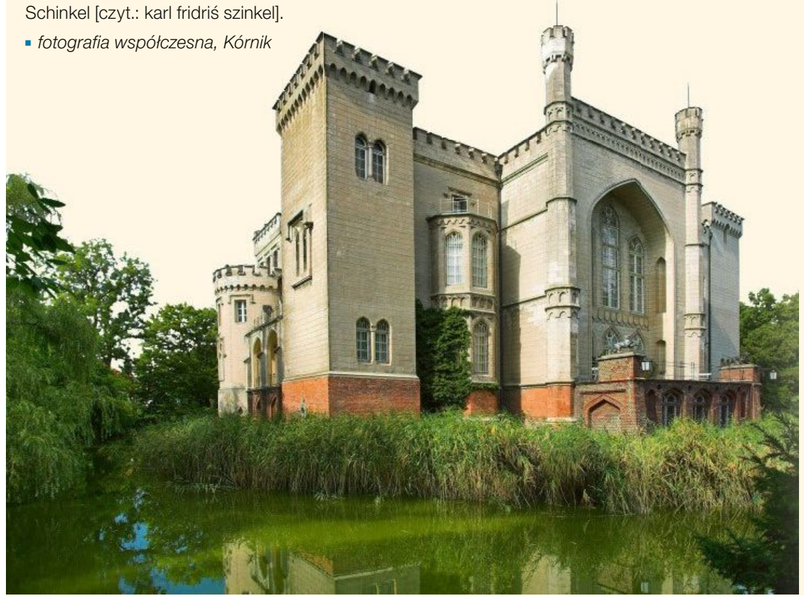

Defilada przed Napoleonem to obraz jednego z najwybitniejszych polskich malarzy romantycznych Piotra Michałowskiego. Tematyka batalistyczna i konie były charakterystyczne dla jego twórczości. Dzieła jednak odbiegały od typowych malowideł bitewnych. Autor przedstawiał sceny pełne ekspresji, którą tu oddaje sposób ukazania nieba.

- *obraz, Polska, 1837 r.*

Zamek w Kórniku w Wielkopolsce został przebudowany w pierwszej połowie XIX w. w stylu nawiązującym do modnego wówczas w Europie stylu angielskiego neogotyku. W jego projekt był zaangażowany m.in. jeden z najwybitniejszych architektów tych czasów – Niemiec Karl Friedrich Schinkel [czyt.: karl fridriś szinkel].

- *fotografia współczesna, Kórnik*

Fryderyk Chopin jest uznawany zarazem za jednego z najważniejszych kompozytorów czasów romantyzmu, jak i najwybitniejszego twórcę w całych dziejach polskiej muzyki.

- *obraz, Francja, 1835 r.*

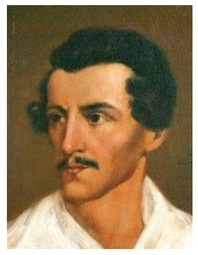
ROMANTYZM NA EMIGRACJI

Po powstaniu listopadowym – wraz z falą Wielkiej Emigracji – najwybitniejsi polscy romantycy dotarli do Paryża. Z polskim romantyzmem była związana idea Polski jako przedstawicielki uciemiężonych narodów, które marzą o wolności. Niczym Mesjasz, który swoją męką odkupił ludzkość, miała wyzwolić Europę i stanąć na czele moralnej rewolucji, dlatego tę ideę nazywano **mesjanizmem**. Była ona bliska także innym narodom, które uważały się za wybrane do odegrania wielkiej dziejowej roli (m.in. Żydom, Niemcom, Francuzom). Za jednego z ważniejszych twórców mesjanizmu uważa się przywódcę religijnego **Andrzeja Towiańskiego**, pod którego wpływem znajdowała się znaczna część polskiej emigracji w Paryżu, w tym Adam Mickiewicz. Mesjanizm przez dziesięciolecia wywierał duży wpływ na literaturę romantyczną, zarówno polską, jak i europejską.

WARTO WIEDZIEĆ

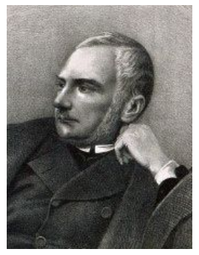
Romantyczni wieszcze

W okresie romantyzmu wyjątkowe znaczenie przypisywano poezji. Dzieła poetyckie miały kształtować i ożywiać ducha narodowego, co w przypadku niemających swojego państwa w XIX w. Polaków było niezwykle ważne. Z tego powodu najwybitniejszych polskich poetów określono mianem wieszczów narodowych. Do tego grona zalicza się Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Zygmunta Krasińskiego, a czasem także Cypriana Norwida. W części ich utworów, uznawanych za natchnione, szukano wskazówek na temat przyszłych losów Polski.

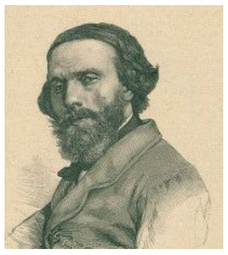
Juliusz Słowacki

- *rycina, Polska, XIX w.*

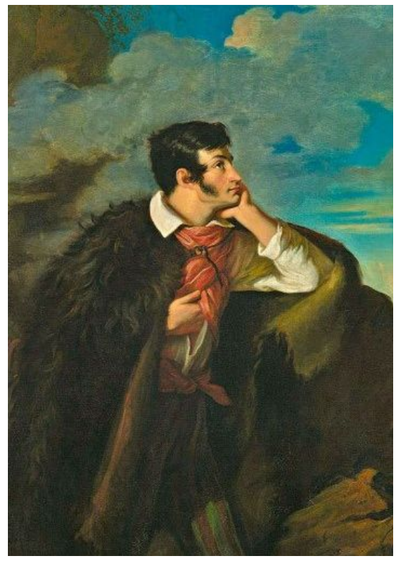
Zygmunt Krasiński

- *rycina, Polska, XIX w.*

Cyprian Norwid

- *rycina, Polska, XIX w.*

Adam Mickiewicz na Judahu skale to portret autorstwa Walentego Wańkowicza. Poeta został przedstawiony w romantycznej pozie zadumy na szczycie góry podczas pobytu na Krymie.

- *obraz, Polska, 1828 r.*

? Odszukaj informację, czy w kulturze polskiej określenia „wieszcz" używano również wobec autorów tworzących w innych czasach niż epoka romantyzmu.

ĆWICZENIA

1. Porównaj postawę społeczeństw i rządów państw zachodnioeuropejskich wobec polskich uchodźców po powstaniu listopadowym. Wyjaśnij, z czego wynikały te różnice.
2. Przedstaw najważniejsze stronnictwa polityczne Wielkiej Emigracji.
3. Omów romantyczną koncepcję mesjanizmu. Oceń, czy pojawia się ona we współczesnej kulturze polskiej lub świadomości dzisiejszych Polaków.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Człowiek romantyzmu, red. F. Furet, Warszawa 2001.
S. Kalembka, *Wielka Emigracja 1831–1863*, Toruń 2003.
A. Witkowska, R. Przybylski, *Romantyzm*, Warszawa 2000.

5 WIOSNA LUDÓW NA ZIEMIACH POLSKICH

WAŻNE NA TEJ LEKCJI:

- wydarzenia określane jako rabacja galicyjska,
- przyczyny i skutki powstania krakowskiego w 1846 r.,
- przyczyny i skutki wystąpień Polaków w 1848 r.

RABACJA GALICYJSKA

Emisariusze Towarzystwa Demokratycznego Polskiego wraz z krajowymi działaczami przygotowywali powstanie zbrojne, które miało się rozpocząć równocześnie we wszystkich zaborach. Celem było połączenie wystąpienia narodowego z rewolucją społeczną. Decyzją władz powstańczych chłopi mieli otrzymać ziemię na własność w zaborze rosyjskim i austriackim, w których nie przeprowadzono jeszcze uwłaszczenia. Liczono, że zachęci to chłopów do walki z zaborcami i wzmocni siłę powstańców. Przygotowania zostały jednak sparaliżowane aresztowaniami spiskowców na Litwie i w Wielkopolsce, m.in. uznawanego za przyszłego przywódcę powstania **Ludwika Mierosławskiego** (zob. jego biogram na s. 358). Z tego powodu w **1846 r.** doszło jedynie do pojedynczych wystąpień w Galicji i Królestwie Kongresowym, zakończonych niepowodzeniem. Co gorsza, do walki przeciwko powstańcom w Galicji obok żołnierzy austriackich przystąpili chłopi. Antagonizmy między nimi a polskimi ziemianami były umiejętnie podsycane przez władze austriackie. Rozsiewały one plotkę, jakoby szlachta zorganizowała powstanie w celu ochrony swoich przywilejów przeciwko cesarzowi, który planował uwłaszczyć chłopów. Krwawe wystąpienia chłopskie, nazywane **rabacją** (z niem. *Raub* – 'rabunek') albo **rzezią galicyjską**, objęły znaczną część zaboru austriackiego. Na czele zbuntowanych chłopów stanął **Jakub Szela**. Podległe mu oddziały:

- mordowały szlachtę,
- grabiły i paliły dwory,
- niszczyły wykazy powinności (stanowiące widoczny znak poddaństwa i uciemiężenia chłopstwa).

Wobec takich okoliczności niemożliwe stało się przeprowadzenie w zaborze austriackim powstania narodowego. Jedynie w rejonie Chochołowa doszło do niewielkiego niepodległościowego wystąpienia górali.

Okrucieństwa, których dopuszczali się uczestnicy rabacji, działy się za przyzwoleniem władz austriackich, a nawet za ich inspiracją. Gdy jednak zagrożenie wybuchem powstania narodowego minęło, wojsko austriackie rozpędziło grasujące chłopskie oddziały i ukarało ich nielicznych członków.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAKUB SZELA

1787–1860

Był galicyjskim chłopem i przywódcą rabacji w 1846 r. Popadł w konflikt z dziedzicem, przez co spotkało go wiele krzywd i upokorzeń. Z tego wynikała jego późniejsza nienawiść do szlachty. Najprawdopodobniej w porozumieniu z władzami austriackimi doprowadził do wybuchu rabacji galicyjskiej, którą następnie kierował. Nie tylko nie poniósł żadnej kary za okrucieństwa, których dopuściły się jego oddziały, lecz przeciwnie, otrzymał od cesarza duże gospodarstwo na Bukowinie (Rumunia). W polskiej tradycji stał się niejednoznacznym symbolem. Dla jednych był współpracownikiem zaborcy w tłumieniu powstania narodowego, dla innych mścicielem krzywd doznawanych przez chłopów.

POWSTANIE KRAKOWSKIE W 1846 ROKU

Mimo trwającej w Galicji rabacji i aresztowań spiskowców w pozostałych zaborach **21 lutego 1846 r.** wybuchło powstanie w Krakowie. Przebywające tam wojsko austriackie pod naporem powstańców następnego dnia wycofało się z miasta. Powstał wówczas **Rząd Narodowy Rzeczypospolitej Polskiej**. Na jego czele stanął Jan Tyssowski, który następnie przyjął tytuł dyktatora powstania. Jego sekretarzem został przybyły z Królestwa Kongresowego działacz niepodległościowy **Edward Dembowski**. Wkrótce Rząd Narodowy wydał ***Manifest do narodu polskiego***, w którym zapowiadano:

- równość wobec prawa,
- nadanie chłopom użytkowanej ziemi na własność,
- zniesienie pańszczyzny,
- pomoc społeczną dla mieszkańców miast.

Przez tydzień Kraków otaczały wojska austriackie. Ponadto galicyjska wieś była ogarnięta rabacją i niechętna zrywowi, co pogarszało położenie powstańców.

Rzeź galicyjska Jana Nepomucena Lewickiego to obraz, na którym przedstawiono scenę skupowania przez Austriaków uciętych głów szlachciców [1], zagrabionych kosztowności [2] oraz dzieci uprowadzonych z dworów [3]. W rzeczywistości z całą pewnością urzędnicy cesarscy namawiali chłopów do buntu i rozprawy ze szlachtą, a podczas rabacji pozostawali bezczynni.

- *obraz, Francja, ok. 1850 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

WSPOMNIENIA O RABACJI

Wydarzenia rzezi galicyjskiej zostały opisane w pamiętniku Jana Słomki, naocznego świadka tych wypadków.

Z tego, co już sam z dzieciństwa zapamiętałem, najważniejsze wspomnienie odnosi się do roku 1846, do tzw. rabacji galicyjskiej. Pamiętam jak przez sen, jak ojciec mój wpadł do izby – a właśnie był u nas zabity wieprzek – i wołał do matki i babki: „Gotujta tę wieprzowinę. Niech dzieci jedzą i wszyscy, a resztę trza zakopać, bo rabacja idzie, to wszystko zabiorą, a i nas zabić mogą". Wtenczas całą noc nie spaliśmy, tylko wszyscyśmy płakali, i był wielki strach w domu. [...]

Opowiadali starsi, że czerniawa [najuboższe chłopstwo] *należąca do rabacji szła od wsi do wsi i wszędzie zabierała chłopów ze sobą, i w ten sposób tworzyła się coraz większa banda, a jakby nie chciał kto z nimi iść, to bili i zabijali. Ale w każdej wsi było dosyć takich, co chętnie do nich przystawali: jedni dla rabunku, inni chowali różne zemsty za pańszczyznę, a zresztą robiła swoje wódka, bo gdzie zdybali karczmę, to pili, co się dało, a czego nie wypili, to po pijanemu rozbijali i wylewali.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, red. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 220–221.

? 1. Przedstaw postawy reprezentowane przez chłopów wobec rabacji.
2. Wyjaśnij, z jakiego powodu część galicyjskich chłopów decydowała się przyłączyć do rabacji.

W tej sytuacji 27 lutego pod przewodnictwem Edwarda Dembowskiego z Krakowa wyruszyła pokojowa procesja, która miała zjednać chłopów dla idei walki narodowej. Modlący się tłum krakowian został jednak ostrzelany przez Austriaków, w wyniku czego zginął Dembowski. Był to symboliczny koniec powstania, choć sam Jan Tyssowski skapitulował przed wojskami pruskimi dopiero 4 marca. Klęska powstania krakowskiego przyczyniła się do upadku Wolnego Miasta Krakowa i wcielenia jego obszaru do Austrii decyzją państw zaborczych z listopada 1846 r.

Edward Dembowski 1 zginął, prowadząc procesję 2 przed umocnieniami Krakowa. Do modlącego się tłumu ogień otworzyły wojska austriackie 3.

▪ *rycina, Polska, ok. 1850 r.*

Obwieszczenie władz powstania krakowskiego wzywające mieszkańców Królestwa Polskiego do przyłączenia się do walk.

▪ *obwieszczenie, Kraków, 1846 r.*

DYKTATOR

Do Mieszkańców dawnego Kongresowego Królestwa.

Odbierający niniejszą odezwę Obywatel ma natychmiast ogłaszać rewolucyą społeczną, zniesienie pańszczyzn i czynszów, i wszystkie ogłoszenia rządowe do niego jakąkolwiek bądź drogą doszłe — i natychmiast powstanie organizować. Niewypełnienie tego rozkazu pociąga za sobą karę śmierci.

Kraków dnia 26 Lutego 1846 roku.

Jan Tyssowski.

Edw. Dembowski Sekretarz Dyktatora.

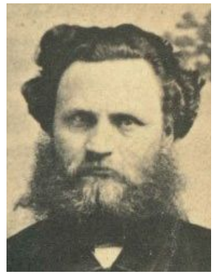
WIOSNA LUDÓW W WIELKOPOLSCE

Wydarzenia Wiosny Ludów w Europie, a szczególnie w dwóch stolicach państw zaborczych – Wiedniu i Berlinie – spowodowały wzrost patriotycznych nastrojów na ziemiach polskich. W marcu 1848 r. na ulice Poznania wyszły tłumy demonstrantów i powstał **Komitet Narodowy**. Rozpoczęto tworzenie polskich oddziałów zbrojnych, które były skupione w kilku obozach wojskowych; wstępowali do nich przede wszystkim wielkopolscy chłopi.

POSTAĆ HISTORYCZNA

LUDWIK MIEROSŁAWSKI

1814–1878

Polski dowódca wojskowy i działacz polityczny, organizator i uczestnik licznych powstań narodowych. Jako 16-latek, ale już w stopniu podchorążego, uczestniczył w powstaniu listopadowym, a po jego upadku udał się na emigrację, gdzie związał się z Towarzystwem Demokratycznym Polskim. Organizował powstanie w 1846 r., w związku z czym został aresztowany przez Prusaków i skazany na śmierć. Uwolniony z więzienia przez niemieckich uczestników Wiosny Ludów, włączył się aktywnie w rewolucyjną działalność. Wiosną 1848 r. dowodził powstaniem w Wielkopolsce, a rok później wojskami rewolucyjnymi na Sycylii i w Badenii. Podczas powstania styczniowego na krótko objął stanowisko dyktatora.

Zajęty wystąpieniami w Berlinie pruski król zgodził się na rozszerzenie autonomii Wielkiego Księstwa Poznańskiego, żądając przy tym jednocześnie reorganizacji polskiego wojska. Zawarto **ugodę w Jarosławcu**, na mocy której Polacy mieli zlikwidować większość swoich obozów wojskowych, a pozostawić tylko cztery z nich. Wbrew oficjalnym ustaleniom wojsko pruskie:

- dopuszczało się aktów przemocy wobec Polaków,
- przeprowadziło pacyfikację miast i wsi,
- zaatakowało polski obóz w Książu (29 kwietnia), a po jego opanowaniu przystąpiło do mordowania polskiej ludności.

30 kwietnia w **bitwie pod Miłosławiem** Polacy pod dowództwem Ludwika Mierosławskiego pokonali część wojsk pruskich. Mimo sukcesów w kolejnych dniach (m.in. wygrali pod Sokołowem i zdobyli Września) powstanie chyliło się ku upadkowi. Niechętni dalszym walkom byli oficerowie, a ziemiaństwo obawiało się późniejszych represji ze strony władz pruskich. W tej sytuacji 6 maja Mierosławski złożył dowództwo, a trzy dni później powstańcy podpisali kapitulację w miejscowości Bardo pod Wrześnią. Walka Polaków o niepodległość w Wielkopolsce w 1848 r. zakończyła się więc niepowodzeniem.

WYSTĄPIENIA NARODOWE NA ZIEMIACH POLSKICH W LATACH 1846–1848

LEGENDA

- granice Królestwa Polskiego
- obszar powstania krakowskiego
- obszar Rzeczypospolitej Krakowskiej wcielony do Austrii 16 XI 1846 r.
- tereny objęte rozruchami chłopskimi w 1846 r. (rabacja galicyjska)
- zasięg walk powstańczych w Wielkim Księstwie Poznańskim w 1848 r.
- obszar czasowo pod kontrolą powstańców
- obszar działalności księdza Piotra Ściegiennego w latach 1840–1844
- nieudane próby powstań narodowych w 1846 r.
- ruchy i wystąpienia narodowowyzwoleńcze w 1848 r. podczas Wiosny Ludów
- główne polskie obozy wojskowe
- ważniejsze bitwy podczas powstania wielkopolskiego

? 1. Wymień miasta, w których doszło do wystąpień w 1846 r.
2. Podaj tereny, które w 1848 r. podczas Wiosny Ludów znalazły się pod kontrolą polskich powstańców.

WIOSNA LUDÓW W GALICJI

Na przełomie marca i kwietnia 1848 r. w Krakowie i we Lwowie powstały polskie organizacje, które miały reprezentować Polaków w relacjach z austriackimi władzami. Zaczęto również formować Gwardię Narodową. Nauczeni wcześniejszym doświadczeniem polscy działacze byli świadomi, że bez podjęcia radykalnych decyzji w sprawie zniesienia pańszczyzny i innych chłopskich powinności nie uzyskają poparcia na wsi. Zaapelowali więc do ziemian o zwalnianie chłopów z pańszczyźnianych obciążeń. Gubernator Galicji Franz von Stadion [czyt.: franc fon sztadion] z niepokojem przyglądał się rozwojowi sytuacji, która mogła doprowadzić do zakończenia rozniecanego od lat przez władze zaborcze sporu pomiędzy dworem (szlachtą) a wsią (chłopstwem). 22 kwietnia 1848 r. ogłosił więc zniesienie pańszczyzny i zapowiedział uwłaszczenie chłopów – potwierdził to później patent cesarski. Na jego mocy:

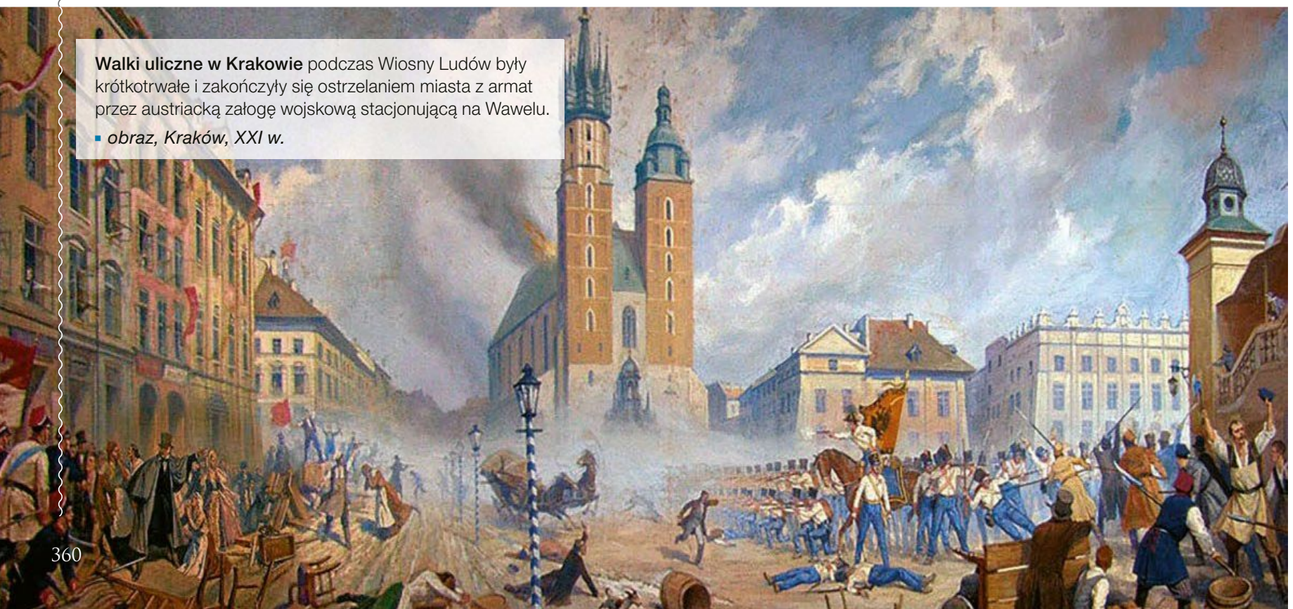
- ziemia, którą użytkowali chłopi, przechodziła na ich własność;
- utrzymano **serwituty** (zob. ciekawostka na stronie obok), czyli prawo ludności chłopskiej do korzystania z pańskich łąk i lasów.

Pod koniec kwietnia doszło do krótkotrwałych walk między Gwardią Narodową a wojskami austriackimi w Krakowie. Po wycofaniu się na Wawel Austriacy 26 kwietnia ostrzelali miasto z artylerii, zmuszając Polaków do kapitulacji. Dopiero jesienią 1848 r., po stłumieniu rewolucji w Wiedniu, Austriacy przystąpili do pacyfikacji Lwowa. 1 listopada wybuchły zamieszki, podczas których młodzi lwowianie wznieśli na ulicach miasta barykady. Następnego dnia wojsko austriackie rozpoczęło ostrzał artyleryjski śródmieścia, podczas którego zginęło ponad 100 osób. Polskie instytucje przestały istnieć, a działania rewolucyjne i narodowe zostały zahamowane.

Ułan Lwowskiej Gwardii Narodowej na akwareli Juliusza Kossaka. Ta formacja, działająca w stolicy Galicji, liczyła ok. 2 tys. żołnierzy.

▪ *akwarela, Polska, 1891 r.*

Walki uliczne w Krakowie podczas Wiosny Ludów były krótkotrwałe i zakończyły się ostrzelaniem miasta z armat przez austriacką załogę wojskową stacjonującą na Wawelu.

▪ *obraz, Kraków, XXI w.*

NASTĘPSTWA WIOSNY LUDÓW

Rok 1848 nie przyniósł Polakom z zaboru pruskiego i austriackiego niepodległości. Wraz z upadkiem powstania poznańskiego zakończyły się marzenia o polskiej władzy w Wielkopolsce. Również w Galicji zaborca zlikwidował polskie instytucje autonomiczne i zablokował polskie dążenia do niepodległości oraz reformy społeczne. Represje, które nastąpiły w kolejnych miesiącach, objęły zarówno Wielkopolskę, jak i Galicję. Ponadto podczas Wiosny Ludów we Lwowie nasiliły się antagonizmy polsko-ukraińskie. Dążeniom niepodległościowym Polaków towarzyszył wzrost świadomości narodowej Ukraińców. Interesy tych grup narodowościowych nie pokrywały się i coraz wyraźniej rysowały się konflikty pomiędzy obiema społecznościami. Sprzeczności te zostały umiejętnie wykorzystane przez austriackie władze, które popierały Kościół unicki i ukraińskich chłopów w sporach z polską administracją.

Zaistniały jednak też pozytywne konsekwencje Wiosny Ludów:

- Polacy uzyskali reprezentację w sejmach – z zaboru pruskiego w Berlinie, a z Galicji w Wiedniu;
- gubernatorem Galicji został Wacław Zaleski – pierwszy Polak na tym stanowisku;
- wzrastała świadomość narodowa Polaków na terenach dotąd silnie zgermanizowanych: Pomorzu, Śląsku, Warmii i Mazurach.

WARTO WIEDZIEĆ

Polacy na Śląsku, Warmii i Mazurach

Pod wpływem wydarzeń Wiosny Ludów w Wielkopolsce uaktywnili się polscy działacze także na innych terenach zaboru pruskiego: na Pomorzu oraz na ziemiach polskich, które od wieków nie należały do Polski – na Mazurach i Śląsku. Pruskie władze aresztowały polskich obywateli, którzy na zjeździe w Wąbrzeźnie wiosną 1848 r. powołali Komitet Narodowy. Mimo to Polacy na Pomorzu nadal przygotowywali się do walki zbrojnej z Prusakami, a Ludwik Mierosławski planował nawet przeniesienie tam działań zbrojnych z Wielkopolski. Te zamiary nie zostały wcielone w życie, zaś krótkotrwałe walki w Borach Tucholskich przyniosły polskim siłom porażkę.

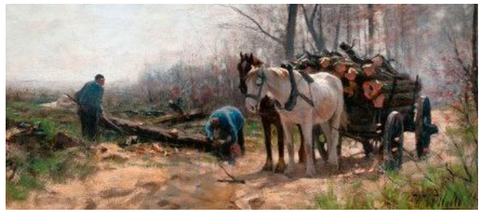
Podczas Wiosny Ludów nastąpiło także odrodzenie świadomości narodowej Polaków mieszkających w innych częściach państwa pruskiego. Wśród Mazurów narodową działalność prowadził pastor ewangelicki Gustaw Gizewiusz, a Józef Lompa i Emanuel Smołka działali na Śląsku.

? Zastanów się, jakie zmiany, które dokonały się w XIX w., mogły przyczynić się do ukształtowania świadomości narodowej wśród polskiego chłopstwa.

CIEKAWOSTKA

Dlaczego serwituty były tak ważne?

W sporze pomiędzy chłopami a ziemianami o zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie istotna była kwestia serwitutów. Możliwość korzystania z pańskich lasów była dla chłopów często nie mniej ważna od prawa do użytkowania pól uprawnych. Z lasów ludność chłopska pozyskiwała bowiem nie tylko leśne owoce i grzyby, lecz także drewno do budowy i reperacji domostw, a przede wszystkim chrust służący jako opał. Z kolei ziemianie chętnie powetowaliby sobie straty, które przyniosła im utrata darmowej pracy w ramach pańszczyzny i części ziem przekazanych chłopom, poprzez wprowadzenie opłat dla korzystających z lasów.

Zbiórka drewna i chrustu była dla mieszkańców dawnej wsi niezwykle istotna.

▪ *obraz, XIX w.*

ĆWICZENIA

1. Omów, jak starano się włączać chłopstwo do walki o niepodległość Polski.
2. Przedstaw przebieg powstania krakowskiego i rabacji galicyjskiej.
3. Wybierz jeden z zaborów, w którym polskie organizacje doprowadziły do wystąpień zbrojnych podczas Wiosny Ludów, i opisz przebieg tych wydarzeń.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Skowronek, *Od konspiracji do kapitulacji*, Warszawa 1989.
J. Sobczak, *Szlakiem Wiosny Ludów*, Poznań 1998.
W. Suleja, *Kosynierzy i strzelcy. Rzecz o irredencie*, Wrocław 1997.

Podsumowanie rozdziału VIII
Polacy po kongresie wiedeńskim

1 Ład wiedeński na ziemiach polskich

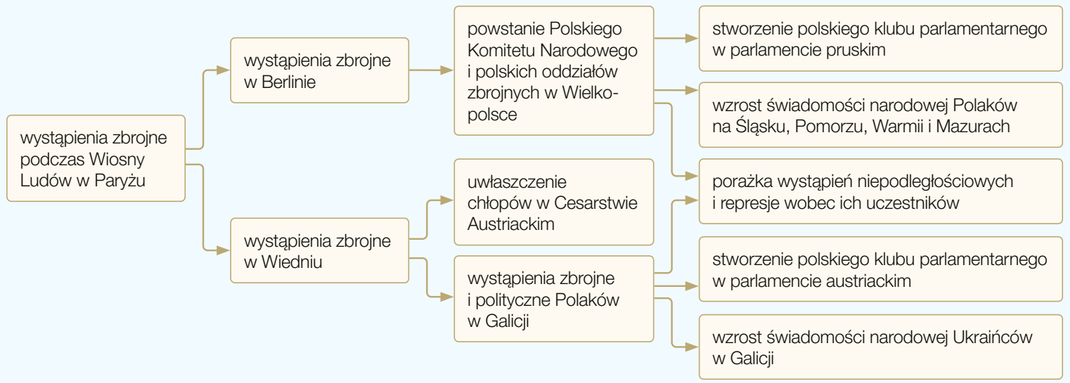
1. Na kongresie wiedeńskim w 1815 r. dokonano nowego podziału polskich ziem. Z większości terytorium Księstwa Warszawskiego utworzono Królestwo Polskie, którego władcą był rosyjski car.
2. Polacy zamieszkujący Wielkie Księstwo Poznańskie, które znajdowało się pod zaborem pruskim, zachowali ograniczoną autonomię. Od 1823 r. obowiązywała tam reforma regulacyjna, która przyczyniła się do uwłaszczenia chłopów – mogli oni odtąd nabywać ziemię.
3. Galicja znalazła się pod kontrolą Austrii, a Wolne Miasto Kraków, zwane też Rzecząpospolitą Krakowską, zostało republiką o ograniczonej suwerenności.
4. Tereny na wschód od Królestwa Polskiego, zajęte przez Rosję w XVIII w. w wyniku rozbiorów, nosiły nazwę ziem zabranych.
5. Na ziemiach polskich rozwinęły się nauka, kultura i edukacja. W 1816 r. powołano Uniwersytet Warszawski. W 1817 r. otwarto Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Lwowie. W Poznaniu działała zaś Biblioteka Raczyńskich.

2 Królestwo Polskie

1. Na mocy konstytucji nadanej w 1815 r. przez cara Aleksandra I Królestwo Polskie stało się monarchią konstytucyjną połączoną unią personalną z Rosją. W imieniu cara władzę sprawował jego brat Konstanty.
2. Na rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego miał duży wpływ minister skarbu – Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki, który prowadził skuteczną politykę finansową. Przyczynił się do założenia Banku Polskiego w 1828 r.
3. Podstawą gospodarki Królestwa Polskiego było rolnictwo, które odbudowywało się po okresie wojen napoleońskich. Utworzono też trzy ośrodki przemysłowe: okręg łódzki, Zagłębie Dąbrowskie i Staropolski Okręg Przemysłowy.
4. Legalna grupa opozycji parlamentarnej, zwana kaliszanami, pod wodzą Wincentego i Bonawentury Niemojowskich protestowała przeciwko łamaniu przez cara konstytucji (wprowadzeniu cenzury prewencyjnej).
5. Najważniejszą tajną organizacją opozycyjną było Towarzystwo Patriotyczne, utworzone w 1821 r. przez Walerian Łukasińskiego.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak przebiegała Wiosna Ludów na ziemiach polskich?

3 Powstanie listopadowe

1. W 1828 r. w warszawskiej szkole podchorążych Piotr Wysocki powołał tajne sprzysiężenie, które chciało wywalczyć niepodległość Polski poprzez powstanie zbrojne. 29 listopada 1830 r. grupa spiskowców zaatakowała rezydencję wielkiego księcia Konstantego – Belweder, co rozpoczęło powstanie listopadowe.
2. Próby porozumienia z carem Mikołajem I nie powiodły się, a 25 stycznia 1831 r. sejm pozbawił go tronu Królestwa Polskiego. Władzę przejął Rząd Narodowy z Adamem Jerzym Czartoryskim na czele.
3. Po początkowych sukcesach (bitwy pod Iganiami, Grochowem) powstańcy ponieśli decydującą klęskę w bitwie pod Ostrołęką (26 maja 1831 r.). Ponad trzy miesiące później skapitulowała Warszawa (8 września), a pod koniec października poddały się ostatnie oddziały.
4. Po kapitulacji powstania car unieważnił konstytucję i wprowadził w 1832 r. Statut Organiczny. Namiestnikiem władcy został Iwan Paskiewicz. Okres jego rządów nazwano „nocą paskiewiczowską".

Wielki książę Konstanty Romanow był zwolennikiem bardzo surowej dyscypliny wojskowej. Jego brutalny stosunek do polskich oficerów i żołnierzy skutkował nienawiścią ze strony podwładnych. Przyczyniło się to do zawiązania spisku, który doprowadził do wybuchu powstania listopadowego.

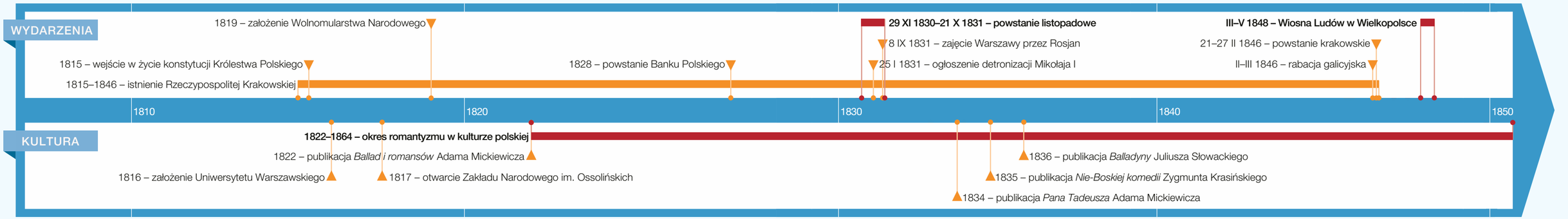
▪ *obraz, Polska XIX w.*

4 Wielka Emigracja

1. Po upadku powstania listopadowego rozpoczął się okres Wielkiej Emigracji. Ziemie polskie opuściło ok. 8–10 tys. Polaków, którzy osiedli głównie we Francji. Dużą ich część stanowiła elita narodu polskiego, np. artyści, naukowcy, politycy, wojskowi.
2. Polscy emigranci zakładali organizacje, m.in.: Towarzystwo Demokratyczne Polskie, Hôtel Lambert, Gromady Ludu Polskiego, Młoda Polska. Na ziemie polskie byli wysyłani emisariusze, aby stworzyć tajne stowarzyszenia i wzniecić powstanie narodowe.
3. Brak państwa nie sprzyjał rozwojowi kultury narodowej, jednak epoka romantyczna wydała wybitnych twórców literatury (np. Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki), muzyki i malarstwa. Polski romantyzm narodził się na wielokulturowych Kresach, a jego głównym ośrodkiem do powstania listopadowego było Wilno.
4. Z polskim romantyzmem była związana idea mesjanizmu, według której Polska miała być Mesjaszem i poprzez swoje cierpienie zbawić inne uciemiężone narody.

5 Powstanie krakowskie i Wiosna Ludów

1. W 1846 r. powstanie miało wybuchnąć jednocześnie na terenie wszystkich zaborów, lecz doszło tylko do powstania krakowskiego. Zakończyło się ono klęską już po kilku dniach, a w jej wyniku Wolne Miasto Kraków wcielono do Austrii.
2. W lutym 1846 r., inspirowani przez władze austriackie, chłopi galicyjscy z Jakubem Szelą na czele rozpoczęli rabację. Podczas tych wydarzeń doszło do rzezi polskiej szlachty oraz grabienia i niszczenia jej dworów, a także wykazów powinności chłopskich.
3. W 1848 r. Wiosna Ludów ogarnęła Wielkopolskę i Galicję. Powstańcy wielkopolscy, mimo początkowych sukcesów w walce z Prusakami, skapitulowali. W Galicji, aby zniechęcić chłopów do udziału w wystąpieniach, władze ogłosiły zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie.
4. Skutki Wiosny Ludów to: polska reprezentacja w sejmach pruskim i austriackim, wzrost świadomości narodowej Polaków (na Pomorzu, Śląsku, Warmii i Mazurach), rozbudzany przez władze konflikt polsko-ukraiński. W Wielkopolsce i Galicji nie udało się zrealizować celów niepodległościowych.

To budzi kontrowersje

Czy powstanie listopadowe miało szansę na zwycięstwo?

Powstanie listopadowe, które wybuchło w nocy z 29 na 30 listopada 1830 r., trwało niecały rok i zakończyło się klęską Polaków. Większość znawców tego tematu uważa, że porażka była nieunikniona, jednak niektórzy mają inne zdanie. Czy rzeczywiście powstanie listopadowe mogło się udać?

Najgłośniejszym zwolennikiem tezy o zmarnowanej szansie powstania był historyk Jerzy Łojek. Uważał on, że międzynarodowe okoliczności w 1830 r. sprzyjały zwycięstwu powstańców, a możliwości wewnętrznej mobilizacji społeczeństwa do walki pozostały niewykorzystane. Łojek analizował również błędy, które przyczyniły się do klęski powstania.

Jak zatem wyglądała sytuacja międzynarodowa? Pod koniec lat 20. XIX w. Rosja prowadziła wojnę z Turcją, Grecy i Belgowie walczyli o niepodległość, a w lipcu 1830 r. lud Paryża obalił Karola X. Istniała więc spora szansa, że mocarstwa, zaangażowane w liczne konflikty, nie byłyby w stanie stłumić powstania Polaków.

Sprzyjającej sytuacji międzynarodowej nie udało się jednak wykorzystać z powodu błędów popełnionych przez powstańców. Po pierwsze, nie zdołali oni aresztować wielkiego księcia Konstantego, który w noc wybuchu powstania uciekł z Warszawy. Kolejnym potknięciem było oddawanie władzy w ręce generałów niechętnych rewolucji, którzy za wszelką cenę dążyli do ugody z carem. Pomijano natomiast młodszych oficerów, takich jak mjr Kazimierz Machnicki, którzy byli zdeterminowani, by walczyć aż do końca. Podobnie stanowisko premiera powierzono przeciwnikowi zbrojnego wystąpienia – Adamowi Jerzemu Czartoryskiemu. Co więcej, w spisku podchorążych, który doprowadził do wybuchu powstania, nie uczestniczył żaden generał. Dla porównania powstanie wielkopolskie podczas insurekcji kościuszkowskiej w 1794 r. organizowało aż trzech generałów.

Według Łojka szansę na zwycięstwo zwiększyłoby zaangażowanie mieszczaństwa i chłopów. Sukces nocy listopadowej był przecież wynikiem włączenia się do walk mieszkańców stolicy. O ile ideą powstania udało się zainteresować lud Warszawy, o tyle zupełnie zaniedbano kwestię udziału chłopów w insurekcji. Łojek sugeruje, że przeprowadzenie uwłaszczenia chłopów mogło przyciągnąć lud wiejski do powstania i zmienić przebieg tego zrywu.

Mimo znaczącej przewagi liczebnej Rosjan (250 tys. do 70 tys.) polska armia pod wieloma względami górowała nad carską. Była doskonale wyszkolona i wyposażona, wojska rosyjskie zaś pozostawały osłabione niedawnymi wojnami. Zwycięskie bitwy pod Wawrem czy Iganiami wzmocniły morale polskiego żołnierza.

Liczni historycy uważają jednak, że nawet gdyby powstańcy nie popełnili tych błędów, powstanie nie miałoby większych szans. Determinacja generałów mogła tylko wydłużyć czas walki, gdyż możliwości mobilizacyjne potężnej Rosji były wielokrotnie większe.

Uwłaszczenie chłopów mogłoby przynieść korzyści, ale nie mogło się odbyć natychmiastowo, a tego wymagała sytuacja. Z kolei mocarstwa zachodnie, które poparły wystąpienia Greków, nie chciały angażować się w sprawy Polski, aby uniknąć konfliktu ze znacznie potężniejszym od sułtana carem Mikołajem I.

PODYSKUTUJMY

1. Czy uważasz, że powstanie miałoby szansę się udać, gdyby zostały spełnione warunki wymienione przez Jerzego Łojka? Uzasadnij swoje zdanie.
2. Jakie były przyczyny klęski powstania listopadowego?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj postanowienia kongresu wiedeńskiego, które dotyczyły ziem polskich.
2. Wymień wystąpienia niepodległościowe, do jakich doszło na ziemiach polskich w latach 1815–1848.
3. Przedstaw okoliczności utworzenia i likwidacji Rzeczypospolitej Krakowskiej.
4. Porównaj działalność opozycji legalnej i nielegalnej w Królestwie Polskim. Jakie były ich cele działania?
5. Wyjaśnij, dlaczego okres po upadku powstania listopadowego nazwano „nocą paskiewiczowską".
6. Wymień wydarzenia z dziejów Polski z okresu po kongresie wiedeńskim, które ukształtowały polski romantyzm.
7. Oceń skutki wystąpień niepodległościowych w poszczególnych zaborach w latach 1815–1848.

Tablice chronologiczne

Data	Świat	Polska
1453 r.	zdobycie Konstantynopola przez Turków	
ok. 1450 r.	wynalezienie druku przez Jana Gutenberga	
1488 r.	opłynięcie południowego krańca Afryki przez Portugalczyków	
1492 r.	pierwsza podróż Krzysztofa Kolumba i dotarcie do archipelagu Bahamów	objęcie tronu przez Jana Olbrachta
1494 r.	traktat w Tordesillas pomiędzy Hiszpanią i Portugalią	
1497 r.		nieudana wyprawa na Mołdawię
1498 r.	dotarcie Vasco da Gamy drogą morską do Indii	
1500 r.	odkrycie Brazylii przez Portugalczyków	
1501 r.		śmierć Jana Olbrachta i objęcie tronu przez Aleksandra Jagiellończyka
1505 r.		konstytucja *Nihil novi*
1506 r.		objęcie tronu przez Zygmunta I Starego
1515 r.		zjazd wiedeński
1517 r.	ogłoszenie 95 tez przez Marcina Lutra	
1519–1521	podbój Meksyku przez Hernana Corteza	
1519–1522	pierwsza podróż dookoła świata	
1524–1526	wojna chłopska w Niemczech	
1525 r.	sekularyzacja państwa krzyżackiego	hołd pruski Albrechta Hohenzollerna
1526 r.	bitwa pod Mohaczem	
1530–1533	podbój państwa Inków przez Francisca Pizarra	
1533 r.		pokój wieczysty z Turcją
1534 r.	Akt supremacji Henryka VIII w Anglii, założenie zakonu jezuitów przez Ignacego Loyolę	
1537 r.		tzw. wojna kokosza
1543 r.	wydanie *O obrotach sfer niebieskich* Mikołaja Kopernika, zakaz czynienia niewolników z Indian	
1545–1563	obrady soboru trydenckiego	
1547 r.	przyjęcie tytułu cara Wszechrusi przez Iwana IV Groźnego	
1548 r.		śmierć Zygmunta I Starego i objęcie tronu przez Zygmunta Augusta
1555 r.	pokój augsburski	
1559 r.	stworzenie indeksu ksiąg zakazanych	
1564 r.		sprowadzenie jezuitów
1569 r.		unia lubelska
1570 r.		tzw. ugoda sandomierska
1571 r.	bitwa pod Lepanto	
1572 r.	tzw. noc św. Bartłomieja we Francji	śmierć Zygmunta Augusta
1573 r.		konfederacja warszawska, pierwsza wolna elekcja
1576 r.		koronacja Anny Jagiellonki i Stefana Batorego

Data	Świat	Polska
1577 r.		wojna z Gdańskiem
1579–1581		wojna z Moskwą
1586 r.		śmierć Stefana Batorego
1587 r.		elekcja Zygmunta III Wazy
1596 r.		unia brzeska – powstanie Kościoła greckokatolickiego
1598 r.	Edykt nantejski we Francji	układ w Stambule
1598–1613	Wielka Smuta w państwie moskiewskim	
1604 r.		początek dymitriad
1605 r.		bitwa pod Kircholmem
1606–1607		rokosz Zebrzydowskiego
1607 r.	pierwsza stała osada angielska w Ameryce	bitwa pod Guzowem
1610 r.		bitwa pod Kłuszynem
1612 r.		kapitulacja polskiej załogi na Kremlu
1618–1648	wojna trzydziestoletnia	
1618 r.	defenestracja praska	
1619 r.		rozejm w Dywilinie
1620 r.	bitwa pod Białą Górą	bitwa pod Cecorą
1621 r.		bitwa pod Chocimiem, pokój hetmański
1624 r.		pokój wieczysty z Turcją
1626 r.		wybuch wojny ze Szwecją o ujście Wisły
1627 r.		bitwa pod Oliwą
1629 r.	pokój w Lubece	rozejm w Starym Targu
1632 r.	bitwa pod Lützen	śmierć Zygmunta III Wazy, elekcja Władysława IV
1634 r.		pokój w Polanowie
1635 r.	pokój w Pradze	rozejm w Sztumskiej Wsi
1642–1648	wojna domowa w Anglii	
1648 r.	pokój westfalski	wybuch powstania Chmielnickiego, śmierć Władysława IV Wazy i elekcja Jana Kazimierza
1649 r.	ścięcie Karola I w Anglii	oblężenie Zbaraża, ugoda zborowska
1651 r.	Akt nawigacyjny w Anglii	bitwa pod Beresteczkiem
1652 r.		bitwa pod Batohem, pierwsze zerwanie sejmu przez *liberum veto*
1653–1658	Cromwell lordem protektorem w Anglii	
1654 r.		ugoda w Perejasławiu, wybuch wojny z Moskwą
1655–1660		potop szwedzki
1657 r.		traktaty welawsko-bydgoskie
1658 r.		unia w Hadziaczu, decyzja sejmu o wygnaniu arian
1660 r.		pokój w Oliwie, bitwy pod Cudnowem i Połonką
1661 r.	początek samodzielnych rządów Ludwika XIV we Francji	
1665–1666		rokosz Lubomirskiego
1667 r.		rozejm w Andruszowie

Data	Świat	Polska
1668 r.		abdykacja Jana Kazimierza
1669–1673		panowanie Michała Korybuta Wiśniowieckiego
1672 r.		traktat w Buczaczu
1674 r.		elekcja Jana Sobieskiego
1683 r.	klęska Turków pod Wiedniem	wyprawa wiedeńska
1685 r.	zniesienie Edyktu nantejskiego we Francji	
1686 r.		pokój Grzymułtowskiego
1689 r.	objęcie tronu w Anglii przez Wilhelma III Orańskiego	
1696 r.		śmierć Jana III Sobieskiego
1697 r.		elekcja Augusta II
1699 r.	pokój w Karłowicach	
1701 r.	tytuł królewski dla władcy Brandenburgii i Prus	
1704 r.		konfederacja warszawska, detronizacja Augusta II i elekcja Stanisława Leszczyńskiego
1709 r.	bitwa pod Połtawą	powrót Augusta II na tron
1717 r.		Sejm Niemy
1721 r.	traktat w Nystad kończący wielką wojnę północną	
1733 r.	opatentowanie tzw. latającego czółenka przez Johna Kaya	śmierć Augusta II, podwójna elekcja – Leszczyńskiego i Augusta III
1736 r.		uznanie przez sejm Augusta III za prawowitego władcę
1740 r.		założenie Collegium Nobilium
1747 r.		otwarcie Biblioteki Załuskich
1751–1780	okres wydawania *Wielkiej encyklopedii francuskiej*	
1763 r.		śmierć Augusta III
1764 r.	skonstruowanie mechanicznej przędzarki przez Jamesa Hargreavesa	elekcja Stanisława Poniatowskiego
1765 r.		otworzenie Szkoły Rycerskiej, utworzenie pisma „Monitor”, założenie Teatru Narodowego
1767–1768		tzw. sejm repninowski i uchwalenie praw kardynalnych
1768–1772		konfederacja barska
1769 r.	opatentowanie maszyny parowej przez Jamesa Watta	
1772 r.		I rozbiór Rzeczypospolitej
1773–1775		sejm rozbiorowy
1773 r.	„bostońskie picie herbaty”	utworzenie Komisji Edukacji Narodowej
1775–1783	wojna o niepodległość Stanów Zjednoczonych	
1783 r.	pokój w Wersalu, wcielenie Chanatu Krymskiego do Rosji	
1787 r.	konstytucja Stanów Zjednoczonych	
1788–1792		obrady Sejmu Wielkiego
1789 r.	wybuch rewolucji francuskiej, wprowadzenie we Francji monarchii konstytucyjnej	likwidacja Rady Nieustającej, nałożenie stałego podatku bezpośredniego na szlachtę i duchowieństwo, czarna procesja
1790 r.		podpisanie przymierza z Prusami

Data	Świat	Polska
1791 r.		Konstytucja 3 maja, Ustawa o sejmikach, Prawo o miastach królewskich
1792 r.	proklamowanie republiki we Francji i wybuch wojny z Austrią	zawiązanie konfederacji targowickiej, wojna w obronie konstytucji
1793 r.	ścięcie Ludwika XVI, utworzenie Komitetu Ocalenia Publicznego we Francji	II rozbiór Rzeczypospolitej
1794 r.	przewrót termidoriański we Francji	powstanie kościuszkowskie, Uniwersał połaniecki
1795 r.	wprowadzenie rządów dyrektoriatu we Francji	III rozbiór Rzeczypospolitej, abdykacja Stanisława Augusta Poniatowskiego
1797 r.	pokój w Campo Formio	utworzenie Legionów Polskich
1798 r.	walki Napoleona w Egipcie	
1799 r.	zamach 18 brumaire'a i początek rządu konsulatu we Francji	utworzenie Legii Naddunajskiej
1802 r.		wysłanie polskich oddziałów na Santo Domingo
1804 r.	Napoleon cesarzem Francuzów	
1805 r.	bitwy pod Trafalgarem i Austerlitz, pokój w Preszburgu	
1806 r.	bitwy pod Jeną i Auerstedt, ogłoszenie blokady kontynentalnej Wielkiej Brytanii	
1807 r.	bitwa pod Frydlandem, pokój w Tylży	utworzenie Księstwa Warszawskiego
1809 r.	bitwa pod Wagram	wojna z Austrią i powiększenie obszaru Księstwa Warszawskiego
1812 r.	wyprawa Napoleona na Rosję, bitwy pod Borodino i Berezyną	
1813 r.	bitwa pod Lipskiem	zajęcie Księstwa Warszawskiego przez wojska rosyjskie
1814 r.	abdykacja Napoleona	
1815 r.	III–VII – „sto dni" Napoleona, VI – zakończenie kongresu wiedeńskiego, IX – zawiązanie Świętego Przymierza	nowy podział ziem polskich, utworzenie Królestwa Polskiego, utworzenie Rzeczypospolitej Krakowskiej
1821 r.	wybuch powstania greckiego	powstanie Towarzystwa Patriotycznego
1825 r.	otwarcie pierwszej publicznej linii kolejowej, XII – powstanie dekabrystów w Rosji	założenie Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego
1830–1831	rewolucja belgijska	powstanie listopadowe
1830 r.	rewolucja lipcowa we Francji	29/30 XI – noc listopadowa
1831 r.		IX – zdobycie Warszawy przez Rosjan
1846 r.		II–III – rabacja galicyjska, 21–27 II – powstanie krakowskie
1848–1849	powstanie węgierskie, obrady parlamentu we Frankfurcie	
1848 r.	rewolucja lutowa we Francji, Wiosna Ludów, wydanie *Manifestu komunistycznego* Karola Marksa i Fryderyka Engelsa	Wiosna Ludów w Wielkopolsce i Galicji, zniesienie pańszczyzny w Galicji

Fotografie:

A.M. Cieszewscy s. 74 (Kruszyniany); **Archiwum Nowej Ery** s. 66, 69, 79, 83, 136 (Stefan Batory), 156 (Chodkiewicz), 167 (Matejko), 205 (Śmierć Pułaskiego), 261, 269, 280 (Bitwa na Santo Domingo), 286 (Śmierć Cypriana Godebskiego), 360 (ułan), 363; **BE&W:** s. 7 (odkrycia), 198 (David), 219, Agencja Fotograficzna Caro/Jandke s. 75 (kolegium jezuickie), AISA/Iberfoto s. 14 (kamienne głowy), AKG Images s. 30 (Holbein), 222, 227 (spalenie brytyjskich towarów), 232, 234, 241, 242 (August II Mocny), 298, 299 (Delacroix), 300 (huty i stalownie), 315 (powstanie czerwcowe, rewolucja w Wiedniu), 318 (trójkolorowa flaga niemiecka), 320, 322, 326, 347 (Vernet), AKG Images/Erich Lessing s. 128 (Velázquez), 292, Art Media s. 197 (Mozart), Artothek/Peter Willi s. 297, DEA/U. Colnago s. 178 (pałac Caprarola), Erich Lessing s. 207, Fine Art Images s. 156 (Jan Kazimierz Waza), 157 (Stefan Czarniecki), 163, 203, 221 (Bitwa pod piramidami), 225, 245, 309 (Chateaubriand), 312, Granger Collection s. 13 (statek Victoria), 16, 23, 47, 189, 190, 199, 193 (pławienie), 307, 313, Heritage Images/Index Fototeca s. 18 (Pizarro), Heritageimages/Fine Art Images s. 8, 104 (Obłężenie twierdzy), 296 (kawaleria, Friedrich), Heritageimages/The Print Collector s. 309 (przemawiający Burke), Hertoageimages/Fine Art Images s. 128 (Rubens), IAM Ltd/World History Archive s. 293, IAM/World History Archive s. 306, Imagebroker/Markus Keller s. 305, Imagebroker/Helmut Meyer zur Capellen s. 35, Imagno s. 166, Index Fototeca s. 231 (Rozstrzelanie powstańców), Jan Włodarczyk s. 61 (dwór), 176 (Krzykawka), 354 (Kórnik), Jerzy Malinowski s. 176 (Janusz Radziwiłł), 260, jozef sedmak s. 198 (Stare Muzeum), Łukasz Zandecki s. 257 (Świątynia Sybilli), Martin Siepmann s. 6, Mary Evans Picture Library s. 304 (telegraf), 311 (Godin), Michael Weber s. 235 (grób Napoleona), Nypl s. 175 (Jan Heweliusz), Paweł Wodzyński s. 331 (orzeł), Photo12 s. 192 (hierarchia loży masońskiej), 350 (szarża pruskiej kawalerii), RMN s. 26 (Mona Lisa), Stanisław Fitak s. 276, 277, 281, ullstein bild s. 294, 350 (powitanie polskich weteranów), Universal History Archive s. 308, Universal Images Group s. 15, 17 (Cortez), World History Archive s. 135, 197 (Balon), 224 (koronacja Napoleona, bitwa pod Trafalgarem); **BE&W/Alamy:** s. 19, 31 (system heliocentryczny), 36 (karykatura protestancka), 51, 191, 194 (Cook), 229, 361, Active Museum s. 291, Adam Goldberg s. 127 (sklepienie), agefotostock s. 107 (system twierdz), anDagnall Computing s. 10 (Kolumb), Andriy Kravchenko s. 213 (statua), Angelo Hornak s. 31 (budowa ciała), 127 (falista fasada), Archivart s. 46 (Loyola), Art Collection s. 265 (Rzewuski), ART Collection s. 194 (Celsjusz), 218 (Robespierre), 283 (nadanie konstytucji), Art Heritage s. 100, Artepics s. 220, Artokoloro Quint Lox Limited s. 123 (torysi i wigowie), Azoor Photo Collection s. 173 (Ofiara Abrahama), CBW s. 226, Christine Webb s. 28, Classic Image s. 31 (Servet), 44, classicpaintings s. 26 (Ostatnia wieczerza), De Luan s. 240, Deco s. 15 (płaskorzeźba), Diego Grandi s. 14 (Tikal), Dmytrii Minishev s. 258 (pałac), Dunrobin Studios s. 186 (most żelazny), Eugen Wais s. 133, eye35.pix s. 33 (kaplica Sykstyńska), geogphotos s. 200 (Paine), george robertson s. 184, GL Archive s. 115 (Gustaw II Adolf), 131 (Galileusz), 147, Grzegorz Kordus s. 331 (biblioteka Raczyńskich), Henryk Sadura s. 179 (Krzyżtopór), Hercules Milas s. 125 (Ekstaza św. Teresy), Heritage Image s. 354 (Chopin), Heritage Image Partnership Ltd s. 21, 43, 109 (kostium baletowy), 115 (śmierć Gustawa), 227 (spotkanie cesarzy), 278, Historic Images s. 311 (Falanstery), Historical Images Archive s. 310 (Wielki miting czartystów), history_docu_photo s. 99, Ian Dagnall s. 200 (bostońskie picie herbaty), IanDagnall Computing s. 183, 186 (Watt), incamerastock s. 42, 108 (zdobycie twierdzy), 208, 217, JAUBERT French Collection s. 29 (zamek Chenonceau), Jeremy Graham s. 63 (malowidła), jozef sedmak s. 124, Keith Corrigan s. 41, Kerry Taylor s. 63 (krużganki), Lanmas s. 310 (mała tkaczka), M&N s. 300 (drukarnie), Marek Lipka-Kadaj s. 259 (Amfiteatr), Masterpics s. 104 (Ludwik XIV Burbon), Niday Picture Library s. 11, 97 (Święto Dziękczynienia), 101 (Lepanto), 128 (Gentileschi), 211 (Boilly), 218 (Obrady), 221 (Rada Pięciuset), 318 (Wiosna Ludów), 323, North Wind Picture Archives s. 123 (Wilhelm III Orański), 309 (Burke), Panther Media GmbH s. 172 (kaplica Królewska), Peter Horree s. 103, 198 (Canova), Pictures Now s. 13 (Amerigo Vespucci), Prisma Archivo s. 214, 241, 310 (strajki), PWB Images s. 349 (flaga), Robert Porter s. 106 (słońce), Science History Images s. 10 (kwadrant, laska), 17 (zdobywanie świątyni), 39 (Kalwin), 46 (dyskusja), Scott Wilson s. 127 (pałac w Schönbrunn), Szymon Gryko s. 335 (śluza Mikaszówka), The History Collection s. 90 (Pacta conventa), 213 (słoń w Bastylii), The History Emporium s. 314, The Picture Art Collection s. 20 (Kadyks), 30 (Zaślubiny Marii), 108 (Ludwik XIV), 143, 167 (Maria Kazimiera d'Arquien), 209, 319, Vito Arcomano s. 127 (kościół), Walker Art Library s. 187, William Perry s. 205 (pomnik), Witold Skrypczak s. 259 (Biały domek), Wojciech Strózyk s. 70; **Biblioteka Narodowa – Polona** s. 61 (Rej), 73, 82, 97 (Arciszewski), 136 (dokument), 164, 175 (Stanisław Lubieniecki), 178 (Ossoliński), 179 (Plan Dahlberga), 252 (Kołacz królewski), 267, 279, 288, 321 (Chrzanowski, Bem), 328 (milicja krakowska, Radziwiłł), 329, 330, 337 (nuty, Feliński), 338, 342 (Plater), 345 (porwanie warszawskich dzieci), 347 (obalenie pomnika), 349 (polska kawaleria), 352 (Lelewel), 355 (Norwid, Krasiński), 356 (Szela), 358 (Dyktator, Dembowski, Mierosławski); **East News:** Archiwum Karlicki s. 142, Fine Art Images s. 336 (Romanow), Krzysztof Chojnacki s. 74 (Żuławy), Laski Diffusion s. 139, Muzeum Literatury s. 355 (Krasiński), Muzeum Niepodległości s. 341 (przegłosowanie detronizacji), Muzeum Wojska Polskiego s. 152, 287, 325, 339, 345 (Kossak), 356 (Lewicki), Przemysław Fiszer s. 348 (flaga), Wiesław M. Zieliński s. 341 (powstaniec); Forum: Abaca Press/ABACA/Apaydin Alain s. 299 (protestujący na tle muralu), Andrzej Sidor s. 272 (Jan Kiliński), Grażyna Myślińska s. 165, Jan Morek s. 256, Kamil Kajko s. 173 (portret mężczyzny), Krzysztof Wojciechowski s. 172 (Otwock Wielki), Marek Skorupski s. 71 (Kiejdany), 247, 255 (Naruszewicz), Piotr Tumidajski s. 62, Wojciech Kryński s. 86 (herb), 93, Wojciech Pacewicz s. 173 (ołtarz w Krasnoborze); **Gallo Images Poland/Getty Images:** Anadolu Agency s. 299 (fotografia młodego Palestyńczyka), Apic s. 212 (rycina Bastylii), Corbis/Leemage s. 316, De Agostini s. 211 (Vallain), 212 (rycerz w żelaznej masce), Franco Origlia s. 30 (Dawid), GraphicaArtis s. 201, Heritage Images s. 213 (zdobycie Bastylii), Hulton Fine Art Collection s. 106 (Ludwik XIV), Leemage/Photo Josse s. 213 (burzenie Bastylii), Rick Maiman s. 25, ullstein bild s. 271 (Jeńcy rosyjscy, potyczka), Universal Images Group s. 32, 49; **Getty Images/iStock:** s. 59 (Sukiennice), 63 (kaplica Zygmuntowska), Photos.com s. 59 (Kopernik), Anatolii Babii s. 10 (busola); **Indigo:** Alamy/chrispictures s. 74 (Kraków), Alamy/Endless Travel s. 88, Alamy/John Dambik s. 33 (Stworzenie Adama), Alamy/Pegaz s. 74 (Zamość), Alamy/Prisma Archivo s. 149, Alamy/The Picture Art Collection s. 150, 151, 170, Christian Goupi s. 63 (sala poselska), Fine Art Images s. 45 (Auto da fé), 145 (bitwa pod Kłuszynem, Mniszchówna), 148, Heritage Image Partnership Ltd s. 144, imageBROKER/Wigbert Röth s. 14 (wiszący most); **Library of Congress** s. 60; **Muzeum Historyczne Krakowa** s. 360 (Rynek krakowski); **Muzeum Narodowe w Krakowie** s. 53 (Zygmunt I Stary), 59 (Bona Sforza), 84, 266 (order), 273, 282 (Poniatowski), 321 (Dembiński), 340 (Wysocki), 351; **Muzeum Narodowe w Lublinie** s. 285; **Muzeum Narodowe w Poznaniu** s. 80 (Gerson), 81 (Gerson), 352 (Kwiatkowski); **Muzeum Narodowe w Warszawie:** s. 53 (Orsza), 140 (Zamoyski pod Byczyną), 243, 253, 257 (Krasicki), 280 (Lato na Santo Domingo), 332, 336 (Drucki-Lubecki), 346, 348 (Matejko), 354 (Defilada przed Napoleonem), Krzysztof Wilczyński s. 68, 249, 265 (Potocki, Branicki), 270, 272 (Wieszanie portretów zdrajców), 274, Piotr Ligier s. 89, 91, 92, 173 (portret kobiety), 262, 286 (Bitwa pod Somosierrą), 340 (Zaleski), 342 (Kossak), 355 (Mickiewicz), Piotr Mecik s. 157 (Obłężenie Jasnej Góry), Teresa Żółtowska-Huszcza s. 61 (Fryc), 86 (Fryc); **Muzeum Narodowe we Wrocławiu** s. 160, 271 (szturm kosynierów); **Muzeum Pałac w Wilanowie** s. 140 (Jan Zamojski), 161; **Muzeum Stanisława Staszica w Pile** s. 254; **Muzeum Warszawy** s. 336 (Teatr Wielki); **Muzeum Zamek Królewski w Warszawie** s. 141, 349 (chorągiew); **Muzeum Ziemi Augustowskiej** s. 334; **Narodowe Archiwum Cyfrowe** s. 344; **Panthermedia/Ingram Vipanthermedia Vitantonio Cicorella** s. 171; **PhotoPower/Bridgeman Images:** s. 27, 30 (Narodziny Wenus), 112, 128 (Caravaggio), Iberfoto s. 193 (roślinny), Staatliche Kunstsammlungen Dresden s. 38 (Adrianesz); **Reporter/Eastway** s. 266 (krzyż); **Rijksmuseum** s. 20 (giełda), 36 (karykatura katolicka), 38 (van Delen), 39 (Jansz), 40 (Połów dusz), 41 (Połów dusz), 45 (Noc św. Bartłomieja), 71 (Łaski, Socyn), 75 (Hożjusz), 77, 80 (Polskie drewno), 90 (Anna Jagiellonka, Henryk Walezy), 95, 96, 97 (zdobycie Fortu Real), 98 (Amsterdam, Batawia, Kupiec), 101 (Sułtan po klęsce wiedeńskiej), 113, 116, 117, 119, 120, 121, 129 (Vermeer, Peschie, Rembrandt), 131 (Newton), 132 (muszkieter, pikinier), 181, 185, 192 (symbole masonerii), 235 (Książę Wellington), 244, 252 (Sytuacja w Polsce w 1773); **Shutterstock** okładka, 29 (fasada, kolumna, okno mansardowe), 40 (pomnik), 81 (herb), 111, 173 (figura), 176 (Wilanów), 258 (trawa), 335 (most zwodzony); **The Metropolitan Museum of Art** s. 10 (astrolabium), 18 (nóż), 24, 34, 48, 107 (Colbert), 109 (przywrócenie katolicyzmu, rzeźba), 130 (Boucher, krzesło), 162, 195, 200 (masakra bostońska), 202, 204, 206, 230 (bitwa pod Frydlandem), 237, 238, 304 (rewolwer Colta); **Universal History Archive** s. 118; **WCN** s. 137 (talary); **Zamek Królewski na Wawelu** s. 54, 55, 146; Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum s. 76, 172 (kościół Sakramentek), 239, 248, 255 (Canaletto), 263.

Projekty graficzne:

Marek Błoszko: 28–29, 54–55, 80–81, 188–189, 344–345; **Marek Błoszko, Zuzanna Sri:** 302–303; **Małgorzata Burakowska, Zuzanna Sri:** 38–39; **Marcin Kołacz, Marcin Oleksak:** 138–139; **Marek Nawrocki, Marcin Oleksak:** 168–169; **Marcin Oleksak:** 154–155, 228–229; **Alicja Skupin-Podwojewska:** 10–11, 32–33, 62–63, 106–107, 110–111, 178–179, 212–213, 258–259, 298–299, 348–349; **Zuzanna Sri:** 126–127, 316–317, 334–335.

Ilustracje:

Ewelina Baran: 164, 177, 203, 266, 279, 283; **Elżbieta Buczkowska:** 28, 126, 185; **Rafał Buczkowski:** 11, 28, 154–155, 188; **Marta Długokęcka:** 75, 119, 139, 148, 164, 168–169, 177, 188, 266, 279, 283, 302, 334–335; **Natalia Helman:** 132–133, 180–181, 236–237, 288–289; **Wioleta Herczyńska:** 11, 119, 126, 139, 148, 168–169, 185, 188, 334–335, 344; **Ifingerstudios:** 110–111; **Arkadiusz Ignaciuk:** 11, 188; **Przemysław Kłosin:** 63; **Adam Król:** 77, 207; **Laura Maziewska:** 11, 80, 189, 203; **Małgorzata Motyka-Karnas:** 48–49, 92–93, 132–133, 180–181, 236–237, 288–289, 322–323, 362–363; **Marek Nawrocki:** 67, 168–169; **Marcin Oleksak:** 154–155, 228–229; **Ewa Sowulewska:** 28, 111, 138, 178, 259.

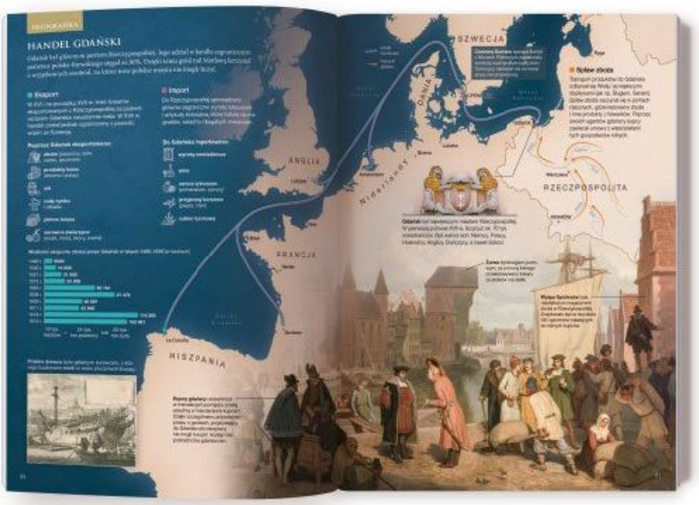
Cytaty w tekście:

Pisma Tadeusza Kościuszki, oprac. H. Mościcki, Warszawa 1947: 270, 332.

nowa era *Twoje mocne strony*

Poznać przeszłość

W części 2 podręcznika omówiono wydarzenia i procesy historyczne z epoki nowożytnej – od końca XV do połowy XIX w., m.in. odkrycia geograficzne, powstanie i kryzys Rzeczypospolitej Obojga Narodów, rewolucję francuską i wojny napoleońskie.

Praca z materiałem źródłowym

Teksty źródłowe opatrzone ćwiczeniami pomagają zrozumieć kontekst wydarzeń i ułatwiają kształcenie umiejętności pracy ze źródłem historycznym.

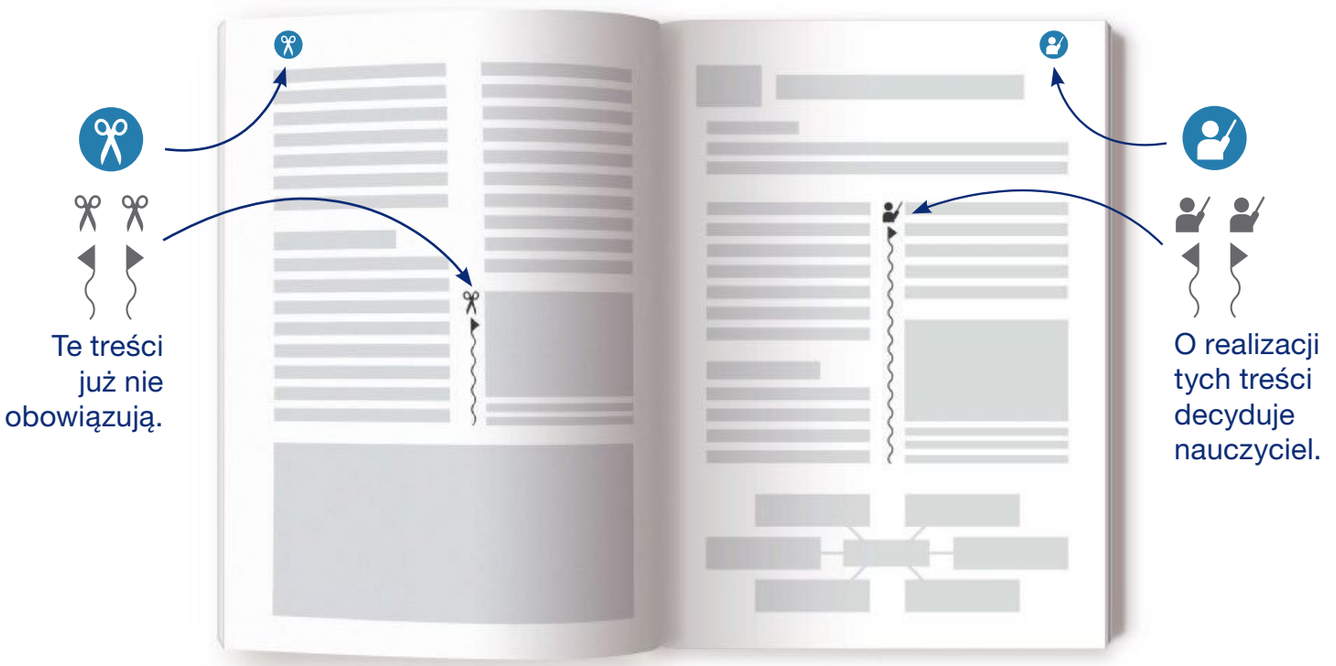
Ciekawe infografiki

Efektowne ilustracje połączone z mapami i opisami nie tylko przekazują wiedzę, lecz także rozbudzają pasję poznawania przeszłości.

Symbole epoki

Eseje prezentujące wydarzenia, dzieła sztuki lub zjawiska charakterystyczne dla danej epoki umożliwiają lepsze poznanie ich tła historycznego.

W podręczniku znajdziesz oznaczenia treści, które od września 2024 r. nie są już wymagane.

Niebieska ikona na górze strony wskazuje, że na tej stronie znajdują się treści, które nie są wymagane – oznaczono je szarą ikoną i falką.

Nowa Era Sp. z o.o.
www.nowaera.pl nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

ISBN 978-83-267-5100-4